

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС

Књ. LXIV

(2015)

INSTITUTE OF HISTORY

HISTORICAL REVIEW

Vol. LXIV
(2015)

Editorial board

JOVANKA KALIĆ, MIHAILO VOJVODIĆ
LUBOMÍRA HAVLÍKOVÁ, ILIJA TODEV,
ANGELIKI KONSTANTAKOPOULOU,
KONSTANTIN NIKIFOROV, GIUSEPPE MOTTA,
NEVEN ISAILOVIĆ, TATJANA KATIĆ,
ANA STOLIĆ, BILJANA VUČETIĆ

Editor-in-chief

Srđan Rudić, Ph.D.
Director of the Institute of History

BELGRADE
2015

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС

Књ. LXIV

(2015)

Редакциони одбор

ЈОВАНКА КАЛИЋ, МИХАИЛО ВОЈВОДИЋ,
LUBOMÍRA HAVLÍKOVÁ, ИЛИЈА ТОДЕВ,
ANGELIKI KONSTANTAKOPOULOU,
КОНСТАНТИН НИКИФОРОВ, GIUSEPPE MOTTA,
НЕВЕН ИСАИЛОВИЋ, ТАТЈАНА КАТИЋ,
АНА СТОЛИЋ, БИЉАНА ВУЧЕТИЋ

Одговорни уредник

др Срђан Рудић
директор Историјског института

БЕОГРАД
2015

Овај број *Историјског часописа*
штампан је уз финансијску помоћ
Министарства просвете, науке и технолошког развоја
Владе Републике Србије

САДРЖАЈ

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

Драгана Кунчер РЕЛИГИЈСКА ПРАКСА СТАНОВНИКА КОСМАЈСКИХ РУДНИКА У ДОБА ЦАРСТВА	13
Драгана Ј. Јањић ЕПИСКОП И ГРАД У СВЕТЛУ ЦРКВЕНО-КАНОНСКИХ ПРАВИЛА ПОМЕСНИХ И ВАСЕЉЕНСКИХ САБОРА	33
Драгић М. Живојиновић О ЦАРУ ПЕТРУ ИЗ ПОВЕЉА СВЕТОМ ЂОРЂУ СКОПСКОМ	43
Ивана Коматина СРБИ НА ПУТУ КРСТАША	55
Дејан Булић ЦРКВА У РАДОШИЋИМА	85
Невен Исаиловић ЈЕДАН НЕПОЗНАТИ ИЗВОР О ПРЕДАЈИ ГРАДОВА ХРВОЈА ВУКЧИЋА ХРВАТИНИЋА УГАРСКОМ КРАЉУ ЖИГМУНДУ 1410. ГОДИНЕ	135
Милош Ивановић „ДОБРИ ЉУДИ“ НОВОБРДСКОГ ЗАКОНИКА ДЕСПОТА СТЕФАНА ЛАЗАРЕВИЋА	159
Тимур Ф. Хайдаров ЭПИДЕМИЯ «ЧЕРНОЙ СМЕРТИ» В РУССКИХ КНЯЖЕСТВАХ И В ЗОЛОТОЙ ОРДЕ (1345/46 – 1430): ПРЕДПОСЫЛКИ И ПОСЛЕДСТВИЯ	189
Срђан Рудић ВЛАСТЕЛА ПАВЛОВИЋА НА ПОВЕЉАМА БОСАНСКИХ КРАЉЕВА	223

Александар Крстић ДЕСПОТ ЂУРАЋ ВУКОВИЋ И ЗАКУП КОМОРЕ У НАЂБАЊИ	237
Срђан Катић ТВРЂАВА АВАЛА (ГЛУЗЕЛЦЕ) 15–18. ВЕК	253
Марија Коцић ДРЖАВНА ЛУТРИЈА У ВЕНЕЦИЈИ (<i>LOTTO</i>) ОД 1713. ДО 1715. ГОДИНЕ: СВЕДОЧЕЊЕ БРИТАНСКИХ ИЗВОРА	273
Александра Вулетић РАЗВОЈНИ ЦИКЛУС ПОРОДИЧНОГ ДОМАЋИНСТВА СРЕДИНОМ 19. ВЕКА. ПРИМЕР СЕЛА ГОСТИЉА	287
Андреј Л. Шемјакин РУССКИЙ ЧЕЛОВЕК НА БАЛКАНАХ: СЕРБСКАЯ ОДИССЕЯ ПОРУЧИКА МАМУЛОВА (1893-1915)	313
Јована Блажић Пејић РУСКА СЛОВЕНСКА ДОБРОТВОРНА ДРУШТВА И СРПСКО ПОДВОРЈЕ У МОСКВИ (1874–1917)	337
Александар Растовић СРБИ, РУСИ И ПРВИ СВЕТСКИ РАТ – ЈЕДАН ПРИМЕР РЕВИЗИЈЕ ИСТОРИЈЕ	363
Igor Borozan MONUMENT TO KING ALEKSANDAR KARADORĐEVIĆ IN LJUBLJANA	375

МЕТОДОЛОГИЈА И ИСТОРИЈА ИСТОРИОГРАФИЈЕ

Peter Ghosh THE PROTESTANT ETHIC — THE NEGLECTED CENTRE-POINT IN THE WORK OF MAX WEBER	403

ПРИКАЗИ

- Александар Узелац,
Под сенком Пса. Татари и јужнословенске земље
у другој половини XIII века,
Утопија, Београд 2015, 321 стр.
(Срђан Рудић) 437
- Nora Berend, Przemysław Urbańczyk, Przemysław Wiszewski,
Central Europe in the High Middle Ages. Bohemia, Hungary and Poland, c. 900-c. 1300,
Cambridge 2013, pp. 536.
(Anna Obara-Pawlowska) 443
- Власт и моћ. Властела Моравске Србије од 1365. до 1402. године.*
Зборник радова са научног скупа одржаног од 20. до 22.
септембра 2013. године у Крушевцу, Великом Шиљеговцу и
Варварину, ур. Синиша Мишић, Крушевац 2014, 391 стр.
(Драгић М. Живојиновић) 454
- Марко Шуица,
Вук Бранковић: славни и велможни господин,
Еволута, Београд 2014, 194 стр.
(Милош Ивановић) 458
- Пад Босанског краљевства 1463. године,*
уредници Срђан Рудић, Дубравко Ловреновић, Павле Драгичевић,
Београд-Сарајево-Бања Лука 2015, 309 стр.
(Милан Војновић) 462
- Ема Миљковић,
На раскришћу епоха: студије из историје српског народа под
османском влашћу,
Филозофски факултет, Ниш 2013, 196 стр.
(Јована Шалјић) 465
- Харачки тефтер капетаније Мачве из 1831. године,*
приредио Радомир Ј. Поповић,
Историјски институт, Београд 2014, 301 стр.
(Данко Леовац) 468

- Бојана Миљковић Катић,
Пољопривреда Кнежевине Србије (1834–1867),
Историјски институт, Београд 2014, 382 стр.
(Радомир Ј. Поповић) **469**
- Жан-Пол Блед,
Франц Фердинанд,
ННК Интернационал, Дан граф, Београд 2014, 342 стр.
(Биљана Стојић) **472**
- Александар Растовић,
Енглези и Балкан 1837–1914,
Завод за уџбенике, Београд 2015, 272 стр.
(Милан Кутлешић) **475**
- Радош Љушић,
Гаврило Принцип (1895–1918). Оглед о националном хероју,
Вечерње новости, Београд 2014, 423 стр.
(Горан Васин) **477**
- Василије Ђ. Крестић,
Срби у Угарској 1790–1918,
Матица српска, Нови Сад 2013, 525 стр.
(Нино Делић) **482**
- Михаило Војводић,
Само својим путем. Стојан Новаковић у скупштинском и јавном животу Србије 1905–1915,
„Филип Вишњић“, Београд 2015, 338 стр.
(Александар Растовић) **488**
- Снежана Томић,
Народна ношња Златибора,
Музеј на отвореном „Старо село“, Сирогојно 2014, 138 стр.
(Недељко В. Радосављевић) **492**
- Роксанда Тимотијевић,
Старине Призрена,
Ниш 2015, 170 стр.
(Александра Новаков) **495**

Serbian-Italian Relations: History and Modern Times,
Editors in chief: Srđan Rudić, Antonello Biagini, Editor: Biljana Vučetić,
The Institute of History Belgrade, Sapienza University of Rome,
Belgrade 2015, pp. 309.
(Јована Шалјић)

501

НАУЧНИ ЖИВОТ

Међународни научни скуп *THE FIRST WORLD WAR IN EASTERN EUROPE: CAUSES AND CONSEQUENCES* (Први светски рат у Источној Европи: Узроци и последице),
Sapienza University of Rome, 12. новембар 2014.
(Биљана Вучетић)

505

SIMPOZIONUL INTERNAȚIONAL DE ARHEOLOGIE ȘI ISTORIE IN MEMORIAM CONSTANTINI DAICOVICIU CEA DE – A XLI – A EDIȚIE (41. међународни симпозиј археологије и историје. Меморијални скуп у знак сећања на Константина Дајковића)
Muzeul Județean de Etnografie și al Regimentul de Graniță, Caransebeș – Romania 17–20. фебруар 2015.
(Нино Делић)

508

Међународни научни скуп *СРПСКА РЕВОЛУЦИЈА И ОБНОВА ДРЖАВНОСТИ СРБИЈЕ. ДВЕСТА ГОДИНА ОД II СРПСКОГ УСТАНКА*
Међуопштински историјски архив Чачак, Историјски институт Београд Чачак, 7. јун 2015.
(Милан Кутлешић)

511

ШЕСТА НАЦИОНАЛНА КОНФЕРЕНЦИЈА ВИЗАНТОЛОГА,
Српски комитет за византологију, Византолошки институт САНУ Београд 18-20. јун 2015.
(Милош Цветковић)

513

Међународна конференција *BEYOND EUROCENTRICISM: RETHINKING SPATIAL REPRESENTATION*
(Изван евроцентризма: преиспитивање представа простора)
University of London, School of Oriental and African Studies (SOAS), Centre for Cultural, Literary and Postcolonial Studies (CCLPS) 19. јун 2015.
(Драгана Амедоски)

521

Међународни научни конгрес *FOOD AND THE CITY*
Il cibo e la città (Храна и град)
Associazione Italiana di Storia Urbana (AISU), Università degli
Studi di Padova 2–5. септембар 2015.
(Гордана Гарић Петровић)

527

БИБЛИОГРАФИЈЕ

Библиографија Андрије Раденића
(Ненад Урић)

535

Библиографија Ивана Божића
(Властимир Ђокић)

549

Допуне за Библиографију Грегора Чremoшника објављену у
Zgodovinskom časopisu XII-XIII (1958–1959)
(Властимир Ђокић)

569

Допуне за Библиографију радова академика Јорја Тадића
објављену у Зборнику Филозофског факултета, књига XI-1 (1970)
(Властимир Ђокић)

575

Исправке и допуне за Библиографију академика Симе Ђирковића
(Историјски институт, Београд 2011.)
(Властимир Ђокић)

581

УПУТСТВО АУТОРИМА

589

ARTICLES

- Dragana Kunčer
RELIGIOUS PRACTICE OF INHABITANTS
OF THE KOSMAJ MINES IN THE PERIOD OF THE EMPIRE 13
- Dragana Janjić
BISHOP AND CITY IN THE LIGHT OF
ECCLESIASTICAL-CANONICAL RULES
OF LOCAL AND ECUMENICAL COUNCILS 33
- Dragić M. Živojinović
ABOUT TSAR PETER
FROM THE CHARTERS TO ST. GEORGE OF SKOPJE 43
- Ivana Komatina
SERBS ON THE ROUTES OF THE CRUSADERS 55
- Dejan Bulić
CHURCH IN RADOŠIĆ 85
- Neven Isailović
AN UNKNOWN SOURCE ON THE SURRENDER OF
HRVOJE VUKČIĆ HRVATINIĆ'S TOWNS
TO HUNGARIAN KING SIGISMUND IN 1410 135
- Miloš Ivanović
"BONI HOMINES" OF DESPOT STEFAN LAZAREVIĆ'S
NOVO BRDO LEGAL CODES 159
- Тимур Ф. Хајдаров
ЭПИДЕМИЈА „ЦРНЕ СМРТИ У РУСКИМ
КНЕЖЕВИНАМА И ЗЛАТНОЈ ХОРДИ (1345/46–1430):
ПРЕДУСЛОВИ И ПОСЛЕДИЦЕ 189
- Srđan Rudić
THE NOBLE FAMILY PAVLOVIĆ
IN THE CHARTERS OF BOSNIAN KINGS 223
- Aleksandar Krstić
DESPOT ĐURAĐ VUKOVIĆ
AND LEASE OF CHAMBER IN NAGYBÁNYA 237

Srđan Katić AVALA (<i>GÜZELCE</i>) FORTRESS, 15–18 th CENTURIES	253
Marija Kocić STATE LOTTERY IN VENICE (<i>LOTTO</i>) 1713–1715: IN THE LIGHT OF BRITISH SOURCES	273
Aleksandra Vuletić FAMILY HOUSEHOLD DEVELOPMENTAL CYCLE IN THE MID-1800s. A CASE STUDY OF THE VILLAGE GOSTILJE	287
Андреј Л. Шемјакин РУСКИ ЧОВЕК НА БАЛКАНУ: СРПСКА ОДИСЕЈА ПОРУЧНИКА МАМУЛОВА (1893-1915)	313
Jovana Blažić Pejić RUSSIAN SLAVIC BENEVOLENT SOCIETIES AND THE METOCHION OF THE SERBIAN ORTHODOX CHURCH IN MOSCOW (1874–1917)	337
Aleksandar Rastović THE SERBS, RUSSIANS AND THE FIRST WORLD WAR – AN EXAMPLE OF REVISION OF HISTORY	363
Игор Борозан СПОМЕНИК КРАЉУ АЛЕКСАНДРУ КАРАЂОРЂЕВИЋУ У ЉУБЉАНИ	375
METHODOLOGY AND HISTORY OF HISTORIOGRAPHY	
Питер Гош ПРОТЕСТАНТСКА ЕТИКА – ЗАНЕМАРЕНА ЦЕНТРАЛНА ТАЧКА У ДЕЛУ МАКСА ВЕБЕРА	403
REVIEWS	437
ACADEMIC EVENTS	505
BIBLIOGRAPHIES	535
INSTRUCTIONS FOR CONTRIBUTORS	589

Драгана КУНЧЕР*
Историјски институт
Београд

РЕЛИГИЈСКА ПРАКСА СТАНОВНИКА КОСМАЈСКИХ РУДНИКА У ДОБА ЦАРСТВА**

Анстракт: Проучавани су и интерпретирани материјални остаци (епиграфски, археолошки и нумизматички) религијске праксе у рудничком подручју планине Космај која је, због свог подземног богатства, за време Римског царства била центар прилива становништва и бројних привредних активности.***

Кључне речи: Космај, античко рударство, антички култови, Горња Мезија, вотивни епиграфски споменици, руднички новац.

Сазнања о религији становника космајских рудника у доба Царства заснивају се највећим делом на натписима посвећеним једном или више божанстава, тј. такозваним „заветима“ (*vota*) урезаним у камене олtare или плоче. На Космају је пронађено укупно 29 таквих завета.¹ Већина натписа је на латинском језику (26), док је мали број (3) на грчком.

* dragana.kuncer@iib.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете и науке Републике Србије *Етногенеза Срба у средњем веку: Упоредна анализа историјско-културног наслеђа, генетичког материјала и предмета материјалне културе са аспекта аналитичке хемије* (Ев. бр. ИИИ 47025).

*** Аутор жели да се најтоплије захвали др Снежани Ферјанчић са Филозофског факултета у Београду, мр Адаму Црнобрњи из Народног музеја у Београду, Велибору Катићу из Музеја града Београда/Музеја Младеновца и Сузани Анастасов Марковић из Центра за културу Сопот који су јој ставили на располагање ретку и драгоцену литературу и пружили бројне стручне савете.

¹ Приредио и објавио С. Душанић у: F. Papazoglu (упр.), M. Mirković i S. Dušanić, *Inscriptions de la Mésie Supérieure*, св. 1: *Singidunum et le nord-ouest de la province*, Београд : Центар за античку епиграфику и нумизматику Филозофског факултета,

Неки од њих су веома оштећени, а многи су изгубљени. Изгубљени натписи углавном су сачувани у облику фотографије или цртежа, док су неки познати само на основу преписа или кратке белешке.²

Космајски вотивни натписи већином су без прецизних хронолошких одредница. Поуздано се датују само три: IMS I 97, који се на основу помена премештаја Гнеја Клодија Класицијана, трибуна кохорте *XVIII voluntariorum civium Romanorum* у коњичку кохорту *I Ulpia Pannoniorum milliaria equitata* смештену на Космају, датује у период 161–169. године (сматра се да је искусан трибун у рудничку област премештен у време маркоманских ратова с циљем да помогне њену одбрану),³ затим IMS I 104 који се због помена цара Севера Александра датује у период његове владавине 222–235. године и IMS I 112 који се на основу епитета [*Anto*]ninian(ae) у њему поменуте кохорте, а који трупе овог подручја добијају за време Каракале, датује у године 211–217.⁴ На основу палеографских и ономастичких критеријума, могуће време настанка одређено је за једанаест споменика: крај првог или почетак другог века (IMS I 103, Petković 1997), други (IMS I 98, 99, 100, 101, 108) и трећи век (IMS I 89, 95, 96, Петковић 2002).⁵

* * *

Од божанстава помиње се најчешће Јупитер (као врховни бог римског пантеона под именом *Iuppiter Optimus Maximus* – 11 пута,⁶ само као Јупитер – 2 пута⁷), затим Зевс – 3 пута (два пута географски одређен),⁸

1976, 95–133 (= IMS I); за касније пронађене натписе видети П. Поп-Лазих, А. Јовановић, Д. Мркобрад, *Нови археолошки налази на јужним обронцима Космаја*, Гласник Српског археолошког друштва 8 (1992) 139 (= П. Поп-Лазих, А. Јовановић, Д. Мркобрад, *Нови археолошки налази*), Ж. Petković, *ZEYΣ ΣΥΝΗΝΟΣ on the Kosmaj Inscription*, Старице 48 (1997) 185 (= Ж. Petković, *ZEYΣ*) и Ж. Петковић, *Дедикација Јупитеру и Либеру са Космаја*, Жива антика 52 (2002) 220–221 (= Ж. Петковић, *Дедикација*).

² Фотографије постоје за IMS I 90, 94, 102, 106, 110, 111, 112, цртежи за IMS I 89, 93, 99, 100, 101, 104, препис за IMS I 92, 99, 107 и запис о постојању за IMS I 109.

³ IMS I (S. Dušanić), 106 и 125 ad n° 97.

⁴ Исто, 132 ad n° 112.

⁵ Исто, 120 n. 49, 128 ad n° 103; Ж. Петковић, *Дедикација*, 219; Ж. Petković, *ZEYΣ*, 187.

⁶ IMS I, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102.

⁷ IMS I, 90, 91.

⁸ IMS I, 113, 114 и Ж. Petković, *ZEYΣ*, 185.

Митра – 2 пута,⁹ Силван – 3 пута¹⁰ и Дијана – једном¹¹. Дедикације упућене култној заједници два бога срећу се два пута: упућене Јупитеру и Херкулу¹² у једном случају, и Јупитеру и Либеру у другом¹³. Два пута срећу се формуле које не наводе изричито имена божанства: формула *Deo Patrono*¹⁴ и формула *Dis salutaribus*¹⁵. На три споменика име божанства не може да се прочита.¹⁶

При оваквом бројчаном прегледу уочљива је велика заступљеност Јупитера, који се јавља скоро на половини заветних олтара. Ова појава није неуобичајена и карактеристична је за епиграфски материјал како суседних провинција, тако и целог Римског царства.¹⁷ За популарност капитолског бога у доба Царства свакако је заслужан службени карактер његовог култа и функција пропагирања римске власти: прихватање врховног римског бога уједно је значило и прихватање врховне римске власти и пружало је доказ *par excellence* о припадању римској култури.¹⁸ У складу са обичајем у Риму да колегиј свештеника зван *fratres Arvales* јавно пред Јупитером (и другим боговима) полаже завете и приноси жртве за добробит цара и/или његове породице (*vota pro salute imperatoris*), широм Царства су давани слични приватни завети државних и војних службеника.¹⁹ Из саме њихове формуле јасно се види да је намера дедиканата, попут узора у престоници, била да изразе своју лојалност римској власти и цару.²⁰ Међу те „службене“ завете спада и фрагментарни

⁹ IMS I, 104, 105.

¹⁰ IMS I, 108, 109 и П. Поп-Лазих, А. Јовановић, Д. Мркобрад, *Нови археолошки налази*, 139.

¹¹ IMS I, 89.

¹² IMS I, 103.

¹³ Ж. Петковић, *Дедикација*, 220–221.

¹⁴ IMS I, 106.

¹⁵ IMS I, 107.

¹⁶ IMS I, 110, 111, 112.

¹⁷ J. R. Fears, *The cult of Jupiter and Roman imperial ideology*, Hrsg. W. Haase, ANRW 2.17.1, Berlin – New York 1981, 101 (= J. R. Fears, *The cult*); M. Sinobad, *Jupiter i njegovi štovatelji u svjetlu epigrafskih izvora*, *Opuscula Archaeologica* 34 (2010) 175 (= M. Sinobad, *Jupiter*).

¹⁸ J. R. Fears, *The cult*, 100 и M. Sinobad, *Jupiter*, 164.

¹⁹ О пракси јавног заветовања у време царства видети у J. R. Fears, *The cult*, 98–101. За примере годишњих завета Јупитеру од стране војника уп. M. Beard, J. North and S. Price, *Religions of Rome, vol. I – A History*, Cambridge 1998, 326.

²⁰ M. Sinobad, *Jupiter*, 163.

космајски натпис IMS I 101 (Стојник), посвећен капитолском Јупитеру (*Iuppiter Optimus Maximus*) за здравље неидентификованог цара (*pro salute Caesaris nostri*). Сличну формулу налазимо и на натпису IMS I 104 (Стојник) у коме два римска грађанина полажу завет за здравље цара Севера Александра (222–235. године). Међутим, овог пута као заштитнику владара дедиканти се не обраћају Јупитеру, већ источњачком богу Митри. Имајући у виду време настанка натписа, појава персијског божанства није неуобичајена, јер је митраизам од доба цара Комода (180–192. године), који је сам био фанатични присталица овог култа, уживао подршку царева, а бројни слични завети, с посветом Митри, полагани су за здравље управо владара династије Севера.²¹ С обзиром на политичку димензију овакве врсте посвета, вероватније је да је одабир божанства више зависио од упућености дедиканата у тренутну друштвену климу и процене о томе који би бог на савременике оставио већи утисак, него од интимне религијске наклоњености одређеном богу. Да је Јупитер, барем кад је реч о војницима стационарним у Горњој Мезији, сачувао своју супремацију као најпоузднији заштитник владара сведочи седам натписа.²² Из оближњег Сингидунума потичу два: један у част Септимија Севера и његових синова Каракале и Гете, који су посветили регрути из Киликије,²³ и други, у част цара Севера Александра, који је поставио Клаудије Луперко, војник легије *IV Flavia*.²⁴ Осталих пет пронађено је јужније – подигли су их *stratores consulares* на служби у Наису, у част царева Елагабала и Севера Александра.²⁵

Од осталих космајских натписа посвећених капитолском Јупитеру посебну пажњу треба посветити следећим споменицима: IMS I 95, 97 и 98. Они се, за разлику од горе наведених посвета, не чине за добробит цара, већ је Јупитер главни прималац заветног дара. Два споменика посветили су заповедници помоћних одреда стационарних на Космају.

²¹ F. Cumont, *Les mystères de Mithra*, Bruxelles 1913, 87–88 (= F. Cumont, *Les mystères*).

²² IMS I (М. Мirković), 3 и 4, IMS IV (Р. Petrović), 7, 8, 9, 11 и 14.

²³ IMS I 3.

²⁴ IMS I 4.

²⁵ *Stratores consulares* су припадали реду *principales* који су примали једну и по, односно два пута већу плату од обичних војника. Чињеница да је, на тлу Горње Мезије, 37 од 47 дедиканата војних вотивних споменика припадало категорији *principales* сведочи о ексклузивности оваквог испољавања религиозности. Уп. S. Ferjančić, *Vota solverunt libentes merito*. Prilog izučavanju religije rimske vojske u Gornjoj Meziji, Зборник Матице српске за класичне студије 12 (2010) 134–135 (= S. Ferjančić, *Vota*).

Међутим, да један од њих, IMS I 97 (Стојник), више припада царском, него јовијанском култу говоре и епитети *optimus* и *maximus* којима трибун кохорте Гнеј Клодије Класицијан назива царева Марка Аурелија и његовог брата по усвојењу Луција Вера (161–169. године).²⁶ Помиње их као узрок свог премештаја из кохорте *XVIII voluntariorum civium Romanorum* у кохорту *I Ulpia Pannoniorum milliaria equitata* и при том их велича самим Јупитеровим епитетима. Будући да се, као што је речено, сматра да је Класицијан премештен управо за време маркоманских ратова како би штитио високоризично рудничко подручје,²⁷ на основу поменутог уздизања царева можда може да се помисли да је вотивни олтар подигао како би доказао да је наредбу о премештају у опасну зону лојално прихватио. Могуће је такође, иако у натпису нису назначене посебне формуле *pro salute* или *pro incolumitate*, да је жртвеник подигао из личних разлога, нпр. као одужење богу за спас од смрти, рањавања или болести којима је као прекаљени војник свакако био често изложен.²⁸ Олтар би тако представљао потврду испуњеног обећања, исплаћеног дуга божанству (*votum solvit*).²⁹ Међутим, управо због похвалних епитета упућених

²⁶ Сматра се да је реч о царевима Марку Аурелију и његовом брату по усвојењу Луцију Вери, или царевима Марку Аурелију и његовом сину Комоду. Уп. IMS I (S. Dušanić), p. 167.

²⁷ О кохорти у коју је Класицијан премештен, као и о разлозима премештаја видети горе у тексту и S. Ferjančič, *Vota*, 138.

²⁸ О различитим разлозима давања завета видети N. Belayche, *Religious Actors in Daily Life: Practices and Related Beliefs* in: A Companion to Roman Religion, ed. Jörg Rüpke, Blackwell Publishing Ltd., Singapore MA and Oxford 2007, 280–284 (= N. Belayche, *Religious Actors*).

²⁹ Ритуал заветовања, према моделу јавног заветовања Арвалске браће, а познатом на основу више од 200 натписа, састојао се из три дела: полагања завета (изрицањем молбе богу и обећања о награди, ако се та молба услиши), процене одговора бога и, у случају да је молба услишена, пружања обећаног дара богу. Видети детаљан опис у T. Derks, *The ritual of the vow in Gallo-Roman religion*, in: J. Metzler et al. (eds), *Integration in the Early Roman West. The role of culture and ideology* (Dossiers d'archéologie du Musée National d'Histoire et d'Art 4), Luxembourg 1995, 113–114 (= T. Derks, *The ritual*). Међутим, кад је реч о приватним заветима, модерном истраживачу је сачувана углавном само последња фаза ритуала: камени олтар са натписом о одужењу (*votum solvit*). Из оваквих материјалних остатака често се стварају, како Деркс сматра, две погрешне претпоставке: 1) да претходних корака није ни било и да се ради о безусловном дару богу (*donatio*) од стране верника и 2) да је главнина тог дара божанству у ствари сâм камени олтар. За доказ да је, барем у неким случајевима, пре приношења жртве (и пре подизања олтара) дедикант заиста изрицао завет и обећавао

царевима, чини се да је прва претпоставка о наглашеном друштвеном нивоу прималаца поруке вероватнија.³⁰

Код другог натписа, IMS I 98 (Суводол), осим чињенице да је дедикант високи официр, Гај Гелије Егзорат, префект кохорте *V Lucensium*, кога је можда сам војни чин условљавао да се одреди као прави Римљанин и положи завет врховном богу, нема других података који би могли да укажу на блискост са формалним обележјима царског култа.³¹ У његовој дедикацији треба истаћи једну појединост, која је, чини се, више од палеографског, него историјског значаја: продужетак закључне формуле придевом прилошког значења *laetus – v(otum) s(olvit) l(ibens) l(aetus) m(erito)* (завет, заслужен од бога, испунио је радо и весело), који се у целом корпусу горњомезијских вотивних натписа само среће на овом месту. Могуће је да је овакву „епиграфску навику“ Егзорат стекао у Горњој Панонији где се налазио стални логор кохорте коју је предводио и која је, највероватније за време Трајанових похода на Дакију, премештена на Космај.³² Треба напоменути да се сматра да су разлози премештаја ове кохорте у рудничко подручје слични као и код поменутог премештаја заповедника Класицијана, трибуна кохорте *XVIII voluntariorum*

награду богу за испуњење молбе, Деркс наводи дуже облике формуле *votum solvit* (*ex voto suscepto* и *votum quod voverat*) које се понекад срећу на олтарима и које експлицитно помињу претходне фазе завета. (Видети такође пример из Виминацијума, IMS II 14, где Кокције Касије јасно каже да је прво дао завет *cot (!) b(eneficiarius) l(egati) vovit*, а да га је испунио тек касније, када му је услышена молба за напредак у каријери *b(eneficiarius) co(n)s(ularis) solvit*.) Што се тиче друге претпоставке, Деркс наводи да се из иконографских представа на неким олтарима види да је, као и код ритуала Арвалске браће, живописно приношење жртве уз присуство бројних слуга који су носили и клали жртвену животињу, затим посебно одевеног дедиканта – са велом преко главе, и звуке фруле како нека недостојна бука не би нарушила светост – заузимало централно место ритуала заветовања, а да је подизање жртвеника било само опционо. (Додуше, код мање имућних обред је могао бити доста скромнији, састојећи се од само неколико бачених новчића.) Исто, 115–117.

³⁰ О римској религији као средству за успостављање „дијалога са (политичким) моћницима“ видети у J. Hahn, *Römische Herrschaft und Religion – Aspekte und Fragestellungen*, in: L. de Blois – P. Funke – J. Hahn (eds.), *The Impact of Imperial Rome on Religions and Religious Life in the Roman Empire*, Leiden 2006, 5 (= J. Hahn, *Römische Herrschaft*). Видети такође T. Derks, *The ritual*, 112.

³¹ Исто, 2.

³² S. Ferjančić, *Cohort V Callaecorum Lucensium and the Garrison of the Kosmaj Mines*, Београдски историјски гласник 5 (2014) 23–32.

civium Romanorum у кохорту *I Ulpia Pannoniorum*. Наиме, верује се да је Трајан, као и неколико деценија касније Марко Аурелије, ценећи значај и богатство космајских рудника, настојао да их у тренуцима опасности војно обезбеди и сачува за Царство.³³

Трећи вотивни натпис посвећен капитолском Јупитеру, IMS I 95 (Суводол), помиње обнављање највероватније његовог светилишта од стране Аурелија Валерија, декуриона колегија занатлија. Скраћеница *ABH* није разрешена, али претпоставља се да је један од објеката глагола *renovait* (!) управо храм.³⁴ Ако је ова реконструкција тачна, дар који је Јупитеру принео Аурелије Валерије био је веома раскошан. Такав замашан религиозни чин могао је да буде знак горљиве побожности, али и жеље за самоистицањем и парадирањем.³⁵ Који је аспект био преовлађујући, тешко је рећи. Међутим, ако је и овде, као у горе наведеним примерима, политичка и друштвена димензија била наглашенија, интимна религијска осећања дедиканта не смеју се искључити и свакако је могуће да су, заједно са другим побудама, и она била присутна и јака.³⁶

Поменути натписима Јупитеру богатијих и угледнијих становника космајског подручја могу се супротставити завети дедиканата који, осим свог имена, нису наводили друге податке о себи.³⁷ Због њихове краткоће и једноставности, чини се да су и писани из једноставнијих разлога – ради директног обраћања богу.³⁸ Међу њима су нарочито

³³ Исто, 28–29.

³⁴ Видети IMS I 168 (Рудник) у коме се среће глагол истог значења „обновити“ (*restituit*) чији је директни објекат именица „храм“ (*templum*). Овде се, због почетног слова скраћенице, може очекивати употреба синонима *aedes*, међутим, при том се заједно са Душанићем не прихвата Мочијево читање *a<ed>(em)* јер како Душанић објашњава: сва слова се јасно виде и нема разлога за исправком. Уп. IMS I (S. Dušanić), p.124 ad n° 95 и A. Mócsy, *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*, Budapest 1970, 16, n. 48 и 227, n. 204. Овде се узима у обзир друго тумачење издавача *a(edem) b(asim) h(ypobasim)* – више ставки које упућују на једну грађевинску целину. За потврду синонимичности *restituere/renovare* и *aedes/templum* видети *A Latin Dictionary*. Founded on Andrews' edition of Freund's Latin dictionary. revised, enlarged, and in great part rewritten by. Charlton T. Lewis, Ph.D. and. Charles Short, LL.D. Oxford. Clarendon Press. 1879. s.v. *restituere* и *aedes*.

³⁵ T. Derks, *The ritual*, 122.

³⁶ T. Derks, *The ritual*, 122 и J. R. Fears, *The cult*, 100–103.

³⁷ IMS I 89, 90, 91, 92, 94, 96, 100, 102, 104, 108, 113, 114, Ж. Петковић, *Дедикација*, 220 и Ž. Petković, *ZEYΣ*, 185.

³⁸ J. R. Fears, *The cult*, 103.

занимљиви споменици са неубичајеним вокативима Јупитеровог имена, придодатим дативу теонима: IMS I 90 (Бабе) [*Iovi s(acrum?)*] [*Iup*]piter, IMS I 91 (Бабе) *Iuppiter Aug(uste)* и IMS I 94 (Бабе) *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Iuppiter*. Примери оваквих двоструких дедикационих формула³⁹ ван Космаја ретко се проналазе.⁴⁰ Можда њихово порекло треба тражити у Тракији будући да су сви дедиканати, или барем двојица, трачког порекла.⁴¹ Међутим, без обзира на могуће исто порекло, изгледа да се не ради о преписиваној готовој формули јер се она на сва три натписа разликује. С друге стране, инсистира се на вокативу и непосредном обраћању богу. Изгледа да је до овог удвајања дошло због осећаја да је уобичајен помен имена божанства у дативу недовољан да изрази намеру дедиканта⁴² – успостављање комуникације са богом.⁴³ Овако, директним зазивањем божјег имена, јасно се истиче ко је адресат завета и, чини се, гради чвршћа и непосреднија веза између човека и бога.⁴⁴

³⁹ Код натписа IMS I 91 датив Јупитеровог имена, иако није реализован, подразумева се као уобичајена допуна вотивне формуле, тј. као индиректни објекат на натписима обично неисказиваног глагола *vovere*. Наиме, глагол *vovere* се у текстовима заветних посвета подразумева као предикат односне реченице чији је антецеденс именица *votum*, али се обично, због скучености простора и лапидарности епиграфског стила, не наводи. За пример натписа у коме ова односна реченица није изостављена видети CIL XIII 6770 (уп. T. Derks, *The ritual*, 117, n. 19) и, уз одређене варијације, IMS II 14 и IMS VI 212. За доказ да се именица *votum* јавља као објекат глагола *vovere* видети Plaut. *Am.* 3, 2, 66–67 и Cato *De agr.* 83.

⁴⁰ IMS I (S. Dušanić), p. 121 ad n° 90.

⁴¹ О разлозима због којих се сматра да су двојица, а можда и сва тројица дедиканата трачког порекла видети коментаре уз натписе IMS I (S. Dušanić), 121–122 ad n° 90, 122 ad n° 91 и 123 ad n° 94.

⁴² Плеоназам у функцији истицања временом ослабљеног значења речи видети на примеру вулгарног латинског: удвајање предлога *de* и *ab*, *cum* и *mecum*, прилога *sic* и *hoc modo*, *ubique* и *in omni loco*, *nunc* и *presenti tempore*, или везника зависних реченица *cum* и *quia*, *dum* и *quando* и сл. Уп. E. Löfstedt, *Late Latin*, Oslo 1959, 171–177. Треба напоменути да се у случају поменутих космајских натписа не ради само о једној речи, већ о целој формули чије је значење појачано удвајањем једног њеног дела, као и променом падежа. Сматра се да је когнитиван механизам – жеља за појачавањем израза чије је значење избледело – у оба случаја исти.

⁴³ Комуникативан карактер римске религије истиче Хан у J. Hahn, *Römische Herrschaft*, 4.

⁴⁴ Могуће је и следеће тумачење поменутих удвојених формула које не мора нужно да искључује прво: будући да је познато да је инвокација теонима била један од важних делова ритуала жртвовања (уп. Cato *De agr.* 132 и 134; N. Belayche, *Religious Actors*, 279–280), а имајући у виду да је на неким олтарима

Осим оскудности података везаних за дедиканта, на сличне, интимне, разлоге подизања вотивног олтару можда могу да укажу техничке мањкавости натписа. Наиме, било да су оне настале приликом састављања и писања концепта на неком потрошном материјалу (нпр. папирусу), или приликом ординације, или приликом самог клесања,⁴⁵ крајњи резултат, натпис са граматичким грешкама, неравномерним словима, или испретураним редом речи, сведочи о крхкости образовања дедиканта – који није умео да укаже на грешке, и посредно, о његовом нижем социјалном пореклу. Стога, иако се одређене амбиције за афирмацијом преко јавно изражене религиозности не могу искључити ни код једног појединца, можда може да се претпостави да су дедиканти нижег социјалног порекла заветне олтару подизали из личне потребе за комуникацијом са божанством, а не ради самопрезентације.

Међу натписе скромнијих техничких квалитета спадају космајске посвете Јупитеру: једна, IMS I 92 (Стојник), коју је оставио <P.> *Ael(ius) Sex<|>|<|> ianus*, можда аутохтони становник Горње Мезије, који је право римског грађанства добио за време Хадријана и друга, IMS I 96 (Лисовић), коју је оставио Трачанин *Bitio B<|> ti*.⁴⁶ И у једном и у другом случају грешке се налазе у самом имену дедиканта, настале највероватније због неразумевања од стране клесара концепта написаног курзивним писмом: патронимик *BITI* је написан *BPTI* (IMS I 96), скраћеница имена Публије *P.* као *B*, слова *TLI* су писана идентично (као вертикална хаста са обликом серифима) (IMS I 92).⁴⁷ Поменуће грешке сведоче о скоро потпуној неписмености дедиканата.⁴⁸ Ако се на основу

детаљно представљан визуелни део ритуала – са свим учесницима, предметима, основним покретима (уп. Т. Derks, *The ritual*, 116–117) – могуће је и да су поменути вокативи покушаји бележења и овековечавања његовог звучног, односно вербалног дела.

⁴⁵ О фазама израде натписа у камену видети у П. Петровић, *Палеографија римских натписа у Горњој Мезији*, Београд 1975, 52–55.

⁴⁶ О пореклу дедиканата за први натпис видети IMS I (S. Dušanić), 10, за други 124–125 ad n° 96 и 109, п. 38.

⁴⁷ О утицају курзивног писма код натписа IMS I 96 видети IMS I (S. Dušanić), 125 ad n° 96. Иако издавач слично није напоменуо за натпис IMS I 92, оно је такође, због неразликовања слова, врло вероватно.

⁴⁸ Упоредити пример из Помпеја *DPomp525 Aulus Olo suo salutem* где састављач графита поздрављајући истоименог пријатеља код свог имена није погрешно (написао га је ортографски тачно, а не према изговору) показујући тиме ипак одређени ниво писмености. О раном преласку дифтонга *ai* у *o* у појединим речима, а нарочито у именима као што су нпр. *Aulus*, *Claudius*, *Plautus* која су се

овога, ниског нивоа образовања⁴⁹ и вероватно ниског социјалног статуса, прихвати да су ови натписи били одраз побожности обичног човека, онда треба приметити чињеницу да су оба посвећена капитолском Јупитеру. Врховни бог се у том случају показује у сасвим новом светлу, не као део државног култа и обавезан део поштовања цара, већ као бог који је прихваћен и омиљен у најширим слојевима друштва.⁵⁰

Јупитера Капитолског треба поменути у вези са још једним космајским натписом: IMS I 103 (Губеревац). Наиме, из њега се сазнаје да је Вецилија, жена Тирана, царског ослобођеника и прокуратора рудника, дала да се сазида храм Јупитеру и Херкулу. Значај Јупитера за породицу једног царског ослобођеника који је, могуће лично од цара,⁵¹ добио високо и важно место прокуратора рудника лако је разумљив и скоро извесно спада међу посвете које се подижу у знак оданости владару. Помен Херкула је оно што треба тумачити с више пажње. Херкул је божанство које је у Риму имало своју еволуцију и различите трансформације, од бога заштитника победника (нпр. за време пунских ратова) до бога који је симбол душевне снаге (под утицајем стоика), са много других лица и улога.⁵² Кад је реч о рудничким подручјима, сматра се да је Херкул превасходно поштован као симбол физичке снаге, преко потребне у раду под земљом.⁵³ Међутим, да

у свакодневном језику изговарала *Olus, Clodius, Plotus*, видети J. N. Adams, *Social Variation and the Latin Language*, New York 2013, 81–86. (Натпис цитиран према В. Недељковић – С. Стојановић, *Domino et fratri: један необјављен сирмијски графито*, *Старинар* 62 (2012) 168.)

⁴⁹ Утисак да су неки епиграфски споменици на Космају наручивани од стране људи који су неписмени имао је Мочи – који је, иначе, цео корпус космајских натписа оценио као „пун грешака“ свакојаке врсте. Уп. А. Mócsy, *Gesellschaft*, 226–227. Код овог последњег, Душанић се не слаже и сматра да је Мочијево гледиште „претерано“. Уп. IMS I (S. Dušanić), 119. n. 43.

⁵⁰ О вери у капитолског Јупитера међу припадницима разних слојева друштва видети у J. R. Fears, *The cult*, 100–102.

⁵¹ О личном занимању царева за руднике и централизацији њихове управе видети у С. Душанић, *Организација римског рударства у Норику, Панонији, Далмацији и Горњој Мезији* 622 (37), *Историјски гласник* 1–2 (1980) 52–54 (= С. Душанић, *Организација*) и поглавље 8.1.2. *Costs and Revenues* у монографији А. М. Hirt, *Imperial Mines and Quarries in the Roman World: Organizational Aspects 27 BC-AD 235*, Oxford 2010, <https://books.google.rs/books?id=nlTq36pXmEC&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false> (страница посећена 30. 4. 2015.).

⁵² M. Jaczynowska, *Le culte de l'Hercule romain au temps du Haut-Empire*, Hrsg. W. Haase, ANRW 2.17.2, Berlin – New York, 1981, 633, 636 (= M. Jaczynowska, *Le culte*).

⁵³ S. Dušanić, *The miners' cults in Illyricum*, *Mélanges C. Domergue Pallas* 50 (Toulouse 1999) 133 (= S. Dušanić, *The miners' cults*).

Херкул на овом космајском натпису не фигурира као један од „богова рудара“, може се претпоставити ако се има у виду старост споменика.⁵⁴ Наиме, Душанић на основу неких одлика писма натпис датије у другу половину I или почетак II века.⁵⁵ Познато је да је Херкул, за Трајанове владавине, постао уз Јупитера део званичног царског култа и важио за личног заштитника владара.⁵⁶

Ако овде оба бога имају службени карактер, изгледа да то није случај са Јупитеровим паром у другој култној заједници, на другом космајском споменику (Губеревац) који је посветио Атрије Корнутијан.⁵⁷ Бог Либер, староиталско божанство поистовећено са Дионисом, који је заједно са Јупитером прималац завета, овде се тумачи у складу са својом основном функцијом бога плодности и природе.⁵⁸ Он је заштитник дарова земље, било да се они налазе на њеној површини или унутрашњости.⁵⁹ Либер би тако спадао у ред божанстава типичних за рударе и рудничка подручја. Међу њима су Дијана, Силван, потврђени на територији Космаја,⁶⁰ затим Мајка Земља, Церера, Вулкан, Силен, Диоскури и други.⁶¹ Сваки од ових богова је због неке своје улоге изабран за заштитника рудара и био омиљен међу њима (нпр. Диоскури, често представљани у облику греда,⁶² поштовани су као заштитници сводова и подземних галерија).⁶³ Кад је реч о боговима чији су култови, поред Либеровог, забележени на Космају – Дијани и Силвану – они се у везу са рудницима доводе на један посредан начин. Њихова главна одлика је да су божанства

⁵⁴ Исто, 133, п. 31. Супротно мишљење износи Гавриловић која сматра да је ова посвета сведочанство Херкулове функције заштитника рудара. Уп. N. Gavrilović, *Kult Herkula i Merkura u Gornjoj Meziji I–IV vek n. e.*, Београд 2014, 21–22 (= N. Gavrilović, *Kult*).

⁵⁵ IMS I (S. Dušanić), 128 ad n° 103.

⁵⁶ M. Jaczynowska, *Le culte*, 636–637. Упоредити говор Диона Хризостома у коме се, на самом крају, изричито каже да над Трајаном, као добрим владаром, бдије Херакле (Херкул), борац против тираније и неправде (Dio Chrys, *Orat.* 1.83).

⁵⁷ Ж. Петковић, *Дедикација*, 185.

⁵⁸ G. Wissowa, у: W. H. Roscher, *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, Leipzig 1894–1897. Bd. II, 2, 2021–2029 (=W. H. Roscher, *Lexicon*).

⁵⁹ Ж. Петковић, *Дедикација*, 223.

⁶⁰ Видети нап. 10 и 11.

⁶¹ Епиграфске примере из Илирика на којима се ова божанства доводе у везу са рудницима видети у S. Dušanić, *The miners' cults*, 130–132.

⁶² Д. Срејовић – А. Цермановић, *Речник грчке и римске митологије*, Београд 1992, s.v. Диоскури (= Д. Срејовић – А. Цермановић, *Речник*).

⁶³ S. Dušanić, *The miners' cults*, 134.

дивље и необрађене природе – божанства шума, шумарака и гајева (за разлику од нпр. Либерга који је, као и Дионис, божанство винове лозе).⁶⁴ Стога, Душанић с правом износи „иако су дебела и дрво као материјал били неопходни у металуршком процесу, било би погрешно мислити да су их рудари поштовали само из разумевања према техничким потребама рудникама.“⁶⁵ Душанић, а после њега и други, њихову улогу у рудницима и рудничким подручјима објашњавају, као и за бога Либерга, на следећи начин: Римљани нису правили разлику између зелене и минералне природе, и њених надземних и подземних плодова, па су се божанства плодности, рађања и природе уопште сматрала покровитељима обиља, како оног на њивама, тако и оног у рударским окнима.⁶⁶ Међутим, иако је ово тумачење прихватљиво за Либерга,⁶⁷ који је најпре бог плодности, кад је реч о култу Силвана у космајском руднику, чини се да се његова популарност у овој области заснивала на улози заштитника људи који раде у природи, а не на улози заштитника богатства које природа даје. Наиме, Силван на једном од три натписа која су му на Космају посвећена, IMS I 108 (Губеревац), носи епитет *Conservator* који истиче овај култни аспект бога – бригу о рударима.⁶⁸ Он није неуобичајен: Силван се нарочито ван Италије среће као заштитник оних који раде у (дивљој) природи и из ње извлаче богатства, нпр. дрво или камен.⁶⁹ Сасвим различиту функцију имао је Силван са другог натписа пронађеног на Космају (Сибница).⁷⁰ Он носи епитет *Domesticus* који бога необрађене и дивље природе одређује као бога заштитника дома, виле и имања. Сматра се зато да помен Силвана на овом натпису нема директне везе са рудницима и да се односи на виле за које се претпоставља да су се ту, на јужним обронцима Космаја, налазиле.⁷¹ Овај споменик би тако био још

⁶⁴ Д. Срејовић – А. Цермановић, *Речник*, s.v. Дијана, Силван и Либер.

⁶⁵ S. Dušanić, *The miners' cults*, 131–132.

⁶⁶ Исто, 130; Ж. Петковић, *Дедикација*, 222–223.

⁶⁷ Одређене сумње у то да појаву бога Либерга у рудничким областима неизоставно треба доводити у везу са рударством и минералним богатством земље изнела је Пилиповић наводећи да су неке области (нпр. Буково код Неготина), поред рударства, биле највероватније познате и по узгоју винове лозе, па се Либерова функција заштитника винове лозе и виноградарства мора узети у обзир и можда сматрати главном, чак и у областима рудника. Уп. С. Пилиповић, *Култ Бахуса на централном Балкану I–IV век*, Београд 2011, 87–88.

⁶⁸ IMS I (S. Dušanić), p.130 ad n° 108.

⁶⁹ W. H. Roscher, *Lexicon*, Bd. IV, 843–844.

⁷⁰ П. Поп-Лазивић, А. Јовановић, Д. Мркобрад, *Нови археолошки налази*, 139.

⁷¹ Исто, 140–141.

једно сведочанство у Илирику раширеног култа бога Силвана, заштитника сеоског имања, сродног култу Лара и Пената.⁷²

С друге стране, култ Дијане у рудничким подручјима не објашњава се само њеним аспектом богиње заштитнице плодности и дарова природе, већ и њеном везом са металом сребром. Наиме, Дијана је богиња у чијем се имену налази индоевропски корен **diu* у значењу „сијати“,⁷³ и доводи се у везу са месецом и његовим сјајем.⁷⁴ Следствено алхемијској и астролошкој идентификацији сребра са месецом, сматра се да је Дијана постала персонификација сребра, а потом и заштитница сребра и среброносних рудника, какви су били космајски.⁷⁵ Као доказ томе узимају се аверсне и реверсне представе рудничког новца из времена владавине Антонина Пија (138–161. године)⁷⁶ које, на први поглед, немају везе са рудницима и рударењем: ради се о приказу младе жене на аверсу и јелена на реверсу. Међутим, како је то Душанић објаснио тумачећи један такав примерак,⁷⁷ реч је о новцу који је био намењен рудницима сребра и Дијана је на овим представама у пратњи своје омиљене животиње то сликовито означавала (слично су се и представе бога Сунца (*Sol*) који се изједначавао са златом налазиле на рудничком новцу слатом у руднике злата, а представе бога Марса, епонима истоимене планете, па самим тим и персонификације гвожђа, на новцу слатом у руднике гвожђа).⁷⁸ Пет примерака новопронађених квадраната са локалитета Дуге Њиве, село Баново Поље, општина Богатић, који сви имају представу Дијане на аверсу, а јелена на реверсу а несумњиво припадају рудничком новцу будући да носе легенду METAL DELM,⁷⁹ свакако потврђују ову теорију: везу Дијане и рудника.

Да се није радило само о формалном заштитништву које је путем представа на кованицама пропагирала држава, већ о култу који је био прихваћен од стране становника рудничког подручја, види се управо на

⁷² W. H. Roscher, *Lexicon*, Bd. IV, 849–850.

⁷³ J. Pokorny, *Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch I*, Bern 1959, 184–185; G. Wissowa, *Religion und Kultus der Römer*, München 1902, 198, n. 6.

⁷⁴ Д. Срејовић – А. Цермановић, *Речник*, s.v. Дијана; IMS I (S. Dušanić), 121 ad n° 89.

⁷⁵ S. Dušanić, *The miners' cults*, 132.

⁷⁶ D. Mladenović, B. Woytek, *METAL DELM. Unpublished quadrantes from the National Museum in Belgrade and the Fajfrić collection*, Нумизматичар 30 (2012) 15 (= D. Mladenović, B. Woytek, *METAL DELM.*).

⁷⁷ С. Душанић, *Организација*, 10–11.

⁷⁸ Исто, 11–12.

⁷⁹ Пронађени су између 2004–2010. године. Уп. D. Mladenović, B. Woytek, *METAL DELM.*, 12.

основу космајског натписа IMS I 89 (Стојник).⁸⁰ Антонија Прокла⁸¹ је Дијани заветни олтар подигла *ex viso*, односно подстакнута непосредним сусретом, у сну, са богињом, која јој је тако наредила.⁸² Оваква сновиђења, чини се, могу бити доказ одређене блискости верника са божанством и његовим култом.⁸³

На два олтара не наводи се име божанства коме су посвећени. Први, IMS I 106 (Бабе), је дедикација *Deo Patrono*, „богу патрону“ за кога се претпоставља да је Херкул⁸⁴ – и који би тако био схваћен у свом култом аспекту заштитника рудара, док је други, IMS I 107 (Губеревац), посвећен божанствима заштитницима здравља *Dis salutaribu[s---*]. Последња посвета је разумљива ако се узму у обзир тешки и по здравље неповољни услови рада у римским рудницама.⁸⁵

На Космају су, поред сведочанстава о римским култовима, откривени и епиграфски споменици који потврђују поштовање оријенталних култова – Митре и Зевса малоазијског порекла.⁸⁶ Ови натписи, барем кад је реч о Зевсу који носи епитет *Ὀκκωνήνός* (IMS I 114: Бабе), изведен од неког малоазијског топонима, можда села у Битинији [*ή*] *Ὀκαήνω[v] κόμη*,⁸⁷ односно епитет *Συνήνός* (Petković, ZEYΣ, 185: Губеревац), изведен из назива места у Фригији,⁸⁸ могу се узети као неспоран доказ о присуству

⁸⁰ Осим овог натписа из Стојника, већина горњомезијских епиграфских споменика посвећених Дијани је „непосредно или посредно“ повезана са рудницама. Уп. А. Јовановић, *Огледи из античког култа и иконографије*, Београд 2007, 31.

⁸¹ Чињеница да једна жена подиже споменик због визије божанства које јој се приказало у сну, барем кад је реч о латинофоним дедикантима, није неуобичајена – будући да су у корпусу латинских вотивних натписа са оваквом формулом скоро подједнако заступљени мушкарци и жене. Уп. G. Weber, *Kaiser, Träume und Visionen in Prinzipat und Spätantike*, Stuttgart 2000, 60–61.

⁸² О значењу формуле *ex viso* видети В. Недељковић, *Ex viso. Трагови једне структурне дихотомије у језику латинских натписа*, *Lucida intervalla* 43 (2014) 91–92.

⁸³ J. R. Fears, *The cult*, 104.

⁸⁴ IMS I (S. Dušanić), 130 ad n° 106.

⁸⁵ S. Dušanić, *The miners' cults*, 135–136.

⁸⁶ IMS I 104, 105, 114 и Ž. Petković, ZEYΣ, 185.

⁸⁷ IMS I (S. Dušanić), 133 ad n° 114.

⁸⁸ О више могућности етимологије придева *Συνήνός* које све упућују на Фригију као постојбину дедиканта видети у Ž. Petković, ZEYΣ, 185–186.

досељеника са Истока⁸⁹ – који су у нову средину са собом донели и своје локалне култове.⁹⁰

С друге стране, култ Митре, Непобедивог бога (*Invictus Deus*), уживао је широку популарност у целом царству без обзира на порекло његових присталица.⁹¹ Ипак, Источњаци су били његови главни протагонисти. Познато је да је митраизам нарочито био популаран у редовима војске и царске администрације, корпусима који су у себи имали јак оријентални елемент.⁹² Овом профилу дедиканата одговара и Грк или хеленофони Источњак Исион, царски роб и вилик царинарнице (IMS I 105: Губеревац). Он је, како се види из натписа, сâм о свом трошку обновио храм бога Митре, што сведочи – како Душанић сматра – колико о његовом личном богатству, толико и о богатству космајске царинарнице и интензитету протока робе и новца из рудника и у рудник.⁹³

Поред епиграфских, на Космају⁹⁴ пронађена су анепиграфска сведочанства поштовања римских, грчких и оријенталних божанстава:

⁸⁹ О присуству досељеника са Истока на Космају сведоче и предмети који могу да указују на оријенталан укус или оријенталан начин израде, а који су пронађени на Космају: глеђосана керамика различитих форми (уп. Т. Cvjetićanin, *Keramičke posude*, у: Т. Cvjetićanin et al., *Pokloni*, 34), фирма светиљке са јеловом гранчицом на дну (уп. М. Glumac, *Keramičke svetiljke*, у: Т. Cvjetićanin et al., *Pokloni*, 107), теракота Венере на престолу (уп. М. Глумац, *Теракоте са некрополе Губеревац – Гомилице*, Зборник Народног музеја у Београду XVIII–I (2005) 367–368 (= М. Глумац, *Теракоте*)) и цилиндрична лекарска кутија (*theca vulneraria*) са представом Харпократа, Изидиног сина (уп. S. Krnić, *Kozmetički, medicinski i farmaceutski instrumenti*, у: Т. Cvjetićanin et al., *Pokloni*, 181). На оријентално становништво на Космају упућује и обичај постављања либационих цеви на гробове забележен на некрополи Гомилице (уп. М. Ђ. Глумац, *Гробови са либационим цевима на космајској некрополи*, Зборник Народног музеја у Београду XX–I (2011) 239–240; Т. Cvjetićanin, *Keramičke posude*, 36–37).

⁹⁰ Тумачења порекла дедиканата видети у IMS I (S. Dušanić), 132 ad n° 114 и Ž. Petković, *ZEYΣ*, 185–187. О сведочанству за још два локална битинска култа у Горњој Мезији, а самим тим о сведочанству за присуство Битињана на овом тлу видети С. Душанић, *Нови Антинојев натпис и metalla municipii Dardanorum*, Жива антика 21–1 (1971) 254–259.

⁹¹ F. Cumont, *Les mystères*, 41–42.

⁹² Исто, 74–75.

⁹³ IMS I (S. Dušanić), 102 и 129 ad n° 105. О својеврсној екстериторијалности рудничких подручја (припадности царском домену) и њиховим административним одликама (нпр. постојању царинарница на границама са муниципалним земљиштем) видети С. Душанић, *Организација*, 40–41.

⁹⁴ За већину предмета осим опште одреднице Космај не зна се тачно место налаза. Уп. Т. Cvjetićanin, *Sadržaj, hronologija, značaj*, у: Т. Cvjetićanin et al., *Pokloni*, 23–24.

1. Венере – шест теракота Венере (I и II век) од којих се две, са некрополе Гомилице, повезују са култом Загробне Венере (*Venus Funeraria*);⁹⁵
2. Аполона – теракота главе Аполона (II век),⁹⁶ бронзана декоративна биста Аполона (Лисовић, I–II век);⁹⁷
3. Амора – надгробна камена статуа Амора (Губеревац, II век),⁹⁸ бронзана аплика у облику главе Амора (II–III век),⁹⁹ три керамичке светиљке са представом Амора (кат. бр. Д 589, друга половина I века, кат. бр. Д 686, I–II век, кат. бр. Д 693, II–III век);¹⁰⁰
4. Минерве – гема са урезаним ликом Минерве са копљем и штитом у руци, обучене у пеплос (II–III век);¹⁰¹
5. Херкула – бронзана статуа/аплика (II–III век).¹⁰²
6. Зевса – гема са представом Зевса на трону сачувана у глави печатног прстена од гвожђа (II век);¹⁰³
7. Диониса – представа лица Диониса на керамичкој посуди (II век);¹⁰⁴
8. Деметре – глинени калуп са представом Деметре у позитиву (II век);¹⁰⁵
9. Изиде – две глинене звечке

⁹⁵ За прве четири фигурине в. М. Glumac, *Terakote*, у: Cvjetićanin et al., *Pokloni*, 111–113, kat. br. D 1281-4, AA/3440-3, MGB; за фигурине са некрополе Гомилице в. М. Глумац, *Terakote*, 361–374.

⁹⁶ М. Glumac, *Terakote*, у: Т. Cvjetićanin et al., *Pokloni*, 110, kat. br. D 1288 i AA/3447, MGB.

⁹⁷ М. Величковић, *Римска ситна бронзана пластика у Народном музеју*, Београд 1972, 75, кат. бр. 109 (= М. Величковић, *Римска ситна*).

⁹⁸ М. Величковић, *Надгробна статуа Амора из Губереваца*, Зборник радова Народног музеја IV (1964) 129–140.

⁹⁹ Д. Бојовић, *Римска ситна бронзана пластика у Музеју града Београда*, Годишњак града Београда XXXII (1985) 36, кат. бр. 29; С. Крунић, Б. Петровић, А. Црнобрња, М. Јанковић, Н. Црнобрња, *Античка бронза Сингидунума*, Београд 1997, 70, кат. бр. 50 (= С. Крунић и др., *Античка бронза*); D. Ratković, *Varia: bronzane posude, predmeti za obeležavanje robe i pribor za pisanje, delovi opreme drvenih kaseta*, у: Т. Cvjetićanin et al., *Pokloni*, 163, kat. br. D 1443 i AA/4284, MGB.

¹⁰⁰ М. Величковић, *Археолошка збирка Дуњић*, Београд 1977 (= М. Величковић, *Археолошка збирка*), 16, кат. бр. 308 (Д 589); М. Глумац, *Римски Космај*, Београд 2010, 12, кат. бр. 24 (Д 589) и 13, кат. бр. 29 (Д 686); М. Glumac, *Keramičke svetiljke*, у: Т. Cvjetićanin et al., *Pokloni*, 100, kat. br. D 589, NMB i 102, kat. br. D 686, 693, NMB.

¹⁰¹ М. Величковић, *Археолошка збирка*, 15, кат. бр. 189; D. Ratković, *Nakit*, у: Т. Cvjetićanin et al., *Pokloni*, 144, kat. br. D 1193, NMB.

¹⁰² М. Величковић, *Археолошка збирка*, 15, кат. бр. 209; D. Ratković, *Varia: bronzane posude, predmeti za obeležavanje robe i pribor za pisanje, delovi opreme drvenih kaseta*, 164, kat. br. D 1174, NMB; N. Gavrilović, *Kult*, 101, kat. br. 45.

¹⁰³ М. Величковић, *Археолошка збирка*, 15, кат. бр. 187; D. Ratković, *Nakit*, у: Т. Cvjetićanin et al., *Pokloni*, 148, kat. br. D 1195, NMB.

¹⁰⁴ Т. Cvjetićanin, *Keramičke posude*, у: Т. Cvjetićanin et al., *Pokloni*, 30, kat. br. D 1285 i AA/3444, MGB.

¹⁰⁵ М. Glumac, *Terakote*, у: Т. Cvjetićanin et al., *Pokloni*, 113, kat. br. D 1290 i AA/3449, MGB.

у облику колевке са представом Изиде (кат. бр. 899, II век, кат бр. 1270, II–III век),¹⁰⁶ бронзана статуа Изиде–Фортуне (Губеревац, III век);¹⁰⁷ 10. Митре – глинена глава Сола-Митре са седмокраком круном (II век),¹⁰⁸ 11. Сераписа – гема са урезаном главом Сераписа (II–III век).¹⁰⁹ Осим ових, на Космају је забележено поштовање Велике Мајке и Атиса на шта упућују симболи лава и шишарке на више стела,¹¹⁰ затим симбол јелове гранчице на керамичким светилкама, као и представа Кибеле на једном негатив калупу за израду обредних колача (некропола Гомилице).¹¹¹ Ови остаци везују се за досељенике из Далмације¹¹² где је Кибелин култ био нарочито популаран.¹¹³

¹⁰⁶ М. Глумац, *Римски Космај*, 24, кат. бр. 86 (Д 899), М. Glumac, *Terakote*, у: Cvjetičanin et al., *Pokloni*, 109–110, кат. бр. D 899 i D 1270.

¹⁰⁷ П. Лисичар, *Isis-Fortuna*, Старице н. с. XII (1961) 129–130; М. Величковић, *Римска ситна*, 62, кат. бр. 92; С. Крунић и др., *Античка бронза*, 40, кат. бр. 31 (инв. бр. 2778/III, НМБ).

¹⁰⁸ М. Glumac, *Terakote*, у: T. Cvjetičanin et al., *Pokloni*, 110–111, кат. бр. D 1289 i AA/3448, MGB.

¹⁰⁹ М. Величковић, *Археолошка збирка*, 15, кат. бр. 191; D. Ratković, *Nakit*, у: T. Cvjetičanin et al., *Pokloni*, 144, кат. бр. D 1191, NMB.

¹¹⁰ На Кибелу упућују представе два лава симетрично усправљена око вазе из које вири стабљика винове лозе (IMS I 118, 135, 137), као и приказ шишарки (IMS I 118, 141). Уп. IMS I (S. Dušanić), 117 и 119; О распрострањености стела са сличним симболима у Далмацији и њиховој вези са култом Кибеле видети у D. Rendić-Miočević, *Nekoliko monumentalnih nadgrobnih stela s portretima iz sjeverne Dalmacije*, *Diadora* 1 (1959) 109–111, n. 7 i 8; M. Suić, *Orijentalni kultovi i antičkom Zadru*, *Diadora* 3 (1965) 103–104.

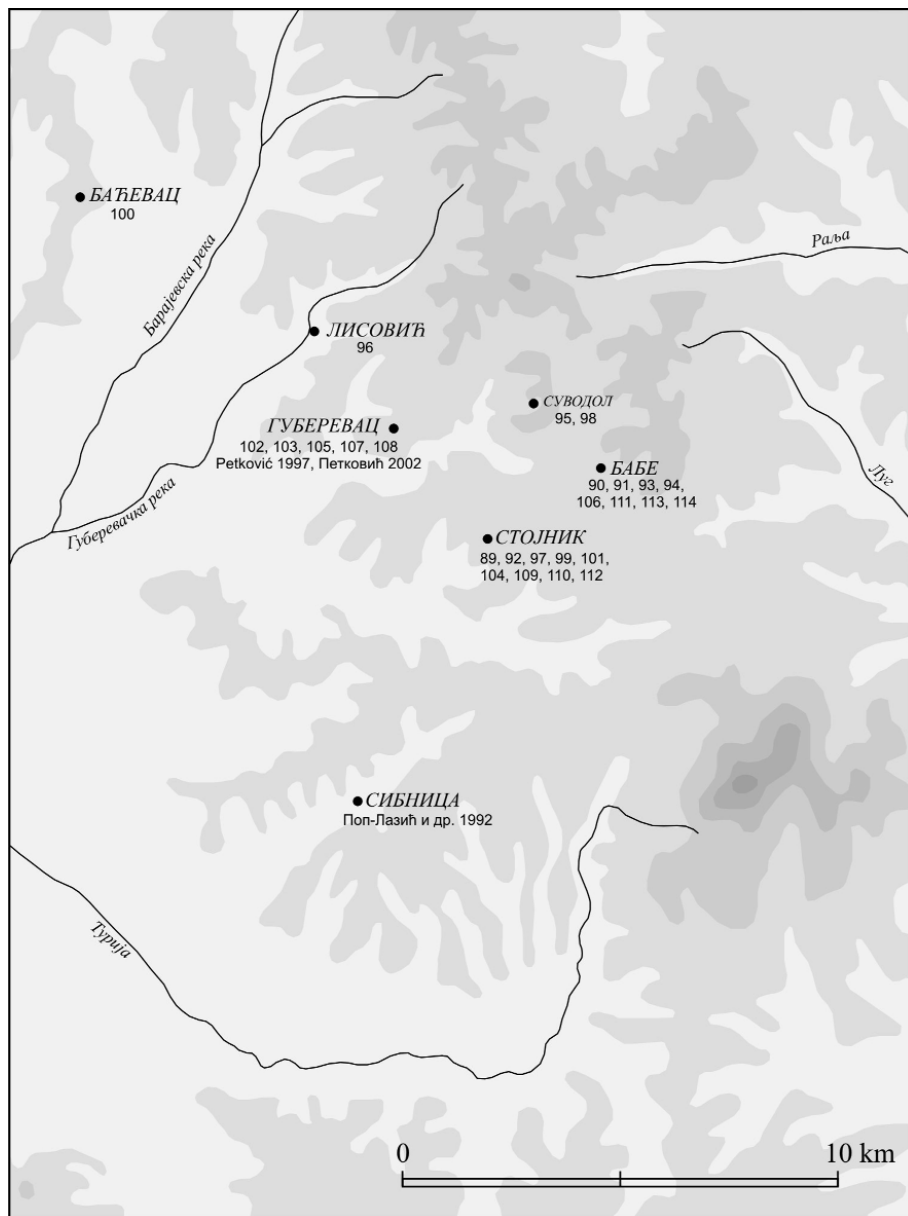
¹¹¹ М. Глумац, *Калупи са некрополе Губеревац-Гомилице*, Зборник Народног музеја XIX–I (2009) 224–225.

¹¹² Присуство досељеника из Далмације на Космају потврђено је у првом реду на основу имена која се помињу на погребним стелама пронађеним у Сопоту и Губеревцу (уп. IMS I (S. Dušanić), 108, 137–138 ad n° 122 и 142 ad n° 129), као и на вотивном споменику из Сибнице (уп. П. Поп-Лазич, А. Јовановић, Д. Мркобрад, *Нови археолошки налази*, 139–140). Осим ономастичких критеријума, на делматско становништво на Космају упућују и у овој области пронађени археолошки предмети чије се порекло или израда везују за Далмацију: две фирма светилке са печатом у облику храма (уп. М. Glumac, *Keramičke svetiljke*, у: T. Cvjetičanin et al., *Pokloni*, 98–99, кат. бр. Д 596, НМБ, II век и кат. бр. Д 711, НМБ, I век или почетак II века), као и више производа од стакла: боца у облику четвороугаоне пирамиде типа I/1, Меркур боце типа IV/1 и балсамаријуми типа VIII/6 и VIII/14 (уп. М. Glumac, *Staklene posude*, у: Cvjetičanin et al., *Pokloni*, 115, 128, кат. бр. Д 785, НМБ, II–III век и кат. бр. Д 866–868 и 873, НМБ, II век и кат. бр. Д. 851 и Д 875). Видети и нап. 110.

¹¹³ О популарности Кибелиног култа у Далмацији видети горе напомену 110 и I. Vilogorac Brčić, *Salonitanska sveta mjesta Velike Majke Kibele*, *Spalatumque dedit*

* * *

Сачувани материјални остаци религијске праксе у време Римског царства на Космају већином потичу из II и III века нове ере, периода у коме је рудник био најактивнији. Забележено је присуство римских, грчких и оријенталних култова. Сматра се да су они доказ разноликости порекла становника космајских рудника који су у њих пристизали, између осталог, из Тракије, Битиније, Фригије и Далмације. Кад је реч о римским божанствима посведоченим на епиграфским споменицима, она се на Космају тумаче двојако: на неким натписима сматра се да су одраз државног култа или друштвене обавезе, док се на другим њихов помен сматра изразом личне религијске потребе дедиканата. Уочено је да је и на Космају, као и у другим рудничким подручјима, постојање рудника и везаност становништва за рудник и активности у њему условило постојање култова богова који су сматрани заштитницима рудара и минералног блага.

Места на Космају на чијој територији су нађени вотивни натписи
(бројеви према IMS I)

Dragana Kunčer

**RELIGIOUS PRACTICE OF THE INHABITANTS OF THE KOSMAJ
MINES IN THE PERIOD OF THE EMPIRE**

Summary

The preserved material remnants of religious practice at the time of the Roman Empire in Kosmaj generally originate from the second and third centuries A.D. – the period when the mine was most active. The presence of Roman, Greek and oriental cults has been recorded. It is believed that they testify to the diverse origin of the inhabitants of the Kosmaj mines who came, among other places, from Thrace, Bithynia, Phrygia and Dalmatia. With regard to Roman deities witnessed in epigraphic monuments in Kosmaj, they are interpreted in two ways: it is considered that they reflect the state cult or social obligation in some inscriptions, while in other inscriptions their mention is considered the expression of a personal religious need of the dedicators. As in many other mining areas, the existence of the mine and the connection of the Kosmaj population with the mine and activities within the mine resulted in the creation of cults of gods that were considered protectors of miners and mineral wealth.

Keywords: Kosmaj, ancient mining, ancient cults, Upper Moesia, votive epigraphic monuments, *nummi metallorum*.

Чланак примљен: 30. 04. 2015.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 03. 10. 2015.

Драгана Ј. ЈАЊИЋ*
Институт за српску културу
Приштина / Лепосавић

ЕПИСКОП И ГРАД У СВЕТЛУ ЦРКВЕНО-КАНОНСКИХ ПРАВИЛА ПОМЕСНИХ И ВАСЕЉЕНСКИХ САБОРА**

Апстракт: Место епископа, хорепископа и њихове јурисдикцијске власти биће предмет овог рада, али у контексту црквено-канонских правила Помесних и Васељенских сабора.

Кључне речи: епископ, град, Црква, канони, епархија, област.

Хришћанство се појавило као религија градова, а прва сведочанства о његовом ширењу у унутрашњости потичу крајем I или с почетка II века. У селима око Рима, према казивању Јустина, било је хришћана.¹ У погледу територијале припадности, могло би се рећи да су ови хришћани припадали покрајинама у унутрашњости земље, познате у Римском царству као *pagi* (термин има вишеструко значење: подразумевао је подељену руралну област једне градске територије, чији су становници *pagani* били груписани у више засеока) или *vici* (околина, село, које су улазиле као саставни елеменат већег града, формирајући свака од њих административни, одбрамбени и верски центар територијалне области којој припада, мада се не могу поредити са грчким *κοῖμαι* (мањи урбани центри, насељени становницима села). Били су трговачка и занатлијска места, а у црквеном

* dragana.janjicka@gmail.com

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев. бр. 178028).

¹ Justin, *Apologie pour les chrétiens*, 67, SC 507, Paris 2006, 308–313.

погледу седишта хорепископа и места одбране, за разлику од градова (*civitas, urbs, oppidum*), који су имали потпуну самосталност и представљали су *respublicas*.² Постојање хришћана ван града наговештено је у посланици апостола Павла Коринћанима (2 Кор 1, 1), у којој су хришћани града Коринта стављени у супротност „са свима светима који су у читавој Ахаји”, што би указивало на постојање хришћана и изван градова.³ Појмови *државе* и *земље*, у овом случају, означавају област или провинцију, при том, за многобожце су представљали независне религиозне заједнице окупљене на службу боговима, док би пак за хришћане у овим земљама приврженост богослужењу била усмерена на град у којем је оно вршено, мада, до средине II века не може се говорити о одвајању хришћана из градова и хришћана са села, из разлога што ће то уследити од средине II века као последица наглог ширења хришћанства и пораста броја хришћана.⁴ У том контексту, изрази *Црква* и *свети* (множина), у Другој посланици Коринћанима Светог апостола Павла, јасно наговештавају раздвојеност појмова, смештајући Цркву у Коринт, у један одређени град, где се израз „црква” употребљава у граматичкој јединици, док у случајевима када се имају на уму географске области које се шире од једног града до дугог, користи израз у множини.⁵ С друге стране, израз *парикија* (*paroikia*) који се среће код Јевсевија Кесарјског, не означава само парохију, већ има значење помесне Цркве или епархије, који замењује као синоним или се додаје као објашњење изразима *црква*, *епископ*, *епархија*, *пастир*, *литургија*, изражавајући помесну Цркву, која има својег Епископа. Сама реч *парикија* у првој Цркви означава насеобину у којој живе *пароикои* – странци, дошљаци (1 Мојс, 23, 4; 2

² Јован Зизјулас, *Јединство Цркве у Светој Евхаристији и у епископу у прва три века*, (уредник епископ бачки др Иринеј), Нови Сад, Беседа, 1997, 105. Justin, *Apologie pour les chrétiens*, 67, (Sours Chrétiens 507, Paris, 2006), 308–313. Jules Toutain, *Pagani, Pagus*, Dictionnaire des antiquités grecques et romaines, VI, Paris 1873, 273. Albert Grenier, *Vicus, vicani*, V, DAGR, 854. Michel Kaplan, *Villes et campagnes à byzance du VI au XII siècle aspects économiques et sociaux*, Città e campagna nei secoli altomedievali, Spoleto 2009, 502–503.

³ Plinius Cecilius Secundus, *Epist.* X, 97, 98, *Epistularum libri novem. Epistularum ad Traianum liber, Panegyricus*, Stuttgartiae et Lipsiae 1992, 357–358.

⁴ Eusèbe de Césarée, *HE* IV, 23, *Histoire Ecclésiastique, Livres I-IV*, Sours Chrétiens 31, Paris 1952, 202–206. Јован Зизјулас, *Јединство Цркве у Светој Евхаристији и у епископу у прва три века*, 106.

⁵ Јован Зизјулас, *Јединство Цркве у Светој Евхаристији и у епископу у прва три века*, 57–58.

Мојс. 12, 45; 18, 3; 3 Мојс. 22, 10; Еф. 2, 19; 1 Петра, 2).⁶ Једна од главних карактеристика епископске функције, састоји се у обавези епископа да борава у изабраној помесној Цркви, постављајући епископску катедру у граду претпостављеном у односу на територијалну област.⁷ Сама појам *област* користи се у значењу *potestas* (моћ, власт) и означава област простирања управе неког града или цркве над одређеном територијом.⁸ Такође, термин област подразумевао је одређену географску целину, територију, али се употребљавао и као појам ближег географског одређења и не везује се искључиво само за одређену територију.⁹ Из наведеног би произашло да црквена власт у односу на територију не може да буде у супротности са државом, односно за унутрашње црквено усторојство од важности је и територијално начело, ако се има у виду њена подељеност по областима у чијим границама црквене власти епископи располажу својом јурисдикцијом.¹⁰ Углед Цркве значајног града прелазео је и на епископа саме Цркве (34. и 37. Апост. правило), приказујући помесне Цркве главних градова као главне тачке јединства са подручним епископима мањих градова, устројавајући на тај начин једну одређену црквену област која је била условљена њиховим постанком или географским положајем.¹¹ Сам термин *ἐπαρχία* (34. Апост. правило, 9. и 20. правило Антиох. (341), 2. 6. правило II Конст., 2. правило III Еф., 17. правило IV Халкид.) одоговарао би у политичком термину провинцији, док би седиште епископа (митрополита, *τῆς ἐπαρχίας ἄρχων*), обухватало једну мању црквену област, схваћену као административну митрополитску област, састављену из неколико мањих области – епархија.¹²

⁶ Сергије В. Троицки, *Црквено право*, Београд 2011, 395. Eusèbe de Césarée, *HE* VII, 28 (212); VII 30, 17 (219); IV, 5 (164), VI, 8 (96). Никодим Милаш, *Правила православне цркве с тумачењима*, I, Београд – Шибеник 2004, 72.

⁷ Giorgio Barone-Adesi, *L'urbanizzazione episcopale nella legislazione tardoimperiale*, L'évêque dans la cité du IV au V siècle, Actes de la table ronde organisée par l'Istituto patristico Augustinianum et l'École française de Rome (Rome, 1 et 2 décembre 1995), École française de Rome 1998, 55.

⁸ Синиша Мишић, *Област*, Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља – према писаним изворима, (редактор Синиша Мишић), Београд 2010, 457. Љубомир Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, Споменик IV (1890) 9.

⁹ Синиша Мишић, *Земља у држави Немањиха*, Годишњак за друштвену историју IV, 2–3 (1997) 142. Теодор Тарановски, *Историја српског права у Немањихој држави*, Београд 1931, 241–242.

¹⁰ Сергије Викторович Троицки, *Црквено право*, 396.

¹¹ Никодим Милаш, *Правила православне цркве с тумачењима*, I, 94–95.

¹² Исто, I, 242–245, 263, 292, II, 59, 66–67.

Седиште епископа налазило се у провинцијама главних градова, *πόλις, κάστρον, oppidum, urbs-civitas*, односно у зависности од територијално-административног значаја града, следећи јерархијском првенству епископа главног града у односу на остале епископе његове помесне цркве (34. Апост. правилом, 4. правила I. Ник. и 17. правилом IV Халк.).¹³ Средином IV века и царски закони су регулисали положај епископског седишта, на основу рукоположења клира, утврдивши према јерархијском рангу положај катедре у односу на *oppida, vici, castella, municipia*.¹⁴

Процес декаденције институције *града* почиње са кризом у Римском царству и свој врхунац достиже у VI и VII веку. Концепт града као административног центра полако замењује град-тврђава у коме се одбрамбена функција града уздигла изнад сваке друге друштвене активности.¹⁵ Градови-тврђаве су често имали властиту црквену организацију.¹⁶

Ако се има у виду проблематика термина града и преношење значења термина *πόλις* на термин *κάστρον*, да би се означила већина градова, проблематика везана за термин *κάστρον* подразумева значајно административно, трговачко и црквено седиште интегрисано са његовом руралном територијом.¹⁷ У том контексту може се говорити о значајном броју аграризованих провинцијских градова, за разлику од градова мањег значаја, *κάστρα*, насељених сеоским становништвом и уз присуство

¹³ Милош Благојевић, *Град и жуна – међе градског друштва*, Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век), Смедерево – Београд 1992, 67–82. Јованка Калић, *Београд у XII веку, тврђава–град–полис*, Европа и Срби, средњи век, Београд 2006, 72.

¹⁴ Charles J. Hefele – Henri Leclercq, *Histoire de Conciles*, II, Paris 1908, 1198. Code Th. XI, 26, 6 (3. 12. 415). Нина В. Пигулевская, *Город и деревня в Византии в IV–VI вв.*, Actess du XII congrès international d'études byzantines, Ochrid, 10–16 septembre 1961, Beograd, I, 1963, 3.

¹⁵ Giorgio Ravegnani, *Kastron e polis: ricerche sull'organizzazione territoriale nel VI secolo*, Rivista di studi bizantini e slavi 2 (Spoleto 1982) 282.

¹⁶ Исто, 278.

¹⁷ Никодим Милаш, *Православно црквено право*, Мостар 1902, 316–317. Michel Kaplan, *Villes et campagnes à byzance du VI au XII siècle aspects économiques et sociaux*, 499, 517–521. Tiziana Lazzari, *Campagne senza città e territori senza centro*, Città e campagna nei secoli altomedievali, Spoleto 2009, 635–642. Michel Kaplan, *Villes et campagnes à byzance du VI au XII siècle aspects économiques et sociaux*, 502–504. Giorgio Ravegnani, *Kastron e polis: ricerche sull'organizzazione territoriale nel VI secolo*, 271–282. Александр П. Каждан, *Город и деревня в Византии в XI–XII вв.*, Actess du XII congrès international d'études byzantines, Ochrid, 10–16 septembre 1961, Beograd, I, 1963, 31–44.

епископа, са специфичном функцијом занатских и трговачких центара, чије се пак подручје делатности простирало и ван територије града.¹⁸ Квалификација *κάστρον* као војног утврђења са одређеном јурисдикцијом над околном територијом у латинском преводу изједначавају термине *urbs-civitas/πόλις-κάστρον* којим се означавају значајне јурисдикцијске територије, лишене једног управног центра, док се, с друге стране, подударају са прецизним топографским тачкама.¹⁹ С тим у вези, 34. правило допуњује 9. правило Антиохијског и 53. правило Картагинског (419) сабора, којим се уређује надзор над епископима у митрополији од стране епископа који је заузимао прву катедру међу њима, са титулом митрополита, а према политичком називу главног града (*μητροπόλις*), уз забрану оснивања нове епископске катедре, ако за то није било потребе.²⁰ Да је постављање епископа у мањи град представљало омаловажавање његовог имена и ауторитета, прецизира 1. правило сабора у Сердики (343–344), које каже: „Никако, пак, не треба постављати епископа у какво мало место или мали град за који је довољан и један презвитер; а не треба постављати у таквим местима епископа стога да се не омаловажи име и ауторитет епископа”.²¹

С тим у вези, неопходно је поменути установу *хорепископа* (*τῶν χωρῶν ἐπίσκοποι, vicorum episcopi, епископа села*), чија се појава везује за преображај села у засебне црквене заједнице, ради очувања црквеног јединства. Седиште хорепископа везује се за термин *κόμη* (које је у равни са латинским *vicus*), који одговара мањим урбаним центрима. Постоје две врсте *κῶμαι* које су признате у политичкој организацији царства. Прва врста *κῶμαι* административно и јерархијски врло брзо се присајединила значајнијим *κῶμαι*, који су узели име *митроκωμῆαι* (*vici publici*), постајући већа урбана насеља – седишта хорепископа.²² Време настанка установе хорепископа, на основу сведочанстава, појављује се прво на Западу, већ у II веку, док на Истоку први пут о хорепископима сазнајемо из Јевсевије

¹⁸ Michel Kaplan, *Villes et campagnes à byzance du VI au XII siècle aspects économiques et sociaux*, 515–516, 519. Елена Э. Липшиц, *Город и деревная в Византии в VI первой – половине IX в.*, Actess du XII congrès international d'études byzantines, Ochrid, 10–16 septembre 1961, Beograd, I, 1963, 9.

¹⁹ Tiziana Lazzari, *Campagne senza città e territori senza centro*, Città e campagna nei secoli altomedievali, 635–636.

²⁰ Никодим Милаш, *Правила православне цркве с тумачењима*, II, 59, 188–190.

²¹ Исто, II, 104.

²² Charles J. Hefele – Henri Leclercq, *Histoire de Conciles*, II, 1210. *Corpus Juris Civilis pandectis institutionibus, codice et Novelles* (1663): Amsterdam – Lugd. Batavorum, X, 19, 8; XI, 54, 56, (55). Елена Э. Липшиц, *Город и деревная в Византии в VI первой – половине IX в.*, 11.

Црквене историје у „Посланици епископа Антиохијског сабора против Павла Самосатског (267–270)”, у којој се помињу „епископи пограничних села и градова (вароши)”.²³ Мада, ако се узме у обзир чињеница да се установа хорепископа, на основу података која нам пружају Правила помесних сабора, почетком IV века, губи, онда је сасвим сигурно да је она постојала и пре III века. Тако се 8. правило I. Никејског сабора позива на хорепископе, укључујући их у клир потчињен епископу града и његове искључиве јурисдикције за одговарајућу градску и сеоску територију. Ово правило санкционисано је већ 13. правилом Анкирског сабора (314), којим се јасно ограничава значај установе хорепископа. Такође, овим правилом установљено је да се власт епископа простира на целу територију, обухватајући присуство само једног епископа не само у оквиру градског подручја, већ на целој територији истоименог града.²⁴ Прихватање одлуке санкционисане 10. правилом Антиохијског сабора, таксативно се истиче потпуна зависност хорепископа од епископа града и његове надлежности у односу на екстраурбану територију, чиме се вероватно настојало да се избегне евентуална сумња у могућност било какве претензије у том погледу.²⁵ Тек са 57. правилом Лаодикијског сабора (343–385) укида се установа хорепископа и замењује презвитерима, искључујући могућност да епископи *exstraurbani* (хорепископи) настављају да врше по селима и малим местима једну одређену јурисдикцију, која је у свему била изузета и предата искључиво градском епископу, надлежном за целу територију која је припадала граду.²⁶ У том случају могла би се установа хорепископа подвести под појам *жуна* – која представља, као географска и друштвена целина, истовремено и земљиште и жупске становнике – супростављене граду, или веће територијалне јединице са десетином села и заселака.²⁷

На основу објављених канона, у другој половини IV века, потврђена је постигнута веза између градског и сеоског подручја које

²³ Theodoretus, *Αἰρετικῆς κακομυθίας, Λόγος τρίτος*, PG 83, 408A. Eusèbe de Césarée, *HE* VII, 30, 10 (214–220).

²⁴ Никодим Милаш, *Правила православне цркве с тумачењима*, II, 13–15.

²⁵ Исто, II, 13, 60. (I), 201. Giorgio Barone-Adesi, *L'urbanizzazione episcopale nella legislazione tardoimperiale*, 55.

²⁶ Никодим Милаш, *Правила православне цркве с тумачењима*, II, 100–101. Giorgio Barone-Adesi, *L'urbanizzazione episcopale nella legislazione tardoimperiale*, 55. Сергије В. Троицки, *Црквено право*, 411.

²⁷ Гордана Томовић, *Жуна*, Лексикон српског средњег века, (приредили Сима Ћирковић, Раде Михаљчић), Београд, 1999, 195–197. Синиша Мишић, *Земља у држави Немањића*, 133–134.

припада сваком појединачном граду подвргнутом црвеној надлежности одговарајућег градског епископа. Што се тиче специфичног односа епископ–град, царски закони показују одређену отуђеност по питању црквено-канонске тематике, односно, запажа се да цело законодавство у односу на епископе налази утемељење на претпоставци градског епископата који поставља *епископа* поред градских магистрата.²⁸ Признат од стране царске власти, унутар хришћанске заједнице и оне грађанске, фигура епископа почиње да поприма многостуко црквено и грађанско уобличавање. Тако у кодексу цара Теодосија II из 425. године, врло јасно се приказује позивање на важне епископске функције у зависности од почасне титуле и грађанског статуса који су уживали, али су могли да представљају и техничке термине, који су се односили само на хришћанске епископе (*episcopalis audentia, venerabilis, reverentissimus, antistes, sacerdos*).²⁹ У вези с тим стоји и значење речи епископ (*ἐπίσκοπος*) и придев *епископални* (од глагола *ἐπισκοπή* – посеђивање, надзирање, *inspectio, visitatio*), прецизног означитеља функције у оквиру хришћанске заједнице; иако је световног порекла и сходно томе је био коришћен за уопштено означавање било којег функционера (инспектор, заштитник, председавајући), с временом је постао искључиво термин у хришћанској употреби.³⁰

Наиме, на основу канонских норматива озакоњених на сабору одржаном 451. године у Халкидону, саборске одлуке у вези са надлежностима епископа представљају прва позивања на „епископа града” (4. и 8. правило IV Халк.)³¹. Канонска веза између епископа и града, и његова јерархијска и територијална област, одређена је врло прецизно 12. и 17. правилом IV Халкидонског сабора. Правило 12. предвиђа да се свргну, због кршења црквене дисциплине, они епископи, који да би постигли митрополитско достојанство покушавају да наговоре цара да подели на

²⁸ Giorgio Barone-Adesi, *L'urbanizzazione episcopale nella legislazione tardoimperiale*, 56.

²⁹ Angelo di Berardini, *L'immagine del vescovo attraverso i suoi titoli nel codice Teodosiano*, L'évêque dans la cité du IV au V siècle, Actes de la table ronde organisée par l'Istituto patristico Augustinianum et l'École française de Rome (Rome, 1 et 2 décembre 1995), École française de Rome 1998, 36–45. *Code Théodosien* CTh. 16, 5, 62 (328–329); CTh. 16, 4, 6 (224–225); (Arcadio del 404); CTh 16, 2, 42 (204–207) (Teodosio II, 5. ottobre, 416); CTh 16, 2, 45 (212–213), 4. luglio 421); CTh 4, 7, 1 (76–81); CTh 16, 2, 12 (142–145); CTh 12, 5, 2 (340–343) (21.5.337); CTh 7, 13, 22 (104–107) (25.2.428).

³⁰ Angelo di Berardini, *L'immagine del vescovo attraverso i suoi titoli nel codice Teodosiano*, 40. Никодим Милаш, *Правила православне цркве с тумачењима*, II, 188.

³¹ Никодим Милаш, *Правила православне цркве с тумачењима*, I, 335–340. *Code Théodosien* CTh 16, 5, 62 (328–329); CTh 4, 7, 1 (76–81); CTh 16, 5, 28 (270–271).

два дела епархију којој припадају тако да се одреди присуство два епископа митрополита у области једне провинције. С друге стране, прецизно је наглашено достојанство митрополита, односно градова који су царским граматама почастововани називом митрополије; допушта се епископима града титула митрополита само по части, док су митрополитска права очувана само за канонски установљену митрополију и њеног епископа, сматраног јединим истинским митрополитом у Цркви града који је истовремено и престоница провинције.³²

Почетак подударања јерархијског ранга између помесне Цркве и града, санкционисан је 17. правилом IV Халк., којим се потврђује црквена потчињеност градске области у односу на градског епископа. Прецизније, овим правилом се потврђује да ако цар оснује јерархијско достојанство новог града, које се додељује одређеној помесној Цркви, треба да буде по части једнако оном грађанском. Према томе, овом одлуком се одобрава да веза између града и помесне Цркве укључује не само територијални идентитет, већ и подударност јерархијског степена.³³ Ова одлука је у складу са 17. правилом, које је поновио VI Трулски сабор (680) 38. правилом, да при „политичком разређењу има да се следи разређење црквених области”.³⁴

Границе епархије, према 17. правилу, неопходно је да буду тачно разграничене, а права епархијских епископа на њихове области нико није смео да повреди. У 8. правилу III Еф. установљено је „да свака област сачува чиста и неповређена права која јој од почетка припадају по старом утврђеном обичају, а уколико је насилно потчини [област], да је врати”, с обзиром да је право припадности оправдано 17. правилом и обновљено и потврђено 25. правилом VI Трулског сабора, установивши као границу тридесет година, после које нико нема права на одређене претензије на дате области.³⁵

Закључак

Јурисдикција епископске власти у односу на одређену помесну цркву односно епископални град, установљена је канонима Помесних и Васељенских сабора, који дефинишу и утврђују јерархију епископске

³² Никодим Милаш, *Правила православне цркве с тумачењима*, I, 359–360. Радомир В. Поповић, *Васељенски сабори*, Београд 2002, 95.

³³ Никодим Милаш, *Правила православне цркве с тумачењима*, I, 369.

³⁴ Исто, I, 369–371, 521.

³⁵ Исто, I, 369–370, 506.

саборности, у оквиру дате провинције и регулисање права првенства епископу митрополитског града. У односу на град, запажа се да епископско достојанство налази своје утемељење и у царском законодавству које артикулише и његове грађанске функције, у својству непристрасног помесног гаранта у спровођењу законитости.

Dragana Janjić

**BISHOP AND CITY IN THE LIGHT OF
ECCLESIASTICAL-CANONICAL RULES
OF LOCAL AND ECUMENICAL COUNCILS**

Summary

The jurisdiction of episcopal authority in relation to a particular local church or episcopal city, was established by canons of all local and Ecumenical Councils, defining and establishing the hierarchy of episcopal catholicity within a given province, and the regulation of the episcopal city bishop's championship. In relation to the city, it is observed that the episcopal dignity finds its foundation also in the imperial legislation that articulates bishop's civic duties as an impartial local guarantor in the implementation of law.

Key words: bishop, city, Church, canons, diocese, district.

Чланак примљен: 21. 04. 2015.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 10. 09. 2015.

Драгић М. ЖИВОЈИНОВИЋ*
Историјски институт
Београд

О ЦАРУ ПЕТРУ ИЗ ПОВЕЉА СВЕТОМ ЂОРЂУ СКОПСКОМ**

Анстракт: У раду се подвргавају анализи спискови ктитора и даривалаца манастира Светог Ђорђа код Скопља, забележени у хрисовуљама бугарског цара Константина Тиха (1257–1277) и српског краља Милутина (1282–1321) овој монашкој заједници. Посебна пажња посвећује се мистериозној личности цара Петра, коју су различити истраживачи у последњих стотинак година идентификовали са више особа из периода од прве половине X до краја XII stoleћа. Циљ ове студије јесте да се, упоређивањем обавештења других извора, потврди хипотеза да је Петар из повеља у ствари Константин Бодин, син Михаила Зетског и потоњи српски краљ, који је 1072. крунисан у Призрену за цара Бугарске под старим владарским именом које је носио и син цара Симеона.

Кључне речи: Свети Ђорђе Скоропостижни (Горг), Скопље, цар Петар, Србија, Бугарска, Византија, цар Константин Тих Асен, краљ Стефан Урош II Милутин, Константин Бодин, XI/XIII–XIV век.

Манастир Светог Ђорђа Скоропостижног (Горга) на Виргинском брду,¹ над реком Серавом код Скопља, некада прва монашка обитељ српске државе – у време када је краљ Стефан Урош II Милутин проширио међе свог отачаства на југ – опстаје само као сећање о коме сведоче неколики владарски акти сачувани у хиландарском архиву. Не може се ни

* dragic.zivojinovic@iib.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије: *Средњовековне српске земље (XIII–XV век): политички, привредни, друштвени и правни процеси* (ев. бр. 177029).

¹ О епитету „горг“ који се придевао светом Ђорђу уп. В. Κατσαρός, *Άγιος Γεώργιος ο Γοργός: Η αλληγορική ερμηνεία στην εννοιολογική μετάλλαξη του επιθέτου*, ЗРВИ 50 (2013) 505–519.

са сигурношћу рећи где се налазио, док се његова бурна четворовековна повест, испуњена бројним успонима, падовима, разарањима и васкрснућима, по свему судећи, окончала када „лѣта #šĭlŭs [6936] оузѣше Измаилтѣни светога великомоученика Христова Георѣгиа, мѣсеца априла въ кѣ [27] днь, при цари Моурат-бегу“.² Смрт скопског архиепископа Матеја, који се представио у Господу 11. јануара 1428. године, претходила је нестанку манастира за нешто више од три месеца.³ На месту хришћанског општежића, како се чини, никла је у другој четвртини XV столећа скопска мошеја султана Мурата II (1421–1451), која је дочекала и наше дане.⁴

У архиву српске монашке заједнице на Светој Гори Атонској налазе се три документа који се тичу манастира Светог Ђорђа: две хрисовуље које су Горговом киновиону упутили бугарски цар Константин Тих Асен и српски краљ Милутин,⁵ као и повеља којом господин Вук Бранковић Хиландару поклања скопску обитељ са свим њеним метосима.⁶ Захваљујући овом последњем чину, у релативну сигурност светогорске републике доспеле су једине две преживеле даровне исправе из некада богате документарне баштине манастира на Серави.

За разлику од златопечатне повеље српског владара, која никада није довођена у сумњу, даровница цара Константина Асена претрпела је праву баражну ватру (хипер)критичких удара, а у бугарској медијевистици и даље су подељена мишљења да ли је реч о фалсификату, интерполисаном или веродостојном документу. Тако су Јордан Иванов, Иван Дујчев и Страшимир Лишев веровали да се ради о аутентичном акту из XIII

² Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*. Књига I, Београд 1902, n° 246, 78 [= *Записи и натписи*].

³ *Записи и натписи*. Књига IV, Сремски Карловци 1923, n° 6123, 25.

⁴ С. Бојанин, *Повеља Вука Бранковића о даровању скопског манастира Светог Георгија манастиру Хиландару*, ССА 8 (2009) 127–128, где је дат и опсежан преглед литературе која се бави покушајима убикације.

⁵ За најновија издања, са списком претходних едисија и релевантне литературе, уп. *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника*. Књига I (1186–1321), прир. В. Мошин – С. Ђирковић – Д. Синдик, Београд 2011, n° 74, 253–258 (Тих); n° 92, 315–329 (Милутин) [= *Зборник повеља и писама*]. Превод хрисовуље Константина Тиха на енглески у: К. Petkov, *The Voices of Medieval Bulgaria (7th–15th Century). The Records of a Bygone Culture*, Leiden–Boston 2008, 487–494.

⁶ Критичко издање, са преводом на модерни српски језик и фотографијом документа: С. Бојанин, *Повеља Вука Бранковића*, 119–128, 121 (издање), 122 (превод).

столећа;⁷ Георги Баласчев, Петар Мутафчиев и Петар Петров доказивали су да је то, у ствари, фалсификат;⁸ Михаил Андрејев и Димитар Ангелов сматрали су како је повеља фалсификат састављен, најпре, на основу Милутиновог акта, али да се њени подаци могу користити јер потичу из аутентичних исправа;⁹ за Валерија Стојанова ради се о препису из XIV столећа, тзв. „неаутентичном оригиналу“ (*faux diplomatique*) састављеном на основу веродостојних докумената.¹⁰ С друге стране, руски научници још од Григорија Иљинског, преко Јевгенија Наумова и минуциозних анализа Љубов Горине, закључно са свеобухватним проучавањима Владимира Мошина, непрестано аргументују стајалиште о аутентичности и оригиналности хрисовуље.¹¹

Експозиција обеју повеља приповеда на сличан (али, не на истоветан) начин о царском ктитору и другим племенитим добротворима и прилагачима владарског рода, који су од XI до XIII столећа помагали манастир код Скопља дарујући му новац, поседе, зависне људе, трговачке повластице и ослобађајући га појединих намета. Листе донатора у бугарском

⁷ Й. Иванов, *Български старини из Македония*, фот. изд. под ред. на Б. Ст. Ангелов и Д. Ангелов, София 1970, 578–581; И. Дуйчев, *Из старата българска книжнина II: Книжовни и исторически паметници от Второто българско царство*, София 1944, 350–351; С. Лишев, *Термин „работник“ в Рильской, Виргинской и Мрачской грамотах XIV в.*, Византийский временник 24 /49/ (1964) 198–201.

⁸ Г. Баласчев, *Същински ли е хрисовулът от цар Константина Тиха (1258–1277 г.)?*, Минало 2/5–6 (1911) 178–187; П. Мутафчиев, *История на българския народ II*, София 1943, 140; П. Петров, *Към въпроса за автентичността на Виргинската грамота и съдържащите се в нея сведения*, Годишник на Софийския университет „Климент Охридски“. Философско-исторически факултет 51/2 (1958) 169–255.

⁹ М. Андреев – Д. Ангелов, *История болгарского государства и права*, Москва 1962, 55–56, бр. 4; М. Андреев, *Ватопедската грамота и въпросите на българското феодално право*, София 1965, 39, нап. 30, 112; *История на България III: Втора българска държава*, отг. ред. С. Лишев, София 1982, 192 (Д. Ангелов). Уп. и Д. Ангелов, *Аграрните отношения в Северна и Средна Македония през XIV век*, София 1958, 16, где не доводи у сумњу ауторство Константина Тиха.

¹⁰ В. Стоянов, *Дипломатика на средновековните извори. Владетелски документи*, София 1991, 105–106.

¹¹ Г. А. Ильинский, *Грамоты болгарских царей*, Москва 1911, 20–21, 32, 96; Е. П. Наумов, *К вопросу о подлинности некоторых болгарских грамот XIII–XIV в.*, Известия на института за история 14–15 (1964) 545–546; Лю. Горина, *К вопросу о подлинности Виргинской грамоты*, Советское славяноведение 1/5 (1965) 60–68; В. А. Мошин, *Грамотите на манастирот Св. Георги-Горз Скопски*, Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија I, Скопје 1975, 97–177.

и српском документу садрже по дванаестак имена, а међусобне разлике нису знатне. Тако у златопечатној даровници Константина Тиха читамо:

„Съшѣдшо царьствоу ми въ Долнаѧ Землѧ, ѡбрѣте царьство ми манастирь великомаченика Христова Геѡргиѧ Горга, **сздаѧна Романомъ светоимъ царемъ**, на брьдѣ Виргинѣ прѣмо Скопии града надѣ Серѣвѣ. И наводомъ иноплеменнокъ Агарѣнъ изгоубовѣша всѧ правила своѧ и метоха своѧ, падша до ѡснованиѧ и пакоѣ светоимъ киръ Алеѣнимъ царемъ създанна и въздвиженна и прославленна (...) Изнесе прѣдѣ царство ми архимѣдрить (...) правила и хрисовоула светоихъ и правовѣрноихъ цареи прѣжде мене боившихъ и крали, и светаго Романа царѣи, Диѡгена царѣ, светаго Петра царѣ, киръ Никифора царѣ и прочихъ, и светаго киръ Алеѣзиѧ царѣ, Калоѡѡана царѣ, киръ Маноила царѣ, киръ Тодора царѣ, киръ Исаѣ царѣ, светаго Симеѡна Немана дѣда царьствоу ми, Ватаѣ царѣ, Калимана ц(а)рѣ, (...) царьство ми приѣмъ и прочете (...) и крѣпчаише оутвѣрдоихъ паче всѣхъ цареи и крали вишеписанноихъ.“¹²

Док се у нарацији хрисовуље Стефана Уроша каже:

„Акоже бо светии и православнии испрѣва бивѣши цариѣ грѣцеси и бългѣрѣси, ѡбаче и кралиѣ Срьбскыѣ землѣ, многооусрьдноу любовъ и попечение имоуште къ светымъ (...) црѣквамъ, такожде и кралѣвство ми ѡнѣмъ правовѣрнимъ и светымъ царемъ и кралемъ прѣжде бивѣшимъ ревнуе поревновахъ (...) ѡбрѣте кралѣвство ми Светаго и великаго моученика Христова Геѡргиѧ прѣмо Скопию градоу на Серавѣ, на брьдѣ рекомѣмъ Вергинѣ, ѡт много лѣтъ запоустѣвшоу и разорена ѡт ѡснованиѧ (...) И видѣ кралѣвство ми правила и оутвѣрждениѧ, хрисоволе светыхъ и правовѣрныхъ царѣ и кралѣ прѣжде мене бивѣшихъ: **светаго Романа цара наипрѣвааго ктитора** светому мѣстоу семоу, Диѡгена цара, Петра цара, куръ Никифора цара и светаго куръ Алеѣзиѧ цара и светаго Симеѡна Неманѣ, Асана цара, Ватаѣ цара, Калимана цара, Стѣфана прѣвѡвенчанаго кралѧ, Константина цара и родителя кралѣвства ми кралѧ Оуроша прѣваго и куръ Андроника цара Палеѡлога вѣтораго. Тѣхъ всѣхъ (...) хрѣсовоуле ихъ прочѣть (...) и крѣпчаише оутвѣрдихъ паче всѣхъ царѣ и кралѣ вишеписанныхъ.“¹³

Утемельитељ манастира је „свети Роман цар“, а за њим су, према бугарском документу, повеле издавали цареви Диоген, Петар (са епитетом „свети“), Ниѣифор, Алексије (свети), Калоѡѡан, Маноил, Тодор, Исаѣ, Ватаѣ, Калиман и свети Симеѡн Немања. У српској, пак, исправи нема четворице царева од Калоѡѡана до Исаѣ, Петар није „свети“, али су зато споменути цареви Асан, Константин и Андроник II Палеѡлог, као и српски краљеви Стефан Прѡвенчани и Урош I.¹⁴

¹² *Зборник повеља и писама*, п° 74, 254–255, ред. 6–13.

¹³ *Зборник повеља и писама*, п° 92, 316–317, ред. 5–24.

¹⁴ Списак „светих“ владара унеколико се разликује у двама повељама. Тихова исправа познаје четворицу (Романа, Петра, Алексија и Немању), а Милутинова тројицу „светаѣ“

Већ идентификација ктитора отвара проблем времена настанка ове монашке установе, јер постоје две школе мишљења:¹⁵ они који сматрају да се заправо ради о сину бугарског цара Петра (927–969), евнуху и марионети у Самуиловим рукама, титуларном цару Роману (980–991) и они који држе да је реч о византијском императору Роману III Аргирју (1028–1034). Хипотезу о ктитору-евнуху лансирао је Павел Јозеф Шафарик, потом ју је прихватио Константин Јиречек, а за њим старији нараштај бугарских медијевиста и понеко од српских истраживача, да би напослетку прерасла у званичан став модерне бугарске историографије.¹⁶ Претпоставку да је Роман Аргир оснивач, први је изнео Радослав Грујић, а детаљно образложење сачинио је Мошин.¹⁷ Један од снажнијих

(недостаје Петар). Немамо одговор на питање зашто је Петров статус различит, а није нам познат ни критеријум за употребу светачког епитета будући да је, од свих поменутих личности, једино сигурна канонизација Симеона Немање.

¹⁵ Усамљен у ставу да је дотични Роман заправо цар Гаврило Роман Радомир (1014–1015), син и наследник Самуилов, био је С. Новаковић, *Балканска питања и мање историјске-политичке белешке о Балканском полуострву 1886–1905*, Београд 1906, 27. Г. А. Ильинский, *Грамоты болгарских царей*, 108, мислио је да је ктитор византијски цар Роман IV Диоген (1068–1071) – он се, међутим, спомиње нешто доцније у повељи само под породичним именом.

¹⁶ Р. Ј. Šafařík, *Památky dřevního písemnictví jihoslovánův*, Praha 1873², 27; К. Иречек, *История на българите*. С поправки и добавки от самия автор, ред. П. Петров, София 1978, 227, нап. 38; К. Јиречек – Ј. Радонић, *Историја Срба II: Културна историја*, Београд 1978², 70, 190–191. В. Кънчов, *Град Скопие. Бележки за неговата настояще и минало*, Периодическо списание на Българското книжовно дружество в Средец 11/55–56 (1898) 86; С. С. Бобчев, *Старобългарски правни паметници*, София 1903, 154; В. Иванова, *Стари църкви и манастири в българските земи (IV–XII в.)*, Годишник на народния музей 4 (1922–1925) 510–511; И. Дуйчев, *Из старата българска книжнина II*, 338–341; П. Петров, *Към въпроса*, 219–225; *История на България II: Първа българска държава*, отг. ред. Д. Ангелов, София 1981, 358 (Д. Ангелов), 403 (П. Петров); *История на България III*, 40 (П. Тивчев), 196 (Д. Ангелов), 272 (П. Петров); В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњевековној Србији*, Сремски Карловци 1920, 11–12. С. Пириватрић, *Самуилова држава. Обим и карактер*, Београд 1997, 145, у начелу оставља питање отвореним, али уопште не искључује ову комбинацију.

¹⁷ Р. Грујић, *Властелинство Светога Ђорђа код Скопља од XI–XV века*, ГСНД I (1925) 46–48; исти, *Скопска митрополија. Историски преглед до обновљења Српске патријаршије 1920 г.*, Скопље 1933; 58; В. А. Мошин, *Грамотите на манастирот Св. Георги*, 116–120, 184, нап. 7. Занимљиво је то да је Д. Ангелов, *Аграрните отношения*, 16, најпре дозвољавао могућност Аргировог ктиторства, да би касније ревидирао став.

Мошинових аргумената јесте чињеница да формулар Тихове исправе наликује византијским актима XI–XII столећа, те да се у правном и техничком вокабулару нигде не наилази на протобугарске изразе, што би, највероватније, морао бити случај да је коришћен предлог бугарског ауктора из X века. Поред свега, озбиљан недостатак теорије о ктиторству титуларног цара-евнуха, јесте и то што њени заступници (са изузетком Петрова) сматрају да је „свети Петар цар“ из повеле, отац Романа-шкопца и син цара Симеона (893–927)!¹⁸ Тиме долазимо у ситуацију да се време оснивања Светог Ђорђа помера у прву половину X столећа, а да стварни ктитор постаје цар Петар, док његов несрећни син мора да се задовољи положајем „другог“ или „новог ктитора“, без обзира на то што извор изричито говори о томе како је манастир сазидао Роман. Решавањем загонетке на тај начин што се као „Роман и Петар“ узимају бугарски цареви X века, нарушава се скоро савршени хронолошки поредак, видећемо касније уз незнатна одступања, навођења владара у обе хрисовуље. Између њих двојице, наводно сина и оца, налази се цар Диоген, за кога постоји консензус скоро свих истраживача да представља трагичног хероја Манцикерта, византијског василевса Романа IV Диогена.¹⁹

После цара Петра, о коме ће више речи бити доцније, помињу се цареви Нићифор и Алексије – несумњиво Нићифор III Вотанијат (1078–1081) и Алексије I Комнин (1081–1118).²⁰ За њима следе цареви Калојан – Јован II Комнин (1118–1143),²¹ Маноил – Манојло I Комнин (1143–1180),²² Тодор – Теодор Комнин Дука Анђео (1214–1230),²³ Исак – Исак II Анђео

¹⁸ В. Иванова, *Стари църкви и манастири*, 510–511; И. Дуйчев, *Из старата българска книжнина* II, 341. Неоспорна је чињеница да је Симеонов син био канонизован, док је његов светачки култ био прилично распрострањен – уп. И. Билярски, *Покровители на Царството: Св. Цар Петър и Св. Параскева-Петка*, София 2004.

¹⁹ В. А. Мошин, *Грамотите на манастирот Св. Георги*, 119, 184, нап. 8.

²⁰ Исто, 119, 184, нап. 10–11; И. Дуйчев, *Из старата българска книжнина* II, 339.

²¹ И. Дуйчев, *Из старата българска книжнина* II, 339; В. А. Мошин, *Грамотите на манастирот Св. Георги*, 119, 184, нап. 12. Да је реч о бугарском цару Калојану (1197–1207) сматрали су В. Иванова, *Стари църкви и манастири*, 511; Р. Грујић, *Властелинство Светога Ђорђа*, 49; исти, *Скопска митрополија*, 59; П. Петров, *Към въпроса*, 226.

²² И. Дуйчев, *Из старата българска книжнина* II, 339; В. А. Мошин, *Грамотите на манастирот Св. Георги*, 119, 184, нап. 13.

²³ Р. Грујић, *Властелинство Светога Ђорђа*, 49; исти, *Скопска митрополија*, 59; И. Дуйчев, *Из старата българска книжнина* II, 339; В. А. Мошин, *Грамотите на манастирот Св. Георги*, 119–120, 185, нап. 14 [Мошин теоретски дозвољава, ако

(1185–1195, 1203–1204),²⁴ док списак владара у бугарској повељи завршавају Симеон Немања – српски велики жупан (1166–1196) и цареви, византијски Ватац – Јован III Дука Ватац (1222–1254) и бугарски Калиман – Коломан Асен (1241–1246).²⁵ У српској повељи постоје још и цар Асан – Јован Асен II (1218–1241), краљ Стефан Првовенчани (1196–1228), цар Константин – Константин Тих Асен, краљ Урош I (1243–1276) и цар Андроник II Палеолог (1282–1328).²⁶ Недостају, међутим, Јован II Комнин, Манојло I Комнин, Исак II Анђео и Теодор Дука Комнин Анђео.²⁷

Што се личности цара Петра тиче, већ је напоменуто како га је један број истраживача идентификовао са истоименим наследником цара Симеона.²⁸ Иљински је сматрао да се ради о саоснивачу Другог бугарског царства, Теодору Петру (познатом и као Калопетар у латинским изворима), најстаријем од браће Асена.²⁹ На ову тезу Грујић је имао приговор да Калопетар никада није владао Скопљем, а да јој ни хронолошки несклад не иде на руку, те је истакао да би „... вероватнија... била комбинација да се под царем Петром има разумети српски принц Бодин, кога су устаници... прогласили царем и назвали Петром, јер је он, после победе... над византиским... дуком Дамјаном Даласеном, могао ући у Скопље и издати потврду повластица манастиру Св. Ђорђа... Али још вероватније изгледа, да је то могао бит цар Петар Дељан (1040–1041) који је од Византије отео Скопље и многе друге области...“.³⁰ Петров је мислио да се поистовећивањем цара Петра са Константином Бодином савршено

би се строго поштовао хронолошки редослед, и могућност да то буде трновски цар Теодор Петар (1185–1197)]. Насупрот њима, Р. Ј. Šafařík, *Ramátky*, 27; С. С. Бобчев, *Старобългарски правни паметници*, 154; Г. А. Иљинский, *Грамоты болгарских царей*, 108, сматрали су да је реч о никејском цару Теодору II Ласкарису (1204–1222).

²⁴ В. А. Мошин, *Грамотите на манастирот Св. Георги*, 120, 185, нап. 15.

²⁵ Исто, 120–121, 185, нап. 16–18. О родбинским везама Тиха и Немање уп. С. Пириватрић, *Једна претпоставка о пореклу бугарског цара Константина Асена „Тиха“*, ЗРВИ 46 (2009) 313–331.

²⁶ Р. Грујић, *Властелинство Светога Ђорђа*, 49; исти, *Скопска митрополија*, 58–60; В. А. Мошин, *Грамотите на манастирот Св. Георги*, 210–211, нап. 8–15.

²⁷ И то у делу од Алексија Комнина до Стефана Немање.

²⁸ Р. Ј. Šafařík, *Ramátky*, 27; С. С. Бобчев, *Старобългарски правни паметници*, 154; В. Иванова, *Стари църкви и манастири*, 510–511; И. Дуйчев, *Из старата българска книжнина II*, 341.

²⁹ Г. А. Иљинский, *Грамоты болгарских царей*, 108.

³⁰ Р. Грујић, *Властелинство Светога Ђорђа*, 48. Нешто касније, међутим, Грујић (*Скопска митрополија*, 58) не спомиње више Бодина, већ искључиво Дељана.

поклапа хронолошки ток наратије, јер Бодиново крунисање у Призрену (1072) претходи владавини Нићифора Вотанијата (1078–1081).³¹ Истог је мишљења био и Мошин,³² а недавно се у прилог таквог решења изјаснио и Ђорђе Бубало.³³

Догађаје који су сина зетског кнеза и, потоњег првог српског краља, Михаила Војиславића (1052–1081) привремено уздигли до царског звања, најподробније је описао Скиличин Настављач, а понешто се може дознати од Нићифора Вријенија и из *Летописа попа Дукљанина*.³⁴ У рану јесен 1072. избио је устанак против византијске власти у теми Бугарској, а на његовом челу био је потомак истакнутог племићког рода Ђорђе Војтех. Побуњеници су се обратили за помоћ српском владару Михаилу који им је послао свог сина Константина Бодина, заједно са војним заповедником Петрилом и четом од 300 бораца. Окупљена бугарска властела прогласила је у Призрену Бодина за цара, под именом Петра,³⁵ старим владарским именом Симеонове династије. Избор српског принца није био случајан, будући да је он био чукун-унук цара Самуила по женској линији, тј. његова баба по оцу рођена је у браку кнеза Јована Владимира и Теодоре Косаре Самуилове.³⁶ Ромејска војска под вођством дуге Дамјана Даласена потучена је до ногу, а потом су Бугари и Срби заузели Скопље, седиште теме Бугарске. Но, раздвајање устаничких снага и одлазак Бодина на север, ка Нишу, а Петрила ка југу, према Охриду и

³¹ П. Петров, *Към въпроса*, 225.

³² В. А. Мошин, *Грамотите на манастирот Св. Георги*, 119, 184, нап. 9; 210, нап. 5.

³³ Ђ. Бубало, *Писана реч у српском средњем веку. Значај и употреба писаних докумената у средњовековном српском друштву*, Београд 2009, 77.

³⁴ *Ioannes Scylitzes Continuatus*, ed. E. Th. Tsolakès, Thessaloniki 1968, 163–165; *Georgii Cedreni Compendium Historiarum* II, ed. J. Bekker, Bonn 1839, 714–719; *Nicephori Bryennii Commentarii*, ed. A. Meineke, Bonn 1836, 100, 102–103; *Византијски извори за историју народа Југославије*. Том 3, прир. Ј. Ферлуга – Б. Ферјанчић – Р. Катичић – Б. Крекић – Б. Радојчић, Београд 1966, 177–186, 237–241 [= *ВИНЈ* 3]; *Грчки извори за бугарската историја*. Том VI, ред. М. Войнов – И. Дуйчев – В. Тъпкова-Заимова, София 1965, 334–337 [= *ГИБИ* 6]; *ГИБИ* 7, ред. С. Лишев – П. Тивчев – В. Тъпкова-Заимова – Г. Цанкова-Петкова, София 1968, 115; *Gesta regum Sclavorum* I, крит. изд. и прев. Д. Кунчер, Београд 2009, 158–161.

³⁵ J.-C. Cheynet, *La place de la Serbie dans la diplomatie byzantine à la fin du XIe siècle*, ЗРВИ 45 (2008) 91, каже чак „...под именом Петра III“!

³⁶ *Gesta regum Sclavorum* I, 140–143. Уп. и В. Н. Златарски, *Историја на бугарската држава през средните векове II: Бугарија под византијско владичество (1018–1187)*, София 1934, 141.

Костуру, довело је, напоследку, до пораза, пропасти покрета и заробљавања самог „цара Петра“. Сужањ је одведен чак у Антиохију, али је његов отац, унајмљујући млетачке поморце, успео да испослује Бодиново ослобађање и повратак кући.³⁷

Остаје питање да ли је Константин Бодин могао и имао времена да обдари манастир Светог Ђорђа Скоропостижног. Горгова обитељ, настала непуних 50 година пре Бодиновог доласка у Скопље као царска задужбина, била је најважнија монашка установа управног седишта теме Бугарске, а вероватно и ширег подручја. Није немогуће да је млади цар био изузетно мотивисан да преузме покровитељство над заједницом посвећеном најзначајнијем свецу-ратнику. Зар није управо извојевао велику победу, али тек прву у низу потребних. Стога не би требало да чуди ако је пожелео да молитве за предстојеће тријумфе падну на добро обрађено тло.

Није то једина веза између Бодина и светог Георгија. У Археолошком музеју у Цариграду налази се оловни печат с краја XI века, коме на аверсу и реверсу стоји кружни натпис: [Κ(ύρι)ε βοήθ]ει Κοιν[ταυτ]ίνω [(прото)]σεβαστῶ καὶ ἐξουσιαστ(ῇ) Διοκλίας (καὶ) Σερβ[ίας] – Господе, чувај Константина протосеваста и ексусијаста Дукље и Србије. Особи која га је открила, није било тешко да га повеже са најпознатијим српским Константином из те епохе – краљем Бодином.³⁸ Занимљиво је да су на лицу и наличју печата војнички светитељи: Теодор и Ђорђе.³⁹ Жан Клод Шене изражава чуђење што нема ликовне представе најпопуларнијег свеца-ратника југоисточне Европе – светог Димитрија Солунског, док понуђени избор покушава да објасни утицајем вишегодишњег боравка у Антиохији (у случају Теодора) и евентуалном намером да се учини омаж Комнинима (у случају Георгија), мада не постоје чврсти докази да је свети Ђорђе заиста био омиљени ратни патрон царске породице.⁴⁰

³⁷ ВИНЈ 3, 183–184; ГИБИ 6, 337; К. Жиречек, *Историја Срба I: Политичка историја до 1537. год.*, Београд 1978², 135–136; С. Лишев, *Към въпроса за неуспеха на въстанието в Македония през 1072 г.*, Исторически преглед 12/1 (1956) 74–79; Г. Г. Литаврин, *Болгария и Византия в XI–XII вв.*, Москва 1960, 402–409; *Историја Црне Горе I: Од најстаријих времена до краја XII вијека*, Титоград 1967, 392–393 (Ј. Ковачевић); *Историја српског народа I*, ур. С. Ћирковић, Београд 1981, 190–191 (С. Ћирковић); И. Божилов – В. Гюзелев, *История на средновековна България VII–XIV век*. История на България в три тома. Том I, София 1999, 403–405.

³⁸ J.-C. Cheynet, *La place de la Serbie*, 90. Што се титуле ексусијаста тиче, П. Коматина, *Византијска титула Константина Бодина*, ЗРВИ 48 (2011) 61–76, показао је да она представља признање вишег, краљевског ранга српског владара.

³⁹ J.-C. Cheynet, *La place de la Serbie*, 90.

⁴⁰ Исто, 95.

Требало би истаћи, напоследку, још једну нит која је, чини се, повезивала краља Бодина и светог Ђорђа. Његов други син носио је светитељево име.⁴¹ Био је миљеник своје мајке, Норманке Јаквинте из Барија, а могуће је да је и оцу највише прирастао за срце. У два наврата пео се на краљевски престо Дукље, активно се мешао у послове суседне Рашке, *Летопис попа Дукљанина* нема лепих речи за њега, а на крају је скончао у цариградској тамници.⁴²

Све досад изнесено не мора нужно водити закључку да је „свети цар Петар“, о коме приповедају златопечатне даровнице бугарског и српског владара манастиру Светог Ђорђа Горга на Виргинском брду крај Скопља, управо Константин Бодин, протосеваст и краљ, и да је другачија идентификација немогућа. Мислимо, ипак, да је стара хипотеза сагледана из новог угла и да је њена потпора ојачана, иако и даље није, нити може да буде, необорива.

⁴¹ Бодин је имао синове Михајла, Ђорђа, Архириза и Тому. Уп. *Gesta regum Sclavorum* I, 161–162.

⁴² *Gesta regum Sclavorum* I, 163–164, 170–179; Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX–XII век)*, Београд 2006, 5, 101, 113–114, 117, 122–123, 125, 128–129, 132, 144.

Dragić M. Živojinović

ABOUT TSAR PETER
FROM THE CHARTERS TO ST. GEORGE OF SKOPJE

Summary

The lists of *ktetors* and donors of the monastery of St. George the *Gorgos* near Skopje, written down in the chrysobulls of Bulgarian Tsar Constantine Tych (1257–1277) and Serbian King Milutin (1282–1321), are analysed in the article. Special attention is devoted to the mysterious person of Tsar Peter, whom various scholars in the last 150 years identified with different historical figures who had lived in a broad period ranging from the first half of the 10th century to the late 12th century. The aim of the study is to confirm the hypothesis, by comparing data from other sources, that Peter from the charters is in fact Constantine Bodin, Mihailo of Zeta's son and the later Serbian king, who was crowned Bulgarian Tsar in 1072 in Prizren, under the old ruler's name also borne by the son of Tsar Symeon.

Keywords: St. George the *Gorgos*, Skopje, Tsar Peter, Serbia, Bulgaria, Byzantium, Tsar Constantine Tych Asen, King Stephen Uroš II Milutin, Constantine Bodin, XI/XIII–XIV centuries.

Чланак примљен: 30. 04. 2015.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 30. 07. 2015.

Ивана КОМАТИНА*
Историјски институт
Београд

СРБИ НА ПУТУ КРСТАША**

Апстракт: У раду се посматра однос Срба и крсташких војски које су прелазиле преко Балкана на путу за Јерусалим. Анализом извора показује се да су Срби били етнички, а потом и политички присутни дуж Поморавља у време пролазака крсташа. Између осталог, описују се веома значајни сусрети српских владара и крсташких вођа.

Кључне речи: крсташки ратови, Срби, *Бугари*, Поморавље, Константин Бодин, Стефан Немања, Фридрих I Барбароса.

Јерусалим је у рукама неверника и патња хришћана на Истоку је неизмерна и жуде за помоћу коју им Франци уз Божју вољу могу пружити без страха да ће их ишта спречити у томе. Верује се да су ово биле главне поруке којима је папа Урбан II охрабривао своје вернике на сабору у Клермону 1095. г. како би узели учешће у светом рату који је за циљ имао ослобађање Јерусалима од неверника.¹ Неизмеран број крсташа

* ivana.komatina@iib.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете и науке и технолошког развоја Републике Србије *Средњовековне српске земље (13–15. век): политички, привредни, друштвени и правни процеси* (Ев. бр. 177029).

¹ Будући да постоји неколико извора у којима су забележене различите верзије говора папе Урбана II у Клермону, Д. Манро покушала је да њиховом анализом оквирно реконструише папин говор, D. Munro, *The Speech of Pope Urban II at Clermont 1095*, *American Historical Review* 11 (1906) 231–242; *Religion and Violence. An Encyclopedia of Faith and Conflict from Antiquity to the Present*, ed. J. I. Ross, Armonk, NY 2011, 570–575 (D. Haynes).

и ходочасника кренуо је од тог времена пут Истока, у Свету Земљу, са некада и недовољно јасним циљем, а епоха крсташких ратова која је њиме отпочела, трајала је наредна два века. Није потребно посебно наглашавати какве су политичке, верске, културне и друштвене промене изазване овом вишевековном епопејом на тлу три континента.² Ипак, посматрајући подручје Балканског полуострва у оквиру тих дешавања неумитно се намеће питање какву су улогу имали Срби у тим, у то време може се рећи светским збивањима, али и какве су трагове оставили крсташки ратови по српску државу, друштво, црквени и културни живот.

Посматрање односа овог вишевековног феномена и Срба посебно је занимљиво ако се има у виду да су се прва два крсташка рата одвијала крајем XI и средином XII века, односно у време када се Срби непрестано боре за политичку независност од Византијског царства моћних Комнина. Након Василијеве реокупације читавог простора Балкана који се нашао на удару Самуила и његових наследника, уследила је реорганизација Полуострва у административном систему, црквеној организацији и пореској политици.³ Ипак, непосреднија царска власт није спречила Србе да након две непуне деценије подигну устанак против византијске власти. У питању су два устанка Стефана Војислава 1034–1036. и 1039–1040. г., која су како новија истраживања показују ипак подигнута на територији Србије у ужем смислу, а не у Дукљи.⁴ Управо у

² На *свети рат* позивале су се и раније папе Александар II и Гргур VII. О карактеру крсташких ратова, в. *A history of the Crusades*, I, ed. K. M. Setton, Madison – Milwaukee – London 1969, 3–40 (S. Painter, B. Wheeler, H. Krueger); Р. Груссе, *Крстаука епопеја*, Сремски Карловци – Нови Сад 2004, 7–22. Обимна литература посвећена је различитим аспектима крсташких ратова: L. Bréhier, *Les Croisades*, Paris 1928⁵; E. Barker, *The Crusades*, London 1939²; S. Runciman, *History of the Crusades*, I–III, Cambridge 1951–1952, 1954; *A history of the Crusades*, I–II, ed. K. M. Setton, Madison – Milwaukee – London 1969; H. E. Mayer, *The Crusades*, Oxford 1990²; R. H. Lilie, *Byzantium and the crusader states 1096–1204*, Oxford 1993; *The Oxford history of the Crusades*, ed. J. Riley – Smith, New York 1999; *The Crusades from the perspective of Byzantium and the Muslim world*, edd. A. Laiou, R. P. Mottahedeh, Washington D. C. 2001; J. Riley-Smith, *The First Crusade and idea of crusading*, London – New York 2003⁴, 13–134.

³ Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959, 294–300; Љ. Максимовић, *Организација византијске власти у новоосвојеним областима после 1018. године*, ЗРВИ 36 (1997) 31–43; C. Holmes, *Basil II and the governance of Empire 976–1025*, Oxford 2005, 416–429; Б. Крсмановић, *О односу управне и црквене организације на подручју Охридске архиепископије*, Византијски свет на Балкану I, ур. Б. Крсмановић, Љ. Максимовић, Р. Радић, Београд 2012, 17–39.

⁴ П. Коматина, *Србија и Дукља у делу Јована Скилице*, ЗРВИ 49 (2012) 159–186.

ово време бележе се и напади варварских скупина Печенега на простору јужно од Саве и Дунава у области Браничева и Поморавља,⁵ на оном подручју које ће крсташке војске прелазити током 1096. г., а које ће два столећа након тог догађаја постати саставни и нераскидиви део српске државе. У западним изворима Поморавље се средином XI века описује како *бугарска пустиња* (*deserta Bulgariae*), област у којој се при сваком кораку осећа страх од Печенега.⁶ Утисак небезбедности у Поморављу имао је 1064. г., према речима летописца, и архиепископ Мајнца, а епископу Бамберга Гинтеру приписује се и следећи суд о народима на путу до Цариграда и ка Јерусалиму: „Угри без преваре услужни, Бугари потајно краду, од Уза бежасмо јер отворено бесне, Цариграђане спазисмо грчки и царски охولة...“.⁷

У западним изворима који описују ходочашћа пре почетка Првог крсташког рата, пут преко Београда долином Велике Мораве до Ниша, који ће крсташке војске које су се кретале ка Светој Земљи преко Угарске добро упамтити, описује се као несигуран и пуст. У науци се узима да је у том периоду хришћански дух у потпуности замро на том простору, те да је обновљен од времена Комнина и Првог крсташког рата.⁸ Наравно, нема сумње да је поменута област била несигурна, тешко проходна, пуста, јер ће такав утисак због своје богате флоре и фауне остављати и на много

⁵ У питању су напади из 1027, 1036, и 1046. г., о томе детаљно, М. Антоновић, *Етничка кретања у Поморављу у XI и XII веку*, Моравска Србија, ур. С. Мишић, Крушевац 2007, 74–76 (= Антоновић, *Етничка кретања*).

⁶ Ови подаци налазе се у Житију епископа Камбреа Литберта, који је пролазио долином Мораве на путу за Јерусалим 1054. г. Да се под „дивљим Скитима“ у спису подразумевају Печенези, претпоставио је Р. Matković, *Putovanja po balkanskom poluotoku za srednjega vijeka*, Rad JAZU 42 (1878) 69–71 (= Matković, *Putovanja po balkanskom poluotoku*). Детаљно о Печенезима на поморавском тлу, Антоновић, *Етничка кретања*, 77–78. А. Узелац, „Чувај се Белијалових синова и отровних стрела!“ – Поморавље у другој половини XII века, Стефан Немања и Топлица, ур. Д. Бојовић, Ниш 2011, 97–98 (= Узелац, „Чувај се Белијалових синова и отровних стрела!“).

⁷ „...experti enim sumus Ungros sine fraude famulantes, Vulgarios occulte rapientes, fugimus Uzoz aperte debachantes, Constantinopolitanos vidimus graece impeliariter arrogantes...“, *Annales Altahenses maiores*, edd. W. de Giesebrecht, E. ab Oefele, Monumenta Germaniae Historica (= MGH), Scriptores XX, Hannoverae 1868, 815; Matković, *Putovanja po balkanskom poluotoku*, 72–73; Антоновић, *Етничка кретања*, 77–78;

⁸ Антоновић, *Исто*.

касније путописце који су пролазили тим простором.⁹ Ипак не можемо а да се не замислимо над речима које је изрекао немачки летописац при опису народа које су ходочасници сретали. Поред Угара, Уза, Цариграђана (Грка), он описује и *Бугаре* и то врло негативно. И *Бугари* су дакле присутни у Поморављу средином XI века. У прилог овоме иду и подаци који се налазе у не малом броју грчких извора. Наиме, описујући устанак Петра Одељана, Јован Скилица бележи: „.....Те године (1040. г.) одметну се и *Бугарска*... Неки Петар Бугарин... лутао је по *Бугарској* и стигао до Мораве и Београда... и подбуњивао је *бугарски народ*, који је пре кратког времена био приклонио шију ропству и силно тежио за слободом...“.¹⁰ Петар се убрзо прогласио за цара *Бугарске*, и повео устанак против византијске власти, који је захватио и долину Велике Мораве, преко Ниша и Скопља, а свој пуни одјек имао је на подручју централних предела теме Бугарске, Драча и Солуна. Даљи историјат устанка није од значаја за ову тему, до изнетих чињеница да је захватио област Поморавља и да су се у њему против Византије борили *Бугари*.¹¹ Скиличин Настављач пак бележи да су 1064. Узи прешли Дунав „савладавши оне војнике који су покушали да им спрече прелаз, наиме *Бугаре* и Ромеје, и остале који су били са њима...“.¹² Он даље додаје и да су Узи „испунили сву равницу око Дунава“, али и да су са пустошењем наставили до Грчке.¹³ Дакле, уз Ромеје подручје Поморавља од напада варвара штитили су и *Бугари*.

⁹ К. Јиречек, *Војна цеста од Београда за Цариград и балкански кланци*, Зборник К. Јиречека, I, Београд 1959, 132–135; С. Мишић, *Лов у средњовековној Србији*, ИГ 1–2 (1995) 64–65; *Приватни живот у српским земљама средњег века*, прир. С. Марјановић Душанић, Д. Поповић, Београд 2004, 163–182 (Ј. Мргич).

¹⁰ *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn (CFHB, III), Berlin – New York 1973, 409; *Michaelis Attaliotae Historia*, ed. Imm. Bekker, Bonn 1853, 9–10; *Византијски извори за историју народа Југославије* (= *ВИИНЈ*), III, прир. Г. Острогорски, Ф. Баришић, Београд 1966, 141–155 (Ј. Ферлуга), 228–229 (Б. Радојчић).

¹¹ Устанак Петра Одељана 1041–1041, како је познато није имао успеха, детаљније, *Историја српског народа*, I, ур. С. Ћирковић, Београд 1981, 183–186 (= *ИСН*, I).

¹² *Ioannes Scylitzes Continuatus*, ed. Ev. Tsolakēs, Thessalonikē 1968, 113–114 (= *Ioannes Scylitzes Continuatus*); *ВИИНЈ*, III, 175 (Б. Радојчић). Слично и Јован Зонара, *Ioannes Zonarae epitomae historiarum*, III, ed. M. Pinder, Bonn 1897, 678–679 (= *Ioannes Zonarae epitomae historiarum*); *ВИИНЈ*, III, 255 (Б. Радојчић).

¹³ Узелац, „*Чувај се Белијалових синова и отровних стрела!*“, 98 нап. 3, са прегледом старије литературе о византијско-печенешким односима.

Дуго времена је у науци промишљано шта се подразумева под појмом *Бугарске* XI и XII века, али нам се чини да је најубедљивије понуђено решење да тај термин одговара подручју тадашње Охридске архиепископије.¹⁴ Самим тим намеће се питање ко су били *Бугари* који живе на територији *Бугарске* у том географском, а не етничком смислу. Има ли места претпоставци да је међу тим становништвом на потезу Београд–Морава–Ниш, поред Ромеја, Бугара у етничком смислу, Печенег и Уза, било и Срба? Читајући даље византијске изворе позитиван одговор се намеће сам по себи. Скиличин Настављач, описујући устанак под вођством Константина Бодина и Ђорђа Војтеха из 1072. г. пише: „Прве године његовог (тј. Михаила VII Дуке) царевања, 11. индикта, народ Срба, које и Хрватима називају, крену да потпуно освоји Бугарску“ и наводи који су разлози били за његово подизање.¹⁵ Устанак се убрзо проширио југозапдно од Ниша и захватио Призрен, Скопље и Костур, али није имао већег успеха.¹⁶ Што се тиче етноса, Скиличин Настављач наводи да су Срби „које и Хрватима називају“ у потпуности освојили *Бугарску*. Настављач, како је указано, додаје и да су се „истакнутији људи *Бугарске*“, обратили Михаилу, српском владару, „да им помогне и са њима се удружи и да им да свог сина да га прогласе царем Бугарске и да се тако ослобде превласти и окрутности Ромеја“.¹⁷ Настављач у даљем опису устанка прави разлику између Срба и *Бугара* и Ромеја. Тако се у његовом излагању јасно разабире заслуге и губици поменутих током устанка. Срби су тако ступили, пише Настављач, у битку са Ромејима, када су настрадали многи Ромеји и *Бугари*. Но, управо након овог успеха Срба, Бугари сасвим отворено Бодина прогласе за цара и пођу против Ромеја.¹⁸ Потом један од устаничких вођа са „небројеним бројем Бугара почео је да спрема рат против Ромеја, али је царска војска била надмоћнија те су побили „многo Бугара“, а „заробе и оног који је у Хрвата био омах после Петрила, и везаног га одведу цару...“.¹⁹ Дакле, пишући о устанку из 1072.

¹⁴ П. Коматина, *Појам Бугарске у XI и XII веку и територија Охридске архиепископије*, Византијски свет на Балкану, I, ур. Б. Крсмановић, Љ. Максимовић, Р. Радић, Београд 2012, 41–56.

¹⁵ *Ioannes Scylitzes Continuatus*, 162–166; *ВИИНЈ*, III, 177–186 (Б. Радојчић). В. и *Ioannes Zonarae epitomae historiarum*, 713; *ВИИНЈ*, III, 255 (Б. Радојчић).

¹⁶ О деловању устаника детаљније *ИСН*, I, 190–192 (С. Ћирковић); Т. Живковић, *Дукљанско-византијски рат 1072–1075*, ИЧ 47 (2002) 35–57.

¹⁷ *Ioannes Scylitzes Continuatus*, 163; *ВИИНЈ*, III, 181 (Б. Радојчић).

¹⁸ *Ioannes Scylitzes Continuatus*, 163; *ВИИНЈ*, III, 181 (Б. Радојчић).

¹⁹ *Ioannes Scylitzes Continuatus*, 164; *ВИИНЈ*, III, 183 (Б. Радојчић).

г. код Скиличиног Настављача се јасно разазнају на простору *Бугарске*: Ромеји, *Бугари* који су били уз Ромеје, Срби, и *Бугари* који су били уз Србе. Узимајући у обзир шта заправо представља појам *Бугарске* у поменутом периоду, намеће се да су *Бугари* који били становници Поморавља током устанка имали или ромејски идентитет или словенски. Међутим, иако Настављач не пише експлицитно о њима, вероватно је међу *Бугарима* на поменутој територији било и оних у етничком смислу, о чему најбоље сведочи чињеница да је вођа устанка Ђорђе Војтех, према Настављачу потицао из рода Кавхана, што је била једна од највиших титула у Првом бугарском царству и Самуиловој држави.²⁰ Како је утврђено, ту је било и бројних Печенега и Уза. Према Настављачу, Срби су притекли у помоћ *Бугарима*, за које смо утврдили да неки од њих имају словенски идентитет. „Народ Словена“ који се подигао против ромејске власти помиње и Нићифор Вријеније у својој *Историји* при опису устанка из 1072.²¹ На основу изнетих чињеница има места претпоставци да је међу Словенима који су насељавали *Бугарску*, било и Срба. На то упућује и то што су се управо *Бугари* из Поморавља, обратили Србима за помоћ у борби против Византинаца. Но ипак, најубедљивијим у прилог томе да се међу Словенима на тлу *Бугарске*, понајпре у њеним северним крајевима, могу препознати и Срби, чини се Кекавменов податак из седамдесетих година XI века који каже: „...Дачани и Беси... обитвали су раније близу реке Дунава и Сава, коју сада зовемо реком Савом, где управо живе Срби, на природно утврђеним и тешко приступачним местима“.²²

Помињање Срба на реченом простору је од изузетног значаја за рану српску историју, нарочито ако је у фокусу овог истраживања однос Срба и крсташких војски. Познато је да су крсташи Првог похода (1096–1099) на путу до Јерусалима из Француске користили три правца:

²⁰ *Ioannes Scylitzes Continuatus*, 163; *ВИИНЈ*, III, 180; С. Пириватрић, *Самуилова држава. Обим и карактер*, Београд 1997, 171–172, 192.

²¹ „...Скити су пустошили Тракију и Македонију, а народ Словена, одбацивши покорност Ромејима, пустошио је и пљачкао бугарску земљу...“, *Nicephori Bryennii Historiarum libri quattuor*, ed. P. Gautier, Bruxellis 1975, 209–211; *ВИИНЈ*, III, 237–238 (Б. Радојчић).

²² Кекавмен, *Советы и рассказы. Поучение византийского полководца XI века*, изд. Г. Г. Литаврин, Москва 1972, 268; *ВИИНЈ*, III, 217 (Ј. Ферлуга); С. Пириватрић, *Византијска тема Морава и „Моравије“ Константина Порфирогенита*, ЗРВИ 36 (1997) 191, нап. 65; Т. Живковић, *Етничке промене на територији данашње Србије у периоду од VI до X века*, Гласник Етнографског института САНУ 45 (1997) 89–100; Т. Живковић, *Јужни Словени под византијском влашћу 600–1025*, Београд 2007², 287.

Готфрид Бујонски се са војском кретао дуж Дунава, кроз Угарску и Бугарску, Рајмунд Тулуски је ишао најкраћим, али најопаснијим путем, преко северне Италије и Далмације, док је Боемунд Тарентски из Јужне Италије преко мора и Драча даље ка циљу ишао путем *Via Egnatia*.²³

Простор Балкана су пре ових славних војвода прешле и војске тзв. народних крсташа предвођених Валтером Гољом и Петром Пустинаком. Извори западне провенијенције обилују подацима о преласку ових војски из Угарског краљевства преко Београда долином Мораве до Ниша ка Светом граду. Нема сумње, најдетаљније њихов пролазак описује Алберт Ахенски у свом делу *Historia Hierosolymitana*.²⁴ Најпре је преко Угарске прошао Валтер Гоља, где је „од господара Коломана, хришћанског краља Угара, добронамерно примљен“, а он им је и мирно дозволио „да пређу преко целе његове земље“,²⁵ те су из Земуна дошли у византијски Београд.²⁶ Код Београда је Валтер, пише Алберт, наишао на неразумевање бугарског кнеза и управитеља града јер су њега и његову дружину сматрали „за преваранте и пљачкаше земље“ те су им због тога забранили сваку трговину са њима. Како су крсташи услед тога отпочели да отимају стоку од тамошњег становништа – Бугара, дошло је чак и до сукобљавања оружјем. Према подацима Алберта Ахенског, снага Бугара није била нимало за потцењивање, чак је један део Валтерове војске који се био оделио знатно пострадао. Након ових неприлика, наставља Алберт Ахенски, „Валтер је прошао бугарску шуму за око осам дана, дошавши у град који се зове Ниш у средишту Бугарског краљевства“, где се сусрео са „дуком и кнезом земље“ те му је „изложио неправду која му је учињена и правду за све од њега милостиво добио“, пре свега у новцу и оружју,

²³ *A history of the Crusades*, I, 267–274, 306.

²⁴ Н. Фејић, *Западни писци и путници из времена крсташких ратова о Србима: од околности упознавања до образовања историјске представе*, Европа и Срби, Београд 1996, 116–117 (= Фејић, *Западни писци и путници*); Ј. Калић, *Подаци Алберта Ахенског о угарско-византијским односима крајем XI века*, Европа и Срби, Београд 2006, 49–58 (= Калић, *Подаци Алберта Ахенског*). Петар Тудебод врло сумарно саопштава да су војске прешле бугарске крајеве, *Petri Tudebodi seu Tudebovis, sacerdotis Sivracensis, historia de Hierosolymitano itinere*, ed. I. B. Picto, *Recueil des Historiens des Croisades, Historiens Occidentaux*, III, Paris 1866, 16.

²⁵ „... a domno Kalomanno rege christianissimo Ungarorum, benigne susceptus est, et pacifice concessus est sibi transitus per universam terram regni sui et emendi licentia...“, *Alberti Aquensis Historia Hierosolymitana*, *Recueil des Historiens des Croisades, Historiens Occidentaux*, IV, Paris 1879, 274 (= *Alberti Aquensis Historia*).

²⁶ Писац погрешно наводи да су прешли реку Мораву подразумевајући Саву, Калић, *Подаци Алберта Ахенског*, 51–53.

као и миран провод преко Сердике и Филипопоља ка Цариграду и Јерусалиму.²⁷ Убрзо након Валтера и Петар Пустиањак, који је био, како извори бележе, „на челу непрегледне масе коју су чинили Франци, Свеви, Баварци и Лотаринжани“, прешао је исти пут, али чини се са далеко више тешкоћа. Крсташи су се најпре сукобили са Угрима под Земуном, где су извојевали победу коју су искористили за прикупљање хране и осталих потрештина за даљи пут.²⁸ Византијски дука Никита се у међувремену повукао у Ниш из Београда где је намеравао да дочека крсташе и ако буде потребно уђе у борбу са њима. У страху од одмазде угарског краља војска је брзо напуштала Угарску преко Саве, када су дошли у директан сукоб са Печенезима „који су насељавали *Бугарску*“, а по преласку Мораве ушли су у „огромне и најпространије *бугарске шуме*“, те су за осам дана стигли до Ниша.²⁹ У Нишу, упркос договору са византијским дуком, долази до сукоба са војском коју чине *Бугари*, Угри и Печенези. Услед великих губитака, Петар је сачинио примирје са дуком, уз обавезу враћања заробљеника. Будући да се према речима историчара овог похода део крсташа одметнуо и оглушио о примирје, „Бугари су видели њихов раздор и лако их победили“. Петар је, ипак, помогао том делу војске, а занимљиво је да је затим „преко *Бугара* који су одлучили да иду с њим у Јерусалим послао захтеве за примирје“.³⁰

За разлику од описа народних војски и њиховог преласка преко *Бугарске* чини се да је опис преласка Готфрида Бујонског преко Балкана нешто сумарнији, самим тим и лишен појединости којима претходни итинерари обилују. Крсташи под вођством Готфрида Бујонског су током августа и септембра 1096. г. прешли Угарску. Краљ Коломан имао је неповерење према овим војскама, те је Готфрид уз преговоре и гаранције најзад успео да прибави неопходне дозволе за узимање намирница. У Земун су доспели током новембра, да би одмах по преласку Саве и уласка

²⁷ *Alberti Aquensis Historia*, 274–275; Фејић, *Западни нисци и нутници*, 116.

²⁸ „...Post haec, non longi temporis intervallo, Petrus praedictus, et exercitus illius copiosus, ut arena maris innumerabilis qui a diversis regnis illi conjunctus convenerat, scilicet Francigenae, Suevi, Bawarii, Lotharingi continuabat partier viam in Iherusalem.“, *Alberti Aquensis Historia*, 276; Грысе, *Крсташка епопеја*, 18–21.

²⁹ „... et Maroa fluvio transito, ingentia et spaciosissima Bulgarorum nemora ingreditur, cum vehiculis cibariorum et omni apparatu et spoils Belegravae et octo diebus, in saltu spaciosissimo expletis ipse cum suis urbem Nizh muris munitissimam applicuit.“, *Alberti Aquensis Historia*, 278.

³⁰ *Alberti Aquensis Historia*, 280. Византијски цар Алексије I био је разочаран поступцима крсташа те је Петру дозволио да се задржи у Софији свега три дана.

у *Бугарску* војска била опкољена од стране Угара. Када су стигли до Београда пише Алберт „преноћили су услед гостопримства Бугара“ (*Bulgarorum hospito pernoctaverunt*), а затим подсећа на не баш пријатан боравак Петра Пустинјака и његових људи у истом граду. Потом су кренули ка Нишу где их је дочекао византијски заповедник Никита, а како нису имали већих проблема у снабдевању војске нити несугласице са становништвом наставили су даљи пут преко Софије ка Цариграду.³¹

При сваком преласку од Београда, Поморављем, до Ниша, крсташа су, како смо видели, прелазили *Бугарску*, а на том простору сусретали су се са *Бугарима*, Угрима, Печенезима. Народне војске предвођене Валтером Гољом и Петром из Амијена, некад су долазиле у сукоб са *Бугарима*, најчешће уколико им ови нису давали потребне намирнице, а при тим сукобима увек се истиче добра војна спремност становништва. *Бугари* су у Београду дочекали срдечно војску Готфрида Бујонског, упркос томе што им је народна војска Петра Амијенског начинила штету. Од Београда до Ниша кроз *бугарску шуму*, пролазило се за, како се каже, осам дана. У Нишу је само Петрова војска имала несугласице са византијским дуком, а интересантан је податак да су неки од *Бугара* одлучили да иду са његовом војском у Јерусалим.

Већ је у претходном делу рада истакнуто и расправљано шта представља појам *Бугарске* и ко су заправо могли бити *Бугари* који насељавају тај простор седамдесетих година XI века. Пролазак крсташких војски две деценије потом опет је тај простор и становништво, стицајем прилика, укључио у токове најзначајнијих збивања епохе. Ипак, упркос томе што се у изворима они децидно називају *Бугарима* питање њиховог етничког идентитета и даље остаје отворено. Термин *Бугари* је назив географског порекла за становништво које је очигледно у односу на Печенеге и Узе, који су повремено упадали или насељавали простор *Бугарске*, било старо-седачко и политички подложно византијској држави. У том контексту међу њима је могло бити оних чији је етнички идентитет био недвосмислено ромејски, бугарски и словенски, под чиме свакако, треба подразумевати и Србе. Из овакве перспективе се пролазак крсташа Првог похода кроз Поморавље мора посматрати и као један од сегмената српске историје.

³¹ „...Dux vero et omnis comitatus et illius altera in ripa constituti, in villa Belegrauae Bulgarorum hospito pernoctaverunt, quam Petrus et illius exercitus non longe ante depredati combusserant...“, *Alberti Aquensis Historia*, 303–304; Cf. *Ekkahardi abbatis Uraugiensis Hierosolymita*, Recueil des Historiens des Croisades, Historiens Occidentaux, V, Paris 1895, 21; *A history of the Crusades*, I, 268–270; Фејић, *Западни писци и путници*, 117.

Ипак, недвосмислено сведочанство о сусрету крсташке војске и Срба сачувано је у делу *Gesta Francorum qui ceperunt Iherusalem* Рајмунда од Агилера. Овај историчар и учесник Првог крсташког похода био је најпре у служби надбискупа Адемара Пујског, папиног изасланика који је формално стајао на челу целокупног крсташког подухвата, а потом и пратилац једног од највећих крсташких вођа, грофа Рајмунда Тулуског. У поменутом делу налази се веома детаљан опис проласка грофа Рајмунда и његове војске преко Далмације (*Sclavonia*) ка Цариграду и Јерусалиму. Одмах при ишчитавању првих редова посвећених овом проласку стиче се утисак колико је он за поменућу војску био тежак и напоран. Осим што је била хладана зима, *Склавонија* је, наводи се, „земља пуста и беспутна и планинска где ни звери ни црва за три недеље нисмо видели (крсташи)“, а њени становници „су дивљи и сирови“.³² Истиче се да није била могућа никаква трговина са тамошњим становништвом, већ да су, „бежећи из својих села и градова“, „слабашне жене и нејаку сирочад“ која су ишла за крсташима, „клати као стоку“.³³ И сам гроф Рајмунд је избегао смрт када је њега и витезове који су били са њим опколила група Словена.³⁴ Након четрдесет дана путовања кроз Далмацију, где се магла „могла опипати и померати“, Рајмунд закључује да је „Бог желео да његова војска прође кроз Склавонију, да дивљи људи који Бога не познају, пошто спознају врлину и стрпљење његових витезова, или се из дивљаштва поврате, или се без опроштења Божјем суду приведу“.³⁵ На крају, како се бележи,

³² „...Sclavonia etenim est tellus deserta et invia et montuosa, ubi nec feras nec volucres per tres hebdomadas vidimus. Incolae regionis adeo agrestes et rudes sunt...“, *Raimundi de Aguilers, canonici Podiensis Historia Francorum qui ceperunt Iherusalem*, Recueil des Historiens des Croisades, Historiens Occidentaux, III, Paris 1866, 235 (= *Raimundi de Aguilers Historia*). Кратка белешка о упаду у Склавонију, *Gesta Francorum et aliorum Hierosolymitanorum, seu, Tudebodus abbreviatus*, ed. I. B. Picto, Recueil des Historiens des Croisades, Historiens Occidentaux, III, Paris 1866, 123; Фејић, *Западни нисци и пунтици*, 119.

³³ *Raimundi de Aguilers Historia*, 235–236.

³⁴ Рајмунд бележи како су Словени опколили грофа и његову пратњу и да је он при брзом нападу успео да зароби њих шесторицу, што је одмах изазвало нови напад Словена. Уследила је потом велика освета крсташа. Гроф је наредио да се „једнима изваде очи, а другима одсеку ноге, а трећима одрежу нос и руке“, с циљем да друге „заплаше и закупе спознајом бола“, како би гроф избегао са својим друговима, *Raimundi de Aguilers Historia*, 236.

³⁵ *Ibidem*; N. Fejić, *Les Balkans aux yeux des voyageurs occidentaux au Moyen age*, Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public. 26e congrès, Aubazine 1996, 284–285 (= Fejić, *Les Balkans aux yeux des voyageurs occidentaux*).

„после много трудов“ војска се под Скадром сусрела са краљем Словена, а гроф Рајмунд је са њим „братство потврдио“ и испословао да војска може безбедно куповати и потраживати намирнице.³⁶ Име краља Словена који се срео са грофом Рајмундом Тулуским под Скадром у касну јесен 1096. г., капелан Рајмунд не спомиње. Потврду да се говори о српском краљу Бодину (1081–о.1101), налазимо у делу нормандијског монаха Ордерика Витала *Historia ecclesiastica* насталом двадесетих година XII века.³⁷ Помало изненађује чињеница да капелан Рајмунд не бележи име српског краља, будући да је био у личној пратњи грофа Рајмунда и да је највероватније присуствовао њиховом сусрету, посебно ако се има у виду са колико пажње и појединости он описује пролазак крсташа кроз Далмацију до Скадара. Ово неизбежно отвара питање колики је значај имао чин братимљења за крсташког вођу сјајног угледа какав је био Рајмунд Тулуски. Рајмунд од Агилера одмах по опису братимљења помиње да се војска опскрбила потребним намирницама и додаје „јер је то била једина мисао....“, „јер нас је довољно казнило тражње мира“, уз опаску да су „Словени навикнути по обичају да бесне“, и да су убијали крсташе, како каже, и од „ненаоружаних отимали“. Због тога своју повест о *Славонији* и тескобама које су тамо претрпели завршава речима „тражили смо место за бекство, а не за освету“.³⁸

На основу свега изнетог сусрет и братимљење крсташког вође и српског краља имало је пре свега за крсташе један једини смисао – безбедан и опремљен пролазак војске кроз балканско беспуће ка Јерусалиму. За Србе и њихову историју, нема сумње, тај сусрет био је изузетан. У западним изворима посведочена је још једанпут краљевска титула српских владара, и што је важније, сазнање да се Бодин избавио из свог другог заточеништва, у које је упао након пораза који је претрпео у борби са византијском војском под вођством Јована Дуке.³⁹ Верује се да

³⁶ „.... ad regem Sclavorum apud Scodram venimus, cum eo comes fraternitatem confirmavit et multa ei tribuit ut exercitus secure emere et quaerere necessaria poset..“, *Raimundi de Aguilers Historia*, 236. Фејић, *Западни нусци и путници*, 119.

³⁷ „....N' Aimarus autm, Podiensis episcopus, cum Tolosano Raimundo, prospere per Sclavariam transit, eiusque Bodinus, Sclavorum rex amicabilem favit“, *Orderici Vitalis Ecclesiasticae Historiae libri tredecim*, III, ed. A. Le Prevost, Paris 1845, 485–486.

³⁸ „....Sed haec opinio sola fuit. Nam satis pacis petita nos poenituit quum per ejus occasionem Sclavi solito de more furentes nostros interficiunt et quae poterant ab inermibus abripiunt. Quaesivimus locum fugae, non ulitionis..“, *Raimundi de Aguilers Historia*, 236.

³⁹ Први пут је Бодин био заробљен и одведен у Антиохију након пропасти устанка Ђорђа Војтехе, а други пут у Цариград, вероватно 1085–1090. г., *Ioannes Scylitzes*

је краљ Бодин био у животу још неколико година након овог сусрета, али о томе за сада нема сведочанстава.

Сусрет Срба и крсташа током Првог крсташког рата, ипак можемо оценити као мирољубив и благонаклон. Упркос томе што Рајмунд описује становништво на читавом подручју Далмације као „дивље и сирово“, између осталог с намером да истакне надмоћност својих људи, крсташка војска грофа Рајмунда Тулуског није имала велике губитке, а како на једном месту чак истиче, прошла је без њих.⁴⁰ Ако се поглед на читав догађај усмери у овом правцу, постају мање нејасне речи нешто познијег Ордерика Витала, који је, да подсетимо, знао за име српског краља, додуше незнано на који начин, када бележи да је крсташка војска на челу са Адемаром, епископ Пуја, и Рајмундом Тулуским „успешно Склавонију прошла (*prospere per Sclavariam transit*) где их је Бодин, краљ Словена „пријатељски угостио“ (*eiusque Bodinus, Sclavorum rex amicabilem favit*).⁴¹

Током Првог крсташког похода крсташке војске сусретале су се са Србима на путу кроз Поморавље и преко Приморја. На првом поменутом правцу било им је немерљиво теже, нарочито народним војскама предвођеним Валтером Гољом и Петром Амијенским. Велики губици у људству при сваком окршају, који се у изворима, можда уз претеривање, мере у хиљадама, тешкоће у снабдевању храном и неприступачан терен, учинили су ову деоницу тежом него што се сматрала. Пут кроз *Склавонију*, такође неприступачан и опасан, донео је западним војскама мање губитака. Наравно, треба имати на уму да су прву деоницу прелазиле углавном народне војске, а другу боље опремљени и спремнији ратници.

Разлог за покретање Другог крсташког похода (1147–1149) био је пад грофовије Едесе у руке муслимана, и како је познато, није био успешан по хришћане.⁴² Балканске земље су као и током Првог крсташког

Continuatus, 165–166; *Annae Comnenae Alexias*, ed. D. R. Reinsch, A. Kambylis, Berolini – Novi Eboraci 2001, VII.8.9, 225–226; *ВИИИЈ*, III, 177–186 (Б. Радојчић), 383 (Б. Крекић); *ИСН*, I, 196 (С. Ћирковић). Краљевска титула српских владара посведочена је први пут у писму папе Гргура VII Бодиновом оцу Михаилу од 9. јануара 1078. г., *Gregorii VII registrum*, I–II, edd. E. Caspar, MGH Epistolae selectae II/2, Berolini 1923, 365.

⁴⁰ „...Tandem per Dei misericordiam et comitis laborem et episcopi consilium, sic exercitus transivit, ut nullum fame, nullum in aperta congressione ibi perderemus..”, *Raimundi de Aguilers Historia*, 236.

⁴¹ *Orderici Vitalis Ecclesiastica Historia*, 485–486.

⁴² Литературу о Другом крсташком походу, в. нап. 2.

рата поново биле укључене у поход тиме што су западне војске предвођене немачким краљем Конрадом III и француским краљем Лујем VII прелазиле тај простор. Најпре је пут преко Угарске, *Бугарске* и даље византијским територијама до Цариграда прешла војска немачког краља, а потом знатно више дисциплинована француска војска. Немачка војска приспела је средином јуна 1147. г. у Угарску и у њој су провели око месец дана.⁴³ За овај део пута поред византијских и западних извора велики значај имају и домаће угарске хронике. Наравно, за разлику од поменутих извора оне су у знатно мањем обиму објективне, те тако приказују немачког краља не као ходочасника него као „крадљивца и тиранина“.⁴⁴ У изворима нема података да је немачка војска стварала нереде по Угарском краљевству, упркос чињеници да су се Конрад III и Геза II отворено сукобили у бици на Литави само годину дана раније.⁴⁵ Кроз месец дана прешли су Угарску и 20. јула приспели су у византијско Браничево, дакле у *Бугарску* како нас обавештава Отон Фрајзиншки у свом спису *Gesta Friderici imperatoris* када пише о границама Угарског краљевства.⁴⁶ Према француском путописцу Одону од Деја део немачке војске дошао је бродовима, јер их је како сâм Одон сведочи, француска војска, која је недуго потом кренула пут Цариграда истим путем, користила при свом преласку река, као и мостове које су Немци оставили за собом, док је други део ишао копненим путем.⁴⁷ Када се немачка војска окупила у

⁴³ Z. Hunyadi, *Hungary and the Second Crusades*, The Second Crusade in perspective, edd. J. T. Roche, J. Möller Jensen, Turnhout 2014, 61–64.

⁴⁴ *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*, ed. A. Domanovszky, *Scriptores rerum Hungaricarum*, I, ed. E. Szentpétery, 458; Hunyadi, *Hungary and the Second Crusades*, 63.

⁴⁵ Hunyadi, *Ibidem*, 59–63.

⁴⁶ „...attingitur ab oriente ubi Sowa famosus fluvius Danubio recipitur Bulgaria ab occidente Maravia et Orientali Teutonicorum marchia, ab austrum Croatia, Dalmatia, Hystria vel Carinthia ad septentrionem Boemia, Polunia, Rutenia, inter austrum et orientem Rama, inter aquilonem et item orientem Pecinatorum et Falonum...“, *Ottonis et Rachewini Gesta Friderici I. imperatoris*, ed. G. Waitz, MGH SS rer. Germ. XLVI, Hannoverae, Lipsiae 1912, 49. Граница Угарске и Византије остала је непромењена, након угарско-византијских борби 1127–1129. г., тј. Београд и Браничево и даље су били византијски, а Срем и Земун угарски, *Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, ed. A. Meineke, Bonnae 1836, 10–13 (= *Ioannis Cinnami Epitome*); *Nicetae Choniatae Historia*, ed. I. A. van Dieten, Berolini – Novi Eboraci 1975, 17–18 (= *Nicetae Choniatae Historia*); *ВИИИЈ*, IV, Београд 1971, прир. Г. Острогорски, Ф. Баришић, 6–17, нап. 25, 117–120 (Ј. Калић).

⁴⁷ *Ex Odonis de Deogilo Libro de via Sancti Sepulchri a Ludovico VII. Francorum rege suscepta*, ed. G. Waitz, MGH SS XXVI, Hannoverae 1882, 63 (= *Odo de Deogilo*); Matković, *Putovanja po balkanskom poluotoku*, 100–101.

Браничеву, кренула је дуж Поморавља, ка Нишу и Сердици и даље ка Цариграду. Византијски писци Јован Кинам и Никита Хонијат бележе како је дошло до сусрета посланика цара Манојла, Димитрија Макремволита и Александра Гравине, са немачком војском када су се крсташи обавезали да неће причињавати штету дуж византијских територија, а заузврат им је цар обећао слободан пролаз и снабдевање намирницама.⁴⁸ Хонијат бележи и за њега очигледно необичну чињеницу да су учешће у походу узеле и жене „на мушки начин одевене“. Из његовог излагања јасно је и да сумња у намере крсташа који су желели да „обезбеде прави пут за Јерусалим уместо заобилазних и опасних путева“, јер су, како каже, носили обимну ратну опрему, а „говорили су да са собом не носе ништа сувишно“, док изгледа да их је и „цар гледао са неповерењем“, те је наоружавао војску и утврђивао градове.⁴⁹ Кинам наводи како су писари цара Манојла на Дунаву пребројавали крсташе и пописивали товар који су носили што је вероватно представљало меру предострожности.⁵⁰ Ипак, византијски писци не сведоче о неким несугласицама између крсташа под вођством краља Конрада III и становништва на простору од Београда до Ниша. Кинам, штавише, бележи: „А варвари све док у суровим крајевима беху, наине од реке Истра па све до Сердике многе се високе и непроходне планине пружају, мирно су путовали и нису чинили ништа што не би Ромејима било по вољи“.⁵¹ Међутим, следећи дословно речи француског путописца и ходочасника Одона из Деја, њих је ипак било.⁵²

Наине, пише Одон, како су крсташи из Угарске, пошто су ушли у *Бугарску*, „грчку земљу“, у Браничеву, који описује као сиромашан град, били почашћени намирницама које су највећим делом пренели из Угарске.⁵³

⁴⁸ *Ioannis Cinnami Epitome*, 67–69; *Nicetae Choniatae Historia*, 60–62; *ВИИНЈ*, IV, 17–19, 120–122 (Ј. Калић).

⁴⁹ *Nicetae Choniatae Historia*, 60–62; *ВИИНЈ*, IV, 120–122 (Ј. Калић).

⁵⁰ Византијски историчар наводи број од „деведесет миријада“ крсташа ипак, иако се и западни извори слажу да је војска била многобројна, Кинамом податак је свакако претеран, *Ioannis Cinnami epitome*, 69; *ВИИНЈ*, IV, 18, нап. 28 (Ј. Калић).

⁵¹ Јован Кинам додаје да су крсташи почели да се сукобљавају са становништвом тек „кад се већ нађоше у *равницама* које се настављају на многа тешко приступачна места у Дакији“, *Ioannis Cinnami Epitome*, 70; *ВИИНЈ*, IV, 19–20 (Ј. Калић).

⁵² Matković, *Putovanja po balkanskom poluotoku*, 106–107.

⁵³ Odo de Deogilo, 63: „Тамо је био толико велики број лађа које су Немци оставили, да је било довољно за градњу домова и за грејање становништву за дуже времена. Њихове младе наши су прихватили и пошто су прешли реку из неког краја Угарске који се није налазило далеко донели су намирнице.“ Фејић, *Западни писци и путници*, 120.

Међутим, *Грци* односно тамошње становништво, сведочи Одон, већ су се на уласку у њихову земљу „испрљали нечасним радњама“, мислећи пре свега на по крсташе неправедну размену новца.⁵⁴ „Надаље“, бележи Одон, „прошли смо пустињу (*deserta*) и у земљу лепу и пребогату, која се без прекида протезала до Цариграда смо ушли“, при чему се овај исказ вероватно односи на подручје од Софије до Цариграда, тракијску равницу.⁵⁵ Тамо су се *Грци* пред крсташима затварали у своје градове и утврђења и достављали им робу ужадима низ зид, али како то њиховом мноштву није било довољно крсташа су „отимањем и плљачком неопходне намирнице прибављали“,⁵⁶ а затим, додаје Одон, „чинио се некима“ (*visum tamen est aliquibus*) да је то „кривица Немаца“ који су њима „претходили“ (*hoc Alemannorum nos precedentium culpa fuisse*) који су све опљачкали, а сем тога и предграђа запалили.⁵⁷

Дакле, при проласку кроз *Бугарску* француски крсташа нису били пријатељски дочекани од стране тамошњег становништва (*Грка*) и имали су непријатна искуства при размени новца и набављању намирница, док су од Софије ка Цариграду морали силом да им отимају робу, а главног кривца за такав однос према њима Одон проналази у немачким крсташима који су начинили велику штету на том простору не много пре њиховог проласка. Ипак, иако нас француски путописац обавештава о штети и недисциплини немачке војске, те су крсташа под вођством Луја VII били, како из његовог излагања следи, приморани на отимање намирница јасно је да ни прелаз француске војске дуж Поморавља није био без последица по локално становништво.⁵⁸

⁵⁴ Odo de Deogilo, 63.

⁵⁵ Odo de Deogilo, 63. В. и *Ioannis Cinnami Epitome*, 70; *ВИИНЈ*, IV, 20, нап. 31 (Ј. Калић).

⁵⁶ „...peregrini ergo in rerum abundantia penuria non ferentes, predis et rapinis sibi necessaria conquirebant..“, Odo de Deogilo, 63.

⁵⁷ Odo de Deogilo, 63. Могло би се рећи да о нередима које су немачки крсташа изазивали на простору од Београда до Ниша посредно указује Кинам, мада је његов став по том питању двосмислен. Наиме, он најпре истиче да су поменути деоницу немачки крсташа прешли у миру, в. нап. 51, а потом, када пише о преласку француске војске *преко Дунава*, истиче да се краљ Луј VII није осилио „преко мере као Конрад“, те да је имао добар пријем од цара, али византијски историчар није сигуран да ли је то због „нарави“ француског краља или „га је уразумило оно што се већ Конраду било десило“, при том, да подсетимо, у претходним редовима не спомиње недаће Немаца, *Ioannis Cinnami Epitome*, 82; *ВИИНЈ*, IV, 21, нап. 36 (Ј. Калић).

⁵⁸ Француски крсташа следили су пут немачке војске и пре ступања на византијску територију, у *Бугарску* током августа 1147. г. прошли су кроз Угарско

Француски путописац, дакле, бележи несугласице на путу кроз Поморавље између крсташа и *Грка*, а чак помиње и да су Печенези и Кумани напали један заостали део француске војске.⁵⁹ Међутим, Одон када пише о Браничеву, наводи да је то сиромашан град, крај око њега је непроходан и шумовит, али истиче и да је веома плодан и богат, но ипак наводи да нема довољно људи који би обрађивали земљу („...si colonos haberet...”).⁶⁰ Дакле, општи утисак је да је област око Велике Мораве била недовољно насељена.⁶¹ Да се приметити да писци који описују пролаз крсташких војски током Другог крсташког рата на простору који и даље искључиво називају *Бугарском* помињу *Грке* односно Византинце, Печенеге и Кумане. Није тешко уочити да се за становништво на простору *Бугарске*, у односу на Први крсташки поход, не користи назив *Бугари*. Јован Кинам тако на пример када помиње угарско-византијске борбе око Браничева и Београда, за сукобљене стране користи називе Ромеји и Хуни, а становништво у неком од градова једноставно назива *Браничевци* и *Београђани*.⁶²

Међутим, византијски ретори у својим делима, у складу са жанром којем припадају, пружају другачији поглед на подручје јужно од

краљевство. Међутим, изгледа да је тамо француска војска била далеко срдачније прихваћена од немачке. Ипак, не бележи само француски путописац такве утиске, већ се и у *Угарским хроникама* истиче благонаклон став угарског владара Гезе II према краљу Лују VII. Овај податак је интересантан будући да је Гезин опонент Борис боравио у Лујевој пратњи, но то није пуно реметило односе, те је војска након успешних преговора за свега петнаест дана прошла кроз Угарску, *A history of the Crusades*, I, 487–489; Hunyadi, *Hungary and the Second Crusades*, 63–65.

⁵⁹ Odo de Deogilo, 65; Узелац, „*Чувај се Белијалових синова и отровних стрела!*“, 98.

⁶⁰ „Quod de illa superest, ut ita dixerim pratum et nemorosum vel nemus pabulosum. Bonis abundat que sponte nascuntur et ceteris et habilis, si colonos haberet...“, Odo de Deogilo, 62; Антоновић, *Етничка кретања*, 79–80; Узелац, „*Чувај се Белијалових синова и отровних стрела!*“, 98.

⁶¹ У прилог тврдњи да је област око Браничева слабо насељена, чему је друга крсташка војна вероватно додатно допринела, чини се да сведочи и један податак из Кинамове *Историје*. Наиме, описујући угарско-византијске борбе у Срему 1151. г., Јован Кинам наводи да је цар Манојло, пошто је стигао у Браничево решио да набави намирнице и послао одред у „хунску земљу“ на простор данашњег Баната и додаје да су тамошња насеља „скоро претрпана мноштвом житеља и крцата свакојаким добрима“, *Ioannis Cinnami Epitome*, 117–118; *ВИИНЈ*, IV, 44 (Ј. Калић). Наравно, узимање плена на противничкој територији свакако је био део ратне стратегије, али имајући у виду сведочење Одона из Деја не сме се искључити могућност да ромејска војска није имала чиме да се снабде на том простору.

⁶² *Ioannis Cinnami Epitome*, 131, 133; *ВИИНЈ*, IV, 51–53 (Ј. Калић).

Саве и Дунава. Чувени беседник Михаило Солунски у једном од својих говора који су настали у част цару Манојлу, велича царев поход против Срба из 1149. г., те говори да је цар „избрисао из народа подунавског Словена и суседног Панонца“, под којима, нема сумње подразумева Србе и Угре, те да је прокрстарио средином земље Словенове, па „од средине до крајњих граница са војском прође“, а на крају наглашава како је цар „заузевши средину“ имао „срце земље“.⁶³ Како схватити ове реторски обојене податке Михаила Солунског о царској борби са српским великим жупаном? Беседник за Србе користи назив *Подунавски Словени* што говори о томе да се по његовом схватању Срби простиру до Дунава. Самим тим *Словенова земља*, чијом је средином цар Манојло „прокрстарио“ обухватала би шири простор од оног који је био под политичком влашћу српских великих жупана, а поменуто „средину“ те земље, односно „срце земље“ требало би разумети управо као алузију на политичко средиште српских владара у области Раса, коју је цар Манојло, као што је познато, том приликом опустошио.⁶⁴ Дакле, из речи Михаила Солунског могло би се закључити да су Срби живели на ширем подручју од оног што је у то време, средином XII века, представљало њихово политичко језгро. Тај шири простор свакако подразумева и *појам Бугарске*, односно укључује и Поморавље, где су Срби били под чврстом влашћу Византинаца.

Из пера једног другог византијског беседника исте епохе, Теодора Продрома, долазе следећи наводи када описује цареve победе над Угрима: „...а шта су ми Дукљани, Дачани и Далмати према поробљавању Пеонаца и страховању пред тобом...“.⁶⁵ Нема потребе на овом месту посебно објашњавати да се под Дукљанима, Дачанима и Далматима подразумевају Срби. Међутим, Продром чини се није случајно употребио све ове називе за Србе,⁶⁶ већ је њима прецизно географски омеђио простор

⁶³ *Fontes rerum byzantinorum*, I, ed. W. Regel, Petropoli 1892, 174–175; *ВИИНЈ*, IV, 192–193 (Б. Ферјанчић).

⁶⁴ *Ioannis Cinnami Epitome*, 101–103; *ВИИНЈ*, IV, 22–26 (Ј. Калић).

⁶⁵ Theodoros Prodromos, *Historische Gedichte*, ed. W. Hörandner, Wiener Byzantinistische Studien IX, Vienna 1974, 180; *ВИИНЈ*, IV, 176–177 (Б. Ферјанчић); В. Станковић, *Срби у поезији Теодора Продрома и Анонима Манганског*, ЗРВИ 43 (2006) 442–443 (= Станковић, *Срби у поезији Теодора Продрома и Анонима Манганског*).

⁶⁶ Б. Ферјанчић, *ВИИНЈ*, IV, 177, нап. 17, указао је да није јасно зашто Продром користи и назив Дачани и Далмати у истој реченици сматрајући то плеоназмом и додајући да је то највероватније последица његове жеље да увелича царски успех. Уп. Станковић, *Срби у поезији Теодора Продрома и Анонима Манганског*, 437–450.

који Срби насељавају у његово време.⁶⁷ Како се под Дакијом подразумева простор централног Балкана укључујући и Поморавље, употреба назива Дачани за Србе средином XII века било би сведочанство о томе да су они у то време насељавали ту област. Штавише и Јован Кинам када помиње град Ниш истиче да је он „главни међу градовима Дакије“.⁶⁸

Византијски ретори, а како видимо посредно и историчари, упућују на закључак да су у етничком смислу Срби били присутни на простору од Београда до Ниша, деоници коју су крсташи Другог похода прелазили. Ипак, како је тај простор услед честих пограничних сукоба и чињенице да је био на главном путном правцу које су користиле крсташке и све друге војске прилично опустео у људству не чуди што их западни писци и византијски историчари не стављају у средиште збивања. Због таквог стања на простору од Београда до Ниша тешко се било шта може више рећи о Србима и крсташима Друге војне, осим да су као Угри, Византинци, Кумани и Печенези трпели околности у којима су се нашли.

Деценију касније, шездесетих година XII века, слика о присутности Срба у области Поморавља је далеко јаснија. Кинам бележи како је Деса „управљао Дендром богатом и многољудном земљом у суседству Ниша“ и из ње је убирало плодове и пре то што га је цар Манојло поставио за српског великог жупана уз услов да се одрекне исте. Како тај услов Деса није испунио, цар је кренуо до Ниша да смени непослушног жупана, а византијски историчар додаје и да кроз Ниш „води пут у обе земље – пеонску и српску“.⁶⁹ Византијски ретор Михаило

⁶⁷ Архаични називи за Србе употребљени су због античких назива територија (римске провинције Далмације и дијецезе Дакије) на којима су у ауторово време, средином XII века, живели Срби.

⁶⁸ *Ioannis Cinnami Epitome*, 69–70; *ВИИНЈ*, IV, 19, нап. 29 (Ј. Калић).

⁶⁹ *Ioannis Cinnami Epitome*, 204, 212; *ВИИНЈ*, IV, 58–59, нап. 140 (Ј. Калић); Р. Ј. Šafarik, *Slovanské starožitnosti*, II, Praha 1863, 617, дошао је до закључка да се Дендра налази на простору Дубраве, жупе која се помиње у Раваничкој повељи, тј. на десној обали Велике Мораве. М. Благојевић, *Жупа Реке и „Дендра“ (Δένδρα) Јована Кинама*, ЗРВИ 35 (1996) 197–213, сматра да се Кинамова Дендра може изједначити са жупом Дубравницом, али и да једна жупа истовремено може имати два различита назива, као што је случај Дубравнице (Дендре) и Река. Положај Дендре се према таквом схватању може сместити на леву обалу Јужне Мораве. Највећи број истраживача који се бавио питањем географског положаја Дендре сматра да се она може поистоветити са жупом Дубочицом, која се налази на левој обали Јужне Мораве, о томе детаљно в. М. Цветковић, *Стефан Немања и Дубочица*, Стефан Немања и Топлица, ур. Д. Бојовић, Ниш 2011, 47–58, посебно, 49–50, нап. 14–17.

Анхијалски, пишући о односу Угара и Срба, бележи како су Угри пришли „земљорадничком и пастирском Дачанину... То је народ многољудан и са границама нимало уско повученим, *запљускиван таласима дунавским* и распрострањен до Вумељана и земље илирске, додирујући обале Јадрана и обитавајући крај Јонског мора...“.⁷⁰ Михаило Анхијалски очигледно алудира на етничку присутност Срба на омеђеном простору, а не политичку. Коначно, да је у потпуности дошло до репопулације појаса од Београда до Ниша и да су Срби насељавали исти сведочи Арнолд из Либека, који у свом наставку Хелмолдове *Словенске хронике* описује пролаз саксонског и баварског војводе Хенриха Лава 1172. г. поменутих пределом на његовом путу ка Цариграду и Јерусалиму. Пут је био веома тежак јер су пролазили кроз мочварни крај, те су били принуђени да се ослободе терета. Затим су приспели у град Равно „чије становнике називају Србима, синовима Белијаловим, који су без Божјег јарма, одани су телесним уживањима, и као што им само име каже служе свакојакој нечистоћи...“.⁷¹ Арнолд бележи и да су подложни „грчком краљу“ (...subiecti tamen noscuntur regi Grecorum...), али да без обзира на то нису радо сарађивали са царевим посланицима. Срби су чак и напали Немце, а у тој борби настрадао је и „вођа Срба“ (ducem illogum).⁷² Дакле, присуство Срба дуж трасе *Via militaris* седамдесетих година XII века недвосмислено помиње један извор западне провенијенције. Овим податком се њихово етничко присуство у области Поморавља више не доводи у питање.

Крајем осме деценије XII века покренут је Трећи крсташки рат (1189–1192) опет у циљу заузимања Јерусалима, који је овог пута био у

⁷⁰ R. Browning, *A new source on Byzantine-Hungarian Relations in the Twelfth Century. Inaugural Lecture of Michael ó тоῦ Ἀρχιάλουν ὡς ἑπατοῦ τῶν φιλοσόφων*, *Balkan Studies* 2 (1961) 199. У овом опису један мање познат термин је Вумељани, назив за илирско племе, чије се седиште налазило северно од реке Цетине, *ВИИНЈ*, IV, 200–201 (Б. Ферјанчић).

⁷¹ „...procedentes igitur appropriabant urbe qui Ravenelle dicitur, que in medio nemoris sita est, cuius habitatores Servi dicuntur, filii Belial, sine iugo Dei, illecebris carnis et gule dediti et secundum nomen suum immundiciis omnibus servientes...“ *Arnoldi abbatis Lubecensis Chronica* a. 1172–1209, ed. I. Lappenberg, *MGH SS XXI*, Hannoverae 1869, 118; Matković, *Putovanja po balkanskom poluotoku*, 114–116; Fejić, *Les Balkans aux yeux des voyageurs occidentaux*, 287; Фејић, *Западни писци и путници*, 121; Ј. Калић, *Европа и Срби у XII веку*, Европа и Срби. Средњи век, Београд 2006, 544 (= Калић, *Европа и Срби у XII веку*); Антоновић, *Етничка кретања*, 80. Детаљно о походу војводе Хенриха Лава, в. Узелац, „Чувај се Белијалових синова и отровних стрела!“, 98–100, 103–104.

⁷² *Arnoldi abbatis Lubecensis Chronica*, 118–119.

рукама египатског и сиријског султана Саладина. Бројна војска упућена је на Исток, а на њеном челу били су најмоћнији владари Европе тог времена – француски краљ Филип II Август, енглески краљ Ричард I Лавље Срце и немачки цар Фридрих I Барбароса. Ни овај поход није био успешан по хришћане, јер главни циљ није остварен, Јерусалим није ослобођен.⁷³ И опет једна од армија, војска немачког цара прелазила је добро познат пут дуж Балкана, с тим што је тада деоница од Београда до Ниша имала не само јасан етнички идентитет, већ и нови политички оквир.⁷⁴

Познато је да је Стефан Немања добио најпре, приликом поделе очевине, „чест отечества“, тј. жупе Ибар, Топлицу, Расину и Реке, од којих се последње три налазе на левој обали Јужне Мораве, а затим је уз извесно византијско достојанство (царски сан) добио од цара Манојла Дубочицу, такође жупу на левој обали Јужне Мораве.⁷⁵ На десној обали *Морава*, од Београда до Ниша неприкосновена је била власт византијског цара Манојла I, али почетком осамдесетих година XII века заједнички подухвати угарске и српске војске донели су нову, измењену слику Поморавља. Наиме, 1182. г. угарска војска напала је византијске градове Београд и Браничево, а већ 1182/1183. г. и српски велики жупан постао је савезник угарског краља Беле III у даљој борби против Византије. Са угарским краљем је опустошио византијске територије све до Софије, а потом је предузео самосталну офанзиву. Његови напади против *Грка* били су усмерени како у области Поморавља, тако и у Приморју, а сматра се да су се његова освајања збила у периоду 1182/1183–1189. г.⁷⁶ Најисцрпнија сведочанства о Немањиним освајањима у рату против Византије, поред византијских и латинских извора, пружају и домаћи извори, *Хиландарске*

⁷³ *A history of the Crusades*, II, ed. R.L. Wolff, H. W. Hazard, Madison – Milwaukee – London 1969, 45–123.

⁷⁴ Пре доласка у византијски Београд крсташи су у миру прешли Угарско краљевство, где су све време дуж пута снабдевани различитим потрепштинама, а угарски краљ Бела III је на најсвечанији начин дочекао цара Фридриха у Острогону, Matković, *Putovanja po balkanskom poluotoku*, 120–121.

⁷⁵ Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, прир. Т. Јовановић, прев. Љ. Јухас-Георгиевска, Београд 1999, 20; С. Пириватрић, *Манојло I Комнин, „царски сан“ и „самодришци области српског престола“*, ЗРВИ 48 (2011) 89–116.

⁷⁶ M. Paulová, *Účast Srbů při třetí výpravě křížové*, Byzantinoslavica 5 (1933–1934) 235–303 (= Paulová, *Účast Srbů při třetí výpravě křížové*); К. Јиречек, *Историја Срба*, I, Београд 1952², 152–157 (= Јиречек, *Историја Срба*, I); ИСН, I, 252–257 (Ј. Калић); И. Равић, *Писмо барског епископа Гргура сплитском канонику Гвалтерију. Прилог датирању Немањиног напада на градове у Дукљи*, Стари српски архив 11 (2010) 183–190.

повеле и *Житија* посвећена Светом Симеону, које су написали његови синови, Стефан и Сава.⁷⁷ Немањини напади били су жестоки и, према речима Стефана Првовенчаног, након што се раставио од угарског краља „пође са својом силом на град Перник и овај разруши силом својом и опустоши га, и град Стоб и град Земен, и град Велбужд, и град Житомирски, и град Скопле и град Лешки у Доњем Пологу и град Градац, и град Призрен и град славни Ниш, и град Сврљиг, и град Равни, и град Козли“.⁷⁸ Дакле, Немања је почео да шири своју власт према истоку, и на области којима ће 1189. г. проћи бројна војска немачког цара.⁷⁹ Могуће је да је нека од поменутих освајања, пре свега она у области Струме, Немања извео у време пролаза крсташа.⁸⁰ Ипак, важно је напоменути да су Београд и Браничево 1186. г. враћени као мираз у византијске руке, након што су Византија и Угарска склопиле мир који је потврђен склапањем брака између цара Исака II Анђела и Маргарите, кћерке Беле III. У сваком случају Срби су доминирали на простору од града Равно до Ниша.

Да је Ниш био у Немањиним рукама пре проласка крсташа, осим *Житија* које је настало из пера Стефана Немањића, потврђује хроничар похода цара Фридриха I Барбаросе, псеудо-Ансберт, а посредно и *Велики анали Келна*.⁸¹ Наиме, у *Аналима Келна* под 25. децембром 1188. г. бележи се да су пред цара Фридриха у Нирнберг „дошли легати српског краља“, којима је био задатак „да изразе велику радост свога краља ради доласка царевог“, и наду да ће „римског августа“ као „ходочасника видети како прелази преко његове земље“. Сем тога, Стефан Немања је писмом обавестио цара да „најплеменитији од својих градова ради тога припрема“, те да ће цара „са највећом свечаношћу ту пристojно примити“, и додаје да убудуће жели да тај град „учини престоницом свог краљевства

⁷⁷ М. Благојевић, *Преглед историјске географије средњовековне Србије*, Зборник Историјског музеја Србије 20 (1983) 68–76 (= Благојевић, *Преглед историјске географије*); С. Мишић, *Историјска географија Србије у житијима Св. Симеона и Св. Саве*, Свети Сава у српској историји и традицији, ур. С. Ђирковић, Београд 1998, 96–100.

⁷⁸ Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, 38.

⁷⁹ Важна територијална проширења биле су и жупе на левој обали Велике Мораве, жупе Левач, Белица и Лепеница, Благојевић, *Преглед историјске географије*, 69–71, 74 *ИСН*, I, 258 (Ј. Калић).

⁸⁰ Paulová, *Účast Srbů při třetí výpravě křížové*, 294; *ИСН*, I, 258 (Ј. Калић).

⁸¹ *Annales Colonienses Maximi*, ed. K. Pertz, MGH SS XVII, Hannoverae 1861, 795–796 (= *Annales Colonienses Maximi*); *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrich I, ed. A. Chroust, MGH SSRG N. S. 5, Berlin 1928, 30 (= *Historia de expeditione Friderici imperatoris*).

и да га таквом слободом обдари“.⁸² Нема сумње да Стефан Немања под „најплеменитијим од својих градова“ подразумева град Ниш, који је био највећи град у српским рукама на путу *Via Militaris*, а за који псеудо-Ансберт бележи да га је велики жупан заједно са својом браћом заузео „мачем и луком“.⁸³ Но, вратимо се посети посланика српског великог жупана Нирнбергу, децембра 1188. Цар Фридрих I Барбароса одазвао се на позив папе Гргура VIII и свечано се испред катедрале у Мајнцу 27. марта 1188. прихватио крста и узео учешће у Трећем крсташком рату. Већ у децембру исте године посланици Стефана Немање стижу у немачки град са погодном понудом, али није најјасније како и од кога је српски велики жупан сазнао за намере цара Фридриха да узме учешће у крсташком походу и то да ће немачка војска прећи управо преко његове новоосвојене територије. Немачки цар је очигледно био изненађен посетом и како се чини није претходно предузимао никакве кораке у циљу зближавања са владаром Срба. На такав закључак упућују последњи редови који су о овој посети забележени у *Аналима*. Наиме, летописац бележи да су српски посланици лепо примљени и да су им дарови узвраћени, додајући да је цар величао Бога „што је од краљева за које једва да је икада чуо да се помињу, толико добио“.⁸⁴

Неколико месеци након ове посете немачка војска је прешла Угарску, и ушла на територију Византијског царства, у земљу која се у изворима и даље назива *Бугарском*. Крајем јуна 1189. г. напустили су византијски Београд и упутили се ка Браничеву. Тамо их је почетком јула дочекао „*dux de Brandiez*“, који се „показао превртљивим и неспособним као и његова војска и сви Грци“.⁸⁵ Овакав став псеудо-Ансберта према Грцима не чуди будући да су бранили крсташима да иду главним путем,

⁸² „...aderant etiam legati Servianensis regis....Isti in mandatis habebant regem ipsorum summo gaudio perfungi pro adventu imperatoris et quod Romanorum augustum in specie peregrini per terram suam transiturum se videre speraret... Ad hoc scripsit ei, nobilissimam urbium suarum se ad hoc preparare quatinus cum maxima sollempnitate eum ibi decenter exciperet, et de caetero caput regni sui eandem urbem reputare, et hac libertate eam donare velle...“ *Annales Colonienses Maximi*, 795–796; Ј. Калић, *Ниш у средњем веку*, Европа и Срби. Средњи век, Београд 2006, 390–391 (= Калић, *Ниш у средњем веку*)

⁸³ *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, 30. Калић, *Европа и Срби у XII веку*, 544–546.

⁸⁴ „...glorificans Deum, quod a regibus, quos vix umquam nominari audierat, tanti haberetur...“, *Annales Colonienses Maximi*, 796.

⁸⁵ *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, 27.

већ су их упућивали искључиво на споредне, камените, али су им и ту правили незгоде.⁸⁶ Псеудо-Ансберт бележи да су 11. јула крсташа напустили Браничево и да су ушли у „најдужу шуму“ где су се сусрели са „полуварварима Грцима, Бугарима и Србима и Власима“ који су их чекали у заседама и гађали отровним стрелама, а већина њих је признала да је то радила по наредби њиховог господара дуке Браничева и пре свега по заповести грчког цара.⁸⁷ Према псеудо-Ансберту, становници *Бугарске* су Грци, Власи, Срби и Бугари, али све њих означава као *полуварваре*, за разлику од Арнолда из Либекa који Србе две деценије раније, како смо видели, назива *варварима*.⁸⁸ Сем тога Арнолд такође бележи и да су Срби нападали Фридрихову војску, али и да је њихов тадашњи вођа убрзо положио заклетву пред царем.⁸⁹ Како год, очито је да су Срби који су насељавали долину Велике Мораве показали негостостољубивост према крсташима. Када су крсташа већ приспели у разорени град Равно дошао је посланик грчког цара Исака II ка цару Фридриху изражавајући забринутост због тога што није обавештен о проласку крсташа преко његове територије нудећи уснут миран провод преко ње.⁹⁰ „Тих дана“, пише псеудо-Ансберт, „дошли су посланици великог жупана Србије и Рашке и његовог брата премоћног жупана“ такође у Равно, обећавајући долазак „својих господара жупана у сусрет најсветлијем цару и сваковрсној службу и потчињеност њему“.⁹¹

⁸⁶ Осим у псеудо-Ансбертовој *Историји*, додуше не толико исцрпне податке о прелазу крсташа дуж Поморавља налазимо и у *Историји крсташа* (*Historia peregrinorum*, ed. A. Chroust, MGH SSRG N. S. V, Berlin 1928, 131–134) анонимног аутора, Арнолдовој *Словенској хроници*: *Arnoldi abbatis Lubecensis Chronica*, 171–172 и у итинерару крсташа прикљученом спису о делима енглеског краља Ричарда I, *Itinerarium Peregrinorum et Gesta Regis Ricardi*, ed. W. Stubbs, London 1864, 44–45 (= *Itinerarium Peregrinorum*); Matković, *Putovanja po balkanskom poluotoku*, 119.

⁸⁷ *Ibidem*, 28.

⁸⁸ *Arnoldi abbatis Lubecensis Chronica*, 118; *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, 28; Антоновић, *Етничка кретања*, 80–81. У *Историји крсташа* и *Итинерару крсташа* Срби се не спомињу: *Historia peregrinorum*, 132; *Itinerarium Peregrinorum*, 44–45; Узелац, „*Чувај се Белијалових синова и отровних стрела!*“, 100–105.

⁸⁹ Арнолд не прави разлику између Срба из доњег Поморавља од оних из горњег под влашћу Стефана Немање, те на овом месту мисли на заклетву српског великог жупана (et fecit domno inperatori hominum, suscipiens ab ipso terram suam iure beneficario), *Arnoldi abbatis Lubecensis Chronica*, 172. В. и нап. 100.

⁹⁰ *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, 29.

⁹¹ „...his etiam diebus preambuli magni comitis de Seruigia et Crassia eiusque germani eque comitis prepotentis venerunt nuntiantes eorundem domnorum suorum comitum

Потом се крсташка војска окупила код „некада утврђеног града“, а сада делимично разореног Ниша ради трговине и управо у том граду велики жупан Немања и његов брат Страцимир, „са великом свечаношћу“, изашли су у сусрет римско-немачком цару Фридриху I Барбароси, 27. јула 1189. г. Срби су са своје стране показали велику посвећеност приликом овог сусрета, те су цара и његову пратњу лепо угостили, нудећи им оброк и пиће, а међу бројним поклонима нашли су се морски бикови, тј. фоке, њих шест на броју, укроћени вепар и три, такође, укроћена јелена.⁹² Ипак, оно што је значајније јесте чињеница да су понудили помоћ цару у подухвату који је предузео, нарочито ако буде у њему ометан од војске грчког цара, што се већ, како псеудо-Ансберт сведочи, догодило на путу до Ниша. Немачки историчар нам након тога износи неколико изузетно важних појединости из српске политичке историје – да је велики жупан са братом Страцимиром и са својим трећим братом Мирославом заузео Ниш и околину чак до Сердице и да су „сву ту земљу из подложности Грцима преотели и за себе њу задобили“. У намери да настави даље са освајањима тражио је да им римски цар призна и формално додели ту земљу, обећавајући му вазалску верност.⁹³ Међутим, *цар Римљана* није желео да омета своју провобитну намеру да ослободи Христов гроб од неверника, те стога није желео да почиње рат против хришћана, па ни против „краља Грчке“.⁹⁴ Дакле, Немањина понуда о заједничком ратовању са Немцима није могла да буде остварена. Друга молба која је упућена цару приликом сусрета Срба и крсташа у Нишу било је склапање брака између Тољена, сина великог хумског кнеза Мирослава, и кћерке истарског маркгрофа Бертолда IV од Андекса, уз одредбу да Хумску земљу после Мирослављеве смрти наследи његов син Тољен, тј. Тољенови потомци из брака са по имену непознатом немачком

adventum in serenissimi imperatoris occursum et omnimodum servitum ac subiectionem ipsi promittentium“, *Ibidem*, 29; Фејић, *Западни нисци и путници*, 123.

⁹² „...ad Nisam civitatem aliquando munitam... ex parte dirutam, cunctus convenisset exercitus...“, *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, 30; Paulová, *Účast Srbů při třetí výpravě křížové*, 281–282; Јиречек, *Историја Срба*, I, 155–156; Фејић, *Les Balkans aux yeux des voyageurs occidentaux*, 287–288.

⁹³ *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, 30.

⁹⁴ *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, 31. Псеудо-Ансберт бележи и да је у јесен 1189. г. немачки цар Фридрих послао посланике у Цариград како би пред грчким царем потврдили да цар није грчку земљу давао никоме као бенефицију те ни великом жупану Србије, нити да се удруживао против грчке државе, *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, 31, 46; Matković, *Putovanja po balkanskom poluotoku*, 124–125.

племкињом. Цар је молбу прихватио и уговорено је да се поменути брак оствари о празнику светог Ђорђа следеће године, дакле 1190.⁹⁵ Ипак, није познато да ли је до његове реализације дошло. Псеудо-Ансберт потом сумарно излаже пропадање Византијског царства након смрти Манојла I Комнина (1180. г.), а то излагање завршава податком да је Стефан Немања, док је крсташка војска „прелазила Бугарску“, искористио прилику и то у савезу са бугарским вођом Петром, и део Бугарске (*partem Bulgariae*) потчинио својој власти.⁹⁶ Међутим, сам извор није довољно јасан по питању времена ових Немањиних освајања, осим да се то догодило у време проласка крсташа, што би могло да се односи и на период пре сусрета два владара у Нишу, али и после тога.⁹⁷ Немачки историчар затим наставља приповедање о преговорима у Нишу и истиче да је легат цара Исака II, извесни Алексије, у том граду обећао цару Фридриху миран пролаз војске даље ка Софији, не пропуштајући да спомене да је дука Браничева раније имао непотребно лош однос према крсташима.⁹⁸ Исто тако, не пропушта да истакне да су се Срби пријатељски према њима опходили у „божјем граду“ (*castra Dei de Nissa*) и како су, пошто су се опростили од њих (*amicis nostris comitibus magnis de Servigia valefacientes*), наставили тешким шумовитим путевима, где су их упркос договору са грчким царем нападали Грци и Власи.⁹⁹

Крсташка војска прошла је, дакле, од Београда до Браничева не баш угодним путевима, а западни писци сведоче и о тескоби пута кроз такозване *бугарске шуме* на деоници од Браничева до Равног.¹⁰⁰ Такође,

⁹⁵ *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, 31; Paulová, *Účast Srbů při třetí výpravě křížové*, 282–283; К. Јиречек, *Тољен син кнеза Мировслава хумског*, Зборник Константина Јиречека I, прир. М. Динић, Београд 1959, 435; Фејић, *Западни писци и путници*, 124; Калић, *Ниш у средњем веку*, 391–392.

⁹⁶ *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, 31–33.

⁹⁷ Paulová, *Účast Srbů při třetí výpravě křížové*, 266–267, сматра да на овом месту не смемо у потпуности веровати псеудо-Ансбертовом податку да је тај савез био „у време проласка крсташе војске“, већ да су Немања и Петар Асен склопили савез и заједно ратовали против Византије у периоду од 1187. до 1189. г. Ипак, код псеудо-Ансберта уз белешку „у оно време када је пролазила крсташка војска“ стоји да је Немања искористио прилику (*occasione accepta*) да настави ратовање, што непосредно повезује Немањино даље ратовање и пролазак немачке војске.

⁹⁸ *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, 33–34.

⁹⁹ „...per aspera et duras vias silvarum progrediebamur... ab hostibus Grecis et Flachis incurrimus...”, *Ibidem*, 35, 37; Matković, *Putovanja po balkanskom poluotoku*, 128–134.

¹⁰⁰ Арнолд из Либекa бележи да су Срби са овог простора нападали цареву војску и убили чак пет стотина царевих слугу, *Arnoldi abbatis Lubecensis Chronica*, 172.

видимо да је, упркос обећању о мирном проводу од Софије ка Цариграду, крсташка војска често нападана од Грка и Влаха. Стога, није тешко запазити да је једино део пута који је био под политичком влашћу Стефана Немање, од града Равно до Ниша, био безбедан и сигуран и да су крсташа на том делу пута дочекани срдечно и пријатељски.¹⁰¹ Без обзира на то што предлог српског великог жупана Немање о заједничком војевању против Византије није наишао на одзив немачке војске на челу са царем Фридрихом, сусрет два владара у Нишу, онакав каквим га описује псеудо-Ансберт, приказује политички и војни значај Србије тог времена, спремне за борбу против Византијског царства, али ако буде неопходно и за Гроб Господњи.¹⁰² Ово је уједно и последњи пролаз крсташке војске преко Балкана, дуж пута *Via Militaris*.

У разматрању етничке слике Поморавља у време Другог крсташког похода закључили смо да се термин *Бугари*, као ознака за становништво територије којој се придаје географски назив Бугарска, готово не користи. Што се тиче Трећег крсташког похода, у изворима се за тај простор и даље користи географски назив *Бугарска*, а становници *Бугарске* су Грци, Бугари, Власи и Срби. Чини се да је термин *Бугари* у горереченом смислу место у изворима уступио појединачним називима различитих народа који су настањивали тај простор.

Проласци крсташких војни преко Балкана ка Јерусалиму, без обзира на местимичне сукобе са локалним становништвом, уопштено гледајући нису оставили никаквог негативног трага. Срби су како смо видели, пре свега њихове вође, најпре краљ Бодин, а потом и велики жупан Стефан Немања, врло радо и увек пријатељски дочекивали вође похода, и уз то обећавали миран пролазак војски. Западни и византијски извори доносе вести о сусретима, преговорима и сукобима, али домаћи извори не спомињу, ако не пролаз крсташа са свим оним што га је пратило, онда

¹⁰¹ Како је уочио А. Узелац, „*Чувај се Белијалових синова и отровних стрела!*“, 104, једино псеудо-Ансберт од свих западних извора који пишу о прелазу крсташа преко Балкана прави јасну разлику између Срба у доњем току Велике Мораве који су били под непосредном политичком влашћу Византије, те стога непријатељски настројени према крсташима, и оних који су насељавали пределе уз горњи ток Велике Мораве и уз Јужну Мораву, који су били поданици српског великог жупана, пријатељски расположених према немачкој војсци.

¹⁰² *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, 30, 68.

макар сусрете српских владара са тако знаменитим личностима какви су били гроф Рајмунд Тулуски и цар Фридрих I Барбароса.¹⁰³

Путеви наредних крсташких војни нису водили преко Балкана, те Срби нису имали непосредних додира са крсташима. Међутим, тако важни догађаји свакако су имали рефлексија на политички, културни и духовни живот српске државе током XIII века. Тако на пример тежња крсташа да се морем превезу до Цариграда ради ослобођења Јерусалима, завршила се најпре освајањем Задара 1202. г., а потом и Цариграда 1204. г. и допринела је општем метежу и великој промени на политичкој карти Балкана. Када је угарски краљ Андрија II узео учешће у Петом крсташком рату 1217. г., Стефан Немањић је готово истовремено, будући да се угарска круна дуго опирала жељи српских владара, затражио краљевске знаке и добио краљевску круну од папе Хонорија III.¹⁰⁴ Први архиепископ српски Сава Немањић кренуо је на своје прво путовање у Свету Земљу највероватније 1229. г., након споразума који су склопили током Шестог крсташког рата немачки цар Фридрих II, Барбаросин унук, и египатски султан Камил, по коме су Јерусалим и друга света места враћени хришћанима, након скоро више од четрдесет година, чиме су створене повољне прилике за такав подухват српског просветитеља.¹⁰⁵ Како се борба за рестаурацију Византијског царства, након пада Цариграда и стварања Латинске крсташке државе, водила више деценија, у време последњих крсташких војни хришћана против муслимана, може се рећи да су Срби опет у тим догађајима имали свој удео. Неуспех војски на челу са француским краљем и енглеским принцом крајем XIII века означио је крах вишевековне борбе хришћана за Свету Земљу, али ће идеја крсташког похода опстати и оживљаваће се сваки пут када се појави заједнички непријатељ хришћана, што ће Срби и остали балкански народи убрзо искусти појавом Османлија.

¹⁰³ Не улазећи на овом месту у изворну вредност и време настанка списа *Летопис попа Дукљанина*, не можемо се отети утиску да у њему поред ванредних, вероватних и невероватних прича о првим српским краљевима, нема описа сусрета краља Бодина и Рајмунда Тулуског. У српским средњовековним житијима не бележи се сусрет великог жупана Стефана Немање и цара Фридриха Барбаросе.

¹⁰⁴ И. Равић, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, Београд 2013, 223–225, 239–240 (докторска дисертација у рукопису); И. Коматина, *Ана Дандоло – прва српска краљица?*, ЗМСИ 89 (2014) 14–16.

¹⁰⁵ М. Марковић, *Прво путовање светог Саве у Палестину и његов значај за српску средњовековну уметност*, Београд 2009, 15–78; М. Marković, *Saint Sava of Serbia and Athanasios II, the patriarch of Jerusalem*, Ниш и Византија VII (2009) 267–270.

Ivana Komatina

SERBS ON THE ROUTES OF THE CRUSADERS

Summary

The Morava area in the middle of the 11th century was described as the *Bulgarian desert*, and it kept that designation over the next century because of its impenetrability and scarce population. Otherwise, the area between Belgrade and Niš, as part of the *Via Militaris*, even though it was under the rule of Byzantium, was called *Bulgaria* in the sources. The term *Bulgaria* is most likely related to the territory of the Archbishopric of Ohrid, and the people that lived in the territory were called the *Bulgarians*. As the term *Bulgarians* was used exclusively in a geographic sense, an analysis of Byzantine sources, primarily John Skylitzes, Skylitzes Continuatus and Kekaumenos, brings us to the conclusion that under that term we should identify also the Serbs, except for the Greeks and Bulgarians in ethnic terms, who were at that time present in this area.

Before the army under the leadership of Godfrey of Bouillon and Raymond Count of Toulouse, crossed the Balkans, the so-called People's Crusade led by Walter the Penniless and Peter the Hermit came into conflict with the *Bulgarians* at times, usually if they were not given the necessary supplies. In Niš, the army of Peter the Hermit had disagreements with the Byzantine duke, and some of the *Bulgarians* decided to go with him to Jerusalem. The army of Godfrey of Bouillon was warmly welcomed in Belgrade and Niš by the *Bulgarians*, whose ethnic identity, as shown, could be Rhomaic, Bulgarian and Slavic. Unambiguous information about the encounter of the Serbs and the crusaders is to be found in the work of Raymond of Aguilers. In his *History*, Raymond records the encounter and fraternization between the *king of the Slavs*, referring to king Bodin, and Count Raymond of Toulouse. In general the encounter between the Serbs and the crusaders during the First Crusade (1096–1099) can be described as peaceful and benevolent, given that the way through *Sclavonia* took considerably fewer losses for the crusaders than the one through the Morava Valley.

We are informed about the Second Crusade (1147–1149) by Byzantine and Western sources. The French crusaders, when passing through *Bulgaria*, were much more disciplined compared to the German ones, although the passage of the French army left consequences on the local population as well. The Western sources continue to use the name *Bulgaria* for the territory the crusaders crossed along the *Via Militaris*, but rarely the term *Bulgarians* for the

local population. Byzantine authors, primarily rhetors, clearly indicate the presence of the Serbs in the area along the Morava that the crusaders led by king Louis and king Conrad passed on the way towards Jerusalem. Arnold of Lübeck in his *Chronicle* mentions the conflict between the Serbs and the Germans led by Henry the Lion during the seventies of the 12th century in the Morava Valley.

At the time of the Third Crusade (1189–1192) the Serbs in the territory of the Morava Valley were no longer present only in terms of ethnicity, but also as a major political power, after grand župan Stefan Nemanja expanded his authority on the right bank of the South Morava river. Yet, from the city of Belgrade to the city of Ravno they were still under the political authority of the Byzantine Empire, and in this section, they, together with the Greeks and Bulgarians, attacked the crusaders, who in turn were warmly welcomed by Stefan Nemanja in Niš, where he offered Emperor Frederick I Barbarossa beneficial agreements.

The first three Crusades, because of the way taken by the crusader armies, were directly related to the area of the Balkans. However, the later Crusades, though they had no direct connection with the area, certainly in a special way influenced the political, social and cultural history of the Serbs of that period.

Keywords: Crusades, Serbs, *Bulgarians*, Morava Valley, Constantine Bodin, Stefan Nemanja, Frederick I Barbarossa.

Чланак примљен: 27. 02. 2015.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 13. 07. 2015.

Дејан БУЛИЋ*
Историјски институт
Београд

ЦРКВА У РАДОШИЋИМА**

Апстракт: У раду се научној јавности презентују остаци цркве Св. Петке у Радошићу, која се на основу покретних археолошких налаза датује у 14. столеће. Истовремено и аналогиије са осталим црквама истог типа из области Рашке, као и остаци живописа указују на 14. столеће.

Кључне речи: Св. Петка – Радошић, Рашка; 14. век, Св. Никола – Студеница; Св. Никола – Брвеник, Св. Никола – Бајевац, Св. Никола – Шумник, дацито-андезит.

У селу Радошићи, око 7 км североисточно од Рашке, на десној обали Радошићке реке и пута Рашка–Кижевак налази се црква Св. Петке. Нема историјских података о времену настанка и ктитору храма. Црква се не помиње у средњовековним изворима, нити се село помиње у познатој повељи о замени поседа Војислава Војиновића и челника Мусе, али свакако је данашњи Радошић био у саставу жупе Брвеник.¹ Ни у најстаријем познатом турском попису брвеничке области, насталом 1477.

* dejan.bulic@iib.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете и науке Републике Србије *Етногенеза Срба у средњем веку: Упоредна анализа историјско-културног наслеђа, генетичког материјала и предмета материјалне културе са аспекта аналитичке хемије* (Ев. бр. ИИИ 47025).

¹ Текст повеље видети код: А. Соловјев, *Једна српска жупа у време царства*, Гласник Скопског научног друштва 3 (1928) 25–43; М. Шуица, *Повеља цара Уроша о замени поседа између кнеза Војислава и челника Мусе*, Стари српски архив 2 (2003) 143–166.

године, не помиње се село Радошић.² У попису Зворничког санџака из 1519. године налазимо село Радешићи у оквиру тимара Синана, писара, са пореском обавезом од 3.000 акчи.³ У попису истог санџака из 1533. године, село Радешићи (кућа: 7; неожењених: 1, баштина: 7; удовице: 2) је сада са пореским давањима од 1.850 акчи, у тимару Муртеза.⁴

За остатке цркве у Радошићима Б. Кнежевић верује да су припадали манастиру Тушимља.⁵ Наиме, у пописима Зворничког санџака 1519. године, нашао се и манастир Тушимља у оквиру тимара кадије Брвеника, заједно са селом Батан. У следећем попису (1533) нашао се у тимару Алије, са истим пореским обавезама од 150 акчи, а 1548. године се не помиње.⁶ Село Тушимља више не постоји, али у близини села Бадањ, како је идентификован Батан, налази се Тушимљанско брдо, траг некадашњег села Тушимља.⁷

Убикација није потврђена, али је могуће је да је некадашње село Тушимља део данашњег села Радошића, које је 1533. године имало само једну кућу и 5 баштина, због чега је, вероватно, брзо нестало.⁸

Од аутора путописне и етнолошке литературе једино је Радомир Илић 1905. године забележио кратке податке о рушевинама цркве. Наиме, навео је да се у радошичком атару налазе темељи цркве, посвећене Св. Петки: „Народ прича како се некад отисла с брда велика стена те срушила

² Област некадашње жупе Брвеник била је у саставу Скопско-босанског крајишта, а после његовог укидања, у Паша санџаку. Оснивањем Призренског санџака, око 1481. године, постаје његов део, све до владавине Селима I (1512–1520), када је стављена под команду санџакбега Зворника: Т. Катић, Г. Гарић-Петровић, *Попис зеамета и тимара области Брвеник из 1477. године*, Miscellanea 32 (2011) 157–190 (=Т. Катић, Г. Гарић-Петровић, *Попис*). О приближним границама нахије Брвеник на основу објављених дефтера Зворничког санџака из 1519, 1533. и података из необјављеног дефтера из 1548. године видети: Б. Кнежевић, *Села нахије Брвеник у првој половини XVI века*, Српско село, могућности и даљи правци истраживања, Београд 2003, 41–55.

³ Посед се нашао 5 година касније у поседу Хизира, мазула: *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka (iz 1519. i 1533. godine)*, Dešifrovaо, preveо i obradio: Adem Handžić, Sarajevo 1986 (sa faksimilima), 69 (=Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka).

⁴ *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, 136.

⁵ Б. Кнежевић, *Манастири у нахији Брвеник по турским пописима из прве половине XVI века*, Зборник Матице српске за ликовне уметности 26 (1993) 267–268 (=Б. Кнежевић, *Манастири*).

⁶ *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, 50, 139.

⁷ Б. Кнежевић, *Манастири*, 267.

⁸ *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, 140.

ову цркву и побила сабор који је ту био сакупљен. И сада се сваке године о Цветима код ове црквине одржава велики сабор“.⁹

Постојећи етнографски подаци могу се допунити подацима из документације Завода за заштиту споменика културе из Краљева, према којима народно предање цркву везује за Немањиће, а да је од камена цркве подигнут звоник у Новој Павлици. Црква је, наводно, служила 1872. године, када је парох био Миленко Савић, који је ту и умро. Поред цркве постоји извор „лековите воде“.¹⁰

Историјат истраживања и археолошка ископавања

Црква је мало позната научној јавности и до сада је публикована само анализа остатака живописа и подаци о ктиторском гробу у оквиру шире студије о властелинским сахранама у Моравској Србији, док су резултати археолошких радова обрађени у магистарском раду посвећеном жупи Брвеник.¹¹

На остатке цркве наишло се 1985. године приликом проширивања и градње асфалтног пута за потребе рудника „Кижевак“, на чије трагове је осим конфигурације терена, указивао и топоним „Црквина“.¹² Српска православна црква парохија Рашка, обратила се дописом 1989. године Заводу за заштиту споменика културе у Краљеву, са молбом за обновом цркве. Након новог захтева 6.2.1997. године, уследила су археолошка

⁹ Р. М. Илић, *Ибар*, СЕЗ, књига VI, Насеља српских земаља, књига III, Београд 1905, 646.

¹⁰ Документације Завода за заштиту споменика културе – Краљево. Податак да је црква служила, највероватније треба схватити као држање повремене службе над рушевинама храма, а не као обновљен храм.

¹¹ Б. Стевановић, М. Лукић, М. Живковић, *Фрагменти фресака из цркве у селу Радошићи код Рашке*, *Наша прошлост* 11 (2010); Д. Радичевић, Д. Булић, *Прилог проучавању властeosке сахране у Моравској Србији*, *Власт и моћ – властела Моравске Србије од 1365. до 1402. године*, Тематски зборник радова са међународног научног скупа одржаног од 20. до 22. септембра 2013. године у Крушевцу, Великом Шиљеговцу и Варварину, ур. Синиша Мишић, Крушевац 2014, 113–136 (=Д. Радичевић, Д. Булић, *Прилог проучавању властeosке сахране*); Д. Булић, *Жупа Брвеник – средњовековна археолошка налазишта*, Магистраски рад одбрањен на Филозофском факултету у Београду 2008. године (рукопис).

¹² Локалитет је на катастарским парцелама бр. 1967/1 и 1968 К.О. Радошићи, у својини СО Рашка.

истраживања, а на основу добијених резултата Завод је прописао услове за уређење локалитета и његову обнову.

Археолошка ископавања цркве вођена су са прекидима од 23.6. до 8.8. 1997. године и била су усмерена на откривање црквене грађевине и узаног појаса око ње (Т. 5).¹³

Унутрашњост цркве је најпре била подужно подељена на сонду 2 и сонду 3, односно јужну и северну половину цркве, али се брзо одустало од овакве поделе и читава унутрашњост је третирана као целина и истраживана до нивоа пода од опека. У слоју хумуса и шута, поред фрагментата фресака, нађена је већа количина рецентних налаза (новац, накит и керамика). Унутар цркве констатован је слој ерозије од црне, смоласте земље дебљине 0,83 м, која је склизнула са брда северно од цркве.

Уклањањем шута са јужне стране западног зида цркве откривани су зидови спољне припрате. У слоју шута нађено је више фрагментата фресака, делова различитих грнчарских судова, металних предмета и делова надгробних плоча, од белог мермера. И овај простор је прекривао слој земље смонице, спране са северног брда, дебљине у просеку 1,30 м.

Истовремено са радовима унутар цркве, рашчишћавани су наноси земље и шута око цркве, у ширини од око 1,5 м. На овим позицијама постављени су ископи 1 и 8, којима нису познате тачне позиције у доступној документацији.¹⁴ Ископ 1 позициониран је са циљем откривања простора јужно од цркве. Западни профил сонде показује наслојавање на овом делу локалитета (Т. 5). Услед рушења цркве, слојеви се косо спуштају према југу. Испод површинског слоја хумуса, у коме је нађено више уломака различитих рецентних керамичких посуда, формирано је више слојева шута. На око 0,50 м изнад сокла, констатован је слој шута дебљине до 0,20 м са доста фреско малтера и другим налазима. Испод је чиста сива растресита земља, до нивоа сокла цркве (Т.7/1).

Уз северни зид цркве, налазила се сонда 8. Са ове стране цркве ерозијом је дошло до акумулације веће количине земље, што најбоље

¹³ Претходно су мештани, самоиницијативно делимично рашчистили зидове и олтарски простор цркве. Археолошки радови су обављени средствима Министарства културе Републике Србије уз учешће општинских средстава. Велику помоћ пружила је Војна пошта – Рашка, Јавно предузеће за грађевинско земљиште, путеве и изградњу „Рашка“, као и надлежни свештеник Јевта Павловић са мештанима околних села. Стручни тим чинили су: археолог Обренија Вукадин, архитекта Вељко Вучковић и архитектонски техничар Нада Пајовић.

¹⁴ Строго узевши, то и нису праве археолошке сонде, јер су копане само до нивоа сокла цркве, а не до слоја здравице.

осликава највиши профил у сонди од готово 4 м, док је највиша очувана висина северног зида цркве била 2,50 м.

Основа цркве и просторно решење

Храм је једнобродна грађевина, правоугаоне основе са полукружном и дубоком апсидом, димензија, без припрате 11,45 м x 6,45 м. То је грађевина скромних димензија сиромашна украсним каменим елементима. Два пара пиластара, прислоњених на северни и јужни зид, делили су цркву на три неједнака травеја, од којих је најмањи источни. У олтарском простору налазиле су се нише за протезис и ђаконикон, док је у средишту апсиде изнад синтроноса смештена ниша за „горње место“ (Т. 6).

Црква је била полуобличасто засведена са два ојачавајућа лука, ослоњена на пиластре. Поделом унутрашњег простора на три травеја, од којих је средишњи квадратног облика, отворена је могућност за издизање куполе, иако је у коначној реконструкцији црква изведена без ње.

Са западне стране цркве, у каснијем раздобљу, призидана је припрата скоро квадратне основе дим. 6,85 м x 6 м. Невеште мајсторе открива благо искошење припрате према северу у односу на осу цркве. Зидови припрате носили су лаку, дрвену конструкцију у функцији трема, што потврђују отисци од усправних дрвених стубова.

Зидање и градиво

Зидови цркве грађени су ломљеним каменом уз употребу кречног малтера. Очувани су у висини од 1,30 м до 2,50 м, а њихова просечна дебљина износи 0,90 м или 3 стопе. У доњим зонама, најбоље очувани северни зид је изведен каменом средње величине и кречним малтером као везивом, док су горње зоне изведене крупнијим каменом (Т. 1; Т. 10).

Сводови, поједини лучни делови отвора, оквири појединих слепих ниша и кордонски венци грађени су од сиге. Местимично, за уоквиравање ниша, употребљавани су комади мермерних надгробника, сада у секундарној употреби.

Углови су озидани отесаним каменим квадерима црвенкасте боје. Исто градиво употребљено је местимично за камену пластику и реч је о

дацито-андензиту (прополиту), магматској стени која је накнадним хидропроцесима прилично распаднута у минерале глине и као таква је постала погодна за механичку обраду.¹⁵

Није поуздано утврђена врста кровног покривача, јер нису пронађени остаци било какве покривке.

Зидови припрате, дебљине 0,55 м, рађени су ломљеним каменом и речним облутком, везаним белим кречним малтером. Очувана висина северног зида припрате износила је 2,5 м, док су западни и јужни зид сачувани до 0,70 м висине. Северни зид је прислоњен уз слој земље са северне стране и само има унутрашње лице. Очигледно је северни зид служио и као потпорни зид, штитећи од ерозије са северне падине. Из овога следи да је припрата подигнута кад је црква већ била засута земљом са северне стране. Улаз у спољну припрату налазио се у западном зиду, ширине 1,25 м. Као степениште испред улаза у припрату служио је поређан камен. На месту довратника са обе стране налазе се отисци за дрвене греде димензија 17 x 17 cm. У јужном зиду, на угловима и на средини, налазе се отисци четвртастих греда истих димензија. Северно и јужно од улаза у наос цркве, односно са спољне стране западног зида цркве, израђен је банак, зидан од камена и малтера, различите ширине и висине.

Унутар сонде 5, у пределу врата, откривена је малтерна површина неправилног кружног облика, пречника око 1 м, и дебљине 4-9 cm, која је вероватно представљала место мешања малтера (Т. 3/1).

Темељи припрате

Захваљујући ископима 4, 5, 7 и 9 добијен је увид у начин извођења темеља цркве, а сондом 6 у југозападном углу спољне припрате увид у темеље спољне припрате (Т. 3; Т. 5; Т. 7). Јужни и западни зид спољне припрате постављени су без темеља, односно без укопавања. Испод зида припрате се подвлачи слој жуте и црвенкасте песковите земље или наноса, највероватније настао распадањем камена пешчара, који чини ниво у целој припрати, и који је вероватно чинио под, а затим следи слој црне смонице.

Темељи цркве израђени су од ситно ломљеног, местимично крупнијег камена, и речног облутка, неједнаке дубине, између 0,62 м и максималних 0,80 м. Изузетак представља јужни темељ унутар сонде 5,

¹⁵ У документацији Завода за заштиту споменика културе из Краљева налази се експертиза др Слободана Радовановића који је извршио анализу камена.

који је у средишњем делу знатно дубљи и износи 1м, вероватно због постојања старијег укопа или меке подлоге. Најпре је ископан темељни ров у који је усудо набацан камен у неколико редова, а затим је темељ обилато заливан кречним малтером, нарочито горња зона у висини 0,35 м – 0,50 м. Само је понегде то извођено педантније. Ширина сокла је такође неуједначена и креће се од 0,10 м до 0,32 м (Т. 3/ 1, 3; Т. 5).

Пиластри

На 2,30 м од западног зида констатован је пар пиластара дим. 0,48 м х 0,43 м, а од њих на 3,24 м према олтару, постојао је још један пар источних пиластара у цркви (Т. 6).

Различитим ископима обухваћени су темељи три пиластра. Дубина темеља сва три пиластра износи 0,26 м и чини га веће камење заливено са доста малтера. Темељи оба јужна пиластра су једном пукотином одвојени од темеља цркве, због лошег фундаирање пиластра и лоше веза за темељ (Т. 17).

Архитектонски камени украс и унутрашња опрема цркве

Током археолошких ископавања пронађено је више комада камене пластике првобитне цркве.

Прозорски оквири

У сонди 1, на око 3 м удаљености од јужног зида цркве, у слоју шута пронађен је лучни надпрозорник израђен од порозног беличастог камена, са благо окрњеним једним раменом (Т. 11/1).

У делу олтарског простора у слоју шута пронађен је још један лучни надпрозорник израђен од истог камена. (Т. 11/2).

Југозападно од цркве у слоју шута пронађен је вишеугаони допрозорник и лучни надвратник или надпрозорник, од црвенкастог камена, дацето-андензита (Т. 12/7; 9).

Западно од цркве у слоју шута пронађен је део дводелног прозора – бифоре, израђен од црвенкастог дацито-андензита, и један подпрозорник израђен од сивог камена (Т. 11/5–6).

Уз западни зид, на површини шута, пронађена су два фрагмента бифоре са лучним отвором, рађене од поменутог, црвенкастог камена (Т. 11/3), док су део исте бифоре чинила и три фрагмента стубића прозора пронађена у северном делу цркве у слоју шута, израђена, такође, од дацито-андензита (Т. 11/4).

Рекло би се по остацима камене пластике да је црква првобитно имала четири прозорска отвора, како је и у коначној реконструкцији цркве изведено. Истраживачи су закључили да су се две бифоре, вероватно, налазиле изнад улаза на западном pročелју и апсиди цркве, док су две монофоре обезбеђивале прилив светла са јужне и западне фасаде (Т. 10).¹⁶

Портали

Првобитни улаз у цркву остварен је кроз двокрилна врата у западном зиду са канелованим каменим оквиром, од кога се *in situ* сачувао доњи део портала. У западном зиду цркве у улазним вратима са њених бочних страна, откривени су отвори правоугаоног облика, некадашња лежишта дрвених довратника. У јужном зиду димензије тог отвора износе 20 x 20/80 cm, док у северном зиду износе 16 x 11/25 cm (Т. 4/5–6; Т. 9; Т. 10).

У вратима у шуту, нађен је део лучног надвратника, а близу врата још два, украшена плитким канелурама. Сви пронађени елементи израђени су од црвенкастог дацито-андензита (Т. 12/6; Т. 12/1–2). Лучни надвратници указују на некадашњу лунету над улазним порталом, у оквиру које се налазио светац заштитник изведен у фреско техници. Камени портал није имао других украсних мотива, којих уосталом нема ни другде на цркви.

Подеои и завршни венци

На цркви, са унутрашње стране, постојао је само један профилисан камени венац. У цркви у слоју шута, нађено је неколико квадера сиге, који су чинили сводаре и део кордонског венца (Т. 12/3). Истоветни део венца пронађен је, сложен на гомили камена, у североисточном делу припрате, која сведочи да је у једном моменту унутрашњост цркве очишћена (Т. 12/4). Венци су састављени од два торуса, осликана живописом црвене боје.

¹⁶ Дневник археолошких ископавања цркве.

Код северозападног пиластра, пронађена је конзола од сивог камена, без утврђене позиције на цркви (Т. 12/8).

Подови

Најмлађи под цркве у олтарском делу изведен је кречним малтером дебљине 8 цм. Заузимао је простор до источних пиластара у наосу цркве, где се правилно завршава отиском дрвене греде за олтарску преграду. Отисак греде се пружао целом ширином цркве између два источна пиластра (Т. 2/1; Т. 4/1–2; Т. 8).

У осталом делу храма под је начињен од опека димензија 30 x 14,5 x 3,5 цм, слаганих по одређеном систему. По један ред цигала био је постављен дијагонално, делећи површину наоса до источних пиластара на четири једнаке троугаоне површине. Унутар ових површина слагање опека било је различито. Од дијагонално сечених опека у средини наоса, изведена је мања розета. Цео под је доста нераван, јер се у јужном делу наоса налазило улегнуће у поду, пречника 1,5 м, а дубине 0,30 м и у северозападном делу цркве, где се такође оцртавало улегнуће неправилног облика. Подлогу пода чинила је танка малтерна површина, дебљине од 2 до 3,5 цм, која је лежала на земљи.

У југозападном делу цркве у оквиру сонде 5, малтерна подлога је лежала на слоју мрке, смоласте земље, дебљине 8 цм, која је представљала нивелирајући слој за малтерну подлогу. Преко темељног проширење очувала се жућкаста малтерна подлога дебљине око 2 цм, вероватно подлога за старији, првобитни под од плоча, које су биле постављене пре малтерисања цркве. Првобитни под је био за око 5 цм нижи од затеченог пода од опека (Т. 3/1; Т.9/1).

И у југозападном углу сонде 7, јасно је уочена старија малтерна површина, односно подлога првобитног пода, на нивоу темеља пиластра, изнад које се налазио слој црне земље, пун гара, дебео десетак сантиметара, а затим млађи малтерни под дебљине 8 цм. (Т.17)

Иконостас

Унутрашњост цркве је дрвеним иконостасом била подељена на олтарски простор и наос. У поду је остао очуван отисак дрвене темељне греде димензија 10 цм x 12 цм. У оквиру Сонде 7, уз југоисточни пиластар

пронађено је доста гара, у дубини од око 0,40 м рачунајући од прага, што сведочи о некадашњој дрвеној греди (Т. 4/1-2; Т. 8).

Часна трпеза

У средини олтарског простора налази се стуб правоугаоног облика, са зарубљеним ивицама, дим. 0,35 м x 0,35 м. Израђен од једног комада камена висине 0,90 м. Стуб је носио часну трпезу, која је пронађена приликом рашчишћавања шута унутар цркве, прислоњена уз северни зид апсиде. Часна трпеза је израђена од једног монолита, четвороугаоног облика дим. 1,12 м x 0,82 м. Монолит је одоздо закошених страна, са правоугаоним отвором на средини за причвршћивање на стопи (Т. 4/1; Т. 6).

Синтронос

Дуж целе апсиде постављен је банак – синтронос, ширине 0,30 м – 0,32 м, и висине 0,27 м. У средини апсиде налази се „горње место“, у правоугаоној ниши до кога се долази преко три степеника чија су базилишта ширине 0,24 м и висине 0,14 м. Ширина степеника износи од 1 м до 1,30 м. Банак и „горње место“ зидани су од сиге, речног облутка и ломљеног камена, а затим омалтерисани (Т. 1/2–3; Т. 6; Т. 9/2).

Нише

У простору протезиса налазиле су се три нише – једна на источном и две на северном зиду. И у ђаконикону се једна ниша налазила на источном зиду овог простора. Све нише су делимично уоквирене деловима надгробних плоча, од студеничког, белог мермера. Поједини примерци надгробника били су украшени орнаментима. Испред нише у јужном делу цркве пронађени су фрагменти од две надгробне мермерне плоче, првобитно, највероватније уграђене у нишу (Т. 12/5).

У северном делу апсидалног простора налазе су две нише: горња, већих дим. 0,58 м x 0,28/0,40 и доња, мањих дим. 0,29 м x 0,34/0,24 м. Овај део је зидан ситнијим каменом од апсидалног дела, па се стиче утисак да је презиђиван (Т. 1/3; Т. 2/4).

Ниша на северној страни апсиде је у једном тренутку била зазидана, као и ниша у јужном делу цркве дим. 0,73 м x 0,90 м (Т. 2/6; Т. 4/4).

Паралеле за употребу мермерних надгробних плоча за формирање ниша у олтарском простору налазимо на црквама из 14. века и млађим. Из најближе околине ова пракса забележена је у цркви Св. Николе у Шумнику, Св. Николи у Брвенику,¹⁷ Новој Павлици¹⁸ и на цркви св. Николе у Ушћу, где су мермерне надгробне плоче са стилизованим крстом у кругу, употребљене у зиду као материјал за зидање, преко којих је нанет фреско-малтер.¹⁹ Мермерне оквире образоване од сполија имају прозори у средњем травеју храма св. Николе у Студеници, али су овај облик добили накнадно.²⁰

Живопис

Приликом истраживања унутрашњости цркве у шуту, као и са њене јужне и западне стране, откривена је већа количина фрагмената фреско декорације. Највише уломака пронађено је у оквиру сонде 1, на око 0,50 м изнад сокла, у слоју шута дебљине око 0,20 м, формираном, вероватно, рашчишћавањем унутрашњег дела цркве. Међу комадима фреско малтера констатовани су бројни комади са деловима лица светитеља, различитим натписима и деловима драперија (Т. 7/1; Т. 22/7–8).

Поједине мање површине одржале су се и на зидовима унутар цркве, на спољном западном зиду цркве, односно у оквиру касније припрате, на банку у олтарској апсиди и на деловима отпалих камених венаца (Т. 9/3; Т. 12/3–4; Т. 17/1, 3). Фрагменти живописа налажени су и испод малтерне подлоге пода од опека у сонди 9, што је важно за датирање млађег пода.

Компаративном стилском анализом радошићких фрагмената фресака – уз извесне разлике у односу на класицистички канон – приближавају радошићке фрагменте споменицима сликарства у којима су стварали мајстори од четврте деценије 14. столећа. Иако се уочава сличност и са остварењима друге половине овог столећа, најоправданије

¹⁷ Д. Булић, *Црква у Шумнику, нови поглед на датовање*, ИЧ 62 (2013) 66.

¹⁸ М. Михаиловић, М. Ковачевић, *Нова Павлица*, Београд 1989, 54.

¹⁹ Н. Лишанин, *Црква светог Николе у Трњацима код Ушћа*, *Наша прошлост* 9 (2009) 48.

²⁰ М. Чанак-Медић, *Свети Никола у Студеници*, *Архитектура прве половине XIII века I*, Београд 2006, 197.

је датовање старијег слоја фрагмената фресака у средину или, евентуално, шесту деценију 14. столећа.²¹

Млађи слој сликарства, слабијег квалитета и недовољно одређеног иконографског садржаја, не одговара времену српске средњовековне државе и настао је након дозиђивања припрате.²² Трагови живописа на спољном западном зиду првобитног храма сведоче о млађем слоју сликарства (Т. 9/3; Т. 22/6).

Сахрањивање и надгробни споменици

Археолошким истраживањем констатоване су три сахране. Уз јужни зид цркве, са спољашње стране, на саставу цркве и спољне припрате у оквиру сонде 4 (Т. 3/6; Т. 5), на релативној дубини 1,47 м мерено у односу на праг цркве, констатовано је постојање два гроба.

У оквиру сонде 9, у северозападном делу цркве, истражен је ктиторски гроб, нумерисан бројем три (Т. 2/2; Т. 5; Т. 18). Покојник је положен на леђа, орјентације исток–запад, паралелно са северним зидом цркве. Кости скелета су услед велике влаге значајно оштећене. Рака се не уочава, а очувана дужина скелета износи око 1,60 м. Сахрањивање је обављено у сандуку од дасака, чији је траг констатован код десне карлице. Даске су биле повезане гвозденим кованицима, дужине 11–16 цм, којих је укупно било девет. Припадали су сандуку у коме је изведено сахрањивање (Т. 15/12). Како је ово једина сахрана унутар цркве, претпостављено је да је реч о ктиторском гробу, због чега је сахрана обављена у блиском временском распону по изградњи цркве.²³ На овај начин кованике, који нису хронолошки осетљиви, датујемо у 14. столеће.

Кад је реч о положају гроба у простору храма, прототип који је крајем 12. века успостављен са ктиторским гробом Стефана Немање у Студеници – у југозападном углу цркве – остао је на снази током читавог средњег века и овај узор је био доследно подржаван.²⁴ Међутим, у случају Радошића, сахрана је обављена у северозападном делу цркве. Исти случај је и са црквом у Новој Павлици, где су браћа Мусићи сахрањени у

²¹ Б. Стевановић, М. Лукић, М. Живковић, *Фрагменти фресака*, 100–104.

²² Б. Стевановић, М. Лукић, М. Живковић, *Фрагменти фресака*, 104.

²³ Д. Радичевић, Д. Булић, *Прилог проучавању властееоске сахране*, 123.

²⁴ М. Поповић, *Археолошка сведочанства о ктиторским сахранама у средњем веку*, Новопазарски зборник 30 (2007) 28.

северозападном делу цркве испод својих портрета, док је место у југозападном делу цркве заузела њихова мајка Драгана, по монашењу Теодора.²⁵

Приметно је да око цркве нису откривена уобичајена гробна обележја за средњи век у виду хоризонталних камених плоча, каква су регистрована код цркве у Шумнику или Брвенику. На некадашње надгробнике, указују међутим, секундарно употребљени делови надгробних плоча којима су уоквирене нише у олтарском делу.

Са јужне стране цркве, у нивоу првобитног терена, откривена су три надгробна споменика типа ниских усадника. Један споменик је имао пластични крст, док су друга два неорнаментисана. На постојање већег броја усадника указали су налази фрагментованих надгробних плоча у слоју шута, на површини спољне приправе и на нивоу почетка темеља у оквиру сонде 1. Усадници су израђени од белог мермера са косо засеченим ивицама.

Покретни археолошки материјал

*Јама испод пода*²⁶

Након подизања пода од опека цркве на простору улегнућа у јужном делу наоса констатована је јама, дубине 1,35 м, мерено од нивоа пода цркве (Т. 2/1; Т. 4/1; Т. 8). Јама је била испуњена растреситом мрком земљом са доста фрагмената грнчарије. Из поменуте јаме потиче већи број уломака већег керамичког лонца, разгнутаг и дугачког обода. Горњи део посуде украшен је снопом плитко урезаних хоризонталних линија у комбинацији са таласастом линијом и сликаним тачкама енгобом. Лонац је израђен на витлу и датује се у 14. век (Т. 14/12; Т. 21/7). Истом лонцу или типу посуде припада више фрагмената керамике (Т. 14/3; Т. 20/8).

Ово су карактеристични лонци за позни средњи век и регистровани су на готово свим локалитетима у непосредној близини.

²⁵ О сахрањивању у Новој Павлици видети: А. Јуришић, *Нова Павлица, резултати археолошких радова*, Београд 1991, 27–31 (=А. Јуришић, *Нова Павлица*).

²⁶ Покретни археолошки налази нису груписани према месту налаза, већ према функцији и материјалу од ког су израђени. Једино је из јаме унутар цркве, дат целокупан инвентар без одвајања према материјалу. Разлог за овакву презентацију налаза је тај што је често немогуће утврдити поуздано место налаза предмета или слој у коме су пронађени.

Аналогни лонци могу се наћи у манастирима Градац²⁷ и Нова Павлица.²⁸ Идентични лонци познати су из Ђурђевих ступова,²⁹ док је исти тип лонца у овој области познат из града Брвеника³⁰ и из Шумника.³¹ Једино се примерак у Студеници сврстава у период од средине 15. века до земљотреса који се десио пре 1608–9. године.³² Чврсто опредељење да поменути лонци припадају 14–15. столећу, употпуњују налази из Сталаћа³³ и Маглича.³⁴

Истом типу лонца, једнаке израде и декорације, припада више уломака керамике. Примерци су глеђосани прозирном, светло зеленом глеђи преко црвеног бисквита, због чега је боја посуде црвена са делимичним светло зеленим нијансама глеђи. Орнамент споља је изведен уз помоћ комбинације таласастих, водоравних и косих енгобираних линија (Т. 14/1; Т. 21/4) или плитким сноповима канелура наглашених белом енгобом и белим мрљама (Т. 14/2; Т. 20/7). Због своје израде и декорације временски их посматрамо истовремено са зелено глеђосаним лонцима, уз извесну дозу резерве због непостојања сигурно датованих примерака.

Из јаме потичу и три фрагмента трбуха различитих посуда глеђосаних смеђом и светло зеленом глеђи са обе стране (Т. 21/5), те

²⁷ Датују се у период од оснивања манастира до краја 15. столећа: А. Јуришић, *Градац, резултати археолошких радова*, Београд 1989, 30 (=А. Јуришић, *Градац*).

²⁸ Лонци су крушколиког облика, веће запремине, равног дна и левкасто извученог обода. Спољна површина украшена је са два снопа хоризонталних линија између којих је низ тачкица изведених четкицом умоченом у енгобу. Потичу из слоја датованог налазима новца угарског краља Жигмунда (1386–1437): А. Јуришић, *Нова Павлица*, 72, сл. 60–61.

²⁹ На основу аналогнија, аутори одређују примерак у раздобље од друге половине 14. века до 1459. године: Е. Зечевић, Д. Радичевић, *Керамика Ђурђевих ступова*, Новопазарски зборник 25 (2001) 32, сл. 2/6 (=Е. Зечевић, Д. Радичевић, *Керамика*).

³⁰ Лонци украшени на описан начин датују се у 14. и 15. век до коначног пада града Брвеника 1455. године: Д. Булић, *Прилог познавању града Брвеника из перспективе археолошких истраживања*, ИЧ 60 (2011) 70–71, Т. 10/5; 11/5–6; 15/2, 4, 8.

³¹ Д. Булић, *Црква у Шунику*, 59–60.

³² Е. Пејовић, *Каталог археолошких налаза*, Благо манастира Студенице, Београд 1988, 81 кат. бр. 70, сл. 68 (=Е. Пејовић, *Каталог*). Поред слике стоји податак да је из касног 16. столећа.

³³ Целокупан керамички материјал датује се од последњих неколико деценија 14. века до 1413. године: D. Minić, O. Vukadin, *Srednjovekovni Stalać*, Beograd 2007, 63 (сл. 42/1–8).

³⁴ Идентични глеђосани лонци са једном дршком датовани су у 14. и прву половину 15. столећа: М. Поповић, *Maglički zamak*, Beograd 2012, 160 кат. бр. 3, сл. 105.

фрагмент маслинасто глеђосаног, разгрнут и дугог обода, коме је испод ивице обода отпало пластично ребро (Т. 14/4; Т. 21/5). Остаци су скромни за озбиљнију анализу, због чега их посматрамо као примерке хронолошки блиске зелено глеђосаним лонцима.

У јами је пронађен део зелено глеђосаног поклопца са негативом дршке. Ивица је подигнута на горе и нарецкана, а унутрашњост је украшена комбинацијом таласастих и равних, плитко урезаних линија (Т. 14/5; Т. 21/6). Исте форме је и фрагментовано дно маслинасто глеђосаног поклопца; део назубљеног обода поклопца, као и више фрагмената маслинасто глеђосаног поклопца, са унутрашње стране (Т. 14/6–7; 11; Т. 21/6).

Сви примерци припадају поклопцима танких, ниских зидова и равног назубљеног обода, висине од 2,5 цм до 3,2 цм и ширине: 17 цм – 17,5 цм. Начином декорације уз примену наизменично концентричних кругова и таласасте кружнице, односно употребом зелене глеђи подсећају на глеђосане лонце.

Над дискоидним телом налазила се дршка налик директним аналозијама са Сталаћа.³⁵ Очито су припадали зелено глеђосаним лонцима, због чега се датирају у 14/15. столеће.

Раширеност маслинасто глеђосаних лонаца, којима по форми у потпуности одговарају примерци кухињских лонаца, указује да је ово посуђе, највероватније продукт локалних грнчарских радионица. Зелено глеђосани лонци појављују се на простору од Жиче, преко Студенице до жупе Брвеник, где су констатовани на готово свим средњовековним локалитетима.

Од металних предмета пронађен је гвоздени ковани ексер, дужине 9,5 цм са пирамидалном главом (троугластом) и фрагментована гвоздена потковица, ширине 3,5 цм (Т. 15/3–4; Т. 19/2).

Из јаме потиче и фрагмент кандила израђен од стакла зеленкасте боје, посувраћеног обода и вертикалне ручице (Т. 15/11).

Уз зелено глеђосане лонце и одговарајуће поклопце, временски индикативно за датовање јаме је и стаклено кандило. Поједини керамички производи могли су бити израђивани и током 16. и 17. века и то у првом реду мислимо на прозирно глеђосане лонце, за које немамо прецизно датирање и довољно података.

Нисмо сигурни у карактер јаме, да ли је реч о отпадној јами или је у њу похрањен део затеченог археолошког материјала из цркве у време неке од обнова и проширења цркве. Та обнова је могла бити у време изградње спољне припрате у 16. столећу, а свакако пре обнове пода од опека у цркви.

³⁵ D. Minić, O. Vukadin, *Stalać*, 66 (sl. 47/13).

Керамика

У шуту, на површини сонде 1 пронађена су два фрагмента биконичне зделе на ниској прстенастој стопи. На горњем делу реципијента јављају се плиће канелуре. Ивица обода је благо прстенасто проширена. Посуда осликана техником сливања носи трагове горења, због чега се боје првобитне глеђи тешко разазнају (Т. 13/1; Т. 16/10; Т. 20/1).

Јужно од цркве, на 0,20 м релативне дубине пронађена су, између осталог и два фрагмента зделе на прстенастој стопи (Т. 13/4; Т. 16/8; Т. 20/2).

Пронађени фрагменти биконичне зделе имају идентично изведен горњи део посуде, а како је код једног уломка сачувана глеђ, може се претпоставити да је примерак који је горео био истоветно декорисан. За други примерак, према аналогiji са првим, можемо претпоставити изглед доњег дела зделе. Посуда је израђена од глине са додатком кварца, црвене, уједначене боје печења, што открива печење на високој температури. Декорација је изведена сликањем белом бојом у техници сливања са унутрашње стране и дуж обода, док је сливање споља, можда последица немара. Након наношења зелене глеђи, сликане траке добијају светло зелени тон, док је позадина загасите зелене боје, услед тамне, црвене површине посуде. Спољна глеђ је ограничена на горњи конус. Техника сливања је широко примењивана техника декорисања, која је постала саставни део народне керамике, због чега овакве посуде није лако датовати. Наше посуде имају највише формалних сличности са типом I/10 са београдског града, али и са типом I/34 по биконичном облику, који припадају 16. и 17. столећу.³⁶ Један примерак биконичне зделе пронађен је у Ђурђевим ступовима,³⁷ а више биконичних здела потиче са истраживања манастира Милешева.³⁸ Можда нису без значаја трагови горења на једном примерку овакве зделе. Ипак, мишљења смо да се ове посуде могу најпре везати за 19. или почетак 20. столећа, на шта указују и услови налаза.

³⁶ В. Бикић, *Градска керамика Београда (16–17. век)*, Београд 2003, 26, 34 (=В. Бикић, *Градска керамика*).

³⁷ Е. Зечевић, Д. Радичевић, *Керамика*, 45, сл. 12/4. Примерак је без предложеног датовања, али како није уврштена у средњовековни материјал, јасно је да припада периоду турске доминације.

³⁸ О. Кандић, Д. Минић, Е. Пејовић, *Манастир Милешева – истраживања и обнова*, Београд – Пријепоље 1995, 27, кат. бр. 49; *Грнчарија Милешеве*, каталог изложбе, Београд 1986. Ове посуде смештене су у материјал од средине 16. века до 1688. године.

Без податак о месту налаза је фрагмент биконичне зделе, равног горњег конуса са прстенасто задебљаним и косо изведеним ободом. Профилација потпуно одговара разматраним зделама, али осим украшавања у техници сливања, декорисана је и са два нарецкана пластична ребра изведена радлом. Преко беле енгобе уочава се глеђ боје светлог окера. Форма би је приближила времену настанка сличних, већ разматраних посуда (Т. 16/6; Т. 20/6).

Из слоја шута у наосу потичу 4 фрагмента дубоке калотасте зделе и сисак посуде, споља глеђосан светло зеленом глеђи (Т. 13/5–6; Т. 20/6). Обод није сачуван, те не знамо његов облик, као ни облик стопе. У складу са условима налаата предпостављамо датовање у 17/18. век.

Унутар цркве пронађене су две фрагментоване кадионице, на виткој нози са проширеном стопом и дршком која је спајала трбух са ногом. Глеђосане су изнутра и по ободу жутом глеђи испод које је енгоба. Осим оштре профилације сродне савременим кадионицама и околности налаза у површинском слоју унутар цркве указују да је реч о рецентним посудама (Т. 13/2; Т. 22/4).³⁹

Из спољне припрате из слоја шута потиче фрагмент трбуха лонца глеђосаног прозирном глеђи преко црвене основе са обе стране посуде. Украшен је снопом хоризонталних линија у комбинацији са белим тачкицама изведених енгобом. Начином декорације и њеним извођењем у потпуности одговара зелено глеђосаним лонцима (Т. 13/3; Т. 20/6). Из истог слоја потиче фрагмент трбуха сиво печеног суда, са обе стране маслинасто глеђосан (Т. 13/7; Т. 20/6).

Са нивоа пода спољне припрате потичу три фрагмента црвено печене посуде, зелено глеђосане са обе стране, са нејасним орнаментом изведен мрком бојом на једном примерку (Т. 13/9; Т. 21/1); маслинасто глеђосано фрагментовано дно, крчага или бокала и неколико ситнијих уломака (Т. 13/10, Т. 20/4).

Са нивоа пода спољне припрате потичу три фрагмента тањира са хоризонталним ободом назубљене ивице (Т. 13/8; Т. 21/1). Посуда је са унутрашње стране глеђосана прозирном глеђи преко беле енгобе и местимично исцртана плаво-зеленим пигментом. Могуће је да седефасте сјај посуде указује на треће печење посуде. Истом типу посуде или чак посуди припадају два фрагмента црвено печене посуде отвореног типа из сонде 9 (Т. 14/9; Т. 21/2). Посуда је декорисана позним колоритним

³⁹ О средњовековним и облицима из турског периода види: В. Бикић, *Градска керамика*; М. Бајаловић-Хаци-Пешић, *Керамика у средњовековној Србији*, Београд 1981; В. Бикић, *Средњовековна керамика Београда*, Београд 1994.

сграфитом. Са унутрашње стране преко беле енгобе немарно је изведен сграфито орнамент, допуњен сликањем окер и зелено-плавим пигментом. Комад не дозвољава да се уочи облик посуде, декорација или схема декора. Извесне сличности у извођењу обода могу се уочити једино код здела типа I/30 са београдске тврђаве.⁴⁰ Ипак, примерци представљају импорт јер нема познатих аналогја на тлу Србије и највероватније припадају последњој фази живота цркве, односно 16–17. веку.

Са спољашње стране северног зида, нивелисањем терена на нивоу сокла цркве пронађено је неколико фрагмената маслинасто глеђосане керамике (Т. 14/8; Т. 21/3). Мали пречник дна од 8 цм указује на крчаг или бокал. Зелено глеђосани крчази или бокали временски прате зелено глеђосане лонце. Са истог места потиче фрагмент црвено печеног суда, зелено глеђосаног са унутрашње и енгобираног са спољашње стране (Т. 21/3).

Са непознатог места налаза потиче још неколико мањих, глеђосаних уломака грнчарије, од које су поједини комади украшени сграфито техником (Т. 20/3–4).

Кухињска грнчарија

Са нивоа пода спољне припрате потиче више фрагмената сиво печеног лонца, без икаквих украса. Дугачки обод лонца је лучно разгрнут. Израђен је на традицијама српског средњовековног грнчарства, али налаз на поду припрате приписује га епохи турске владавине и последњој фази трајања цркве, односно 16–17. столећу (Т. 13/11; Т. 22/5).

Са истог места потиче 20 фрагмената црепуље (Т. 14/10; Т. 16/3, 5, 7), а фрагменти црепуље пронађена су, између осталог и јужно од цркве на 0,20 м релативне дубине (Т. 22/3). Ова врста посуђа не носи хронолошке елементе због традиционалне израде и истог облика кроз дужи временски период. Црепуље указују на припремање хране на огњишту. Иако сем цркве нису пронађени пратећи објекти, налази кухињске грнчарије указују или на привремено станиште крај цркве у смутним временима, или пак на манастирски живот.

На постојање још неких објеката око цркве, који за сада нису регистровани, указује и уломак пећњака или стопе мање посуде (Т. 16/9).

Временско опредељење ове керамике, посматрано кроз временску атрибуцију остале грнчарије са нивоа пода спољне припрате, припадало би последњем времену трајања цркве, 16–17. столећу.

⁴⁰ В. Бикић, *Градска керамика*, 33, 64.

Метални налази

На површини земље, по зидовима цркве и у слојевима шута пронађен је велики број рецентних налаза – новчића и накита.

У нумизматичкој збирци Народног музеја у Краљеву чувају се чак 452 примерка рецентног новца са овог локалитета од чега по један примерак албанског, америчког, турског, холандског и италијанског новца, из некадашње Црне Горе је 6 примерака; Грчке – 8; Немачке – 8; Мађарске – 34; Аустрије – 76; Србије – 169, Краљевине СХС – 26; Краљевине Југославије – 12; Југославије – 25; Бугарске – 23; кородираних примерака је 59 и две имитације. Најстарији међу овим примерцима је аустријски новчић од 3 крајцаре из 1800. године.⁴¹

Поред новца на крунама зидова цркве нађен је и накит. У југозападном делу нађено је 13 пробушених турских аспри различите величине, које су првобитно припадале нисци.

На крунама зидова цркве пронађено је и 5 бронзаних прстенова.

У централном делу олтара, у слоју шута, пронађен је бронзани прстен, пречника 2,2 цм. На елипсоидној глави је плитко урезан цветни орнамент (крин), а на раменима мотив лозице (волуте) (Т. 15/1).

На површини сонде 2, пронађен је бронзани прстен пречника 2,3 цм, са проширеном ромбоидном главом, украшеном пластичним ромбовима и мањим цветом у средини. На рамену су плитки украси у виду таласастих линија (Т. 15/2).

На круни јужног зида цркве пронађен је бронзани прстен, спљоштене карике и овално проширене главе, без украса (Т. 15/3).

Југозападно од цркве, на површини, пронађен је бронзани прстен пречника 2 цм квадратно проширене главе са плитко урезаним крстом у средини и косим линијама околу (Т. 15/5).

На круни зида апсиде пронађен је прстен размакнутих карика, пречника 2,3 цм од бронзане траке проширене у пределу главе и без икаквих украса (Т. 15/4).

По зидовима цркве и у непосредној околини, пронађено је пет бронзаних крстова са представом распећа. Израђени су ливењем, а на већини примерака налази се и година израде (1872). Један од крстова је имао постоље (Т. 16/1–2; Т. 22/1–2).

⁴¹ Захваљујем се на пруженим подацима Слађани Спасић, нумизматичару Народног музеја у Краљеву.

Места налаза на зидовима цркве или у слоју шута указују на рецентност а налази као такви више би представљали предмет етнолошког интересовања, мада није незанимљив обичај њиховог прилагања цркви. Као заветни дар, сведоци су култности објекта и службе која се изгледа повремено обављала и након рушења цркве.

Рецентним налазима припада и гвоздена кланфа, пронађена у шуту у оквиру сонде 1 (Т. 15/10). Кланфа је на средини проширена и лучно савијена, дужине 12,5 цм, а оба краја се завршавају трном.

Са нивоа пода спољне припрате потиче двадесетак гвоздених ексера различите величине – од 4,6 цм до 7,5 цм (Т. 15/8; Т. 19/4), један гвоздени кованик са овалном главом, дужине 16 цм (Т. 15/9; Т. 19/3), неколико кланфи, непознати фрагментовани гвоздени предмет (Т. 19/5) и једна оштрица ножа са корицама које су готово пропале. Кованици због своје функције којој је подређен облик немају квалитет хронолошког одређења, међутим, место налаза указује да су учвршћивали лаку, дрвену конструкцију припрате, те би се могли датовати у 16. столеће.

Корпусу металних налаза припада један број којима не знамо услове налаза: већи број ексера различите величине, кланфе (Т. 19/6–7), заобљено сечиво бритве са степенастим хрбатом и кружним проширењем за качење (Т. 15/7), те предмет непознате намене (Т. 19/8).

Стакло

Из сонде 9, испод малтерне подлоге пода од опека, потиче фрагмент већег стакленог кандила са посувраћеним ободом (Т. 15/15; 19/1). Стакло је прозирно, бледожуте боје, пречника 18 цм (?).

Скромном корпусу стаклених налаза припада фрагмент окулуса, са повијеном ивицом из ЈЗ угла спољне припрате из слоја са фрескама (Т. 15/6). Неуобичајене је сиве боје услед великог степена иризације. Једини је пронађени примерак окулуса на локалитету и упућује на постојање транзена. Транзене, међутим, нису пронађене ни у фрагментима, што указује на израду од дрвета, какве су биле у припрати Нове Павлице. Оваква трензена, хипотетички, пре је могла бити на припрати, него на главном делу цркве, судећи по сачуваним прозорским оквирима.

Стаклена кандила представљају чест налаз многих манастирских целина. У непосредној околини, стаклена кандила су пронађена у

манастиру Градац и Новој Павлици.⁴² Истом времену припада и налаз из Шумника, где је пронађено више фрагмената кандила.⁴³ Од налаза неколико кандила из манастира Студенице, који потичу из слојева од средине 13. до средине 15. столећа, међу којима су неки уломци овог типа.⁴⁴ Из манастира Намасија оваква кандила потичу из 15. столећа.⁴⁵

Закључна разматрања и нерешена питања

Главни ослонац за датирање цркве је живопис који је из средине или шесте деценије 14. столећа.⁴⁶ И покретни археолошки налази указују на изградњу цркве у Радошићу током 14. столећа, те да нема старије грађевине или некрополе која претходи цркви. На овакво датовање упућују и аналогне цркве истог типа из непосредног окружења.⁴⁷

Када је реч о аналогним црквама, Милка Чанак–Медић је истакла да је реч о скупини црквених грађевина подизаних од треће деценије 13. века када је саграђена црква Св. Николе у Студеници, након чега је уследио низ грађевина блиске схеме, сличних размера и истоветне пројектантске матрице. Скупину чине цркве у Баљевцу, Шумнику и Брвенику, а закључује је црква Светог Јована у Студеници, датована у прву половину 14. столећа.⁴⁸ Овој скупини цркава придружује се и храм у Радошићима и остаје само да се утврди његово место у релативној хронологији поменутих цркава.

Такође је већ закључено да је једнобродно композицијско решење код цркава у околини Рашке последица угледања на мање цркве 13. столећа, чији су облици наставили да живе у Рашкој и у 14. веку, када је ова област постала уметничка периферија.⁴⁹

⁴² А. Јуришић, *Градац*, 54–55, сл. 49; А. Јуришић, *Нова Павлица*, 87, 94, сл. 74.

⁴³ Д. Булић, *Црква у Шумнику*, 54.

⁴⁴ Е. Пејовић, *Каталог археолошких налаза*, Благо манастира Студенице, Београд 1988, 76, кат. бр. 45–48 (=Е. Пејовић, *Каталог*).

⁴⁵ М. Брмболић, *Манастир Намасија*, Параћин, без године издања, 22 (=М. Брмболић, *Намасија*).

⁴⁶ Б. Стевановић, М. Лукић, М. Живковић, *Фрагменти фресака*, 98–104.

⁴⁷ Д. Булић, *Црква у Шумнику*, 47–78.

⁴⁸ М. Чанак–Медић, *Шумник*, 164; М. Чанак–Медић, *Свети Никола у Баљевцу*, Архитектура прве половине XIII века I, Београд 2006, 213 (=М. Чанак–Медић, *Баљевац*).

⁴⁹ В. Ј. Ђурић, *Српски државни сабори у Пећи и црквено градителство*, Научни скуп о кнезу Лазару, Београд 1975, 121.

Црква Св. Николе у Студеници представљала је узор за већи број цркава из околине Рашке током 14. столећа. За њено датовање била је пресудна анализа живописа која је указивала на крај четврте деценије 13. столећа,⁵⁰ након чега је претпостављено да ни црква није саграђена много раније.⁵¹ Датирање цркве Св. Јована у Студеници у 14. столеће, као последње у низу, такође није спорно и заснива се на плану основе и на готичкој лунети апсидалне бифоре.⁵²

Све остале наведене аналогне цркве осликане су у 14. столећу. Расправљајући о датовању цркве у Шумнику, јасно смо указали на хронологију цркава исте основе. Пронађени археолошки материјал, натпис на надгробној плочи монаха Василија и датирање живописа недвосмислено указује на период око половине 14. столећа, као време изградње цркве у Шумнику.⁵³ Аналогије са црквом у Баљевцу и живопис из 14. века и без археолошких истраживања датирају и баљевачку цркву у 14. столеће.⁵⁴

Није спорно ни датовање цркве посвећене Светом Николи подно града Брвеника.⁵⁵ И Ђурђе Бошковић и Радомир Станић фреске и саму грађевину датују у време челника Мусе, односно у другу половину 14. столећа сматрајући да би црква у Брвенику по решењу куполе била претеча објеката моравског стила.⁵⁶ Иван Ђорђевић је мислио да се црква

⁵⁰ В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, 37. За новију анализу живописа погледати: О. Томић, *Особеност фресака XIII века у студеничкој Никољачи*, Ниш и Византија 3 (2005) 261–278.

⁵¹ Г. Бабић, В. Кораћ, С. Ћирковић, *Студеница*, Београд 1986, 58; М. Чанак-Медић, *Свети Никола у Студеници*, Архитектура прве половине XIII века I, Београд 2006, 200.

⁵² М. Кашанин, М. Чанак-Медић, Ј. Максимовић, Б. Тодић, М. Шакота, *Манастир Студеница*, Београд 1986, 84; Г. Бабић, В. Кораћ, С. Ћирковић, *Студеница*, Београд 1986, 100.

⁵³ Д. Булић, *Црква у Шумнику*, 67–68.

⁵⁴ О датирању фресака у 14. столеће видети: Р. Николић, *Чување и одржавање зидних слика*, Београд 1968, 25; Р. Станић, *Фреске цркве Св. Николе у Баљевцу код Рашке*, Саопштења 10 (1974) 74; Д. Војводић, *О живопису беле цркве Каранске и савременом сликарству Рашке*, Зограф 31 (2006–2007) 136.

⁵⁵ О изгледу и аналогијама цркве, са наведеном старијом литературом види: М. Чанак-Медић, *Свети Никола у Брвенику*, Архитектура друге половине XIII века I, Београд 2006, 229–240.

⁵⁶ Ђ. Бошковић, *Белешке са путовања: III Ибарска клисура*, Старице 8–9 (1933–1934), 285; Р. Станић, О. Вукадин, *Црква Св. Николе у Брвенику*, Саопштења 8 (1969) 147–148 (=Р. Станић, О. Вукадин, *Црква Св. Николе*).

може сматрати задужбином кнеза Дабисе, нарочито због циклуса Светог Николе који је био патрон ктитора.⁵⁷

Црква у Радошићу припада наведеном типу цркава по архитектонској основи, али и по блиским димензијама. Занимљиво је да су цркве из Шумника, Брвеника и Радошића готово истих димензија – око 11,5 м x 6,5 м.

О сличностима говори и употреба декоративног камена – љубичастог дацито-андензита, који је коришћен при градњи цркве Св. Николе у Брвенику, цркве Св. Николе у Шумнику и храма у Радошићу.⁵⁸ Употреба локалног камена за израду једноставне камене пластике, која понавља са закашњењем решења са угледних грађевина из околине, указивала би на домаће порекло клесара.

Остало је нерешено питање куполе радошићке цркве, која је потврђена у случају Св. Николе у Брвенику,⁵⁹ или је претпостављена у идеалној реконструкцији цркве Св. Јована у Студеници⁶⁰ и цркве у Баљевцу.⁶¹ Милутиновић и Валтровић, су претпоставили куполу на цркви Св. Николе у Шумнику, вероватно аналогно цркви подно Брвеника, док Р. Станић није прихватио ово решење.⁶² Анализирајући конструкцијска решења горњег построја црква у Рашкој области, Баришић је констатовао да је купола постављена централно у односу на укупну дужину грађевине, а не као што је уобичајно, на дужину бочних фасада, што је условило узак источни травеј, као и често тањи источни зид.⁶³

⁵⁷ И. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, Београд 1994, 166–167. Дабисина надгробна плоча пронађена на средишњем делу западног травеја, датирана је у другу половину 14. века: Р. Станић, О. Вукадин, *Црква Св. Николе*, 147.

⁵⁸ Д. Булић, *Црква у Шумнику*, 66.

⁵⁹ *Излози Српског ученог друштва Истраживање српске средњовековне уметности 1871–1884*, САНУ, Каталог изложбе, Београд 1978, 170; М. Валтровић, Д. Милутиновић, *Документи I – теренска грађа 1871–1884*, Београд 2006, 54–57 (=М. Валтровић, Д. Милутиновић, *Документи I*).

⁶⁰ С. Баришић, *Црква Св. Јована Претече у манастиру Студеница*, Саопштења 34 (2003) 77 (=С. Баришић, *Црква Св. Јована Претече*); А. Дероко, *Црква Св. Николе код Баљевца*, *Старинар* III серија, књ. 7 (1932) 36, 39 (=А. Дероко, *Баљевац*); А. Дероко, *Монуменална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*, Београд 1953, 85 и 113.

⁶¹ А. Дероко, *Баљевац*, 36, 39; А. Дероко, *Монуменална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*, Београд 1953, 85 и 113.

⁶² Д. Милутиновић, М. Валтровић, *Извештај уметничком отсеку Српског ученог друштва*, Гласник СУД 47 (1879) 232–242; М. Валтровић, Д. Милутиновић, *Документи I*, 33; Р. Станић, *Црква Светог Николе у Шумнику код Рашке*, Саопштења 9 (1970) 102.

⁶³ У типолошком смислу овакво решење представља комбинацију подужног и централног типа: С. Баришић, *Црква Св. Јована Претече*, 74–75.

По мишљењу истраживача, у некој од обнова цркви су додате нише, пиластри и банак у апсидалном делу, са чиме се не можемо потпуно сложити.⁶⁴ Заиста, извесне промене на нишама могле би бити последица каснијих преправки и зазиђивања. Пиластри, међутим, нису млађи, јер се конструктивне фуге на зидовима цркве не уочавају, осим у темељима, а што може бити последица несолидности градње и непостојања њихове носеће улоге. Вероватно, због плитког фундаирања, куполе није било.

Заиста „горње место“ не одговара идеалној оси цркве, а забележени остаци живописа на синтроносу могли би бити једнако из првобитне и из шеснаестовековне фазе сликарства. Међутим, положај би могао бити последица донетог решења у току градње цркве, а непостојање некакве фуге, као показатеља хронолошке фазе у градњи, указује на једновременост градње цркве и синтроноса.

Већ истакнута малобројност цркава посвећених Светој Петки у српском средњем веку доводи у сумњу аутентичност првобитне посвете цркве.⁶⁵ Због тога би можда била разложна претпоставка да је и радошићка црква, као и већина аналогних цркава из непосредне околине, те узорна црква из Студенице, првобитно била посвећена Светом Николи. Чини се да постоји нека недоказана веза између овог светитеља и рударских активности.

И проблем идентификације цркве у Радошићу са манастиром Тушимља остаје без коначног одговора. Археолошким ископавањима нису пронађени никакви објекти манастирског насеља. Међутим, археолошка ископавања и нису вођена са овом намером и њима је била обухваћена само црквена грађевина и непосредна околина земља цркве. Ипак, поједини налази кухињске грнчарије иницирају могућност постојања још неких објеката око цркве.

Страдање цркве истовремено са страдањем града Брвеника у непосредној околини 1455. године, оправдано је претпостављено.⁶⁶ Резултати археолошких истраживања показују да је до доградње трема дошло у 16. столећу, вероватно након обнове Пећке патријаршије, након чега је осликан спољни западни зид цркве, а вероватно и други делови трема. У овом времену око 1557. године највероватније су обновљени коначи манастира Кончулић, а за време митрополита Висариона крајем

⁶⁴ Дневник археолошких ископавања цркве.

⁶⁵ Б. Стевановић, М. Лукић, М. Живковић, *Фрагменти фресака*, 88.

⁶⁶ Д. Булић, *Прилог познавању града Брвеника из перспективе археолошких истраживања*, ИЧ 60 (2011) 57–96.

16. stoleћа извршена је делимична обнова манастира Градац.⁶⁷ Овој фази претпостављена је и изградња трема у Шумнику.⁶⁸

Крај 17. stoleћа и позната ратна дешавања у време аустријско-турског рата вероватно су довела до страдања већине црквених грађевина и манастира у околини Рашке. У 19. веку, уследио је талас обнове у области Рашке. Манастир Кончулић је обновљен 1861. године, а црква у Радошићу је 1862. године „служила“.

Податак се вероватно односи на делимично рашчишћавање цркве за потребе повремене службе, о саборима, како је и Илић забележио, а не о комплетној обнови. О култности места сведоче бројни налази новца и накита у виду заветних дарова.

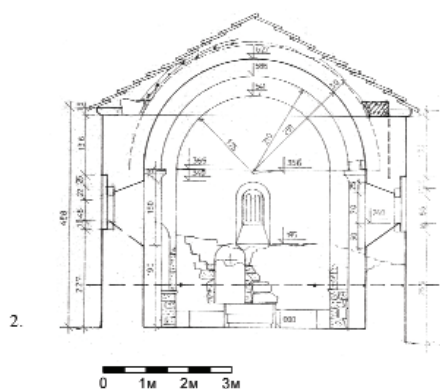
⁶⁷ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи II*, Београд 1903, 428, запис 4329.

⁶⁸ Д. Булић, *Црква у Шумнику*, 67.

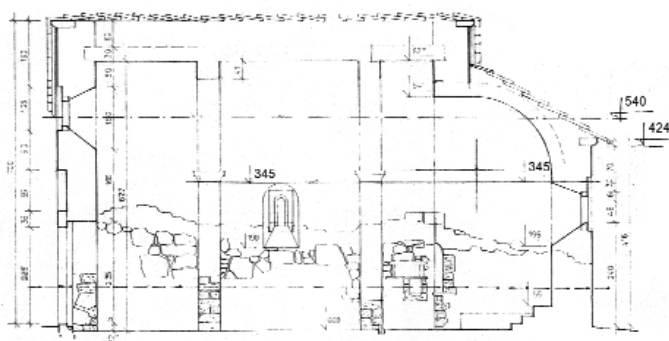

1.

Т. 1
1. Црква у Радонићу
2.-3. Подужни и попречни пресек
Реконструкција
Снимила: П. Пејковић
Пројекат: В. Вучковић

2.

3.

Т. 2

1. Под у цркви

2. Ктиторски гроб

3. Сачувани остаци цркве

4. Нише у северном зиду

5. Ниша у ЈИ делу цркве

6. Нише у проскомидији

1. Малтерна површина у ЈЗ углу цркве

2. Детал спољне стране северног зида

3. Јужни зид цркве изглед

4. ЈЗ угао цркве

5. Сонда 6

6. Сонда 4

Т. 4

1. Под у цркви

2. Пише у проскомидији

3. Пиша у олтару

4. Зазидапа пиша у јужном зиду

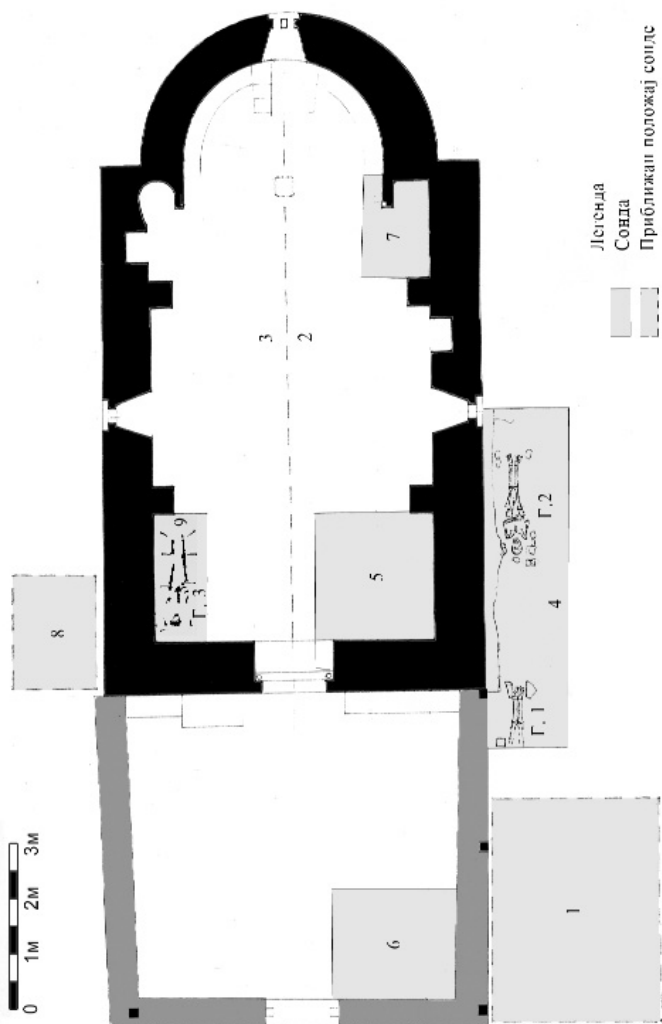

5. СЗ угао цркве

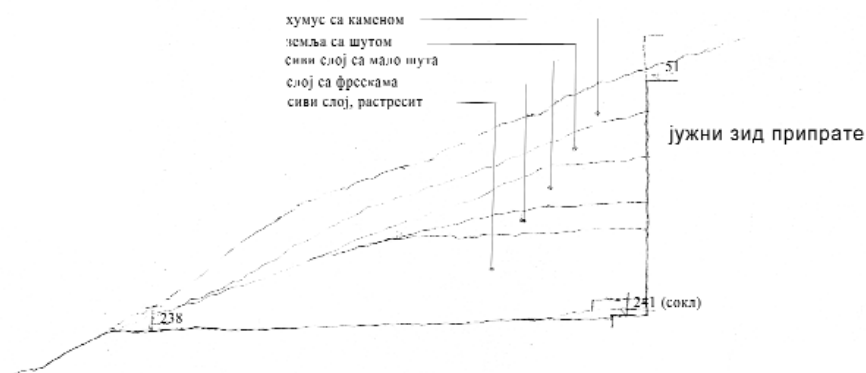
6. ЈЗ угао цркве

Г. 5 Основа цркве са распоредом ископа

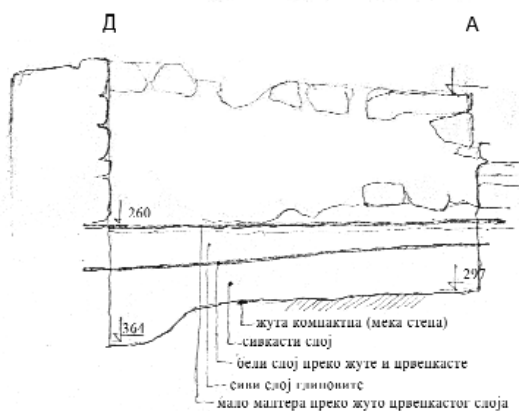

Т. 7

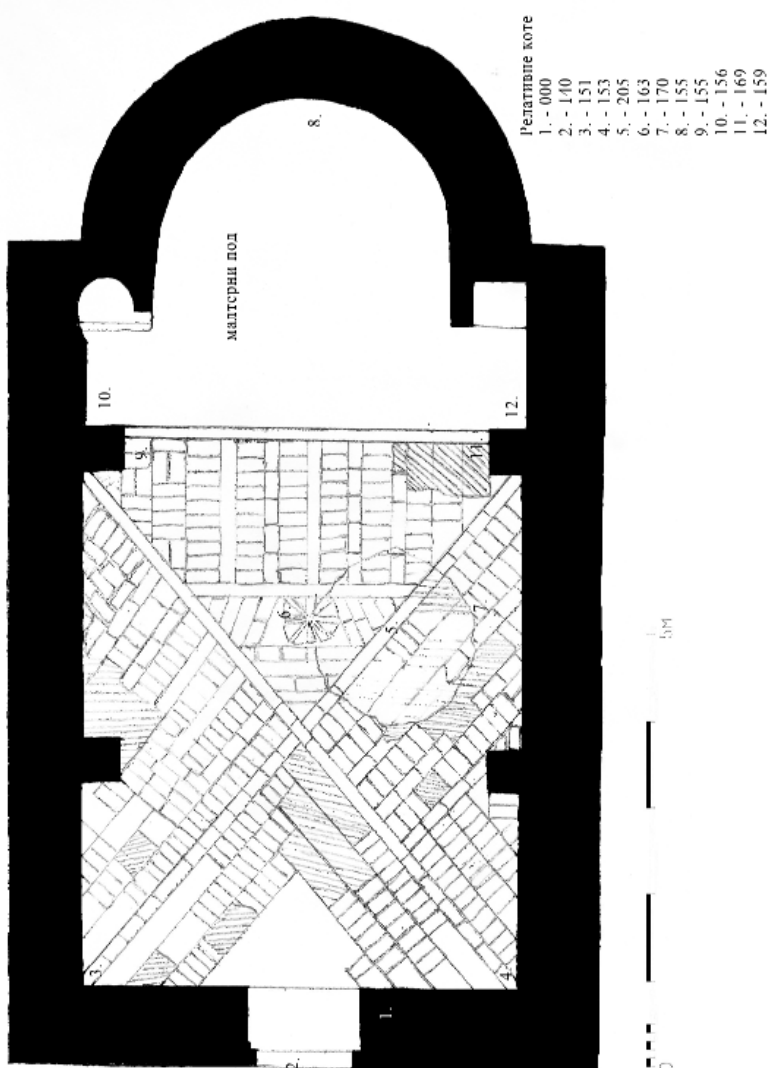
Западни профил сонде 1

Западни профил сонде 6

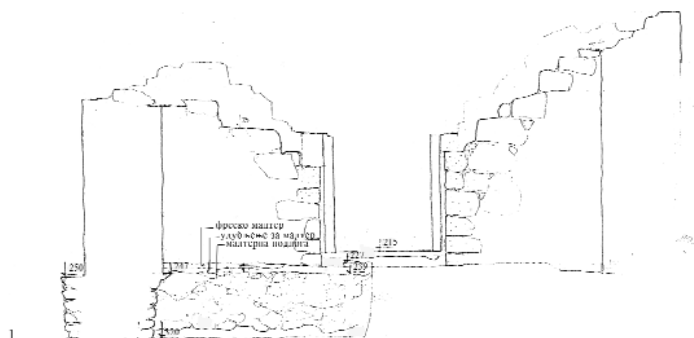

Т. 8
Основа под цркве

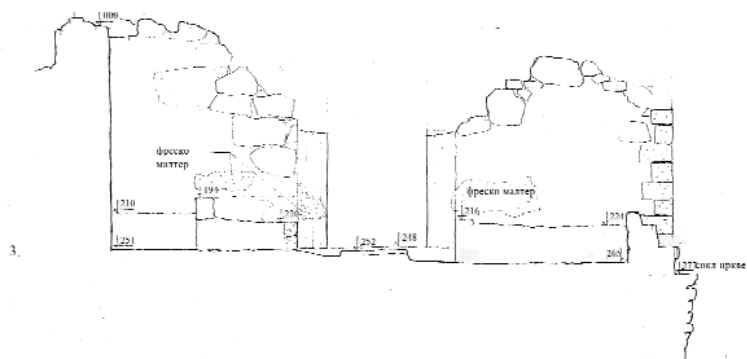
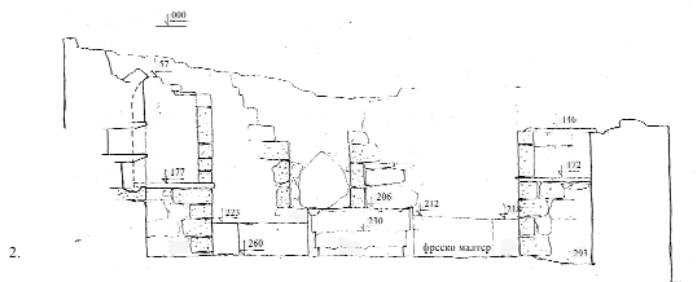

T. 9

Западни зид цркве са
изгледом темеља у сонди 5

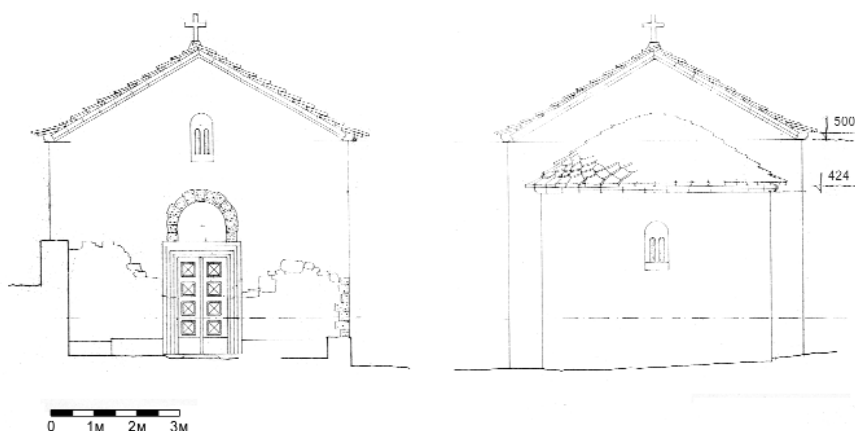

Пресек источног дела цркве и западни изглед

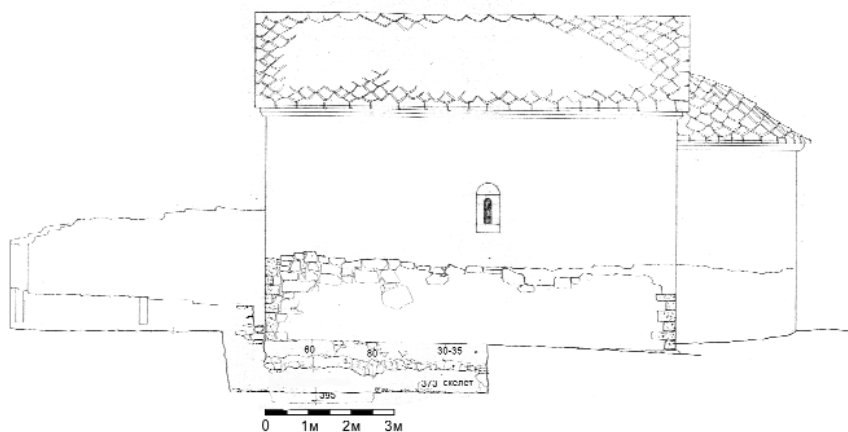

Т. 10

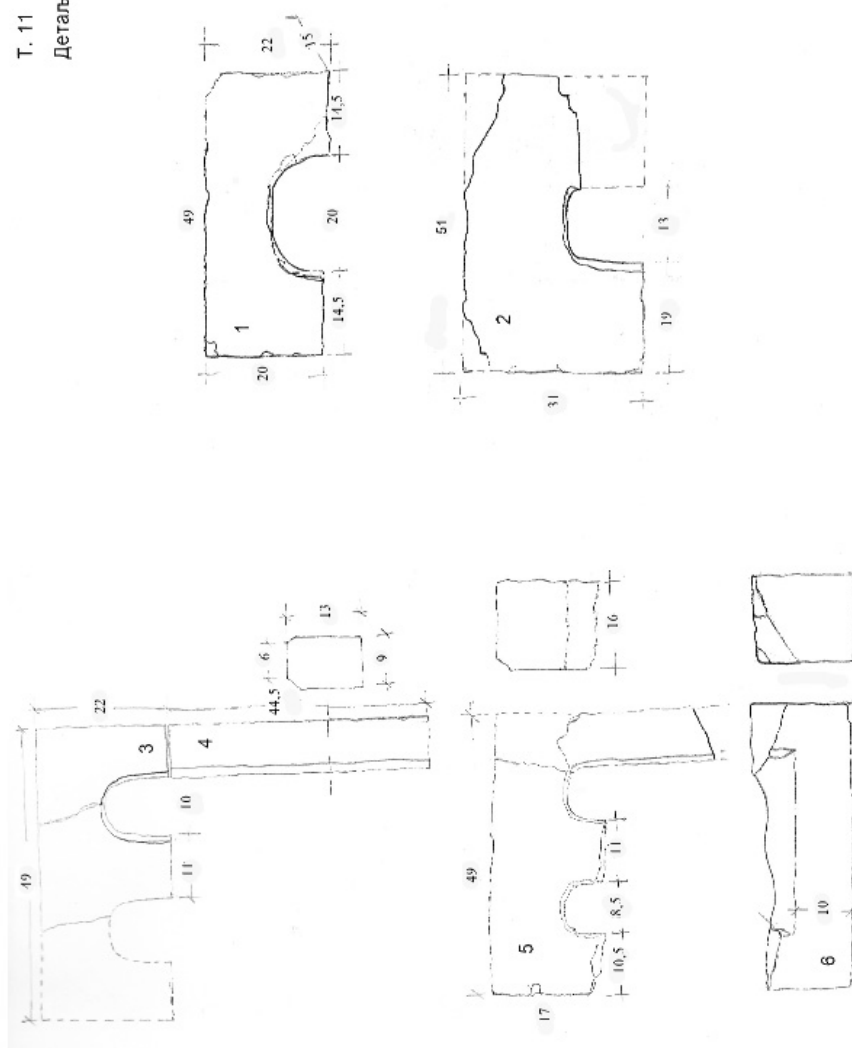
Црква у Радошићу
Источни и западни изглед
Реконструкција
Пројектант: В. Вучковић

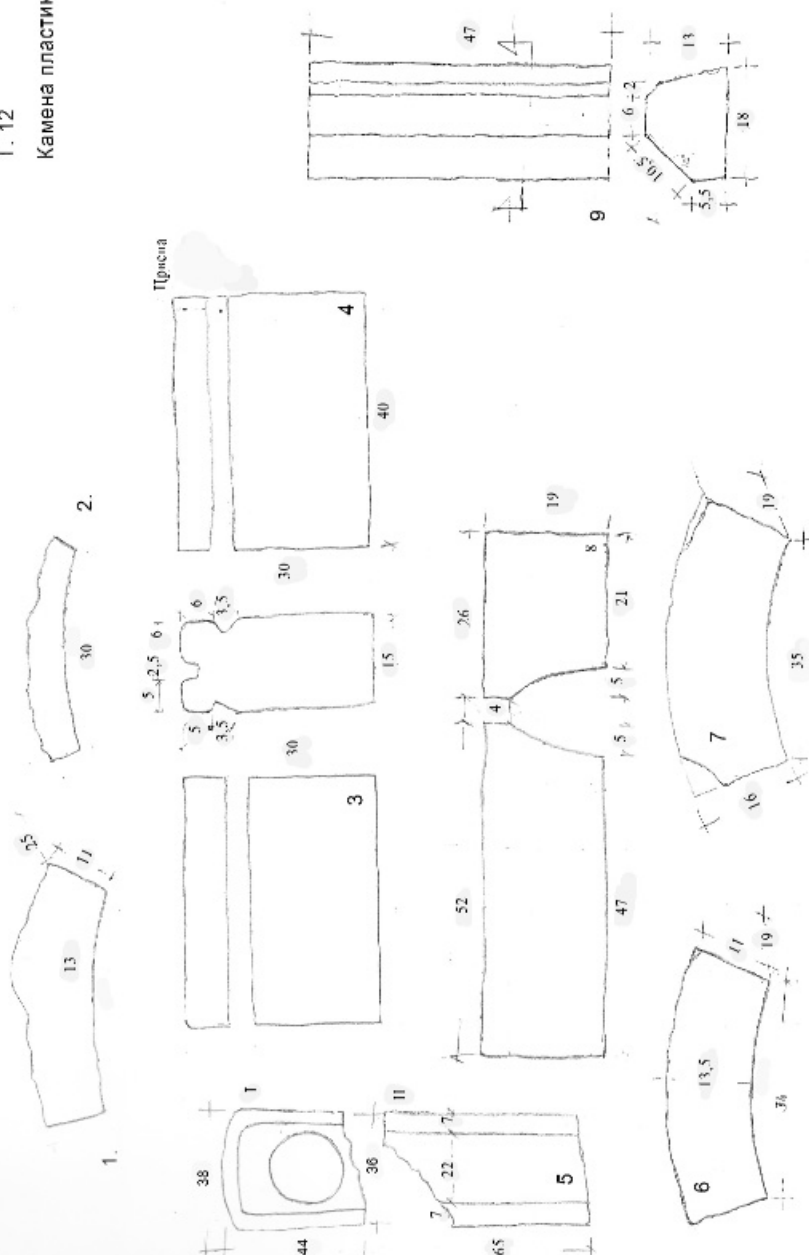
Реконструкција јужног изгледа
Снимио: Н. Пајовић

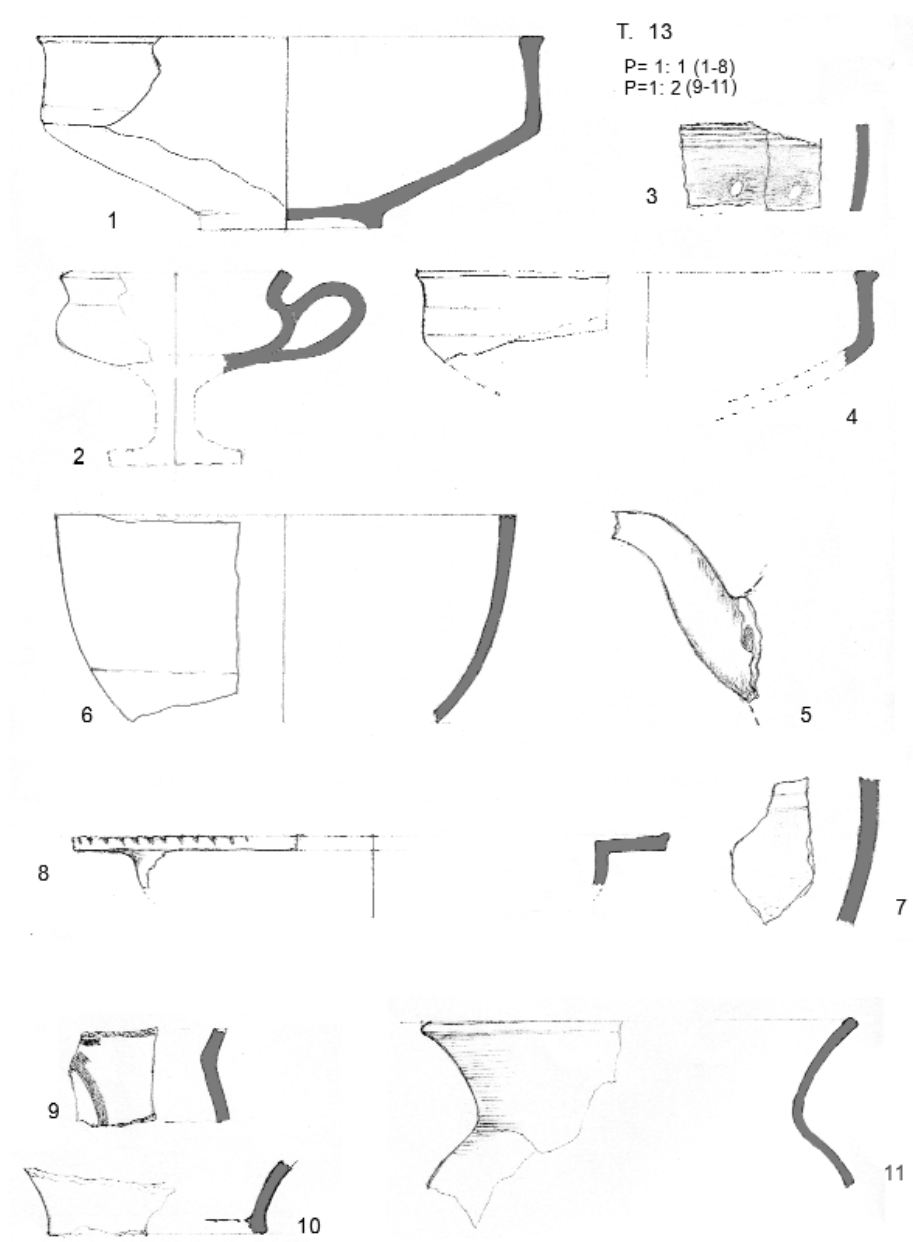

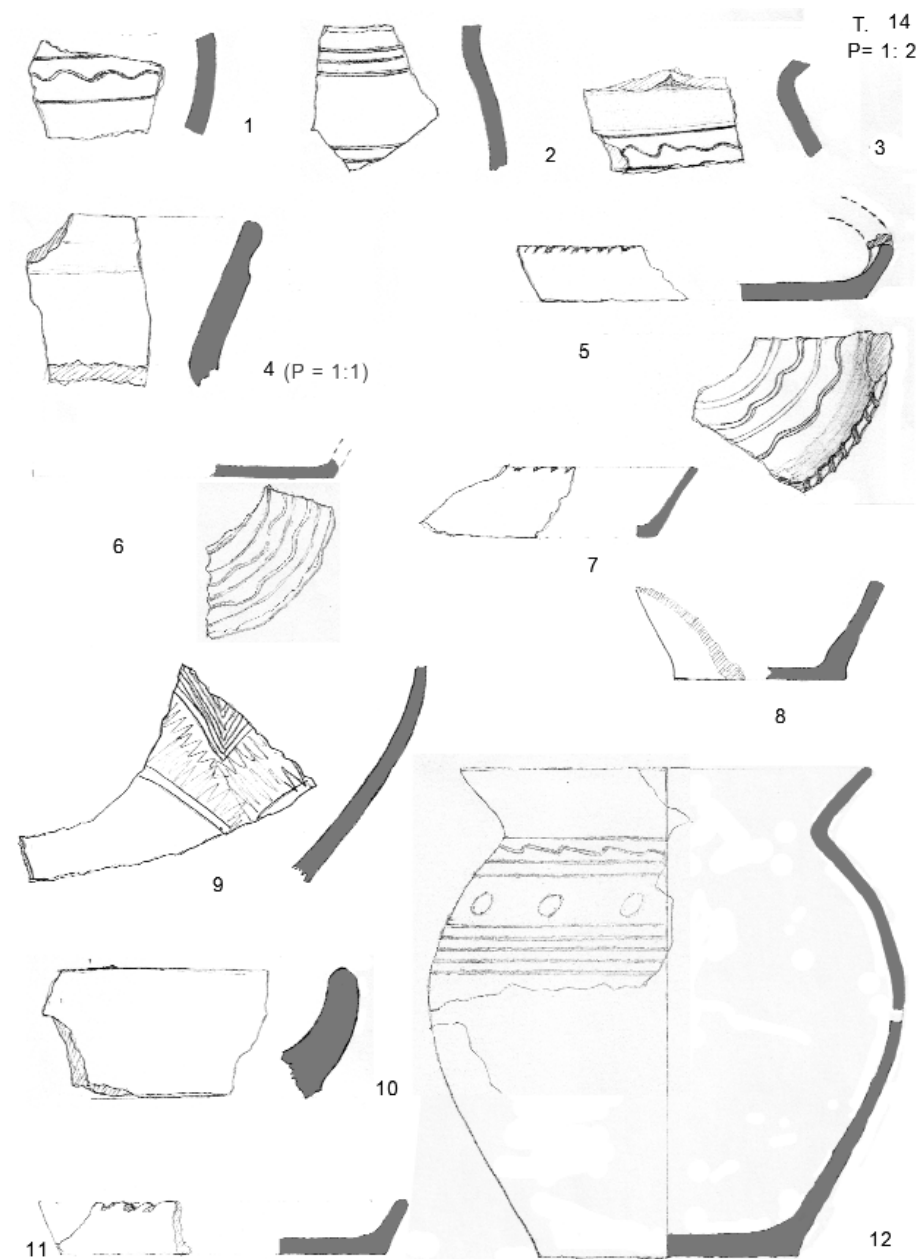
Т. 11
Детаљи бифора

Т. 12
Камена пластика

T. 15

P 1: 1 (1-6; 11; 15)

1

2

3

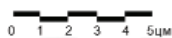
4

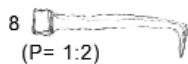
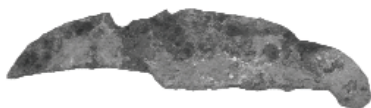
5

6

7

8 (P= 1:2)

9 (P= 1:2)

10 (P= 1:2)

11

12

(P= 1:2)

13

(P= 1:2)

14 (P= 1:2)

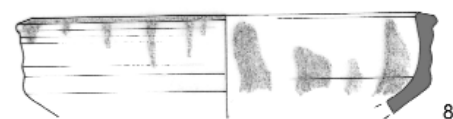
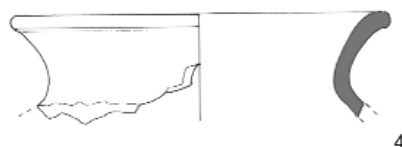
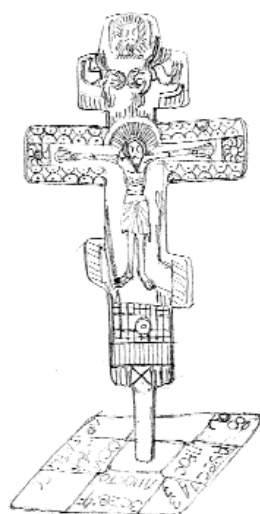
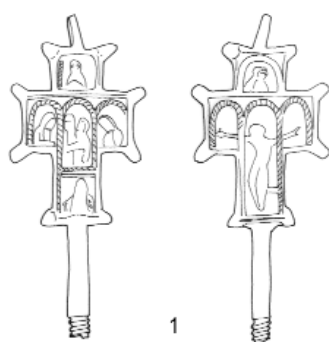

15

Т. 16

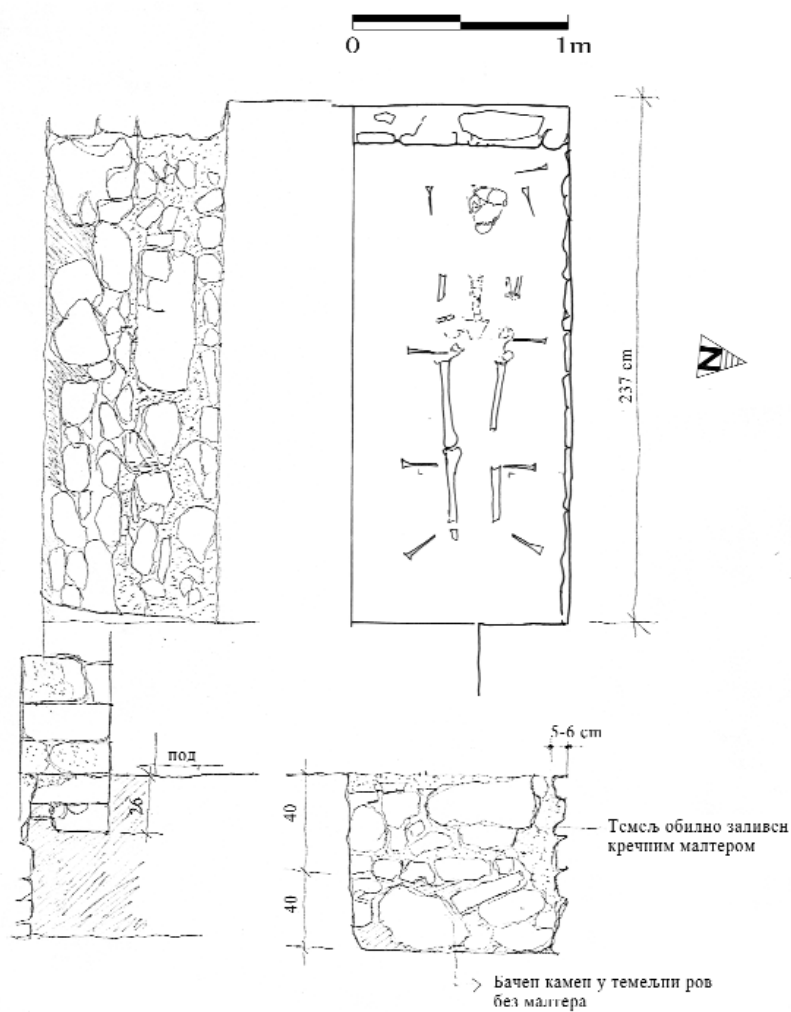
Р 1: 1 (1-2)

Р= 1: 2 (3-9)

Т. 18

Црква у Радошићу
Основа сонде 9 са северним,
западним и источним профилем

1. Сonda 9

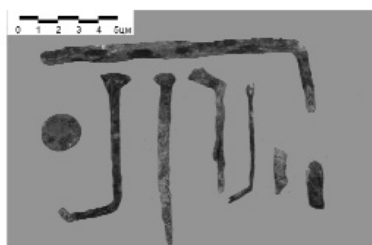
2. Јама унутар цркве

3

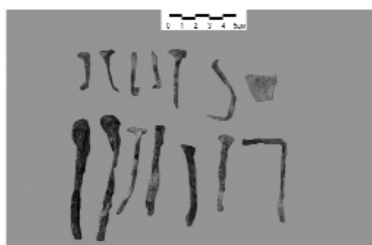
4. Спољна приправа

5. Спољна приправа

6

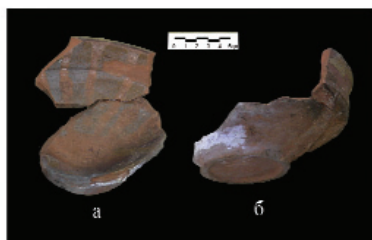

7

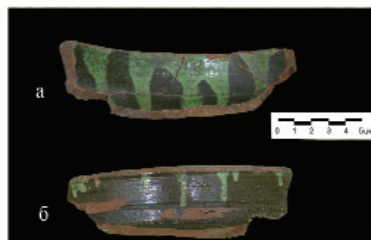

8

Т. 20

1. Сонда 1

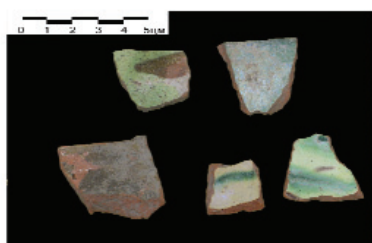
2. Јужно од цркве

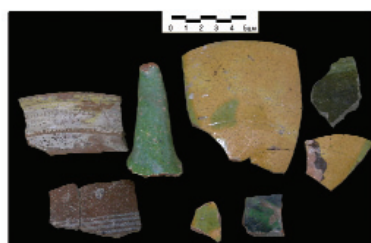
3

4. Спољна приправа

5

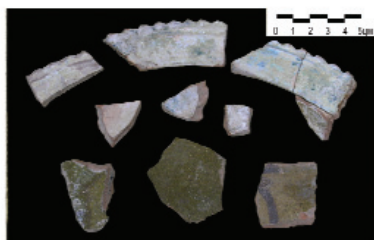
6. Наос и спољна приправа

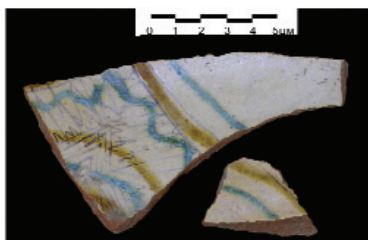
7. Јама унутар цркве

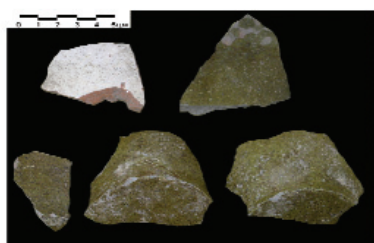
8. Јама унутар цркве

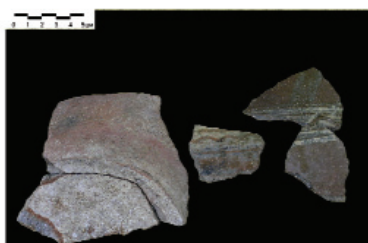
1. Спољна припрага

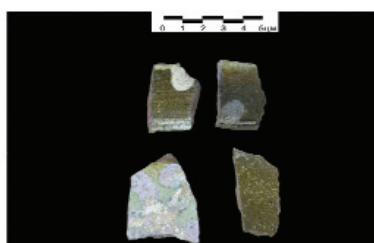
2. Сонда 9

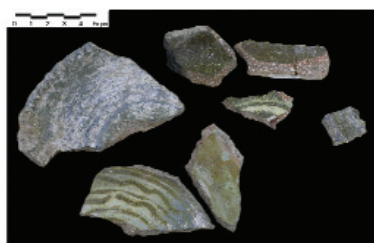
3. Са спољне стране северног зида

4. Јама унутар цркве

5. Јама унутар цркве

6. Јама унутар цркве

7. Јама унутар цркве

Т. 22

1. Површински налази

2. Површински налази

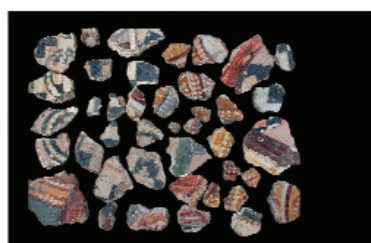
3

4 Сонда 2

5 Спољна приправа

6

7.

8.

Dejan Bulić

CHURCH IN RADOŠIĆ

Summary

In the Radošić village, around 7 km north-east from Raška, there is the church of St Petka. There are no historical data about the time of creation and ktetor of the temple. The village is mentioned only in the censuses of the Zvornik sanjak of 1519 and 1533. In 1905, R. Ilić noted brief data about the church remnants.

The temple is a single-nave structure, of the rectangular basis with a semicircular apse of 11.45 x 6.45m. Two pairs of pilasters, leaning on the northern and southern wall, divided the church into three uneven traves, of which the eastern was the smallest. The altar area contained niches for the prothesis and diaconicon, while the central part of the apse, above the synthronon, contained the niche for the “upper room”. A narthex of 6.85 x 6 m was added later to the western side of the church.

Three skeletons were found during the archaeological research of 1997 – among others, within probe 9, the ktetor tomb of the 14th century was explored in the north-western part of the church.

One of indicators helping date the church is the fresco-painting from the mid- or sixth decade of the 14th century. Portable archaeological findings indicate that the church was built in the 14th century. This is also corroborated by the same-type analogous churches in the immediate vicinity. These churches belong to a complex of structures built from the third decade of the 13th century, when the church of St Nicholas in Studenica was built, until the 14th century when churches of similar pattern and dimensions were constructed in Baljevac, Šumnik and Brvenik, including the church of St John in Studenica. The church in Radošić belongs to this group of churches.

The very few churches dedicated to St Petka in the Serbian Middle Ages bring into doubt the authenticity of dedication of the church, and the identification of the church in Radošić with the monastery of Tušimlja remains without a final answer.

It would be justified to assume that the church suffered in 1455. Additions to the church, i.e. construction of the western vestibule took place probably after the restoration of the Patriarchate of Peć in the 16th century,

whereafter at least the outer western wall of the church was painted. Numerous finds of money and jewellery in the form of votive offerings indicate that the temple had a cult status.

Keywords: St Petka – Radošić, Raška; 14th century, St Nicholas – Studenica; St Nicholas – Brvenik, St Nicholas – Baljevac, St Nicholas – Šumnik, dacite-andesite.

Чланак примљен: 21. 04. 2015.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 10. 09. 2015.

Невен ИСАИЛОВИЋ*
Историјски институт
Београд

ЈЕДАН НЕПОЗНАТИ ИЗВОР О ПРЕДАЈИ ГРАДОВА ХРВОЈА ВУКЧИЋА ХРВАТИНИЋА УГАРСКОМ КРАЉУ ЖИГМУНДУ 1410. ГОДИНЕ**

Апстракт: У раду се доносе подаци из до сада неупотребљеног извора који се чува у Мађарском државном архиву у Будимпешти. На основу тих података утврђује се да је заповедник четири подрињско-усорска града (Сребренице, Кучлата, Суседа и Бродара) великог војводе и херцега Хрвоја Вукчића Хрватинића био Рауп (Рауф) из села Врде у жупи Ливно и да је он, уз сагласност свога господара, предао те градове угарским посадницима које је упутио краљ Жигмунд Луксембуршки у пролеће 1410. године. Угарски краљ је због ове и других исказаних заслуга наградио Раупа, његовог сродника Гргура из Ускопља и Раупове потомке краљевским трговиштем Палижна (Палешник) у Славонији, у Крижевачкој жупанији, као и низом околних села. У раду се такође покушава утврдити да ли је овај Хрвојев фамилијар идентичан са Раупом који се у војводиној служби помиње од 1399. до 1405. године, у Дубровнику, Сплиту и Сребреници.

Кључне речи: Хрвоје Вукчић Хрватинић, Жигмунд Луксембуршки, Рауп (Рауф) из Ливна, Гргур из Ускопља, Сребреница, Кучлат, Бродар, Сусед, 1410. година.

Угарско-босански спорови и ратови, вођени са повременим прекидима скоро 30 година, од 1386. до 1415, представљали су важан аспект балканске политике угарског краља Жигмунда Луксембуршког, док су у Босни, након смрти босанског краља Твртка I, довели до

* neven.isailovic@iib.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Средњовековне српске земље (13–15. век): политички, привредни, друштвени и правни процеси* (Ев. бр. 177029).

постепеног уздицања породица обласних господара, пре свега Хрватинића, Косача и Павловића.¹ Иако су повремено, када је то налагала реалност политичких околности, деловали и као савезници, краљ Жигмунд и водећи босански магнат Хрвоје Вукчић Хрватинић били су, заправо, вечити ривали. Њихов однос био је оптерећен неповерењем и лошим искуствима, што се пре свега односило на угарског владара који је више пута био изигран од Хрвоја, склоног политичким заокретима војног или дипломатског карактера.²

Раздобље о коме је реч обрађено је у више десетина старијих и новијих историографских радова, а немали део извора је директно или посредно објављен. Нова открића, међутим, још увек су могућа, пре свега на основу некоришћене архивске грађе, без обзира на то што је тешко очекивати да би се могло доћи до података који би револуционарно променили научна становишта о појединим питањима везаним за наведени период и наведену тему. Неким ситнијим, али вредним открићима биће посвећен и овај рад.

Историографија је утврдила да је Хрвоје Вукчић, који се уздигао на хијерархијској лествици служећи бана и краља Твртка I Котроманића, постао кључна фигура босанске унутрашње и спољне политике након 1391. године. Ширећи свој утицај и своју област, борио се да очува тековине Тврткових освајања у Далмацији и Хрватској, а током времена се дипломатски повезао са бројним значајним чиниоцима у региону – приморским комунама, хрватском и славонском властелом, анжујским владарима Напуља, али и са Турцима са којима је претходно ратовао.³ Потпуну доминацију над босанском политиком остварио је у периоду од 1398. до 1409. године, када је наступао као „краљотворац“, постављајући, уз помоћ савезника из редова крупне властеле, прво краља Остоју (1398),

¹ *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463*. Knj. I, Sarajevo 1942, 325–450; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе* (=Историја Босне), Београд 1964, 160–227, 240–245; Исти, *Русацка господа*, Историјски часопис (=ИЧ) 21 (1974) 5–17; D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti (sveta kruna ugarska i sveta kruna bosanska) 1387–1463*, Zagreb – Sarajevo 2006, 1–212.

² F. Šišić, *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1350.–1416.)*, Zagreb 1902, passim; С. Ћирковић, *Историја Босне*, 160–227, 240–245; D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 1–217; Н. Исаиловић, *Политика босанских владара према Далмацији (1391–1409)*, Београд 2008, passim (магистарски рад у рукопису).

³ F. Šišić, *Vojvoda Hrvoje*, passim; D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 1–217; Н. Исаиловић, *Политика босанских владара*, passim; М. Ančić, *Bosanska vlast u Hrvatskoj i Dalmaciji (1387.–1394.)*, Beograd 1985, passim (magistarski rad u rukopisu).

а затим Твртка II Твртковића (1404) на босански престо.⁴ Вероватно је управо након свргавања непоузданог и својеглавог Остоје Хрвоје проширио власт и изван своје матичне области састављене од породичних поседа и територија које је освојио (или ставио под свој јак утицај) у Хрватској и Далмацији. Радило се о проширењима у стратешки и економски важној области у североисточној Босни, на пограничном простору са Угарском. На том простору, који бисмо у начелу могли назвати средњим Подрињем и јужном Усором, контролисао је богато рударско средиште и трговиште Сребреницу са оближњим утврђењем Кучлатом, а до 1410. је, нешто северније и западније од поменутих места, изградио две додатне тврђаве – Сусед и Бродар, које нису поуздано убициране.⁵

Суочен са слабљењем својих позиција у Хрватској и Далмацији и са колебљивошћу и неактивношћу свог формалног сизерена, краља Ладислава Напуљског, титуларног владара Угарске, Хрвоје је крајем 1408. године, заједно са својим шураком Иванишом Нелипчићем, променио страну и споразумео се са краљем Жигмундом Луксембуршким. Због тога је доспео у сукоб са доскорашњим савезницима у Босни, пре свега са Косачама. Већинска властела је 1409. збацила краља Твртка II, означеног као Хрвојевог присталицу, а на престо поново довела Остоју, упркос томе што је он од 1404. па бар до 1407. наступао као угарски штићеник, под контролом мађарске посаде у Бобовцу.⁶

У жељи да се, након првобитног неуспеха из 1395. године, овога пута заиста крунише за босанског краља, краљ Жигмунд је, у договору са Хрвојем покренуо поход на Босну. Први налет угарске војске очекивао се већ у пролеће 1410. Вукчић је негде у то време од угарског владара именован за вицекраља Босне.⁷ Нови вицекраљ је најкасније до маја те године, очито у склопу некаквог јединственог споразума, предао Жигмундовим људима своје градове у Усори и Подрињу.⁸ Главни угарски поход на јесен

⁴ С. Ћирковић, *Историја Босне*, 174–227; D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 85–142.

⁵ J. Мргич-Радојчић, *Доњи Краји. Крајина средњовековне Босне*, Београд 2002, 87, 91, 94, 96, 177; J. Мргич, *Северна Босна (13–16. век)*, Београд 2008, 76, 95, 104, 116–118; *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља – према писаним изворима*, ред. С. Мишић, Београд 2010, 58 (J. Мргич), 164 (J. Мргич), 277–281 (А. Фостиков), 292 (J. Мргич).

⁶ D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 137–148; Н. Исаиловић, *Политика босанских владара*, 158–181.

⁷ D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 148–154; J. Мргич, *Северна Босна*, 101–105.

⁸ J. Gelcich – L. Thallóczy, *Diplomatarium relationum Reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae (=Dipl. Rag.)*, Budapest 1887, 195; D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 150; J. Мргич, *Северна Босна*, 104.

1410. није, међутим, дао очекиване резултате. Јединим делом борбом, а другим њеним стратешким избегавањем, Босанци су приморали Мађаре да се, у ишчекивању зиме, повуку. Жигмундово крунисање за краља Босне је, још једном, пропало.⁹

Овај неуспех је приморао угарског краља на оштар заокрет у спољној политици. Увидевши да Хрвојев утицај у Босни више није пресудан, он се упустио у преговоре са краљем Остојом, Косачама и Павловићима са којима је постигао некакав споразум већ током 1411. Недавно стечене Хрвојеве градове није, међутим, препустио Босанцима. Сребреницу је свакако уступио свом поверљивијем савезнику, српском деспоту Стефану Лазаревићу (вероватно у лето 1411. године), а није искључено да су и три тврђаве – пре свега Кучлат, али и Сусед и Бродар тада дати Српској деспотовини. Покушаји Босне да те области поврати остали су, барем у том периоду, само у домену упада и пљачке.¹⁰ Окрећући се, могуће је, политици „завади, па владај“ и ослањајући се све мање на Хрвоја Вукчића, а све више на његове тренутне ривале – краља Остоју и Сандаља Хранића, Жигмунд Луксембуршки је направио кобну грешку у корацима када је својим људима, на првом месту славонском племству, допустио да започну финални обрачун са Вукчићем и његовом облашћу.¹¹

Оптужен да је упадом у области Сандаља Хранића потпомогао Турке, Хрвоје је средином 1413. нападнут са разних страна. Изгубио је поседе у Угарској и Славонији, његова власт је збачена у Сплиту, а напади су били усмерени и према његовим преосталим територијама – породичним земљама у Доњим Крајима и Омишу.¹² Суочен са озбиљном

⁹ D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 148–158.

¹⁰ J. Мрђић, *Северна Босна*, 104–105, 116–118, према регистру; В. Ћоровић, *Сребреница за владе деспота Стефана (1413–1427)*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 2 (1922) 61–62; М. Динић, *Сребрник крај Сребрнице*, Глас СКА 161 (1934) 185–196 (=М. Динић, *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 357–367); Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, Сарајево 1978, према регистру; Иста, *Средњовјековна Сребреница (XIV–XV вијек)*, Београд 2010, passim; А. Јаковљевић, *Између османског и угарског крајишта – османско заповедање Подриња и угарска опсада Зворника 1464. године*, у: *Пад Босанског краљевства 1463. године*, ур. С. Рудић – Д. Ловреновић – П. Драгичевић – Н. Исаиловић, Београд 2015, 227–257.

¹¹ D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 166–174.

¹² J. Мрђић-Радојчић, *Доњи Крају*, 92–93; D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 171–178; Н. Исаиловић, *Омиш под влашћу Хрвоја Вукчића и борба за његово наслеђе*, ИЧ 54 (2007) 131–150; Исти, *О фамилијарима Хрвоја Вукчића Хрватинића у Сплиту (1403–1413)*, ИЧ 58 (2009) 141–142.

претњом, Вукчић је одлучио да оправда своју репутацију и позвао је османску војску у помоћ. Турски напад који је уследио већ је 1414. довео до промене ратне среће и ситуације на терену. Страховити пораз који је цвет угарског племства, у највећој мери пореклом из Славоније, претрпео од Османлија у Лашви у јулу 1415. ставио је тачку на дугогодишње ривалство Жигмунда и Хрвоја и представљао почетну фазу озбиљних угарско-турских сукоба на Балкану. Први прави обласни господар и вођа рода Хрватинића, Хрвоје је умро непобеђен марта 1416, а угарски утицај у Босни био је готово сасвим потиснут током следећих неколико година.¹³

Због великог броја погинулих и заробљених угарских великаша и достојанственика, битка у Лашви је, посредно или непосредно, годинама дословно „пунила странице“ угарских краљевских повеља.¹⁴ И не само то – краљ Жигмунд је услед вишегодишњег ратовања, дипломатских авантура варљивог успеха и изневерених очекивања, развио дубок осећај неповерења према Босни и њеној политичкој елити. Његово искуство је очито било толико лоше да их је често, као противнике, стављао раме уз раме са Турцима и хуситима, а чак је и у периодима измирења са босанским краљевима и великашима, награђивао или на високе функције постављао људе који су учествовали у походима на Босну или се у њима истакли.¹⁵ Такође, иако склон политици амнестије, умео је да кажњава оне племиће који су му у сукобима са Босном окренули леђа, променили страну или учествовали у побуни. Неке од ових награда и казни тичу се и предаје тврђава.

У науци је, тако, већ обелодањено да је Вук, син Милоша Дружића из Гуче Горе у Лашви, 1425. награђен зато што је, као Хрвојев фамилијар, 1413. предао град Козару у жупи Сани, али и неке друге тврђаве, краљу Жигмунду.¹⁶

¹³ D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 171–178, 196–201, 205–212; С. Ћирковић, *Две године босанске историје (1414–1415)*, Историјски гласник (=ИГ) 3–4 (1953) 29–42; Н. Исаиловић – А. Јаковљевић, *Шах Мелек (прилог историји турских упада у Босну 1414. и 1415. г.)*, у: Споменица академика Симе Ћирковића, ур. Срђан Рудић, Београд 2011, 443–453.

¹⁴ С. Ћирковић, *О једном посредовању деспота Стефана између Угарске и Турске*, Истраживања 16 (2005) 229–240; D. Lovrenović, *Bitka u Lašvi 1415. godine*, у: Raukarov zbornik : zbornik u čast Tomislava Raukara, ур. Neven Budak, Zagreb 2005, 275–295.

¹⁵ F. Döry, G. Bonis and V. Bácskai, *Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457*, Budapest 1976, 416–419, 426–427; D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 199–200, 232–233, 237–238, 245–246.

¹⁶ L. Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München – Leipzig 1914, 354–355; J. Мргић-Радојчић, *Доњи Крају*, 92, 246; D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 199.

Са друге стране, угарски великаш из Барањске жупаније – Петар Подолски, кажњен је одузимањем поседа јер је „крваво стечену“ тврђаву Торичан у Лашви, 1413. или 1414. издајом предао Хрвоју.¹⁷ До фебруара 1414, у предвечерје турског упада, Вукчић је повратио и Веселу Стражу у Ускопљу, коју су Угри заузели.¹⁸ Превара се наводи и као разлог због кога је, наводно, Хрвоје заузео тврђавицу Небојша у Посавини или Доњем Поуњу, вероватно у време кампање у Дубичкој жупанији (1398). Њу је у августу 1400. покушао преотети бан Никола II Горјански.¹⁹ Тврђаву Кличевац код Сребренице Жигмунд је стекао најкасније током једног од долазака у Босну 1410. године, али ју је можда преотео и раније јер се не помиње заједно са четири оближња града која му је тада предао Вукчић.²⁰ Извесно је, пак, да су многи кастелани награђивани зато што су се супротставили Босанцима. Антал Шомкереки зато што је бранио Книн, Никола Апафи због одбране Сребреника, Врандука и Дубочца, а Никола Хорват од Плавића, фамилијар племићке породице Албен, због тога што је 1415, у јеку турског налета, о свом трошку одбранио Врбашки град. Врбашки град су, као људи Албена, од Босанаца бранили и славонски нижи племићи Петар од Светог Духа и Илија од Купиновца.²¹

Независно од централног питања предаје тврђава, а као илустрацију домета босанског ратовања против Угарске и утицаја појединих босанских великаша, наведимо још један до сада непознат податак. Наиме, краљ Жигмунд је још крајем 1414. наредио да се његов присталица, нижи племић из Загребачке жупаније, Гргур, син Јурја Терека од Тетачића, те његов брат Стјепан и братучеди Ладислав и Шимун, уведу у посед имања Грегориовац и Кржаве Сузе у Загребачкој жупанији.²² Међутим, из новог краљевог акта о овим личностима и имањима из 1427. године, сазнајемо да је Гргур од Тетачића, у то време већ краљев протонотар,

¹⁷ P. Engel, *Neki problemi bosansko-ugarskih odnosa*, Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU (=Zbornik OPZ HAZU) 16 (1998) 69–70; A. Husić, *Srednjovjekovni Toričan na razmeđu dviju epoha*, Prilozi za orijentalnu filologiju 54 (2004) 126–127.

¹⁸ P. Engel, *Neki problemi*, 69–70; J. Мргич, *Доњи Крају*, 93.

¹⁹ P. Engel, *Neki problemi*, 67.

²⁰ D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 150; J. Мргич, *Северна Босна*, 102–103. Кастел Конаци (castellum Konachy) који је помиње у датацији једне Жигмундове повеље из пролећа 1410. тешко да може бити Комотин. P. Engel, *Neki problemi*, 69–70.

²¹ P. Engel, *Neki problemi*, 67–71; D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 199–200.

²² Magyar nemzeti levéltár országos levéltára (=MNL-OL), *Diplomatikai levéltár – Mohács Előtti Gyűjtemény* (=DL) 38509.

те поседе (Грегориовац, Кржаве сузе и Трговишће) добио због невере претходних власника – Петра, сина госпође Марице од Трговишћа и Павла литерата, сина Николе Татара од Млаке. Док су Петар и други племићи из Грегориовца помагали Млечане, дотле је Павао оптужен да је шуровао са Босанцима, а посебно са покојним Петром, сином Павла званог Раден (*quibusdam Boznensibus et signanter condam Petro filio Pauli dicti Raden*).²³

Тешко је не помислити да у поменутом Босанцу треба препознати Петра Павловића, сина кнеза Павла Раденовића (Радиновића). Оно што збуњује је чињеница да се овим актом један великаш из источне Босне повезује са простором Загребачке жупаније. Тетачићи, који су, према старијим документима, вукли порекло из Лике, имали су поседе око Тржца и Мутнице у данашњој Цазинској крајини која је тада припадала Загребачкој жупанији.²⁴ У овој пространој управној јединици Краљевине Славоније налазили су се читав Кордун, Банија, Поуње северно од Бихаћа, део Горског Котара и шира околина Загреба. Грегориовац, Кржаве Сузе, Трговишће и Млака су неубицирани.²⁵ Могли би смо само претпоставити да су били у Горичком архиђаконату који се простирао око Карловца, у околини Слуња или негде у Поуњу (Цазин, Кладуша, Бужим, Крупа, Нови град). Да је поменути племић Павао сарађивао са Хрвојем, то би се лакше могло појмити јер је познато да су Хрватињићи у једном тренутку држали доњославонске жупаније Врбас, Сану и Дубицу, од којих се последња граничила са Загребачком.²⁶ У једном тренутку су избили и до Уне, а 1400. су запретили областима Курјаковића у данашњој Лици и Зринских у данашњој Банији.²⁷ У кругу Хрвојевих присталица више година се помиње неки војвода Петар Павловић, али се, према већини досадашњих истра-

²³ MNL-OL, DL 38515.

²⁴ V. Klaić, *Građa za topografiju Ličko-krbavske županije u srednjem vijeku*, Vjesnik Hrvatskoga arheološkog društva n. s. 6 (1902) 24; J. Stipišić – M. Šamšalović, *Isprave u Arhivu Jugoslavenske akademije (Inventar)*, Zbornik Historijskog instituta JAZU (=Zbornik HI JAZU) 3 (1960) 566, no. 2014.

²⁵ Млака је био чест топоним у Славонији, посебно у подручјима богатим водом. На простору некадашње Загребачке жупаније, једна се данас налази код Загреба, а једна код Јасеновца, али вероватно ниједна не одговара овој која се помиње у повељи која нас занима.

²⁶ П. Ћошковић, *Дубица у босанско-угарским односима 1398–1402. године*, Историјски зборник 2 (Бањалука 1981) 43–53; J. Мргич-Радојчић, *Доњи Крају*, 76–77, 82; D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 88–90.

²⁷ MNL-OL, DL 33102; M. Ančić, *Na rubu Zapada. Tri stoljeća srednjovjekovne Bosne*, Zagreb 2001, 18–19, 261–262; D. Karbić – S. Miljan, *Političko djelovanje kneza Pavla I. Zrinskog (1362.–1414.)*, Zbornik OPZ HAZU 30 (2012) 99–102.

живања, није радило о сину Павла Раденовића, већ о неком другом великашу, можда из побочне гране Хрватинића.²⁸ Овај екскурс бисмо завршили указивањем на могућност да су, током година интензивног заједничког деловања водећих великаша „све Босне“ (дакле, грубо речено од 1398. до 1408. године), и одреди Павловића учествовали у кампањама у западној Босни, односно у нападима на угарске великаше у Славонији и Хрватској.

*

До сада се о предаји Сребренице (са њеним утврђењем Сребреником), Кучлата, Суседа и Бродара знало само на основу белешке у књизи дубровачке архивске серије „Писма и упутства“ (*Lettere e comissioni di Levante*). У тој се серији налазе упутства дубровачким посланицима, писма страним владарима и великашима, те посланички извештаји. У опширном писму краљу Жигмунду, кога су признавали за свог сизерена, Дубровчани 30. маја 1410. између осталог пишу да су од својих трговаца чули да је херцег Хрвоје препустио поменута четири града краљевим људима и да их та вест радује (*Habuius insuper literas a nostris mercatoribus, narrantibus, dominum ducem Srebernichi, Chuzlach, Brodarum, Sussieth cum mercato Srebernia vestre serenitatis tradidisse gentibus, quo summe letamur, honoribus et sacre corone vestre titulis abentes amicos. Et quamvis credamus serenitatem vestram super his informatam plenissime...*).²⁹

Да је Жигмунд преузео ове градове сугерише нам и низ докумената датованих у Сребреници у јесен 1410. (*in descensu nostro campestri terre nostre Wzure prope castrum nostrum Zrebernyche nuncupatum; in descensu campestri prope castrum Zrebeniche*), али поуздано доказује податак да се у Суседу и крајем те године налазила угарска посада (*pro custodia et conservatione castris nostri Zomzed vocati in terra Wzure*).³⁰

²⁸ П. Ђошковић, *Дубица*, 52; Ђ. Тошић, *Vojvoda Petar Pavlović. Prilog istoriji Bosne početkom XV vijeka*, *Jugoslovenski istorijski časopis* 1–2 (2001) 35–36; Е. Куртовић, *Dileme oko titule vojvode u srednjovjekovnoj Bosni*, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH XXXVI/34* (2007) 248–251; N. Isailović, *Fragmenti o familijarima Hrvatinica u Dalmaciji i Hrvatskoj krajem XIV i početkom XV veka*, u: *Spomenica akademika Marka Šunjića* (1927–1998), ur. D. Lovrenović, Sarajevo 2010, 315–318.

²⁹ *Državni arhiv u Dubrovniku (=DAD), Lettere e commissioni di Levante* 5, f. 14 (30. 5. 1410); *Dipl. Rag.*, 195.

³⁰ *Zsigmondkori oklevéltár (=ZsO) II–2* (1407–1410), ed. E. Mályusz, Budapest 1958, 424–425, no. 7984, 426, no. 7994, 442, no. 8099; P. Engel – C. N. Tóth, *Itineraria regum*

Знајући да је Жигмунд те године контролисао и Кличевац, може се рећи да је читаво средње Подриње до граница области Павловића потпало под његову контролу.³¹ Чини се да је цела та област у управном смислу, можда само начелно и неформално, прикључена Усори јер се и за Сусед и, што је необично, за Сребреницу наводи да се налазе у овој области.³²

Већ смо рекли да се претпоставља да је Хрвоје стекао Сребреницу око 1404, након доласка свог штићеника, младог Твртка II на престо. Мотиви за проширење његове области били су, без сумње, економски, пошто се радило о средишту рударске производње сребра и једном од најбогатијих тргова у Босни.³³ Сребреница је била заштићена сопственом тврђавом Сребреник, која се помиње и у наведеном дубровачком писму.³⁴ Тврђава Кучлат, која се помиње од XIV века, већ је била преузета, а налазила се на ушћу Јадра у Дрињачу, на пола пута између Сребренице и Зворника који је такође имао трговачки значај, а био је под контролом усорске властеле Златоносовића.³⁵ Како је читав тај простор био крајиште према угарском делу Усоре, Хрвоје је, по свему судећи на потезу према Тузли, изградио тврђаве Бродар и Сусед. Постоје само претпоставке где су се ова два града налазила – Бродар негде изнад река Спрече, Јале или Љешнице, а Сусед нешто ближе Сребреници.³⁶ Једини податак који донекле прецизира локацију Бродара и Суседа је уговор у Тати из 1426. у

et reginarum (1382–1438), Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 1, Budapest 2005, 91; J. Мргњћ, *Северна Босна*, 102–104.

³¹ *ZsO* II–2, 421–422, no. 7965, 422, no. 7969, 423, no. 7974, 424, no. 7977; Engel – Tóth, *Itineraria*, 91; J. Мргњћ, *Северна Босна*, 71, 94, 102–103.

³² Видети нап. 30. Јелена Мргњћ примећује ову необичност (*Северна Босна*, 103), пошто се обично Сребреник везивао за Усору, а не Сребреницу. Није искључено да се поменути топоними заправо односе на Сребреник, али је то мало вероватно имајући у виду друге податке из Жигмундовога итинерара тих седмица 1410. године.

³³ Д. Ковачевић-Којић, *Средњовјековна Сребреница*, passim.

³⁴ М. Динић, *Сребрник крај Сребрнице*, Глас СКА 161 (1934) 185–196 (=Српске земље у средњем веку, 357–367); Н. Крешевлјковић, *Стари босански градови*, *Наше старине* 1 (1953) 12–13; *Лексикон градова и тргова*, 277–281 (А. Фостиков).

³⁵ Н. Крешевлјковић, *Стари босански градови*, 13; Р. Анделић, *Ubikacija oblasti Trebotića i teritorijalno-politička organizacija bosanskog Podrinja u srednjem vijeku*, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* n. s. 30–31 (*Arheologija*) (1977) 243–268; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 32, 36, 52; J. Мргњћ, *Северна Босна*, 76, 95, 104, 125, 131, 139, 145, 151–153; *Лексикон градова и тргова*, 164 (J. Мргњћ).

³⁶ J. Мргњћ, *Северна Босна*, 104–105, 117–118; *Лексикон градова и тргова*, 58, 292 (J. Мргњћ).

коме се и наводи да је те тврђаве некоћ подигао Хрвоје, у области Пољаница (*in contrata Polanch*) код града Сокола, а крај кога су били и поседи који су припадали Драгиши и Хлапу до тренутка када су остали без потомства.³⁷ Нажалост, ово прецизирање не доприноси убицаји јер ниједан од поменутих топонима није поуздано идентификован, као ни личности Драгише и Хлапа. Тврђава Соко тешко да би се могла поистоветити са од Подриња веома удаљеним градом код данашње Грачанице, који се тада свакако налазио у угарском делу Усоре.³⁸

Напомињемо још да би помен ових насеља у уговору у Тати сведочио о томе да је, пре или касније, Жигмунд све поседе које му је Хрвоје предао у пролеће 1410. уступио Српској деспотовини (можда већ 1411. године, заједно са Сребреницом). Сребреница и поменути градови су до 1458. углавном били у саставу Србије, иако су их повремено преузимали и Босанци и Угри (пре свега у време првог пада Деспотовине, 1439–1444). Краткотрајно босанско освајање српских делова Подриња и Усоре 1458. убрзо је поништено турским преузимањем тих територија јер су Османлије држале да је то део освојене Србије. Једино се може претпоставити да су Кучлат у једном тренутку освојиле Косаче, пошто је, за разлику од других околних места, забележен као део вилајета Херсек (Херцеговина).³⁹

Након што је размотрено оно што се до сада зна о историјату четири Хрвојева града и о њиховој предаји Жигмунду 1410, долазимо до непознатог извора који нам одговара на питање ко је био задужен да те градове преда угарским посадама. У архиву породице Баћањи који се раније налазио у Керменду, а сада се чува у Мађарском државном архиву

³⁷ G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* X/6, Budae 1844, 811; Lj. Thallóczy, *Prilozi k objašnjenju izvora bosanske historije*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini 5–2 (1893) 181–184; J. Радонић, *Споразум у Тати и српско-угарски односи од 13. до 16. века*, Глас СКА 187 (1941) 186–191; J. Мргић, *Северна Босна*, 116–118.

³⁸ J. Мргић, *Северна Босна*, 116–118; *Лексикон градова и тргова*, 274–275 (J. Мргић); E. Kurtović – E. Filipović, *Četiri bosanska Sokola*, Pregled – časopis za društvena pitanja 1 (2011) 88–93.

³⁹ A. Веселиновић, *Граница између Србије и Босне у 15. веку*, у: Босна и Херцеговина од средњег века до новијег времена, Београд 1995, 87–100; E. Миљковић, *Зеамет Кушлат*, у: Земља Павловића. Средњи вијек и период турске владавине, Бања Лука – Српско Сарајево 2003, 367–378; J. Мргић, *Северна Босна*, 102–105, 116–126, 131–135; Иста, *Последња два Котроманића и Деспотовина*, у: Пад Српске деспотовине 1459. године, ур. М. Спремић, Београд 2011, 195–202; A. Јаковљевић, *Између османског и угарског крајишта*, 253.

у Будимпешти, сачуване су многе исправе о Славонији у којој је овај племићки род имао бројне поседе. Упркос томе што поменути архив није у целости сачуван због гранатирања установе у којој је чуван, хиљаде исправа које су опстале представљају драгоцен извор за прошлост славонских жупанија, пре свега Крижевачке.⁴⁰ У један документ од 23. марта 1449. који је издао државни судија Ласло Палоци унета је, у форми непотпуног трансумпта, и повеља краља Жигмунда од 5. септембра 1425. у којој се говори о особама награђеним за предају четири Хрвојева града угарском владару. Жигмундова повеља је делом дословно пренета, а делом препричана, али су донети подаци недвосмислени.⁴¹

Жигмунда је, у неком тренутку, вероватно блиском издавању наведене повеље, новчано помогла група племића. Зарад неких његових текућих послова, краљ је добио 5.620 златних форинти од госпође Катарине, њених синова Михаила, Стјепана и Петра, те Гргура, сродника Катарининог покојног мужа Раупа (Рауфа). Захвални владар им се одужио потврдом, односно „новим даровањем“ краљевске вароши Палижна у Крижевачкој жупанији, са низом околних села. Жигмунд је навео да је тај дар, око кога су се сагласили и краљица Барбара и угарски барони, није само резултат позајмице, већ и бројних заслуга којима су покојни Рауп и Гргур задужили краља. Међу њима се, као једина наглашена и прецизирана заслуга, посебно истиче Раупова улога у предаји Сребренице, Кучлата, Суседа и Бродара. Наведено је, наиме, како је дотични, у време када су осорни и неверни Босанци узурпирали оно што је припадало угарском краљу, у Хрвојево име управљао поменутим градовима. Када му је Хрвоје затражио да их преда Угрима, он је то учинио без противљења. На неке мање одређене начине, Рауп и његов сродник Гргур су и касније служили краља, али није сасвим јасно у ком својству и одакле.⁴²

Шта знамо о поменутој двојници? Рауп се помиње као *condam Rawph de Selyzinscz sew Hlewna de villa Verde*, док је Гргур наведен као *Gregorius filius Dywan* [или: *Gywan*] *de Dronychán de Wzkwplia*, те као *frater et consanguineus prefati condam Rawph*. То су сви подаци које нам даје Жигмундова повеља.⁴³ Јасно је да Рауп и Гргур нису рођена браћа

⁴⁰ *Collectio Diplomatica Hungarica – A középkori Magyarország digitális levéltára*, Budapest 2008. (DVD-ROM)

⁴¹ MNL-OL, DL 103615; ZsO 12 (1425), ed. C. N. Tóth – B. Lakatos, Budapest 2013, 385, no. 995.

⁴² Исто.

⁴³ Исто.

(*fratres carnales*), већ евентуално крвни сродници, можда пре по женској линији. Док епитет *de Selyzinscz* не можемо растумачити, дотле је остатак јасан – ради се о жупи (жупанији) Ливно и селу Врде.⁴⁴ Гргур је, пак, син Дивана (или: Ђивана, Живана) из Ускопља. И код њега постоји епитет који нисмо у стању разрешити – *de Dronychan*. Оба непозната епитета су вероватно топоними, називи места или мањих области из којих даропримаоци изворно потичу. Тешко је помислити да се ради о родовским именима. Мађарске повеље искваривале су словенске топониме, често до непрепознатљивости. Мањак других извора додатно отежава идентификацију. Први географски појам могао би се начелно читати као Селишинац, Селизинац или Жељезинац. Између њега и Ливна употребљена је реч *sew (seu)* тј. *или*, што би могло значити да је то други назив за Ливно. Ништа слично није, међутим, познато из других извора. Једино се зна да је Бистрица (Бистички град) било име средишњег утврђења у Ливањској жупи.⁴⁵ Топоним који се везује за Гргура из Ускопља би био најпре Дроничан или Дроницан (можда искварено од Дреница, Дроничина или слично). У преведеним турским дефтерима у наведеним областима места сличног назива нема.

Гргур је било често име у средњовековној Босни, па и у ширем региону (Србија, хрватске земље). О делатности конкретног носиоца тога имена који је био Раупов сродник нема, чини се, других података осим оних које доноси извод из Жигмундове повеље. Разуме се, то се односи на раздобље пре његовог преласка у Славонију. Са друге стране, личност Раупа (Рауфа) из Врдова код Ливна намеће додатна питања и дилеме. Име које је носио овај Хрвојев фамилијар је веома необично, готово јединствено, и већ је збуњивало истраживаче. Не толико у објављеним

⁴⁴ Врдово је данас висораван на Динари између Бителића и села Рујани, Лиштани, Оуак и Чаић која припадају западном делу Ливањског поља (Vojnogeografski institut, Topografska karta SFRJ 1:25000, секција Sinj 522–1–4). Ово насеље се помиње у првим турским дефтерима из XVI века. Видети: 91, 164, MAD 540 ve 173 Numaralı Hersek, Bosna ve İzvornik Livâları İcmâl Tahrîr Defterleri, Ankara 2005, 173; Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1550. godine, ur. F. Dž. Spaho – A. Aličić – B. Zlatar, Sarajevo 2007, 67 (selo Radošić sa mezmama Vrde i Milošić, pripada Livnu), 147–148 (sela Lištani i Vrdova, pripadaju Livnu), 391 (sela Bitelić, Ponikve, Košutice, Vrdova, Zrnošić, Ribarići, Binari, Ptičarić i polovina Vučete Polića i ostalo, pripadaju Sinju i Cetini).

⁴⁵ V. Klaić, *Građa za topografiju i historiju Hlivanjske županije i grada Hlivna*, Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva n. s. 15 (1928) 13–24; С. Рудић, *Неколико нових података о Рестоју Милохни*, ИЧ 58 (2009) 173–180; Т. Рибар, *Западне стране у средњовековној босанској држави*, Београд 2010, према регистру (Ливно).

радовима, колико на маргинама скупова и у приватним разговорима историчара расправљало се о његовој етимологији, језичком пореклу и слично.⁴⁶ Није се, међутим, могло расправљати о до сада непознатом Раупу из Ливна, већ о кнезу Раупу који је служио Хрвоја Вукчића 1399. и током прве деценије XV века, наступајући као његов посланик код Дубровчана, повереник у Сребреници и *miles* града Сплита.⁴⁷ Да ли је то исти Рауп?

Постоји више разлога да верујемо да јесте, али и један убедљив аргумент који такав став озбиљно доводи у питање. Почнимо, најпре, од података који иду у прилог тези да се ради о једној те истој особи. Мада се Рауп помиње у Хрвојевој служби већ од 1399, Вукчић је децембра 1400, заједно са сином Балшом, званично стекао велики део жупе Ливно поклоном босанског краља Остоје.⁴⁸ Иако је контакте са локалном ситном властелом, по свему судећи, остварио већ раније, сада их је могао ојачати, а посебно са оним лицима која су била његови сумећници (осидници) и природни кандидати за његове фамилијаре. На основу Остојине повеље знамо да су се помињали и осидници из Врдова и Вукчићеви делови у том селу.⁴⁹ Други аргумент се односи на већ поменућу необичност и реткост имена Рауп. Најзад, знамо да је у априлу/мају 1405. Рауп био Хрвојев повереник у Сребреници и да је тамо, заједно са људима Драгише Дињићића, заустављао Дубровчане који су ишли у мисију у Угарску која је у то време најављивала напад на Босну.⁵⁰ Да је тај исти Рауп кратко време био *miles* кнеза града Сплита знамо и на основу тога што су му

⁴⁶ О овом питању смо разговарали са покојним проф. Богумилом Храбаком, који се, као и неке друге његове колеге, занимао за порекло Рауповог имена, а следствено томе и за Раупово порекло.

⁴⁷ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* (= ССПП) I-1, Београд – Сремски Карловци 1929, 423–424, 479–481; М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни* I, Београд 1955, 55 (=М. Ј. Динић, *Из српске историје средњег века*, Београд 2003, 507–508); *ZsO* II-1 (1956), 268, no. 2233, 448, nos. 3742, 3745; Ј. Луčić, *Stjecanje, dioba i borba za očuvanje Dubrovačkog primorja 1399–1405*, *Arhivski vjesnik* 11–12 (1968–1969) 125–126; Н. Исаиловић, *О фамилијарима Хрвоја Вукчића*, 132–136.

⁴⁸ F. Miklosich, *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Viennae* 1858, 247–249; С. Новаковић, *Повеља краља босанског Стјепана Остоје војводи Хрвоју и сину му Баоши од 1400*, *Гласник СУД* 23 (1868) 48–53; Ј. Мргјић-Радојчић, *Доњи Краји*, 82; Т. Рибар, *Западне стране*, 83–101, 169–183.

⁴⁹ F. Miklosich, *Monumenta serbica*, 247–249; С. Новаковић, *Повеља краља босанског*, 48–53.

⁵⁰ М. Динић, *За историју рударства* I, 55 (=Из српске историје, 507–508); Н. Исаиловић, *О фамилијарима Хрвоја Вукчића*, 135–136.

Дубровчани честитали на избору, називајући га, из неког разлога, сплитским кнезом.⁵¹ Било би логично да је човек задужен за Сребреницу 1405. био исти онај који је то задужење имао 1410. Будући да се у повељи јасно наводи да је четири града у Подрињу и Усори Рауп предао уз пристанак херцега Хрвоја, нема места сумњи да се ради о догађајима из пролећа 1410. године. Градови су чак наведени истим редом као и у дубровачком извору.⁵²

Једини, али не и небитан аргумент који доводи у сумњу став да је постојао само један Рауп међу Хрвојевим људима је усамљени извор из Сплита, списак градских званичника, ексцерпиран из различитих извора и објављен крајем XIX века. Тамо се, под 25. мартom 1405. године наводи да је *miles* градског кнеза био Рауп Драговић из Сане.⁵³ Том помену савремена дубровачка честитка недвосмислено казује да је тај Рауп исти онај који је био посланик код Дубровчана и са којим су они пар месеци касније имали проблема у Сребреници.⁵⁴ Име Рауповог оца, нити било какво презиме, не помињу се у Жигмундовој повељи из 1425. Епитет *de Selyzinscz* би тешко могао бити породично име.⁵⁵ Дакле, он би без проблема могао бити и Драговић. Но, овакву аргументацију квари епитет из сплитског извора – *de Sana*. Санска жупа, иако је такође била Хрвојева у датом тренутку, врло је удаљена од Ливна и није лако веровати да би евентуална позиција санског жупана Раупу донела епитет *од Сане* или *из Сане*.⁵⁶ Помен села Врде, пак, може искључиво значити порекло, а не службу, јер се није радило о управној јединици. Упркос изнетом аргументу против, а у немогућности да проверимо изворнике пописа сплитских званичника (према белешци у издању, то су акти канцеларије Сплитске општине), склони смо да устврдимо да сви наведени извори о извесном Раупу сведоче о делатности једне те исте личности.

Два допунска податка из дубровачких архивских књига бацају додатну светлост на претходна разматрања. У оба се Рауп помиње у вези

⁵¹ *Serie dei Reggitori di Spalato*, Bullettino di archeologia e storia Dalmata 13 (1890) 31; ССПП I–1, 480–481; Н. Исаиловић, *О фамилијарима Хрвоја Вукчића*, 134–135.

⁵² MNL-OL, DL 103615; *Dipl. Rag.*, 195.

⁵³ *Serie dei Reggitori di Spalato*, 31.

⁵⁴ ССПП I–1, 480–481; М. Динић, *За историју рударства* I, 55 (=Из српске историје, 507–508).

⁵⁵ MNL-OL, DL 103615.

⁵⁶ Не постоји никакав податак којим би се Рауп могао повезати са властелом из Сане која се помиње у повељама Хрватинића из 1412. и 1434. године. F. Miklosich, *Monumenta serbica*, 379, 440; ССПП I–1, 549–551; Ј. Мрغيћ-Радојчић, *Доњи Крају*, 92, 246–247.

са дубровачким властелином Николом Мариновим Гучетићем. Наиме, крајем јуна 1410. Никола је изјавио да је господин кнез Рауп (*miser lo conte Rauf*) њему и његовом брату Рафаилу претходне године послао одређену количину олова да њиме тргују све до Александрије. Доцније, фебруара 1412, Стјепан Хлапчев из Трогира је, као прокуратор тј. заступник *nobilis viri comitis Rauhf Dragouoglich*, примио од Николе Гучетића *uno gattomaunone et una capssa* у вредности од 25 златних дуката. Дотични Стјепан је за прокуратора именован документом закљученим пред сплитским нотаром 9. априла 1411. године, уз препоруку Сплитске општине. На основу ових података можемо закључити да се Рауп помињао и као Драговољић, а не само Драговић, те да је пословао са истакнутим дубровачким трговцима из редова највише властеле – браћом Гучетићима. Олово им је готово сигурно слао из Сребренице која је 1409. још увек била у Хрвојевим рукама, а његове везе са Сплитом у пролеће 1411. године указују на то да је и после предаје градова био у добрим односима са Вукчићем као својим господаром, те да је на страну краља Жигмунда у целости прешао тек око 1413. године.⁵⁷ Мишљења смо да се овиме додатно потврђује претпоставка да је постојао само један Рауп (Рауф) у служби Хрвоја Вукчића.

Међу ливањским осидницима се у повељи из 1400. помиње извесни Галуп из Врдова.⁵⁸ Његову евентуалну повезаност са Раупом нисмо у могућности утврдити. Нажалост, неразјашњена судбина ове оригиналне исправе онемогућава нам увид у изворник који би нам помогао да утврдимо да ли је можда дошло до грешке у читању и да ли је Галуп можда заправо Рауп. Међутим, мало је вероватно да би и Кукуљевић и Новаковић који су ову повељу исписивали погрешили. Име Галуп такође је ретко и необично, и могло би се, по тој несигурној линији,

⁵⁷ DAD, *Diversa cancellariae* 38, f. 136' (25. 6. 1410); DAD, *Diversa cancellariae* 39, f. 28 (6. 2. 1412). Наведене податке су нам уступиле уважене колеге Есад Куртовић и Емир О. Филиповић са Филозофског факултета у Сарајеву, на чему им овом приликом најсрданије захваљујемо. На ове документе се, у својој књизи, недавно осврнуо и Аранђел Смиљанић (А. Смиљанић, *Људи из сјенке – дипломати обласних господара у Босни*, Бања Лука 2015, 250–251).

⁵⁸ F. Miklosich, *Monumenta serbica*, 248–249; С. Новаковић, *Повеља краља босанског*, 48–53. Видети и: V. Klaić, *Grada za topografiju i historiju Hlivanjske županije*, 13–24; M. Petrić, *Etnološka i folkloristička ispitivanja u Livanjskom polju. Porijeklo stanovništva*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu n. s. 15–16 (Etnologija) (1960–1961) 31–34; I. Jurković, *Vrhrički i hlivanjski plemeniti rod Čubranića do sredine 15. stoljeća. Njihov društveni položaj, prostorni smještaj, posjedi i gospodarska moć*, Zbornik OPZ HAZU 24 (2006) 25–69; Т. Рибар, *Западне стране*, 95, 170, 172–174, 176, 181–182.

родбински повезати са Раупом чак и ако се не би радило о истој личности. Но, све ове идеје остају у домену спекулација. Било како било, природно је за поверовати да је Хрвоје свог фамилијара регрутовао управо из редова способнијих и неком вештином обдарених домаћих ситних племића из жупе у којој је прво остварио утицај, а затим је и формално стекао.⁵⁹

О Рауповој каријери од 1399. до 1405. већ је писано у другом раду, па се сада треба позабавити оним што се збивало касније.⁶⁰ Он по свему судећи није дуго боравио у Сплиту јер се у тамошњим документима из 1405. помиње само једном. Релативно брзо је премештен у североисточну Босну где се старао о одбрани од угарских напада који су годину за годином покретани против босанског краља и властеле. Када се Хрвоје Вукчић, после једног већег пораза Босанаца 1408. и јасног опредељења Ладислава Напуљског за уско италијанску политику, измирио са краљем Жигмундом на прелазу из 1408. у 1409. годину, Раупов положај у Сребреници можда је постао релаксиранији, на шта указују и раније наведени дубровачки подаци о трговинској сарадњи са Гучетићима.⁶¹ Међутим, ни то није сасвим поуздано јер је раздор између босанске властеле могао испровоцирати напад на Хрвојеву „енклаву“ са друге стране, из краљеве области или земље Павловића. Било како било, Рауп је пролеће 1410. дочекао као „губернатор“ тј. управник четири Хрвојева града и предао их Жигмунду најкасније у мају те године, по заповести свог господара. Он је, чини се, био више од кастелана и наступао је као Вукчићев викар у тој области. Након предаје градова, искључујући два до сада пронађена помена у дубровачким канцеларијским књигама, извори о самом Раупу су утихнули. Знамо само да је умро пре 1425. године и да су његови наследници још пре тога држали варош (трговиште) Палижну у Крижевачкој жупанији.⁶²

Може се само претпостављати како се одвијао Раупов живот после 1410. Градове је предао по Хрвојевој жељи, те се са њиме, као што смо и утврдили, није одмах разишао. Наставио је да одржава везе са

⁵⁹ О институцији фамилијара видети: M. Rady, *Nobility, Land and Service in Medieval Hungary*, Houndmills 2000, 110–131; P. Engel, *The Realm of St Stephen. A History of Medieval Hungary, 895–1526*, London – New York 2001, 126–128; Н. Исаиловић, *О фамилијарима Хрвоја Вукчића*, 126–127; *Isti, Fragmenti o familijarima*, 309–311.

⁶⁰ Н. Исаиловић, *О фамилијарима Хрвоја Вукчића*, 132–136.

⁶¹ М. Динић, *Вести Еберхарда Виндекеа о Босни*, Југословенски историјски часопис 1 (1935) 352–367; D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 137–146; Н. Исаиловић, *Политика босанских владара*, 164–170.

⁶² MNL-OL, DL 103615. Видети и нап. 57.

Дубровником, Трогиром и Сплитом, а у потоњи град се можда поново преселио. Није нам познато када му је Жигмунд први пут доделио имања у Славонији. Можда је, као утицајни фамилијар, прешао на поседе које је Вукчић добио од Жигмунда у Пожешкој и Шомођској жупанији, а можда је одмах добио и своје сопствене поседе.⁶³ Уколико је и боравио уз Хрвоја до 1413. године, након тога је свакако постао веран искључиво угарском краљу. У раздобљу од те године, па све до Вукчићеве смрти 1416. Жигмундово ривалство са некадашњим сплитским херцегом достигло је врхунац. Рауп је, у том сукобу, јасно је из каснијих повеља, морао остати на мађарској страни.⁶⁴ О томе би, додуше веома посредно, могла сведочити и чињеница да је за кастелана Бистричког града у Ливну Хрвоје пре 1416. именовао свог протовестијара Михаила Кабужића, иначе Дубровчанина. Да је Рауп остао уз свог дугогодишњег господара, као Ливљанин и човек са вишегодишњим искуством био би много позванији кандидат за ту функцију.⁶⁵

Босански великаши који су задужили угарску круну углавном су добијали поседе у Славонији, пре свега у Крижевачкој жупанији. Тако су Златоносовићи барем десетак година (1415–1425) држали град Ђурђевац и читав њему припадајући посед, док је град Калник једно време био у рукама Вука Вукчића, затим краља Твртка II Твртковића и, напослетку, Владислава Херцеговића и његових потомака.⁶⁶ Хрвоје је, пак, од око 1409. до 1413. био жупан Пожеге.⁶⁷ Посед Палижна, који се налазио око данашњег места Палешник код Гарешнице (данас у општини Херцеговац), припадао је некад истакнутом властеоском роду чији је члан био и знаменити приор Вране, први побуњеник против краља Жигмунда и потенцијални учесник битке на Косову 1389. године – Иван од Палижне.

⁶³ J. Stipišić – M. Šamšalović, *Isprave u Arhivu Jugoslavenske akademije*, Zbornik NI JAZU 2 (1959) 363, no. 1449; J. Мргић-Радојчић, *Доњи Крају*, 90.

⁶⁴ Занимљиво је приметити да су и Раупова родбина и Вук, син Милоша Дружића, још један Хрвојев фамилијар који је променио страну, награђени новом даровницом истог дана – 5. септембра 1425. У истом периоду, који је коинцидирало и са обновом Жигмундових односа са босанским краљем Твртком II, угарски владар је награђивао још неке учеснике „босанских војни“. Видети и: L. Thallóczy, *Studien*, 354–355; J. Мргић-Радојчић, *Доњи Крају*, 77, 92, 246; J. Мргић, *Северна Босна*, 106; *ZsO* 12, 386–388, nos. 996, 997.

⁶⁵ Н. Исаиловић, *Омиш*, 143–144; Исти, *Михаило Кабужић, дубровачки одметник – босански дипломата*, ИЧ 56 (2008) 397–398.

⁶⁶ В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, Београд 1979, 104–105, 154–165; P. Engel, *Neki problemi*, 59–61; J. Мргић-Радојчић, *Доњи Крају*, 81.

⁶⁷ J. Мргић-Радојчић, *Доњи Крају*, 90.

Због неверства, краљица Марија Анжујска и њен супруг су њему и његовим сродницима одузели славонске поседе.⁶⁸ Они су привремено дозначени неким од водећих Жигмундових присталица, али се у њима убрзо јављају извесне друге личности. Историчари су разматрали могућност да су Ивановим нећацима, који су касније добили опрост, враћени поседе.⁶⁹ Међутим, ако се тај повраћај и десио, очито није био дугог века. У првим годинама XV века помиње се неколико племића са епитетом од Палижне.⁷⁰ Правилно тумачење се, међутим, донекле проблематизује постојањем још једне Палижне у Крижевачкој жупанији, на релативно малој удаљености од оне коју је држао приор Иван, а касније и Рауп и његови потомци. Та је Палижна, по локалној цркви Светог Петра, најчешће називана Палижна Светог Петра, али је овај светачки епитет каткад умео изостати у дипломатичкој грађи.⁷¹

Било како било, у неком тренутку између 1410. и 1425. Рауп је, заједно са својим сродником који је вероватно дуго био део његовог окружења, Гргуром из Ускопља, добио у посед Палижну, која је пре тога морала dospети у краљевске руке – можда због изумирања мушке линије, а можда и због неверства претходних држалаца. У акту из 1425. јасно се наводи да Жигмунд на име *нове даровнице* (*nove sue donacionis titulo*) даје Рауповој удовици и деци, те поменутом Гргуру, краљевску варош (трговиште) Палижну, која је тада већ била у њиховим рукама, са селима Липје (Lyppe), Пауснић или Паусница (Pausnycz), Липнић или Липница (Lypnycz), Инбовац (Inboucz), оба Кућана (utraque Kwthyan), Харшје или Храшће (Harzye), Набрадовац (Nabradouc), Чуковина (Chwkwowyna), Сивац и други Сивац (Sywecz, alia Sywecz) и Руменић (Rwmenycz). Иако се нека од њих помињу и у другим средњовековним изворима, ниједно од ових села данас више не постоји, нити су поуздано убицирана, па не можемо са поузданошћу рећи да ли смо их исправно „вратили“ у

⁶⁸ N. Budak, *Ivan od Paližne, prior vranski, vitez Sv. Ivana*, Historijski zbornik 42 (1989) 57–70; H. Gračanin, *Ivan Paližna u povijesnim vrelima i historiografiji*, Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru 4 (2011) 237–267.

⁶⁹ N. Budak, *Ivan od Paližne*, 63–65.

⁷⁰ ZsO 4 (1994), 579, no. 2554 (1414); ZsO 5 (1997), 671, nr. 2512 (1416); ZsO 6 (199), 301, no. 1031 (1417), 491, no. 1945 (1418), 627, no. 2576 (1418); ZsO 7 (2001), 324, no. 1387 (1420).

⁷¹ Данас је Палижна Светог Петра насеље Северин у истоименој општини у Хрватској.

⁷² P. Engel, *Magyarország a középkor végén*, Budapest 2001. (CD-ROM). Видети и: Vojnogeografski institut, Topografska karta SFRJ 1:25000, секције Bjelovar 322–4–2, 322–4–4, Virovitica 323–3–1, 323–3–3. Поменуте топониме не разрешава ни: K. Dočkal,

словенски облик.⁷² Могуће је да је првобитна даровница проширена овим селима, а можда се радило о пукој потврди раније стеченог као виду гаранције за преузети новац. Иако је повеља дата у препричаном облику, не постоји ништа што би указивало на то да је Палижна те 1425. дата по први пут или заложена за 5.620 форинти. Управо је чињеница да су Раупови потомци располагали позамашном сумом могла сведочити о томе да су они били релативно добростојећи племићи, а зарада од трговишних такси могла је бити извор солидних прихода. Упркос томе што је мрежа трговачких вароши у Крижевачкој жупанији била врло развијена, уступање важног поседа какав је био Палижна значило је да је краљ Жигмунд у великој мери ценио Раупове заслуге из времена сукоба са Босном и након њих.⁷³

Подаци о Рауповим потомцима и њиховој делатности у Палижни и околини релативно су бројни и могу се пратити барем у раздобљу од 1425. до 1482.⁷⁴ Кажемо барем, пошто су одређени племићи „од Палижне“, који се од 1470-их година па све до пред Мохачку битку јављају у изворима, можда били њихови сродници, а можда власници неких делова поседа или нови поседници читавог комплекса. Многе скупине поседа у Крижевачкој жупанији прешле су крајем XV века у руке магнатске породице Баћањи која је, вероватно путем орођавања и превођењем локалног племства у статус својих фамилијара, у свој архив интегрисала и документе бројних породица, па тако и Раупових наследника.⁷⁵ Док је Деже Чанки само навео постојање рода Раупа (Рапа) Хорвата (Хрвата)⁷⁶ у

Srednjovekovna naselja oko Streze. Prilog našoj srednjovekovnoj topografiji, Starine JAZU 46 (1956) 145–202, као ни студије Дежеа Чанкија (D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* I–V, Budapest 1890–1913; Idem, *Körösmegye a XV-ik században*, Budapest 1893) и Елемера Мајјуса (E. Mályusz, *A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban*, Levéltári Közlemények 3, 5–8, 10–11, 13, Budapest 1925–1935).

⁷³ S. Varga, *Pozadina utemeljenja voćinskog franjevačkog samostana*, u: Voćin – crkva i svetište, ur. I. Žuljević, Požega 2013, 46–65; T. Pálosfalvi, *Szlavónia a késő középkori Magyar Királyságban*, História 5–6 (2011) 19–23; Isti, *The Noble Elite in the County of Körös (Križevci) 1400–1526*, Budapest 2014, passim, mapa u prilogu.

⁷⁴ MNL-OL, DL 43858, DL 100650, DL 103569, DL 103615, DL 103839, DL 106984, DL 107052.

⁷⁵ Само један документ који се односи на Раупово потомство не припада архиву Баћањија, већ збирци која је првобитно припадала Народном музеју у Будимпешти (MNL-OL, DL 43858).

⁷⁶ О значењу епитета Хорват (Хрват) у угарским земљама видети: J. Siebmacher's *grosses und allgemeines Wappenbuch. Der Adel von Kroatien und Slavonien*, Nürnberg

Палижни и упутио на неколико повеља о њему (укључујући ту и анализирану из 1425. године), Тамаш Палошфалви у својој подацима богатој и на изворној грађи заснованој монографији о племству Крижевачке жупаније није овај род ни поменуо, можда зато што су подаци о њему оскуднији од података о другим породицама.⁷⁷ О њима ништа не говори ни Пал Енгел у својим радовима о угарским службеницима и племићким породицама, као ни други истраживачи угарског племства.⁷⁸

Како би се радило о теми која превазилази оквире овог чланка, не бисмо желели овом приликом детаљно писати о делатности Раупових потомака. На основу седам релативно опширних докумената који их се најнепосредније тичу можемо само констатовати да су на посед довели своје људе, вероватно такође Босанце.⁷⁹ Један од њих, Драгиша, убијен је због крађе на суседном поседу Тименица, званом и Сентандраш тј. Свети Андрија (1430).⁸⁰ Неколико година касније (1434), фамилијари госпође Катарине, њених синова и Гргура, који се у изворима почиње називати и Гргуром Хорватом (Хрватом), на силу су однели робу са сајма у оближњем трговишту Нови Двор (Ујудвар), тврдећи да њима припада тај пазарни дан.⁸¹ Сви остали документи везани су за породичне размирице око новца, залога и поседа, а предмет расправе је била и позајмица краљу

1899, s. v. Horvath, I. de Palisna; M. Ančić, *Jajce. Portret srednjovekovnoga grada*, Split 1999, 29–63; D. Petković, *Hrvatsko ime u srednjovekovnoj Slavoniji – prema nekoliko primjera u diplomatskim izvorima od 13. do 15. stoljeća*, *Starohrvatska prosvjeta* III–33 (2006) 243–281; Н. Исаиловић, *Неколико нових података из 1436. године о фамилијарима Хрватинића у жупама Земуник и Глаж*, *ИЧ* 60 (2011) 165–166.

⁷⁷ D. Csánki, *Körösmegye a XV-ik században*, Budapest 1893, 25–26, 130; T. Pálosfalvi, *The Noble Elite*, passim.

⁷⁸ I. Nagy, *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal* I–XII, Pest 1857–1868; J. Karácsonyi, *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig* I–IV, Budapest 1900–1904; B. Kempelen, *Magyar nemes családok* I–XI, Budapest 1911–1932; P. Engel, *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*, Budapest 1996; Isti, *Magyar középkori adattár. Magyarország világi archontológiája 1301–1457. Középkori magyar genealógia*, Budapest 2001. (CD-ROM).

⁷⁹ MNL-OL, DL 43858, DL 100650, DL 103569, DL 103615, DL 103839, DL 106984, DL 107052.

⁸⁰ MNL-OL, DL 43858. Посед Тименица (Теменица) припадао је власницима трговишта Нови Двор (Ујудвар) из породице Штефекфи-Сентандраши. Видети: T. Pálosfalvi, *The Noble Elite*, 261, 464.

⁸¹ MNL-OL, DL 103569; Gj. Szabo, *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1920, 102.

Жигмунду из 1425. године. Свађе је компликовала и чињеница да су Рауп (у каснијим документима навођен и као Рап) и Гргур, као и њихови наследници, били у статусу заједничког држања поседа који им, будући да се није радило о управној јединици или служби, није дат као *honor*, већ као баштина, што је било и уобичајено за угарску праксу.⁸² А наследника је било много. Рауп је имао најмање три сина (Михаила, Стјепана и Петра)⁸³ и три ћерке (Маргарету – Маргит, Агнес и Јелену – Елену), а свој део је тражила и Гргурова удовица Доротеја. Раупове ћерке су се удавале за виђеније припаднике локалне властеле и потраживале су свој део наследства, као и њихова деца.⁸⁴ У породичним споровима поједине стране су, практично као адвокати, заступали угледници са околних поседа. Но, детаљи о свим овим питањима, као што је наговештено, завређују једну посебну студију.

⁸² MNL-OL, DL 100650, DL 103615, DL 103839, DL 106984, DL 107052.

⁸³ Према до сада доступним подацима, Раупови синови, који се у једном документу наводе и као Раповићи, оставили су само женско потомство. Михаило је имао кћи Елизабету, Стјепан Катарину звану Катка, а Петар такође Катарину. Учесталост имена Катарина у овом роду очито је везана за Раупову жену која се тако звала и чије нам порекло није познато. Стјепанова кћи Катарина (Катка) била је удата за Петра, сина Павла Х(о)рвата из Вехтовца (или Вехтиновца).

⁸⁴ Маргарета се удала за неког Винцентија, а касније се помињу њени синови Никола и Јурај. Не зна се да ли су они Винцентијева деца, јер се у последњим деценијама у Палижни помињу извесни Никола и Јурај, синови Микулаша, но није извесно да се ради о идентичним личностима. Агнес се удала за Жозу Терека из Крештеловца са којим је имала сина Ладислава (Т. Pálosfalvi, *The Noble Elite*, 200–202, 451). Јеленин муж био је, пак, Јурај Јурјевић из Сентадраша (Светог Андрије), а са њим је имала сина Ивана и кћери Катарину и Марку. Није сасвим јасно да ли су ови Сентандраши-Ђерфи у вези са породицом Штефекфи или су везани за други посед истог имена у Крижевачкој жупанији. Видети: Т. Pálosfalvi, *The Noble Elite*, 260–265, 464.

ПРИЛОГ

Извод из повеље MNL-OL, DL 103615 који се односи на повељу краља Жигмунда од 5. септембра 1425. године издату потомству Раупа од Ливна и Гргуру од Ускопља

...prima videlicet domini Sigismundi regis Bude feria quarta proxima ante festum Nativitatis virginis gloriose anno domini millesimo quadringentesimo vigesimo quinto ad propriam suam comissionem emanata declarabat quod prefatus dominus Sigismundus rex sicuti pro quinque milibus sexingentis viginti duobus florenos auri parvi veri et iusti ponderis quos nobilis domina relicta ac Michael, Stephanus et Petrus filii necnon Gregorius filius Dywan de Dronychan de Wzkwplia frater et consanguineus prefati condam Rawph de Selyzinscz sew Hlewna de villa Verde ad ipsius domini Sigismundi regis requisicionem et complacenciam singularem pro certorum suorum negociorum expedicionibus utilitatem et comodum regnorum suorum concernentibus maiestati sue dedissent et assignassent et realiter persolvissent sic non minus ymmo magis pro fidelibus serviciis et multiplicium gratuitorumque fidelium obsequiorum meritis virtuosis gestis acceptisque et sinceris complacenciis prefati condam Rawph quibus idem vita sibi comite ac eciam tandem prefatus Gregorius in multis regni arduis agendis et expedicionibus prosperis scilicet et adversis sub diversitate locorum et temporum non sine sui et suorum sanguinis effusione sumptuumque et expensarum pluralitate non parcendo rebus suis et personis cum omni senceritatis (!) zelo et solitudine indefessa sue maiestati et Sacre Corone regni Hungarie predicti gratos se reddere studuissent utique et acceptos quique Rawph alias inter cetera sua fidelia obsequia nonnullis bonis suis in sincere fidelitatis indicium de perditis et amissis quod manusque violentas eo tunc infidelium ac rebellium ipsius Regie maiestatis puta protervorum Boznensium pro se ipsis vendicatis, usurpatis et occupatis tandem quedam castra Zreberyne, Kerechlad, Zwzed⁸⁵ et Brodar appellata in partibus dicti Regni Bozne habita que protunc ipse Rawph nomine condam dotis (!) ducis Herwoye gubernasset eodem Herwoe volente absque alicuius difficultatis obstaculo suis Regis manibus sponte tradidisset et assignasset volens itaque et cupiens ipse dominus Rex premissorum

⁸⁵ Можда стоји Zwdezdz.

contemplacione prescriptos dominam relictam et filios necnon fratrem sew consanguineum memorie condam Rawph suo regio ffavore prosequi gracioso et vis sue maiestatis benevolenciam ostendere favorosam opidum sew possessionem suam regalem Palyczna vocatam in comitatu Crisiensi tunc apud manus eorundem domine et filiorum et fratris pretacti condam Rawph habitam simulcum villis Lyppye, Pausnycz, Lypnycz, Inboucz, utraque Kwthyan, Harzye et Nabradouc. Item Chwkowyna⁸⁶, Sywecz, alia Sywecz et Rwmenycz⁸⁷ nominatis aliisque universis et omnibus eiusdem et ipsorum utilitatibus et pertinentiis quibuslibet locis videlicet sessionibus populosis et desertis ceterisque iuribus iurisdicionibus redditibus et proventibus ac ecclesiarum patronatibus et generaliter quibuslibet utilitatibus et pertinenciarum integritatibus quovis nominis, vocabulo, vocitatis ad easdem possessionem Palyczna et villas prenominatas de iure spectantibus et pertinere debentibus sub ipsorum veris metis et antiquis limitibus quibus et in quantum eedem usque tunc rite et legitime ad prefata Palyczna pertinuisent certeque fuissent et possesse, ex certa sue maiestatis scientia de consensuque et beneplacita voluntate serenissime principis domine Barbare eadem gratia predictorum regnorum regine contoralis sue carissime, prelatorum eciam et baronum suorum ad id accedens consilio prematuro prelibatis domine relicte et ac Michaeli et Stephano et Petro filiis necnon Gregorio filio Gywan fratri sepe dicti Rawph ipsorumque heredibus et posteritatibus universis de manibus suis Regiis nove sue donacionis titulo et omni eo iure quo eedem sue rite incumbissent collacioni dedisset et contulisset iure perpetuo et irrevocabiliter tenenda, possidenda, pariter et habenda sub expeditoria cautione et aliis articulis literis in eisdem declaratis...

⁸⁶ Можда стоји Chokowyna или Churkowyna.

⁸⁷ Можда стоји Promenycz.

Neven Isailović

**AN UNKNOWN SOURCE ON THE SURRENDER OF HRVOJE
VUKČIĆ HRVATINIĆ'S TOWNS TO HUNGARIAN KING
SIGISMUND IN 1410**

Summary

This paper, based on a formerly unknown document from the Hungarian State Archives in Budapest, broadens the information on the surrender of four towns/fortresses in the middle Drina valley and southern Usora, which belonged to Hrvoje Vukčić (Srebrenica, Kučlat, Sused and Brodar), to Hungarian King Sigismund of Luxemburg in the spring of 1410. Hungarian garrisons, with Hrvoje's consent, took over the towns from their warden Raup (Rauf), a man from the village of Vrde in župa Livno. Due to this and his other merits for the benefit of King Sigismund, Raup was awarded the royal town (marketplace) of Paližna (Palešnik) in the County of Križevci in Slavonia. Furthermore, Raup, his wife, children and their relative Grgur of Uskoplje gained numerous neighbouring villages as the hereditary possessions. Raup's heirs were mentioned on these possessions at least from 1425 until 1482, according to currently available sources. The paper also discusses the issue of Raup's identification, i.e. whether Raup of Livno and Raup, twice listed as Raup Dragović/Dragovoljić from Sana, a servant of Hrvoje Vukčić from the period 1399–1405, are identical personalities. Although we lack explicit confirmation for such a theory, the unusual name and positions that the afore-mentioned person held in Hrvoje's environment suggests that all the mentions of Raup refer to the one and the same person.

Keywords: Hrvoje Vukčić Hrvatinić, Sigismund of Luxemburg, Raup (Rauf) of Livno, Grgur (Gregorius) of Uskoplje, Srebrenica, Kučlat, Brodar, Sused, 1410.

Чланак примљен: 30. 04. 2015.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 30. 07. 2015.

Милош ИВАНОВИЋ*
Историјски институт
Београд

„ДОБРИ ЉУДИ“ НОВОБРДСКОГ ЗАКОНИКА ДЕСПОТА СТЕФАНА ЛАЗАРЕВИЋА**

Апстракт: У раду се разматра функција и друштвени статус „добрих људи“ који се помињу у *Новобрдском законнику* деспота Стефана Лазаревића из 1412. године. Управо 24 особе означене овим термином су и сачиниле тај законски текст. Уочава се да у самом законнику треба раздвојити податке које пружају рударски прописи, од одредби које су регулисале градски живот у самом Новом Брду. Запажа се да су имали важну улогу у разрешавању рударских спорова. У самом граду тим именом су означавани одређени чланови саборног суда, сведоци на исправама и једна врста градских магистрата. Личности које су вршиле улогу „добрих људи“ спадале су у ред истакнутијег и имућнијег градског становништва.

Кључне речи: добри људи, Ново Брдо, законик, сведоци, поротници, рудари, властела, свештеници.

Познавање средњовековних прилика понекад у значајној мери зависи од одгонетања значења извесних термина који се срећу у изворима везаним за овај период. При томе се истраживачи српске средњовековне прошлости сусрећу са бројним проблемима. Међу њима свакако највећи је да располажемо са релативно малобројним врелима. Други проблем лежи у чињеници да термини нису коришћени увек конзистентно, већ су неки од њих употребљавани за означавање различитих појава или особа.

* milos.ivanovic@iib.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Средњовековне српске земље (13–15. век): политички, привредни, друштвени и правни процеси* (ев. бр. 177029).

То је на најбољи начин показала студија о отроцима.¹ У извесној мери слична примедба се може изнети и за појам „добри људи“ који је у овом раду предмет нашег интересовања.

Потребно је напоменути да је употреба термина „добри људи“ у српским средњовековним изворима до сада једино целовито размотрена у оквиру *Лексикона српског средњег века*, где је одредницу о томе написао Ђорђе Бубало.² Наше интересовање у овом раду усмерићемо на *Новобрдски законик* деспота Стефана Лазаревића из 1412. године,³ где се појам „добри људи“ среће релативно често. Покушаћемо да утврдимо која је била њихова улога сходно тексту закона. Такође, намера нам је да размотримо друштвени статус личности које су вршиле функције означене поменутиим појмом. Друге српске изворе у којима се јављају „добри људи“ овом приликом углавном остављамо по страни, али напомињемо да и они заслужују подробну анализу. Термин „добри људи“ био је познат и у многим другим средњовековним друштвима, те је зато побудио пажњу многих научника.⁴ Стога се ради потпуности овог проучавања намеће и коришћење методе поређења Новог Брда са другим средњовековним градовима.

Први помен „добрих људи“ у оквиру *Новобрдског законика* налазимо већ у његовом уводу. Деспот Стефан у том одељку сведочи да је градски сабор Новог Брда затражио од њега да донесе закон о рудницима, какав су имали и од ранијих српских владара, укључујући и кнеза Лазара. Тим поводом он се посаветовао са властелом, након чега је наредио да се нађу „кѣ · чловѣке доврѣ, ѡт дроуѣхъ мѣстехъ коа роудѣ имаю да им оучиню законъ како е и прьво было · кои соут вѣщи ѡ роупахъ · и цо оучине, да донесоутъ господѣствоу ми · да им господѣство ми

¹ Ђ. Бубало, *Шта значи реч отрок у српским повељама?*, Зборник МС за историју 56 (1997) 19–58.

² *Лексикон српског средњег века* (даље: *ЛССВ*), ур. С. Ћирковић, Р. Михаљчић, Београд 1999, 161–162 (Ђ. Бубало).

³ С. Ћирковић, *Новобрдски законик деспота Стефана Лазаревића из 1412. године*, Ново Брдо, Београд 2004, 174; С. Ћирковић, *Латинички препис Рударског законика деспота Стефана Лазаревића. Увод, текст, превод и коментари*, Београд 2005, 8–12, аутор је у овим радовима потврдио оправданост поменутог назива за овај извор, а такође је размотрио и проблеме везане за време његовог издавања.

⁴ Немачка историчарка Karin Nehlsen-von Stryk посветила је читаву монографију „добрим људима“ раног средњег века: K. Nehlsen-von Stryk, *Die boni homines des frühen Mittelalters, unter besonderer Berücksichtigung fränkischen Quellen*, Berlin 1981. Нажалост, овај рад био нам је недоступан. Иста ауторка написала је и чланак *boni homines* за: *Lexikon des Mittelalters*, vol. 2, München – Zürich 1983, 424.

потврди да си и напред држе“.⁵ У даљем тексту наводи се да је нађено 24 људи чија имена се затим и наводе.⁶ Задатак „добрих људи“ у овом случају је дакле био да саставе закон, какав је и некада Ново Брдо имало, а који је Стефан Лазаревић онда имао само да потврди. Компетенције „добрих људи“ су у овом случају биле релативно широке. Из тог разлога мислимо да се не може прихватити мишљење Бранислава Ђурђева по коме су они имали улогу поротника.⁷ Доиста, ту долазимо до питања да ли су у овом случају „добри људи“ имали улогу да потврде већ постојећи законик или да сачине нови на основу старијих одредби? Прву тезу заступао је Ђурђев, сматрајући да је израз *учинити закон* значао обновити или потврдити постојећи законски текст.⁸ Са друге стране, Иван Божић је, чини се са пуно права, указао да поменута синтагма не може означавати оно што јој је Ђурђев преписивао.⁹ Надаље је образлагао да су „добри људи“ бирани када је требало да се нешто написмено формулише, а што је пак старим људима или стручњацима било добро познато. Њихови искази о границима су записивани и поштовани. Понекад су пак давали изјаве о оптерећењима сељака, што је онда записивано у старе повеље. Враћајући се проблему настанка законика, Божић је закључио да за потврду готовог текста не би било потребно позивати „добре људе“.¹⁰ Подвукао је да се на крају уводног дела, после набрајања „добрих људи“, каже „Тако учинише више речена 24 човека по наређењу господаревом“.¹¹ Латинички препис је на том месту још прецизнији, јер додаје да су учинили закон о јамама и судовима.¹² Аргументи које је Божић изнео

⁵ Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1962, 37.

⁶ Исто, 37–38.

⁷ В. Ђурђев, *Kada i kako su nastali despota Stefana zakoni za Novo Brdo*, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine XX (1972–1973)* 1974, 51–53.

⁸ Исто, 51.

⁹ И. Божић, *Критика*, (В. Ђурђев, *Kada i kako su nastali despota Stefana zakoni za Novo Brdo*, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine XX (1972–1973)*, Сарајево 1974, 41–63), ИГ 1–2 (1976) 173. У даљем тексту И. Божић, *Критика*. Поткрепљујући своје тврђење, Божић се око значења речи учинити, потврдити и обновити позивао на примере из: Ћ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских II*, Биоград 1863, 187, 392; Ћ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских III*, Биоград 1864, 398–400.

¹⁰ И. Божић, *Критика*, 173–174.

¹¹ За превод на савремен језик види: Б. Марковић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића. Превод и правноисторијска студија*, Споменик САНУ 126 (1985) 13; И. Божић, *Критика*, 174.

¹² С. Ћирковић, *Латинички препис Рударског законика*, 20, 41.

заиста говоре у прилог чињеници да су „добри људи“ састављали законик, а не само позвани да потврде већ постојећи текст. Када је деспот Стефан децембра 1405. издавао своју повељу Дубровчанима о слободи трговине, нагласио је да им потврђује закон какав су имали у време првих српских владара, те цара Стефана Душана и кнеза Лазара.¹³ Разлика између те формулације и позивања „добрих људи“ да учине закон је очигледна и не сме се занемарити. Мора се, међутим, приметити да је било примера да су стариници указивали на међе сходно ономе што је записано у актима. Управо је такав пример из 1355. са међама Понорца, Крушчице и Лабићева где су „старци добри људи“ добили задатак да отешу међу сходно одредбама хрисовуље краља Милутина.¹⁴ Занимљиво је да се потом не наводе ни те међе ни имена стариника. Наравно, с обзиром на све до сада изнесено, слажемо се са мишљењем да је овде, чини се, реч о сачињавању законика на основу старијих одредаба које су имале своје место у повељама српских владара, које су важиле и за владавине кнеза Лазара.¹⁵ Разматарјући ово питање Сима Ћирковић, свакако најбољи познавалац *Новобрдског законика*, истакао је да образовање стручног тела ради састављања закона није била честа појава у рударском праву средњег века. Тада, по њему, вероватно није било преписивања неког ранијег закона, ни прерада или превода постојећег кодекса. Због тога сматра да су се 24 вештих људи држали онога што је примењивано, а што су сматрали добрим и праведним, уз ослањање на обичајно право. Додао је и да је то разлог услед кога истраживачима није успело да у неком европском рударском правном споменику нађу одредбе које се срећу у нашем законик.¹⁶ Коначно, важно је приметити да се у турском рударском праву пре свега препознају прописи деспотовог закона за Ново Брдо. Очито да је било и других преосманских прописа, али за сада није познато њихово порекло.¹⁷ Досадашње излагање је несумњиво потврдило значајна овлашћења која су „добри људи“ имали при изради *Новобрдског законика*.

Да би тај задатак могли ваљано да обаве наглашавало се да „добри људи“ треба да буду *вешти о рупама*, другим речима, рударски стручњаци.¹⁸

¹³ А. Веселиновић, *Повеља деспота Стефана Лазаревића Дубровчанима*, ССА 10 (2011) 156.

¹⁴ С. Новаковић, *Законски споменици*, Београд 1912, 430.

¹⁵ И. Божић, *Критика*, 174.

¹⁶ С. Ћирковић, *Латинички препис Рударског законика*, 72.

¹⁷ Исто, 69–72.

¹⁸ Б. Марковић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, 13; И. Божић, *Критика*, 173.

Уз имена појединих особа задужених за састављање законика наведена су и њихова занимања као ближа одредница. За Матка је тако напоменуто да је био хутман.¹⁹ Реч је о термину немачког порекла, а означавао је надзорника који је био у служби власника делова рудника. Имао је задатак да заступајући дружину за коју ради, евидентира и обрачунава трошкове. Појављивали су се када је требало решити спорове и наћи техничка решења. Припадала им је надокнада у износу од једне литре динара за мерење рупа.²⁰ Према османском тексту законика и Дминко је био хутман.²¹ Имајући у виду специфичност материје изложене у законнику, није искључено да је и међу осталим „добрим људима“ било оних који су обављали специјализована рударска занимања.

Текст изворника нам предочава да су они имали бити изабрани из других места која су била позната по рударству. Таквим избором се вероватно желела обезбедити објективност при сачињавању законика.²² Међутим, у науци је ваљаност српског текста законика на овом месту доведена у питање. Изнет је став да је турски превод споменика ту тачнији,²³ када каже да је „деспот позвао 24 особе из рудника Новог Брда и из других рудника који познају закон, да га напишу, како би он на њега ставио свој печат“.²⁴ Потпору за своје уверење Иван Божић је налазио у чињеници да се при навођењу „добрих људи“ само за пет особа назначава одакле су били. Сходно томе запитао се да ли је могуће да су остали били из самог Новог Брда.²⁵ Као прилог тој тези скренуо је пажњу на чињеницу да се у тестаменту Гостише Братосаљића састављеном у Новом Брду, међу његовим дужницима помиње „Martin Smergeuich“. По њему, ова

¹⁹ Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана*, 37–38.

²⁰ Исто, 40–42, 48; С. Ћирковић, *Латинички препис Рударског законика*, 36; Б. Марковић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, 15, 16, 19, 39, 49, 55–56; N. Beldiceanu, *Les actes de premiers sultans. Conservés dans les manuscrits Turcs de la bibliothèque nationale a Paris* II, Paris–La Haye 1964, 109–110, 184, 234, 248, 250, 260; ЛССВ, 630 (С. Ћирковић); М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни* II, Београд 1962, 84; Д. Ковачевић-Којић, *Друштвена структура рударских градова*, Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век), Смедерево–Београд 1992, 37.

²¹ N. Beldiceanu, *Les actes de premiers sultans* II, 246.

²² С. Ћирковић, *Латинички препис Рударског законика*, 11.

²³ И. Божић, *Критика*, 173.

²⁴ Превод према: S. Rizaj, *Rudarstvo Kosova i susednih krajeva*, Priština 1968, 209; Турску верзију законика први је објавио: N. Beldiceanu, *Les actes de premiers sultans* II, 245, цитирано место.

²⁵ И. Божић, *Критика*, 173.

особа је идентична са Мартином Смрдећевићем, који је поменут међу „добрим људима“ у уводу законика.²⁶ Сам је закључио да то ипак остаје само претпоставка.²⁷ При расправљању овог питања вреди назначити да и латинички препис законика, попут ћириличног, наводи да су 24 добрих људи имали бити изабрани од других места која имају руду.²⁸ Ова чињеница добија на значају ако се узме у обзир да је овај препис начињен са рукописа који припада другој редакцији у односу на ону са које је настао ћирилички препис.²⁹

Ћирилички текст *Новобрдског законика*, као што је добро познато, састоји се из две веће целине. Прва доноси прописе који се односе на послове у рударству, док се за потоњу обично каже да представља *Градски закон Новог Брда*.³⁰ „Добре људе“ срећемо у оба одељка на више места. У оквиру рударског законика најпре се помињу у 4. члану чија је намера била решавање спора у случају да једна рупа пређе у поље друге. Циљ је био спречити да рупа зађе у поље друге и да користи њену руду. Уколико би се то десило на лице места би излазио урбарар и „добри људи“ који су требали да одреде разграничење између окана. После премеравања свако окно би настављало рад у својим границама.³¹ Подразумева се пак да су они који су вршили разграничење јама морали поседовати одређена рударска знања. Значајно је што се напомиње да су посао заједно обављали са урбараром, пошто је то био надзорник у руднику, који је уживао јавну веру. Урбарари су били највиши ауторитети када је реч о мерењу. Имали су свог дијака и тетраг у који су бележили све промене у власништву, те трошкове експлоатације. Урбарари су уживали и приходе за неке од послова које су обављали.³² Њихове дужности које су се тичале

²⁶ Исто, 173; М. Динић, *Из Дубровачког архива I*, Београд 1957, 29; Н. Радојчић, *Закон о рудницима, деспота Стефана* 38.

²⁷ И. Божић, *Критика*, 173.

²⁸ С. Ћирковић, *Латинички препис Рударског законика*, 20.

²⁹ Исто, 5.

³⁰ Исто, 16; Ј. Даниловић, *Закон града Новог Брда*, *Анали Правног факултета* 1–2 (1990) 20–21.

³¹ Н. Радојчић, *Закон о рудницима, деспота Стефана*, 39; Б. Марковић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, 14, 49.

³² Н. Радојчић, *Закон о рудницима, деспота Стефана*, 39–41, 44, 48, 52; N. Beldiceanu, *Les actes de premiers sultans* II, 107–108, 138, 182, 243, 247–250, 252–253, 258–261, 263–265; С. Ћирковић, *Латинички препис Рударског законика*, 27, 35, 48; Б. Марковић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, 17, 19, 21, 14–15, 39, 41, 49, 53–56; Д. Ковачевић-Којић, *Друштвена структура рударских градова*, 36–37.

разграничења подсећају нас на податке једне повеље Стефана Дечанског из 1327. када су стариници изашли на терен са приставом ради одређивања међа.³³ Попут урбарара и пристави су били лица, која су у средњовековној Србији уживала јавну веру.³⁴ Може се помишљати да су и урбарари попут пристава заклињали особе изабране за посао разграничења. „Добри људи” су и по 9. члану законика уз урбарара имали да изађу на терен у случају да једна рупа изврши пробој у другу. Каже се да се у том погледу зна какви су прописи.³⁵ Задатак „добрих људи” је био сличан као и по 4. члану. Ближа објашњења зато нису потребна. Према 12. одредби законика када се две рупе сретну под земљом „добри људи” су као познаваоци њихових међа, имали да утврде границе како би се свака вратила у своје поље. Уколико међаши не би били познати требало је да они утврде „меру”, без чега није било дозвољено да се истера јама за коју се сумњичи да је зашла у туђе поље.³⁶ Наведени пропис још једном поцртава кључну улогу „добрих људи” у споровима око разграничавања рударских јама. Нови њихов помен поново се односи на спор који може избити између две рупе. Наглашено је да им имају судити по суду, те на основу мере и граничних белега. Ни они ни урбарари пак није требало да се мешају ако би парничне странке одлучиле да спор реше нагодбом.³⁷ Потпуно је то било у сагласности са 151. чланом *Душановог законика* где је истакнуто да порота није смела никога да умири, већ само да оправда или окриви.³⁸ Овим је била још једном подвучена надлежност „добрих људи” у погледу разграничења рудних окана, али је назначено да се спор могао решити и на другачији начин, путем погодбе. Са овим прописом се уједно и завршава помен „добрих људи” у оквиру одредаба о рударству у *Новобрдском законика*. Анализирајући прописе, које смо горе навели,

³³ С. Мишић, *Хрисовуља краља Стефана Уроша III о спору око међа Крушевске метохије*, ССА 3 (2004) 3–4.

³⁴ *Душанов законик*, пр. Ђ. Бубало, Београд 2010, 86, 93, 95–96, 110, 114, 169, 212; М. Костренчић, *Fides publica (јавна вера) у правној историји Срба и Хрвата до краја XV века*, Београд 1930, 5–6, 11, 55–60; Т. Тарановски, *Историја српског права*, Београд 2002, 562–566; ЛССВ, 587 (А. Веселиновић).

³⁵ Н. Радојчић, *Закон о рудницима, деспота Стефана*, 40; Б. Марковић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, 15; С. Ћирковић, *Латинички препис Рударског законика*, 21, 42, 54.

³⁶ Н. Радојчић, *Закон о рудницима, деспота Стефана*, 40; Практично истоветан пропис садржи и латинички текст законика: С. Ћирковић, *Латинички препис Рударског законика*, 42, 55.

³⁷ Н. Радојчић, *Закон о рудницима, деспота Стефана*, 45.

³⁸ *Душанов законик*, пр. Ђ. Бубало, 107.

Сима Ћирковић се запитао да ли су „добри људи“ били само угледни појединци међу рударима, зналци и непристрасни арбитри који су тражени за сваки случај појединачно или су то били формално изабрани стручни и искусни рудари.³⁹ Ради давања одговара на то питање, важно је приметити да је сва одговорност око мерења падала на урбараре, који су за свој рад добијали и новчану надокнаду. Све одлуке су бележили само они.⁴⁰ Чини нам се да и то указује да су „добри људи“ представљали *ad hoc* тело, а не некакав стални орган везан за рударско пословање. Како је обављање те дужности захтевало стручност готово је извесно да су „добри људи“ бирали међу особама запосленим у рударству.

Османски превод законика за „добре људе“ користи термин *yarar adamlar*, које је издавач превео изразом људи од поверења.⁴¹ Никоара Белдичану, приређивач турске верзије законика, коментаришући термине заступљене у њему „људе од поверења“ је назвао „експертском поротом“ (*jures-experts*) истакавши да градско и рударско законодавство Централне и Југоисточне Европе познаје ову дужност под именом *jurati* или *Geschworene*. Претпостављао је да су били бирали од гварака, како су означавани чланови дружине који су били власници рударске јаме. Следећи документа закључио је да су били помоћници урбарара и хутмана, те да су уз познавање закона морали подједнако да се разумеју и у техничка питања.⁴² Појава „добрих људи“ у српском рударству могла је бити последица огромног утицаја Саса на његов развој, мада не нужно. Управо је поменути Белдичану приметио да ови поротници нису карактеристични искључиво за немачко право.⁴³ Саско обичајно право је и само потпадало под утицај средине у коме се развијало.⁴⁴ Теза о бирању „добрих људи“ од стране гваркова свакако се заснива на идеји да би се бирањем комисије од стране парничара обезбедила непристраност судског поступка. Такав начин решавања спорова није био непознат у српској средини. Добро је познато да су на тај начин пресуђиване парнице између Дубровчана и њихових суседа. Таква врста суда означавана је термином станак и у изворима се помиње од краја XII века. Вероватно је,

³⁹ С. Ћирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, Београд 2002, 90.

⁴⁰ Исто, 48–49.

⁴¹ N. Beldiceanu, *Les actes de premiers sultans* II, 247, 249, 253, 265.

⁴² Исто, 112–113.

⁴³ Исто, 113, нар. 1.

⁴⁴ С. Ћирковић, *Латинички препис Рударског законика*, 73.

међутим, да је станак постојао и раније.⁴⁵ Повеља краља Милутина из 1302. предвиђала је да се у парницама између Срба и Дубровчана образује мешовити суд, где ће свака страна дати по једног члана.⁴⁶ Практично исти пропис преузет је касније у другом делу *Душановог законика*, у коме се прецизира да је мешовита порота имала бити бирана за спорове Срба са трговцима и иноверцима. Под последњима су се несумњиво подразумевали Саси.⁴⁷ Кнез Лазар је 1387. за међусобне спорове Срба и Дубровчана предвидео да свака страна да по половину судија. Принцип је био исти и ако би требало да се суди Сас са грађанином Републике Св. Влаха.⁴⁸ Идентичне одредбе нашле су се и у повељи деспота Стефана Дубровчанима из 1405. године.⁴⁹ Дакле, у време формулисања *Новобрдског законика* мешовита порота није била непозната институција. Од посебног је значаја чињеница, да се она односила и на Сасе и на Дубровчане који су имали важно место у српском средњовековном рударству. Потребно је појаснити да је у ово време било мало људи који су пореклом били Саси. Извесно је зато да се бар одређен број људи правно сматрао Сасима.⁵⁰ Према Сими Ћирковићу рударско право је обухватало све људе укључене у рударску производњу.⁵¹ То је по њему нарочито важило за турски период, када је сваки рудар означавао као Сас.⁵² Грађани Републике Св. Влаха су пак били најзаступљенији међу власницима рударских јама.⁵³ Опет располажемо подацима да се током XV века и српска властела активно укључила у рударско пословање.⁵⁴ Једно дубровачко писмо из

⁴⁵ ЛССВ; 696 (С. Ћирковић); Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави*, 539, 541. К. Јиречек, *Историја Срба II*, Београд 1952, 139–140; И. Равић, *Уговор хумског кнеза Мирослава и Дубровчана*, ССА 11 (2012) 14, 16, 18.

⁴⁶ А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века)*, Београд 1926, 85.

⁴⁷ *Душанов законик*, пр. Ђ. Бубало, 107, 153.

⁴⁸ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара. Текст, коментари, снимци*, Београд 2003, 192.

⁴⁹ А. Веселиновић, *Повеља деспота Стефана Лазаревића Дубровчанима*, 156.

⁵⁰ М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни I*, Београд 1955, 19–20.

⁵¹ С. Ћирковић, *Неостварена аутономија: Градско друштво у Србији и Босни*, исти, *Работници, војници, духовници*. Друштва средњовековног Балкана, Београд 1997, 262.

⁵² ЛССВ, 649 (С. Ћирковић).

⁵³ М. Динић, *За историју рударства II*, 91; С. Ћирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 133–134, 159–163.

⁵⁴ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типичи, поменици, записи и др*, Споменик СКА 3 (1890) 4, 6, 34–35.

јуна 1410. пружа сведочанство о поменутом мешовитом суду. Из њега дознајемо да су Дубровчани предложили угледним требињским властелинима да се извесном Рахцу Богишићу суди, тако што ће свака страна послати по троје „добрих људи“ у Млине. Требало је да њихова пресуда буде коначна.⁵⁵ Очигледно је да су „добри људи“ имали улогу поротника у овом случају. Узевши све наведено у обзир, може се основано претпоставити да је и око права рударских окана долазило до мешовитих спорова, где је онда било сасвим логично применити пропис о мешовитим судовима. Био би то и још један аргумент у прилог нашој тези да су „добри људи“ код спорова у рударству именовани за сваку парницу појединачно. Недостатак података о судским парницама везаним за окна, чини да наше разматрање ипак има карактер претпоставке.

Прописи из *Градског закона Новог Брда* такође на неколико места помињу „добре људе“. Као и у рударском закону и овде се наводи њихова улога у суђењима. Према IV члану овог закона, највиши органи градске управе, војвода и кнез, могли су судити само спорове за оно што је вредно до једне литре. Парнице које су се тикале баштина и других крупнијих ствари имале су да се расправљају саборно пред кнезом, протопопом, војводом, пургарима и „**дoвpи лyди кoи сe нaхoдѣ oу мѣстѣ**“.⁵⁶ Нажалост, ова одредба нам не говори како је текао сам судски поступак, те не можемо увидети какву су улогу у њему играли „добри људи“. Начелно би се могло претпоставити да су и овде били нека врста вештака или поротника. Уочава се да су наведени након кнеза, војводе и пургара који су били органи градске управе. Остаје нејасно и да ли је саборно суђење подразумевало да сви поменути заједно доносе пресуду. Назначена дилема има посебан значај, јер није прецизирано колико је „добрих људи“ улазило у овај судијски колегијум. Једино је споменуто да су то имале бити особе које се налазе у Новом Брду. Поставља се питање да ли то имплицира да те личности нису нужно морале бити стални становници града? Изнето је мишљење да је ту реч о четворо добрих људи о којима говори VIII члан *Градског закона*.⁵⁷ Нама то не делује сасвим извесно, мада има аргумената које ћемо ниже изнети а који говоре у прилог те тезе. Надаље, на основу прописа се не може утврдити да ли су „добре људе“ бирале странке у спору или можда градски официјали. Учешће протопопе у суђењима можда осветљава нешто ближе и сам

⁵⁵ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I–1, Београд – Сремски Карловци 1929, 408–409.

⁵⁶ Н. Радојчић, *Закон о рудницима, деспота Стефана*, 52.

⁵⁷ С. Ћирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 90.

судски процес. Наиме, према 151. члану *Душановог законика* сваку пороту требало је поп у цркви да закуне.⁵⁸ Може се зато претпоставити да је протопопа имао да закуне „добре људе“ да говоре истину. Говорило би то у прилог тези да је у овом пропису реч о поротницима.⁵⁹ Да је сведочанство „добрих људи“ могло бити основа за решење неког спора потврду налазимо у једном писму цара Уроша. Наиме, српски владар је јануара 1357. затражио од Дубровчана да пошаљу „добре људе“ који ће позвати пред њега властелина Жарка, како би он надокнадио сву штету коју је нанео грађанима Републике.⁶⁰

Наредни помен „добрих људи“ срећемо у већ помињаном VIII члану *Градског закона Новог Брда* чија је намера била да регулише трговину на градском тргу. Њиме је било одређено да војвода, кнез и пургари заједно изаберу четворо „добрих људи“ чији је задатак био да надгледају да ли се куповина и продаја одвијају сходно *мери* оних који су их поставили. Наглашено је да они нису смели прописивати цене, већ само надзирати процес трговине.⁶¹ На овом месту по први пут видимо да су „добри људи“ представљали неку врсту контролног органа. Такође, недвосмислено се објашњава начин њиховог избора и опсег надлежности којима су располагали. Цене већег броја производа су управо у овом закону биле нормиране, али нам његов текст не предочава како су „добри људи“ поступали у случају када неко прекрши закон, за шта су казне биле новчане.⁶² Законски текст не бележи ни како се вршила наплата за било који од преступа у трговини. Судећи по одредбама XVIII члана овог закона, они су имали одређене помоћнике. На тај начин се може разумети чињеница да се овим прописом од напада штите момци цариника, војводе, кнеза, пургара и властелина. Онај ко би их напао имао би да плати 10 литара.⁶³ Држимо да се под властелинима у овом примеру мисли на четворо „добрих људи“, јер су нам, уз горе поменуте, они једини познати управници градских послова. Било би нејасно да се неки други властелини помињу уз градске официјале. У исправност оваквог тумачења уверава нас чињеница да се у истом члану нешто ниже помиње *четворо законика*. Предвиђало се да, ако би их неко гурнуо или почупао

⁵⁸ *Душанов законик*, пр. Ђ. Бубало, 107.

⁵⁹ Б. Марковић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, 55.

⁶⁰ Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 98; детаљније о самом спору и датирању писма цара Уроша код: Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, Београд 1975, 26, 27, 30

⁶¹ Н. Радојчић, *Закон о рудницима, деспота Стефана*, 52–53.

⁶² Исто, 54–55.

⁶³ Исто, 55.

за косу, требало је да буде истучен и да плати 50 перпера казне.⁶⁴ Најзад, за случај да неко од градске властеле, сем војводе, кнеза или цариника убије „за царину господареvu“ његовог сиромаша морао би да му плати 100 литара на име глобе.⁶⁵ Сва је прилика да се овде под осталом градском властелом мислило на пургаре и „добре људе“. Постаје, на основу исказаног, очито да су и „добри људи“ уживали одређено поштовање и заштиту као чланови градске управе. Положај им је ипак био видно нижи у односу на војводу, кнеза и пургаре, којима је, чини се, припадао сав прихода од глоба.⁶⁶ За разлику од војводе нису имали право ни на бесплатне производе новобрдских занатлија.⁶⁷ Мора се признати да делује чудно да једино они нису уживали материјалне користи од свог положаја. Изостанак прописа о томе још увек не значи да је нису имали. У супротном следи питање какав би онда мотив имали да се прихватају посла, који несумњиво није био лак у великом граду какав је био Ново Брдо. Поред побројаних недоумица, непознат нам је и временски рок на који су бирани.

Последњи пут „добре људе“ у *Градском закону Новог Брда* налазимо у пропису о баштинама. Сагласно овој одредби трансакција непокретном имовином, што је укључивало њену продају, давање у залог или мираз, те поклањање цркви, сматрана је пуноважном само ако се забележи у номичкој књизи, уз сведочанство протопопе и „добрих људи“ који су у граду.⁶⁸ Присуство „добрих људи“ као сведока је имало за циљ да обезбеди већу доказну моћ исправе издате од стране номика. Практично, они су оверавали аутентичност документа.⁶⁹ Обично су широм средњовековне Европе приликом сачињавања оваквих аката сведоци били гаранتي извршења правног чина.⁷⁰ Обавезност присуства протопопе указује да су свештена лица имала посебан углед као сведоци. Један сачувани документ омогућава нам да увидимо како су се заиста

⁶⁴ Исто, 55; Б. Марковић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, 23, 55.

⁶⁵ Н. Радојчић, *Закон о рудницима, деспота Стефана*, 55; Б. Марковић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, 23.

⁶⁶ Н. Радојчић, *Закон о рудницима, деспота Стефана*, 51, 54–56.

⁶⁷ Исто, 54.

⁶⁸ Исто, 56; Ђ. Бубало, *Српски номици*, Београд 2004, 110, 183, 209.

⁶⁹ Ђ. Бубало, *Српски номици*, 209, 223; Б. Марковић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, 54.

⁷⁰ W. Davies, P. Fauracre, *Conclusion. The rôle of writing in the resolutions and recording of disputes*, *The Settlement of Disputes in early Medieval Europe*, New York 1986, 232; E. McCormick Schoolman, *Local Networks and Witness Subscriptions in Early Medieval Ravenna*, *Viator* 44–3 (2013) 24–25.

одвијале трансакције са баштинама у Новом Брду. Извесни монах Саватије је у свом акту из септембра 1434. саопштио да је усинио попа Богдана. Истом приликом назначио је да му је преписао половину своје цркве, као и половину куће коју је имао у новобрдском подграђу. Даровану имовину су имали да неометано уживају и Богданови наследници, сходно закону Новог Брда. Након смрти Саватија и остатак његовог имања је требало да припадне поменутом попу. Међу сведоцима овог чина је најпре наведено осам попова, затим четири грађанина, те војвода Хрњко, протопопа Цагрич и кнез Степан.⁷¹ Процедура која је била прописана *Градским законом Новог Брда*, који се у документу изричито и помиње, је овом приликом како се види била у потпуности испоштована. Уз протопопу било је присутно чак 14 сведока, а исправу је саставио номик Степан.⁷² Један дубровачки документ из 1422. указује да су и у Руднику сведоци означавани као „добри људи“ (*boni omeni*).⁷³ Садржај овог документа на латинском нам, нажалост, није ближе познат.

Малобројни сачувани ћирилски приватно-правни акти нам указују да је и у другим српским местима, приликом њиховог сачињавања важила слична пракса као и у Новом Брду. Радослава, жена Радоње Мирковића саставила је 19. јануара 1438. исправу којом је продала своју кућу у Трепчи манастиру Св. Павла. Један део куће имала је право да до своје смрти користи са сестрама, након чега би и он припао поменутом манастиру. Документ је написао номик Гуњан у присуству протопопе и још три сведока.⁷⁴ Процедура је била готово иста и када је извесни Новак са супругом Јелом априла 1453. одлучио да поклони половину своје куће манастиру Св. Павла. Услов је био да тај дар буде учињен након његове смрти. Знатну разлику у односу на претходна два акта представља чињеница да га је саставио протопопа Степан, који је наведен и међу онима који су били присутни при његовом писању. Интересантно је такође да се севаст Рааш и дародавац Новак наводе уз протопопу као они који су учествовали у састављању исправе.⁷⁵ Дакле Рааш и протопопа Степан су имали двоструку улогу. Потребно је приметити да се сведоци у свим поменутих актима не називају „добрим људима“.

⁷¹ Ђ. Бубало, *Српски номици*, 258; Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 51.

⁷² Ђ. Бубало, *Српски номици*, 110, 183, 209, 258; Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 51.

⁷³ М. Динић, *За историју рударства* I, 14.

⁷⁴ Ђ. Бубало, *Српски номици*, 260; Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 52.

⁷⁵ Ђ. Бубало, *Српски номици*, 197, 199, 261; Д. Синдик, *Српске повеље у светогорском манастиру Светог Павла*, Мешовита грађа (Miscellanea) VI (1978) 199.

У повељама босанских средњовековних владара срећемо „добре Бошњане“ и „добре Усоране“, који се такође појављују као сведоци одређеног правног чина. Сви ови сведоци спадали су у ред најугледнијих босанских властелина.⁷⁶ Истовремено су могли имати и улогу јемаца у повељама у којима је владар властели давао своју „вјеру господску“. Самим тим они су били јемци личне и имовинске безбедности властелина коме је дата „вјера“. Добар пример за то су повеље које је бан Твртко I 1353. и 1354. издао кнезу Влатку Вукославићу. Поред тога, према документима, „вјера“ му се није могла одрећи пре него што га испитају они који су и били његови јемци.⁷⁷ Примери из босанске државе нису везани за приватно-правне исправе, али показују да су и на њеном подручју „добри људи“ сматрани ваљаним сведоцима и гарантима онога што акти прописују. Коначно, они су у крајњој инстанци преузимали и улогу арбитра чији је задатак био да испитају и кривицу оптужених.

На крају овог одељка можемо резимирати да су особе означене као „добри људи“ обављале различите функције према *Новобрдском законику*. Када је реч о рударским пословима „добри људи“ су имали улогу вештака или поротника који су помагали при разрешавању спорова, где је било неопходно стручно знање. Са друге стране, у *Градском закону Новог Брда* „добри људи“ се јављају као чланови судијског колегијума, сведоци на исправама и органи власти. Није јасно да ли су у судским процесима доносили пресуду заједно са војводом, кнезом, протопопом и пургарима или су бирани од страна у спору да сведоче.

Од странаца у Новом Брду су најбројнији били Дубровчани. Значајније за наше истраживање је чињеница да се „добри људи“ релативно често помињу у статуту Републике Св. Влаха који је донет 1272. а који је више пута редигован до почетка XV века.⁷⁸ Упозорићемо овом приликом пре свега на прописе који у извесном смислу могу бити паралелни онима које срећемо у *Новобрдском законику*. Неколико чланова

⁷⁶ Све те примере навео је Срећко Џаја у свом раду: S. M. Džaja, „Dobri Bošnjani” i „boni homines”, *Dijalog* 1–2 (2006) 109–116.

⁷⁷ J. Мргич-Радочић, *Повеља бана Твртка Котроманића којом потврђује баштинске поседе кнезу Влатку Вукославићу*, ССА 4 (2005) 100–102, 105, 107, 111; J. Мргич-Радочић, *Повеља бана Твртка Котроманића којом даје „вјеру господску“ кнезу Влатку Вукославићу*, ССА 4 (2005) 115–116; С. Ћирковић, „Верна служба“ и „вјера господска“, исти, *Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана*, Београд 1997, 326.

⁷⁸ Nella Lonza, *Uvod, Statut grada Dubrovnika sastavljen godine 1272*, pr. B. Bogišić, K. Jireček, A. Šoljić, Z. Šundrica, I. Veselić, *Dubrovnik* 2002, 19–27.

друге књиге статута допуштало је кнезу да уз савет судија и „добрих људи“ и одобравања народа уведе нови обичај или уведеном обичају нешто дода или одузме или пак стари измени. Новоуведене прописе судије, адвокат и чланови Малог и Великог већа су морали да поштују.⁷⁹ Присетимо се да су управо „добри људи“ били ти који су саставили законик за Ново Брдо. Такође, тим појмом су у више одредаба означене особе које су имале задатак да процене одређену штету, која се оштећеном имала подмирити или да реше једну врсту спора.⁸⁰ Примећујемо да су и у Дубровнику они у одређеним случајевима требали да имају улогу арбитара, коју су имали у новобрдским рударским споровима. Коначно, требало је да општински службеници задужени за со поставе једног „доброг човека“ на брод, на трошак онога чија је поменута намерница. Задатак им је био да запишу чија је со, те да запишу колико је има и у којој кући се складишти.⁸¹ Подсећа то у извесној мери на надлежност четворице „добрих људи“ у Новом Брду. Доиста, овде је особа била задужена само за промет једног производа. Збирно посматрајући, можемо рећи да прописи *Новобрдског законика*, кад је реч о добрим људима имају сличности са онима из Дубровачког статута. Сасвим очекивано, одредбе везане за град под Св. Срђем су детаљније када је реч о градском животу. Коначно, то сасвим кореспондира са оценом Симе Ћирковића да *Градски закон Новог Брда* третира исту материју као статuti приморских градова.⁸²

Како би наша анализа била потпуна вреди скренути пажњу на то каква је била улога „добрих људи“ у другим средњовековним европским градовима. Током XI века, управљање пословима је у италијанским градовима прешло са скупштине свих грађана на *ad hoc* одборе „добрих људи“. Њихове функције су у наредном веку преузеле конзули. Са друге стране, почетком XIII века у Пизи је у састав Великог већа улазило и 400 „добрих људи“ изабраних из градских четврти.⁸³ Дванаест „добрих људи“ су у Фиренци XIV века спадали у ред градских магистрата.⁸⁴ Ово нас донекле подсећа на пример Новог Брда где је бирано четворо „добрих људи“ за надзирање цена у граду.

⁷⁹ Isto, 132–135, 138–139.

⁸⁰ Isto, 298–299, 426–429, 434–435, 464–465, 472–473.

⁸¹ Isto, 486–487.

⁸² С. Ћирковић, *Латинички препис Рударског законика*, 12–13.

⁸³ D. Nicholas, *The Growth of Medieval City: From Late Antiquity to the Early Fourteenth Century*, London 1997, 159–160, 252.

⁸⁴ *The New Cambridge Medieval History*, vol. VI, c. 1300–c. 1415, Cambridge 2000, 474 (L. Green).

Одређивање друштвеног статуса новобрдских „добрих људи“ знатно је тежи задатак од утврђивања њихових функција. У уводном делу *Новобрдског законика* наведено је и по имену 24 „добрих људи“ који су изабрани да саставе законски текст. На основу њихових имена не може се пуно тога закључити. Само се за Мартина Смердејевића претпоставља да се јавља у још неком од извора. По мишљењу Ивана Божића реч је о Martin Smergeuich који се помиње у тестаменту Гостише Братосалића као његов дужник.⁸⁵ Уколико се и прихвати овакава идентификација, занимање и друштвени статус ове личности нам остају непознати. Значајнија је стога чињеница да је уз извесног Матка назначено да је био хутман. Османски препис законика исто занимање приписује и Дминку.⁸⁶ За њих можемо утврдити да су били рударски стручњаци.⁸⁷ Како смо већ раније поменули није искључено да су и остали „добри људи“ обављали специјализована рударска занимања с обзиром на то да је деспот наредио да се изаберу они који су „вешти о рупама“.⁸⁸ Рударске стручњаке, међутим, не можемо сместити у неку од познатих друштвених категорија. Запажено је да су се разликовали од других занатлија с обзиром на услове рада и опасности које су их на послу вребале. Надаље, уживали су и извесну аутономију која се испољавала у окупљању на сабору рударског места.⁸⁹ Ова институција имала је карактер суда. Наиме, у оквиру *Градског закона Новог Брда* се на два места помиње саборно суђење. За нас је овде интересантнији помен у VI члану пошто се само он може односити на учешће рудара у парничним поступцима. Та одредба прецизира да су цариници и урбарари имали пресуђивати у *малим работама* и када су били у питању *дробни судови*. У случају крупнијих питања имали су поменути „да им суде саборно.“⁹⁰ Нажалост, ова одредба не прецизира ко је то са цариницима и урбарарима имао да суди саборно.⁹¹

⁸⁵ И. Божић, *Критика*, 173.

⁸⁶ Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана*, 37–38; N. Beldiceanu, *Les actes de premiers sultans* II, 246.

⁸⁷ Види напомену бр. 19.

⁸⁸ Б. Марковић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, 13.

⁸⁹ *ЛССВ*, 630 (С. Ћирковић).

⁹⁰ Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана*, 52.

⁹¹ Мехмед Беговић је саборни суд који се помиње у овом члану изједначио са оним који се наводи у вези са споровима које су водили урбарари и цариници. Види: М. Беговић, *О надлежности рударских судов по Закону о рудницима деспота Стефана Лазаревића и турским рударским законима XV и XVI века*, Споменица у част новоизабраних чланова Српске академије наука и уметности, Београд 1967, 12. Сима Ћирковић и Јелена Даниловић су сматрамо са правом

Нешто више информација о овом телу може се наћи у османским изворима. Уочава се да је сабором који је био највиша судска инстанца, председавао кнез. На овим скуповима који су одржавани сваке суботе пресуђивани су спорови међу гварцима и њиховим дружинама, те између власника јама и радника у њима. Уопште узев, решавана су сва питања која су се односила на руднике и људе окупљене у њима. Озваничавање су и нагодбе међу странкама и изрицане казне за прекршаје и кривице око којих није било парничења. Уз то, збор је именовао хутмане и шафаре, а изгледа и пургаре.⁹² Постоји и мишљење да су се на зборовима одређивали и „добри људи“.⁹³ С обзиром на надлежности сабора може се претпоставити да су се на њему окупљали власници и деоничари рударских јама, те сви рударски стручњаци и рудари.⁹⁴ Хутмани су, дакле, били угледни представници рударске заједнице. Оно што је раније о њима речено,⁹⁵ указује да су и материјално били добро ситуирани. То нам не омогућава да рударске стручњаке сврстамо у неку од познатих категорија становништва. Извесним се чини да нису припадали некој од група зависних људи.⁹⁶ Сви људи укључени у рударску производњу изгледа да су означавани као „Саси“.⁹⁷

Од осталих „добрих људи“ који су изабрани да саставе законски текст вреди се још осврнути на Богдана Југу. За њега се може помишљати да је био у сродству са војводом Војином Југом, који је био један од сведока када је Ђурађ Бранковић 12. августа 1423. код Св. Срђа постигао споразум са Млечанима.⁹⁸ Такође у повељи Лазаревића из 1400. као дародавац два села у Дубочици манастиру Св. Пантелејмона наводи се

раздвајали ове две врсте „саборских“ окупљања: *ЛССВ*, 227 (С. Ћирковић); Ј. Даниловић, *Закон града Новог Брда*, 37.

⁹² F. Spaho, *Turski rudarski zakoni*, GZM 2 (1913) 186–187, 189, 191, 194; N. Beldiceanu, *Les actes de premiers sultans* II, 117–118, 138–139; С. Ћирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 92; *ЛССВ*, 227–228 (С. Ћирковић); М. Беговић, *О надлежности рударских судова*, 12, 15–17.

⁹³ N. Beldiceanu, *Les actes de premiers sultans* II, 117.

⁹⁴ С. Ћирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 92.

⁹⁵ Види нап. 19.

⁹⁶ На овом месту важно је нагласити да је у српским градовима било зависног становништва за разлику од оних на западу Европе. Више о томе: *ЛССВ*, 127 (С. Ћирковић); С. Шаркић, *Градско становништво у средњовековној Србији*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду XLV–2 (2011) 18–19.

⁹⁷ Види о томе текст везан за напомене 50 и 51.

⁹⁸ S. Ljubić, *Listine o odnošajih između Južnog Slavenstva i Mletačke Republike* VIII, Zagreb 1886, 248.

извесни Југа.⁹⁹ Опрезено би се могла поставити хипотеза да су Војин и Богдан били синови овог Југе. Тада би се за Богдана Југу неоспорно могло утврдити да је властелин. Услед недостатка извора, ова теорија остаје само претпоставка.

Како смо већ констатовали појам „добри људи“ се јавља и у оквиру самих прописа *Новобрдског законика*. При томе, међу прописима треба раздвојити оне који су везани за процес рударске производње од одредби које су регулисале градски живот у Новом Брду. Истакли смо већ да се „добри људи“ у првом делу законика јављају као арбитри при разрешавању рударских спорова. Пошто немамо сачуваних података о таквим парницима, ништа ближе не можемо рећи о „добрим људима“ који су помагали при њиховом разрешавању, сем да још једном подвучемо да су морали поседовати одређена знања из области рударства. Са те стране посматрано, они су дакле морали поседовати исте карактеристике као и особе које су сачиниле законик. Могло би се још помишљати да су спадали у ред старијих људи, како је то био случај када је реч о земљишним споровима у српској средњовековној држави.¹⁰⁰ Уколико су их бирали гваркови као инвеститори, што је наведено као могућност, свакако је да су били блиски њиховом друштвеном статусу. Надаље то значи да су могли бити трговци, од којих су већина били дубровачки грађани. Наше је мишљење да су то била *ad hoc* тела. У супротном случају они би представљали неку врсту градских магистрата. Мора се, ипак, и то оставити као опција. Тада би нас то водило закључку да су припадали најугледнијим појединцима, не само у рударској заједници већ и у читавом граду.

Положај градских официјала несумњиво је уживало четворо „добрих људи“ које су по *Градском закону Новог Брда* бирали војвода, кнез и пургари како би контролисали да ли се трговина одвија на онај начин како су то они који су их изабрали уредили.¹⁰¹ Нешто ниже они су у XVIII члану овог правног споменика названи *властницима* и *законцима*.¹⁰² Тиме се хтело назначити да они имају извесну власт, те да спроводе одређене законе. Исто тако како је горе већ речено само на њих и пургаре се може односити термин градска властела¹⁰³ употребљен у истом

⁹⁹ А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 296.

¹⁰⁰ Види нап.14; С. Новаковић, *Законски споменици*, 430. Није потребно на овом месту наводити све примере где су стариници одређивали међе. Више о њима у: *ЛССВ*, 701–702 (Р. Михаљчић).

¹⁰¹ Н. Радојчић, *Закон о рудницима, деспота Стефана*, 53.

¹⁰² Исто, 55.

¹⁰³ Исто, 55.

пропису. Стога не бисмо могли да се сложимо са мишљењем Јелене Даниловић да треба строго разликовати појмове *властнике* и градску властелу. Други термин се према њој могао односити на чланове градског сабора.¹⁰⁴ Потврду за наш став даје нам и један судски спор вођен новембра 1457. у Сребреници. На почетку акта се каже да су суд сачињавали војвода Милош, кнез Јакета Радулиновић, пургари и властела. Нешто ниже у документу на два места се као чланови суда помињу кнез, војвода и властела.¹⁰⁵ Крајем новембра 1457. убележено је у Дубровнику да је стигла коначна пресуда од *сребреничких официјала*.¹⁰⁶ Навело је то Динића да закључи да се под властелом подразумевају само пургари. *Officiales Srebrezniza* су по њему такође пургари.¹⁰⁷ Међутим, наше је мишљење да је међу властелом могло бити и „добрих људи”. Наиме, састав овог сребреничког суда подсећа на дефиницију саборног суда из IV члана *Градског закона о Новом Брду*. Подсетимо се да је требало у његовом раду да узму учешће протопопа, кнез, војвода, пургари и „добри људи”.¹⁰⁸ Вреди истаћи и да се у тестаменту Влахуша Латинице из 1452. сребренички пургари називају и „добрим људима”.¹⁰⁹ Слажемо се, стога, са мишљењем Момчила Спремића да је у акту из 1457. властела означавала шири појам у који су спадали и пургари.¹¹⁰ Неопходно је на овом месту упозорити да се једном приликом властела помиње и у Руднику. Када се 1457. Дубровчанин Ђурађ Рапшић са своја два сина одрекао једног поседа у корист свог рођака, четворо грађана Републике Св. Влаха су били сведоци тог чина. Поред њих био је присутан и *руднички скуп* (*la congregation de Rudnich*), који су сачињавали кнез и рудничка властела.¹¹¹ По мишљењу Михаила Динића, који је објавио овај акт, појам „конгрегација” означава исто што и градски сабор Новог Брда.¹¹² Подршку таквом тумачењу даје чињеница да је у Новом Брду управао кнез председавао сабором. Различите су интерпретације око тога

¹⁰⁴ Ј. Даниловић, *Закон града Новог Брда*, 28.

¹⁰⁵ К. Јиречек, *Споменици српски*, Споменик СКА 11 (1892) 87–88.

¹⁰⁶ Исто, 88.

¹⁰⁷ М. Динић, *За историју рударства* I, 15.

¹⁰⁸ Н. Радојчић, *Закон о рудницима, деспота Стефана*, 52.

¹⁰⁹ М. Динић, *За историју рударства* I, 16–17, нап. 67.

¹¹⁰ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1998, 752.

¹¹¹ „*d’avanti la congregation de Rudnich, zoe conte Oliuero Chossereuich et zentilhomini de Rudnich*.”: М. Динић, *Четири средњовековна писма*, Прилози КЛИФ 1–2 (1937) 234; М. Динић, *За историју рударства* II, 14.

¹¹² М. Динић, *За историју рударства* II, 14.

на које особе се односио термин рудничка властела. Михаило Динић је одлучно утврдио да ту не може бити речи о становницима Рудника који су се издигли изнад осталих и образовали градски патрицијат. Додао је да до тога није дошло ни у развијенијим градовима као што су Ново Брдо и Сребреница. Евентуално би се по њему могло помишљати на српску властелу настањену у граду која је са кнезом имала удела у управи. Највероватнијим је сматрао да је реч употребљена у етимолошком значењу са циљем да укаже на оне који имају власт у Руднику. Имао је пре свега на уму пургаре који се 1457. у Сребреници јављају као властела.¹¹³ Другачији суд изнео је Момчило Спремић нагласивши, уз навођење других примера за реч *zentilhomini*, да Дубровчани не би никада назвали неког племићем ко то заиста није био.¹¹⁴ Имајући у виду оно што смо раније саопштили морамо подвући да су у састав новобрдског сабора улазиле све особе укључене у рударску производњу. Пургари се при том не помињу као његови чланови, мада није искључено да то јесу били, поготово ако се прихвати хипотеза да су од стране њега бирани. Термином властела су, како смо показали, означавани и „добри људи“. Они су заједно са пургарима у *Новобрдском законуку* споменути као *властници* у граду.¹¹⁵ Вреди се подсетити и XXI члана *Градског закона Новог Брда* који је прецизирао да се баштина не може отуђити без номичке књиге, те сведочанства протопопе и „добрих људи“.¹¹⁶ Управо је то Ђурађ Рапашић и учинио у примеру о коме овде расправљамо. Отуда се може и објаснити присуство угледних житеља Рудника при препуштању једног поседа. Води нас то ка закључку да рудничка „конгрегација“ у овом случају није представљала исто што и новобрдски сабор. Одсуство детљанијих података читаво питање оставља отвореним. Најзад, кнез Драгиша Дињичић је у писму које је упутио кнезу Вукашину и војводи Вукмиру Златоносовићу истакао да га је дубровачки трговац Мароје Држић псовао што би могао да посведочи цариник и сви „добри људи“ из Сребренице.¹¹⁷ Сасвим је извесно да је термин у овом случају искоришћен да означи угледне житеље Сребренице, чијем сведочењу се може веровати.

Са друге стране, у прилог тези да се у српским градовима у XV веку формирао слој који би се могао назвати градском властелом изнета

¹¹³ Исто, 14–15.

¹¹⁴ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 753.

¹¹⁵ Н. Радојчић, *Закон о рудницима, деспота Стефана*, 55.

¹¹⁶ Исто, 56.

¹¹⁷ Ј. Мргјић, *Писмо кнеза Драгише Дињичића кнезу Вукашину и војводи Вукмиру Златоносовићу*, ССА 6 (2007) 203.

су одређена сведочанства извора на која се морамо осврнути. Тридесетих година XV века новобрдски пургар био је извесни Антонио из Сплита који је забележен са титулом *ser*.¹¹⁸ Ово није једини пример да су неки Новобрђани означени на овај начин. Бартол Лукаревић је децембра 1481. из Дубровника извештавао војводу од Фераре о високом квалитету руде нађене на његовој територији. Препоручивао му је зато двојицу вештих рударских стручњака, *ser* Николу Ханзеа (Nicola Change) и *ser* Зан Лапора (Gan Lapor). Обојицу је навео као „*cintiolomeni de Nova Monte*“.¹¹⁹ Јорђо Тадић који је и објавио ово писмо био је мишљења да је Никола Ханзе идентична личност са Николом Хамзовићем, угледним становником Новог Брда, о коме постоји доста података за период од 1471. до 1482. године.¹²⁰ За случај да прихватимо ту идентификацију важно је упозорити да се ни у једном од докумената уз његово име не налази ознака *ser*. Почетком 1482, када је одредио прокураторе за наплату једног свог потраживања, Дубровчани су га означили као „*spectabilis vir dominus Nicolaus Camsouich de Novomonte partium Servie*“.¹²¹ Његови прокуратори из редова племића имали су уз своје име титулу *ser*.¹²² Што се тиче Зана Лапора њега је Динић изједначио са Иваном (Јованом) Грубановићем, званим Лапор, који се 1476. помиње као кнез Трепче.¹²³ Коментаришући податке из писма Бартола Лукаревића Сима Ћирковић је нагласио да је оно настало 25 година након пада Новог Брда под османлијску власт, те да је упућено потпуно необавештеној особи. У околностима под којима је писмо послато његовом аутору је могло користити да повиси друштвени ранг лица које препоручује. Доиста, нагласио је да против овог акта постоје само аргументи *ex silentio*, услед чега проблем остаје отворен док се не појаве одлучни докази.¹²⁴ Опет, за Владету Петровића информације из овог писма су још један од доказа да се у српским градовима формирао

¹¹⁸ М. Динић, *Из Дубровачког архива* I, 67; М. Динић, *За историју рударства* II, 74.

¹¹⁹ Ј. Тадић, *Нове вести о паду Херцеговине под турску власт*, Зборник Филозофског факултета VI–2 (1962) 133, 144; транскрипција имена са латинског према: М. Динић, *За историју рударства* II, 95.

¹²⁰ Ј. Тадић, *Нове вести о паду Херцеговине*, 133; вести о Николи Хамзовићу сабрао је Михаило Динић. Види: М. Динић, *За историју рударства* I, 6–7, нап. 30. Сам Динић је касније такође прихватио ову идентификацију, М. Динић, *Трепча у средњем веку*, исти, *Српске земље у средњем веку: историјско-географске студије*, Београд 1978, 409.

¹²¹ М. Динић, *За историју рударства* I, 7, нап. 30.

¹²² Исто, 7, нап. 30.

¹²³ М. Динић, *Трепча у средњем веку*, 408.

¹²⁴ С. Ћирковић, *Неостварена аутономија*, 269.

слој градског племства.¹²⁵ Имајући на уму друге податке о Николи Хамзовићу можемо закључити да у Дубровнику није посматран као племић. Стога је чини се Ћирковић био ближи истини у тумачењу података овог писма. Рекло би се да је Лукаретић на неки начин покушао да војводи од Фераре предочи колики је био углед Ханзеа и Лапора. Неопходно је подвући да су најистакнутији међу становницима српских рударских градова узимали дубровачко грађанство, што је онемогућавало њихово стапање у локалну друштвену елиту.¹²⁶ Управо је Хамзовић напустио Ново Брдо и изгледа 1482. свакако био у Дубровнику.¹²⁷ Властелинима су обојица можда и названи услед чињенице да су обављали одређене управне дужности. Зан Лапор је како смо видели једно време био кнез. Важно је нагласити и да су Дубровчани своје племство додељивали владарима, обласним господарима и најугледнијим властелинима суседних држава. Нема примера да је неки страни трговац постао дубровачки племић.¹²⁸

Након свега остаје дилема међу којим грађанима су бирани „добри људи“ који су сматрани властелом, а чије је задатак био да у Новом Брду надзиру трговачке послове. Да ли су они и иначе по својим карактеристикама спадали у властеоски слој или су само тако називани услед избора на функцију? Готово је извесно да су те особе морале уживати углед међу становништвом града. За претпоставити је да су имућније личности имале већу репутацију. Дакле, њихов друштвени статус зависио је како од њиховог порекла, тако и од функције коју су вршили. Из тог угла вреди посматрати и питање да ли је постојао властеоски слој у српским градовима. Одређени број грађана се, чини се, издвојио од осталих, али они ипак нису захваљујући томе формирали један јасно издвојен друштвени слој. Имали су проходност само ка нижим

¹²⁵ В. Петровић, *Друштвено раслојавање у српским средњовековним рударским градовима*, Наша прошлост 12 (2011) 82–84; В. Петровић, *Zentilhomini – Прилог истраживању друштвене структуре рударских градова у средњовековној Србији*, Zbornik radova, knj. 2, III Međunarodna konferencija „Istorija rudarstva srednje Evrope“ – IRSE’ 11, u okviru skupa: Integrirani međunarodni simpozijum – TIORIR’ 11, Zlatibor 2011, 73.

¹²⁶ С. Ћирковић, *Неостварена аутономија*, 269; Ј. Мијушковић, *Додељивање дубровачког грађанства у средњем веку*, Глас САНУ CCXLVI, Одељење друштвених наука 9 (1961) 104, 106–107, 114–116, 125; Д. Ковачевић-Којић, *Друштвена структура рударских градова*, 47.

¹²⁷ М. Динић, *За историју рударства I*, 7.

¹²⁸ Ј. Мијушковић, *Додељивање дубровачког грађанства*, 90–102.

положајима у градској управи, те самим тим нису формирали никакве институције налик онима које су постојале у аутономним приморским градовима. Сасвим је разумљиво да су Дубровчани истакнутије грађане Новог Брда називали *mairoes civitatis, domini anciani*.¹²⁹ Претпоставка да је постојао посебан списак грађана у коме је било назначено да је неко имао част да се уброји међу „добре људе“,¹³⁰ нам се чини претераном. Тада би се заиста могло говорити о постојању једног већ затвореног круга угледних грађана.

Назначили смо већ да су сходно IV члану *Градског закона о Новом Брду* „добри људи“ били део судијског колегијума који је одлучивао о парницама везаним за баштине и друга крупна питања.¹³¹ Како није сачуван ниједан документ о суђењима у Новом Брду њихов друштвени статус се може разматрати само посредним путем. Изгледа да су се на сличан начин одвијала суђења и у другим рударским местима. Споменули смо већ суђење у Сребреници из 1457. године. Очигледно да је и тамо образован судијски колегијум сличан овоме који је нормиран за Ново Брдо. „Добри људи“ се том приликом не наводе, али можда се на њих, поред пургара, односио појам властела.¹³² На извештај начин то би ишло у прилог тези да се у пропису о суђењима мислило на четворо „добрих људи“ који су бирани за надзор над трговачким пословима у граду.¹³³ Значило би то да је саборни суд окупљао искључиво градске магистрате. Недостатак извора и овде нам онемогућава давање сигурног одговора. Једино је извесно да су то морали бити угледни појединци, који су због улоге коју су имали могли бити сматрани властелом.

Коначно, један од прописа о градском животу у Новом Брду како смо видели наглашава да су уз протопопу „добри људи“ имали бити сведоци када је неко отуђивао своју баштину. Из акта којим је монах Саватије септембра 1434. усинио попа Богдана, те даровао и завештао му своју имовину, види се да је процедура прописана законом била испоштована. На крају исправе наведено је 15 сведока које би уз извештај опрез могли третирати као „добре људе“ у овом случају. Најпре су као сведоци записани попови Радован Питиковић, Десисав, Иванко, Дамјан, Стојко, Ижив, Владислав, Ласичин зет и Јаков. Затим су наведени лаици Дабижив Пождрикобила, Бранко Леочић, Никашин, братанац попа

¹²⁹ М. Динић, *За историју рударства* I, 15–16, нап. 63.

¹³⁰ Ј. Даниловић, *Закон града Новог Брда*, 35.

¹³¹ Види нап. 65.

¹³² К. Јиречек, *Споменици српски*, 87–88.

¹³³ С. Ћирковић, Д. Ковачевић-Којић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, 90.

Богдана и Јован Пејин зет. Војвода Хрњко, протопопа Цагрич и кнез Степан наведени су на крају као сведоци из града Новог Брда.¹³⁴ Основана је претпоставка да су за разлику од њих остали сведоци били из подграђа где се и налазила имовина која је отуђивана.¹³⁵ Та чињеница може и објаснити разлог зашто најугледније личности, а међу њима и протпопа, заузимају последња места на листи сведока. Већину „добрих људи“ у овом случају сачињавали су попови, чак њих осам. Велико поверење уживали су очито у градској средини, што не показује само овај акт. Свештена лица су била прва на листи сведока и у другим сачуваним приватно-правним документима из XIV и XV века. Духовни ауторитет очито је најбоље обезбеђивао доказну моћ исправе.¹³⁶ Њихов број је овде велики услед чињенице да су и ауктор и дестинатар припадали клеру. Један од лаика, Никашин је био братанац попа Богдана, што значи да је и он посредно био везан за свештенство. Изузимајући војводу Хрњка и кнеза Степана, највећи део сведока није оставио никаквог трага у другим изворима. У трговачкој књизи Михаила Лукаревића који је 30-их година пословао у Новом Брду среће се поп Богдан и уз њега извесни Владислав за кога је изнета претпоставка да је идентичан са истоименим свештеником, Ласичиним зетом.¹³⁷ Од световних лица у истом извору може се преознати Бранко Леочић. Код Лукаревића је забележен као *Brancho Lechich* (Бранко Лечић) *furnich*.¹³⁸ Реч је дакле о још једном рударском стручњаку. Задатак фурника је био да пренесе руду.¹³⁹ Улога „доброг човека“ могла је и у овим случајевима припасти стручним рударима. Вреди истаћи да ово није једини такав пример. Извесни Иван урбарар био је сведок када је 1438. Радосава, жена Радоње Мирковића, продала своју кућу у Трепчи манастиру Св. Павла.¹⁴⁰ Додатна је то потврда да су они уживали велики углед у рударским насељима. Колико је чин отуђења баштине био важан указује и присуство војводе и кнеза при издавању Саватијевог акта. Истовремено то потврђује колики је углед он уживао. Са разлогом се зато може помислити да су и остали „добри људи“, непознати из других извора, припадали вишем слоју новобрдског друштва.

¹³⁴ Ћ. Бубало, *Српски номици*, 258.

¹³⁵ Исто, 183.

¹³⁶ Исто, 209, 250, 253, 260–261.

¹³⁷ М. Динић, *Из дубровачког архива* I, 56; Ћ. Бубало, *Српски номици*, 185.

¹³⁸ М. Динић, *Из дубровачког архива* I, 37, 46, 63, 76, 80; Ћ. Бубало, *Српски номици*, 186.

¹³⁹ М. Динић, *За историју рударства* II, 84.

¹⁴⁰ Ћ. Бубало, *Српски номици*, 260.

Истакли смо већ да је поступак издавања аката поводом отуђења баштине запажен и у другим градовима током XV века. Из тог разлога вреди се осврнути на сведоке забележене у тим исправама, пошто и њих можемо посматрати у извесном смислу као „добре људе“. Када је сачињаван уговор којим је Радосава 1438. продавала манастиру Св. Павла своју кућу у Трепчи било је четири сведока. То су били протопопа Никола, Божићко Миленовић, Иван урбарар и Пријезда Милмановић.¹⁴¹ Прво место овде је припадало протопопи, што указује да је и у Трепчи очито постојала слична пракса као и у Новом Брду приликом састављања оваквих докумената. Божићко Миленовић био је истакнути дубровачки трговац. Заједно са браћом Богданом и Влахотом био је једном закупац царине у области Бранковића. Држали су и справу за пречишћавање сребра у Приштини.¹⁴² За урбарара вреди још једном нагласити да је био највиши државни чиновник при руднику.¹⁴³ Показали смо већ горе у тексту да су у рударским пословима урбарари били лица која су уживала јавну веру. Та чињеница је вероватно допринела да он буде изабран за сведока. Како је приметила Десанка Ковачевић-Којић урбарари и хутмани су услед природе свог посла уживали већи друштвени углед од осталих рудара. Зато је она чак претпоставила да су се од њих морали разликовати у друштвеном и правном погледу,¹⁴⁴ за шта се ипак не може наћи потврда у изворима. Другим подацима о Пријезди Милмановићу за сада не располажемо. По презимену се чини да је припадао пучкој дубровачкој породици Милмановића/Миомановића.¹⁴⁵ Да се закључити да није било препреке да и Дубровчанима припадне позиција „добрих људи“ при састављању приватно-правних аката. Узимајући у обзир да су они имали истакнуту улогу у рударским местима то нас не може зачудити.

Иста процедура запажа се и у акту којим су Новак и његова супруга Јела априла 1453. завештали половину своје куће манастиру Св. Павла на Светој Гори. Поред протопопе Степана који је и саставио исправу њеном састављању присуствовали су још севаст Рааш, поп

¹⁴¹ Исто, 260.

¹⁴² Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 163, 165; М. Динић, *Из дубровачког архива* III, Београд 1967, 183; М. Динић, *Трепча у средњем веку*, 405; А. Веселиновић, *Царински систем у Србији у доба Деспотовине*, ИГ 1–2 (1984) 12, нап. 23; А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће о Србији*, Београд 1997, 4, 7, 13, 15–17, 27–28, 107, 410; Ђ. Бубало, *Српски номици*, 193–194.

¹⁴³ Ђ. Бубало, *Српски номици*, 193; види текст везан за напомену 32.

¹⁴⁴ Д. Ковачевић-Којић, *Друштвена структура рударских градова*, 37.

¹⁴⁵ Ђ. Бубало, *Српски номици*, 193–194.

Доротеј, поп Теодосије, Боруи, Богосав Никлетић са сином Божидаром из Бнетковца, Дмитар Радичић из Штимље, Радич Пуношевић и Добрашин Хранић. Наведено је да су уз протопопу и севаст Рааш и сам Новак учествовали у писању документа. Није познато у ком месту је исправа издата. У обзир долазе градови и тргови на Косову као што су Ново Брдо, Приштина, Призрен и Хоча.¹⁴⁶ Укупно је било присутно десет сведока о којима немамо обавештења из других извора. Уз протопопу Степана највећи углед је свакако уживао севаст Рааш као представник државне управе. Севастии су у српској држави вршили омеђавање земљишта, наплаћивали казне за повреду непокретне имовине, а изгледа да су имали и неке судске компетенције.¹⁴⁷ С обзиром на поменуте надлежности потпуно је разумљиво што се севаст у овом акту појављује као сведок и један од састављача документа. Јасно је да је Рааш био утицајан властелин. Због тога је наведен пре двојице свештеника. Услед недостатка података ништа се ближе не може рећи о друштвеном статусу осталих сведока, од којих су неки били ван града. Управо међу последњима је неко можда спадао у ред зависних становника. Примећено је да се међу сведоцима нису нашли сумеђници поклоњене куће који су наведени само приликом описивања њеног положаја. Наглашено је, такође, да је било мало особа са ауторитетом.¹⁴⁸ О разлозима зашто се сумеђници нису нашли међу сведоцима можемо само нагађати. Констатација да је било мало лица са ауторитетом по нама се мора узети са резервом, с обзиром на то да нам сведоци нису познати из других извора. Исправа монаха Саватија се у том погледу не може узети за поређење, пошто је дародавац сам припадао клеру. Сличних докумената је мало, те недостаје довољно материјала за поређење у овом погледу.

Осврнућемо се на крају и на акт издат 1422. у Руднику, мада не знамо којим је поводом сачињен. Као „добри људи“ ту су наведени „*Stoiach urborar e Voch Grubesych e chonte Bosycho*“.¹⁴⁹ Поново као сведока налазимо једног урбарара који је чак у редоследу наведен испред градског кнеза. Ништа више не можемо рећи о другом по реду сведоку, али је он морао бити угледна особа као и остале. Поводом овог акта Михаило Динић је имао дилему да ли термин *boni omeni de Rudnich* означава

¹⁴⁶ Исто, 197, 199, 221, 261.

¹⁴⁷ Љ. Максимовић, *Севастии у средњовековној Србији*, исти, *Византијски свет и Срби*, Београд 2008, 269–270.

¹⁴⁸ Ђ. Бубало, *Српски номици*, 210.

¹⁴⁹ М. Динић, *Из дубровачког архива I*, 14.

пургаре или подвлачи углед сведока.¹⁵⁰ Наше је мишљење је овде, ван сваке сумње, друга варијанта у питању, имајући у виду више пута помињани пропис о „добрим људима“ као називу за сведоке. Исто тако и наведено писмо Драгише Дињичића указује да су се они могли сматрати поузданим сведоцима.

Након свега изреченог јасно се запажа да су „добри људи“ у Новом Брду, судећи по законуку за тај град, припадали угледнијем и богатијем делу становништва. Зато су у извесним приликама посматрани и као властела. Овакав резултат нас не изненађује пошто је изречена слична констатација за друге европске градове.¹⁵¹ Тако је у Фиренци једно од тела које је вршило власт имало назив „Дванаест добрих људи“.¹⁵² Сличан одбор постојао је и у граду Луки.¹⁵³ Подсетимо, почетком XIII века у градским четвртима Пизе бирано је 400 добрих људи који су улазили у састав Великог већа.¹⁵⁴ Током XII века у свим италијанским градовима установљена је влада на челу са конзулима који су потицали из исте друштвене групе као и „добри људи“. Они су представници оне фазе развоја, када је аристократија институционализовала своју контролу над градовима.¹⁵⁵ „Добри људи“ биле су утицајне особе и у шпанским градовима. Изнето је мишљење да су и тамо представљали неку врсту магистрата обављајући судске и административне функције. Назив „добри људи“ није била никаква почасна титула, већ ознака којом се хтелo нагласити њихово вршење јавне функције.¹⁵⁶ Занимљив пример употребе овог термина налазимо за енглески град Шрузбери. Подаци јасно указују да су 1380. у овом месту на једној страни били градоначелник и „добри људи“, а на другој они сиромашнији.¹⁵⁷ Према једном извору „добри људи“ су имали своје шегрте и слуге.¹⁵⁸

С обзиром на то да је у српским градовима живео велики број Дубровчана потребно је осврнути се и на статус „добрих људи“ у самој

¹⁵⁰ Исто, 14.

¹⁵¹ *Lexikon des Mittelalters*, vol. 2, 424 (K. Nehlsen-von Stryk).

¹⁵² *New Cambridge Medieval History*, vol. V, c. 1198 – c. 1300, Cambridge 1999, 488 (L. Green); *The New Cambridge Medieval History*, vol. VI, 474 (L. Green).

¹⁵³ C. Von Savigny, *The History of the Roman Law during the Middle Ages I*, Edinburgh 1829, 426.

¹⁵⁴ D. Nicholas, *The Growth of Medieval City*, 252.

¹⁵⁵ Исто, 159–160.

¹⁵⁶ M. R. Madden, *Political Theory and Law in Medieval Spain*, New York 1930, 59–60, nap. 61.

¹⁵⁷ S. K. Cohn, *Popular Protest in Late Medieval English Towns*, Cambridge 2013, 105, 323.

¹⁵⁸ Исто, 51.

Републици Св. Влаха. Запазили смо већ у првом делу нашег рада да се они помињу у већем броју чланова статута овог приморског града. Није овде потребно наводити све те прописе, већ присетити се да се на основу њих може рећи да су то морале бити угледне особе које су уживале велико поверење заједнице. Управо термином *bonos homines* означени су Дубровчани којима је поред кнеза имало припасти месо од краве која се добијала за могориш.¹⁵⁹ У овом случају међу „добре људе“ су свакако спадали племићи. То, међутим, не значи да су они и у другим случајевима које статут помиње бирани међу племићима. Изгледа извесно да су то морали бити богатији пучани.

На основу свега изреченог сматрамо да се може закључити да су „добри људи“ и у српским градовима, посебно Новом Брду, припадали богатијем и утицајнијем слоју становништва. Када су неки од њих обављали неку од јавних функција били су сматрани за властелу. Пример севаста Рааша јасно указује да су се и државни чиновници могли убројати у ову категорију. Неоспорно смо утврдили да су у њој врло бројни били свештеници, рударски стручњаци и трговци. Значај „добрих људи“ у Новом Брду, а свакако и у другим српским градовима, био је велики. Поред тога што су обављали јавне функције, били су важан део судског система. Без њих ни правни акти нису могли стећи пуноважност. Коначно, они су на неки начин били одраз извесне аутономије коју су уживали српски рударски градови. Вреди подвући да су имали сличну улогу као и особе истог назива у европским градовима. Српски градови, на првом месту Ново Брдо, су у овом погледу показивали сличност са развијеним центрима у другим средњовековним државама. Бројне дилеме око улога и статуса „добрих људи“ који се помињу у *Новобрдском законуку* не могу се ипак разрешити услед недостатка извора.

¹⁵⁹ *Statut grada Dubrovnika*, 100–101.

Miloš Ivanović

**“BONI HOMINES” OF DESPOT STEFAN LAZAREVIĆ’S
NOVO BRDO LEGAL CODES**

Summary

This paper analyzes the role and social status of persons who were marked as “good men” in Despot Stefan Lazarević’s Novo Brdo legal codes from 1412. This term does not have only one meaning in the whole source. In the introduction, Despot Stefan denoted with this term twenty-four mining experts, who composed Novo Brdo legal codes. The first part contains regulations about mining business. According to some articles, “good men” were impartial arbiters in litigations between two shafts. It is obvious that they had to be mining professionals. Most probably they were chosen for each lawsuit individually. Also, “good men” appear in the Township Law within Novo Brdo legal codes. Together with town’s authorities, they judged in significant civil disputes. On the other hand, this term applied to four officials overseeing trade in the town. Finally, the Township Law determined that “good men” had to testify when citizens alienated patrimonial estates. They had a similar role as *boni homines* in other European cities. Persons designated this term belonged to the prominent and wealthy stratum of the population. Among them there were many priests, mining experts and merchants.

Keywords: boni homines, Novo Brdo, legal codes, witnesses, jurors, miners, noblemen, priests.

Чланак примљен: 29. 04. 2015.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 03. 09. 2015.

Тимур Ф. ХАЙДАРОВ*
Центр исследований Золотой Орды и
Татарских ханств им. М.А. Усманова
Институт истории им. Ш. Марджани
Казань

ЭПИДЕМИЯ «ЧЕРНОЙ СМЕРТИ» В РУССКИХ КНЯЖЕСТВАХ И В ЗОЛОТОЙ ОРДЕ (1345/46 – 1430): ПРЕДПОСЫЛКИ И ПОСЛЕДСТВИЯ

Аннотация: В статье рассматривается эпидемия «*Черной смерти*» на территории русских княжеств и Золотой Орды. Нижняя хронологическая граница взята исходя из первых письменных упоминаний о появлении эпидемии на территории Улуса Джучи, верхняя граница – год распада Золотой Орды. Основываясь на данных современных российских и европейских исследований по чуме, средневековых арабских и русских письменных источников в статье анализируется влияние эпидемии чумы на историю русских княжеств и Золотой Орды во второй половине XIV – начале XV вв.

Ключевые слова: «*Черная смерть*», русские княжества, Золотая Орда, экологическая катастрофа, климатические изменения, голод, итальянские республики, набеги ушкуйников, Великий князь Московский, русская православная церковь.

Изучение темы «*Черной смерти*» в российской и западной историографии имеет достаточно длительный период развития. Однако до последнего времени основные оценки этого события охватывали в основном Западную Европу. Главными причинами столь пристального внимания со стороны ученых к этому региону являлись: 1) наличие

* timkh2000@yandex.ru

большого числа письменных и вещественных источников того периода, 2) сформировавшаяся с публикацией произведений Джованни Боккаччо «Декамерон» и Данте Алигьери «Божественная комедия» культурологическая традиция восприятия эпидемии, 3) наличие огромного числа трудов средневековых врачей.¹

Последняя группа источников была введена в научный оборот лишь во второй половине XIX – начале XX вв. Анализ этих документов позволяет отследить не только территорию возникновения заболевания и время вспышек чумы, но и эволюцию взглядов европейцев на это заболевание. Так немецкие исследователи Г. Гэйзер и К. Рёдиг в своих исследованиях по «Черной смерти» подчеркивали последовавший после вспышки чумы середины XIV в. резкий демографический рост средневековых городов, рост числа коммунальных революций и крестьянских восстаний, серьезные преобразования в экономике и внедрение новых технологий ведения сельского хозяйства.²

В последние десятилетия в области исследования средневековой чумы наметилось сближение с другими научными направлениями (генетикой, биологией и математикой). Все это позволило ввести в научный оборот целый комплекс новых источников: гравюры, картины и медицинские книги (*incunabula xylographica*)³, генетические данные умерших от заболевания.⁴ Результатом явилось формирование единой

¹ Anonymous, *Ars moriendi ex variis Scripturarum sententiis collecta cum fig*, Leipzig, Konrad Kachelofen, around 1497/1498; H. Brunschwig, *Liber pestilentialis de venenis epidimie: das buch der vergift der pestilentz, das da genannt ist der gemein sterbens der Trüsen Blatern*, Strasbourg, Grüninger, 18 VIII 1500; G. Fracastoro, *De sympathia et antipathia rerum, liber primus de contagione et contagiosis morbis et eorum curatione libri III*, Venice, Lucantonio Giunta, 1546; G. Fracastoro, *De contagione et contagiosis morbis. (Drei Bücher von den Kontagien, den Kontagiösen Krankheiten und deren Behandlung 1546, übers. und eingel. von Victor Fossel*. Leipzig, Barth 1910; W. M., Haffkine, *Remarks on the plague prophylactic fluid*, Brit. Med. J. (I), 1461 (1897).

² H. Haeser, *Lehrbuch der Geschichte der Medicin und der epidemischen Krankheiten*. Band 3. *Geschichte der epidemischen Krankheiten*, Jena, G. Fischer, 1882, 183; C. Roedig, *Alltagsleben in der Gotik*, Nationen, Staedte, Steppenvoelker. Die Welt im spaeten Mittelalter. Weltgeschichte. Band 6, (Hrsg. H. Pletich), Goetersloh, Bertelsmann, 1996, 224–249.

³ C. Schneider, S. Mertens, E. Purpus, *Blockbaecher des Mittelalters*, Bilderfolgen als Lektore, Mainz, 1991.

⁴ D. Raoult, G. Aboudharam, E. Crubezy, G. Larrouy, B. Ludes, M. Drancourt, *Molecular Identification by «Suicide PCR» of Yersinia Pestis as the Agent of Medieval Black Death*, Proceedings of the National Academy of Sciences 2000, Vol. 97, № 23, 12800–12803.

картины протекания эпидемии *Черной смерти* в Западной Европе и на Ближнем Востоке.

Тема распространения *Черной смерти* на территории русских княжеств и Улуса Джучи пока широко не освещена европейской историографии. Эта тема рассматривается скорее в контексте экономических, урбанистических, социально-политических исследований русско-золотоордынских взаимоотношений и церковной истории.⁵ Однако в большей степени эти работы базируются не на анализе первоисточников (русских летописей), а на трудах современных российских авторов.

Незнание этих источников западные исследователи компенсируют за счет активного привлечения в свои научные изыскания арабских, византийских и латинских текстов. Такой подход в изучении данной темы позволяет лишь отчасти реконструировать распространение *Черной смерти* в землях русских княжеств и Улуса Джучи.

Современная российская традиция описания темы «Черной смерти» берет свое начало в труде Н.М. Карамзина *«Истории государства Российского»*. В этой работе русский историк XIX в. дал описание трех волн эпидемии в русских и ордынских землях (1346 – 1348, 1363 – 1367, 1402 – 1427) с указанием конкретных территорий и городов охваченных эпидемией.⁶ Публикация сборника персидских и арабских источников по Золотой Орде еще больше расширило представление о чуме в этих землях.⁷

Информацию об эпидемиях чумы в Средние века на Руси добавил в своей докторской диссертации в начале XX в. Ф.А. Дербек. В этом исследовании были даны указания на крупнейшие вспышки чумы в русских землях в XIV–XVI вв. Несомненным плюсом исследования Ф.А. Дербека можно считать перечисление принятых на Руси средневековых способах лечения чумы: «жжение костров на площадях и даже в жилищах, карантин охваченных чумой городов».⁸

Особое место в отечественной историографии в понимании природы чумы сыграли исследования А.Л. Чижевского. Отмечая восточное происхождение чумы в русских землях «*Черной смерти*», исследователь базируясь на концепции влияния циклов солнечной активности на явления в биосфере и на социально-исторические процессы, предложил,

⁵ W. McNeill, *Plagues and Peoples*, Harmondsworth 1979.

⁶ Н. М. Карамзин, *История государства Российского*. Кн. 1, Т. IV, Москва, «Наука», 1988, 166–170; Кн. 2, Т. V, 4–6, 124–126.

⁷ В. Г. Тизенгаузен, *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды*. Т. 1. Извлечения из сочинений арабских, Санкт Петербург 1884, 412, 498, 529–530

⁸ Ф. А. Дербек, *История чумных эпидемий в России*. Докт. Дисс, Санкт Петербург 1905.

что сопутствующим явлением эпидемии Черной смерти на Руси стали отмеченные в летописях эпидемии, природные и космические явления (положение небесных тел, землетрясения, параллельных эпидемий сифилиса и холеры, туманов и вредных испарений).⁹

Под влиянием идей А.Л. Чижевского в 1957 г. в Новосибирске была успешно защищена и потом в 1960 г. опубликована в качестве монографии докторская диссертация по биологии А.А. Максимов посвященная природным очагам туляремии. В этом труде автор связывал ландшафтную экологию с гелиобиологией.¹⁰

В этом же году были опубликованы две крупные монографии посвященные истории медицины. Монография профессора Н.А.¹¹ стала одним из первых отечественных исследований посвященных теоретическому переосмыслению «Черной смерти». На основе анализа текстов новгородских и псковских летописей ученный определил место расположения чумного очага на территории с центром в Новгороде и Пскове с захватом соседних городов (Старой Руссы, Торжка, Смоленска и Твери). Исследователь одним из первых заявил, что движение мора в 1364 г. происходило по водным магистралям от низовьев Волги из Золотой Орды к Нижнему Новгороду с последующим проникновением в центр Московской Руси через Оку и Верхнюю Волгу. Согласно данным, представленным в Псковской второй летописи и Новгородской первой летописи, основным временем возникновения мора и сроками протекания болезни являлась вторая половина года. Н.А. Богоявленскому удалось не только реконструировать весь ход эпидемии чумы, выявить существование на Руси нескольких форм чумы, но и назвать основные причины этих эпидемий. Одной из них могла стать страшнейшая эпизоотия – сибирская язва.¹²

Другими причинами чумы, по мнению данного автора, могли стать как инфекционные заболевания (цинга, различные виды тифов), так и голод из-за неурожая и гибели кормов для животных. Причем, по заключению самого Н.А. Богоявленского, пища становилась еще более недоступной из-за резких скачков цен на продовольствие.¹³ В целом

⁹ А. Л. Чижевский, *Эпидемические катастрофы и периодическая деятельность Солнца*, Москва, Изд-во Всероссийское общество гомеопатов, 1930, 172.

¹⁰ А. А. Максимов, *Природные очаги туляремии в СССР*, Москва, Ленинград, Изд-во АН СССР, 1960, 290.

¹¹ Н. А. Богоявленский, *Древнерусское врачевание в XI–XVII вв.*, Москва 1960.

¹² Н. А. Богоявленский, *Указ. соч.*, 111.

¹³ Там же, 110.

анализ летописных текстов позволил ученому реконструировать уровень смертности во время вспышек чумы в русских княжествах.

Другой крупной работой посвященной второй пандемии чумы на пространствах русских княжеств и Золотой Орды стала монография К.Г. Васильева и А.Е. Сегала.¹⁴ Базируясь на достаточно широком круге текстов русских летописей (Псковской I и II, Новгородской I и IV, Никоновской или Патриаршей) авторы пришли следующим выводам: 1) чума возникла в ордынских землях около 1346 г., 2) эпидемия «Черной смерти» вернулась на Русь в 1351/52 гг., 3) сопутствующим явлением чумы стал массовый голод, 4) было зафиксировано несколько крупных вспышек в 1346, 1351 – 1353, 1360 – 1364, 1387 – 1389, 1393, 1396.¹⁵

Эти исследования получили от специалистов множество положительных отзывов и способствовала началу работ в СССР по публикации письменных источников по истории медицины. В 1982 г. была завершена работа над одним из крупнейших медицинских средневековых источников – «Канон врачебной науки» Абу Али ибн Сины (Авиценны). Для большего понимания видения средневековыми врачами клиники и методов лечения чумы важна 4-я книга этого сочинения. В этом произведении Ибн Сина акцентировал внимание на методах лечения при гнойных воспалениях и общей характеристике лихорадок и заразных болезней.¹⁶

Параллельно с публикацией труда Ибн Сины для советских ученых стали доступны труды армянских средневековых врачей. Мхитар Гераци стал одним из первых врачей в средневековой Армении, высказавших предположение о существовании контагиозности, т.е. заразности болезней. Мхитар Гераци писал о свойстве инфекционных болезней передаваться от больных людей или животных здоровым, восприимчивым людям (животным) путем передачи возбудителя при непосредственном контакте или через факторы передачи. В своем знаменитом труде «Утешении при лихорадках» он смог описать заражение и развитие заболевания, а также известные способы лечения. Другой известный средневековый армянский врач Амирдовлат Амасиаци в своем трактате «Польза медицины» подчеркивал влияние климатических условий и окружающей природы на здоровье и способы лечения.¹⁷

¹⁴ К. Г. Васильев, А. Е. Сегал, *История эпидемий в России*, Москва 1960.

¹⁵ Там же, 27–29.

¹⁶ Ибн Сина Морская лихорадка и то, что с ней однородно, то есть лихорадка при оспе и при кори / *Канон врачебной науки*, Пер. с араб. М. А. Салье. Кн. 4, 2-е изд., Ташкент 1982, 125–129.

¹⁷ С. А. Варданян, *Медицина в древней и средневековой Армении*, Ереван 1982.

С публикацией источников средневековых врачей Средней Азии и Закавказья в советской историографии начался пересмотр взглядов на возникновение и распространение чумы на территории русских княжеств и Улуса Джучи. Одну из первых подобных попыток предпринял в конце 1980-х гг. С.И. Бараш.¹⁸ В своем труде, посвященном истории голода на Руси, исследователь постарался реконструировать климатическую и эпидемическую картину исторических событий. Отталкиваясь от идей А.Л. Чижевского, С.И. Бараш попытался связать влияние солнечной активности на возникновение и распространение инфекционных заболеваний (чумы, оспы, холеры, гриппа, кишечных заболеваний и других инфекций). При этом в исследовании большое внимание уделено климатическим изменениям, произошедшим в Золотой Орде и на Руси в период эпидемии *Черной смерти*, что подтверждает предположения средневековых врачей о влиянии климата на эпидемическую обстановку.

По мнению С.И. Бараша, все климатические изменения второй половины XIV в. указывают на начало Малого ледникового периода с характерными суровыми зимами, жестокими засухами, неурожаями и голодом по всей Европе. Причем, в годы, близкие к 3, 6, 7 и 9-му десятилетию каждого века, на Русской равнине наблюдались экстремальные климатические условия, пагубно влиявшие на урожай: избыток влаги, засухи, длительный жаркий или холодный период, появлении саранчи, энтозвредителей и прочих патогенов. Именно на эти годы указывал еще в начале XX в. крупный советский климатолог и географ М.А. Боголепов. Он считал, что прямыми следствиями сильнейших засух стали крупнейшие политические события второй половины XIV в.: московско-тверское противостояние, нашествие Ольгерда и татар на Северо-Восточную Русь, Куликовская битва, возвышение империи Тамерлана и Белой Орды, приход к власти в Золотой Орде хана Тохтамыша.¹⁹

В начале 1990-х гг. в связи с распадом СССР и последовавшим за этим общим отказом от марксистско-ленинской идеологии, определявшей основную исследовательскую повестку в исторических исследованиях, в российской историографии начался бурный подъем интереса к западным исследованиям в области региональной истории. Одним из зарубежных авторов, попавших в сферу интересов российских ученых, стал крупный американский тюрколог Ю. Шамильоглу. В своей статье, посвященной

¹⁸ С. И. Бараш, *История неурожая и погоды в Европы (по XVI в.н.э)*, Ленинград 1989.

¹⁹ М. А. Боголепов, *Причины неурожая и голода в России в историческое время*, Москва 1922.

истории татарского народа, он попытался реконструировать события, происходившие в Золотой Орде и Булгарском улусе во время «Черной смерти» и после нее²⁰ [Schamiloglu, 1993]. Исходя из анализа текстов русских летописей, арабских источников («*Tatimmat al-muxtasar fi axbâr al-başar*» и «*Igd al-Jumân*», сочинений историков Абу-л-Фида, Ибн ал-Варди, ал-Макризи), среднеазиатских несторианских и булгарских надгробий, ученый пришел к выводу, что бубонная чума из Средней Азии достигла золотоордынских городов в 1346 г., т.е. через 15 лет после местной вспышки. Из осажденной монгольскими войсками генуэзской Кафы болезнь перебралась в Константинополь, Италию и на Ближний Восток. Русские летописи хорошо фиксируют возвращение бубонной чумы на Русь в 1349–1353, 1360, 1363–1366, 1374/75, 1396 гг. Кроме того они указывают на располагавшийся на территории Золотой Орды природный очаг заболевания.

Прямыми последствиями этих вспышек, заключает Ю. Шамильоглу, стало осложнение внутривосточной обстановки в Золотой Орде, резкое сокращение населения государства, децентрализация, культурный и технологический регресс, полное исчезновение, в связи с гибелью городской булгарской знати, волжско-булгарского языка.

С взглядами американского историка в целом согласны современные российские исследователи Д.М. Исхаков и И.Л. Измайлов.²¹ Согласно их точке зрения, возникшая в середине XIV в. эпидемия бубонной чумы легла на благоприятную почву в виде скопившегося в золотоордынских городах из-за голода большого числа людей. Причиной возникновения в Золотой Орде голода явилось резкое похолодание, массовый падеж скота и аридизация степи, т.е. процесс сокращения количества выпавших осадков при увеличении испарений влаги с поверхности, вызванных бурным развитием сельского хозяйства и активной вырубкой лесных массивов. После этого чума несколько раз кругами возвращалась в Дешт-и Кипчак, буквально выкашивая население, особенно в перенаселенных городах.²²

В конце 1990-х гг. в российской науке начинается новый всплеск интереса к теме *Черной смерти*. В 1998 г. была опубликована монография

²⁰ U. Schamiloglu, *Preliminary Remarks on the Role of Disease in the History of the Golden Horde*, Central Asian Survey. № 12(4) 1993, 447–457.

²¹ Д. М. Исхаков, И. Л. Измайлов, *Этнополитическая история татар (III – середина XVI вв.)*, Казань 2007.

²² И. Л. Измайлов, *Экологические катаклизмы*, История татар с древнейших времен. Т. III, Улус Джучи (Золотая Орда) XIII – середина XV в., Казань 2009, 684.

академика РАМН И.В. Домарадского.²³ В ней исследователь попытался проанализировать взгляды российских и зарубежных ученых на это заболевание. Вспышки чумы, по его мнению, происходили как в античности, так и в средние века. В исторических источниках, кроме легочной формы, чумы перечисляются (включая молниеносные, при которых смерть наступала среди полного здоровья), все известные в современном мире формы болезни (бубонная, бубонно-септическая, кожная, кишечная и др.). Родиной *Черной смерти* ряд средневековых авторов называет среднеазиатскую местность Katak, откуда по трем торговым дорогам болезнь попала в Европу. Одна дорога шла на север к Каспийскому морю, вторая – к Константинополю и Черному морю, третья – через Аравию и Египет к Средиземному морю. Поэтому неудивительно, что в 1351–1353 гг. чума пришла в русские земли. Но, замечает И. В. Домарадский, это была не первая эпидемия на Руси. Летописи фиксируют целый ряд вспышек чумы между концом XI и серединой XIV в. Насколько были ужасны опустошения, вызванные чумой в средневековой Руси, можно судить хотя бы по данным о смоленской вспышке 1387 г., когда в городе осталось только 5 человек, вышедших из города, затворив за собой город, наполненный трупами. К таким катастрофическим последствиям, по мнению И.В. Домарадского, могла привести активизация несколько природных очагов, располагавшихся между 48–49° с.ш. 40–41° ю.ш..²⁴ Причем, согласно приведенным в исследовании таблицам, на территорию Улуса Джучи приходится порядка 70% от общего числа природных чумных очагов СНГ.²⁵ Именно в этих очагах и произошло возникновение *Черной смерти*. Наиболее опасными с эпидемиологической точки зрения считаются очаги, находящиеся на стыках между районами распространения дикой чумы и поселениями. В Золотой Орде расстояние между ними было столь мало, что увеличившееся поголовье носителей чумной бактерии (крыс) в середине XIV в. привело к возникновению опасной для людей пандемии чумы.²⁶

В начале 2000-х гг. произошел качественный скачок в понимании природы развития (этиологии) и механизме развития (патогенезе) *Черной смерти*. Большой вклад в изучение средневековой чумы на Руси в Золотой Орде внес современный биолог М.В. Супотницкий.²⁷ В своей

²³ И. В. Чума Домарадский, *К 100-летию противочумной службы России*, Москва 1998.

²⁴ С. М. Домарадский, *Указ соч.*, 19.

²⁵ Там же, 22–23.

²⁶ Там же, 24.

²⁷ М. В. Супотницкий, «Черная смерть». *К загадкам пандемии чумы 1346–1351 гг.*, Универсум. № 3 (2004).

статье он активно продвигает идеи, высказанные в начале XX в. Д.К. Заболотным. Согласно им, на развитие *Черной смерти* в русских княжествах и в Улусе Джучи сыграло взаимодействие двух больших групп природных чумных очагов *реликтового северо-западный и Великого Евразийского чумного «излома»*.

Первая группа чумных очагов была локализована в четырехугольнике Великие Луки – Вологда – Кострома – Смоленск. Её активизация произошла еще до начала Второй пандемии чумы. Первая вспышка чумы в этом очаге зафиксирована в 1229–1230 гг. в Смоленске, где погибло до 32 тыс. человек. Во время второй пандемии *Черная смерть* в этом очаге проявила свою активность в 1349–1353 гг. в Полоцке, Смоленске, Пскове, Новгороде, Белоозере. В 1364–1366 гг. наблюдалось распространение чумы в северо-восточных русских городах: Москве, Переславле, Коломне, Владимире, Суздале, Дмитрове, Можайске, Вологде, Рязани, Коломне и Волоке. В 1387–1390 гг. чума вновь проявилась в Новгороде и Пскове.

Вторая группа природных очагов представляет из себя гигантскую последовательность природных очагов чумы расположенных от Йемена на юге и до северных отрогов Урала на севере. Самые крупные из них располагались на территории Улуса Джучи. Центром ордынских природных очагов находился близ города Бельджамен. Пик активизации этой группы очагов пришелся как раз на время распространение «*Черной смерти*», и именно в ордынских землях началось её «*победное шествие*». Одним из факторов приведший к возникновению болезни стали по мнению М.В. Супотницкого климатические изменения второй половине XIV в.²⁸

В последние годы в российской историографии в научный оборот были введены целый ряд ранее не использовавшихся письменных источников итальянских арабских авторов.²⁹ Их публикация позволила

²⁸ М. В. Супотницкий, *Указ. соч.*, 18.

²⁹ М. Г. Крамаровский, *Богатство, хрупкое как сон. Петрарка о бедах Скифии*, Античная древность и средние века. Вып. 33 (Екатеринбург 2002) 169–186; Е. Г. Еманов, *Великая пандемия середины XIV в. как финал средневековой истории*, Вестник Тюменского гос. университета. Серия «История». № 2 (2013) 49–54; *Ас-Суйути Джалал ад-Дин Совершенство в коранических науках*. Вып. 4: *Учение о понимании смыслов Корана*, Под общ. ред. Д. В. Фролова, Москва, Восток-Запад, 2005, 320; *Шейх, знаток, ибн Кайим аль-Джаузи. Болезнь и исцеление*, Перевод на русский язык Баймуханбетова Батыржана, 2006, 348; *Ибн Кайим Аль-Джаузи «Медицина Пророка»*, 1-е издание, Перевод с арабского. Приложение. Айдар Хабибуллах «Хадж и здоровье паломника», 2-е издание. Москва, ООО «Издательская группа «САД», 2005, 174.

значительно расширить представление о формах и способах лечения *Черной смерти* принятых в русских княжествах и в Улусе Джучи. Впрочем, несмотря на это самыми крупными письменными источниками по этой теме остаются русские летописи.

Данные по мору представлены в 17 томах Полного собрания русских летописей, т.е. практически в половине опубликованных летописных текстах. Все русские летописи можно разделить на четыре большие группы: новгородская, московская, тверская и западно-русская (литовская). Наиболее полная информация о вспышках чумы представлена в 4 списках: Троицкая летопись - несохранившийся летописный свод начала XV в. и частично реконструированный М.Д. Приселковым, Рогожский летописец - середина XV в., Симеоновская летопись - конец XV в. и Никоновская летопись - XVI в. Эти летописные своды относятся к первым двум группам. В остальных летописных памятниках информация о море в Золотой Орде либо скудна, либо о нем имеются лишь косвенные указания. При этом следует отметить, что в новгородских летописях хорошо представлена информация о вспышках чумы происходивших в Новгороде и Пскове во второй половине XIV в. В то время как ордынские вспышки остаются за рамками этих текстов. Впрочем даже в этих источниках отмечались значительные катастрофические изменения произошедшие в Золотой Орде во время второй вспышки Черной Смерти (1363 - 1367). Более подробно эти данные широко представлены в самой крупной Никоновской летописи.

Исходя из всех летописных данных можно сделать вывод, что Черная смерть пришла в Улус Джучи около 1346 г. *«В лето 6854 (1346) бысть казнь на люди от Бога подъ вѣсточною стороною въ Орде и в Ворначе и в Сарай и в Бездежи и въ прочих градехъ и странахъ ихъ. И бысть моръ на люди великъ и на Бессермены и на Татары и на Ормены и на Бесы и на Жиды и на Черкасы и прочаа человеки тамо живуцаа в нихъ. Толь же сплень бысть моръ въ нихъ, яко не бе мощно живымъ мертвыхъ погребати»*.³⁰ Как видно из текста отрывка эпицентр этой вспышки в Золотой Орде находился в нижневолжских и причерноморских степях.

Наиболее спорным моментом этого отрывка является упоминание города Ворначь (Орначь). Зачастую бытует мнение, что под ним подразумевается среднеазиатский Ургенч. Однако в свете исследований средневековых карт и природных очагов чумы, такое предположение будет некорректным. Скорее всего, под этим названием следует понимать

³⁰ ПСРЛ Т. 15. Л. 279. С. 57.

один из золотоордынских городов, находившихся либо на Северном Кавказе, о чем свидетельствуют упомянутые народы, либо в устье Дона, о чем говорит Карамзин, и упоминание, возможно, ближайших ордынских городов (Хаджи-Тархан, Сарай, Бельджамен). Отчасти доказательством этого предположения может служить тот факт, что в перечислении не указываются другие среднеазиатские центры.

К предположению об усть-донском местонахождении этого города склонялась Г.Н. Моисеева. Ссылаясь в своей статье на карту посетившего в 1388 г. Нижнее Поволжье венецианского космографа Фра Мауро, она приходит к выводу, что располагавшиеся в устье Дона город *Organsa* скорее всего и являлся легендарным Орначем. Правда, факт присутствия рядом городом изображения надгробия с надписью «*Sepulcrum real*» («в действительности могила») напрямую свидетельствовал об исчезновении в конце XIV в. этого города.³¹ Впрочем, до сих пор историки не пришли к общему мнению о его расположении.

Свидетельством дальнейшего продвижения *Черной смерти* в землях Золотой Орды являются средневековые хроники флорентинца Маттео Виллани. Проживая в Кафе (Феодосия) во время осады золотоордынским ханом Джанибеком (1346 – 1347), он смог сделать очень много записей относительно неизвестного ранее европейцами заболевания. Согласно данным его источника, чума в городе возникла весной 1347 г., когда татары при помощи катапульт устроили бомбардировку телами умерших от чумы. После чего в Кафе разразилась вспышка чумы с последовавшей за этим паникой среди горожан. У всех заболевших и умерших наблюдались характерные для *Черной смерти* симптомы (сыпь в паховой области и суставах). Вследствие незнания городскими врачами природы болезни, оказание последующей медицинской помощи зачастую не было эффективным. Очень скоро умерших внутри городских стен стало так много, что горы тел были видны осаждавшим татарам. Христиане попробовали захоронить мертвых в водах Черного моря, но очень скоро воздух и местные грунтовые воды были отравленные трупным ядом. Оставшиеся в живых жители города вынуждены были обратиться в бегство. Однако спасшиеся продолжали сеять яд чумы среди жителей тех мест, где останавливались.³²

³¹ Г. И. Моисеева, *К вопросу о датировки задонщины*. Т. XXXIV, ТОДРЛ, 1979, 220–240.

³² К. Bergdolt, *Die Pest 1348 in Italien. 50 zeitgenossischen Quellen. Mit einem Nachwort von Gundolf Keil*, Heidelberg 1989, 20.

Подтверждают слова М. Вилани труд Габриэле де Мусси 1348 г. *«История моря, или великой смертности»*. Он также как и первый итальянский хронист оказался в Кафе во время осады. Новая необъяснимая болезнь, по мнению итальянского летописца, пришла в земли татар и сарацинов с востока, где *«великая смертность поразила китайцев, индусов, персов, мидийцев, курдов, армян, тарсийцев, кавказцев, мессопотамцев, нубийцев, эфиопов, туркменов, египтян, арабов, сарацинов, греков... и восточные многолюдные и изобилующие богатством великолепные царства, города, крепости и поселения»*.³³ В самой Кафе им была отмечена большая смертность среди горожан. Все попытки спасти оставшихся в живых с помощью выбрасывания в море трупов привели лишь к дальнейшему заражению горожан необъяснимой болезнью. Впрочем, считает Е.Г. Еманов, это не привело к падению города. Татары даже вынуждены были снять его осаду.³⁴

В конце 1347 г. *Черная смерть* на борту генуэзских галер достигает Мессины и Марселя, а оттуда начинает свое *«победное шествие»* по Европе. Этот факт нашел свое отражение во многих письменных источниках того периода.³⁵

Более подробную информацию о крымской вспышке чумы 1347 г. можно найти у арабоязычных авторов ал-Айни и Ибн ал-Варди.

Вот как описывает ал-Айни дальнейшее распространение чумы: *«К числу событий 749 года относится великая моровая язва и охватившая всех чума, случившаяся в землях Халебских, Сирийских и Египетских и продолжавшаяся до 750 года. Это был сильный мор, опустошивший страны и жилища, и поразивший людей онемением и кровохарканием. Число умерших доходило в Каире и Мысе в день до 20000 человек, а в Халебе в день до 5000, в Айнтабе (умирали) каждый день от 150 до 200, – в один день больше, в (другой) меньше – а в Дамаске 1000 человек. Погибло народу приблизительно 2/3. Этот мор есть тот, который люди называют «великим мором». В некоторых летописях говорится, что число умерших в Мысе и Каире в шаабане и рамазане (25 октября – 22 декабря 1348 г.) дошло до 900000 человек. О чуме подобно этой, никто (прежде) не слышал. Чумы в исламе насчитывают пять; эта шестая, и не было в нем (в исламе) чумы сильнее этой; потому что она охватила и мусульман и неверных в некоторых странах, особенно в землях франков,*

³³ Е. Г. Еманов, Указ. соч., 52.

³⁴ Там же.

³⁵ K. Bergdolt, *Der Schwarze Tod: die Grosse Pest und das Ende des Mittelalters*, Muenchen 2000, 33.

и обезлюдела большую часть страны. Оказался недостаток во всех товарах, вследствие незначительности привоза их, так что бурдюк воды обходился в землях Египетских дорожке 10 дирхемов».³⁶

Арабский автор трактата «Весть о чуме» Ибн ал-Варди, умерший от болезни в начале 1350 г., так описывал вспышку *Черной смерти* в Крыму: «В 747 году (1346) приключилась в землях Узбековых чума, обезлюдели деревни и города; потом чума перешла в Крым, из которого стала исторгать ежедневно до 1000 трупов, или около того». Затем чума перешла в Рум (Константинополь), где погибло много народу, – сообщал мне купец из людей нашей земли, прибывший из того края, то кади Крымский рассказывал: «Сосчитали мы умерших от чумы, и оказалось их 85.000, не считая тех, которых мы не знаем».³⁷

Скорее всего первая волна второй пандемии чумы в ордынских землях продолжалась два года. На это указывает упоминание в тексте «Русского хронографа» даты 1348 г. «В лето 6856 (1348) казнь бысть отъ Бога – моръ на бесермены въ Орнахи и Сарай и во Азътаракани и инымъ градомъ, ако немощно ихъ и погребати».³⁸ Косвенно о массовом море людей в зависимых от Улуса Джучи землях в этот период говорят Холмогорская и Новгородская 4-я летописи, свидетельствовавшие о начавшейся в 1349 г. борьбе за Волынь между Великим княжеством Литовским и польским королевством. «В лето 6857 Король краковский пришед, взя лестию землю Волынскою и церкви претвори в латынство богомерзское служение. Того же лета князь великий литовский Олгерд посла в Орду ко царю Чанибеку братаю Кориада да Михаила, да Семена Свикличевского просити помочи на великого князя Семена. То же слышав, князь великий посла ко царю своих киличеев Федора Глебовича, да Аминя, да Федорова Шибачеева заловатись на Олгерда. Слышав же то царь, яко Олгерд улус его пустошит, а князя великаго обидит, и выда послов литовских, братаю Олгердову киличеем великого князя, приведении на Москву послом царевым Тутуем».³⁹

Если предположить, что ордынская вспышка чумы стала распространяться на север по Днепру то становится понятно почему в текстах летописей можно встретить упоминания городов не располагавшихся на территории входивших в северо-западный чумной

³⁶ В. Г. Тизенгаузен, *Указ. соч.*, 529–530.

³⁷ Там же, 498.

³⁸ ПСРЛ. Т. 22. Ч. 1. Л. 253. С. 410.

³⁹ ПСРЛ. Т. 33. С. 83.

природный очаг.⁴⁰ *«Того же лета бысть моръ силенъ зело в Смоленске, и в Киеве, и в Чернигове и в Суждале, и во свей земле Русстей смерть люта, и напраса и скоро; бысть страхъ и трепетъ велий на всехъ человецехъ. Въ Глухове же тогда не единъ человекъ остана, вси измориша; сице же и на Белоозере».*⁴¹ Как видно из приведенного отрывка затронутыми в этот период стали днепровские города находившиеся на тот момент в прямой вассальной зависимости от Улуса Джучи (Киев, Чернигов и Полоцк).

Поэтому спорным становится тезис о возврате чумы на Русь в 1349 г. исключительно только из Германии и Скандинавии. Скорее всего европейская волна чумы, пришедшая из Германии, Польши и Скандинавии совпала с поднявшейся с юга по Днепру ордынской волной. О значении крупных европейских рек (Рона, Руана, По, Дунай, Рейн, Эльба и Везер) в распространение эпидемии чумы отметили российские и западные исследователи.⁴²

Причем одной из явных причин проникновения заболевания в русских летописях указывается поход шведского короля Магнуса в новгородские земли в 1351–1352 гг.⁴³ Сама болезнь сравнивается с той, что возникла в восточных странах. *«В лето 6860 в Пскове и Новегороде мор бысть силен – хракаху кровью, и в иных городех окольных, а пошел из Ынденския земли, скажут, от Солнцаград».*⁴⁴

Эпидемическая обстановка в северо-западных русских княжествах осложнялась из активизации *Реликтового Северо-западного природного очага чумы*. Проявлявший в более ранний период свою активность в более ранний период он смог охватить практически весь тогдашний север русских земель. Если судить по представленным данным самой крупной вспышке чумы в русских княжествах до начала «Черной смерти» так называемый Смоленский мор 1230 г. то можно представить характер эпидемии охватившие эти земли в начале 1350-х г. *„Сотвориша 4 скудельници... в дву положиша 16000, в третьей 7000, а в четвертой 9000”*.⁴⁵ *„Мор бысть*

⁴⁰ ПСРЛ. Т. 23. С. 110.

⁴¹ ПСРЛ Т. 10. Ч. 1. С. 224.

⁴² P. Z. Bjoern, Dunkelberg H. *The History of the Plague and research on the causative agent Yersinia pestis*, International Journal of the Hygiene and Environmental Health. № 207 (2004) 165–158; М. В. Супотницкий, *Где скрывается чумы?*, Универсум. № 3 (2005) 20–30.

⁴³ Ермолинская летопись. ПСРЛ. Т. 23. Л. 183–184. С. 110.

⁴⁴ Архангелогородский летописец. ПСРЛ. Т. 37. Л. 140 об – 141 об. С. 73.

⁴⁵ Суздальская летопись по Академическому списку, цит. по Н. А. Богоявленский, *Указ. соч.*, 123.

силен на людях... на Костроме и Ярославле и в Галиче и на Плесе (в Суздальской земле)..., а всякое житие под снег полегло, некому жати, люди померли...»,⁴⁶ Исходя из приведенных летописных отрывков можно сделать вывод, что чума в этих княжествах была достаточно частым явлением. Это и объясняет факт более четкой фиксации в текстах северо-западных русских летописях вспышек чумы с подробным описанием заболеванием и основных причин распространения заболевания. Поэтому о вспышках чумы в 1360 г. и в 1388 – 1390 гг. в Новгороде, Пскове и Изборске можно встретить лишь в текстах северо-западных русских летописях.⁴⁷

Первая вспышка чумы в 1340-х гг. для ордынских городов не стала полностью катастрофой и если бы не разразившаяся после смерти Джанибека Великая жамия численность населения очень скоро достигла бы „дочумных„ величин.⁴⁸ Впрочем, последствия первой волны чумы имели куда большие значения, чем это казалось на тот момент времени. В первую очередь эпидемия стала уносить носителей знаний в области ремесел и представителей купечества, что в итоге привело к началу глубочайшего экономического кризиса, характеризовавшегося началом упадка ордынских городов и ухудшения качества готовых изделий. Однако, наиболее серьезные последствия стал массовый мор среди наиболее образованного населения Улуса Джучи, что в свою очередь ускорило децентрализацию страны и постепенному изменению культурного кода среди населения. Основными носителями последнего и являлись высшие круги городов болгарского улуса. Свидетельством чему является исчезновение из обихода языка волжских болгар. О чем может свидетельствовать последняя запись на болгарском языке сделанная на надгробии и датированная 1356 г.⁴⁹

Причины возникновения нижеволжской вспышки можно считать активной антропологической деятельностью жителей Золотой Орды в очень экологически нестабильном районе Нижней Волги. Это нестабильность была в первую очередь обусловлена тем, что районы пригодные для проживания на территории Улуса Джучи располагаются в узкой полосе между 48-м° и 52-м° северной широты. При этом существует постоянная

⁴⁶ ПСРЛ. Т. 5., Софийская 1-я летопись, С. 202, цит. по Н. А. Богоявленский, *Указ. соч.*, 110.

⁴⁷ Псковская летопись, 29–32; Псковская 2-я летопись, 28; Новгородская 4-я летопись. ПСРЛ. Т. 4. Л. 193об. С. 289;

⁴⁸ Э. С. Кульпин, *Золотая Орда*, Москва, Московский лицей, 1998, 113.

⁴⁹ U. Schamiloglu, *Указ. соч.*, 453.

опасность в резком перепаде температур с последующим изменением количества выпадаемых осадков. 80% выпавших осадков приходится на первый летний месяц. После чего может наступить длительный засушливый период.⁵⁰

В результате на в этом регионе сложился уникальный ландшафт и, как следствие, – специфическое сезонное земледелие, крайне зависимое от изменения водных ресурсов.⁵¹ Этот хрупкий экологический баланс был нарушен возросшим в эпоху правления ханов Узбека (1312 – 1340) численностью домашних копытных, определявших весь внутренний уклад жизни в Улусе Джучи. Отчасти быстрый рост поголовья ордынского скота был обусловлен установившимся в конце XIII в первой половине XIV вв. в западных евразийских степях мягким климатом, отчасти политической стабильностью в Золотой Орде. К 1330-м гг. численность поголовья скота в Улусе Джучи достигла критической массы, что в период следовавшего затем наступления «*Малого ледникового периода*» привело к просто катастрофическим последствиям.

Положение стало усугубляться тем, что одновременно происходил резкий рост численности жителей нижеволжских городов. Последовавшее за этим активное градостроительство на пике климатического оптимума привело к резкому сокращению буерачных и пойменных лесов, что в свою очередь стало сказываться на ускорении эрозии почв и резкого падения уровня грунтовых вод при резком засолении почв и наступления песчаных масс из Средней Азии. Это подтверждают данные анализов почв и галофитной растительности Среднего и Нижнего Поволжья, проведенных в 1994 – 2005 г. старшим научным сотрудником лаборатории проблем фиторазнообразия Института экологии Волжского бассейна РАН Т.М. Лысенко.⁵² В результате, степь не смотря свои изначальные большие рекреационные возможности степного биома по восстановлению исходной формы, не смогла быстро восстановиться от нанесенного человеком ущерба.⁵³

⁵⁰ В. Г. Мордкович, А. М. Гиляров, А. А. Тишков, С. А. Баландин, *Судьба степей*, Новосибирск, Наук, 1997, 129, 140, 142.

⁵¹ Э. С. Кульпин, *Экологический критерий цивилизованности*, Золотая Орда: феномен степной городской цивилизации, Москва 2004, 33–35.

⁵² Т. М. Лысенко, *Голофитная растительность Среднего и Нижнего Поволжья (в пределах степной зоны)* URL: <http://oren-icn.ru/index.php/enzoren/stepene/129-steppenecat/837-2012-01-30-07-00-44>

⁵³ И. В. Иванов, Т. С. Луковская, *Проблемы СЕИ аридных и семиаридных областей Евразии в голоцене*, Человек и природа: Мат. VI научн. конф. „Человек и природа. Проблемы социоестественной истории”, Москва 1997, 76, 134

Вследствие этого стала наблюдаться не виданное ранее наступление из пустынных районов большой массы песка. Положение стало ухудшаться, вследствие ускорения трансгрессии (повышения уровня) Каспийского моря и резкого похолодания климата, массового мора скота и аридизация степей, то есть процесса сокращения количества выпавших осадков при увеличении испарений влаги с поверхности, вызванных бурным развитием сельского хозяйства и активной вырубкой местных лесных массивов.

Все это в итоге привело к голоду и оттоку городского населения. Таким образом был нанесен серьезный удар по экономической основе хозяйства Золотой Орды.⁵⁴ Однако, это была лишь «*верхушка айсберга*». Гораздо масштабные изменения происходили близ ордынских городов. Нехватка пищи в степи напрямую способствовала тому, что началась массовая миграция степных грызунов и как следствие начало появлению новой формы заболеваний передававшихся от животных человеку. Что в итоге и произошло. Приток новых волн грызунов из Средней Азии привёл к изменению существовавшей в расположенном в Нижнем Поволжье Великого Евразийского «*чумного*» излома гигантского природного очага бубонной в легочную форму чумы.⁵⁵

После первой волны в Улусе Джучи под влиянием укореняющихся исламских традиций происходит своеобразная перекодировка традиционных мифологем власти в новую систему понятий мусульманизированных религиозных и политических символов. Происходит адаптирование культа Чингисхана и его сына Джучи к исламским ценностям, что соответствовало сложившейся в исламском мире системе сакрализации и легитимизации верховной власти. Смысла этого процесса, нашедшего отражения в исторической традиции, может быть описан формулой «*тюрко-монгольская традиция в исламской парадигме*». Однако, пожалуй самым значимым последствием первой волны для Улуса Джучи явилось ускорение процесса создания единой этноконфессиональной общности поволжских татар.⁵⁶ В русских княжествах продолжалась эпоха феодальной междоусобицы и монголо-татарского ига.

⁵⁴ Д. М. Исхаков, И. Л. Измайлов, *Этнополитическая история татар (III – середина XVI вв.)*, Казань, Школа, 2007, 202.

⁵⁵ М. В. Супотницкий, «*Черная смерть*». К загадкам пандемии чумы 1346–1351 гг., Универсум. № 3 (2004) 14.

⁵⁶ И. Л. Измайлов, *Становление средневекового татарского этноса*. История татар с древнейших времен: в семи томах. Т. III. Улус Джучи (Золотая Орда) XIII – середина XV в., Казань, Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2009, 359.

Куда больше по последствиям имела возникшая примерно около 1363/64 гг. на территории Улуса Джучи Вторая волна чумы. Многие исследователи связывает это с продолжением возникшего в 1360 г. в Северо-западной Руси мора.⁵⁷ Впрочем, как показал анализ текстов русских летописей, что именно нижеволжский природный очаг, как и в период с 1346 по 1349 гг. стал эпицентром распространения эпидемии чумы.

Именно она затронула все крупные городские центры Поволжья и Северо-восточной Руси. Наиболее полная версия этих событий представлена в тексте Рогожского летописца, где этому событию посвящен отдельный рассказ *«О мору великом»*.⁵⁸ Текст этого рассказа или её части воспроизводится в более поздних летописях. Согласно последнему чума возникла в ордынских землях в 1364 г. близ городов Бельджамен и Сарай. К осени болезнь бушевала в Нижнем Новгороде, далее она перекинулась в Коломну и Рязань. Летом 1365 г. чума вспыхнула Переславле, Кашине, Твери и Ростове, где число ежедневно умерших могло достигать от 20 до 100 человек. В зиму 1365/66 гг. чума вспыхнула в Москве откуда к лету-осени она разошлась по городам и *«властемъ Московскимъ»* и территории Литвы. *«И тако раздесе въ все грады, и въ Володимерь, и въ Суздаль, и въ Дмитровъ, и въ Можайскъ, и на Волокъ, и по все грады разыдесе моръ силенъ и страшенъ»*.⁵⁹ *«Того же лета бысть моръ в Литве великъ зело»*.⁶⁰ Скорее всего движение «мора» 1363/64 – 1366/67 гг. происходило по водным магистралям от низовьев Волги из Золотой Орды к Нижнему Новгороду с последующим проникновением в центр Московской Руси через Оку и Верхнюю Волгу.

Длительность и колоссальные человеческие жертвы позволили русским летописцам зафиксировать основные проявления этого заболевания *«Овиѣ хрѣаху кровію, а друзи жєлєзою, а не долго боляху, но два дни или три, или единъ день поболєвшє, тако умираху; на всякъ же день умираху, и толико множество их, яко не успиваху живіи мертвыхъ погребати..... Тое же осени и тоє зимы бытъ мор великъ на люди в граде Переяслави, мерли люди по многу на день, по 20, по 30 на день, иногда на день 60, 70 человекъ, а иногда по 100, а таковы были дни по более ста человекъ умирало; а болєсть была такова: прєждє какъ рогатимоеу ударить за лопатку или противу сердцу подъ грудью или межъ крыль, и разболится человекъ; и начнєтъ ковію харкати и огонь разбьєтъ, и по*

⁵⁷ С. И. Бараш, Указ. соч., 123.

⁵⁸ Рогожский летописец. ПСРЛ. Т. 15. Л. 292 – 293об. С. 76–77.

⁵⁹ Там же.

⁶⁰ Патриаршая или Никоновская летопись. ПСРЛ. Т. 11. Ч. 2. С. 12.

семь потъ, потом дрожъ иметь, и тако в болести полежав, овѣи день единъ поболевше умираху, а друзи два дни, а инѣи 3 дни; прежде моръ былъ кровью храчюще мерли, потом железною разболевшися, ти такоже два дня или 3 дни полежавшие умираху; железа же не одинако, но иному на шее, иному на стегне, овому подъ пазухою, овому подъ скулою, иному же за лопаткою». ⁶¹ Как следует из анализа этого текста, можно говорить по крайней мере о распространении трех форм чумы: бубонной, бубонно-септической и легочной. На первую и вторую форму заболевания указывают такие слова как «друзи железною ... боляху, железа же не одинако, но иному на шее, иному на стегне, овому подъ пазухою, овому подъ скулою, иному же за лопаткою». Третья (легочная) форма – и разболится человекъ; и начнет ковию харкати и огонь разбьетъ, и по семь потъ, потом дрожъ иметь, и тако в болести полежав, овѣи день единъ поболевше умираху, прежде моръ былъ кровью храчюще мерли». ⁶² Период вспышки чумы согласно летописным данным охватывал период с конца лета до зимы: «от Семена дни летопроводца до рождественского говения». ⁶³

Кроме собственно информации о чуме летописцам удалось зафиксировать и климатические изменения. Так, летом 1364 г. после суровой, снежной и продолжительной зимы, приведшей к массовому звериному мору, наблюдалась необычайная жара, засуха и духота. Аналогичные погодные условия наблюдались в последующие три года. «В солнце черно аки гвозди, и мгла великая стояла около двух месяцев». При этом отмечались массовые лесные пожары. «Того же лета солнце бысть аки кровь и по нем места черны и мгла стояла с полета и зной и жары бяху велицы, леса и болота и земля горяше и реки пересохла, иные же места водные до конца исхоша и бысть и страх и ужас». В конечном итоге в 1365 г. разразился большой пожар практически уничтожавший Москву. «Того же лета бысть пожаръ на Москве, загоресея церковь Всех святыхъ и оттого погоре весь городъ Москва и посадъ и кремль, и загородье и заречье. Бяше бо было варно въ то время, и засуха велика и зной, еше же къ тому вѣстала буря велика ветреная за десять дворовъ метало головни, и бревна съ огнемъ кидаше буря; единъ дворъ гасяху людѣ, а инуде черес десять дворов, и въ десяти дворехъ огонь загарахесе, да темь людѣ не възмогаша угасити; не токмо не гасили дворовъ и хоромъ отнимати, но имении своихъ никтоже не успели вымчати, и

⁶¹ М. Д. Приселков, *Троицкая летопись*, Москва, Ленинград, Изд-во АН СССР, 1950, 381–382.

⁶² Там же.

⁶³ ПСРЛ. Т. III, Псковская 2-я летопись.

*прииде пожаръ и погуби вся, и поясть я огонь и пламенемъ испелишася, и таковъ въ единъ часъ или въ два часа весь градъ безъ остатка погоре. Такова же пожара передъ того не бывало, то ти словеть великии пожаръ, еже отъ Всехъ святыхъ».*⁶⁴

Однако, бедствия на этом не закончились. Последовавший за этим массовый голод привел к еще большей смертности среди населения. *«Того же лета бысть сухмень и зной велик и воздухъ куряшеся и земля горяше; и бысть хлебная дороговъ повсюду и гладъ великий во всей земли и с того люди мряху».*⁶⁵ Аналогичную запись можно найти в Троицкой летописи. *«Было товарно в то время, и засуха велика и зной».* О нем более подробно узнать из письма Франческо Петрарки к своему другу генуэзскому епископу Гвидо Сетте (1367): *«...ибо в Греции бедствие давнее, в Скифии же недавнее, так что оттуда, откуда прежде обычным делом было прибытие ежегодно в этот город (Венецию) на судах огромного урожая хлеба, теперь точно так же прибывают суда, нагруженные грузом, который побуждаемые нуждой продают родственники. И вот уже непривычного вида и неисчислимое скопище немощных людей обоего пола этот прекрасный город скифским обликом и безобразным сбродом – как чистейший источник мутным потоком – поражает. И если бы этот запруживающий тесные улочки люд не был бы милее тем, кто их покупает, нежели мне, и не привлекал их взоры более, нежели привлекают мои, и не гадоко, и не омрачал прохожих дурного вида скоплением, то во всей Скифии, вместе с изнурительным и бледным голодом в каменистом поле, куда поместил его Назон, редкую траву зубами и ногтями щипал бы и поныне».*⁶⁶

Наиболее серьезные последствия второй волны чумы сказались на развитии золотоордынских городов. Как фиксируют археологии практически исчезают с карты города расположенные в Пруто-днестровском междуречье [18, с. 101]. Относительно поволжских городов можно говорить об их торможении в развитии. В то же время, археологические данные этого периода свидетельствуют о резком подъеме золотоордынских городов связанных напрямую с итальянскими городами Генуей и Венецией. В целом эта точка зрения подтверждается словами советского исследователя Федорова-Давыдова о большом значении для функционирования Улуса Джучи транзитной торговли наиболее

⁶⁴ Симеоновская летопись. ПСРЛ. Т. 18. Л. 184 – 187об. С. 102–103.

⁶⁵ Рогожский летописец. ПСРЛ. Т. 15.

⁶⁶ М. Г. Крамаровский, *Петрарка о бедствиях Скифии*, История и современность. Вып. 2 (2007) 123.

ликвидным товаром.⁶⁷ И таким ликвидным товаром в 1360-х гг. для итальянской торговли могли стать рабы или хлеб. О причинах роста работорговли в Золотой Орде можно найти в записках арабского хрониста ал-Олмари: «Во время голода и засухи они продают своих сыновей. При избытке ж они охотно продают своих дочерей, но не сыновей, детей же мужского пола они продают не иначе, как в крайности».⁶⁸

Как видно из торговых записей итальянских купцов Каффы, Танны и других городов вывоз «живого товара татарского происхождения» был настолько велик, что правительства Венеции вынуждено было ввести ограничительные меры: «не более трех рабов на одного члена экипажа». Правда по мнению отечественного исследователя М.Г. Крамаровского, этот запрет часто нарушался. В истории были зафиксированы случаи прибытия в Венецию судов, нагруженных с 200-х и более рабов.⁶⁹ Данные об объеме и специфике работорговли в итальянских причерноморских колониях приведены немецким исследователем Ш. Вердлиндена. В своих исследованиях он исходил из актов Таны касаются рабов татарского происхождения. Так, только один работорговец Доменикос из Флоренции в 1360 г. продал в Тана 30 рабов-татар (27 женщин и 3 мальчиков) на общую сумму 20 000 аспров. Стоимость рабынь – от 600 до 700 аспров (наибольшим спросом пользовались девушки 14–16 лет); стоимость мальчиков – от 4,5 до 5,5 соммо.⁷⁰

Определенную точность в вопросе о численности вывозившихся рабов проливают данные массариев Каффы. Ежемесячно численность проданных на рынке рабов составляла порядка 47 – 67 человек в месяц.⁷¹ Уровень цен колебался в зависимости от этнической принадлежности и индивидуальных качеств раба, конъюнктуры рынка (после разгрома Таны

⁶⁷ Г. А. Федоров-Давыдов, *Некоторые проблемы археологии Поволжья железного века*, Материалы конференции «Археология и социальный прогресс». Вып. 2, Москва 1991, 81

⁶⁸ В. Г. Тизенгаузен, *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой орды*. Т. I, *Извлечения из сочинений арабских*, Санкт Петербург, 1884, 213, 219, 235, 241

⁶⁹ М. Г. Крамаровский, *Петрарка о бедствиях Скифии*, История и современность. Вып. 2 (2007) 134.

⁷⁰ Ch. Verlinden, *La colonie vénétienne de Tana, centre de la traite des esclaves au XIVe et au début du XVe siècle. Studi in onore di Gino Luzzato*. Vol. 2, Milano 1950, 10–12.

⁷¹ С. П. Карпов, *Работорговля в Южном Причерноморье в первой половине XV в.*, Византийский временник. Т. 46 (1986) 141.

в 1395 г. Тимуром цены резко выросли из-за уменьшения количества татарских рабов).⁷²

В чем же заключалась основная причина столь резкого роста работорговли в итальянских причерноморских колониях? Как видно из текстов Петрарки и ал-Омари, голод, усугублявшийся неблагоприятными климатическими условиями (суровой зимой и знойным летом) стал тем двигателем роста этого вида торговли.⁷³ Прямым свидетельством чему служит постоянный рост цен на ордынский хлеб в итальянских городах. Начиная с XIII в. цены на хлеб неуклонно растут, и к концу XIV в. они более чем вдвое превышают начальные. Так если в 1290 г. мина зерна в Генуе стоила порядка 16 сольди, то уже после первой волны чумы в 1357 г. она составила 40 сольди, а в 90-х гг. XIV в. – от 38 до 55 сольди.⁷⁴

Однако, самые большие изменения произошли во внутривосточной политической картине как в Северо-восточной Руси, так и в Улусе Джучи. Эти события впоследствии имели тектонические последствия, приведшие к полной перезагрузки всей политической картины Восточной Европы. Именно после второй волны пандемии в Северо-восточной Руси был запущен процесс территориального расширения Великого княжества Московского за счет выморочных земель Суздальско-Нижегородского и Тверского княжеств. Что в итоге приводит к открытому противостоянию между московским князем Дмитрием Ивановичем (Донским) с начала с правителем левобережной орды (хан Амурат), а затем и с правителями Литвы и Булгарского Улуса (Ольгердом и Булатом-Тимуром). В конечном итоге, московский князь сближается с темником Мамаем, также конфликтующего с выше указанными правителями, что позволяет первому закрепить за собой и за своими наследниками ярлык на Великое княжество Владимирское.

Более серьезные последствия второй волны чумы имели в Улусе Джучи. Её приход на территорию государства осложнил и без того запутанную внутривосточную обстановку. После смерти хана Бердибека в 1359 г. золотоордынский престол стал объектом борьбы между различными кланами Ак-Орды и Кок-Орды. Важным обстоятельством вызвавшим эту борьбу, явилось то, что во время правления последнего прокатилась волна репрессий, а сам правитель не

⁷² С. П. Карпов, *Итальянские морские республики и Южное Причерноморье в XIII–XV вв.: проблемы торговли*, Москва, Изд-во МГУ, 1990, 167.

⁷³ С. И. Бараш, *Указ. соч.*

⁷⁴ С. П. Карпов, *Торговля зерном в Южном Причерноморье в XIII–XV вв.*, Византийский временник. Т. 50 (1989) 26–35.

оставил прямых наследников. Все это послужило толчком к нарастанию центробежных сил среди представителей различных ордынских султанов, находившихся в той или иной степени родства с родом Джучи. Это давало повод отдельным кланам как выдвигать своих претендентов на власть, так и начать процесс отделения некоторых территорий.⁷⁵

Если коснутся географической привязки противоборствующих сторон, то можно определить регионы пострадавшие менее всего от первых двух волн «Черной смерти». Можно предположить, что к таким регионам явно относились Кок-Орда, Крым, Московское княжество и отчасти Булгарский улус. Именно, эти территории стали центрами центробежных сил в Орде. В 1363 г. внутривполитическая обстановка в Золотой орде настолько обострилась, что можно говорить о всех этих центрах, как о полунезависимых государствах. В этих условиях возникновения военно-политического союза между некоторыми участниками конфликта стал вопросом времени. Великий князь Московский Дмитрий Иванович и правитель Крыма ордынский темник Мамай смогли очень быстро найти общий язык. Однако, разразившаяся в 1364 г. эпидемия чумы помещала дальнейшему усилению этого союза. Причем это не только проявлялось у обоих членов союза в нехватки собственных сил в окончательной победе над своими политическими противниками, но и в росте противостояния с ближайшим окружением.

В конце 1364 г. ставленник Мамае в Сарае ал-Джадиде был смещен представителем Кок-Орды Азиз-Шейхом. Он пробыл в столице достаточно долго – почти до 1367 г., что можно объяснить не только поддержкой ордынской аристократией и слабостью действий самого Мамае⁷⁶, но и продолжавшейся эпидемии чумы к тому же, самому Мамае приходится распылять свои силы в борьбе сразу же с несколькими сильными противниками (Булгарским улусом, Кок-Ордой и Литвой). Только после уступок в 1365 г. Великому княжеству Московскому мордовских земель и Великому княжеству Литовскому Волыни и Подолии, темнику удалось начать наступление против засевшего в Сарае Азиз-Шейха.

Вполне вероятно, что Мамай вплоть до 1365 г. в своих действиях опирался на финансовую поддержку генуэзцев. Это сближение скорее

⁷⁵ Ю. Шамильогу, *Черная смерть и ее последствия*, История татар с древнейших времен: в семи томах. Т. III. Улус Джучи (Золотая Орда) XIII – середина XV в., Казань, Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2009, 699.

⁷⁶ И. Л. Измайлов, *Великая замятня*, История татар с древнейших времен: в семи томах. Т. III. Улус Джучи (Золотая Орда) XIII – середина XV в., Казань, Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2009, 695–706.

всего произошло в условиях начала доминирования Генуи в Черноморском регионе, сразу же после третьей венецианско-генуэзской войны 1350 – 1355 гг.⁷⁷ При непосредственной поддержке со стороны темника, генуэзцам удается даже в 1365 г. захватить венецианскую колонию в Крыму Сурож (Судак), что фактически приводит к восстановлению прямых торговых связей с метрополией и как следствие была на время решена проблема с голодом в Улусе Джучи. Однако, последовавшие за тем требования со стороны генуэзцев по поводу отмены пошлины для итальянских купцов в размере 5% привели к резкому обострению и как следствие прямое военное столкновение.⁷⁸ Вот как это описывается в источниках «...*Написано это... в городе Каффе, в армянском (квартале) в 814 (1365) г., 23 августа, в обстановке всеобщей тревоги. Так, по всей стране, от Керчи до Сарукара (Херсонеса), собрались здесь люди, сила и скот, а Мамай уже в Крыму с несметным числом татар. Город трепещет от страха... Война принесла скорбь всему городу, так как власти, не сумев оказать сопротивление, изловчились и сбежали. И нагрянуло войско, забрало 2000 человек, их имущество и увезло в Сол (хат)*».⁷⁹ После ограбления Каффы, Мамай отобрал у генуэзцев 18 поселений на юго-восточном побережье полуострова.⁸⁰ В итоге, установление контроля над Крымом позволило Мамаю сконцентрировать все свои силы над окончательным установлением власти с начало в Среднем, а потом и в Нижнем Поволжье. Впрочем добиться этом цели полностью ему так и не удалось.

Великому князю Московскому в этот период приходится защищать свои новые земли (земли Мордвы, Рязанского и Суздальско-Нижегородского княжества) сначала в 1365 г. от правителя мордовских земель хана Тагая, а затем в 1367 г. от болгарского правителя Булата-Тимура. Итогом, оборонительных действий Дмитрия Ивановича явилось значительное усиление позиции Московского княжества на пространствах Улуса Джучи, что не могло не вызвать опасения как со

⁷⁷ Е. Ч. Скржинская, *Петрарка о генуэзцах на Леванте*, Византийский временник. Т. II (XXVII) (1949) 245–266.

⁷⁸ Е. Ч. Скржинская, *История Таны (XIV–XV вв.)*, Барбарро И. Барбаро и Контарини о России. К истории итало-русских связей в XV в., Ленинград, «Наука», 1971, 3–10.

⁷⁹ В. Г. Тизенгаузен, *Указ. соч.*, 142–143.

⁸⁰ А. Л. Бертьс-Делагард, *Исследование некоторых недоуменных вопросов средневековья в Тавриде (справки о Фуллах)*, Известия Таврического ученой архивной комисси. Вып. 57 (1920) 22–23.

стороны литовских князей, так и со стороны султанов Кок-Орды. В итоге, это приводит к первой московско-литовской войне (1368 – 1372), где оба противника Москвы выступают в качестве союзников с хорошей координацией введения военных действий. Пик противостояния с Великим княжеством Московским приходится на последний год войны, когда Дмитрию Ивановичу удается остановить литовцев в Тверском княжестве, а ордынцев в Рязанском княжестве.

Впрочем о каком серьезном конфликте Дмитрию Донскому с темником Мамаем в этот период говорить не приходится. Скорее всего обострение московско-ордынских отношений было вызвано стремлением некоторых золотоордынских князей решить свои внутрисполитические проблемы с помощью набегов на ослабевших соседей. *«Въ лето 6873 Тагаи, князь ордынскыи, изъ Наручади прииде ратью Татарскою на Рязанскую землю и позже градъ Переяславль. Князь же великий Олегъ Рязанскыи съ своею братею съ Володимеромъ Проньскымъ и Титомъ Козельскимъ, събрав силу свою, и иде вследъ его, и постиже его на месте, нарицаемемъ Шиневскимъ лесомъ, на Воине, и бысть имъ бои, брань зело люта и сеча зла, и поможу Богъ великому князю Олгу, и братиу его Проньскому и Козельскому, а Тагаи въ мале дружине одва убежалъ».*⁸¹ В ответ на этот набег на территорию Золотой Орды состоялся неконтролируемый Великим князем московским военный поход новгородских ушкуйников. *«В лето 6874 (1366) проидоша изъ Новагорода изъ Великаго Волгою полторасти ушкучевъ. Новгородци разбоиници ушкуниници избиша Татаръ множество, Бесермень и Ормень въ Новгороде в Нижнемъ, множество мужей и женъ и дети, и товар ихъ безчислено весь пограбиша, а съсуды их, кербати и лоды, и учаны, и пасубы, и струги, то все посекоша, а сами отъидоша въ Каму и проидоша до Болгаръ, тако же творяще и воююще».*⁸²

Последовавшее за этим ужесточение московско-ордынского конфликта было на время прекращено из-за вспышки чумы в 1374 г. *«В лето 6882 быша знои велицы и жары, дожда сверху ни едина капля не бывала въ все лето, а на кони, и на коровы, и на овцы, и на всякъ скотъ былъ моръ великъ. Потомъ же прииде и на люди моръ великъ по всей земле Русской. А князю великому Дмитрею Ивановичу Московьскому бысть розмирие съ Татары и съ Мамаемъ, а у Мамаа тогда моръ великъ».*⁸³

⁸¹ Симеоновская летопись. ПСРЛ. Т. 18. Л. 184 – 187об. С. 102–103

⁸² Троицкая летопись. С. 338.

⁸³ Патриаршая или Никоновская летопись. ПСРЛ. Т. 11. Ч. 2. С. 21.

Скорее всего, что одной из причин новой вспышки чумы могла стать сибирская язва. Имеющая схожую с бубонной чумой симптоматику это заболевание⁸⁴, отличалась от первой только тем, что заражало не только людей, но и домашних животных. Поэтому зачастую средневековые летописцы обозначали эти два заболевания одним словом – «мор». *„Мор бысть в людех мног..., такожде и скот помре рогатый,,* в 1309 г. *„был мор на людии и кони и на всякий скот,,* в 1321 г. - *„мор на люди и на кони,,* в 1375 г. - *„на люди и на скот был мор в Твери,,* в 1433 и 1448 гг. - *„мор на конех и люди мерли,,*⁸⁵

Впрочем, несмотря на ухудшение эпидемической обстановки набеги ушкуйников в ордынские земли продолжались. Несмотря на все заключенные ранее договоренности между ордынским темником Мамаем и великим князем Дмитрием Ивановичем новгородские ушкуйники в 1374 и 1375 гг. смогли совершить несколько крупных походов. Результатом чего стало разграбление многих ордынских городов расположенных в нижнем течении р. Волги не исключая столицы Сарай.⁸⁶ Это приводит к тому, что темник Мамай из-за разразившейся эпидемии чумы и постоянных набегов ушкуйников не смог вовремя предупредить своих политических оппонентов во главе с правителем Хаджи-Тархана эмира Хаджи-Черкесом, известным в русских летописях под именем Салчеи. Единственным положительным результатом для него стало политическое объединение Нижнего Поволжья.⁸⁷ Впрочем, вместо окончательной победы темника Мамаея во внутриордынском конфликте произошло нагнетание внутриордынского и ордынско-московского конфликтов, что в итоге вылилось в победу Дмитрия Донского на Куликовом поле.

В 1396 г. в нижневолжских степях вновь вспыхнула чума. *«Тое же осени бывшу царю Темир-Аскаку на Ордынскихъ местехъ, въ приморіи, и приде на него гневъ Божій, моръ силенъ на люди и на скоты»*.⁸⁸ Анализируя данный отрывок из Никоновской летописи можно прийти к следующим выводам. Очаг этой вспышки явно находился там же где и возникли первая и вторая вспышка, то есть между ордынскими

⁸⁴ Темные пятна на теле, короткий инкубационный период до 3–4 дней, потеря сознание, высокая температура, кровохаркания, рвота

⁸⁵ ПСРЛ, Т. III, Новгородская 1-я летопись.

⁸⁶ Симеоновская летопись. ПСРЛ Т. 18. Л. С. 116–117

⁸⁷ И. Л. Измайлов, *Великая замятня*, История татар с древнейших времен: в семи томах. Т. III. Улус Джучи (Золотая Орда) XIII – середина XV в., Казань, Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2009, 704.

⁸⁸ Патриаршая или Никоновская летопись. ПСРЛ. Т. 11. Ч. 2. С. 162.

городами Бельджамен и Хаджи-Тархан. Скорее всего параллельно с эпидемией чумы разразилась эпидемия сибирской язвы. Положение населения еще большее осложнилось так, как многие города Улуса Джучи подверглись разграблению войска Тамерлана (Восточно-европейский похода Тамерлана (1395 – 1396)). В этих условиях, возвращение Тамерлана в Самарканд осенью 1396 г., скорее нужно рассматривать как меру вынужденную, вызванную страхом перед набиравшей силой эпидемии чумы и как следствие необходимостью сохранения войска. Впрочем, уход правителя Самарканда не остановил процесс распада Золотой Орды. Последовавшие затем в 1398 г. поход Великого князя Литовского Витовта в западно-ордынские улусы в Днепро-донском междуречье и в 1399 г. поход войск Великого князя Московского Василия I Дмитриевича в Булгарский улус завершили то, что не доделал Тамерлан несколькими годами ранее.

Прямым следствием этих походов стало ускорение центробежных тенденций в Золотой Орде, которые имели кроме политических еще сугубо экономические последствия. Практически перестает стабильно функционировать основной торговой путь Улуса Джучи по Волге, что еще более обостряет внутри ордынскую борьбу за верховенство престола. Последний общепризнанный в 1430 г. ордынский хан Улу-Мухаммед вынужден был отказаться от своих прав на престол. Однако, и в этой ситуации большое влияние оказали вспышки чумы в 1419 – 1420 и 1424 – 1427, 1428 – 1430 гг.

Вплоть до присоединения Казани в 1552 г. к Московскому царству вспышки чумы на территории Поволжья не фиксируются. Скорее всего, причиной тому являются полный распад Золотой Орды, приведшие к переключению внимания Великого княжества Московского с Поволжья на Северо-западную Русь и Литву, как более важные в стратегически плане регионы. Так например, автор *«История о Великом княжестве Московском»* (1620), Петр Петерей писал: *«Московиты, находящиеся за Рязанью и в Татарии, вовсе не знают моровой язвы, страдают же от нее лишь близкие к западной границе, а именно: Новгород, Псков, Смоленск и др.»*. Из этого можно сделать вывод, что в московской летописной традиции закрепились точка зрения, относительно проникновения чумы через Новгород и Псков из Германии и европейских стран. *«... во всех местах мор бысть велик зело. . . С Троицина днии мор велик бысть на Москве, а пришел от Немец в Псков, а оттоле в Новгород и до Тверь и на Москву доиде, и на всю землю Рускую...»*.⁸⁹

⁸⁹ ПСРЛ Т. 18, Л. 184–187об. С. 102–110.

В этой ситуации фиксация пришедшего на Русь из Киева в 1419 – 1420 гг. мора выглядит достаточно интересной. Если судить по названиям перечисленных в летописях городов охваченных эпидемией (Киев, Переславль, Псков, Ярославль, Суздаль, Галич, Ростов, Москву и другие селения) то можно предположить, что охвачены оказались не только русские, но и ордынские поселения в Поволжье. Современные исследователи предполагают, что это скорее был сыпной тиф.⁹⁰ При этом смертность среди населения была столь высока, что некому было убирать удавшийся во время засухи урожай. *«Стояше жито на нивах пусты, жати некому. . . и бысть глад по великому том мору и мало людей во всей русской земле остана от мору и от меженины»* (засухи). *«В лето 6928 мор бысть силен на люди, почался на Успение святыя Богородица (28 августа). . . и тако вымроша, яко и жита бе жати некому»*.⁹¹

Как и во время вспышек второй половины XIV в. исторические источники фиксируют значительные изменения на политической карте. Главным отличительной чертой этого периода становится значительно территориальное расширение, а затем и политическое возвышение при князе Витовте Великого княжества Литовского. По мнению ряда историков в значительной степени это произошло в результате передачи в конце XIV в. ханом Тохтамышем литовскому князю ярлыка-пожалование на сбор дани с русских княжеств.⁹² Как сообщают хроники Дитмара Любекского и Я. Дуглоша произошло это сразу же после совершенных против ордынских соперников Тохтамыша в Каффу военных походов Витовта в 1397 и 1398 гг.⁹³ По мнению российского историка Беспалова Р.И. закрепление за последним права управления русскими землями произошло сразу же после возвращения ордынскому правителю сарайского престола.⁹⁴

⁹⁰ С. И. Бараш, *Указ. соч.*

⁹¹ ПСРЛ. Т. 11, Ч. 2. С. 161.

⁹² М. С. Грушевский, *История України-Руси*. Т. 4, 85–87, 457–462; А. Z. Prochaska, *Witoldowych dziejów*, 259 – 264; Ф. Є. Петрунь, *Ханські ярлики на українські землі, Східний світ*. №2 (Харків 1929) 170–187; Ф. М. Шабульдо, *Чи існував ярлик Мамай на українські землі? (до постановки проблеми)*, Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях, Киев 2006, 100–110.

⁹³ *Scriptores rerum Prussicarum*. Die Geschichtesquellen Preussischen Vorzeit bis zum untergange der Ordensherrschaft. Bd. 3. Leipzig 1866, 216; *Jana Długosza kanonika krakowskiego Diejów polskich*. Т. III, Kraków, Perzekład Karola Mecherzyńskiego, 1868, 491.

⁹⁴ Р. А. Беспалов, *Литовско-ордынские отношения 1419–1429 годов и первая попытка образования Крымского ханства*, Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма. Вып. 5, Ред.-сост. М. М. Чореф, Севастополь, Тюмень, 2013, 32.

Сам факт получение ханского ярлыка позволил литовскому князю в вопросах взаимоотношений с русскими княжествами дистанцироваться от Ягайло. Именно с ним, как с «*королем Литвы и Руси*», а не с польских королем рыцари Тевтонского Ордена заключили мирный договор.⁹⁵

Позиции Витовта во внутриордынских и внутрирусских делах еще больше упрочивается, когда после изгнания Тимуром-Кутлугом Тохтамыша из Сарая в 1399 г. он становится фактически гарантом сохранения за последним и его наследниками права на сарайский престол во время противостояния уже с новым противником главой рода Мангытов великогосударства Едыгея.⁹⁶ В тексте Белорусской I летописи можно найти следующие строки раскрывающие лейтмотив политики литовского князя: «*Поиде, пленим землю татарскую, победимъ царя Темирь-Кутлуя и возмём его, и посадим царя Тохтамыша, а он мя посадить на всеи Рускои земли на том на всём*».⁹⁷

Следует признать, что Витовт изначально не был полностью заинтересован в стабилизации ситуации в Улусе Джучи. С помощью своих султанов-ставленников литовский князь старался контролировать западную часть Золотой Орды.⁹⁸ В этом случае появление на политической сцене в 1419 г. нового его ставленника потомка Туки-Тимура Улу-Мухаммеда являлось прямым доказательством реализации на практике этой политики. Впрочем, далеко не все потомки Тохтамыша были ставленниками литовского господаря. Зачастую многие из них заняв сарайский престол могли выступить против Витовта.⁹⁹ Все это лишь способствовало ускорению центробежных тенденций. Особенно это стало заметно после ордынского мора 1419 – 1420 гг. Косвенно на это указывают сведения датированные 1420 г. о подчинении основателем Тюменского ханства Шибаниду Хаджи-Мухаммету формально контролировавшегося центральными ордынскими властями «*города Болгара с окрестностями*», а затем (в 1429/30) победившему его правителю государства Шибанидов хану Абулхайру. Нижнее Поволжье после походов правителя восточного Дашт-и Кыпчака внука Урус-хана хана Барака также оказывается в зависимом положении.¹⁰⁰

⁹⁵ А. И. Барбашев, *Витовт и его политика до Грюндвальдской битвы (1410 г.)*, Санкт Петербург 1885, 74–75, 84–87.

⁹⁶ Р. А. Беспалов, *Указ. соч.*, 33.

⁹⁷ ПСРЛ. Т. 35. С. 31.

⁹⁸ Р. А. Беспалов, *Указ. соч.*, 36.

⁹⁹ Там же.

¹⁰⁰ Д. М. Исхаков, И. Л. Измайлов, *Указ. соч.*, 211.

Другим важным элементом политики Витовта стала система династических браков, позволившая установить литовским князьям тесные контакты с польским королевством и Москвой. Все это сделало Великого князя Литовского одним из самых влиятельных правителей в Восточной Европы. О степени его влияния в русские и ордынские дела можно судить исходя из записи сделанные во время государственного объезда в 1428 г. его шутом Генне, по совместительству являвшегося тайным агентом Тевтонского ордена: *«татары с южных границ Литовского государства преподнесли князю множество подарков», «князья Рязанский, Переславский, Пронский, Новосильский, Одоевский и Воротынский обещали ему верность и послушание и поднесли ему большие подарки»*. Еще больше ясности в этом вопросе дает список приглашенных на коронацию Витовта в Луцк гостей. Здесь наряду с вышеуказанными русскими князьями присутствовали великий князь Московский, Тверской, послы из Новгорода, Пскова и Орды.¹⁰¹ Правда несмотря на то, что сразу после смерти Витовте в 1430 г. в Литве началось противостояние между русскими землями и Великими князьями Литовскими, говорить о сильном ослаблении позиции последних говорить не приходится.

Несколько в ином положении в период с 1419 по 1453 гг. оказалось Московское княжество. Если в начале несмотря на огромное количество умерших от мора 1419 – 1420 г., голода 1421 – 1423 гг. и набега 1422 г. Кадыр-Берди на Рязань и Одоев позиции внутри страны московских князей продолжало оставаться стабильным. То после вспышки мора в 1424 – 1427 гг. их позиции настолько ослабевают, что это приводит к жесткому противостоянию среди московских Рюриковичей.

Судя по данным русских и восточных письменных источников в эти годы произошла активизация сразу же двух чумных природных очагов. Первым очагом проявивший свою активность в 1424 г. стал *Реликтовый Северо-западный природный очаг*. Чума пришла на Русь из Западной Европы *«Того же лета в Немцех, и в Литве, и во Пскове, и в Новгороде, и во Твери, и на Москве, и по всей Русской Земле нача мор быти железою, и охрап кровию, и умираху человеци и бысть туга и скорбь велиа по всей Земли»*. Новгородская летопись относит к этому году и эпидемию в Карелии: *«И мор бысть в Корельской Земли»*. Согласно тексту Никоновской летописи чума продолжала бушевать В 1425 – 1427 г. *«. . . во всех местах мор бысть велик зело. . . С Троицина дни мор велик*

¹⁰¹ М. К. Любавский, *Очерк истории Литовско-русского государства до Люблинской унии включительно*, Санкт Петербург 2004, 85–86.

бысть на Москве, а пришел от Немец в Псков, а оттоле в Новгород и до Тверь и на Москву доиде, и на всю землю Руськую. . .». «Мор бысть велик во всех градах русских по всем землям, и мерли прыщем; кому умереть, ино прыць син, и в третий день умираше, а кому живу быти, ино прыць черлен на долго лежит доидеже выгниет. И после того мору как после потопа толико лет люди не почали жати, но маломочный и худы, и щадущини начаша быти. . .». Софийская I летопись сообщает: «Мор же велик бысть во всех градах русских, мерли прыщом». Исследователи сходятся ко мнению, что эпидемическая обстановка в русских землях осложнялась параллельным хождением черной оспой «Умножи бог всякого обилья хлеба во Пскове, по 7 зобниц ржи на полтыну а говядь з яловичи на полтыну...».¹⁰²

В 1428 г. активизировался Великий Евразийский чумной «излом», традиционно охвативший ордынские земли в Нижнем Поволжье и Причерноморье. Вот как об этих событиях писал египетский историк ал-Маркизи: «В 833 и предшествовавших годах в землях Сарайских и Дешитских и в степях Кыпчакских были сильная засуха и чрезвычайно большая моровая язва, от которой погибло множество народа, так что уцелели из них (Татар) со стадами только немногие роды».¹⁰³

Последствия этого периода для русских княжеств и Улуса Джучи были диаметрально противоположно. Великое княжество Московское после разразившейся в 1425 – 1453 гг. феодальной войне между Василием II Васильевичем и его дядей Дмитрием Дмитриевичем смогло выйти значительно окрепнув. Большую роль здесь сыграла вспышка чумы в Орде в 1428 – 1430 гг. и на северо-западе Руси в 1442 – 1443 гг. Итогом последних стало ослабление основных политических соперников Москвы Улуса Джучи, Великого княжества Тверского и Новгородского княжества.

Не последнюю роль в этом процессе сыграла позиция русской православной церкви. Причем, если в Западной Европе после эпидемии «Черной смерти» по престижу римской католической церкви в европейском обществе был нанесен сильнейший удар. То, престиж русской православной церкви в русском обществе достиг небывалых вершин. Особенно это было заметно во время вспышек чумы в 1350 – 1352 г. когда после крестных ходов чума обошла стороной Москву и покинула Псков; в 1380 г. пришла весть о победе на Куликовом поле благословленного Сергеем Радонежским Дмитрия Донского; в 1382 г. и 1396 г. – Москва была спасена от орд Тохтамыша и Тамерлана. К тому же

¹⁰² С. И. Бараш, *Указ соч.*, 137.

¹⁰³ В. Тизенгаузен, *Указ соч.*, 442.

именно православные монастыри на Руси во время эпидемии чумы во второй половине XIV – XV вв. выполняли основную массу работ по уходу и лечению больных. Используя на практике знания арабских и византийских врачей и тем самым подкрепляя свою уверенность в излечении больных, православное духовенство стало к 1380 г. нравственным стержнем русского общества. Это привело к тому, что начал сформироваться культ чудотворных икон, воплощавший в себе идею божественного исцеления страждущих и реальная защиту от врагов. Все это напрямую способствовало эволюции взглядов представителей русской православной церкви от ярых сторонников власти на Руси ордынских «царей» до идеологов «*Москвы третьего Рима*» и главных союзников московских князей в деле по объединению русских земель.

Именно отсутствие в татарских ханствах аналогичного идеологического центра не позволило остановить процесс распада Золотой Орды. Вследствие этого стало наблюдаться вызванный массовой иммиграцией и смертью населения глубочайший демографический кризис, ужесточение военно-политического противостояния между государствами-наследниками Улуса Джучи, культурный и технологический регресс, полное исчезновение в связи с гибелью городской болгарской знати волжско-булгарского языка, а также полное изменение этнического состава населения за счет переселения массы людей из казахских степей и русских княжеств.

В заключении, можно сказать, что катастрофические последствия вызванные эпидемией «*Черной смерти*» на территории русских княжеств и Золотой Орды были обусловлены как объективными (активностью двух активных природных очагов *Великий Евразийский чумной «излом»* и *Реликтовый Северо-западный природный чумной очаг*), так и субъективными факторами (активной хозяйственной деятельностью людей в экологическом слабом регионе Нижнее Поволжье). Фактически вспышки чумы стали одними из детонаторами изменений в политической и экономической картине региона. Причем ситуация ухудшалась из-за резкого похолодания климата, параллельным ростом других эпидемических болезней (сибирской язвы, тифа, черной оспы), массового голода среди населения. В этой ситуации только наличие мощного идеологического центра в лице русской православной церкви позволило московским князьям выйти победителями схватке с Улусом Джучи и начать процесс по объединению русских земель.

Тимур Ф. Хајдаров

**ЭПИДЕМИЈА „ЦРНЕ СМРТИ
У РУСКИМ КНЕЖЕВИНАМА И ЗЛАТНОЈ ХОРДИ (1345/46–1430):
ПРЕДУСЛОВИ И ПОСЛЕДИЦЕ**

Резиме

Захваљујући међусобном приближавању научних дисциплина у савременој историографији настали су радови који се баве ревизијом читавог низа тема. Једна од њих, која је последњих година задобила нарочиту популарност, јесте средњовековна епидемија „Црне смрти“. Истраживачи који су се њоме бавили углавном су остали везани за простор западне Европе и Блиског истока, док је територија руских кнежевина и Златне хорде остала изван оквира њихових проучавања. На другој страни, истраживање ове теме у руској историографији има практично двовековну традицију, али се о постојању крупних научних радова општег карактера не може говорити. Разлог томе је на првом месту лежао у преовлађујућем марксистичком погледу који је историјске процесе искључиво посматрао са тачке гледишта развоја производних сила. Историчари су себе ограничавали у избору извора и истраживачких метода, а ова ограничења укинута су тек после распада Совјетског Савеза. Због тога је било потребно оформити нову методологију истраживања, критички сагледати већ објављене изворе и потражити нове. То је последично довело до ревизије читавог низа устаљених норми у сфери изучавања „Црне смрти у руским кнежевинама и Златној хорди“.

Руска летописна традиција настала у XVII веку гледала је на кугу као на епидемију донету из западне Европе преко Новгорода и Пскова. Међутим, анализа текстова средњовековних арапских и руских аутора, као и савремене студије епидемиолога, биолога, климатолога и археолога показали су доста различиту слику прошлих догађаја. Данас је познато да су на просторствима велике руске равнице постојала два активна природна огњишта куге – „Велика евроазијска фрактура“ и „Реликтно северозападно природно огњиште“. Њихово активирање у другој половини XIV века поклопило се са оштрим климатским променама које су на територији Улуса Џучида довеле до еколошке катастрофе, ширењем других епидемијских обољења (антракс, тифус, мале богиње) и масовном глађу међу становништвом. У историјским изворима забележено је

укупно дванаест крупних епидемија куге (1345/46–1353, 1360, 1363–1366, 1374, 1388–1390, 1402–1404, 1406–1409, 1414, 1417, 1419–1420, 1423–1427, 1428–1430). Ове епидемије фактички су постале основни детонатор промена у политичкој и економској слици целокупног региона. У таквим околностима само је присуство моћног идеолошког центра оличеног у Руској православној цркви омогућило московским кнежевима да изађу као победници из сукоба са Улусом Џучида и започну процес уједињења руских земаља.

Кључне речи: „Црна смрт“, руске кнежевине, Златна хорда, еколошка катастрофа, климатске промене, глад, италијанске републике, походи ушкујника, Велики кнез московски, Руска православна црква.

Чланак примљен: 30. 04. 2015.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 26. 08. 2015.

Срђан РУДИЋ*
Историјски институт
Београд

ВЛАСТЕЛА ПАВЛОВИЋА НА ПОВЕЉАМА БОСАНСКИХ КРАЉЕВА**

Апстракт: У раду се расправља о властели и рођацима обласних господара Павловића који се на повељама босанских краљева помињу у својству сведока или дворских функционера. Реч је о Твртку Боровинићу, Радосаву и Радоју Владимирићу и Радичу Мозолићу.

Кључне речи: Твртко Боровинић, Радич Мозолић, Радосав Владимирић, Радоје Владимирић, Павловићи, Босна.

Међу сведоцима на повељи босанског краља Стефана Остоје Вукашину, Барану и Јурју Вукачићу из 1417. године налази се, између осталих, и conte Tuerco Borovinich cum la sua fraternita.¹ Реч је о, из извора и литературе, добропознатом властелину кнезу Твртку Боровинићу.² На

* srdjan.rudic@iib.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете и науке и технолошког развоја Републике Србије *Средњовековне српске земље (13–15. век): политички, привредни, друштвени и правни процеси* (Ев. бр. 177029).

¹ Š. Ljubić, *Listine o одношajih između južnoga Slavenstva i Mletačke republike VII*, Zagreb 1882, 241; Š. Ljubić, *Listine o одношajih između južnoga Slavenstva i Mletačke republike IX*, Zagreb 1890, 433; M. Brković, *Povelja bosanskog kralja Stjepana Ostoje iz 1417*, Radovi, Filozofski fakultet Zadar, Razdio povijesnih znanosti 13 (1987) 225–235.

² P. Čošković, *Veliki knez bosanski Tvrtko Borovinić*, ССР XX/37 (1996) 57–81; С. Рудић, *Боровинићи – властeosка породица из источне Босне*, Земља Павловића, средњи вијек и период турске владавине, Бања Лука, Српско Сарајево 2003, 259–278.

први поглед, рекло би се да се ради о податку који није нарочито занимљив. Међутим, ако погледамо исправе босанских владара видећемо да је овде реч о првој краљевској повељи у којој се међу сведоцима јавља члан неке од властеоских породица потчињених обласним господарима – у овом случају Павловићима. Твртко Боровинић није био једини властелин Павловића који се на повељама босанских владара помиње у својству сведока или дворских функционера (1417, 1419, 1426, 1433, 1436) – ту су још и Радосав Владимирић (1419), Радоје Владимирић (1461) и Радич Мозолић (1446, 1451, 1459). Сви они су, укључивши и Твртка Боровинића, били у родбинским везама са Павловићима.³ Оно што ове податке чини занимљивим, јесте да сличне примере не налазимо код Сандаља Хранића и Стефана Вукчића чије најближе окружење је као код Павловића било састављено од рођака.⁴ Истина, у својству сведока на повељама и босанских краљева и два предводника Косача помињу се чланови породица Влатковић и Семковић; али је ту реч о хумској властели коју су они потчинили и која је користила сваку прилику да се побуни против њихове власти. Интересантан је случај породице Дукојевић чије чланове у својству сведока налазимо на повељама и краљева и Павловића и Стефана Вукчића.⁵ Поменуте три породице (Влатковићи, Семковићи,

³ На присуство Владимирића, Боровинића и Мозолића као припадника рода, односно братства Павловића у својству сведока на краљевским повељама указао је Павао Анђелић. П. Анђелић, *Barones Regni и државно вијеће средњовјековне Босне*, Прилози 11–12 (1975–1976) 40, нап. 49. Павловићи, Боровинићи, Владимирићи, Обрадовићи, Мозолићи и Михаиловићи су били припадници једног истог племена чије име је непознато. Милош Благојевић је изнео претпоставку да би оно могло бити Јабланић, пошто се кнез Павле Раденовић помиње са тим презименом. М. Благојевић, *Државност земље Павловића*, Земља Павловића, средњи вијек и период турске владавине, 132–133.

⁴ Ђ. Тошић, *Дуго Сандаљевог депозита за побочну грану племена Косача*, Српска проза данас, Косаче – оснивачи Херцеговине, Београд 2002, 261–268; Ђ. Тошић, *Споредна грана племена Косача*, Зборник за историју БиХ 3 (2002) 61–77; Е. Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Sarajevo 2009, 67–74.

⁵ На повељама бана Твртка као сведок се јавља казнац Болеслав Дукојевић (1353/4, 1354. и 1357), а на повељи краља Стефана Томаша кнез Иваниш (1446). На повељама Радосава Павловића сведоци су кнез Иваниш (1427. и 1432) и кнез Степко (1427). На повељи Стефана Вукчића сведоци су кнежеви Вукашин, Степко и Мркша (1435). F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Viennae* 1858, 440; L. Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens in Mittelalter*, Wien und Leipzig 1914, 20, 22, 23, 25; Ј. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, Београд – Ср. Карловци 1929, 604, 624;

Дукојевићи) се налазе у списковима сведока на владарским повељама током друге половине XIV века, дакле пре коначног уздизања обласних господара, тако да неће бити предмет нашег интересовања.

Последња деценија XIV и почетак XV века донели су крупне промене у структури и хијерархији босанске властеле. Током овог периода дошло је до раслојавања горњег слоја босанске властеле из којег се издвојио један мали број породица, односно појединаца – русашка господа – који је успео да се издигне изнад остале властеле, да загосподари пространим територијама и да знатно ојача свој положај у односу на краља. Током тог процеса будући обласни господари морали су да потчине мању властелу и да на себе привуку верност и обавезу верног служења која је до тада била окренута према краљу. Главну помоћ су им при томе вероватно пружали ближи и даљи рођаци, који су чинили њихово братство или племе. Око обласних господара образује се властеоско окружење захваљујући којем се дотле скромни племићи издижу у друштвеном рангу. Као резултат овог процеса крајем прве деценије XV века створене су три велике области – Хрвоја Вукчића, Сандаља Хранића и Павла Раденовића. Поменута властела је често играла пресудну улогу у политици босанске државе – од вођења спољне и унутрашње политике, па све до смене и избора владара.⁶

Однос снага и равнотежа моћи који су успостављени у Босни крајем прве деценије XV века нису дуго трајали. Од три обласна господара два су убрзо нестала са историјске сцене: кнез Павле Раденовић је убијен 1415. године, а наредне 1416. године умро је и херцег Хрвоје Вукчић. Судбина њихових области и наследника била је различита. Област Хрвоја Вукчића се расула непосредно после његове смрти, а велики део територија дошао је у руке краља Остоје који се оженио његовом удовицом Јеленом Нелипчић. Наследници Павла Раденовића су успели да се одрже, али нису могли да се пореде са Сандаљем Хранићем и његовим наследником Стефаном Вукчићем. Моћ последњих Павловића

Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/2, Београд – Ср. Карловци 1934, 39; П. Анђелић, *Barones Regni и државно вијеће средњовјековне Босне*, 41, нап. 59.

⁶ М. Динић, *Државни сабор средњовековне Босне*, Београд 1955; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964, 214–227; П. Анђелић, *Barones Regni и државно вијеће средњовјековне Босне*, 29–48; С. Ћирковић, *Русашка господа – босански великаши на путу еманципације*, Работници, Војници, Духовници, Београд 1997, 306–317. Погледати: Dž. Dautović, *Slavenska varijanta feudalizma (Analiza na primjeru bellatores bosanskog srednjovjekovlja)*, Bosna Franciskana 41 (2014) 133–165.

била је толико смањена да су практично доспели у вазални однос према Стефану Вукчићу.⁷

Од три горе поменути обласна господара најмање података имамо о породици и пореклу кнеза Павла Раденовића.⁸ Подаци који говоре о његовој најранијој младости у исто време указују и на пут којим је стицао моћ. Из једног Дубровачког писма сазнајемо да је Павле у најранијој младости живео у двору краља Твртка који га је гледао као „своје дете“.⁹ Податак да је одрастао и одгајан на краљевом двору сведочи да му је породица била доста угледна. Једна белешка дубровачког хроничара Растића, који пише да је кнез Павле био краљев љубимац, такође може да нам укаже на олакшицу, па чак и владареву помоћ, коју је овај имао приликом утемељивања моћи своје породице.¹⁰ Ипак, кнез Павле „праву“ моћ стиче након што је 1391. године по овлашћењу краља Стефана Дабише и сабора, заједно са војводом Влатком Вуковићем, предузео поход против Санковића и својој области у источној Босни придонао део њихових територија.¹¹ На даље јачање кнеза Павла свакако је утицао и брак његове рођаке Кујаве са краљем Остојом (овај брак се први пут помиње фебруара 1399. године). Врста и степен овог сродства су

⁷ М. Благојевић, *Државност земље Павловића*, 141–142.

⁸ О кнезу Павлу Раденовићу и његовим наследницима погледати: Ј. Радонић, *О кнезу Павлу Раденовићу – приложак историји Босне крајем XIV и почетком XV века*, ЛМС 211/1 (1902) 39–62, ЛМС 211/2 (1902) 34–61; А. Ивић, *Радослав Павловић, велики војвода босански*, ЛМС 245 (1907) 1–32, ЛМС 246 (1907) 24–48; В. Nilević, *Vojvoda Ivaniš Pavlović, Prilozi XIV* (1978) 349–361; В. Nilević, *Iz života poslednjih Pavlovića*, *Godišnjak DI BiH XXVIII–XXX* (1977–1979) 59–74; В. Nilević, *Učešće vojvode Petra i kneza Nikole Pavlovića u političkom životu srednjovjekovne Bosne*, *Prilozi XVI* (1980) 61–68; Ђ. Тошић, *Vojvoda Petar Pavlović. Prilog istoriji Bosne početkom XV vijeka*, *ЛИЧ* 1–2 (2001) 35–46; *Земља Павловића, средњи вијек и период турске владавине*, Бања Лука, Српско Сарајево 2003.

⁹ *крьси живѣлъ ѡдъ мала дѣтете ѡ дворѣ светопочивѣшаго краля Твртка и ѡнь те имаше и дрѣжаше колико свок дѣте*. Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 246.

¹⁰ „Paolo Radonich, conte di Canali ... che era favoritedel re di Bossina”. S. Nodilo, *Chronica Ragusina Junii Restii (aborigine urbis usque ad annum 1451) item Joannis Gundulae (1451/1484)*, Zagrabiae 1893, 177.

¹¹ С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 171–172; Кнез Павле Раденовић је имао и пре овога своје људе и поседе у Конавлима. М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 2001², 148, нап. 41; Е. Kurtović, „Paolo Radonich, conte di canali” 1389.? (*Konavli u bosansko-dubrovačkim odnosima krajem XIV stoljeća*), *Hercegovina* 13–14 (2001) 29.

непознати, али ипак, брак између једног Котроманића и рођаке кнеза Павла свакако сведочи и о угледу који су родоначелник Павловића и његова породица, односно племе, уживали.

Не зна се како је кнез Павле дошао до поседа и привилегија. За разлику од њега, Хрвоје Вукчић и Сандаљ Хранић су имали добру полазну основу за осамостаљивање коју су им оставили њихови претходници.¹² Може се претпоставити да су на исти начин моћ стицали и Павловићи. Војвода Радослав Павловић у једној повељи (1427) помиње „градове и жупе и земље“ добијене од краљевства босанског.¹³

Према неким тумачењима, обласни господари су се јавили управо у периферијским, најкасније стеченим земљама што је отварало могућност да се оне неповратно отцепе од Босне у којој су провеле сасвим незнатни део свог историјског развојног пута.¹⁴ Ова тврдња није најтачнија, с обзиром да су се главне земље Павла Раденовића простирале од Добруна на истоку до Врхбосне на западу са главним центрима у градовима Борач и Олово и да су још у XIII веку улазиле у састав босанске државе. Главнина поседа племена на чијем челу су били Павловићи налазила се у источном делу земље „Босне“.¹⁵

Кнез Павле Раденовић убијен је 1415. године завером краља Остоје и Сандаља Хранића. Након што је успео да се ослободи заточеништва Павлов син Петар је заратио против убица свог оца. Краљ Остоја се убрзо након смрти Хрвоја Вукчића развео од краљице Кујаве и оженио његовом удовицом Јеленом. Ово је свакако још више продубило сукоб између Петра Павловића и краља Остоје. Ипак, почетком 1417.

¹² Погледати: Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји, крајина средњовековне Босне*, Београд 2002, 44–69; Е. Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, 29–42.

¹³ *и потомъ за нашѣ слѣжбѣ милости и градове и жѣпе и земље, коѣ примисмѡ ѡтѣ кралевства босѣнскаго*. Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 592. Слично налазимо и у документима везаним за Косаче. Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 293, 309; М. Динић, *Државни сабор средњовековне Босне*, 39.

¹⁴ С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 223.

¹⁵ С. Ћирковић, *Земља Павловића (Contrata del Paulovich)*, Земља Павловића, средњи вијек и период турске владавине, Бања Лука, Српско Сарајево 2003, 37–45. М. Благојевић, *Државност земље Павловића*, 134. У повељама босанских владара Павловићи су увек уписивани као сведоци „од Босне“. Исти је случај и са Сандаљем Хранићем иако је главнина његових територија ушла у састав босанске државе током владавине бана Стефана II и његовог наследника бана и краља Твртка I.

године дошло је до помирења и њих двојица се заједно окрећу против Сандаља Хранића, кога је Петар сматрао главним кривцем за смрт свога оца.¹⁶ У пролеће исте године највероватније је настала и повеља краља Остоје браћи Вукачић на којој је као први међу сведоцима уписан војвода Петар Павловић. Међу сведоцима се, као што смо већ истакли, нашао и кнез Твртко Боровинић. Поставља се питање како се један до тада непознати властелин, припадник једне мале источнобосанске породице, нашао међу сведоцима на повељи краља Остоје. Пејо Ћошковић је указао на могућност да је успон кнеза Твртка могао бити везан евентуалним родбинским везама са Котроманићима или његовим личним способностима.¹⁷ У историографији је изнето мишљење да је појављивање Твртка Боровинића на овој повељи последица његовог брака са Катарином, унуком Хрвоја Вукчића, првог мужа тадашње босанске краљице Јелене Нелипчић. Женидба са Катарином је свакако допринела његовом угледу и омогућила му успон на друштвеној лествици.¹⁸ Овај брак сведочи да кнез Твртко није био особа без угледа, али и о опадању моћи и важности породице херцега Хрвоја.¹⁹ Приликом тумачења природе овог брака као да се заборављало да је породица Боровинић била у родбинским везама са Павловићима.

Претпостављамо да до склапања брака између Твртка Боровинића и Катарине вероватно није могло доћи без сагласности Петра Павловића. Овај брак можемо посматрати и као склапање савеза између Павловића и Хрватинића. Обе породице су претходних година доживеле губитке, тако да им је овај савез могао бити користан. Не треба заборавити ни жељу војводе Петра да се освети Сандаљу Хранићу за убиство оца, због чега се вероватно и измирио са босанским краљем. Стога је могуће да је Твртков

¹⁶ С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 245–246; Ђ. Тошић, *Voivoda Petar Pavlović. Prilog istoriji Bosne početkom XV vijeka*, 42–44. Есад Куртовић сматра да су тада Павловићи од краља Остоје добили многе „privilegije, роџасти i regalije које њихов отац није успео прискрбити породици“. Изгледа да је Петар Павловић тада добио и војводску титулу са којом се помиње први пут 21. фебруара. Е. Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, 215.

¹⁷ Р. Џошковић, *Veliki knez bosanski Tvrtko Borovinić*, 67.

¹⁸ До овог брака је највероватније дошло након смрти Балше Херцеговића 1416. године. Р. Џошковић, *Veliki knez bosanski Tvrtko Borovinić*, 66, 68; С. Рудић, *Боровинићи – властeosка породица из источне Босне*, 265.

¹⁹ М. Анчић, *Просопографске цртице о Хрватинићима и Косачама (Прилог повијести западног Балкана с краја XIV и почетка XVстољећа)*, ИЧ 33 (1986) 54; Р. Џошковић, *Veliki knez bosanski Tvrtko Borovinić*, 67–68; С. Рудић, *Боровинићи – властeosка породица из источне Босне*, 265.

брак био део настојања Петра Павловића да ојача свој положај. У сваком случају, јављање кнеза Твртка међу сведоцима на повељи из 1417. године мора се довести у везу са тадашњим политичким приликама. Не можемо га тумачити само орођавањем са Хрватинићима, већ морамо у обзир узети и родбинске везе са Павловићима, као и тренутну политичку ситуацију.

Након смрти краља Остоје, краљевску круну је понео његов син Стефан који је преко мајке Кујаве био рођак Павловића, а самим тим и Боровинића. На повељи новог краља од 5. марта 1419. године којом потврђује привилегије Дубровнику међу сведоцима је војвода Петар Павловић, али нема властеле из његове „државе“.²⁰ Почетком исте године у краљевом окружењу у Подвисоком налазио се и кнез Радосав Владимирић. Он је заједно са Михаилом Кабужићем од дубровачких посланика, који су од новог босанског владара покушавали да добију потврду повластица, тражио у име краља Стефана Остојића кућу и земљу које су некада припадале Хрвоју Вукчићу.²¹ На повељи краља Стефана Остојића од 4. децембра исте године којом потврђује Дубровчанима даровање жупе Конавли и града Сокола од стране Сандаља и Петра међу сведоцима су кнежеви Твртко Боровинић и Радосав Владимирић. Повеља је издата у време када је владало примирје између краља, Сандаља Хранића и Петра Павловића. Истина, ова исправа је остала без практичних последица због наступајућих догађаја.²² Присуство Твртка Боровинића и Радосава Владимирића међу сведоцима указује на то да се Петар Павловић сложио са текстом повеље, односно са уступањем поменутих територија Дубровнику. У супротном, тешко би се могло објаснити присуство властеле и саплеменика војводе Петра у својству сведока на овој повељи.²³

Војвода Петар Павловић је погинуо у пролеће 1420. године у сукобу са Турцима који су у Босну дошли на позив Сандаља Хранића. Са

²⁰ Пејо Ћошковић сматра да кнеза Твртка нема међу сведоцима јер се он тада није налазио у краљевој пратњи. Из тога је извео претпоставку да Твртко у то време још није прешао на двор и ступио у краљеву службу, већ је још увек био само великаш краљевства (*baro regni*). Р. Ћошковић, *Veliki knez bosanski Tvrtko Borovinić*, 64.

²¹ Н. Исаиловић, *Записници са суђења Михаилу Кабужићу*, Мешовита грађа 29 (2008) 7–29. Кућу која је некада припадала херцегу Хрвоју од Дубровчана је средином 1421. године тражио и краљ Твртко II. С. Рудић, *О кући Хрвоја Вукчића Хрватинића у Дубровнику*, ИЧ 56 (2008) 359, 360.

²² С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 248.

²³ Погледати: Е. Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, 231–234.

Турцима је дошао и Твртко II уз којег је убрзо стала већина властеле. Промене на престолу утицале су и на властелу Павловића. На повелама краља Твртка II из 1420. и 1421. године нема нити чланова породице Павловић нити њима потчињене властеле. Крајем октобра 1420. године дошло је до мира између војводе Радослава Павловића и Сандаља Хранића чиме су Павловићи практично признали Твртка II за краља.²⁴

Твртко Боровинић је почетком 1421. године још увек био на страни свргнутог краља Стефана Остојића са којим се налазио у Високом. Кнез Твртко се у том тренутку налазио на супротној страни од војводе Радослава Павловића. Грађа не даје податке о томе да ли је због таквог поступка дошао у сукоб са војводом Радославом. Каснија дешавања не указују на такву могућност. Пејо Ћошковић сматра да је тешко рећи колико је овај потез Твртка Боровинића ствар његовог избора, а колико чињеница да је својим поседима био везан за Високо које је било упориште Стефана Остојића.²⁵ Сматрамо могућим да се Твртко тако понашао услед родбинских веза са краљем Стефаном Остојићем и краљицом Кујавом. Исте везе, међутим, нису спречиле војводу Радослава Павловића да напусти свог рођака и стане на страну краља Твртка II. Да ли се из овог може извући закључак да је краљица Кујава била из породице Боровинић? То је у домену нагађања, али би објаснило зашто је Твртко остао веран краљу Стефану Остојићу у тренутку када су га практично сви напустили.

Краљ Твртко II је политику градио на схватању да је он први по рангу међу обласним господарима и у односу на њих задовољавао се њиховим формалним исказивањем потчињености и верности. Као увек отворено средство одржавања равнотеже и своје власти имао је могућност да Косаче и Павловиће, који су и иначе били закрвљени, окрене једне против других.²⁶ Можда у том смислу треба посматрати и касније јављање властеле Павловића у служби босанских краљева. Сандаљ Хранић и његов наследник Стефан Вукчић били су далеко моћнији од Павловића који су временом потпуно пали у њихову сенку. Стога су босански краљеви природно желели да Павловиће више вежу уз себе како би их имали као савезнике у сукобу са Косачама. Разлог су могле бити и евентуалне родбинске везе између Павловића и Котроманића. Подсећамо да се у одређеном броју извора може срести тврдња да је „последња“

²⁴ P. Živković, *Tvrtko II Tvrtković, Bosna u prvoj polovini XV stoljeća*, Sarajevo 1981, 78–81.

²⁵ P. Čošković, *Veliki knez bosanski Tvrtko Borovinić*, 66.

²⁶ С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 254.

династија средњовековне Босне по имену Христић, потицала из фамилије Јаблановић, односно Павловић.²⁷

У служби новог краља Твртко Боровинић се јавља 1426. године. Занимљиво је да краљ Твртко II не само да није предузео мере против Твртка када се утврдио на престолу, већ га је узео и у службу. Претпостављамо да до овога није могло доћи без сагласности војводе Радослава Павловића коме је одговарало да у краљевом најближем окружењу има блиског рођака. Да ли се на основу реченог може изнети претпоставка да је Твртко Боровинић својевремено остао уз бившег краља Стефана Остојића са допуштењем војводе Радослава? Тиме би се могло објаснити и зашто је Твртко II касније узео у службу кнеза Твртка иако је овај остао до краја уз његовог претходника. Краљу је одговарало да уз себе има блиског рођака породице Павловић, ожењеног унуком Хрвоја Вукчића, који је уз то био још и веома способан. Истовремено, и Павловићима је одговарало да у краљевом окружењу имају свог рођака. Кнез Твртко је у служби Твртка II остао до краја живота. Као сведока на повељама босанских краљева налазимо га још 1433. и 1436. године.²⁸ На повељи краља из 1426. године која је сачувана у латинском преводу и препису Ивана Томке Марнавића помиње се као *praefectus seu marescaleus aulicus aulae nostrae princeps Tvartko Bogonivitus*, односно као дворски кнез.²⁹ Титулу дворског кнеза касније је носио још један рођак Павловића – на две повеље краља Стефана Томашевића из 1461. године као дворски

²⁷ Мавро Орбин пише да је Остоја носио презиме Христић, док за његовог сина Томаша пише да је био син Павла Христића из породице Јаблановић, односно Павловић. М. Orbin, *Il regno de gli Slavi*, Pesaro 1601, 362, 368, 384. Према Јакову Лукаревићу Остоја је био син Павла Христића из породице Јаблановић. Исти писац даље пише да је Остоју наследио краљ Стефан Јаблановић, док за Томаша каже да је био син војводе Павла Јаблановића. J. Lucarri, *Copioso ristretto de gli annali de Ravsa*, Venetia 1605, 72, 78, 80. Тврдњу да је Остоја био син Павла Христића преузео је и Диканж. Du Cange, *Historia Byzantina*, Bruxelles 1964, 330. Погледати: G. Čremošnik, *Prodaja bosanskog Primorja Dubrovniku god. 1399. i kralj Ostoja*, GZM 40 (1928) 111–116. Радивој, син краља Остоје, у изворима се наводи као Христић. Е. Fermendžin, *Acta Bosnae*, Zagrabiae 1892, 242; Ћ. Truhelka, *Dubrovačke vijesti o godini 1463*, GZM 22 (1910), 14; Д. Ковачевић-Којић, *Пад босанске средњовјековне државе по дубровачким изворима*, Годишњак ДИ БиХ 14 (1963) 212.

²⁸ Е. Fermendžin, *Acta Bosnae*, 151; Јб. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 513.

²⁹ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 329.

кнез помиње се и Радоје Владимирић.³⁰ Носиоци ове титуле били су дворски службеници са сасвим одређеном службом на двору. Титула дворски кнез јавља се после проглашења краљевине, и највероватније је носио управник или старешина владаревог двора. У сваком случају ову титулу су могле носити само личности од поверења и блиске владару.³¹

Твртко Боровинић се у периоду 1428–1433. године помиње као кнез босански, а 1436. године као *palatino regni nostri Bosnae*, односно као велики кнез босански.³² Касније ће титулу кнеза босанског носити и Радич Мозолић. Титуле кнез босански и велики кнез босански говоре о Твртковом успону у хијерархији средњовековне босанске државе, али није јасно шта оне представљају и у чему је њихова суштинска разлика. Иако наведене титуле са територијалном одредницом подсећају на владарску титулу њихови носиоци су само укључени у узан круг угледника на државном сабору.³³

У литератури је примећено да се током трајања Конавоског рата (1430–1432) губи сваки траг Твртковом деловању, тако да не знамо какав је став имао према тим догађајима.³⁴ На повели којом је почетком марта 1433. године краљ Твртко II потврдио мир између војводе Радосава Павловића и Дубровчана међу три сведока је и Твртко Боровинић, кнез босански.³⁵ Твртко се ускоро опет нашао на супротној страни од Павловића. Када се у Босни појавио као претендент на престо Радивој, Твртко Боровинић је за разлику од војводе Радослава Павловића остао уз краља Твртка II пратећи га у његовом избеглиштву. Због тога је можда био награђен титулом палатина, односно великог кнеза босанског.³⁶

³⁰ Ћ. Truhelka, *Fojnička kronika*, ГЗМ 21 (1909) 448; Ј. Jelenić, *Ljetopis fra Nikole Lašvanina*, ГЗМ 27 (1915) 275; Јб. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/2, 164; С. Рудић, *Повеља краља Стефана Томашевића Дубровнику*, ГПБ 2 (2009) 153–168.

³¹ О звању дворског погледати: Ћ. Truhelka, *Državno i sudbeno ustrojstvo Bosne u doba prije Turaka*, ГЗМ 13 (1901) 103–104; *Лексикон српског средњег века*, Београд 1999, 143–144 (Р. Михаљчић).

³² Е. Fermeđžin, *Acta Bosnae*, 151; Јб. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/2, 8–11; С. Рудић, *Ћирилички документи породице Боровинић*, ГПБ 7 (2014) 59–72.

³³ С. Ћирковић, *Двор и култура у босанској држави*, Работници, Војници, Духовници, Београд 1997, 442–443; Р. Михаљчић, *Кнез*, Владарске титуле обласних господара, Сабрана дела VI, Београд 2001, 100. Марко Вего је сматрао да су Боровинићи били рођаци Котроманића, те да су због тога носили назив босански кнез или височки у својству главног дворског чиновника. М. Vego, *Postanak srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo 1982, 80–81, 103.

³⁴ Р. Ћошковић, *Veliki knez bosanski Tvrtko Borovinić*, 73.

³⁵ Јб. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 513.

³⁶ Е. Fermeđžin, *Acta Bosnae*, 151.

На повељама краља Стефана Томаша од властеле Павловића као сведок се јавља само Радич Мозолић. Случај Радича Мозолића је интересантан јер се у све три повеље јавља са различитим титулама. На повељи из 1446. године носи титулу кнеза босанског,³⁷ на повељи из 1451. је само кнез,³⁸ док на повељи из 1459. носи титулу војводе.³⁹ Присуство Радича Мозолића на повељи из 1451. године баца нешто другачије светло на догађаје тог времена. Наиме, у пролеће 1451. године херцег Стефан Вукчић Косача је заратио против Дубровника. Херцегу је војно помогао и Петар Павловић, који је касније безуспешно убеђивао Дубровчане да то није тачно. Дубровчани су покушавали да привуку на своју страну краља Томаша саветујући му да придобије Павловиће. Сима Ћирковић је сматрао да краљ Томаш није успео у томе. Исто је закључио Борис Нилевић који истиче да Павловића нема међу присутном властелом на повељи од 18. децембра којом босански краљ склапа савез са Дубровником против херцега Стефана.⁴⁰ То се уклапа у слику створену у историографији да су последњи Павловићи били у пуној зависности од херцега Стефана Вукчића према коме су били скоро у вазалном односу.⁴¹ Међутим, присуство Радича Мозолићана на повељи од децембра 1451. године сведочи да су војвода Петар и кнез Никола Павловић напустили херцега Стефана и прикључили се његовим противницима.

Последњи рођак Павловића који се помиње на повељама босанских краљева је већ поменути кнез Радоје Владирић који се на две повеље краља Стефана Томашевића из 1461. године помиње као дворски кнез и пристав од двора.⁴²

Чланови породица Боровинић, Владирић и Мозолић јављају се у својству сведока и на повељама Павловића. Од Боровинића то су

³⁷ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 440.

³⁸ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/2*, 120.

³⁹ П. Кајер, В. Вулећић-Вукасовић, *Листина Стефана Томаша од 19. фебруара год. 1450.*, ГЗМ XVII (1905) 253–256; С. Рудић, *Повеља краља Стефана Томаша синовима Иванца Јурченића*, ССА 3 (2004) 141–150.

⁴⁰ С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, Београд 1964, 154, 162; В. Nilević, *Učešće vojvode Petra i kneza Nikole Pavlovića u političkom životu srednjovjekovne Bosne*, Prilozi 17 (1980) 62.

⁴¹ С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 299; С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, 139; В. Nilević, *Učešće vojvode Petra i kneza Nikole Pavlovića u političkom životu srednjovjekovne Bosne*, 67; М. Благојевић, *Државност земље Павловића*, 141.

⁴² Ћ. Truhelka, *Fojnička kronika*, 448; Ј. Jelenić, *Ljetopis fra Nikole Lašvanina*, 275; Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/2*, 164.

кнежеви Остоја (1423, 1427, 1432, 1439, 1442), Тврдисав (1423, 1432, 1439, 1442) и Вукмир (1454)⁴³; од Владимирића кнежеви Радосав (1423, 1427, 1432), Вукашин (1423, 1427, 1432), Јурко (1427, 1432, 1433), Радоје (1439, 1442), Јурај (1442, 1454) и Вукас (1454)⁴⁴; од Мозолића кнез Вукашин (1423, 1427).⁴⁵

О властели и рођацима Павловића који се јављају на краљевским повељама, осим у случају Твртка Боровинића, нема много података. Најчешће је реч о поменима као дворских достојанственика или у списковима сведока на владарским и повељама Павловића. Од поменуте властеле чланови породице Владимирић – Радосав и Радоје – помињу се и на повељама краљева и на повељама Павловића, док се, за разлику од њих, Твртко Боровинић и Радич Мозолић помињу само у владарским повељама. Док се чланови породица Владимирић и Боровинић у исто време помињу на повељама и краљева и Павловића, код Мозолића то није случај. Позната су само два члана ове породице – Вукашин, сведок на повељама војводе Радослава Павловића, и Радич, сведок на повељама краља Стефана Томаша.

* * *

Властела Павловића се у својству сведока помиње у седам владарских повеља. И то Твртко Боровинић четири пута (1417, 1419, 1433, 1436), Радич Мозолић три пута (1446, 1451, 1459) и Радосав Владимирић једанпут (1419). Само на две, од ових седам повеља, међу сведоцима су и чланови породице Павловић (1417, 1446). У првој из 1417. године Твртко Боровинић је уписан међу сведоцима иако се ту налази и име Петра Павловића. То је једина повеља у којој су Павловићи и неко од њима подређене властеле равноправно уписани као сведоци. Ситуација је другачија у повељи из 1446. године где се као сведоци помињу Иваниш Павловић и Радич Мозолић. Овде је Радич Мозолић уписан као кнез босански, тако да верујемо да се међу сведоцима нашао због титуле коју

⁴³ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 591, 604, 624, 625, 640; Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/2, 102, 150; Р. Поповић, *Повеља војводе Иваниша Р. Павловића Дубровчанима*, ГПБ 4 (2011) 137–149.

⁴⁴ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 591, 603, 604, 624, 625, 632, 640; Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/2, 102, 104, 150; Р. Поповић, *Повеља војводе Иваниша Р. Павловића Дубровчанима*, 137–149.

⁴⁵ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма* I/1, 591, 604.

је носио, а не због племенских веза. На још једној повељи властелин Павловића се помиње као сведок у својству кнеза босанског. Реч је о повељи којом је 1433. године краљ Твртко II потврдио мир између војводе Радосава Павловића и Дубровчана у којој је сведок кнез босански Твртко Боровинић. Твртко Боровинић је као дворски достојанственик сведок и на повељи из 1436. године, али је она настала у посебним околностима током привременог избеглиштва краља Твртка II у Угарској. У повељама из 1419, 1451. и 1459. године међу сведоцима нема Павловића, већ само њихове властеле. Претпостављамо да је она у ове три повеље наступала у име читавог племена.

На неколико повеља на којима су Павловићи сведоци њихова властела се јавља у својству дворских достојанственика (1426, 1446, 1461). Ни овде се не супротстављају интереси Павловића и њихове властеле, као ни интереси Павловића и босанских краљева. Павловићи су, као „русашка господа“, иако самостални у свом „госпоцтву“ били одани идеји о босанској држави као недељивој целини те су себе сматрали њеним саставним делом.⁴⁶ Стога је и било могуће да се њима подређена властела, припадници њиховог племена, нађе на краљевом двору где је обављала разне дворске службе. Уосталом, Павловићи су од присуства својих рођака у краљевом окружењу могли да имају само користи. Претпостављамо да је тиме јачао њихов положај и утицај на двору.

Неминовно се намеће и поређење са племеном Косача. Из наведених примера види се да су рођаци Павловића активно учествовали у политичком животу босанског краљевства. За разлику од њих, Косача из „четири куће“ нема нити на краљевским повељама нити у дворској служби. Из овога би се могао извући закључак да су споредне гране Косача унутар племена биле у подређенијем положају него што је био случај са рођацима Павловића унутар њиховог племена. Односно, да су рођаци Павловића у оквиру свог племена имали већи утицај од „четири куће“ у племену Косача. Али би се такође могло закључити и да је власт и ауторитет Сандаља Хранића и Стефана Вукчића унутар племена Косача, али и према босанском краљу, била јача у поређењу са Павловићима.

Укључивање чланова породица Боровинић, Владимирић и Мозолић међу сведоке на краљевским повељама и вршење дужности дворских функционера везано је за њихове родбинске односе са Павловићима. Без њих, тешко да би чланови ових малих и локалних властеоских породица могли да напредују у друштвеној хијерархији средњовековне босанске државе.

⁴⁶ С. Ћирковић, *Русашка господа – босански великаши на путу еманципације*, 309.

Srđan Rudić

THE NOBLE FAMILY PAVLOVIĆ IN THE CHARTERS OF BOSNIAN KINGS

Summary

The Pavlović nobility is mentioned as witnesses in seven royal charters. Tvrtko Borovinić is mentioned four times (1417, 1419, 1433, 1436), Radič Mozolić three times (1446, 1451, 1459) and Radoslav Vladimirić once (1419). All of them were relatives of the Pavlović family since they belonged to the same clan. Only in two of these seven charters the witnesses are members of the Pavlović family (1417, 1446). In several charters witnessed by the Pavlovićs their nobility rose as dignitaries (1426, 1446, 1461). In any case, the mutual interests of the Pavlovićs and their nobility as well as those of the Pavlovićs and Bosnian kings are not opposed. As *rusaška gospoda*, the Pavlovićs were dedicated to the idea of a Bosnian state as an indivisible whole and considered themselves its integral part. Therefore, it was possible for the nobility subordinated to them, the members of their own clan, to dwell at the king's court, where they performed various services. After all, the Pavlović family could only take advantage of the presence of their relatives in the King's vicinity. We assume that this further strengthened their position and influence at court.

What inevitably arises is the comparison with the Kosača clan. While the relatives of the Pavlović family actively participated in the political life of the Bosnian kingdom, there are no members of the side branches of the Kosača clan neither in the royal charters nor in the royal service. This may lead to the conclusion that the side Kosača branch within the clan was in a more subordinated position than it was the case with relatives of the Pavlovićs within their clan. But it could also be concluded that the power and authority of Sandalj Hranić and Stefan Vukčić within the Kosača clan, as well as towards the Bosnian king, was stronger in comparison with the Pavlović family.

The involvement of members of Borovinić, Vladimirić and Mozolić families among the witnesses to the royal charters, and their duties of court officials are linked to their kinship relations with the Pavlović family. Without them it would be difficult for members of these small and local aristocratic families to thrive in the social hierarchy of the medieval Bosnian state.

Keywords: Tvrtko Borovinić, Radič Mozolić, Radosav Vladimirić, Radoje Vladimirić, Pavlović family, Bosnia.

Чланак примљен: 30. 04. 2015.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 15. 07. 2015.

Александар КРСТИЋ*
Историјски институт
Београд

ДЕСПОТ ЂУРАЋ ВУКОВИЋ И ЗАКУП КОМОРЕ У НАЋБАЊИ**

Апстракт: У раду се анализира пресуда градског суда Будима од 2. априла 1433. године, поводом спора који је настао у септембру 1431. године око закупа деспотове монетарне коморе у Нађбањи у Угарској. Овај документ, који у себи садржи једно, до сада код нас непознато писмо деспота Ђурђа краљици Барбари и угарским сталежима од 20. августа 1432. године, настало истим поводом у Смедереву, пружа нове податке о начину на који је српски владар давао у закуп регалне приходе на својим угарским поседима. Из овог документа види се да су закупци коморе у Нађбањи били тамошњи грађани немачког порекла, али је деспот Ђурађ, као раније деспот Стефан, по потреби слао и своје поверљиве људе, Дубровчане, да преузму руковођење том комором. Комора у Нађбањи давана је у закуп за годишњу суму од најмање 10.000 златних форинти.

Кључне речи: Деспот Ђурађ Вуковић (Бранковић), Нађбања (Баја Маре), Угарска, комора, рударство, ковница новца, регални приходи, закуп, 15. век.

Пре непуне четири деценије објављен је чланак академика Јованке Калић о цариницима деспота Стефана Лазаревића у Угарској,¹ којим је указано на околност да је српски владар давао у закуп дубровачким пословним људима не само своје регалне приходе (царине)

* aleksandar.krstic@iib.ac.rs; albited@gmail.com

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Средњовековне српске земље (13–15. век): политички, привредни, друштвени и правни процеси* (ев. бр. 177029).

¹ Ј. Калић, *Цариници деспота Стефана Лазаревића у Угарској*, Зборник Филозофског факултета у Београду XI/1 (1976) 71–83 (= *Европа и Срби: средњи век*, Београд 2006, 291–305).

у Србији, већ и оне на поседима које је стекао у Угарској краљевини. Том приликом анализирани су подаци о личностима из дубровачке властеоске породице Бобаљевић које су узимале у закуп деспотове царине, и показано је да су неки од њих, попут Влаха Михаила Бобаљевића, више година живели у Нађбањи у Сатмарској жупанији (сада Баја Маре у Румунији), у значајном рударском и градском центру који је од 1411. године припадао деспоту Стефану Лазаревићу (1389–1427). Тако је закључено да су управо деспотови регални приходи из Нађбање спадали међу царине на „угарским странама“, за које је, између осталог, српски владар 21. новембра 1424. године у Павловцима издао разрешницу рачуна Вуку, Влаху и Савку Бобаљевићу и њиховим „сестричићима“ Влаху и Андрији.² Радовима других наших историчара додатно су проширена сазнања о предузетницима из Дубровника који су пословали у Нађбањи у време док је она била у поседу српских деспота и који су били деспотови цариници у овом граду, попут Дејана Ратковића и Паске Лучића.³ Сада смо, захваљујући једном занимљивом, а у нашој науци непримећеном документу, у прилици да пружимо још података о начину на који је функционисао закуп регалних прихода од овог богатог рударског центра у Угарској у време наследника Стефана Лазаревића, деспота Ђурђа Вуковића (Бранковића, 1427–1456).

Као што је речено, деспот Стефан Лазаревић је од угарског краља Жигмунда Луксембуршког (1387–1437) добио бројна властелинства у Угарској 1411. године, између осталих и она у Сатмарској жупанији: градове Сатмар, Немети, Нађбању (*Rivulus Dominaum*) и Фелшебању (*Medius Mons*) са 18 села и селишта, рудницима сребра и злата и ковницом новца, и другим приходима, правима и трибутима који су уз њих ишли.⁴ На основу седам сачуваних латинских писама деспота

² А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана. Текст, коментари, снимци*, Београд 2007, 84.

³ Б. Храбак, *Дубровчани у Угарској и њихове везе са Београдом и Србијом (1300–1541)*, Годишњак града Београда (=ГГБ) 27 (1980) 62; Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска у средњем веку*, Нови Сад 1986, 178–180.

⁴ L. Thallóczy – A. Áldásy, *Magyarország melléktartományainak oklevéltára II. A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198–1526*, Budapest 1907, 52–57; J. Радонић, *Споразум у Тати 1426. и српско-угарски односи од 13. до 16. века*, Глас СКА 187 (1941) 117–232, стр. 158; *Историја српског народа (= ИСН) II*, Београд 1982, 322 (С. Ћирковић); А. Крстић, *Документи о угарским поседима деспота Ђурђа датим у залог Јовану Хуњадију 1444. године*, Мешовита грађа (*Miscellanea*) 32 (2011) 125–156, стр. 127–128.

Стефана, од којих су пет из 1417. године,⁵ а два, ближе недатирана, из 1412–1420/21. године,⁶ као и једне исправе краља Жигмунда из маја 1421. године,⁷ може се стећи приближна слика о функционисању овог богатог комплекса деспотових угарских поседа. Деспот Стефан је за своје заступнике, жупане (*comites*) на поседима у Сатмарској жупанији поставио племиће из јужне Угарске, из Тамишке и Крашовске жупаније у данашњем Банату, чланове познате породице Химфи: Стефана од Ремете и Бенедикта од Дебренте.⁸ Стефан Реметски је био и деспотов магистар товарника (*magister tavernicorum*) у Сатмару, што значи да је био нека врста деспотовог коморника или протовестијара у Угарској, који је требало да управља његовим поседима. Ову дужност српски владар је увео по угледу на истоимено звање, које је заузимало једно од највиших места у државној хијерархији средњовековне Угарске. Наиме, у надлежност краљевског магистра товарника спадала је брига о краљевским добрима и сакупљању државних прихода. Он је имао и значајну судску функцију, будући да су под његов суд потпадали сви они људи који су припадали краљевској комори, а од 1378. године судио је као другостепени орган

⁵ L. Thallóczy – A. Áldásy, *Oklevéltár*, 59–64.

⁶ А. Крстић, *Два необјављена латинска писма деспота Стефана Лазаревића*, Иницијал. Часопис за средњовековне студије 3 (2015) 197–209, текст писама на стр. 207–208.

⁷ L. Thallóczy – A. Áldásy, *Oklevéltár*, 67.

⁸ Наведена писма пружала су основу за закључак да је деспоту Стефану Лазаревићу било поверено управљање Сатмарском жупанијом, у којој је постављао поджупане из редова својих људи: *ИЧН II*, 322 (С. Ћирковић). F. Pesty, *Brankovics György rácz despota birtokviszonyai Magyarországon és a rácz despota cím*, Budapest 1877, 52, и J. Радонић, *Споразум у Таму*, 159, наводе да је деспот као вазал угарског краља држао Сатмарску жупанију, којом је управљао његов жупан Стефан Химфи од Ремете. Међутим, мађарски историчар Пал Енгел, који се последњи врло темељито бавио питањима угарске архонтологије 14. и 15. столећа, на основу више архивских докумената показао је да су током периода у коме је српски владар уживао поседе у Сатмарској жупанији (1411–1427), на положају жупана те жупаније били Петар Перењи (1406–1419) и Ђорђе Чаки (1419–1428). Више њихових фамилијара, према Енгеловом рачуну укупно 13 личности, налазило се на положају сатмарских поджупана у наведеном периоду: P. Engel, *Magyarország világi archontológiája 1301–1457 I*, Budapest 1996, 190. То значи да Стефан и Бенедикт Химфи нису били жупани или поджупани Сатмарске жупаније, већ су своју службу обављали на поседима који су деспоту Стефану припадали у овој жупанији. О овоме видети: А. Крстић, *Два необјављена писма*, 198–200, нап. 6, где су такође наведени и извори и релевантна литература о Стефану и Бенедикту Химфију (нап. 5 и 9).

грађанима привилегованих градова.⁹ Као што се из наведених докумената може видети, деспотов магистар товарника је на његовим сатмарским поседима сакупљао приходе, у које су спадали и они од краљевског пореза и од црквене десетине уступљене српском владару.¹⁰ У суд деспотовог магистра товарника су, према угарским обичајима, били изабрани и представници деспотових градова у Угарској. Овај суд је у име деспота Стефана судио у парницама које су биле у његовој надлежности као феудалног господара.¹¹ Реметски је у том својству имао судску надлежност и над ковничарима у краљевској ковници новца у Нађбањи. Њему је, на пример, заједно са једним представником жупанијског племства 1421. године била поверена арбитража у спору око крађе коју је локални сатмарски племић имао са ковничарима из Нађбање.¹² Изгледа да нумизматички материјал такође сугерише да је Стефан Реметски био надзорник ковнице новца у Нађбањи у време док је ову ковницу држао српски деспот.¹³ Реметски је као деспотов магистар товарника и његов

⁹ M. Rady, *Medieval Buda: A Study in Municipal Government and Jurisdiction in the Kingdom of Hungary*, New York 1985, 127–159; A. Kubinyi, *König Sigismund und das ungarische Städtewesen*, Das Zeitalter König Sigmunds in Ungarn und im Deutschen Reich, ed. T. Schmidt – P. Gunst, Debrecen 2000, 111–113; P. Engel, *The Realm of St Stephen. A History of Medieval Hungary 895–1526*, London – New York 2001, 92, 153–154, 192, 221, 252, 254; П. Рокаи, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш, *Историја Мађара*, Београд 2002, 27, 80. Имитирајући краљевски двор, моћнији угарски племићи, попут српског деспота, уводили су такође службенике са овим звањем: M. Rady, *Nobility, Land and Service in Medieval Hungary*, London – New York 2000, 113–114. О коморницима, протовестијарима и ризничарима у средњовековној Србији: М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 1997, 186–203.

¹⁰ L. Thallóczy – A. Áldásy, *Oklevéltár*, 59–61.

¹¹ L. Thallóczy – A. Áldásy, *Oklevéltár*, 63–64.

¹² L. Thallóczy – A. Áldásy, *Oklevéltár*, 67.

¹³ Сматра се да се на њега односе сигле n-S и n-R на емисијама дуката и денара кованим у Нађбањи у време краља Жигмунда, али и Алберта и Владислава I до око 1441/1442. године. На основу сигле n-S на једном оболу деспота Ђурђа, за који се тврди да је кован у Смедереву, изнет је закључак да је Стефан Реметски једно време водио послове у ковници у Смедереву: В. Иванишевић, *Новац деспота Ђурђа Бранковића*, Пад Српске деспотовине 1459. године, Зборник радова, ур. М. Спремић, Научни скупови САНУ књ. 134, Одељење историјских наука, књ. 32, Београд 2011, 423, са одговарајућом нумизматичком литературом. То, ипак, не може бити тачно, будући да је Стефан Реметски умро највероватније 1421, а свакако пре 17. марта 1424. године: T. Ortway – F. Pesty, *Oklevelek Temesvármegyéről és Temesvárváros történetéhez I (1183–1430)*, Pozsony 1896, 580–581. Такође, ако ознака

жупан у Сатмару спроводио пресуде и различите деспотове наредбе, укључујући и конфискацију имовине дужника. Српски владар је, такође, очекивао од својих заступника у Сатмарској жупанији да му са својим људством буду на располагању и у случају војних потреба које су искрсавале у Србији у тим немирним временима.¹⁴

Улога коју је деспотов магистар товарника имао у сакупљању његових прихода на поседима у Угарској, конкретно на онима у Сатмарској жупанији о којима смо најбоље обавештени, не значи да ти приходи, или део њих, нису издвани у закуп. Поменуто је већ да су поједини чланови патрицијске породице Бобаљевић и други Дубровчани више година током друге, треће и четврте деценије 15. века живели у Нађбањи, и да су они закупљивали део деспотових регалних прихода у овом граду.¹⁵ Закључак да се податак о закупу деспотових царина у Угарској из разрешнице од 1424. године односи (бар делом) на Нађбању изведен је додуше посредно, али се тешко може довести у питање. То ће, верујемо, поткрепити и излагање које следи у наставку.

Пре тога, напоменућемо да је Стефан Химфи од Ремете умро највероватније пре краја 1421. године, а свакако пре 17. марта 1424. године, док је његов рођак и колега на положају деспотовог жупана у Сатмару Бенедикт Химфи Млађи преминуо између 1416. и 1420. године.¹⁶

-п- означава ковницу у Нађбањи (уп. Д. Недвидек, *Део оставе угарског новца из Шишатовца*, Рад Музеја Војводине 36 (1994) 74–76), онда новац са том ознаком није могао бити кован у Смедереву, иако се на аверсу поменутог обола налази хералдички лав Бранковића и натпис „Смедерево“. У сваком случају, било да се наведене сигле (или неке од њих) односе на деспотовог магистра товарника Стефана Реметског или на неку другу личност, он свакако није био обични „ковничар“ или „калупар“, како се наводи у нумизматичкој литератури (В. Иванишевић, *Новчарство средњовековне Србије*, Београд 2001, 184; исти, *Новац деспота Бурђа*, 423; Р. Рамадански, *Скупни налаз новца краља Жигмунда Луксембуршког из Манастирка*, Нумизматичар 31 (2013) 279), већ надзорник ковнице новца.

¹⁴ L. Thallóczy – A. Áldásy, *Oklevéltár*, 62–63; А. Крстић, *Два необјављена писма*, 207–208; F. Pesty, *Brankovics György*, 51–52.

¹⁵ Ј. Калић, *Цариници*, Европа и Срби, 302–305; Б. Храбак, *Дубровчани у Угарској*, 62; исти, *Dubrovačke naseobine i poslovne stanice u Ugarskoj do 1526. godine*, Balkan i Panonija kroz istoriju, Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa, Novi Sad 2006, 104–105; Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска*, 178–180.

¹⁶ P. Engel, *Archontológia II*, 100; idem, *Középkori magyar genealógia*, Magyar Középkori Adattár, CD-Rom, Budapest 2001, *Hím rokonsága*, 2. tábla: *Hímfi*; А. Крстић, *Два необјављена писма*, 201–202, и нап. 12 и 13; исти, *Деспот Стефан и Баточина*, Споменица академика Милоша Благојевића, у штампи.

Није познато ко се после Стефана Реметског налазио на дужности деспотовог маистра товарника, ни да ли је и он резидирао у Сатмару. Деспот Ђурађ је такође имао свог маистра товарника у Угарској, који се изричито помиње у деспотовом писму грађанима Дебрецина од 19. јула 1433. године. Нажалост, у овом документу се не каже која се личност тада налазила на овом положају, али би се посредно могло закључити да је то био деспотов фамилијар Ладислав Гести, племић из Бодрошке жупаније. Наиме, деспот Ђурађ је том приликом одредио да грађани Дебрецина годишњи данак предају његовом кастелану у Таљи и „свом жупану“ (*comiti vestro*) Ладиславу Гестију. Српски владар је такође наредио градским властима Дебрецина да се у судским споровима у другостепеној инстанци не обраћају судији и општини Будима, него су дужни да парницу изнесу пред његовог маистра товарника, а потом да се са свим његовим пресудама обратe лично деспоту као своме господару.¹⁷ Ако би се закључивало по аналогiji са стањем из времена деспота Стефана, када је Стефан Химфи Реметски био и деспотов *comes* у Сатмарској жупанији и његов маистар товарника, онда би произишало да је управо Ладислав Гести био маистар товарника деспота Ђурђа. Пре него што је у фебруару 1433. године поменут као кастелан пет деспотових тврђава у Угарској: Таље, Токаја, Болдогкеа, Регеца и Мункача, Ладислав Гести се 1431. године налазио на положају деспотовог кастелана у Вршцу (Ершомљу) у Крашовској жупанији.¹⁸ То јасно

¹⁷ L. Thallóczy – A. Áldásy, *Oklevéltár*, 95–96. Иначе, краљ Жигмунд је 1405. године дозволио градовима да се у апелацији обраћају суду оног града чије су градско право преузели, једнако као и краљевом маистру товарника: F. Döry, G. Bonis, V. Bácskai, *Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457*, Budapest 1976, 193–194. Тиме је институција „материнских градова“, немачког порекла, добила и званично утемељење у Угарској. Пошто је градско право Будима уживало највећи ауторитет у 15. веку, преузето је од већег броја „ћерки градова“. Они су се стога и обраћали будимском градском суду у другостепеном поступку: A. Kubinyi, *Zur Frage der deutschen Siedlungen im mittleren Teil des Königreichs Ungarn (1200–1541)*, Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte, ed. W. Schlesinger, Vorträge und Forschungen 18, Sigmaringen 1975, 562–565; M. Rady, *Medieval Buda*, 43–54, 141–159; P. Engel, *The Realm*, 252. То је разлог и зашто је парница о којој је овде реч вођена пред будимским судом.

¹⁸ F. Pesty, *Krassó vármegye története III*, Budapest 1882, 340–342; B. Iványi, *Bártfa szabad királyi város levéltára (1319–1526)*, Budapest 1910, 46, no 241, 254; G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis X/7*, Budae 1843, 450–451; A. Крстић, *Вршац у средњем веку. II део: од почетка 15. до средине 16. столећа*, ИЧ 60 (2011) 195–196; P. Engel, *Archontológia II*, 85; Српски биографски речник 5, Нови Сад 2011, 468, s. v. „Ладислав Гести“ (Ђ. Бубало).

сведочи о великом поверењу које је српски владар имао у овог свог угарског службеника. Дакле, у време када је вођен спор који је тема овог прилога (1431–1433) и који баца додатно светло на питање закупа регалних прихода српских владара на њиховим угарским властелинствима, главни деспотов заступник у Угарској, магистар товарника, изгледа да више није боравио на Ђурђевим поседима у Сатмарској жупанији.

*

Документ о коме је реч је пресуда градског суда Будима од 2. априла 1433. године, која у трансумпту садржи и једно у оригиналу несачувано писмо деспота Ђурђа од 20. августа 1432. године, као и исправу градских власти Нађбање од 20. фебруара 1433. године. Пресуда будимског градског суда исписана је на пергаменту, готичким писмом у 52 реда, и била је оверена малим градским печатом од црвеног воска (пречника 35 mm), утиснутим са спољне стране исправе. Исправа се чува у Архиву града Кошица у Словачкој (Archiv mesta Košic), у збирци *Collectio Schwartzbachiana*, по 190.¹⁹ Документ је пре скоро три деценије објављен у дипломатару града Будимпеште, али је у нашој историографији остао непримећен.²⁰

Грађанин Нађбање Никола Васербаух (Nicolaus Wasserpauch) је будимском градском суду 12. јануара 1433. године поднео тужбу против Јохана Камермајстера (Johannes Cammermeister), тада надзорника краљевске коморе у Смолнику и Гелници у Сепешкој жупанији, да му је нанео велику штету у време док је држао комору у Нађбањи. Васербаух је на суду представио и писмо деспота Ђурђа упућено 20. августа 1432. године из Смедерева угарској краљици Барбари (будући да је краљ

¹⁹ Користим ову прилику да се најсрданије захвалим колеги мр Жарку Вујошевићу, који ми је несебично уступио снимак исправе. Црно-бели снимци овог документа постоје у Мађарском националном архиву у Будимпешти (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, у даљем тексту: MNL, OL), у серији *Diplomatikai fényképgyűjtemény*, под сигнатуром DF 270228.

²⁰ Исправа је објављена у два дела, са извесним скраћивањима, уз изостављање уобичајених, формалних дипломатичких фраза: L. B. Kumorovitz, *Budapest Történetének Okleveles Emlékei III/2 (1382–1439)*, Budapest 1987, 184–188, no 1035 (акт градских власти Нађбање од 20. 2. 1433), no 1037 (пресуда будимског суда од 2. 4. 1433, са деспотовим писмом у трансумпту).

Жигмунд у то време био у Италији),²¹ прелатима, баронима, племићима и поседницима и њиховим кастеланима, службеницима, жупанима и поджупанима, као и градским властима слободних краљевских и других градова. Деспот у писму наводи да је Никола Васербаух као коморник његове коморе у Нађбањи као компањона у тој комори имао Јохана Камермајстера. Када је Васербаух у септембру 1431. године отишао деспоту да би му положио рачуне за време за које је држао поменућу комору, оставио је Јохана Камермајстера да њоме управља, поверивши му наводно и све приходе, ствари, добра и кључеве од ризнице. Деспот је у Србији притворио Николу Васербауха зато што му је остао дужан више од 10.000 златних форинти од прихода коморе у Нађбањи, а затим је послао свог повереника Андрију Czansick-а да преузме комору у Нађбањи и да од Јохана Камермајстера прими новчани износ који су му закупци дуговали. Међутим, када је Андрија Czansick дошао у Нађбању, Камермајстер је према деспотовој тврдњи током ноћи побегао, носећи са собом златног и сребрног новца вредног више од 10.000 златних форинти. Због тога је деспот Ђурађ писмом које је носио Никола Васербаух од угарске краљице, прелата, барона, племића и њихових службеника, те угарских градова тражио да ухапсе Јохана Камермајстера са свом његовом имовином. Исти налог деспот је већ био издао свим својим кастеланима, жупанима, поджупанима, судијама и свим другим службеницима у Угарској.

Васербаух је пред будимским судом даље поткрепљивао своју тужбу, тврдећи да када је деспот (*dominum Georgium Maroff ducem Rascie, videlicet despotum*) послао свог фамилијара Андрију Czansick-а у Нађбању да преузме тамошњу комору и скупи суму већу од 10.000 форинти коју су му закупци дуговали, Јохан Камермајстер је био спреман да одмах преда комору, али није хтео да плати тражену своту с образложењем да тих новаца нема. Андрија Czansick због тога није желео да преузме комору, већ је хтео да се одмах врати свом господару деспоту. Камермајстер је потом обећао да ће размислити до сутрадан, али није намеравао то да учини, већ је искористио прилику док су његови фамилијари били пијани и затворени у некој кући, и у сред ноћи побегао са златним и сребрним новцем коморе и свога ортака Николе Васербауха, и различитим његовим добрима, укупне вредности преко 10.000 форинти. Камермајстер је

²¹ О Жигмундовом боравку у Италији од новембра 1431. до октобра 1433. године, са циљем припреме његовог царског крунисања, које је обављено у Риму 31. маја 1433, видети: J. Hoensch, *Kaiser Sigismund. Herrscher an der Schwelle zur Neuzeit 1368–1437*, München 1996, 371–399.

негирао кривицу и све оптужбе, тврдећи да Васербаух жели да му уништи част и да га „скандализује“. Он је потврдио да је Васербаух био затворен од стране деспота због неког износа новца, да је држао комору у Нађбањи и да је са деспотовим фамилијарем и неким писмима дошао да преузме комору, тражећи велику своту новца. Потврдио је да је добровољно хтео да преда управљање комором, али да нити је могао, нити је хтео да исплати поменућу своту, наводећи да ако Васербаух негде има одвојен тај новац, њему није дао кључ од касе. Андрија Czansick без новца није хтео да преузме наведену комору, а Камермајстер, који ју је држао преко три седмице, желео је да је уступи без одлагања, те је стога уложио протест градским властима Нађбање. У договору са њима уредио је следеће ноћи свој одлазак, што су судија и заклети грађани Нађбање прихватили с одобравањем.

Пошто су обе странке остале при својим исказима, будимски градски суд је одлучио да се на следећем рочишту 23. фебруара 1433. године парничари појаве са писменим извештајем градских власти Нађбање о овом случају. На том рочишту Никола Васербаух је приложио писмо нађбањских власти од 20. фебруара исте године, у коме се каже како је 29. септембра 1431. године пред општинску управу Нађбање лично приступио *vir nobilis et famosus Andreas Czansick de Ragusio, familiaris et commissarius illustris principis et domini nostri, domini Georgii, Dei gratia ducis Rascie et domini Albanie*, представљајући им деспотову исправу, у којој се наводило да је Јохан Камермајстер, у то време управник коморе у Нађбањи, дужан да комору преда реченом Андрији са свим припадајућим дажбинама и великом сумом новца. Камермајстер је потврдио да ће радо предати комору, али да новаца нема, након чега је Czansick изјавио да не може преузети комору под тим условом и да жели да се одмах врати деспоту. Камермајстер је потом протествовао, изјавивши да неће више да чува комору у Нађбањи нити да задржава било какве дажбине, него да још исте ноћи може напустити комору. Општинске власти у Нађбањи су затим изјавиле да не знају ништа о напред наведеним оптужбама против Камермајстера, због чега су судија, заклети грађани и општина града Будима пресудили у корист туженог. Пошто је будимски суд закључио да Никола Васербаух није могао да докаже оптужбе против свог бившег ортака, осудио га је да на следећем рочишту мора три пута јавно изјавити како је све што је изнео против Камермајстера измишљено. Уколико се Васербаух не буде појавио и спровео одређену му казну, већ буде наставио да се тврдоглаво понаша, мораће Јохану Камермајстеру и суду да плати глобу од по 10 марака у сребру.²²

²² L. B. Kumorovitz, *Budapest történetének okleveles emlékei* III/2, 184–188.

*

Пре него што пређемо на анализу података добијених из овог судског спора чију смо садржину опширно препричали, даћемо неколико информација о институцији коморе о којој је овде реч. У средњовековној Угарској општи термин *комора* означавао је регалне приходе, и првобитно се односио на краљевску ризницу у Острогону, где се налазила и ковница новца. Међутим, већ у 13. столећу управљање владарским приходима је децентрализовано: поједине провинције добиле су своје коморе, где су скупљани локални приходи и где је започето ковање новца. Тако је појам „коморе“ почео да се односи на бројне финансијске институције широм Угарске, које су све заједно чиниле краљевску ризницу. Тридесетих година 14. века оснивају се, поред других, и напред поменута комора у Смолнику (1327), као и она у Сатмару, која је потом пресељена у Нађбању (1329). Угарска је била подељена на десет комора, од којих је свака обухватала више жупанија. На челу коморе налазио се жупан коморе (*comes camerae*, мађ. *kamara ispán*), који је до 1270. године углавном долазио из редова јеврејских и муслиманских закупаца. Након што је њима забрањено да се баве овим уносним пословима, жупани коморе постајали су махом немачки и италијански предузимачи, уз повремену појаву домаћих, богатих угарских грађана који су закупуљивали коморе. Жупан коморе управљао је регалним приходима своје коморе у складу са дефинисаним правилима и за одређену суму новца. Он је био задужен за оне финансијске ресурсе који су припадали владару: ковање новца, златне и сребрне руднике, монопол соли, порезе и дажбине градова и слободних краљевских села, приходе од царина (*тридесетина*). Краљ Карло I Роберт је у циљу подстицања рударства 1327. године укинио монопол краљевске коморе на експлоатацију руда, с тим што су закупци рудника племенитих метала комори плаћали *урбуру*. Она је за злато износила једну десетину, а за сребро и друге метале једну осмину ископане руде. На приватним поседима трећина урбуре препуштена је њиховим власницима, који су заузврат били дужни да комори продају племените метале по тачно утврђеној цени. У време Карла Роберта, са монетарном реформом и почетком ковања златног новца (форинте), уместо раније редовне замене новца уведен је 1336. године сталан годишњи порез „приход коморе“ (*lucrum camerae*), који је наплаћиван од свих сеоских домаћинстава. Овај порез су такође првобитно скупљали жупани коморе, али је краљ Жигмунд 1427. године увео своје порезнике, као што је претходно

издвојио и приходе од коморе соли, којом је дуго година управљао чувени Пипо од Озоре (1398–1426).²³

Из наведеног случаја види се још једном да је краљ Жигмунд Луксембуршки српским деспотима, поред бројних других поседа и прихода, препустио и оне од коморе у Нађбањи. Деспот Ђурађ је, као и његов ујак и претходник деспот Стефан, добијене регалне приходе са добара у Угарској издавао у закуп. Ови приходи, првенствено од рударских градова у Сатмарској жупанији, укључујући и Нађбању са тамошњом комором и ковницом, били су знатни. Из цитиране исправе није јасно да ли је поменути дуг од више од 10.000 златних форинти представљао годишњи износ закупа од Нађбање, део тог закупа, или дуг који је деспотов закупач коморе направио у дужем периоду. Чини се, ипак, да се радило о дугу направљеном током једне године, пошто се наводи да се закуп прихода од коморе плаћао сваке године (*ultra revolutionem unius anni*). Процењује се да су годишњи владарски приходи од монопола на сребро и злато у Угарској око 1427. године износили између 55.000 и 60.000 златних форинти, од чега би једна четвртина отпадала на Нађбању. То би значило да је деспот, коме је угарски краљ препустио приходе од коморе у Нађбањи, од ње добијао годишње између 13.000 и 15.000 златника.²⁴ Према Бертрандону де ла Брокијеру, деспоту Ђурђу су поседи у Угарској 1433. године доносили укупан годишњи приход од 50.000 дуката.²⁵ Није стога чудно што је Јован Хуњади био врло заинтересован да добије богате деспотове поседе у Сатмарској жупанији у закуп 1444. године. Међутим, у релативно кратком року у Угарској је дошло до драстичног смањења производње злата, па је 1454. године укупан регални приход од племенитих метала износио око 24.000–26.000 форинти, од чега је око 6.000 потицало из Нађбање.²⁶

²³ P. Engel, *The Realm*, 153–156, 224–226, 254; П. Рокаи, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш, *Историја Мађара*, 100–102. О Пипу Спану видети: С. Станојевић, *Pipo Spano. Прилог српској историји почетком 15. века*, Београд 1901; P. Engel, *Ozorai Pipo, Ozorai Pipo emlékezete*, ed. F. Vadas, Szekszard 1987, 53–88; I. Hațegan, *Filippo Scolari. Un condottier italian pe meleaguri dunărene*, Timișoara 1997.

²⁴ P. Engel, *The Realm*, 225–226; M. Gyöngyössi, *Magyar pénztörténet (1000–1526)*, Magyar középkori gazdaság és pénztörténet. Jegyzet és forrásgyűjtemény, Budapest 2006, 258, 266, где је наведена и ранија релевантна литература.

²⁵ Бертрандон де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, Београд 1950, 133.

²⁶ Услед предузетих мера на поспешивању рударске производње, у другој половини 15. века приходи од ковнице у Нађбањи порасли су на приближно 20.000 (око 1462), односно 25.000 форинти 1480-их година. У то време су се и владарски приходи од рударства и ковница вратили на износ од око 60.000 форинти. Вид. нап. 24.

Вероватно је то један од разлога што је 1450. године деспот Ђурађ, приликом новог договора о давању у залог својих поседа у Угарској Хуњадију, процењивао укупне годишње приходе од Мункача, Нађбање, Сатмара, Неметија, Дебрецина, Бесермења и Даде на свега 6.700 форинти.²⁷ Чини се, ипак, да је том приликом знатно потцењена вредност добити од ових властелинстава.²⁸

Није изненађење да су закупци деспотове коморе у Нађбањи, а свакако и у другим рударским центрима, били богати угарски грађани немачког порекла, или Дубровчани, који су као деспотови службеници и закупци прихода у том граду били присутни још у време Стефана Лазаревића. Први немачки досељеници, према традицији забележеној у 13. веку, дошли су у Сатмарску жупанију наводно још у 11. столећу. Након што су 1230. године од краља Андрије II добили привилегије, сличне онима које су уживали Саси у Трансилванији, њихов број се временом све више повећавао. Улога немачких рудара у експлоатацији племенитих метала у рудницима око Нађбање (немачки назив: Frauenbach), Фелшебање (Mittelberg, сада Баја Сприе) и других градова Сатмарске жупаније била је знатна, а немачки грађани јављају се и као закупци коморе у Нађбањи.²⁹

²⁷ А. Крстић, *Повеља деспота Ђурађа Бранковића о давању у залог поседа у Угарској Јовану Хуњадију*, Стари српски архив 11 (2012) 155–156.

²⁸ У мађарској литератури може се наћи мишљење да је преласком Нађбање и околне рударске области у руке српских деспота 1411. године започео 34-годишњи период опадања рударске производње. Краљеви рударски градови Нађбања и Фелшебања изгубили су наводно своја права која су им осигуравала пређашњи економски развитак, а значајно је било и смањење прихода краљевске ризнице због предаје коморе у Нађбањи „приватном поседнику“. Истиче се даље да су људи српских деспота, нарочито Ђурађа Бранковића, да би дошли до брзе и високе зараде од рударства, „пљачкашки“ управљали и експлоатисали руднике, због чега су неки рудници престали са радом. Тек су долазак Нађбање и осталих деспотових поседа у Сатмарској жупанији у руке Јована Хуњадија (1445) и његове енергичне мере довеле до новог успона рударства у тој области: Z. Móricz, *Nagybánya, Magyarország vármegyéi és városai*, ed. S. Borovszky, Budapest 1908, 200–203; B. Balogh – K. Oszóczki, *Bányászat és pénzverés a Gutin alatt. Nagybánya és környékének bányászata, ércfeldolgozása és pénzverése 1700 előtt*, Miskolc – Rudabánya 2001, 9–10. Поменути аутори губе из вида општи пад производње злата и прихода од рударства у Угарској током друге четвртине 15. века.

²⁹ G. Wenzel, *Magyarország bányászatának kritikai története*, Budapest 1880, 110–116, 400–408; E. Hauler, *Istoria nemților din regiunea Sătmăruului*, Satu Mare 1998, 9–15. О историји Нађбање у средњем веку видети и: F. Maksay, *A középkori Szatmár megye*, Budapest 1940, 98–102, где се период власти српских деспота над Нађбањом такође третира као доба опадања, након чега је следио велики успон под

Нумизматички материјал указује да је Никола Васербаух управљао ковницом новца у Нађбањи не само у време када се водио наведени судски спор, већ и током следећих двадесетак година.³⁰ Јохан Камермајстер је, како је већ речено, 1433. године био на дужности надзорника краљевске коморе у Смолнику и Гелници у Сепешкој жупанији.³¹

Ко је био Андрија Czansick? На то питање немамо поуздан одговор. Из пресуде будимског градског суда види се да је био племић и Дубровчанин, али надимак или презиме *Czansick* нисмо успели да пронађемо у објављеној дубровачкој грађи тога времена или у релевантној историографској литератури. Поставља се питање да ли је презиме или надимак тог властелина тачно транскрибован у наведеном угарском документу, у коме се, додуше, у истом облику јавља више пута. Вероватно је сувише слободно претпоставити да се ради, рецимо, о речи „цариник“, деформисаној током преписивања деспотовог и других аката. Имајући у виду познате податке о припадницима властеоске породице Бобаљевић у Нађбањи тога времена, чини се примамљивим тражити Ђурђевог поузданика Андрију међу члановима те дубровачке фамилије. Као могући кандидат на памет нам најпре пада Андрија (Андрушко), син Вука Влаха Бобаљевића, рођак браће Вука (Вукше Мишетића), Савка и Влаха (Влахуше) Михаиловог Бобаљевића, са којима је до 1424. године држао деспотове царине у Србији и Угарској. Као што је у нашој историографији већ показано, Андрија Бобаљевић се заједно са својим поменутиим рођацима 1420. године налазио у Београду, а када се Вукша Мишетић 1433. године повукао у Дубровник, Андрија је све до 1439. године

влашћу Хуњадија. О немачким досељеницима у средњовековној Угарској и њиховом положају видети и: E. Fügedi, *Das mittelalterliche Königreich Ungarn als Gastland, Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte*, ed. W. Schlesinger, Sigmaringen 1975, 478–507; A. Kubinyi, *Zur Frage der deutschen Siedlungen*, 527–566.

³⁰ Сматра се да се на њега односе сигле n-W на форинтама, денарима и квартинзима краља Жигмунда кованим у Нађбањи 1433. и каснијих година, као и на денарима Владислава I из 1440. и 1442. и Ладислава V из 1455. године: A. Pohl, *Ungarische Goldgulden des Mittelalters*, Graz 1974, 29 и 44, бр. D2–48; idem, *Münzzeichen und Meisterzeichen auf ungarischen Münzen des Mittelalters 1300–1540*, Budapest 1982, 55 и 84, бр. 118–17, 124–46, 135–14, 141–11 и 187–10, наведено према В. Иванишевић, *Новац деспота Ђурђа*, 423.

³¹ О Смолнику и Гелници видети: G. Wenzel, *Magyarország bányászatának története*, 75–87, 177–178, 324–339, 359–363; P. Engel, *The Realm*, 154–155, 248; Ђ. Hardi, *Drugeti: povest o usponu i padu porodice pratilaca anžujskih kraljeva*, Novi Sad 2012, 292–296.

заузимао једно од најистакнутијих места међу својим суграђанима у бившој престоници деспота Стефана. Влахо Михаила Бобаљевић, који је више година живео у Нађбањи, где је имао кућу и винограде, тестаментом из октобра 1429. године одредио је Андрију за извршитеља своје последње воље, заједно са својим братом Вукшом.³² Влахо је умро 1432. године, и по свему судећи сахрањен је у Нађбањи, у складу са жељом исказаном у тестаменту. Ако је, дакле, Андрушко Бобаљевић учествовао у извршавању последње воље везане за сахрану и расподелу имовине свога рођака Влахуше у Нађбањи, било је то годину дана након што је Андрија Czansick требало да преузме закуп деспотове коморе у истом граду. Коинциденција је сугестивна. Такође, није без значаја чињеница да је дубровачка влада баш Андрији Бобаљевићу поверила 1433. године да заједно са Паладином Гундулићем иде у дипломатску мисију код деспота Ђурђа, како би му честитали веридбу кћерке Маре за султана Мурата II. Дванаест година касније, после обнове српске државе, Андрија је био један од посланика који је од деспота Ђурђа издејствовао повластице за дубровачке трговце у Сребреници.³³ То недвосмислено указује да је овај угледни дубровачки трговац и државник уживао високи углед код деспота Ђурђа Вуковића током првог периода његове владавине. Стога је могуће да је управо Андрију Бобаљевића српски владар слао као свог поверљивог човека да преузме комору у Нађбањи у септембру 1431. године.

Међутим, треба указати да сâм деспот у своме писму не каже за поменутог Андрију да је Дубровчанин, већ то за њега веле градске власти Нађбање. Можда је то сасвим небитна разлика, али треба имати у виду да се тих година (1431, 1433) у Сребрници као цариник налазио извесни Радослав Zanzich, „племић господина деспота Ђурђа“, кога су Дубровчани оптуживали да кује лош новац са великим уделом бакра. Његов брат Бранко Zancigh, „племић деспота Рашке“, био је такође у пословним односима са Дубровчанима у овом босанском граду под деспотовом влашћу.³⁴ Могуће је да је њихов близак сродник био и поменути племић

³² М. Динић, *Грађа за историју Београда у средњем веку II*, Београд 1958, 18, 25, 27–28, 44–45, 47.

³³ И. Божић, *Две белешке о Филипу де Диверсису*, Зборник Филозофског факултета у Београду XI/1 (1970) 322; Ј. Калић, *Цариници*, Европа и Срби, 298–302; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 308, 625, 677–678; М. Поповић, *Мара Бранковић: жена између хришћанског и исламског културног круга у 15. веку*, Нови Сад 2014, 73, 79.

³⁴ К. Јиречек – Ј. Радонић, *Историја Срба II*, Београд 1952, 387; М. Динић, *За историју рударства у средњевековној Србији и Босни I*, Београд 1955, 80, 93; М. Спремић,

Андрија Czansick, који је у то време као поуздан деспотов човек требало да преузме комору и ковницу у Нађбањи у Угарској.³⁵

Деспотово писмо угарској краљици и сталежима из августа 1432. године занимљиво је и због начина на који српски владар приказује себе као једног од угарских барона и племића, обраћајући им се са *fratribus nostris*.³⁶ Интитулација је уобичајена и у складу са оном на другим латинским документима српских деспота: *Georgius, Dei gratia regni Rascie despotus et dominus Albanie*. Тако српског владара титулишу и градске власти Нађбање у свом допису будимским колегама из фебруара 1433. године. Међутим, као што је већ наведено, у пресуди будимског суда српски владар се на два места назива *Georgius Maroff dictus*. Постоје још две исправе угарске провенијенције, једна Великоварадинског каптола од 4. јуна 1438. и једна Будимског каптола од 9. јануара 1440. године, у којима се деспот Ђурађ титулише као *illustris princeps dominus Georgius, filio Maro, dezpotus dux Rascie*, односно *serenissimus princeps dominus Georgius, filius Maro, dux Rascie*.³⁷ Изгледа да су у Угарској из неког разлога помешали имена Ђурђевих родитеља Вука и Маре.

Деспот Ђурађ, 622, 668, 753; Д. Ковачевић-Којић, *Градски живот у Србији и Босни (14–15. вијек)*, Београд 2007, 412, 434; иста, *Сребреница у средњем вијеку*, Београд 2010, 39, 53, 91; В. Иванишевић, *Новац деспота Ђурђа*, 422.

³⁵ Без других података о браћи Занчићима или Санчићима, како се у нашој историографији досад транскрибовало њихово презиме (или Цанчићима?), тешко је утврдити њихово порекло. Можда су ови деспотови племићи и закупци царина и ковнице у Сребреници ипак потицали из Дубровника, или неког од далматинских градова. Да ли је евентуално далматинско порекло, уз блиске пословне везе са Дубровчанима, могло утицати на власти Нађбање да Андрију наведу као „de Ragusio“?

³⁶ L. B. Kumorovitz, *Budapest történetének okleveles emlékei III/2*, 186–187.

³⁷ MNL, OL: DL 13520; DF 278801.

Aleksandar Krstić

DESPOT ĐURAĐ VUKOVIĆ
AND LEASE OF THE CHAMBER IN NAGYBÁNYA

Summary

The paper analyses the judgment of the city court of Buda of 2 April 1433 regarding the dispute which arose in September 1431 in connection with the lease of despot's monetary chamber in Nagybánya in Hungary (present-day Baia Mare in Romania). This document, containing a letter of Despot Đurađ Vuković (Branković) (1427–1456), hitherto unknown in our country, to Queen Barbara and Hungarian Estates of 20 August 1432, issued on the same occasion in Smederevo, provides new insight into the way the Serbian ruler leased regal revenues on his Hungarian estates. The document shows that lessees of the Nagybánya chamber were the local citizens of German origin – Nicolaus Wasserpauch and Johannes Cammermeister, whom the despot accused of embezzling 10,000 gold forints of the annual lease. As Despot Stefan before him, who gave his “customs” (regal revenues) in Nagybánya in lease to traders of Dubrovnik, primarily those from the noble family of Bobaljević, in the newly arisen circumstances Despot Đurađ dispatched his man of confidence – a noble from Dubrovnik Andreas Czansick to assume the administration of the chamber. However, Nicolaus Wasserpauch eventually lost the lawsuit before the court of Buda, which he had initiated against his erstwhile companion over the purported embezzlement concerning the lease of the Nagybánya chamber. The dispute shows that the Serbian ruler collected significant revenues from his Hungarian estates, primarily from mining towns such as Nagybánya and others in the Szatmár County (Szatmár, Németi, Felsőbánya). It is therefore no wonder that John Hunyadi was also interested in these estates. In 1444, together with several others of his estates in Hungary, Despot Đurađ gave in pledge to Hunyadi the estates in the Szatmár County. The Serbian ruler and his family never managed to restore Nagybánya and other pledged estates.

Keywords: Despot Đurađ Vuković (Branković), Nagybánya (Baia Mare), Hungary, chamber, mining, coin mint, regal revenue, lease, 15th century.

Чланак примљен: 30. 04. 2015.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 03. 09. 2015.

Срђан КАТИЋ*
Историјски институт
Београд

ТВРЂАВА АВАЛА (ГЈУЗЕЛЦЕ) 15–18. ВЕК**

Анстракт: Рад се бави авалском тврђавом од изградње 1442. године, до рушења у Варадинском рату (1716–1718), након кога више није обнављана. У том периоду, Авала је била утврђење чији су стратешки значај и намена често мењани. У зависности од тога да ли је била најистуренији османски положај према Угарској краљевини, или утврђење које штити локални рудник, мењани су бројност, статус и опремљеност посаде. Попут промена у тврђави мењала се и њена околина, поготово након османских освајања у Угарској, када се надамак ње ствара варош, отварају рудници и јача процес исламизације у околним селима.

Кључне речи: Османско царство, Авала, тврђава, мустахфиз, азапи, војна опрема, рудник.

У историографији је о Авали писано у бројним лексиконима и прегледним радовима који се баве средњовековним и османским градовима и утврђењима.¹ И поред знатне пажње и великог значаја ове тврђаве сазнања о њој су релативно скромна, а бројна питања остала су недоречена.

* srdjan.katic@iib.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Од универзалних царстава ка националним државама. Друштвене и политичке промене у Србији и на Балкану*“ (ев. бр. 177030).

¹ А. В. Богих, *Опис Врачарског среза*, Гласник СУД, књига II, свеска XIX (1866) 93–96; С. Новаковић, *Последњи Бранковићи у историји и народном певању 1456–1502*, Нови Сад 1886, 81–84; Ђ. Бошковић, *Град Жрнов*, Старица XV (1940) 70–91; А. Дероко, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950, 101–102;

Тврђава је изграђена у време првог пада Деспотовине 1439–1444. године. На одлуку о њеној градњи утицао је исход османско-угарских војних сукуба током 1440. и 1441. Прву од поменутих година обележио је неуспели покушај османског освајања Београда. Испоставило се да војска предвођена султаном Муратом II (1421–1444. и 1446–1451) и поред грађанског рата у Угарској и вишемесечне опсаде није кадра да заузме град. Већ наредне године, Јанко Хуњади, ердељски војвода и заповедник војске у јужној Угарској, продро је дубоко у унутрашњост османске територије. Његова војска пустошила је крајеве кроз које је пролазила, а на повратку, у близини Београда, поразила је малобројне одреде смедеревског санџакбега.²

У таквим околностима на Порти је постало јасно да предстоји дуготрајно четовање на Смедеревском крајишту и да је најбољи начин за стално узнемиравање посаде и житеља Београда, као и за заштиту властите територије, изградња нове тврђаве. За локацију је изабран врх планине Жрнов (Авала), која доминира околином. Овај смели план био је тешко остварљив због близине Београда и присуства главнине угарске војске. Зато је, претпостављамо, наредне године тежиште војних операција пребачено у Ердељ, што је Хуњадија и његове трупе удаљило од Београда.

Османска војска је 1442. године неуобичајено рано кренула у поход на Ердељ и већ у марту претрпела тежак пораз у коме је страдао и њен заповедник Мезид-бег. Припреме за нову ердељску војну одмах су почеле, а за то време беглербег Румелије Хадим Шахабедин-паша послат је да на Жрнову изгради тврђаву. Радови су највероватније почели почетком маја и без ометања од стране Угара завршени су до краја лета.³

Намеће се питање шта је Хадим Шахабедин-паша затекао на врху планине Жрнов. Да ли су то били остаци касно античких грађевина, који су коришћени у градњи, или средњовековна тврђава Жрнов, која је само ојачана с две куле и делом бедема, како је то претпоставио археолог Ђурђе Бошковић, а што је некритички прихваћено у знатном броју радова.⁴

Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 116, 181, 185, 207, 233–234; О. Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији 1459–1683*, Београд 1974, 112–113; Е. Миљковић, *Смедеревски санџак, 1476–1560, земља – насеља – становништво*, Београд 2004, 127–128; А. Крстић, *Жрнов*, Лексикон градова и тргова у средњовековним српским земљама, редактор Синиша Мишић, Београд 2010, 109–110.

² Ј. Калић-Мијушковић, *Београд*, 109–115; Зиројевић, *Војно уређење*, 44–46.

³ Оруџ Бег, *Оруџ Бег Tarihi*, нешр. Necdet Öztürk, Çamlıca Yayınları, 2008, 62.; Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, Београд – Сремски Карловци 1927, 233, бр. 670; Г. Елезовић, *Турски споменици*, књ. 1, св. 1, 1348–1520, Београд 1940, 1125.

⁴ Ђ. Бошковић, *Жрнов*, 86–87; А. Дероко, *Средњовековни градови*, 101–102; Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда*, књ. 1, св. 1, *Катастарски пописи*

О средњовековном утврђењу Жрнову, нема помена ни у једном историјском извору,⁵ док се у деценијама након изградње 1442. године, у српским летописима и османским, угарским и пољским документарним и наративним изворима, тврђава помиње барем тридесетак пута.⁶

Да се на врху Жрнова налазило утврђење, искусни угарски заповедници би га или ојачали и снабдели посадом, или би га разрушили. У првом случају водиле би се борбе око њега, па у српском летопису не би била поменута само градња Жрнова. У другом Угри би имали довољно времена да уз помоћ рудара из Рудишта и Железника и уз коришћење барута систематски обруше његове куле и бедеме.

Ђ. Бошковић је по дебљини зидова и њиховим спојевима разликовао две фазе у градњи авалске тврђаве, која је касније представљала Горњи град. Он, међутим, није био у могућности да ни приближно одреди време њиховог настанка. За прву фазу навео је само да је срцолики тип куле грађен од 12. века, али да је примењиван и у 15, што не искључује 1442. годину. Време градње поменуте две куле (полукружна и правоугаона) Бошковић је заснивао на неправилном отвору на полукружној кули, за који је претпоставио да је: „предвиђен вероватно за смештање каквог омањег топа.“⁷ Ако се има у виду да на поменуте две куле није било других отвора за ватрено оружје, као и да су отвори за топове и накнадно пробијани на таквом типу кула, друга фаза је могла да буде изграђена те година, али и у неколико наредних деценија.

Вероватно на основу Бошковићевог рада изнета је претпоставка да је Жрнов настао у време владавине деспота Стефана Лазаревића, као предстража његовом престолом граду Београду.⁸ То је мало вероватно с

Београда и околине 1476–1566, Београд 1964, 241; О. Зиројевић, *Војно уређење*, 112; Е. Миљковић, *Смедеревски санџак*, 127.

⁵ Важно је истаћи да Јованка Калић и Момчило Спремић, највећи познаваоци времена и простора у коме је могао постојати средњовековни Жрнов, ово место уопште не помињу пре 1442. године (Ј. Калић-Мијушковић, *Београд*; М. Спремић, *Деспот Бурђа Бранковић и његово доба*, Београд 1994).

⁶ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 243, бр. 727в; Ј. Калић-Мијушковић, *Београд*, 207, 233–234; М. Спремић, *Деспот Бурђа*, 296–297, 421, 522; Tursun Bey, *Târih-i Ebü'l-feth*, hazırlayan Mertol Tulum, İstanbul 1977, 97; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) İstanbul, 176 numaralı maliyeden müdevver defter (MAD. d. 176, 11a, 25a, 826, 1056, 264/b-266/a, 344a, 347a, 365a); BOA, Kamil Kepeci Tasnifi (KK), Ahkâm defteri, 4725, 17, 68–71; BOA, Tapu Tahrir Defterleri (TD) 16, 287; Belediye Kütüphanesi (BK) İstanbul, Muallim Cevdet Yazmalari (MCY) d. 34/4, 4a; MCY d. 91, 489–493.

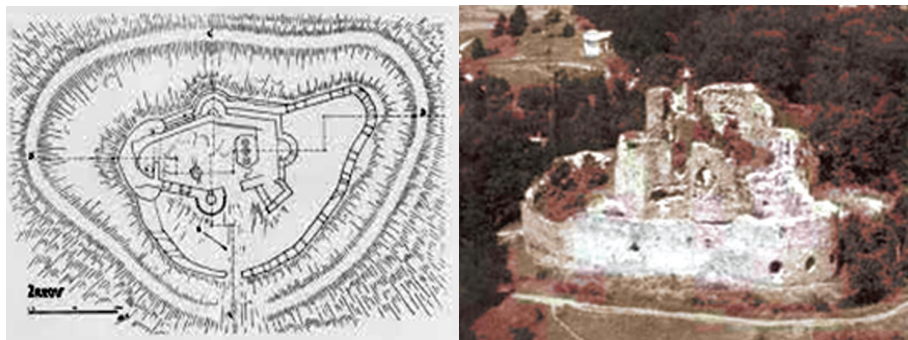
⁷ Ђ. Бошковић, *Жрнов*, 86.

⁸ А. Крстић, *Жрнов*, 109.

обзиром на све раније наведено. Имајући у виду границе Деспотовине и политичке околности у време владавине Стефана Лазаревића, тешко је пронаћи разлоге због којих би у то време на Жрнову био подигнут утврђени град. То свакако нису били војно-стратешки разлози, јер је врх Жрнова био исувише удаљен од Београда, да би тамошње утврђење могло да буде укључено у систем одбране града, што је потврђено приликом османског освајања 1458. и више пута у периоду аустро-турских ратова.

На основу наведеног можемо да закључимо да је беглербег Хадим Шахабедин-паша на Жрнову могао да затекне само остатке највероватније касно античких, или византијских грађевина, на које је Бошковић такође указао у раду.⁹ Тврђаву коју је градио радили су локални мајстори, који су већ подизали утврђења за деспота Ђурђа, а они старији и за деспота Стефана, па је и 1442. примењиван исти начин градње. Уколико је постојала накнадна доградња две куле и дела бедема, онда је логично да је то урађено након поновног освајања 1458. године, када је тврђава вероватно и оштећена.

Завршено утврђење било је неправилног ромбоидног облика и простирало се у правцу северозапад-југоисток. На северозападном углу налазила се масивна бранич-кула, а на осталим угловима три полукружне куле. Уз кулу на југоисточном крају налазила се и четвртаста кула – капија (види слику 1).

слика 1.¹⁰

⁹ Ђ. Бошковић, *Жрнов*, 72–73, 80–83.

¹⁰ Исто, 71.

Османлије су новоизграђено утврђење назвали Гјузелцехисар (*Güzelce Hisâr* – лепушкаста, љупка утврда)¹¹ исто као и тврђаву коју су 1395. изградили на азијској страни Босфора, данас познату као Анадолу Хисар.¹² У томе је свакако било симболике, јер су се тврђаве налазиле наспрам Цариграда и Београда, два главна османска стратешка циља на Балкану.

Назив планине Жрнов освајачи врло извесно нису користили још од када су се први пут сусрели с њим, јер им је био тежак за изговор и непримерен њиховом изразито вокалном језику, који не толерише сугласничке групе, па су јој дали име Хавала (ар. *Havâla*). Та реч има бројна значења, а у овом случају се може превести као узвишење које доминира околином.¹³

Врло брзо, за тврђаву је, поред званичног назива Гјузелцехисар или скраћено Гјузелце, почело да се користи и име Авала. Анализирајући османске изворе из друге половине 15. века приметно је да је у финансијским регистрима (1476–1479. и 1487–1492) увек коришћен само назив Гјузелце, а у пописима Смедеревског санџака (1476–1478. и 1498) само Авала.¹⁴ Ипак, најбољи пример двојности имена је попис посаде из 1488. у којем је тврђава поменута три пута и то сваки пут различитим називом: Гјузелцекале, Гјузелце и Авала.¹⁵ Иако је и током 16. века било пописа у којима су појединачно коришћена оба назива,¹⁶ у оним најважнијим, који садрже податке о авалској посади (сажети 1530. и опширни 1560, 1572. и 1585), па су самим тим знатно званичнији, увек је уписиван облик: „Авала с другим именом Гјузелце“ (*Havala nâm-i diğər*

¹¹ Tursun Bey, 97.

¹² Âşık Paşazade, *Osmanoğulları'nın tarihi*, Hazırlayanlar: Kemal Yavuz-M. A. Yekta Saraç, İstanbul 2003, 130.

¹³ Г. Елезовић је име планине превео као: „препрека“ или „преграда“ (Enciklopedija Jugoslavije, *Avala*). Х. Шабановић је то сматрао погрешним, наводећи да је правилно значење: „мјесто или утврђење које доминира неким градом или цијелом својом околином“ (Шабановић, *Турски извори*, 534).

¹⁴ MAD. d. 176, 11a, 25a, 826, 1056, 264/b-266/a, 344a, 347a, 365a; TD 16, 287; МСУ, d. 34/4, 4a; МСУ d. 91, 489–493.

¹⁵ КК, Ahkâm defteri, 4725, 17, 68, 71.

¹⁶ У опширним пописима из прве половине 16. века, нема података о посади, већ се тврђава наводи као просторна одредница. У дефтеру из 1516. коришћен је назив Авала, а 1528–1530. и 1536. Гјузелце (TD 1007, 120, 417; Х. Шабановић, *Турски извори*, 241, 310). У другој половини века појединачни називи јављају се у сажетим тимарским дефтерима и то увек као Авала (TD 330, 96; КК 323, 6).

Güzelce).¹⁷ Процес промене имена тврђаве био је дуготрајан и одвијао се све до краја 16. века, а можда и дуже. Важно је истаћи и да је у 15. и током већег дела 16. века код локалног хришћанског становништва у употреби и даље био стари српски назив Жрнов.¹⁸

Новоизграђена тврђава на Авали није дуго била у османском поседу. Унутрашњи сукоби у Царству, борбе с Караманидима у Анадолији, Скендербегова побуна и војни успеси угарско-српских трупа јужно од Дунава, поготово током зиме 1443/44, довели су до мировних преговора и обнове Деспотовине. У августу 1444. године деспоту Ђурђу Бранковићу враћени су стари поседи, а међу важнијим местима наводи се и Жрнов.¹⁹ У наредних 14 година о тврђави скоро да нема података, али је извесно да је имала посаду, јер се у изворима наводи да ју је у мају 1458. заузео велики везир Махмуд-паша Анђеловић.²⁰

Најранији помен авалске посаде потиче из 1477. године. Те, као и наредне две године у Авали је служило 87 војника. Рачунајући диздара и његовог заменика ђехају, било је 37 чувара тврђава – мустахфиза, чија су укупна дневна примања просечно износила 237,5 акчи, односно 6,42 акче по човеку. Исплате мустахфиза, као и других војних редова, који су служили у утврђењима, вршене су квартално од новца добијеног издавањем државних прихода у закуп.²¹ У поменутом периоду мустахфизима Авале припадљивости су исплаћиване из обједињеног закупа десетак солана које су се налазиле на обалама Егејског и Јонског мора.²² Приметно је да су дневнице авалских мустахфиза биле за око акчу и по веће од

¹⁷ MAD 506 *Numaralı, Semendire Livâsı İcmâl Tahrîr Defteri* (937 / 1530) <Dizin ve Tıpkıbasım> Ankara 2009, 41; TD 316, 288; TD 517, 322; Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyud-ı Kadime Arşivi (TKGM. KKA. TD 168 (184), 143a).

¹⁸ Путуюћи 1553. из Београда, Антон Вранчић је забележио да „на путу до Гроцке гледаху с десна на врх горе градић Жрнов (*Sarnow*).“ Р. Matković, *Putovanja po balkanskom poluotoku u XVI. veka, Putovanje Antuna Vrančića g. 1553*, Rad JAZU LXXI (1884) 20.

¹⁹ М. Спремић, *Десном Ђурађ*, 296–297.

²⁰ Tursun Bey, 97; Јб. Стојановић, *Родослови и летописи*, 243, бр. 727в.

²¹ MAD. d. 176.

²² Солане на Егејском мору налазиле су се у Тракији: Комотини (*Gümülcine*) и Генисеа (*Yenice-i Karasu*), у Македонији: Солун (*Selanik*), Китрос (*Çitroz*) и Хришна/Хришани у кадилуку Зихна, потом на обалама Тесалије и Фокиде код градова Волос (*Golos*) и Ламиа (*İzdin*), као и у околини Атине, а на Јонском мору код Арте (*Narda*) и у вилајету Карл-или, који је обухватао приобално подручје од залива Патрас на југу до Амбракијског залива на северу и вилајету Авлонија, који је обухватао јужну обалу Албаније (MAD. d. 176, 264/b-266/a).

дневних примања мустахфиза у унутрашњости.²³ То се може објаснити положајем и значајем тврђаве, у чију посаду су бирани само храбри и искусни војници, који су у ранијим ратовима заслужили значајне повишице.

Поред мустахфиза у тврђави Авала служило је и 50 припадника лаке пешадије – азапа. Њихова примања тада су потицала из прихода шест различитих муката и то: 1) пиринчаних поља Сера и Верие, 2) солана, скеле и риболовилишта у Добруци, 3) рудника Бело Брдо, Беласица и Копорић, 4) рудника Заплана и Плана, 5) рудника Ново Брдо, 6) хасова Новог Брда.²⁴ Дневна примања авалских азапа износила су 204 акче, што је у просеку 4,08 акчи по човеку.

Помоћне службе у тврђави тада је обављао извешан број влаха, али се врста и обим њихових послова не могу тачно утврдити. У опширном дефтеру Смедеревског санцака из 1476–1478. само је забележено да је 35 влаха из нахије Звижд ослобођено плаћања дажбина због обављања служби у тврђавама Зворник, Сребреница и Авала.²⁵

Другу половину седамдесетих и почетак осамдесетих година обележили су велики војни сукоби османских и угарских војски за превласт у Подунављу. Циљ већине похода било је пустошење, пљачка и пресељавање становништва с противничке територије, а у том периоду највише је пострадао управо Смедеревски санцак. Угри су почетком 1476. освојили Шабац, а у јесен исте године опсели су Смедерево, чији су браниоци спалили подграђе и повукли се у тврђаву. После неколико месеци опсаде град је био толико угрожен да је Мехмед II, само десетак дана по повратку с Молдавског похода, по највећој зими и упркос неза-

²³ MAD d. 176, 34, 280.

²⁴ MAD d. 176, 11a, 25a, 826, 1056, 344a, 347a, 365a. У поменутом дефтеру уписана је испорука новца из прихода закупа хасова Новог Брда од 50.000 акчи, намењена исплати дела тромесечних примања азапа Авале и Смедерева, чији је укупан износ био 238.486 акчи. Од те суме азапима Авале припало је 17.889 (MAD d. 176, 826). На исту испоруку односи се и један објављени ферман (Н. Попов, *Няколко фермана от времето на султан Мехмед II*, Известия на државните архиви, књ. 1 (1957) 202; Nicoară Beldiceanu, *Les Actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque nationale à Paris*, II, Paris – La Haye 1964, 272). Аутори су погрешно читали име *Güzelce* као *Görniçe*, па нису установили о којој је тврђави реч, а Белдићану је због помена Смедерева претпоставио да се ради о локалитету Курјач источно од града. Податке из тог документа преузела је О. Зиројевић, наводећи бројност азапа Смедерева и друге неименоване тврђаве и суму од 50.000 акчи као износ њихових тромесечних плата (*Турско војно уређење*, 142).

²⁵ TD 16, s. 287.

довољству војске, похитао у помоћ Смедереву.²⁶ Угри су били приморани на повлачење, али су се њихови упади преко Дунава наставили. Током 1480. и 1481. године продирали су све до Крушевца, претерујући на угарску страну Дунава по неколико десетина хиљада Срба.²⁷

Наведени догађаји утицали су да Порта дуж Дунава ојача постојеће и изгради нове тврђаве. Према натпису који су уклесали грађевинари, зна се да је 1480. године завршена изградња артиљеријских кула и новог бедема око Смедерева, а неколико извора наводи 1483, као годину изградње тврђава Кулич и Храм. Вероватно је у то време ојачан и Голубац, док је Али-бег Михалоглу обновио стари римски каштел у Градишту.²⁸

Пошто су тврђаве Смедерево и Авала биле организационо повезане, када је реч о војној евиденцији, исплатама припадљивости посада, приходима од војничке резерве и снабдевању,²⁹ велика је вероватноћа да је и изградња авалског Доњег града обављена у исто време када и радови у Смедереву.³⁰ Попис посаде Авале из 1488. посредно то и потврђује, јер је у односу на податке од пре десетак година број азапа удвостручен.³¹

Попут нових фортификација у тврђавама на Дунаву од Смедерева до Голупца и авалски Доњи град био је прилагођен ратовању ватреним оружјем. Његов бедем почињао је с југозападне стране бранич-куле и пратећи терен полукружно је опасивао Горњи град. На југоисточној страни био је истурен и водио је до новоизграђеног артиљеријског бастиона, на којем су била четири отвора за велике топове, док их је на преосталом делу бедема било још три. Капија Доњег града налазила се на југозападној страни, наспрам улаза у Горњи град. Око целог утврђења био је ископан суви шанац, широк од 7 до 20 метара.³²

Године 1488. у тврђави је и даље служило 37 мустахфиза, док је број азапа повећан на 100. На платном списку мустахфиза били су диздар

²⁶ Ф. Бабингер, *Мехмед Освајач и његово доба*, Нови Сад 1968, 301.

²⁷ Ј. Калић-Мијушковић, *Београд*, 198–199.

²⁸ TD 1007, 331; Љ. Стојановић, *Подослови и летописи*, 254, бр. 789а; Selahattin Tansel, *Sultan II. Bayezid'in Siyasî Hayatı*, İstanbul 1966, 146; О. Zirojević, *Grad Kulič*, *Vojno-istorijski glasnik* 3 (1967) 236–237.

²⁹ КК, Ahkâm defteri, 4725; MAD. d. 176, 11а, 25а, 826, 1056, 264 b, -266а, 344а, 347а, 365а; МСУ, d. 91, 489–493.

³⁰ Ђ. Бошковић је због артиљеријских и бројних пушчаних отвора исправно закључио да је авалски Доњи Град подигнут након 1458. године (Ђ. Бошковић, *Жрнов*, 88–90).

³¹ КК Ahkâm defteri 4725, 68–71. Ради се о попису припадљивости за последњи квартал 893. године по хиџри (8. 9 –4. 12. 1488).

³² Ђ. Бошковић, *Жрнов*, 71, 88–90.

с дневницом од 10 акчи, ђехаја од 8, тројица буљубаша од 7, док су дневнице војника, због врсте службе и раније поменутих ратних заслуга, биле у распону од 5 до 8 акчи.³³

У раном периоду османске историје мустахфизи нису регрутовани међу локалним муслиманским становништвом, већ су упућивани из удаљених крајева. Због тога су многи од њих уместо патронима наводили име места или области из које су потицали. Тако сазнајемо да је 10 авалских мустахфиза било с територије данашње Грчке, 4 из Бугарске, 2 из Македоније и по један из Босне, Албаније и источне Србије.³⁴

Азапи су били подељени у два буљук од по 50 људи, којима су командовали реиси. Сваки буљук имао је по пет ода предвођених серодама или одабашама. Дневница реиса била је 8 акчи, одабаша 5, азапа у 8 ода 4, а у две оде по 5 акчи.³⁵

Мустахфизи су били традиционално муслимански војни ред, док је међу азапима често служио и мањи број хришћана, углавном занатлија. То, међутим, није био случај и са Авалом, па су посаду сачињавали само муслимани.³⁶

У време док је Авала била предстража према угарском Београду посада је морала стално да буде на опрезу, како због сопствене тако и због безбедности становништва у залеђу. Османски хроничар Ускудари, поред доминантног положаја, посебно истиче важност Авале за узбуђивање, наводећи да се приликом сваког већег покрета хришћанских трупа из Београда, с њене куле оглашавао топ.³⁷

Простор између Авале и Београда био је поприште честих препада у којима су страдали војници, а још чешће цивилно становни-

³³ Њих 25 примали су 6 акчи, четворица, међу којима и син диздара 5, двојица 7 и један 8 акчи (KK, *Ahkâm defteri* 4725, 17).

³⁴ За поменуте мустахфизе наводи се да су били пореклом из следећих места и области: Касториа (3), Солун (2), Мореја (2), Халкис, Вериа, Сер, Пловдив (2), Тустендил, Јамбол, Овче Поље, Струмица, Босна, Корча и Соко Бања (Исто).

³⁵ У попису уз њихова имена нису наведене дневнице, већ су уз азапе, заповеднике ода и реисе уписани износи од 342, 427 и 684 акчи (укупно 37.521). Наведене суме извесно нису представљале вредност њихових тимара (упореди: О. Зиројевић, *Војно уређење*, 112) због начина финансирања и самих износа, већ се ради о збиру 85,5 дневница. С обзиром на то да последњи квартал хиџретске године има 88 дана, вероватно се ради о већој претходној уплати, или ускраћивању дневница због казне (KK, *Ahkâm defteri*, 4725, 68–71).

³⁶ KK, *Ahkâm defteri*, 4725, 17, 68–71.

³⁷ Abdullah b. Ibrahim el-Üsküdarî, *Vaki'at-i Sefer-i Sultan-i Süleyman-i Sâni*, I–III, Topkapı Revan Köşkü, 1223–1224, Istanbul, II, 5a.

штво. Због бројних пустошења, села у ближој али и широј околини тврђаве била су напуштена. Најречитији пример је из пописа 1516. године, у коме се за село Горња Бегаљница, које је било удаљено око 15 километара у правцу Смедерева, изричито наводи да је због близине Авале запустело и да се његова поља више не обрађују.³⁸

Поред убистава, отмица и плачки, простор према Београду био је и мегданиште на коме су се сукобљавали највештији ратници. Ти сукоби опевани су у народним епским песмама о Порчи од Авале и Змају Огњеном Вуку (Вук Гргуревић), које садрже бројне историјске елементе.³⁹ Гази Порча је према казивању Евлије челебије био крајишки заповедник који је 1458. освојио Авалу и потом предводио њену посаду у бројним испадима. Евлија је посетио Гази Порчин гроб на Авали, за који је навео да га походе многи поштоваоци.⁴⁰

Капија Авале биле је прибежиште након неуспелих војних акција око Београда. Врло извесно иза ње је нашао спас и Сулејман-паша, који је био смедеревски санџакбег од 1489. до 1492.⁴¹ Он је увакуфио приходе хамама у Куличу, од којих је део наменио за поправке и текуће одржавање капије на тврђави Авала, а преостали новац за трошкове своје џамије у Једрену.⁴²

Иако су чарке око Авале биле честе, тврђава је само 1515. године била под опсадом. Војска предвођена ердељским војводом Јованом Запољом остварила је почетне успехе, али је у изненадном ноћном нападу који је предводио смедеревски санџакбег Бали-бег претрпела тежак пораз. Угри су под под Авалом оставили опсадну артиљерију и велике количине војне опреме. Задобијене ратне трофеје Бали-бег је послао султану Селиму I (1512–1520) који је у то време с војском боравио у Амасији.⁴³

После османског освајања Београда 1521. и Срема 1526. године тврђава Авала изгубила је велики део стратешког значаја. Према попису посаде, који је вероватно настао 1526–27. године,⁴⁴ сачињавали су је само

³⁸ BOA, TD 1007, 120.

³⁹ С. Новаковић, *Последњи Бранковићи у историји и народном певању 1456–1502*, Нови Сад 1886, 82–84.

⁴⁰ Evlija Čelebi, *Putopis*, 328–329. Антоније В. Богвић је средином шездесетих година 19. века забележио да се место за које се сматрало да је Порчин гроб налазило око 100 хвати западно од тврђаве (*Опис Врачарског среза*, 94–95).

⁴¹ О. Зиројевић, *Војно уређење*, 261

⁴² TD 1007, 417; TD 135, 125.

⁴³ Ј. Калић-Мијушковић, *Београд*, 233–234; Д. Бојанић, *Пожаревац*, 58.

⁴⁴ Сажети попис из 1530. рађен је за цело Царство. Он, међутим, није настао на терену, већ у дворским канцеларијама на основу важећих пописа тврђавских посада, опреме, становништва и државних прихода. Тако се у сажетом попису

диздар, ђехаја, имам и два буљук мустахфиза, што је укупно 23 човека, што значи да су из Авале прекомандовани сви азапи и трећина мустахфиза. Просечне дневнице преосталих мустахфиза биле су за око акчу мање него у ранијем периоду, што такође сведочи о губитку стратешке важности. Појава имама у посади указује на изградњу муслиманске мошеје у тврђави.⁴⁵

Попис садржи и списак наоружања и војне опреме у Авали. Од ватреног оружја у тврђави су била 2 велика топа, 2 малокалибарска топа – зарбезана, 10 пољских топова – прангија и 101 пушка. Њихову муницију чиниле су 873 велике и 350 мањих камених кугли, 1.800 пушчаних зрна и 20 буради барута. На основу наведеног, као и чињенице да је у Авали остало тек нешто више од четвртине посаде, извесно је да је с људством и већи део оружја, муниције и опреме пребачен у новоосвојена утврђења у Срему. С обзиром на то да је на бедемима Доњег града било седам топовских отвора намењених великим топовима, може се претпоставити да их је послато пет, као и изван број зарбезана.

У тврђави је било ускладиштено и 7 великих сандука гвожђа, 18 комада олова и каменорезачки алат, тако да је посада, у случају опсаде, могла сама да прави муницију.⁴⁶ У османским тврђавама постојале су топионичарске пећи, које су служиле за ливење пушчане муниције и топовских ђулади током опсаде.⁴⁷ Тада су поред тврђавских залиха у њима претапани и остаци испалјене противничке муниције. Ђ. Бошковић је у јужном делу Горњег града авалске тврђаве наишао на остатке три топионичарске пећи и згуру око њих. С обзиром на 36 процената гвожђа у згури претпоставио је да би то могли да буду остаци од ливења ђулади.⁴⁸

Поменути попис садржи и хладно оружје, заштитну војничку опрему, бројна оруђа, оружарски алат, као и разне потрепштине попут ручних млинских каменова, залиха соли, лучи, конопаца и другог.⁴⁹ У

Смедеревског санџака из 1530. подаци о посадама преузети из дефтера који је настао убрзо након османских освајања 1526. године, док су они о становништву преписани из изгубљеног пописа из 1522–23. године (С. Катић, У. Урошевић, *Сумарни попис вакуфа Смедеревског санџака из 1530. године*, Мешовита грађа, *Miscellanea*, XXXVI (2015) у припреми за штампу. Велики део поменутих сажетих дефтера из тог периода је објављен, па тако и овај за Смедерево, али само у виду факсимила и регистра (*MAD 506*).⁴⁵ Њихове дневнице износила су 127 акчи, што је просеку 5,52 акче по особи (*MAD 506*, 41).

⁴⁶ Исто.

⁴⁷ Примера ради, у то време, у Смедереву је било ускладиштено 27.280 kg олова, 12.869 kg гвожђа у сандуцима и 347 kg челика (Исто, 7).

⁴⁸ Ђ. Бошковић, *Жрнов*, 91.

⁴⁹ Из ранијих времена у тврђави је остало 106 лукова, 355 тетива за лукове, 45 врхова за копља, 2 сандука стрела и ван њих још 24 стреле. Посада је располагала

складиштима су се морале налазити и знатне количине пиринча, житарица, сушеног меса и других намирница.

У то време, за одржавање авалске тврђаве били су задужени становници села Тодорово, који су због тога били ослобођени дела дажбина и имали статус муселема.⁵⁰ Име поменутог села није сачувано, али се вероватно налазило у делу подавалског села Рипањ, које се зове Муселимци.⁵¹

Даља османска освајања у Угарској током четрдесетих и педесетих година 16. века, нарочито Баната 1552. године, довела су до још већег губитка војног значаја Авале. Томе је допринела и чињеница да Авала више није била једино утврђење на простору између Београда и Смедерева. Око 1550. изграђен је Хисарлик (Гроцка) у којем је деценију касније служило 75 војника, задужених да штите обалу Дунава и деоницу Цариградског друма.⁵²

Средином 16. века направљене су и административне промене у Смедеревском санцаку. Тада је формирана нахија Авала, која је обухватала шездесетак села на истоименој планини и у њеној околини. Ова нахија наводи се у свим наредним пописима Смедеревског санцака, па и у оном из 1741. године.⁵³

Промењен је и начин финансирања авалске посаде, која је 1560. године бројала 21 мустахфиза.⁵⁴ Уместо дневница војницима су додељени тимари, чији приходи су износили у просеку око 4 акче дневно.

и са 61 пешадијским оклопом, 50 панцира, 49 влашких и 15 ливених штитова, 14 калпака и 9 хришћанских кабаница. У складиштима се налазило и 278 груменова соли, 5 товара лучи, 6 млинских каменова, 12 конопаца од кудеље, 30 пијука (шпицева за камен), од којих 5 старих, 18 ћускија, 10 мацола, 4 назубљена каменорезачка алата, 3 чекића, 15 бургија, 2 бургије за пушке, 4 мотике, закривљени нож, 13 кантара разних врста клинова од поткивачких до бродских, 15 дрвених мотки, као и делови пушака, самострела и друге опреме (*MAD* 506, 41).

⁵⁰ Њих 18 плаћали су само харач, порез на овце, бадухаву и таксе на удају и винску бурад, а били су ослобођени од спенце, ушура и свих изванредних намета (Х. Шабановић, *Турски извори*, 241–242).

⁵¹ Исто; О. Зиројевић, *Војно уређење*, 112.

⁵² Х. Шабановић, *Турски извори*, 574–575. О. Зиројевић, *Војно уређење*, 118.

⁵³ TD 316, 288–318; TD 330, 32, 64–70, 96–105; TD 517, 322–361; TD 429, 309–322, 341, 353–374; TKGM. KKA. TD. d. 168 (184), 143a–161a; TKGM. KKA. TD. d. 170 (18), 76–100.

⁵⁴ То је први опширни попис Смедеревског санцака у којем су чланови посаде поименично наведени. Сачињавали су је: диздар, ћехаја, имам, тројица буљубаша, двојица тобџија, вратар и 12 војника. У том попису, међутим, нису наведена њихова примања (Х. Шабановић, *Турски извори*, 534–535).

Принадлежности буљубаша биле су незнатно веће, а само је износ диздаровог тимара био већи од његових ранијих примања.⁵⁵ Дванаест година касније у посади је било 20 мустахфиза, са скоро истом вредношћу тимара.⁵⁶ Њихов број остао је непромењен и 1585. године, као и век касније у првој половини Бечког рата (1683–1699).⁵⁷

Посадници Авале имали су земљиште, гај и сувате у околини.⁵⁸ У првој половини тридесетих година 16. века припадао им је и читлук у оближњем селу Турска Река.⁵⁹ Поменути поседи нису имали везе с финансирањем посаде, већ су јој омогућавали да задовољи сопствене потребе за житарицама, медом, грожђем, огревним дрветом и сеном за коње.⁶⁰

У дефтеру из 1560. у Авали је уписано и једно цивилно муслиманско домаћинство, а 1572. године већ се помиње варош поменуте тврђаве, у којој је уписано пет муслиманских кућа.⁶¹ Писар, свакако, неколико кућа не би назвао варош, па се може претпоставити да је у подграђу било знатно више становника, који нису били трајно настањени, а однедавно су радили у оближњем руднику Авала. Не располажемо, нажалост, изворима који би омогућили да се боље сагледају развој и активности авалске вароши. О порасту броја варошана у наредном периоду сведочи податак да су 1630. године на платном списку цамије у

⁵⁵ Према сажетом попису тимара из 1560. износ диздаровог тимара био је 4.464 акче (12,6 дневно) хеџајиног 2.539 (7,2), од имама који обављао и службу муџезина 2.000 (5,6), буљубаша 1.500 (4,2) и обичних војника 1.400 акчи (4). Уписано је само 18 тимара, а на списку нема двојице тобџија и вратара, па се може претпоставити да су принадлежности и даље примали на ранији начин (TD 330, 96–99).

⁵⁶ TD 517, 322; TD 429, 353.

⁵⁷ TKGM. KKA. TD 168 (184), 143a; BOA, Mühimme Defteri (MD) 96.

⁵⁸ TD 316, 288, TT 517, 322; X. Шабановић, *Турски извори*, 534–535. Ливаду испод авалске тврђаве поседовао је и Пири ага, заповедник фариса (коњаника) у београдској тврђави (X. Шабановић, *Турски извори*, 276). Упореди Е. Миљковић, *Смедеревски санџак*, 127.

⁵⁹ X. Шабановић, *Турски извори*, 310. Назив села Турска Река више не постоји. На основу локације мезре Касапова, данањи Касаповац, која је припадала селу, Шабановић је закључио да се поменуто село налазило источно од Рушња (Исто, 51).

⁶⁰ У попису из 1560. наводи се да дажбине на производе које су узгајали нису уписиване у ранијим дефтерима, што вероватно значи да до тада нису ни убиране. Те године оне су износиле 881 акчу, да би до 1585. биле повећане на 4.400 акчи (TD 316, 288; X. Шабановић, *Турски извори*, 534–535; TKGM. KKA. TD. d. 168 (184), 143a).

⁶¹ TD 316, 288; TD 517, 322; X. Шабановић, *Турски извори*, 535.

тврђави Авала била четири службеника и то имам, који је обављао и службу хатиба, два мујезина и један читач курана,⁶² што не би био случај да је тада на Авали живела само малобројна посада. Од хроничара и путописаца авалску варош једини је походио Евлија Челебија, који је 1660. године написао: „Изван тврђаве са западне стране налази се око стотину варошких кућица, које су покривене трском и ћерамитом, а окићене баштама и виноградима. Ту се налази једна џамија, али нема чаршије, базара и осталог.“⁶³

С обзиром на то да је утврђење Авала било релативно удаљено од важних путних праваца, као и да је невелики гарнизон, због бројности, био ограничен у деловању ван тврђаве, извесно је да је на њено даље опстајање утицао новоотворени рудник Авала.

Овај рудник се врло извесно налазио на локалитетима Глеђевац и Црвени Брег, на којима су сачувани бројни остаци старих рударских радова. Они су од врха Авале удаљени од један до два километра у правцу југоистока односно југозапада.⁶⁴

Отварање рудника Авала и обнављање рудника Рудиште⁶⁵ били су део опсежних рударских активности, које су се од средине 16. века одвијале широм Румелије. Оне су биле посебно изражене у Смедеревском санџаку у коме су за две деценије отворени важни рудници: Кучајна (злато, сребро и олово), Мајданпек (бакар) и Бах (гвожђе), као и ковнице новца у Кучајни и Београду.⁶⁶

За разлику од наведених рудника којима се тачно, или врло приближно, може утврдити почетак производње, за Авалу и Рудиште се то може само претпоставити. Наиме, ови рудници се први пут помињу 1583. године приликом закупа Београдског надзорништва царских прихода, које је обухватало закупе у санџацима Смедерево, Крушевац, Зворник и Срем.⁶⁷ Томе су претходили истраживачки и пробни радови, а

⁶² Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, İstanbul, d. 6877, 3a.

⁶³ Evliya Çelebi, *Putopis*, 328.

⁶⁴ В. Симић, *Старо и савремено рударство у околини Авале*, Годишњак Музеја града Београда 4 (1957) 71–92.

⁶⁵ Рудник Рудиште се налазио југозападно од Рипња на саставцима потока Зављака и Тапавца у близини локалитета Љута Страна, на којем је вршена експлоатација и у 19. и 20. веку (Исто, 71–92).

⁶⁶ Види опширније: С. Катић, *Улога Јевреја у отварању и развоју рудника Кучајна и Мајданпек у другој половини 16. века*, Годишњак за друштвену историју 1–2 (2001) 7–17; С. Катић, *Рудник Мајданпек XVI–XVIII век, Османски документи о руднику Мајданпек*, Мајданпек 2009.

⁶⁷ MAD 6148, 67–68.

потом и период државне управе. Он је трајао најмање три године, али се дешавало да потраје и знатно дуже, па се може само претпоставити да су Авала и Рудиште почели с радом седамдесетих година 16. века.

У рудницима Авала и Рудиште произвођено је сребро и олово. Ови рудници заједно су издавани у закуп, а често су припајани и другим закупима у оквиру Београдског надзорништва. Од средине осамдесетих и почетком деведесетих година Авала и Рудиште чинили су обједињени закуп с рудником и хасом Чемерно. У том периоду, трогодишњи закуп државних прихода у поменутих рудницима износио је око 300.000 акчи и 50.000 тебриских дирхема чистог сребра (153,6 kg).⁶⁸

У првој и другој деценији 17. века наводе се шестогодишњи закупи с хасом Моровић у износу од 960.000 акчи.⁶⁹ Та сума, као и код претходних закупа, не омогућава да се утврди удео рудника, па самим тим ни њихова приближна производња. Ипак, на основу поређења с другим рудницима из тог периода може се закључити да су Авала и Рудиште спадали у оне мање, с годишњом производњом до 100 килограма сребра. Број чланова рударских управа у Авали и Рудишту указује на већи обим радова у првом од наведених рудника.⁷⁰

Рудници Авала и Рудиште радили су вероватно без прекида до Бечког рата (1683–1699). Производња у њима обновљена је последњих година хабзбуршке управе у северној Србији (1718–1739), а настављена је и после повратка Османлија. Године 1741, међу рудницима који су припадали Београдској благајни наводе се Кучајна, Мајданпек и рудници сребра на Авали. Тада је за њихову експлоатацију наступнину од 14.000 гроша платио извесни Јеврејин Исак.⁷¹ По свему судећи, она у Авали и Рудишту није дуго потрајала, јер се ови рудници више не помињу у изворима.

Рад рудника Авала допринео је настанку вароши надомак тврђаве, као и развоју пратећих заната и локалне трговине. Чаршија се, међутим, није налазила у вароши, како је то приметио Евлија Челебија, већ у близини рударских постројења на Црвеном Брегу, о чему сведочи топоним Чаршија.⁷²

Постојање тврђаве утицало је на верски састав становништва у околним селима. Појачана исламизација, насељавање бивших војника и

⁶⁸ MAD 5581, 17a.

⁶⁹ MAD 866, 32a.

⁷⁰ MAD 5581, 117a; MAD 866, 32a.

⁷¹ BOA, Cevdt Tasnifi – Darphâne 735, 793, 2129.

⁷² Карта Војногеографског института 1:25.000, Смедерево 3–1 (Авала) штампана 1990. године.

послови везани за утврђење, а касније и за руднике учинили су да Торкол (део Зуца), поменута Турска Река и Рипањ, у коме је постојала и џамија, у 16. и 17. веку буду настањени само муслиманима.⁷³ Овај утицај приметан је и у бројним турцизмима у локалној топонимија као што су: Кованлук и Кованичиште (од *Kovanluk* – Пчелињак), Касаповац (*Kasap ova* – Касапово поље), Карагача (*Kara ağaç* – Црно дрво), Муселимци, Велика Паланка, Паланка, Ћумуране, Турски рт, Арап чаир и већ поменута Чаршија.⁷⁴

У време три велика аустро-турска рата (1683–1699; 1716–1718; 1736–1739) авалска тврђава поново добија војни значај. Он међутим, није био ни приближан оном који је Авала имала као предстража угарском Београду. Поменуте ратове обележили су брзи и дубоки продори непријатељских војски, а судбина Авале искључиво је зависила од одбране Београда.

У Бечком рату, 1688. године, након што су хабзбуршке трупе прешле Саву и Дунав и опселе Београд, посада Авале повукла се без борбе. Пошто се током османског похода 1690. Авала прва нашла на удару, хабзбуршки гарнизон опколили су одреди Курда. Позив на предају и слободно напуштање тврђаве хришћански заповедник је прихватио, с тим што је тражио одређено време да за то добије одобрење из Београда. Пошто су се два гласника вратила без коначног одговора, Курди су на јуриш заузели тврђаву и побили целу посаду, у којој је било и домаћих хајдука.⁷⁵

Топал Хусејин-паша, заповедник освојеног Београда и целог крајишта, сматрао је да нема потребе за обнављањем оштећене тврђаве на Авали, па је 20 авалских тимарника премештено у Хисарцик (Гроцка).⁷⁶ Због тога на попису посада утврђења на Београдском крајишту из 1694. године нема Авале.⁷⁷ Тек наредне године тимарници Авале су враћени, посада је ојачана, а почела је и обнова тврђаве.⁷⁸ У годинама после склапања Карловачког мира 1699. у посади је било 150 војника с миралајем Пир Ахмедом.⁷⁹

⁷³ Х. Шабановић, *Турски извори*, 46–47, 51, 226, 236–237, 295–296, 310, 341, 535–536, 539.

⁷⁴ Карте Војногеографског института 1:25.000, Смедерево 3–1 (Авала), Београд 4–2 (Сремчица) издате 1990. године; Генералштабне карте Србије 1:75.000, Д–2 Авала, штампана у Београду 1894. године.

⁷⁵ Т. Катић, *Турско освајање Србије 1690. године*, Београд 2012, 94.

⁷⁶ MD, d 102, 145.

⁷⁷ MAD d. 4136, 2–11.

⁷⁸ Р. Тричковић, *Београдски пашалук 1687–1739. године*, Београд 2013, 96.

⁷⁹ MAD d. 10151, 23. Просечна дневна примања 149 посадника износила су 14,2, а миралаја 70, тада већ знатно обезвређених, акчи. Према попису трупа из 1702.

У Варадинском рату (1716–1718), авалски гарнизон се поново повукао када су хабзбуршке трупе опселе Београд, разрушивши при том делове тврђаве, што је само потврдило да у стратегији одбране Београда Авала не може имати значајнију улогу. Током дводеценијске хабзбуршке управе у северној Србији авалска тврђава није обнављана. Ипак, и у наредном Аустро-турском рату 1736-1739. године она је још једном била поприште сукоба. Око 300 породица избеглих Климената утврдило се у оштећеној авалској тврђави, одакле су правили испаде и пљачкали околна насеља. Гази Мехмед-паша је с босанским трупама у изненадном ноћном нападу продро у тврђаву и том приликом сви мушкарци су побијени, а жене и деца одведени у робље.⁸⁰

Тврђава на Авали није обнављана након поновног османског освајања северне Србије 1738. године. Према попису Смедеревског санџака из 1741. у нахији Авала нема помена о истоименој тврђави и њеној вароши, а првоуписано место била је паланка Хисарлик (Гроцка).⁸¹

Остаци тврђаве Авала очували су се све до 1934. године, када су минирани ради изградње споменика Незнаном јунаку.

године миралајева примања су скинута с платног списка, јер је он приходе добијао са зеамета (Исто).

⁸⁰ Р. Тричковић, *Београдски пашалук*, 413.

⁸¹ ТКГМ. ККА. TD. d. 170 (18), 76.

Srđan Katić

AVALA (*GÜZELCE*) FORTRESS, 15–18th CENTURIES

Summary

At the time of the first fall of the Despotate (1439–1444), beylerbey of Rumelia Hadım Şehabeddin Pasha built a fortress on top of the Žrnov mountain, near Hungarian Belgrade. The works began in May 1442 and ended by the end of summer, without obstructions by the Hungarians, whose army was engaged in struggles in Erdély. There had been no medieval fortress on Žrnov, as it was believed, but a new fortification was built on the remains of late antique or Byzantine structures.

The fortification was of irregular, rhomboid shape. The north-western corner contained the main defence tower and other corners three semi-circular towers. Along the one on the south-east, there was a square tower – the gate.

The Ottomans did not use the name Žrnov as it was difficult for them to pronounce the word that was incompatible with their highly vocal language. Instead, they named the mountain as *Havâla* and the fortress on top of it – *Güzelce Hisâr* or *Güzelce*. In time, the name Avala became commonplace for the fortress as well, fully replacing the original name by the late 16th century.

Avala was handed over to the Serbs after the restoration of the Despotate in 1444. In May 1458, it was eventually conquered by grand vizier Mahmud Pasha Anđelović. The fortress was then expanded and buttressed with two towers and a part of ramparts. Around 1480, Avala gained its final appearance with the construction of Donji Grad (Lower Town), which was adapted for warfare with firearms. The garrison had 37 *mustahfizs* and 50 *azaps* – after the construction of Donji Grad, the number of *azaps* rose to 100.

The Avala fortress had an important strategic position, keeping Hungarian Belgrade in the state of constant alert. Still, it was under siege only in 1515, which ended in a heavy defeat of the Hungarian army.

After the Ottoman occupation of Belgrade in 1521 and of Srem and Slavonia in 1526, Avala's strategic importance was significantly diminished. A major part of manpower, weaponry and equipment was transferred to the newly conquered fortresses, leaving Avala with only 23 *mustahfizs*. A slightly smaller number of *mustahfizs* (20) was recorded until the Great Turkish War (1683–1699).

The Avala fortress persisted even after the construction of the nearby town of Hisarlik in 1550 and the conquest of Banat in 1552, as in the coming period it protected the newly opened silver and lead mines of Avala and

Rudišta. Silver production in these mines was not substantial, reaching up to 100 kg, which is why the mines were leased together. Avala and Rudišta operated until the Great Turkish War (1683–1699), and production was restored by the end of the Habsburg rule in northern Serbia (1718–1739) and upon return of the Ottomans.

The operation of the Avala mine contributed to the establishment of *varoş* near the fortress, and to the emergence of accompanying crafts and local trade. *Çarşı*, however, was not located in *varoş*, but near mining facilities in Crveni Breg, as indicated by the toponym *Čarsija*.

The existence of the fortress shaped the religious structure of the population in the surrounding villages. Owing to intensified islamisation, the settling of former soldiers and activities relating to the fortification and mines, the three villages were settled only with Muslims. This influence is evident also in numerous Turkish loanwords in the local toponymy.

During the first two Austro-Turkish Wars (1683–1699; 1716–1718), the Avala fortress regained its military importance, but to a far lesser degree compared to the period when it was an advance guard to Hungarian Belgrade. The Ottoman garrison with around 150 men withdrew without struggle in both wars, as soon as the Hungarian troops besieged Belgrade. Struggles were waged only in 1690 when the Christian garrison procrastinated with surrender and was killed.

After the Austro-Turkish War of 1716–1718, the fortress was never again restored. Its remnants were preserved until 1934, when they were removed for the sake of construction of the Monument to the Unknown Hero.

Keywords: Ottoman Empire, Avala, fortress, *mustahfiz*, *azap*, military equipment, mine.

Чланак примљен: 30. 04. 2015.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 02. 09. 2015.

Марија КОЦИЋ*
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за историју
Београд

**ДРЖАВНА ЛУТРИЈА У ВЕНЕЦИЈИ (*LOTTO*)
ОД 1713. ДО 1715. ГОДИНЕ:
СВЕДОЧЕЊЕ БРИТАНСКИХ ИЗВОРА****

Анстракт: Истраживање је засновано на необјављеној грађи из Националног архива у Лондону (*The National Archives at Kew Gardens, London*), пре свега серији 99 састављеној од извештаја који су из Венеције слати у Лондон. У фасциклама 99/60 и 99/61 налазе се документи који су до данас запостављени са становишта истраживања организације државне лутрије у Венецији. Узета је у обзир привредна и политичка ситуација у Венецији, како би се на методолошким основама приказале околности које су утицале на систем државне лутрије у раздобљу од 1713. до 1715. Поред тога, консултоване су тадашње и савремене историје, као и италијанска и британска штампа из ове епохе.

Кључне речи: Венеција, лутрија, Сенат, Други морејски рат.

Државна лутрија (ен. *lottery*, ит. *lotto*) до почетка XVII века стекла је коначан облик. Међутим, лутрија као облик коцке, у смислу извлачења награда, по појединим истраживачима стара је најмање 2.000 година. Гај Јулије Цезар (*Gaius Julius Caesar*, 100–44. г. ст. ере) организовао је лутрију

* marijakocich@gmail.com

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Модернизација западног Балкана* (Ев. бр. 177009).

ради финансирања јавних радова у Римском царству.¹ За колевку организоване лутрије у раномодерној епохи сматрају се два италијанска града – Ђенова и Венеција.² Око 1530. италијанска лутрија *Lo Giuoco del Lotto* представља прву лутрију која је повлачила новчане награде. Била је организована у десет градова широм Апенинског полуострва, док су резултати извлачења објављивани у новинама, обично на страни 29.

Из Италије лутрија се проширила у Француску и Енглеску, а потом и у остале делове Европе и света. У појединим од наведених држава модел млетачке лутрије послужио је као основа организације. Пројекат чији је творац Томас Нил (*Thomas Neale*) 1697. представља копију лутрије организоване у Венецији неколико година раније (1693).³ То је представљало прву државну лутрију расписану у Великој Британији, што је утицало да неколико година касније (1699) приватне лутрије буду укинуте.⁴ Међутим, у раном периоду све лутрије имале су карактер периодично расписиваних лутрија уз пристанак и контролу највиших државних власти. Тако је, на пример, у Француској лутрија уведена 1539. године уз пристанак краља Франсоа I (*François I*, 1509–1547), али је тек за време владавине Луја XV (*Louis XV*, 1715–1774) стекла трајни карактер.⁵

Тврдњу да је лутрија уведена у Фиренци око 1530. оповргло је дело Марина Сануда (*Marin Sanudo*), једно од најбољих и најдетаљнијих врела у истраживању значаја лутрије у Венецији. У Санудовом Дневнику под датумом 18. фебруар 1522. године наведено је да лутрија представља „нови метод трговине“, нудећи уједно објашњење њене организације. Онај који би желео да се коцка улазио је у игру с 20 солда, затим је улог повећаван на 3 лире, и на крају на дукат. Као награду Санудо бележи

¹ R. J. Hutchinson, *The Absolute Beginner's Guide to Gambling*, New York 1996, 28.

² R. D. Kruckeberg, *The Wheel of Fortune in Eighteenth-Century France: The Lottery, Consumption, and Politics*, Michigan 2009, 1. Докторска дисертација коришћена са вебсајта: http://deepblue.lib.umich.edu/bitstream/handle/2027.42/63676/rkruckeb_1.pdf?sequence=1.

³ G. Gallais-Hamonno, Ch. Rietsch, *Learning by doing: The Failure of the 1697 malt Lottery-Loan*, 4–5, коришћено са вебсајта: <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-01066866/document>. Видети одредницу: *Neale, Thomas (1641–99)*, у: *The History of Parliament: The House of commons 1690–1715*, D. Hayton, E. Cruickshanks, S. Handley (прир.), London 2002, коришћено са вебсајта: <http://www.historyofparliamentonline.org/volume/1690–1715/member/neale-thomas-1641–99>.

⁴ C. Walcot, *Figuring Finance: London's New Financial World and the Iconography of Speculation, circa 1689–1763*, Warwick 2003, 168. Докторска дисертација коришћена са вебсајта: http://wrap.warwick.ac.uk/50710/1/WRAP_THESIS_Walcot_2003.pdf.

⁵ R. D. Kruckeberg, *The Wheel of Fortune*, 2.

тепихе и друге скупоцене ствари, све док се коначно, као главна награда није издвојио новчани износ од 200 дуката.⁶ Као главног зачетника описане лутрије Санудо је навео извесног Џеронима Бамбарару (*Geronimo Bambarara*), трговца половним тканинама на Риалту.⁷ За само недељу дана такав начин коцкања стекао је велику популарност, због чега се на „Риалту није ништа друго радило сем стављања новца на коцку“, док је главна награда (премија) могла да достигне и 1.500 дуката.

Лутрија је уживала енормну популарност међу народом. Овај модел игара на срећу подразумевао је продају једнаког броја лутријских листића. Цена лутријских листића била је врло висока, ван домашаја куповне моћи обичног човека. Скупи лутријски листићи продавани су илегално, и њих сиромашнији поданици нису могли да купују.⁸ Лото није подразумевао продају фиксног броја листића једном играчу, већ су они могли да купују више тикета нумерисаних одређеним бројевима, најчешће од 1 до 45. Током званичног лото извлачења извлечено је 45 кугли (нумерисаних). Онај ко би успео да погоди 6 бројева од 45 добијао је главну премију.⁹

Лутрија, која још увек у то време у Венецији није стекла стални карактер, изазивала је подозрење власти. Интервенисало је Веће десеторице (*Consiglio di dieci*)¹⁰ које је овластило провидура заједнице

⁶ A. Seville, *The Italian Roots of the Lottery*, History Today 49, n° 3 (1999) 1, коришћено са вебсајта: <http://www.historytoday.com/adrian-seville/italian-roots-lottery>. Пагинација је извршена према овој верзији.

⁷ Риалто је острво које је у време Франческа Сансовина (*Francesco Sansovino*) (друга половина XVI века) представљало најзначајнију тржницу Европе. На овом острву била је подигнута прва фабрика стакла у Венецији, по чему је она касније постала позната у целом свету. Овде су се свакодневно могли видети трговци из Фиренце, Ђенове, Милана, Шпаније, Турске и других држава, док су најзначајнији артикал којим су трговали представљале скупоцене тканине. Наведеним тканинама снабдевана је цела Европа и Левант. У међувремену се издвојио Нови Риалто, где су се налазиле радње за продају скупоцене свиле израђиване у Тоскани. Овде је слободно у промету колао новац из Француске, Немачке и Енглеске; F. Sansovino, *Venetia. Città Nobilissima e Singolare, Descritta in XIII. Libri*, Venetia 1663, 362–364.

⁸ T. Spapens, *Crime Problems Relating to the Gambling: an Overview, Crime, Addiction and the Regulation of Gambling*, Brill 2008, 27.

⁹ Исто, 27.

¹⁰ Веће десеторице или Тајно веће настало је 1310. године и постојало је све до пада Републике. Његов је задатак био надзор над најважнијим државним питањима. Уколико би се одређена особа показала по неком основу сумњивом властима, или претила на било који начин поретку, Веће десеторице ступало је у акцију. Не ретко се дешавало да такве особе буду осуђене и на тајно погубљење.

(*provveditore del comun*)¹¹ да прати извлачења, која нису смела да се организују без пристанка тог Већа. Затим, листићи су морали бити вредновани по правој цени, а уведена је и обавеза да се позове писар коме ће бити поверене на чување књиге.¹² Међутим, ускоро су се у Венецији чули и први гласови против лутрије. Њих је Марин Санудо приписао проповеднику Цркве Св. Јована и Павла.¹³ Прогласивши је за недопустиву, захтевао је од власти да укину лутрију. Још у току истог дана Веће десеторице донело је одлуку о њеној забрани, док је прекршиоцу следила казна затвора од две године и глоба од 500 дуката.¹⁴

У прво време лутрију су организовали појединци у својој приватној режији. Услед кризе која се показала све разорнијом како је промицао XVII век, поједине државе почеле су да монополизују овај вид коцке. То је прва учинила Ђенова, да би две године касније њен пример следили Венеција, Милано и Напуљ. С друге стране, у Риму су папе Иноћентије XI (*Innocent XI*, 1676–1689) и Иноћентије XII (*Innocent XII*, 1691–1700) покушали да стану на пут масовном коцкању коме су се људи у све већем броју одавали. Премда су поменути понтифи у више наврата издавали забране против лутрије, нису успели да протерају тај вид коцке из папске државе. Такво стање потрајало је све до 1732. године када је лутрија званично била призната.¹⁵

По старијој италијанској историографској литератури прва лутрија у организацији државе (Сената), на коју се и односи израз *lotto*, расписана је у Венецији 1701. године, а потом је лото поново расписан 1704. године. Следећи лото расписан је 1712. године, уз закључак да он властима, односно држави, није донео очекивани профит.¹⁶ Временски оквир у коме је лутрија поново легализована у Венецији указује и на главни мотив због чега се Сенат решио да државну благајну попуни на такав начин. Из Морејског рата (1684–1699) Венеција је изашла пре као губитник него као победник, иако је званично третирана као страна која

¹¹ „Провидури заједнице“ у буквалном преводу. Ово тело установљено је 1277. године и бројало је три члана. Њихов најважнији задатак било је одржавање калдрма (улица) и мостова у Венецији, као и предузимање свих потребних мера како би неометано функционисала трговина.

¹² *Venice Excelentissima Città: Selections from the Renaissance Diaries of Marin Sanudo*, P. H. Lablame, L. Sangueti (прир.), Baltimore 2008, 348.

¹³ *Santi Giovanni et Paolo* налазила се у сестијеру (градској четврти) познатом као *Castello*. Од XV века у овој цркви сахрањивани су дуждеви. Грађена је у готичком стилу. Детаљније у: F. Sansovino, *Venetia. Città Nobilissima*, 56–72.

¹⁴ *Venice Excelentissima Città*, 350.

¹⁵ A. Seville, *The Italian Roots of the Lottery*, 3.

¹⁶ *Venezia e le sue lagune*, vol. II, Venezia 1847, 371.

је добила рат.¹⁷ Ситни уступци наспрам великих територијалних апетита с којима се Сенат упустио 1684. године у рат, нису могли да убједе млетачку јавност у исправност политике коју је водила владајућа олигархија. Већ начето кризом, млетачко друштво ускоро је било принуђено да испрати нови сукоб који се ширио Европом – Рат за шпанско наслеђе (1701–1713). У години када су у Утрехту вођени мировни преговори, млетачка олигархија уздала се у способности Карла Руцинија (*Carlo Ruzzini*), који је представљао Венецију на том конгресу.

Интереси Млетачке Републике остали су везани за Левант и Далмацију пре него за Европу. Због тога је сваки импулс Порте, која није престајала да сања о повратку Мореје (Пелопонеза), имао велики одјек у граду Св. Марка. Иако третман шведског краља Карла XII (*Karl XII*, 1697–1718) на Порти није наишао на добар пријем у Сенату,¹⁸ најзначајније тело Венеције више је страховало од вести које су стизале с Порте о наоружавању нових јединица. Требало је да те јединице буду упућене на Мореју, „чије би освајање било прилично лако извршено“.¹⁹

Иста година почела је великим помором који је већ дуже време трајао у цикличним налетима односећи људе и стоку широм Апенинског полуострва. Било да је реч о сточној или људској куги, она је представљала довољно јак повод да се на прве знаке епидемије уведе карантин, док су најугроженија подручја представљали Папаска држава и Венеција.²⁰ Прилике у Венецији нису биле нимало повољне, о чему сведоче британски једнако, као и сами млетачки извори.²¹ С времена на време чуло би се о убиству као што је био случај с кавалијером Дотијем (*Dotti*), добрим поетом, сатиричарем и млетачким нунцијем у Бреши. Он је у јеку карневала у Венецији избоден ножем,²² али убица никада није пронађен.

¹⁷ Детаљније у: М. Коцић, *Венеција и хајдуци у доба Морејског рата*, Београд 2013, 385–389.

¹⁸ The National Archives at Kew Gardens, London (= даље: TNA), State Papers (= даље: SP), 99 [Venice] /60 [Alexander Cunningham and Christian Cole, 1713–1714], f° 65v; Венеција, 24. март 1713. Видети и: А. Растовић, М. Коцић, *Карло XII и Порта: преговори око повратка у Шведску у светлу енглеских извора*, Војно-историјски гласник 1 (2014) 105–122.

¹⁹ TNA, SP, 99/60, f° 65v. О приликама у граду Венецији у овом раздобљу видети: М. Коцић, *Прилике у Венецији пред Други морејски рат: сведочење енглеских извора*, Истраживања 25 (Нови Сад 2014) 161–173.

²⁰ Детаљније о тим епидемијама: М. Косић, Н. Даж, *Мјере за сузбијање епидемија на Апенинском Полуоток уочи Другог морејског рата (1713. – 1714.): свједочење енглеских извора*, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 56 (2014) 145–155.

²¹ М. Коцић, *Прилике у Венецији пред Други морејски рат*, 161–170.

²² TNA, SP, 99/60, f° 28; Венеција, 3. фебруар 1713.

Наредних дана вести о сличним догађајима шириле су се Венецијом, док су се под маскама крили њихови починиоци.

Много већу опасност представљала је лоша привредна ситуација, са којом су се без успеха бориле млетачке власти. Иако је с Портом окончала рат 1699. њен салдо није био позитиван, услед чега је држави недостајао новац. У таквој клими Сенат је покушао да поправи ситуацију увођењем нових пореза,²³ али то није дало резултате. Док се млетачка олигархија одлучила да спас од тешке финансијске ситуације потражи у расписивању државне лутрије, дотле је овакав облик коцкања у другим државама био стриктно забрањен. Такву другу крајност представљала је одлука војводе Савоје Виторија Амадеа II (*Vittorio Amadeo II*, 1675–1730) донета 31. јула 1713. године да забрани, под претњом великих новчаних казни, овај облик коцке. Та забрана била је укинута тек 1742. године.²⁴

Крајем августа 1713. године Сенат је дао дозволу за отварање књиге лутрије. Према усвојеним пропозицијама, сваки тикет вредео је два дуката. Планирано је да се у промет стави 60.000 тикета, чија би продаја донела 120.000 дуката. Вредност свих награда износила је 80.000 дуката, односно прерачунато у британској валути 11.000 фунти стерлинга.²⁵ Остатак је требало да припадне државној благајни. По процени британског представника у том граду, Кристијана Кола (*Christiane Cole*), власт би једино применом силе могла да примора становнике да купују тикете по цени од два дуката.²⁶

Средином септембра 1713. године Сенат је заседао до дубоко у ноћ. Главни предмет расправе представљало је велико сиромаштво које је погодило Републику. Том приликом констатовано је да благајна не располаже новцем за исплату камате на државне зајмове. Предлагано је да се камата на државне зајмове редукује од 5% на 2%, односно 3%, на основу Декрета који би био изгласан у Сенату. Сваки угледни припадник Патрицијата позван је да отплати дуг. Како су многи међу њима у међувремену осиромашили, Кристијан Кол није крио своју сумњу да ће они бити у стању да исплате своја дуговања.²⁷

²³ TNA, SP, 99/60, f° 75; Венеција, 31. март 1713.

²⁴ G. Boccardo, *Dizionario della economia politica e del commercio così teorico come pratico*, vol. III, Torino 1859, 141.

²⁵ TNA, SP, 99/60, f° 173v; Венеција, 25. август 1713. Фунта стерлинга остала је да важи као обрачунски новац у књигама Левантске компаније и другим. Како се овде позивамо на британске изворе због тога је и износ у млетачким дукатима обично навођен у његовој противвредности у фунти стерлинга.

²⁶ TNA, SP, 99/60, f° 173v.

²⁷ TNA, SP, 99/60, f° 188v; Венеција, 15. септембар 1713.

Исто заседање Сената на најбољи начин објашњава финансијску ситуацију у којој се Венеција нашла, као и највеће проблеме с којима се суочила у време, када је требало организовати и спровести лутрију. У моментима када је државни дуг растао, а новца за његову исплату није било, лутрија је нудила једину могућност да се дође до новца за његову исплату.

Млетачке власти имале су озбиљне проблеме у придобијању поданика да се одлуче да уложи свој новац у лутрију. Подаци у документима Кристијана Кола врло су оскудни у наредном периоду. На основу оскудних података, и онога што је нашао за сходно да забележи о одлукама Сената на привредном плану, може се само делимично назрети однос власти и поданика према лутрији. Сенат је објавио Прокламацију којом је захтевао од свих пореских обвезника, под претњом казне, да купују тикете. Као рок за извршење те обавезе одређен је 4. април 1714. године, док је Кол преко својих поверљивих особа начуо да нова лутрија треба бити расписана пре тог датума.²⁸

У писму од 13. априла 1714. године Кристијан Кол открива праву позадину ове лутрије. Како је навео, већ три године Сенат је покушавао да уведе лутрију, али без успеха. Коначно, на основу претходно донете регулативе Сенат је успео да извуче око 24.000 фунти стерлинга. У намери да по сваку цену дође до новца захтевао је и од британских трговаца који су пословали у том граду да купују исти број тикета као и најбогатији племићи Венеције.²⁹ На извлачењу организованом 27. априла 1714. године главну премију извукао је неки сиромашни пекар.³⁰

Савремена италијанска штампа, међутим, открива да је прелиминарно извлачење ограничено 14. априла.³¹ Последње извлачење обављено је 28. априла када је премију у висини од 9.207 сребрних дуката извукао извесни „пекар из овог града“.³² Ова лутрија окончана је окупљањем у свечаној сали Великог већа (*Maggior Consilio*)³³ почетком маја 1714.³⁴

²⁸ TNA, SP, 99/60, f° 299; Венеција, 23. март 1714.

²⁹ TNA, SP, 99/60, f° 314v; Венеција, 13. април 1714.

³⁰ TNA, SP, 99/60, f° 319v; Венеција, 27. април 1714.

³¹ *Il Corriere Ordinario*, 25. Aprile 1714., *Giorno di Posta XXXIII*, u: *Avvisi italiani, ordinarii e straordinarii dell' Anno 1714.*, Vienna 1714, Volume 31, 65v.

³² *Il Corriere Ordinario*, 9. Maggio 1714., *Giorno di Posta XXXVII*, 73.

³³ Велико веће било је једно од најстаријих тела у Венецији, које је први пут реформисано 1143. године. Његови чланови састајали су се у дуждевој палати. У прво време бројало је 30 чланова да би њихов број порастао на 100. У склопу реформи извршених 1178. од његових чланова издвојено је Веће четрдесеторице (*Quarantia*). По закону донетом 1527. године сваки припадник племићке породице са навршених 20 година добио је право уласка у Велико веће.

³⁴ *Il Corriere Ordinario*, 16. Maggio 1714., *Giorno di Posta XXXIX*, 77v.

Расписивање нове лутрије у Венецији изазвало је пажњу шире европске јавности, о чему сведоче и извештаји о њој објављени у страниј штампи, међу осталом и оној која је излазила у Великој Британији. Тако је у *Месечном Меркјурију* за мај објављена вест о томе.³⁵ Према верзији коју је пласирао овај гласник, Сенат је објавио Декрет којим је расписао лутрију у вредности од 500.000 дуката. Укупно је требало бити продато 250.000 лозова (ит. *bolettino*) по цени од 2 дуката по тикету. Предвиђене награде биле су следеће: главна премија износила је 30.000 дуката, затим је следила 1 награда у износу од 20.000 дуката, 1 у износу од 10.000 дуката, 2 награде у износу од 5.000 дуката, 6 награда у износу од 3.000 дуката, 10 награда у износу од 2.000 дуката, 20 срећника били би награђени са по 1.000 дуката, 50 добитника са по 500 дуката, 100 са по 300 дуката, 250 учесника са по 200 дуката и чак 1.000 учесника са по 100 дуката.³⁶ Посматрачу у Великој Британији који је приређивао поменути Месечник концепција млетачке лутрије изгледала је много повољнија у поређењу са низоземском, чије су награде биле знатно мање. Свим странцима, укључујући и британске поданике, било је дозвољено да купују лозове, док се предвиђало да ће извлачење бити организовано фебруара 1715. године.³⁷ Вест коју је објавила британска штампа потврђује и штампа објављена у Италији. По верзији коју је она пласирала, укупан број награда који је лутрија расписала маја 1714. године износио је 1.441.³⁸

У једном подужем писму без датума, за које се може са сигурношћу претпоставити да је настало 1714, конзул Велике Британије на служби у Венецији, Хју Бротон (*Huge Broughton*), детаљно је објаснио начин организације и извлачења лутрије у овом граду.³⁹ На почетку

³⁵ О овој врсти историјских извора који се јављају у раномодерном добу видети: М. Косић, *Турска и међународним односима 1688–1699: пут у европску дипломатију*, Београд 2014, 19–20.

³⁶ *The Present State of Europe: or, The Historical and Political Monthly Mercury...For the Month of May, 1714.*, vol. XXV, n°5, London 1714, 170.

³⁷ Исто, 170.

³⁸ *Il Corriere Ordinario*, 6. *Giugno 1714.*, *Giorno di Posta XLV*, 89.

³⁹ Хју Бротон остао је у Венецији након одласка секретара Кристијана Кола. Кол је након одласка Чарлса Монтагјуа, ерла од Манчестера (*Charles Montagu, 4th Earl of Manchester*, 1708–1714), из Венеције, где је по други пут именован за амбасадора, остао да врши дипломатске дужности у звању секретара амбасаде. Ниже звање у дипломатској хијерархији спречавало га је да предузме одлучније кораке на унапређењу млетачко-британских односа. Посебно је актуелно било питање потписивања трговачког уговора између две државе, што је он не једном истицао у обраћању Лондону. О томе детаљније: М. Коцић, *Британско-млетачки*

поменутог документа навео је да је за спровођење лутрије било отворено 25 књига. Свака од ових књига састојала се од 50 фолија, док је сваки фолио био пагинисан редним бројем од 1 до 50. Прва књига била је обележена словом А. Друга је обележена словом Б (латинично В), док су у њој фолији били пагинисани од броја 51 до 100. Трећа књига била је обележена словом Ц (латинично С), док су фолији у њој почињали са бројем 101 и завршавали се бројем 150. Четврта је била обележена словом Д (латинично D) и почињала је фолиом са бројем 151, а завршавала се фолиом нумерисаним бројем 200. Двадесет осталих књига биле су обележене, такође, словима како су она следила по абецедном реду. Последња, 25 књига била је обележена као АА.⁴⁰

Укупан број фолија у свих 25 књига износио је 1.250. Сваки појединачни фолио био је подељен на 8 колумни. У свакој појединачној колумни, од врха према дну фолија, издвојен је простор за податке који су уписивани по редоследу од н° 1 до н° 25. Између сваког од ових редова била је повучена црвена линија, док је у простору под одређеном нумерацијом уписивано име и други подаци о купцу тикета.⁴¹

Укупан број оваквих одељака на сваком фолију износио је 200 (8x25) што је у једној књизи износило 10.000 одељака. У свих 25 књига број одељака износио је 250.000, што је одговарало укупном броју тикета. По цени од 40 шилинга, колико је плаћано за сваки лоз, на основу њихове продаје очекиван је профит од 500.000 фунти. За награде учесницима би било издвојено 330.000 фунти тако да је на располагању државној потрошњи, односно благајни, остајало 167.000 фунти. Како је Хју Бротон навео, уколико би таква лутрија била расписана четири пута годишње, од ње би млетачки државни буџет зарадио 668.000 фунти стерлинга. Према претпоставкама упућених, 8.000 фунти стерлинга било би потрошено на организацију и спровођење извлачења, односно за плате службеницима, куповину књига и другог потрошног материјала. Остатак је представљао нето зараду државне благајне, остварену кроз расписивање државне лутрије.⁴²

odnosi pred Drugi morejski rat: diplomatija u službi trgovine, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu XXXIX/2 (2014) 59–68.

⁴⁰ TNA, SP, 99/61 [Alexander Cunningham and Christian Cole, 1715–1717], f° 8. Документ не поседује ближе одреднице о времену у коме је настао.

⁴¹ TNA, SP, 99/61, f° 8.

⁴² TNA, SP, 99/61, f° 8.

1	1	1	1	1
2	2	2	2	2
3	3	3	3	3
4	4	4	4	4
5	5	5	5	5
6	6	6	6	6
7	7	7	7	7
8	8	8	8	8
9	9	9	9	9
10	10	10	10	10
11	11	11	11	11
12	12	12	12	12
13	13	13	13	13
14	14	14	14	14
15	15	15	15	15
16	16	16	16	16
17	17	17	17	17
18	18	18	18	18
19	19	19	19	19
20	20	20	20	20
21	21	21	21	21
22	22	22	22	22
23	23	23	23	23
24	24	24	24	24
25	25	25	25	25

Below the table, there are three identical illustrations of a vessel, each labeled with 'A' and 'C' at the top and 'B' at the bottom.

Слика 1: Приказ лутрије расписане у Венецији 1714. године у списима Хјуа Бротона.
Оригинал у: The National Archives at Kew Gardens. London, SP, 99/61, f° 9.

Извод који је конзул Хју Бротон начинио представља детаљан пројекат о коме је податке добио од лица задужених за спровођење државне лутрије. На то указују подаци које он излаже, а тичу се укупне акумулације средстава која би држава на основу расписивања лутрије добила. Наиме, према том пројекту благајна би годишње остварила чист профит у висини од 660.000 фунти стерлинга, што би за период од 10 година износило 6.600.000 фунти стерлинга. Наведена сума је по његовој процени била довољна за исплату државног дуга Венеције.⁴³

⁴³ TNA, SP, 99/61, f° 8.

Што се тиче начина извлачења и он се од XVI века променио. Дана када је извлачење заказано изношене су урне са лозовима. Поред сваке био је младић који је обављао извлачење, такође службеник (наведен као *comissioner*) и чувар књига. Када би младић извукао из урне лоз додавао га је службенику који би објавио окупљенима, на пример, n° 1 за 3.000 дуката је извучен. Поред друге урне, у којој је било 1.250 листића нумерисани бројевима од n° 1 до n° 1.250, такође је стајао младић који је извлачио лозове. Уколико би извукао лоз са бројем 9 узвикнуо би да је број 9 извучен. Поред треће урне такође је стајао младић који је извлачио лозове под бројевима од 1 до 8. У четвртој урни још један младић са службеником извлачио је лозове нумерисане од n° 1 до n° 25. Уколико би извукао листић нумерисан са n° 12 узвикивао је „четврти је извучен број 12“.⁴⁴

Од значаја је чињеница да је број од 1.441 лоза у урни бр. 1 одговарао укупном броју награда, које су од организатора биле предвиђене за поделу учесницима, док су лозови у тој урни били обележени нумерацијом од n° 1 до n° 1.441. У урни број 2 било је укупно 1.250 лозова нумерисаних од n° 1 до n° 1.250 што је одговарало укупном броју фолија у свих 25 књига (50x25) где су и имена свих купаца, односно учесника наградне игре била убележена. У урни бр. 3 било је укупно 8 тикета нумерисаних од n° 1 до n° 8 што је одговарало броју колумни, на колико је сваки фолио био подељен. У урни са бројем 4 било је укупно 25 лозова нумерисаних од n° 1 до n° 25, што је одговарало броју редова на колико је свака појединачна колумна на сваком фолију била подељена.⁴⁵

Након што би лозови из урни бр. 2, 3 и 4 били извучени писар их је односио до дуждеве палате, где се налазило свих 25 књига лутрије, које су потом изношене на увид јавности како би се уверила у регуларност извлачења и обавестила о добитницима награда. Писар је потом налазио фолио, колумну и ред на основу извучених података и тако су, на основу раније забележених података, проналажени добитници. Онда је тим подацима додавао награду на основу извлачења тикета из прве урне.⁴⁶

Према начину извлачења који је у свом раду анализирао Адријан Севил (*Adrian Seville*) у време Марина Сануда (*Marino Sanudo*) (прва половина XVI века) и оног који готово два века касније описује Хју Бротон закључујемо да је дошло до извесних промена у техници реализације извлачења, на шта и други оновремени извори указују. Наиме,

⁴⁴ TNA, SP, 99/61, f° 8.

⁴⁵ TNA, SP, 99/61, f° 8v.

⁴⁶ TNA, SP, 99/61, f° 8v.

у време Марина Сануда лозови су извлачени из две урне истовремено. Извлачење је могло да траје и до 11 дана, док сви тикети не би били извучени. Припадници свих социјалних група, племство и сиромашни грађани, били су учесници лутрије у време Марина Сануда, једино ниједан свештеник није забележен.⁴⁷ Са друге стране, како поједини савремени истраживачи наводе, у Венецији 1715. године примењен је „лото који је био у употреби у Ђенови“.⁴⁸ Како је исте године одлучено да се лутрија не расписује наредних година, што потврђују и британски извори, може се закључити да је организација лота у Венецији 1715. године, а који је расписан маја 1714. године, представљала преломан моменат у организацији државне лутрије, када Венеција усваја ђеновљански модел, који је Хју Бротон детаљно и описао.

У тренутку када је расписана лутрија (требало је да буде спроведена фебруара 1715. године), рат са Портом још увек није објављен. Ситуација је постала кристално јасна када је Порта, користећи се разним изговорима, објавила децембра 1714. године рат Венецији. Због тога је тврдња појединих историчара да је лутрија расписана 1714. године била условљена новим ратом с Османским царством великим делом нетачна.⁴⁹ На основу британских и других извора закључује се да је примарни мотив који је државне власти натерао на тај корак представљала отплата државног дуга, са чиме се она озбиљно тих година суочила.

Закључак

Државна лутрија у Венецији расписана 1712. реализована је у условима који су се по много чему разликовали од времена када се она појавила на Апенинском полуострву. Док су страст и куповна моћ људи који су срећу хтели да окушају у играма на срећу били велики у XVI веку, пред Други морејски рат то више није био случај. Сиромаштво које је погодило све друштвене слојеве оставило је последице и на интересовање за лутрију. Иста чињеница је навела Сенат да интервенише ради остваривања већих прихода. Млетачка власт се у томе служила искуством других италијанских држава – пре свих Ђенове. По новом моделу било је

⁴⁷ A. Seville, *The Italian Roots of Lottery*, 2.

⁴⁸ *Cronaca veneziana: feste e vita quotidiana nella Venezia del Settecento*, G. Bella, G. Busetto (прир.), Venezia 1991, 168. Видети и: G. Dolcetti, *Le bische e il giuoco d'azzardo a Venezia, 1172–1807*, Venezia 1903, 1.

⁴⁹ P. Macry, *Giocare la vita: storia del lotto a Napoli trà Sette e Ottocento*, Roma 1997, 24.

организовано извлачење расписано 1714. године. То извлачење, организовано фебруара 1715. године, документује грађа британске провијенције, која пружа нове погледе на организацију овог модела игара на срећу у Венецији. Након тога, лото није био расписан неколико наредних деценија, што поједини научници оправдавају Другим морејским ратом, који је убрзо избио. Британски извори сведоче с одређеном прецизношћу о овим дешавањима у Венецији, првенствено јер је прва државна лутрија у Великој Британији била уведена по моделу који је примењиван у овој италијанској држави. Британски извори с великом пажњом пратили су таква дешавања у Венецији и из разлога јер се британска јавност суочила са порастом интересовања за овакав вид коцке, који је од тог периода у константном порасту у Великој Британији.

Marija Kocić

**STATE LOTTERY IN VENICE (LOTTO) 1713–1715:
IN THE LIGHT OF BRITISH SOURCES**

Summary

State lottery in Venice was proposed in 1712 and materialised in conditions quite different to those when it appeared in the Apennine Peninsula. While passion and the buying power of people who wanted to try their luck in games of chance were large in the 16th century, just before the outbreak of the Second Morean War that was not the case any more. Poverty that struck all social strata left its mark on the interest in lottery. The same fact made the Senate intervene to ensure larger income. Venetian authorities used the experience of other Italian states – primarily of Genoa. A new model was used to organise a draw announced in 1714. The draw organised in 1715 is documented in materials of British provenance, giving a new insight into the organisation of this model of games of chance in Venice. After that, lotto was not drawn for several decades and some scientists see the imminent Second Morean War as a prime reason.

Keywords: Venice, lottery, Senate, Second Morean War.

Чланак примљен: 23. 04. 2015.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 03. 10. 2015.

Александра ВУЛЕТИЋ*
Историјски институт
Београд

РАЗВОЈНИ ЦИКЛУС ПОРОДИЧНОГ ДОМАЋИНСТВА СРЕДИНОМ 19. ВЕКА. ПРИМЕР СЕЛА ГОСТИЉА**

Анстракт: У раду се анализира развојни циклус породичних домаћинстава средином 19. века на примеру златиборског села Гостиља. Анализа је урађена на основу пописа становништва овог села 1849, 1857. и 1863. године. Већину породица које су пописане 1849. идентификовали смо и у наредна два пописа и упоредили њихове структуре. Циљ нам је био да утврдимо у којој мери се структура сваке породица мењала током посматраног временског интервала. Промене структуре смо потом посматрали и у контексту имовинског стања породица и пореске политике.

Кључне речи: породица, домаћинство, задруга, кућа, порез.

Знања о структури породице у Србији 19. века данас се заснивају на два, на први поглед противречна извора података. Један чини многобројна и разноврсна литература, која би се већим делом могла подвести под етнографију, у којој је задруга приказана као једна од темељних друштвених институција српског народа у прошлости.¹ Са овом

* aleksandra.vuletic@iib.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Од универзалних царстава ка националним државама. Друштвене и политичке промене у Србији и на Балкану* (Ев. бр. 177030).

¹ О овоме опширније у А. Вулетић, *Породица у Србији средином 19. века*, Београд 2002, 11–23.

перцепцијом задруге сагласно је и колективно памћење – велики број људи данас „зна“ да су им преци *некада* живели у великим, задружним породицама. Други извор су статистички подаци и истраживања која се темеље на анализима пописа становништва; ова истраживања су показала да је просечна величина породице у Србији у 19. веку била релативно мала, као и да је број нуклеусних породица током целог тог периода био већи од броја сложених породица – задруга.²

Валтазар Богишић, један од првих проучавалаца породице код јужнословенских народа, изнео је још крајем 19. века мишљење да између задружних и инокосних (нуклеусних) породица не постоји суштинска разлика. Сматрао је да оба облика породичне структуре представљају само различите фазе у развоју породица.³ Тезу о цикличним променама у развоју породице током којих она из нуклеусне прераста у сложену, а потом се дели на нуклеусне које опет прерастају у сложене породице, детаљније је развио амерички антрополог Јудин Хамел почетком 70-их година прошлог века, у раду који је насловио „Задруга као процес“. Иако је своје закључке засновао на подацима из османских пописа из 16. века, сматрао је да се они могу применити и на каснија раздобља; у супротном, процес „распадања“ задруга који је уочио у изворима из 16. века брзо би довео до коначног изумирања ове институције што се, као што знамо, није десило.⁴

Ако се изузме Богишићево дело, у домаћој литератури насталој у 19. веку, укључујући и законске прописе и њихова тумачења, најчешће се прави разлика између задруге и „инокоштине“. Међутим, у администра-

² Исто, 39–52; Siegfried Gruber, *Der Mehrfamilienhaushalt in Serbien in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, u: Spomenica Valtazara Bogišića: o stogodišnjici njegove smrti, priredio Luka Breneselović, Beograd 2011, 295–311; А. Вулетић, *Колико душа живи у једној кући? Број чланова сеоског домаћинства у Србији 1834–1910*, Српске студије 3 (2012) 219–244.

³ Валтазар Богишић, *О облику названом инокоштина у сеоској породици Срба и Хрвата*, Београд 1884.

⁴ Eugene A. Hammel, *The zadruga as a process*, Household and Family in Past Time, (1 ed), Ed. Peter Laslett and Richard Wall. Cambridge, Cambridge University Press 1972, 335–373. Цикличност у развоју породице у 19. веку помиње у својим радовима и Џоел Халперн, види: Joel M. Halpern, *Individual life cycles and family cycles. A comparison of perspectives in Yugoslavia*, u: The Family Life Cycle in European Societies, ed. Jean Cuisenier, Mouton, Hague, Paris 1977, 353–379; Joel M. Halpern and Richard A. Wagner, *A Microstudy of Social Process: The Historical Demography of a Serbian Village Community (1775–1975)*, Papers for the V. Congress of the Southeast European Studies, Belgrade, September 1984 (1984). Доступно и на: http://works.bepress.com/joel_halpern/3.

тивним актима и кореспонденцији термин задруга се често употребљава и у општем значењу породице, без обзира на њену величину и структуру.⁵ С друге стране, полазећи од чињенице да нуклеусна породица у себи носи клицу задружности, као и од уверења да принцип задружности прожима свако домаћинство без обзира на његову тренутну структуру, у делу савремене литературе се учврстило мишљење да појам задруга најбоље одражава суштину породичног домаћинства у балканском „културном појасу“.⁶

У овом раду нећемо улазити у питање да ли се задружност може сматрати суштинском одредницом породичног домаћинства у Србији 19. века. Уместо тога, усредсредимо се на анализу развојног циклуса породичног домаћинства; поредићемо структуру појединачних породица у одређеним временским интервалима, с намером да утврдимо да ли су и у којој мери мењале структуру. Да би се извршила таква анализа потребно је имати сачуване пописне књиге за неколико временски блиских пописа становништва на одређеној територији. Нажалост, већина сачуваних пописних књига из 19. века не задовољава ове критеријуме. Један од ретких примера временске и просторне „подударности“ су пописне књиге из 1849, 1857. и 1863. године за Рујански, односно Ариљски и Златиборски срез Ужичког округа. Методом случајног узорка за предмет истраживања изабрали смо село Гостиље које је по броју становника спадало у села средње величине у овој области.

Гостиље – демографска слика

Гостиље је село на источним обронцима Златибора које се 1849. године налазило у Рујанском срезу Ужичког округа. Наредне године овај срез је подељен на два – Златиборски и Ариљски, па у попису из 1857. године Гостиље налазимо у Ариљском срезу, док је у следећем попису из 1863. оно било у саставу Златиборског среза.⁷

⁵ А. Вулетић, *Породица у Србији средином 19. века*, 25–27.

⁶ Видети напомену бр. 4; Karl Kazer, *Porodica i srodstvo na Balkanu. Analiza jedne kulture koja nestaje*, Beograd 2002. Због различитих значења који се придају термину задруга Казер је у своје радове увео нову аналитичку категорију – *балканско породично домаћинство*. Овим термином се додатно потцртава разлика која постоји између породичне организације на Балкану и (остатку) Европе.

⁷ За попис 1849. видети: АС, МФ-П, Рујански срез, Пописна књига бр. 227. За попис 1857. године: АС, МФ-А, Ужички округ, Срез Ариљски, Пописна књига бр. 133. За попис 1863. године: АС, МФ-П, Ужички округ, Златиборски (Рујански)

Већина породица у овој планинској области су досељеничке. Процес досељавања, који је углавном текао из југозападних планинских крајева, био је нарочито интензиван у првој половини 19. века. Према истраживањима Љубомира Мићића, највећи усељенички талас захватио је ову област око 1833/1834. године, када су њене политичке границе проширене.⁸ То би значило да је у почетној години нашег испитивања – 1849, процес досељавања у највећој мери био довршен. Томе у прилог говори и чињеница да смо у попису из 1857. године у Гостиљу нашли само једну породицу коју нисмо успели да повежемо ни са једном из претходног пописа, а у попису из 1863. нашли смо четири такве породице. У оба случаја ове породице су пописане као последње, што би могло да наведе на закључак да се ради о досељеничким породицама.⁹

Развој Гостиља као насеља може континуирано да се прати од 1818. године. Захваљујући сачуваним пореским списковима знамо да је Гостиље тада имало 33 домаћинства. Број домаћинства је постепено растао, па их је 1834. године пописано 59.¹⁰ У првој години нашег разматрања – 1849, у Гостиљу су била 64 домаћинства, а у последњој, 1863. години – 96. Као што ћемо видети, ово повећање броја домаћинства у највећем броју случајева било је последица деобе већ постојећих, а у знатно мањој мери резултат досељавања нових породица.

Демографска слика Гостиља у почетној години нашег разматрања представљена је у следећој табели:

срез, Пописна књига бр. 192. О овим пописима опширније у: А. Vuletić, *Censuses in 19th century Serbia: inventory of preserved microdata*, MPIDR Working paper WP 2012–018 May 2012, 1–25, <http://www.demogr.mpg.de/papers/working/wp-2012-018.pdf>, <http://www.censusmosaic.org/publications/mosaicWP/MOSAIC-WP-2012-004.pdf>.

⁸ Љ. Мићић, *Златибор. Антропогеографска испитивања*, Насеља и порекло становништва, књ. 19, Београд 1925, 441.

⁹ Поред поменуте четири породице, још две породице из 1863. године, под редним бројевима 2 и 9 нисмо могли са сигурношћу да повежемо са породицама из претходног пописа. Претпостављамо да је у ова два случаја већа могућност да се ради о „изданицима“ старих породица које због промене презимена нисмо успели да идентификујемо у претходном попису, него о новим, досељеничким породицама.

¹⁰ Лепосава Цвијетић, *Ужичка нахија 1815–1833. године. Уређење, насеља и становништво*, Ужички зборник 28 (2002) 119.

	Мушкарци	Жене	Укупан број становника
Укупно	261	249	510
До 15 година старости	120		
16–60 година	131		
Преко 60 година	12		
Ожењених	93		
Неожењених (укупно)	168		
Неожењених (старијих од 21 год.)	19		
Пореских обвезника ¹¹	75		

Табела бр. 1: Демографски параметри Гостиља 1849. године¹²

Већина наведених демографских показатеља односи се на мушко становништво, пошто су мушкарци, као порески и војни обвезници, били већи предмет старања државне администрације од жена, које су све до 1862. у пописима бележене само збирно у оквиру домаћинства. Полна и старосна структура у Гостиљу није се много разликовала од оне у осталим областима Србије. Веће учешће мушкараца у укупној популацији обично се објашњава миграцијама, пошто су већину досељеника чинили мушкарци. Висок проценат младог становништва, испод 15 година и, сходно томе, мањи удео радно способног (16–60 година) и старог становништва (преко 60 година) типични су параметри за аграрна друштва пре почетка демографске транзиције.¹³ Број неожењених мушкараца у Гостиљу старијих од 21 годину био је релативно мали – 19. Рано и готово неизоставно ступање у брак било је, између осталог, и у функцији одржања породичне економије.¹⁴

¹¹ Пун порез плаћало је 59 пописаних мушкараца, док је преосталих 16 плаћало умањену суму; највећи број, њих 12, плаћало је $\frac{3}{4}$, тројица – $\frac{1}{2}$, а један порески обвезник – $\frac{1}{8}$ прописане пореске своте. Ако би се број пореских обвезника представио кроз укупну суму коју су плаћали, њихов број би био мањи од апсолутног броја пореских обвезника и износио би 69,75.

¹² Све табеле и графикони у овом раду, изузев табеле бр. 2, засновани су на подацима из пописних књига наведених у напмени бр. 7.

¹³ О овоме опширније у: Alica Wertheimer Baletić, *Stanovništvo i razvoj*, Zagreb 1999, 115–118.

¹⁴ Од ових 19 мушкараца, у наредном попису њих дванаесторицу налазимо као ожењене, четворица су и даље били нежење (за једног од њих је у примедби пописивача

Иако се обично не убраја у демографске параметре, број пореских обвезника је у извесној мери био у корелацији са структуром породице. Он је утврђиван на основу броја ожењених мушкараца у домаћинству, а домаћинства са већим бројем таквих лица уживала су пореске олакшице. Да ли је и у којој мери таква пореска политика утицала на структуру породичног домаћинства, биће говора нешто касније.

У наредној табели просечна величина породичних домаћинстава у Гостиљу у 19. веку упоређена је са онима на нивоу већих територијалних целина.

Година	Гостиље	Рујански/Златиборски срез	Ужички округ	Србија
1834.	7,2	6,9	6,9	6,5
1866.	7,8	7,6	7,1	6,3
1884.	7,4	6,6	6,5	6,2
1900.	7,0	6,4	6,4	6,5

Табела бр. 2: *Просечна величина домаћинства у Гостиљу, Рујанском/Златиборском срезу, Ужичком округу и у Србији 1834–1900.*¹⁵

Просечна величина домаћинства на нивоу Србије током целог 19. века била је приближно иста, али су између појединих области постојале разлике. Најбројнија домаћинства била су у западној Србији у коју спада и Ужички округ, што се види и из приложене табеле. Разлике су биле уочљиве не само на нивоу региона, већ и унутар мањих целина – између суседних срезова и суседних села. То потврђује и пример Гостиља, у којем су просечне вредности за величину домаћинства биле веће од оних у Рујанском, односно Златиборском срезу.

Подаци о величини домаћинства нису довољни за утврђивање његове структуре. Нарочито *просечне* вредности за одређену област (село, срез, округ...) нису од помоћи за одређивање структуре појединачних

наведено да је *сулуд*), а тројицу нисмо успели да идентификујемо у наредном попису. Просечан узраст мушкараца на селу приликом склапања брака био је 70-их година 19. века 21,6 годину, види: А. Вулетић, *Брак у Кнежевини Србији*, Београд 2008, 161.

¹⁵ Л. Цвијетић, *Попис становништва и имовине у Србији 1834. године*, Мешовита грађа XIII (1984) 89; *Попис људства Србије у години 1866*, Државопис Србије 3, Београд 1869, 83; А. Вулетић, *Колико душа живи у једној кући*, 228.

домаћинстава. Стога смо на основу пописних књига из 1849, 1857. и 1863. утврдили структуру породица у Гостиљу у наведеним годинама, а потом анализирали промене које су се десиле у интервалима 1849–1857. и 1857–1863.

Структура породичног домаћинства

У демографским анализима као аналитичке категорије упоредо се користе изрази *породица*, *домаћинство* и *породично домаћинство*. Породица се обично дефинише као сродничка и корезидентна група, односно као заједница крвних сродника која живи под истим кровом. Домаћинство је нешто шири појам, с обзиром на то да може обухватати и лица која нису повезана крвним сродством, а нагласак је на кућној заједници као економској целини. Овакав тип заједнице карактеристичан је за аграрна друштва, какво је било и српско у 19. веку. На основу увида у сачуване пописне књиге знамо да је број лица у сеоским домаћинствима у Србији која нису била у сродству са осталим члановима био мали, готово занемарљив. Стога нам се чини да термин *породично домаћинство*, који обухвата обе карактеристичне црте ове заједнице – крвно сродство и економску повезаност њених чланова, најпрецизније дефинише феномен који истражујемо. Паралелно с њим ћемо користити и термине *породица* и *домаћинство*, с обзиром на то да, када је у питању српско сеоско друштво 19. века, међу њима нема суштинских разлика.

У савременим демографским анализима најчешће се јављају три типа породице: *нуклеусна/нуклеарна*, која се састоји од родитеља и деце, *проширена*, у којој поред наведених чланова живи још неки крвни сродник и *сложена*, коју чине два или више брачних парова и њихових потомака. Као посебан облик породичне организације у неким областима Европе се издвојила и *вертикално проширена породица* или *породица-стабло*, у којој са родитељима живи један, најчешће најстарији ожењени син који наслеђује породично имање, док преостали синови после женидбе напуштају родитељску породицу.¹⁶

У домаћој литератури је још од 19. века уобичајена подела на инокосне и задружне породице (инокоштина и задруга). Ови термини, тачније оно што се под њима *данас* обично подразумева, синонимни су са изразима нуклеусна, односно сложена породица. То наглашавамо стога што се, као што смо већ рекли, израз *задруга* у 19. веку понекад користио

¹⁶ Martine Segalan, *Sociologija porodice*, Beograd 2009, 69–79.

за означавање породице уопште, без обзира на њену структуру. С обзиром на то да смо се у овом раду усредсредили првенствено на структуру и промене структуре породичног домаћинства, настојали смо да у основној анализи изаберемо аналитичке категорије које ће је најпрецизније одређивати.¹⁷ Стога смо се определили за термине *нуклеусно, проширено, вертикално проширено* и *сложено породично домаћинство*, а под њима подразумевамо оно што смо навели у претходном пасусу.

Патрилинеарни и патрилокални карактер сеоске породице огледа се и у овој категоризацији. Пошто су у пописима из 1849. и 1857. жене наведене само збирно у оквиру домаћинства, није било могуће разликовати нуклеусне породице од оних које су проширене женским сродником. Стога се у групи нуклеусних породичних домаћинстава налазе и она у којима је живео још неки женски сродник (најчешће су то мајка и/или сестра/сестре главе породице), док су само она породична домаћинства која су била проширена неочењеним мушким сродником могла бити сврстана у проширена. С обзиром на то да због наведених карактеристика сеоске породице проширење женским сродником није ни имало потенцијал да домаћинство претвори у сложено, сматрамо да је оваква подела и методолошки оправдана. У пописима из 1849. и 1857. није могуће издвојити ни удовце од ожењених мушкараца, па се у овој категоризацији домаћинстава и удовци јављају као носиоци породичне групе.¹⁸

Сложена породична домаћинства су најчешће чинили: двојица или више ожењене браће (тзв. братске задруге); отац и најмање двојица ожењених синова (тзв. очинске задруге). Поставља се питање методолошке оправданости увођења аналитичке категорије *вертикално проширеног домаћинства*, с обзиром на то да се овај тип породице у Србији 19. века обично не сматра посебним породичним моделом. Његово увођење последица је различитих погледа на карактер овог облика породичне организације. Према појединим мишљењима, првенствено оним који потичу из крајева где су задруге биле бројније, оваква породица није задружна („отац и син не могу бити задругари“).¹⁹ За разлику од „правих“ задруга, овај тип породице може да се усложњава само по вертикалној

¹⁷ Из тих разлога се термини у овом раду унеколико разликују од термина које смо користили у књизи *Породица у Србији средином 19. века*.

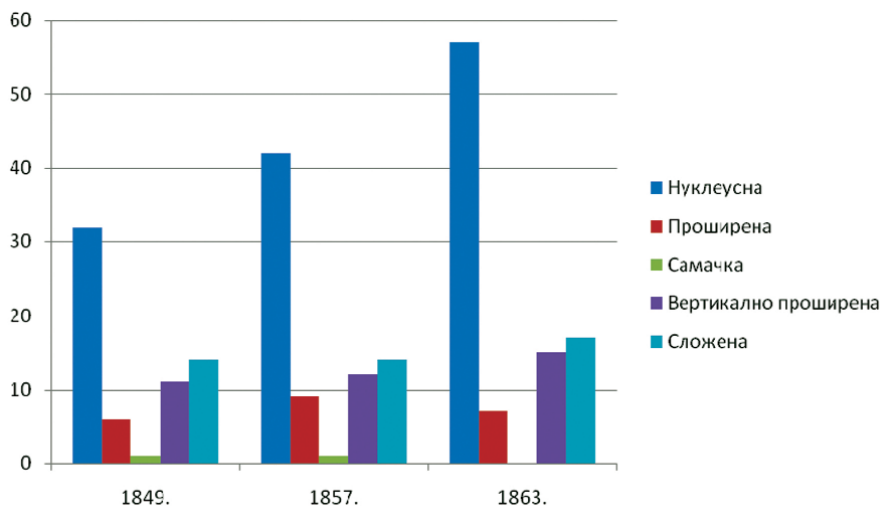
¹⁸ Чином женидбе мушкарци су постајали порески обвезници, а тај статус нису губили ни уколико би постали удовци. У попису из 1863. године од 54 нуклеусне породице у осам је недостајао један брачни партнер.

¹⁹ О овоме опширније у А. Вулетић, *Породица у Србији средином 19. века*, 34–38.

линији: отац-син-унук. Због мале генерацијске дубине породичних домаћинстава, само мали број њих је успевао да обједини више од две ожењене генерације. С друге стране, самим тим што је обухватао два брачна пара, овај тип породице разликовао се од нуклеусних и проширених породица чију је основу чинио један брачни пар. Али, ако се вратимо на прву тезу – да овај облик породице у Србији није био „препознат“ као породична стратегија, поставља се питање да ли су и остали „препознатљиви“ облици породице били породичне стратегије, односно засебни породични модели или су пак били само део јединственог породичног циклуса.

Изузимајући вертикално проширена породична домаћинства, све остале породице са два или више брачних парова уврстили смо у групу сложених породичних домаћинстава. Имајући у виду значењску бременитост термина *задруга*, у табеларној анализи га нисмо користили; у остатку текста смо га користили у значењу које му се најчешће придаје – сложеног породичног домаћинства.

Као посебну категорију издвојили смо *самачка домаћинства*, иако су она, као што ћемо видети, представљала изузетну појаву у пописима.

Графикон бр. 1: Број појединих типова породичних домаћинстава у Гостиљу 1849, 1857. и 1863. године

У све три посматране године нуклеусна породична домаћинства чинила су велику већину пописаних домаћинстава у Гостиљу, а њихово учешће у укупном броју домаћинстава временом се повећавало. Сложена породична домаћинства чинила су око петину свих домаћинстава у селу, а са повећањем броја нуклеусних породица постепено се смањивало и њихово учешће у укупном збиру домаћинстава у селу. Домаћинства проширених по вертикали и хоризонтали било је нешто мање од сложених, а самачка домаћинства су представљала изузетак – у прве две пописне године забележено је по једно, а у трећој ниједно.²⁰

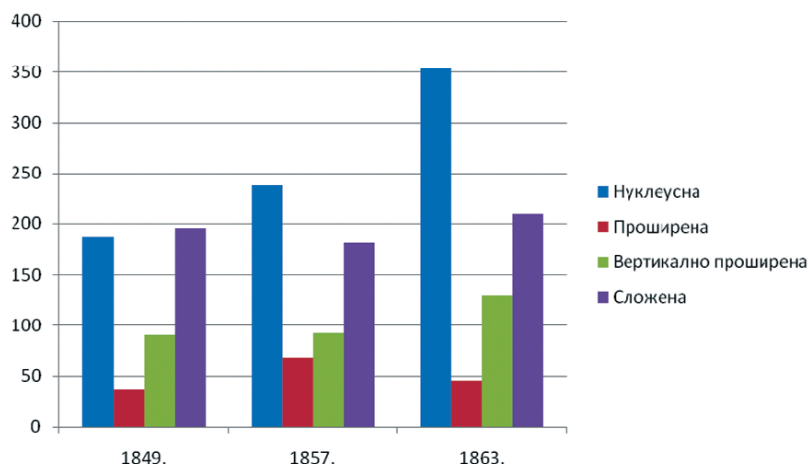
У следећој табели представљен је просечан број чланова појединих типова породичних домаћинстава у Гостиљу:

Тип домаћинства	Година		
	1849.	1857.	1863.
Нуклеусно	5,8	5,7	6,2
Проширено	6,2	7,5	6,4
Вертикално проширено	8,2	7,7	8,6
Сложено	13,9	13,0	12,3
Укупно	8,0	7,4	7,7

Табела бр. 3: *Просечан број чланова појединих типова породичних домаћинстава у Гостиљу 1849, 1857. и 1863. године*

С обзиром на то да је просечан број чланова сложенијих форми домаћинства био већи од броја чланова нуклеусних домаћинстава, то је и сразмерно учешће житеља Гостиља који су живели у сложеним породицама било веће од сразмерног учешћа овог типа породица у укупном броју породица у Гостиљу.

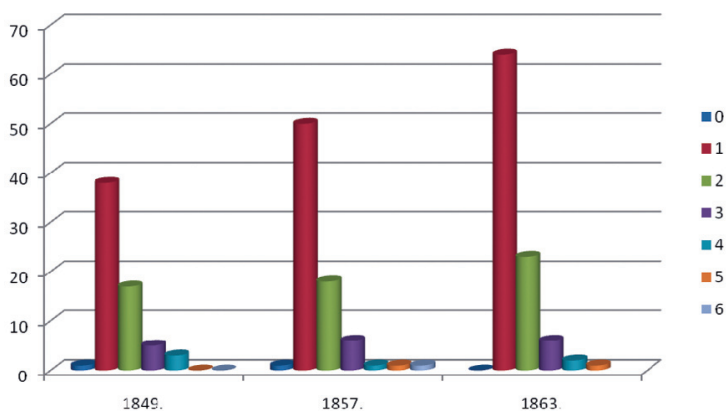
²⁰ Оба самачка домаћинства су између два пописа прерасла у нуклеусна.

Графикон бр. 2: Удео чланова појединих типова породичних домаћинстава у укупном броју становника Гостиља 1849, 1857. и 1863. године

Иако су 1849. године нуклеусна домаћинства чинила више од половине укупног броја домаћинстава, већи број житеља Гостиља живео је у сложеним домаћинствима. Пошто је у наредне две пописне године учешће нуклеусних у укупном броју породица повећано, и број Гостиљана који је живео у нуклеусним породицама премашао је број оних који је живео у сложеним.

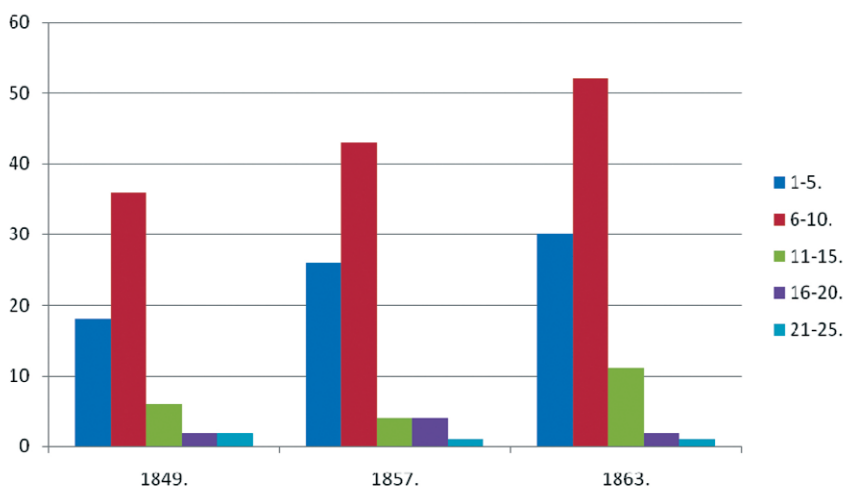
Слику о структури породичних домаћинстава у Гостиљу допунићемо још једном класификацијом – према броју брачних парова од којих су се састојала.

Графикон бр. 3: Број брачних парова по породичном домаћинству у Гостиљу 1849, 1857. и 1863. године

Велика већина домаћинстава састојала се из једног брачног пара, а на другом месту по бројности била су домаћинства са два брачна пара, дакле она која су чинила два ожењена брата или отац и ожењени син. Домаћинства са три и више брачних парова била су заступљена у знатно мањој мери. Године 1849. такво домаћинство је било свако осмо, а 1863. године њихово учешће у укупном броју домаћинстава било је мање од 10%. При том треба имати у виду да је генерацијска дубина породичних домаћинстава била мала. Већина њих састојала се из једне или две генерације брачних парова. У попису из 1849. године само једна породица се састојала из три генерације – оца, сина и унука (у овом случају глава породице живела је са ожењеним синовцем и ожењеним унуком).

И, на крају овог дела рада, породична домаћинства у Гостиљу смо поделили према броју чланова који су у њима живели:

Графикон бр. 4: Број чланова породичних домаћинстава у Гостиљу 1849, 1857. и 1863. године

У највећем броју породичних домаћинстава живело је од шест до десет чланова, а потом су долазила она са мање од пет чланова. Домаћинства са више од десет чланова чинила су мање од петине свих домаћинстава; њихов број био је најмањи 1857. године, када су учествовала са само 11.5% у укупном броју домаћинстава пописаних у Гостиљу.

Промене структуре породичних домаћинстава

Из до сада наведених података видимо да је у интервалу од 1849. до 1863. године у Гостиљу дошло до благог повећања броја нуклеусних породица на рачун сложених породичних домаћинстава. Међутим, на основу тих података не видимо да ли су уочене промене биле линеарне или цикличне природе, а с тим у вези ни да ли су, и у којој мери, појединачна домаћинства мењала структуру. Стога ћемо промене структуре анализирати на основу праћења сваке појединачне породице у три пописне године.

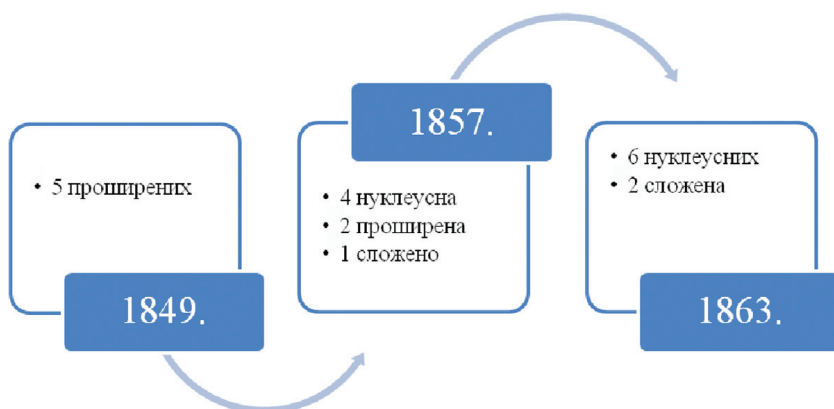
За полазну тачку узели смо 60 домаћинстава пописаних 1849. године које смо успели да идентификујемо и у наредна два пописа.²¹ Прво смо утврдили структуру коју је свако од њих имало 1849. године, а потом и структуру коју су имала у пописима из 1857. и 1863. Упоредни приказ структуре сваког домаћинства у наведеним годинама дат је у Прилогу, док су у наредним графиконима домаћинства груписана према структури. У првом „прозору“ дат је број одређеног типа домаћинства 1849. године, у другом број појединих типова домаћинства који су се из њега развили до 1857, а у трећем оних који су из њих произашли 1863. године.

Графикон бр. 5: Структурне промене нуклеусних домаћинстава

²¹ Од 64 породице пописане 1849. у наредном попису нисмо успели да идентификујемо само једну (чинили су је удовица и њена деца), а у попису из 1863. две породице. Поред наведене три породице у анализу нисмо уврстили ни самачко домаћинство из 1849. године, које је прерасло у нуклеусно, види: Прилог, ред. бр. 15).

Од 31 нуклеусне породице пописане 1849. године њих 13 задржало је исту структуру и у наредна два пописа. Остале су се усложњавале и/или делиле на нове нуклеусне породице. Породице у којима се један од синова (најчешће најстарији) оженио између два пописа и остао да живи у очевој кући, прерасле су до следећег пописа у вертикално проширене. Већина проширених породица у овој групи настала је после смрти главе породице и женидбе најстаријег сина који је наставио да живи са млађим братом/браћом. Само две нуклеусне породице су до 1857. прерасле у сложене – после женидби по двојице синова. Процес усложњавања је у другом временском интервалу био интензивнији, па 1863. године налазимо девет сложених породичних домаћинстава која су проистекла из нуклеусних породица пописаних четрнаест година раније.

Графикон бр. 6: Структурне промене проширених породичних домаћинстава

Од пет породица проширених мушким сродником/сродницима из 1849. године, исту структуру су у наредном попису задржале две. Друге две су се после женидбе млађе браће поделиле на по две нуклеусне, док је једна од њих после женидбе млађег брата прерасла у сложено породично домаћинство. Сличан процес се одвијао и у интервалу 1857–1863. године.

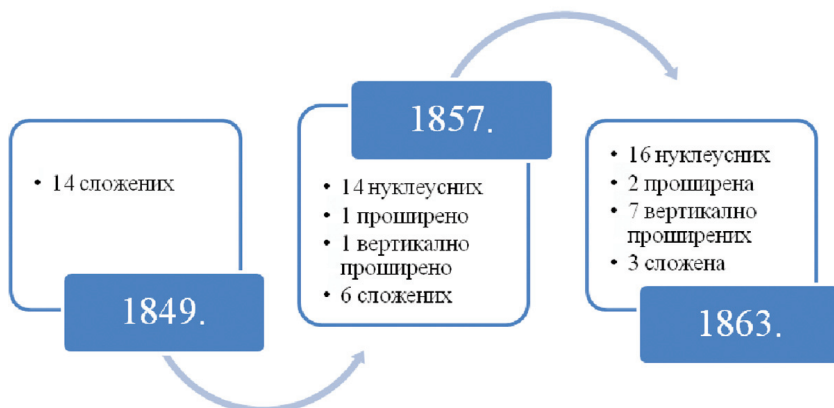

Графикон бр. 7: Структурне промене вертикално проширених породичних домаћинстава

Од десет вертикално проширених домаћинстава из пописа 1849. њих шест је задржало исту структуру и у наредном попису. При том треба напоменути да је у две од њих у попису из 1857. дошло до „замене“ ожењених синова – они који се помињу у првом попису не налазе се и у другом, већ су њихова места заузела млађа браћа.²² Из једне од ових породица издвојило се самачко домаћинство. Два вертикално проширена домаћинства су до наредног пописа остала без главе породице, па је једно од њих прерасло у нуклеусно, а друго се после женидбе млађег брата поделило на два проширена домаћинства. Три домаћинства су женидбом млађе браће прерасла у сложена. И док је у првом интервалу – 1849–1857, био присутнији процес усложњавања вертикално проширених породица, у наредном интервалу – од 1857. до 1863. године, доминантан је био супротни процес – поделе ових породица на нуклеусне.

Само једна вертикално проширена породица задржала је своју структуру у сва три пописа; ова породица је и једина која се 1849. године састојала из три генерације брачних парова (ред. бр. 29). Она није имала потенцијал да прерасте у сложено породично домаћинство јер је у свакој од три генерације које су забележене 1849. имала само по једног мушког представника. С друге стране, због немогућности латералног ширења породице, које би довело до знатнијег повећања броја чланова, она није имала потенцијал ни за деобу.

²² У једном примеру пописивач је у напомени навео да је старији син у међувремену преминуо, а претпостављамо да је то био случај и у другом примеру.

Графикон бр. 8: Структурне промене слојених породичних домаћинстава

Од 14 слојених породичних домаћинстава колико их је пописано 1849. године, у четири су живели очеви са ожењеним синовима – у три са по двојцом, а у једној са тројицом синова. Осталих десет чинила су ожењена браћа са својим породицама: у седам су живела по двојица, у једној тројица, а у две по четворица браће.

До следећег пописа шест слојених породичних домаћинстава задржало је исту структуру. Нека од њих су се још више усложнила, па су, на пример, једно домаћинство које су 1849. чинили отац и три ожењена сина, у наредном попису чинили отац и петорица ожењених синова.

Од осам слојених породица које су промениле своју структуру, њих шест су се поделиле, а две од њих су због (највероватније) смрти једног од браће у задрузи прерасле у нуклеусно, односно у проширено породично домаћинство.²³ Међу шест слојених породица које су се поделиле до 1859. биле су и две најсложеније и најмногобројније, које су чинили по четворица ожењене браће и које су имале 23, односно 24 члана у попису из 1849. Једна од њих се поделила на четири нуклеусне, док су се из друге породице издвојила двојица браће који су засновали сопствена домаћинства, а преостала двојица браће остала су у заједничком домаћинству.

²³ У породици која је из сложене прерасла у проширену, деца другог брата који је највероватније преминуо остала су да живе са стрицем и његовом породицом.

Процес дезинтеграције сложених породичних домаћинстава настављен је, па тако у 1863. години налазимо само два сложена домаћинства која су и у претходна два пописа имала сложено структуру, с тим што се из оба домаћинства у другом временском интервалу издвојило по једно нуклеусно домаћинство. Поред њих, 1863. налазимо и једно сложено домаћинство које је у претходном попису било нуклеусно, а које је настало поделом једног од сложених породичних домаћинстава из 1849. године. Ово је уједно и једини пример породице која је у временском интервалу од 14 година описала пун круг – у сложено домаћинство прерасла је из нуклеусног које је претходно настало поделом сложеног домаћинства.

*

Иако је разматрани временски интервал од 14 година релативно кратак – мањи од периода једне генерације, у њему је забележен велики број структурних промена породичних домаћинстава. Од 60 домаћинстава које смо пратили у пописним књигама само је 16 задржало исту структуру у све три године; већина њих – 13, била су нуклеусна, једно је било вертикално проширено, док су два била сложена, с тим што се из оба сложена у међувремену издвојило по једно нуклеусно домаћинство. Већина сложених домаћинстава се у наведеном временском интервалу издвојила или је смрћу неког од својих чланова изгубила сложено структуру. С друге стране, од 16 сложених породичних домаћинстава које налазимо у последњем разматраном попису из 1863. већина њих – девет, проистекла је из породица које су 1849. године биле нуклеусне.

Материјалне претпоставке заснивања породичног домаћинства

Оснивање новог домаћинства обично је скопчано с материјалним издацима. Осим обезбеђења нове стамбене јединице, породици која живи од пољопривреде потребно је и имање које би јој омогућило егзистенцију. Средином 19. века крчење је још увек био најраспрострањенији начин стицања и проширења површина под обрадивим земљиштем.²⁴ То је био случај и у Гостиљу: „Прве досељене породице заузимале су најлепша,

²⁴ Бојана Миљковић Катић, *Пољопривреда Кнежевине Србије (1834–1867)*, Београд 2014, 70.

најсклонитија и најроднија места у селу, док су се остале, доцније досељене, ређале око њих на знатном одстојању тражећи веће пространство и испусте за стоку. Отуд су најстарије породице сад најимућније и са најлепшим имањима, што се нарочито види код Туцовића у Гостиљу. Живели су за време Турака у великим задругама и делећи се ове, земљиште је више обрађивано и ширено крчењем, а село расло.²⁵

Од 96 домаћинстава у Гостиљу 1863. године, само три нису поседовала непокретну имовину. Осталих 93 поседовала су имања која су се састојала од њива и ливада, а већина њих имала је и воћњаке.²⁶ Не знамо да ли су у временском распону који разматрамо дељењем породичних домаћинстава дељена и породична имања. У сваком случају, одељене породице су своја имања могле да стекну крчењем до тада незаузетог земљишта, а за узгој стоке, који је био доминантна привредна грана у овој области, коришћена су велика пространства земљишта које је било у колективном власништву.²⁷

Осим комада обрадиве земље, одељеној породици био је неопходан и кров над главом. Из пописа извршеног 1863. дознајемо да од 94 домаћинства у Гостиљу њих шест није имало никакву грађевину у свом власништву. Куће су имала 23 домаћинства, десет њих је имало по колибу, 51 домаћинство имало је по две (а ређе три или четири) стаје, а два домаћинства имала су грађевине које нису прецизније дефинисане. Само два домаћинства имала су у свом поседу и кућу и стаје. Увидом у процењену вредност пописане имовине, запажамо да нема велике разлике између домаћинства која су поседовала куће и оних која су имала стаје. Најмању процењену вредност имовине имала су домаћинства која су у свом власништву имала колибе. Власништво над кућом, стајом и колибом не може се повезати са структуром породичног домаћинства; многе нуклеусне породице имале су куће док, на пример, једна од највећих породица у селу, коју су чинили отац и три ожењена сина и која је имала 20 чланова, није поседовала кућу већ четири стаје.

²⁵ Љ. Мићић, *нав. дело*, 406–407.

²⁶ Овде се не можемо детаљније бавити анализом имовинског стања домаћинства у Гостиљу.

²⁷ Све до 1885. године када су оглашена за сеоску и општинску својину, велика пространства претежно брдовитог и кршевитог земљишта била су незаузета и служила су за општу испашу. Осим ове, „ничије“ земље, било је доста и земљишта под шумом које је сматрано џематском својином и које су заједнички користили сви припадници џемата (засеока); ово земљиште је у приватну својину почело да прелази тек почетком 20. века, Љ. Мићић, *нав. дело*, 405–407.

На закључак да су и стаје служиле као стамбени објекти, осим наведених података, наводи нас и запис Богољуба Јовановића, службеника статистичког одељења, који је у анализи резултата пописа становништва из 1874. године за број кућа нађен у Ужичком округу приметио да „оне грађевине, у којима онде људи станују, и нису куће у оном смислу, како се оне другде замишљавају“.²⁸ Стамбене прилике у овом крају биле су незавидне и почетком 20. века: „Живе у бедним кућама, укопаним у земљу, почађелим, заједно са стоком, често без собе и тавана, које прокишњавају и без светлости су... Зими у собама су врло често јагњад и телад... Многе породице живе у обичним кулачама“.²⁹

Стамбене прилике су у периоду којим смо се бавили биле вероватно још незавидније од оних описаних почетком 20. века. Ниски стандарди становања нису изискивали велика улагања у изградњу стамбених објеката, а дрвни материјал од којег су грађени био је свима доступан. Заснивање новог домаћинства стога није било скопчано са знатнијим материјалним издацима.

Структура домаћинства и пореска политика

Све до осамдесетих година 19. века порез у Србији плаћао се по „глави“ становника, а већина мушкараца је у ред пореских обвезника ступала чином женидбе.³⁰ Пореска давања зависила су унеколико од структуре породичног домаћинства. Од плаћања пореза били су ослобођени мушкарци старији од 70 година уколико су живели са још неким пореским обвезником; у случају да су живели сами, порез су плаћали на имовину. Године 1849. у Гостиљу су пописана седморица, а 1857. петорица мушкараца старијих од 70 година; сви су живели са

²⁸ Богољуб Јовановић, *Попис људства у Кнежевини Србији 1874. године*, Београд 1881, 25.

²⁹ Љ. Мићић, *нав. дело*, 416, 422–423. Сликовит запис оставио је у свом дневнику из 1864. године Никола Крстић, који је навео речи једног посланика из Ужичког округа: „Знате ли, вели он, браћо, како ми живимо? Срце човека боле, кад уђе, не у кућу, него у прљаву колебу, па види у једном буцаку у слами децу као прашчиће, па и горе но што су прашчићи у другом свету“, Никола Крстић, *Дневник. Јавни живот I. 9. април 1864 – 18. децембар 1867*, приредио Милош Јагодић, Београд 2005, 71.

³⁰ Порески обвезници били су сви ожењени мушкарци, као и неожењени који су навршили 18 година, а налазили су се на челу домаћинства и имали су непокретну имовину. Број ових других био је мали у сеоским срединама; већина неожењених мушкараца живела је у домаћинствима у којима је већ било пореских обвезника (отац или ожењени брат).

ожењеним потомцима, па су били изузети од пореских давања. Сложене породице, које су имале тројицу или више ожењених мушкараца, уживале су пореске олакшице. Према слову закона, очеви који су живели са двојицом ожењених синова били су ослобођени плаћања пореза. У домаћинствима која су имала четворицу или петорицу ожењених мушкараца, један није био порески обвезник; у домаћинствима са шест или седам ожењених лица, два су била ослобођена плаћања, у онима са осам или девет ожењених – тројица су ослобађана, а уколико је у некој кући било десет ожењених мушкараца, четворица нису били подложни плаћању пореза.³¹ Број домаћинстава која су по основу више ожењених чланова била ослобођена од пореза био је релативно мали. У Гостиљу су 1849. била четири таква домаћинства; у два су живела по четворица ожењене браће, а у друга два очеви са двојицом, односно тројицом ожењених синова.³² Прве две породице су се до следећег пописа поделиле, па су изгубиле пореске олакшице. Друге две, у којима су живели очеви са ожењеним синовима, остале су на окупу, с тим што се једна од њих у међувремену још више усложнила па се састојала од шест ожењених мушкараца.³³ У попису из 1857. године било је пет сложених породица које су на основу своје структуре уживале пореске олакшице, а свих пет чинили су очеви са ожењеним синовима. Четири породице су се поделиле до 1863. године; две (вероватно) после очеве смрти, а две за очеве живота, с тим што је у једној од њих, захваљујући сложеној структури, једна пореска „глава“ и даље била изузета од пореских давања.³⁴

³¹ Види: „Правила од 12. Марта 1841. за пописивање данак плаћајући глава“, *Зборник закона и уредаба* II (1845) 32–36; „Уредба од 21. Децемврија 1841. којом се она од 1841. године, у смотренију пописивања данак плаћајући глава, допуњава, објасњава и преиначава у неким тачкама“, *исто*, 199–202; „Додатак од 10. фебруарија 1842 к Уредби од 1841. године у призренију купљења данка, касателно задружни фамилија“, „Правила од 1. Октомврија 1843. за комисију пописивајућу данак плаћајући глава“, *исто*, 199–202, 219–224; „Правила за пописивање данак плаћајући глава“, *Зборник закона и уредаба* V (1853) 95–100.

³² Поред наведених, 1849. пописане су још две породице у којима су очеви живели са ожењеним синовима, али су у ова два случаја очеви били ослобођени пореза по другом основу – старости, па њих овде нисмо узели у обзир.

³³ У последњем случају, отац је био ослобођен пореза због старости, а један од браће због болести, тако да је од преостала четири брата, један био ослобођен од пореза као четврта мушка „глава“ у кући; видети у прилогу породице под редним бројевима 3, 26, 43 и 46 за 1849. годину.

³⁴ Видети у прилогу породице под редним бројевима 3, 13, 36, 37 и 59 у попису за 1857. годину.

Из свега наведеног чини нам се да пореске олакшице које су уживала домаћинства са већим бројем брачних парова нису много утицале на одлуку о очувању, односно подели породичног домаћинства. Смањена пореска давања вероватно нису била довољно јак разлог који би сложена домаћинства држао на окупу.³⁵

Закључак

Велика већина породичних домаћинстава у Гостиљу је у посматраном периоду од 14 година мењала своју структуру – делила су се и усложњавала, да би се потом поново делила. На учесталост ових промена знатно су утицале демографске прилике – рано ступање у брак и високе стопе фертилитета и (нешто ниже) морталитета; убрзани животни циклус појединца убрзавао је и развојни циклус породичног домаћинства. На одлуку о деоби домаћинства утицали су и материјални фактори; као што смо видели, средином 19. века још увек је било довољно слободног земљишта, а количина капитала неопходна за заснивање новог домаћинства била је минимална. С обзиром на то да породично домаћинство није представљало само биолошку заједницу него и економску целину, остаје отворено питање у којој мери је структура домаћинства била детерминисана његовом економском логиком – самодовољним начином привређивања ограниченим на обезбеђење економског минимума. Циклични развој породичних домаћинстава упућује на закључак да промена структуре није нужно значила и промену у начину њиховог функционисања.

У све три разматране године већина домаћинстава у Гостиљу су по структури била нуклеусна. Ипак, већина тих нуклеусних домаћинстава су у некој од својих развојних фаза била сложена породична домаћинства. Та, задружна фаза у развоју породице остала је похрањена у колективној меморији јер је слика велике породице (којој се често некритички додаје атрибут *сложне*) била знатно привлачнија од слике инокосне породице.

³⁵ Да су поменуте пореске одредбе биле економски контрапродуктивне, јасно је било и онима који су се у начелу залагали за одржање задружних породица: „За економски напредак народа и државе задруга је, поред свију своји добри страна, штетно стање. Увек подељени задругари више стек[н]у него кад су у задрузи“, Милан Ђ. Милићевић, *Преглед задружног стања Срба сељака*, Гласник Друштва српске словесности IX (1857) 160. Пројекат Закона о плаћању пореза по имућности из 1862. није предвиђао никакве олакшице за задружне породице. Попис из 1862/63. године је и спроведен са циљем увођења пореске реформе, али је на њено спровођење морало да се сачека још две деценије.

Прилог

Упоредни приказ структуре и броја чланова
породичних домаћинстава у Гостиљу 1849. године
са њиховом структуром и бројем чланова 1859. и 1863. године

У прилогу смо направили табелу која садржи податке о структури и броју чланова породичних домаћинстава пописаних 1849. године, као и податке о структури и броју чланова које је то домаћинство (или више њих уколико је у међувремену дошло до његове поделе) имало 1857. и 1863. године. За свако домаћинство наведен је и редни број у пописној књизи за дату годину, као и број чланова које је имало. Сложена породична домаћинства смо поделили на две групе: она на чијем је челу био отац (очинске задруге) која носе ознаку О, уз коју је дат и број ожењених синова. Сложена домаћинства која су чинила ожењена браћа (братске задруге), имају ознаку Б, а поред ње је дат и број ожењене браће.

	Попис 1849.		Попис 1857.		Попис 1863.
Р.б.		Р.б.		Р.б.	
1.	Нуклеусно, 9	1.	Проширено, 8	13.	Сложено Б2, 11
	Сложено Б2, 13	2.	Сложено Б2, 16	14.	Сложено О2, 10
				15.	Нуклеусно, 7
	Сложено О3, 17	3.	Сложено О5, 24	7.	Сложено Б5, 23
4.	Нуклеусно, 5			17.	Нуклеусно, 8
5.	Вертикално прош., 6	4.	Нуклеусно, 4	18.	Вертикално прош., 6
6.	Нуклеусно, 5	8.	Нуклеусно, 5		/
		9.	Нуклеусно, 4	19.	Нуклеусно, 5
	Вертикално прош., 19	10.	Проширено, 8	16.	Сложено Б2, 13
		11.	Проширено, 9	20.	Сложено Б2, 11
8.	Нуклеусно, 7	12.	Нуклеусно, 8	21.	Нуклеусно, 8
				11.	Вертикално прош., 8
	Вертикално прош., 8	13.	Сложено О3, 18	33.	Нуклеусно, 6
				34.	Нуклеусно, 6
10.	Нуклеусно, 6	14.	Нуклеусно, 5	22.	Проширено, 4
11.	Нуклеусно, 5	15.	Нуклеусно, 8	6.	Нуклеусно, 10
12.	Нуклеусно, 6	16.	Вертикално прош., 7	23.	Сложено О3, 13

	Сложено Б2, 10	17.	Нуклеусно, 6	24.	Сложено О2, 11
		18.	Нуклеусно, 8	25.	Нуклеусно, 10
	Сложено О2, 10	19.	Нуклеусно, 5	26.	Нуклеусно, 8
		21.	Нуклеусно, 4	28.	Нуклеусно, 6
15.	Самачко домаћинство	22.	Нуклеусно, 4	29.	Нуклеусно, 5
16.	Нуклеусно, 6	23.	Вертикално прош., 9	30.	Вертикално прош., 8
17.	Нуклеусно, 6	24.	Нуклеусно, 4	31.	Нуклеусно, 3
18.	Нуклеусно, 4	25.	Нуклеусно, 6	32.	Нуклеусно, 9
19.	Сложено О2, 14	26.	Сложено Б2, 12	35.	Проширено, 8
20.	Нуклеусно 4	27.	Нуклеусно, 3	27.	Нуклеусно, 4
	Сложено Б2, 8	28.	Нуклеусно, 5	37.	Нуклеусно, 6
		29.	Нуклеусно, 7	38.	Нуклеусно, 8
	Вертикално прош., 7	30.	Вертикално прош., 10	5.	Вертикално прош., 8
		31.	Самачко домаћинство	39.	Нуклеусно, 3
	Проширено, 7	40.		40.	Нуклеусно, 5
		32.	Нуклеусно, 7	41.	Нуклеусно, 5
		33.	Нуклеусно, 3	42.	Нуклеусно, 5
24.	Сложено Б3, 16	34.	Сложено Б3, 20	44.	Вертикално прош., 16
25.	Проширено, 7	35.	Проширено, 8	45.	Сложено Б2, 13
	Сложено О2, 10	36.	Сложено О2, 14	46.	Нуклеусно, 4
				47.	Вертикално прош., 10
27.	Нуклеусно, 7	37.	Сложено О2, 10	48.	Сложено О3, 20
28.	Нуклеусно 7	38.	Нуклеусно, 7	4.	Сложено О2, 9
29.	Вертикално прош., 8	39.	Вертикално прош., 7	49.	Вертикално прош., 7
30.	Нуклеусно, 8	40.	Нуклеусно, 7	50.	Проширено, 6
31.	Сложено Б2, 12	41.	Нуклеусно, 8	51.	Проширено, 8
32.	Проширено, 7	42.	Сложено Б2, 9	52.	Сложено Б2, 13
33.	Нуклеусно, 4	43.	Нуклеусно, 4	53.	Нуклеусно, 7
	Сложено Б2, 13	44.	Нуклеусно, 9	54.	Нуклеусно, 9
		45.	Нуклеусно, 4	55.	Нуклеусно, 8
35.	Нуклеусно, 6		/		/
36.	Нуклеусно, 5	46.	Вертикално прош., 4	56.	Нуклеусно, 5
37.	Нуклеусно, 5	47.	Нуклеусно, 6	57.	Нуклеусно, 5
38.	Проширено, 5	48.	Проширено, 8	58.	Нуклеусно, 9
39.	Нуклеусно, 7	49.	Нуклеусно, 6	59.	Вертикално прош., 8
40.	Нуклеусно, 8	50.	Вертикално прош., 9	1.	Нуклеусно, 8
41.	Вертикално прош., 7	51.	Вертикално прош., 8	61.	Проширено, 8

	Проширено, 7	52.	Нуклеусно, 9	62.	Нуклеусно, 8
				64.	Нуклеусно, 2
		53.	Нуклеусно, 2	63.	Нуклеусно, 5
	Сложено Б4, 24	54.	Нуклеусно, 5	65.	Нуклеусно, 6
		55.	Нуклеусно, 9	66.	Вертикално прош., 12
		56.	Нуклеусно, 8	67.	Вертикално прош., 9
		57.	Нуклеусно, 7	68.	Нуклеусно, 7
44.	Вертикално прош., 8	58.	Вертикално прош., 9	69.	Нуклеусно, 6
	Вертикално прош., 6	59.	Сложено О2, 10	70.	Нуклеусно, 6
				8.	Нуклеусно, 7
	Сложено Б4, 23	60.	Нуклеусно, 4	71.	Вертикално прош., 7
		61.	Вертикално прош., 6	72.	Нуклеусно, 6
		62.	Сложено Б2, 9	73.	Нуклеусно, 4
47.	Нуклеусно, 4	63.	Вертикално прош., 6	74.	Вертикално прош., 10
48.	Нуклеусно, 7	64.	Нуклеусно, 7	75.	Сложено О2, 12
49.	Вертикално прош., 9	65.	Вертикално прош., 8	76.	Вертикално прош., 5
50.	Вертикално прош., 5	66.	Сложено Б2, 11	77.	Нуклеусно, 9
	Нуклеусно, 6	67.	Сложено Б2, 7	78.	Сложено Б2, 8
				79.	Сложено Б2, 10
52.	Нуклеусно, 5	80.	Нуклеусно, 4	81.	Нуклеусно, 2
53.	Нуклеусно, 9	68.	Нуклеусно, 5	82.	Проширено, 8
54.	Сложено Б2, 12	69.	Проширено, 4	3.	Нуклеусно, 8
	Сложено Б2, 12	70.	Проширено, 13	10.	Нуклеусно, 6
		71.	Сложено Б3, 18	86.	Вертикално прош., 9
				87.	Нуклеусно, 8
	Вертикално прош., 7	72.	Вертикално прош., 9	83.	Вертикално прош., 10
				84.	Нуклеусно, 3
57.	Нуклеусно, 4	73.	Нуклеусно, 4	85.	Нуклеусно, 7
58.	Нуклеусно, 7	74.	Нуклеусно, 7	88.	Сложено О2, 7
59.	Нуклеусно, 6	75.	Нуклеусно, 5	89.	Нуклеусно, 3
60.	Нуклеусно, 3	76.	Проширено, 6	90.	Сложено Б2, 11
61.	Нуклеусно, 4	77.	Нуклеусно, 4	91.	Нуклеусно, 3
62.	Нуклеусно, 6	78.	Нуклеусно, 7	92.	Нуклеусно, 5
63.	Нуклеусно, 4	79.	Проширено, 4	93.	Нуклеусно, 3
64.	Нуклеусно, 6	80.	Нуклеусно, 6		/

Aleksandra Vuletić

**FAMILY HOUSEHOLD DEVELOPMENTAL CYCLE
IN THE MID-1800s.
A CASE STUDY OF THE VILLAGE GOSTILJE**

Summary

The paper analyses the developmental cycle of a family household in a chronological perspective, on the example of the Zlatibor village of Gostilje. The analysis draws on population censuses of 1849, 1857 and 1863. We identified the majority of families registered in 1849 in the following two censuses and compared their structures. Of 60 family households that we analysed in the time span of 1849–1857–1863, only 16 had the same structure in all three years. The majority of them – 13, were nuclear, one was the stem family, while two were complex (in the meantime, one nuclear household emerged from each of the two complex households). Within the same time span, the majority of complex families divided into several families or lost their complex character with the death of some of their members. On the other hand, of 16 complex families from the last analysed census of 1863, the majority of them – nine, sprang from families that had been nuclear in 1849.

In the observed 14-year period, a vast majority of family households in Gostilje were changing their structure – they split and became more complex, only to split again. The frequency of these changes was under a strong impact of demographic circumstances – early marriages and high fertility rates and (somewhat lower) mortality rates; an accelerated life cycle of an individual sped up the developmental cycle of a family household. Material factors were also behind the decisions to split households. As we have seen, in the mid-19th century, there was still sufficient free land, and the quantity of capital needed to establish a new household was minimum. As a family household did not represent only a biological community, but also an economic whole, the question remains as to what extent the structure of a household was determined by its economic logic – the self-sufficient method of earning limited to ensuring economic minimum. Frequent changes in the structure and their cyclical character support Bogišić's thesis that there were no essential differences between nuclear and complex households, but that both types of households performed their economic functions in the same way.

In all three analysed years, the majority of households in Gostilje were nuclear. However, in some of their developmental phases, the majority of these nuclear households were complex family households. Such *zadruga* phase in family development remained embedded in collective memory as the picture of a large family was much more attractive than the picture of a nuclear family.

Keywords: family, household, *zadruga*, house, tax.

Чланак примљен: 30. 04. 2015.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 29. 07. 2015.

Андрей Л. ШЕМЯКИН
Институт славяноведения
Российской академии наук
Москва

РУССКИЙ ЧЕЛОВЕК НА БАЛКАНАХ: СЕРБСКАЯ ОДИССЕЯ ПОРУЧИКА МАМУЛОВА (1893-1915)

Аннотация: в статье делается попытка реконструировать биографию Иосифа Гавриловича Мамулова – поручика кавалерии в запасе, прожившего в Сербии 22 года (1893-1915), из которых 13 лет он прослужил в Российской дипломатической миссии на должности внештатного драгомана. Имея в виду, что сербские историки всегда подозревали (ют) его в участии в подготовке „Иванданского атентата“ 1899 г. на экс-короля Сербии Милана Обреновича, автор старается восстановить его доброе имя.

Ключевые слова: Иосиф Г. Мамулов, Иванданский атентат, Милан Обренович, Александр Обренович, полковник Александр И. Будзилович (Грабо), Павел Б. Мансуров, Российское посольство в Белграде, Сербская Голгофа.

Среди российских подданных, волею судеб (военной, служебной, эмигрантской) осевших в независимой Сербии, встречаются самые разные типы. Большинство из них суть русские добровольцы Серботурецкой войны 1876 г. Например, А.П. Хитрово – журналист, преподаватель русского языка в Военной академии и внештатный драгоман* в дипмиссиях России в Белграде, Софии и Видине¹; С.В. Чурсин – женившийся

* Драгоман (турцизм) – на Востоке: переводчик и посредник между местными государственными структурами и европейскими дипломатическими представительствами.

¹ Павлюченко О.В. Россия и Сербия. 1888-1903. Киев, 1987. С. 93-96; Русские о Сербии и сербах. Т. II (архивные свидетельства) / Сост. А.Л. Шемякин. М., 2014. С. 245-247.

на сербке и рано умерший простой обыватель, изредка подрабатывавший публикациями²; Н.В. Зюсман и Н.А. Нотович – весьма сомнительные личности, шпионившие под видом корреспондентов русских газет в пользу сербского правительства³; М.В. Юркевич – такой же „мутный” персонаж, который сменил массу занятий, вечно кланчил денег взаймы и завершил „трудовую деятельность” в балканской агентуре Департамента полиции⁴. Кроме того, в Сербии проживали П.А. Кулаковский – известный славист, возглавлявший кафедру русского языка и литературы в Великой школе⁵; А.М. Вейсман – ведущий сотрудник в системе российского заграничного сыска и при этом „непотопляемый провокатор и шантажист”, как точно и емко окрестил его московский историк В.Б. Каширин⁶; князь Андроников – инженер, бежавший в Королевство после Революции 1905 г и состоявший здесь по эксплуатации железных дорог⁷... В общем, повторимся, публика пестрая.

В этой колонии русских обитателей Белграда (в основном временных) особняком стоит фигура Иосифа Гавриловича Мамулова, прибывшего в Сербию в 1893 г. и навсегда связавшего с ней свою жизнь. В конце 1915 г. в составе императорской миссии он прошел полную трагизма „Сербскую Голгофу”, перебравшись затем, вместе с остатками армии, королем и правительством, с албанского побережья на остров Корфу, откуда в начале 1916 г. вернулся в Россию. И это последнее, что о нем доподлинно известно. Именно ему, резервному „армейской кавалерии поручику” (позднее – отставному штабс-ротмистру), занесенному на Балканы житейскими вихрями, и посвящена наша статья.

Но сначала следует объяснить, почему это мы обратились к соотечественнику не из первого эшелона (уровня посланника, поверенного в делах или, на худой конец, консула), а к скромному офицеру запаса, не раз попадавшему в отчаянные положения в поисках куска хлеба, и

² Данченко С.И. Русско-сербские общественные связи (70-80-е годы XIX в.). М., 1989. С. 56.

³ Шемякин А.Л. Никола Пашич в Болгарии (1883-1885) // *Studia Balkanica*. К юбилею РП. Гришиной. М., 2010. С. 96-117.

⁴ Rajić S. The Russian Secret Service and King Aleksander Obrenović of Serbia (1900-1903) // *Balkanica*. Vol. XLIII. Belgrade, 2012. P. 155, 158, 164.

⁵ Шемякин А.Л. Московский профессор о независимой Сербии. Платон Андреевич Кулаковский в Белграде (1878-1882) // *Родина*. 2013. № 12. С. 47-52.

⁶ Каширин В.Б. Дозорные на Балканах. Русская военная разведка в странах Балканского полуострова накануне и в годы Первой мировой войны. М., 2014. С. 207.

⁷ Русские о Сербии и сербах. Т. I (письма, статьи, мемуары) / Сост. А.Л. Шемякин. СПб., 2006. С. 577-578.

тринадцать лет (из двадцати двух проведенных в Сербии) исполнявшему малопрестижную должность внештатного драгомана.

Причин тому две.

Первая: уже сам по себе весьма почтенный срок пребывания в Королевстве, на наш взгляд, вызывает уважение. Ведь если об А.П. Хитрово – втором по балканскому „стажу” российском долгожителе, прожившем здесь более 15 лет, в исторической литературе написано немало, то о Мамулове в ней нет ни единого слова – *хорошего*! Из чего прямо следует и вторая: в сербской историографии Иосиф Гаврилович однажды-таки упомянут, но в крайне непривлекательном свете – как человек, который, может, и не входил в число непосредственных организаторов знаменитого „Иванданского атентата” („Покушения в Иванов день”) на бывшего короля Милана Обреновича, совершенного в 1899 г., однако точно обеспечивал его „логистику”.⁸ Такая вот „подмоченная” историческая репутация сложилась у него с подачи белградских коллег. И никак не постоять за себя! А потому, восстановить честное имя человека, где оно, несомненно, того заслуживает, есть святой долг...

Итак, перед нами – „жизнь и приключения” внештатного драгомана и страстного любителя лошадей Иосифа Мамулова в Сербии.

* * *

Из времени юности И.Г. Мамулова точно известно одно – он являлся уроженцем Кавказа*, происходя из потомственных дворян. В 1886-1891 гг. служил в 14-ом драгунском Литовском полку. Уволился в запас поручиком. В 1893 г. приехал в Сербию, по всей видимости, в связи с женитьбой: его супруга – Эмилия Мамулова (урожденная Станишевская) была по отцу поляка, а по матери сербка⁹. В 1894 г. начал собирать рекомендации для обустройства на новой Родине, которые заслуживают внимания. Так, бывший командир эскадрона, где в свое время числился

⁸ Приведем только два примера. Из классики: *Јовановић С.* Влада Александра Обреновића. Књ. 2 // Сабрана дела Слободана Јовановића. Т. VII. Београд, 1990 (1-е изд. – Београд, 1931). С. 106-107. И из новейшей литературы: *Рајућ С.* Александар Обреновић: владар на прелазу века. Сукобљени светови. Београд, 2011. С. 262-263.

* Скорее всего И. Г. Мамулов был осетин или грузин, поскольку исповедовал православную веру.

⁹ *Шевцова Г.И.* Русский гуманный поход на Балканы (1912-1913). М., 2012. С. 225.

Мамулов, полковник Гофман сообщал о нем: „Нравственных качеств образцовых, в политических и денежных делах всегда благонадежен, по служебным качествам выдающийся офицер, особенно по строю, отличной верховой езде, знанию и выезде лошадей”.¹⁰ И командир Литовских драгун, генерал-майор барон Криденер вторит ему – в его передаче Мамулов предстает „очень хорошим строевым кавалерийским офицером, отличным ездоком, лично выезжавшим лошадей и знавшим хорошо лошадей, и любимым в полку товарищами”.¹¹

Явный синхронный акцент, сделанный в аттестациях экс-начальников на конную подготовку лихого поручика и прекрасное знание им лошадей – не случаен. В том же 1894 г. тот поступил на сербский казенный конный завод в селе Любичево (под Пожаревцем), основанный еще князем Милошем Обреновичем, где прослужил до июня 1898 г., когда новый российский посланник В.В. Жадовский пригласил его на должность внештатного драгомана императорской миссии. И вот тут начинается самое интересное!..

Конец XIX в. – не лучшее время в истории российско-сербских отношений. Еще в 1894 г. бывший король Милан Обренович, нарушив данное Александру III обещание навсегда покинуть Сербию, вернулся в страну и стал фактическим соправителем сына – юного тезки императора. Негодованию Петербурга не было предела. Русские открыто называли короля-отца „злодеем” и „обычным треплом”.¹² Не отставал и государь, не раз „приложивший” его в сердцах.¹³ В 1897 г. Милан возглавил сербскую армию, приступив к ее глубокой реформе, в чем весьма преуспел. Войска в руках яркого австрофила, вкупе с возросшим влиянием Вены, – это тревожило Россию. Она начала „давить” на Белград (с целью добиться его удаления), причем давление принимало, порой, довольно грубые формы. Особо „прославился” этим благодетель Мамулова Жадовский, который вел себя столь вызывающе и с таким презрением относился к местным властям, нарушая всякий дипломатический такт, что те пошли на экстравагантный шаг – пригласили на прием по случаю праздника

¹⁰ Архив внешней политики Российской империи (далее – АВПРИ). Ф. Славянский стол. Д. 8811. Л. 13 об.

¹¹ Там же. Л. 15 об.

¹² *Миленковић Т.* Дневник Тасе Миленковића, првог српског ученог полицајца. Т. I. Београд, 2000. С. 326, 327.

¹³ См.: *Шемякин А.Л.* „Что за подлец и мерзавец этот Милан”. Александр III и политическая элита независимой Сербии // *Родина*. 2015. № 2. Специальный выпуск. С. 65-68.

секретарей российской миссии, обойдя посланника. В марте 1899 г. он был отозван; управлять миссией остался временный поверенный в делах П.Б. Мансуров. Межгосударственные отношения быстро скатывались к точке полного замерзания.¹⁴

А 24 июня (в Иванов день) на Милана Обреновича, возвращавшегося из крепости Калемегдан во дворец, произошло покушение. Стрелял боснийский серб Стеван Кнежевич, но не попал и был схвачен. Уцелевший экс-монарх сразу же объявил, что за атентатом стоят радикалы – давние враги династии. И в тот же вечер нескольких деятелей Радикальной партии арестовали. Ну, а затем в его воображении возник образ России, которая, при известном ее к нему отношении, конечно, не могла остаться в стороне. Очень скоро эта мысль трансформировалась в уверенность, и схема русского участия в заговоре сложилась: его организатором объявлялся начальник балканской агентуры Департамента полиции полковник А.И. Будзилович (псевдоним Грабо). В своем доме в Бухаресте он якобы передал Кнежевичу две тысячи империалов. Показанное фото его резиденции преступник тут же „опознал” – да, в ней проходила встреча! В Белграде же соучастником Будзиловича будто бы и являлся Мамулов, которому поручалось найти „легкого на руку” человека.¹⁵

О Будзиловиче-Грабо скажем здесь кратко. Только то, что в донесении начальству от апреля 1900 г. он по-военному четко написал, как отрезал: „Что касается Кнежевича, то таковой мне совершенно неизвестен”¹⁶, чему не верить у нас нет оснований (к „проверке” и подтверждению его слов мы еще вернемся)... А теперь подробнее о нашем герое.

В июле 1899 г. префект полиции Белграда Риста Бадемлич заявил П.Б. Мансурову, что в организацию покушения был вовлечен драгоман русской миссии И.Г. Мамулов, и это, по словам дипломата, – „первый случай, когда высший сербский чиновник осмелился утверждать подобное” в лицо русскому представителю.¹⁷ Тогда же король Александр

¹⁴ Подробнее о российско-сербских отношениях в конце XIX в. см.: *Јовановић С.* Влада Александра Обреновића. Књ. 2; *Војводић М.* Србија у међународним односима крајем XIX – почетком XX века. Београд, 1988; *Рајић С.* Александар Обреновић: владар на прелазу векова...; *Данченко С.И.* Развитие сербской государственности и Россия (1878-1903 гг.). М., 1996; и т.д.

¹⁵ *Јовановић С.* Влада Александра Обреновића. Књ. 2. С. 102, 107.

¹⁶ Цит. по: *Вишняков Я.В.* Военный фактор и государственное развитие Сербии начала XX века. М., 2012. С. 145.

¹⁷ АВПРИ. Ф. Канцелярия (1899 г.). Д. 17. Л. 93 (П.Б. Мансуров – графу М.Н. Муравьеву. Белград, 22 июля 1899 г.); *Данченко С.И.* Развитие сербской государственности и Россия... С. 362-363.

по секрету сообщил британскому посланнику о наличии у него данных о том, что „отдельные русские <...>, если и не являлись инициаторами атентата, то в любом случае были в нем замешаны или, по крайней мере, знали о подготовке”.¹⁸ Этими данными, судя по всему, считались „изобличавшие” Мамулова показания Стевана Лацковича, бывшего служителя российской миссии, уволенного за кражу! Так, по словам прокурора Василие Симича, „он утверждал, что Мамулов уговаривал его участвовать в покушении, причем не на Милана, а на Александра”.¹⁹ Схожий мотив прозвучал и в письме Р. Бадемлича премьер-министру Владану Джорджевичу („Стеван говорит, что Мамулов предлагал ему бросить бомбу в королей”²⁰), а тот намекнул французскому посланнику, что в заговоре, кроме внутренних, участвовали и внешние силы.²¹ Наконец, министр финансов Вукашин Петрович записал в дневнике лично им слышанное от Лацковича: „Мамулов предлагал мне деньги с целью убийства короля Милана”.²²

Как видим, признания бывшего сослуживца для бедного Иосифа Гавриловича – поистине расстрельные. Однако, все не так страшно: их подлинную (не) „весомость” наглядно иллюстрирует случай с И. Содомским, единственным подданным России, оказавшимся в связи с атентатом в тюремной камере, причем очень оперативно – вечером того же дня! Так вот, с его слов, во время очной ставки Лацкович врал ему „в глаза самым нахальным образом”, утверждая, между прочим, что в здании миссии он „исправлял г. Мамулову какую-то машину”.²³ (Уж не ту ли самую бомбу, ведь арестант имел степень доктора химии?)* А что дальше? Невероятно, но факт – через неделю ему объявили, что он „ни в чем не виновен и свободен”, а затем выпустили из тюрьмы и депортировали в Земун.²⁴ Но закончим с Мамуловым.

¹⁸ *Ристий Љ.* Србија у британској политици 1889-1903. Београд, 2014. С. 308.

¹⁹ *Јовановић С.* Влада Александра Обреновића. Књ. 2. С. 107.

²⁰ Там же.

²¹ *Данченко С.И.* Развитие сербской государственности и Россия... С. 363.

²² *Јовановић С.* Влада Александра Обреновића. Књ. 2. С. 107.

²³ *Раденић А.* Прогони политичких противника у режиму Александра Обреновића (1893-1903). Београд, 1973. С. 751.

* Понятно, что мы куда больше доверяем почтенному доктору наук, чем изгнанному с позором неудачливому вору, который, в связи с подвернувшейся возможностью, получил шанс реализовать свое желание отомстить изгнавшим (в данном случае – оговорить их). Мотив его поступка предельно прозрачен!

²⁴ Там же. С. 768; *Вишняков Я.В.* Военный фактор и государственное развитие Сербии начала XX века. С. 142.

30 июня 1899 г. П.Б. Мансуров докладывал министру иностранных дел графу М.Н. Муравьеву: „Против нештатного драгомана миссии Мамулова, близко знакомого с членами Радикальной партии, был, по достоверным сведениям, издан приказ об аресте, но не решились его исполнить”.²⁵ С одной стороны, интересно, почему? А с другой – вот оно, еще одно его „преступление”: общение с сербскими радикалами, „назначенными” сверху быть виновными в покушении. И впрямь, Иосиф Гаврилович хорошо знал вождей Радикальной партии, особенно двух главных фигурантов дела – с Костой Таушановичем он познакомился еще в бытность на Любичевском конном заводе²⁶, а с Николой Пашичем попозже: тот сохранил в своем архиве две визитки с надписью: „J. Mamoulow. Secretaire-interprete de la Legation imperiale de Russie (Belgrade)”²⁷... И что, за это надо сажать?

* * *

Тем временем прошел год, и 6 июня 1900 г. экс-король Милан отбыл в Вену для завершения переговоров о браке сына с одной из провинциальных немецких принцесс (Шаумбург-Липпе). Сын же, король Александр, преисполненный радости от того, что под благовидным предлогом папеньку удалось выпроводить из страны, вовсю готовился к обручению с гражданкой Драгой Машин. Надвигались большие перемены!

18 июня монарх пригласил П.Б. Мансурова, поведя с ним долгий разговор, в котором (впервые при Павле Борисовиче) затронул вопрос о покушении на короля-отца и „участии” в нем российских подданных. Касаясь Мамулова, он, в передаче Мансурова, подчеркнул, что, „если здание миссии подвергнуто особенно тщательному надзору, то это вызывается не подозрением ко мне, а тем, что в нем проживает личность, внушающая к себе, действительно, недоверие властей, а именно – нештатный драгоман миссии Мамулов”. И затем „король изложил причины, на которых основывается это недоверие”. Однако, „убежденный заранее в беспочвенности подозрений властей, я с радостью увидел, что они действительно не имеют никакого другого основания к обвинению нашего нештатного драгомана, кроме совершенно голословных, весьма нетрудно объяснимых заявлений удаленного за кражу бывшего

²⁵ Раденић А. Прогони политичких противника... С. 753.

²⁶ Там же. С. 335.

²⁷ Архив Србије. Заоставштина Николе Пашића (несређена грађа). Фасц. 8.

канцелярского служителя миссии”. А посему и „отвечал королю, что никак не могу признать убедительными обвинения против нашего нештатного драгомана. Сам король, насколько я мог заметить, *несмотря на свое предубеждение, не считал возможным особенно на них настаивать* (здесь и далее выделено нами. – А.Ш.). Я сказал однако, что, признавая г. Мамулова вполне неповинным в возводимых на него обвинениях, я тем не менее не упустил из виду, что он, к сожалению, навлек на себя нерасположение его величества, и что поэтому я уже думал о подыскании ему другого занятия. Король заметил, что было бы очень хорошо, если бы можно было устроить ему перевод куда-либо, *хотя бы с повышением*”.

Во второй части беседы „его величество перешел к вопросу об участии в деле покушения г. Грабо (полковника Будзиловича). При этом считаю нелишним заметить, что *как в этом случае, так и весьма часто во время разговора король упоминал о своем убеждении в том, что никто из ответственных представителей императорского правительства никакого причастия к делу не имел*. Относительно участия г. Грабо точкой исхода для такого мнения является показание преступника. Кнежевич заявил на допросе, что он имел свидание в Бухаресте с русским <...>. Он описал при этом наружность дома, служившего местом свидания, вполне отвечающую наружному виду дома, занимаемого г. Грабо. Для проверки показаний преступника ему показаны были несколько фотографий”, в том числе резиденции русского полковника, „и он без колебания указал на фотографию последней, как на фотографию дома, в котором он был”. И наконец, в конце беседы Александр выразил желание, „чтобы вышеизложенные сведения повергнуты были на высочайшее воззрение государя императора”.²⁸

Этот разговор (а точнее, его тональность) крайне занимателен. В нем отсутствует былое ожесточение – еще совсем недавно, 1 августа 1899 г., тот же Мансуров писал графу М.Н. Муравьеву, что „по общему впечатлению, озлобление проявляется сильнее у короля Александра, чем у короля Милана”.²⁹ Ныне же, благодушно не настаивая на обвинении русского драгомана и, мало того, желая его „перевода с повышением”, молодой монарх предстает эдаким воплощением христианского всепрощения – ведь, не забудем, „злодей” Мамулов „замышлял” убийство *обоих* королей, а такое не забывается! Да и намеренно повторяемое, что „никто из ответственных представителей императорского правительства никакого причастия к делу не имел”, звучало умиротворяюще. Добавим

²⁸ Раденић А. Прогони политичких противника... С. 830-831.

²⁹ Там же. С. 773.

и критику многих неправильностей в ходе процесса, к примеру, в действиях председателя суда и прокурора, которого коронованный собеседник Мансурова „осуждал в самых резких выражениях”³⁰, и это не могло не вызвать у него удивления, поскольку „ни для кого не тайна, что делом руководили личности, гораздо выше стоящие, чем прокурор”.³¹ Здесь же – яркий психологический штрих: „Король признал недостатки ведения дела, и когда я указал на то, что обвинение в чисто политической части заговора построено было на явно ложных показаниях <...>, его величество заявил, что эти показания были, в конце концов, отвергнуты, и добавил, *с известным стеснением*, что не все было в них ложным”.³² Такая оговорка предельно логична: ведь сразу трудно признаться в том, что весь „иванданский” процесс изначально являлся инсценированным сверху „спектаклем”!

Как бы то ни было, этот важнейший, на наш взгляд, диалог монарха с Мансуровым, нес в себе два смысла. Во-первых (и в главном) успокоительные рассуждения Александра означали ясный сигнал Петербургу – возможен отказ от ассоциировавшегося с личностью Милана Обреновича жесткого курса. Что, накануне помолвки с мадам Машин, выглядело опять же логично. Отсюда и желание донести этот сигнал непосредственно до государя. И во-вторых (на микроуровне), своим снисходительным отношением к Мамулову (который, по версии следствия, покушался и на его жизнь), король косвенно признавал, что ничего подобного, в общем-то, и не было. Иного объяснения у нас нет...

А в начале июля в Белграде началась суматоха, связанная с помолвкой Александра Обреновича с Драгой Машин, попытками (успешными) заручиться поддержкой России в этом политически не столь однозначном деле и, наконец, свадьбой, на которой Николая II в качестве августейшего кума представлял П.Б. Мансуров... Однако за аудиенциями и разговорами с королем о браке, активной перепиской с Петербургом и последовавшими за тем торжествами, Павел Борисович не забывал о своем внештатном драгомане. И когда все улеглось, он (10 августа 1900 г.) отправил новому министру иностранных дел графу В.Н. Ламздорфу послание, где, обеспокоенный уготовленной ему судьбой, описал все его злоключения. В виду важности этого, никем не использованного, документа, мы позволим себе обширно его процитировать.

³⁰ Там же. С. 829.

³¹ Там же.

³² Там же.

Итак: „Я имел уже неоднократно честь доносить вашему сиятельству о затруднительном положении, созданном нештатному драгоману императорской миссии, поручику кавалерии в запасе Мамулову, а отчасти и самой миссии, возведенным на г. Мамулова вполне неосновательным обвинением в участии его, будто бы, в подготовке покушения на жизнь короля Милана и даже короля Александра. Это обвинение <...> основано единственно на доносе бывшего канцелярского служителя миссии, удаленного за воровство. К сожалению, при чрезвычайной легковесности принимавшихся прежним правительством оснований к обвинению заподозренных им лиц и такое ничтожное по своей внутренней цене показание послужило для него достаточной опорой к привлечению имени г. Мамулова к делу покушения. Главным побуждением к этому служило <...> *подозрение в участии в деле императорского правительства* (здесь и далее выделено нами. – А.Ш.) <...>. С обвинениями против наших официальных представителей сербское правительство, не получившее, впрочем, никаких к ним положительных данных, выступить не решилось. Против же г. Мамулова <...> *высказался мне сам король Александр*, пытаясь объяснить положение, принятое сербским правительством в прошлогоднем процессе <...>. Я заявил его величеству, по ознакомлении с сообщенными мне, имевшимися у правительства данными, что не могу признать никакого значения в единственном основании к обвинению г. Мамулова, заключающемся в доносе удаленного канцелярского служащего миссии <...>. *Его величество после того на своем обвинении более не настаивал* <...>.

Такое, *высказанное прежде и другим иностранным представителям*, обвинение создало для г. Мамулова, *без всякой с его стороны вины*, чрезвычайно затруднительное положение. Оно лишало его возможности, например, расписаться в книге по случаю приносимых поздравлений с бракосочетанием его величества, что при уважаемом занимаемом им в обществе положении не могло не быть замечено как самим королем, так и в общественных кругах. С своей стороны, *я не считал себя в праве требовать этого от русского потомственного дворянина и офицера*. Нельзя не считать присутствие г. Мамулова стеснительным и для короля Александра, главным образом, в виду сделанных его величеством неосторожных заявлений <...>. Все вышеизложенное приводит меня к убеждению, что пребывание при миссии г. Мамулова представляет такие стеснительные стороны, которые могут быть нежелательными, в особенности при вступлении в управление ею нового представителя (после отъезда В.В. Жадовского. – А.Ш.).

Г. Мамулов лично вполне сознает это положение и готов подчиниться вытекающему из него решению. При этом возникает, однако, вопрос, возможно ли допустить, чтобы в награду за *ревностную, самоотверженную службу* его можно было, так сказать, выбросить на улицу <...>. Нужно принять при этом во внимание, что на службу при миссии г. Мамулов поступил с обеспечивавшего его места, открывавшего ему возможность на получение пенсии, при сербском государственном коннозаводстве. На службу при миссии он поступил в июне 1898 г., ко времени, когда наступили особенно тяжелые обстоятельства. Вовлеченный при исполнении возлагавшихся на него начальством поручений в особенно близкие отношения с представителями здешней оппозиции, г. Мамулову пришлось затем претерпеть неосновательные заподозривания, видеть своих приятелей арестованными и лишаемыми мест, единственно по обвинению в общении с ним, наконец, знать, что местные власти изыскивают способ арестовать его самого. Понятно, через какие ему приходилось проходить нравственные потрясения, отразившиеся на его здоровье...”. И, наконец, ознакомив адресата с тем, „какую г. Мамулов проявлял в этих трудных обстоятельствах *нравственную выдержку* (как тут не вспомнить эскадронного командира: „Нравственных качеств образцовых”! – А.Ш.) и какое оказывал мне при всем этом содействие”, автор послания ставил точку: „Позволю себе высказать в заключение надежду, что вашему сиятельству угодно будет обратить милостивое внимание на мое ходатайство в пользу г. Мамулова, в настоящее время женатого, в смысле оказания ему денежного пособия при разрешении его от занимаемой им должности нештатного драгомана миссии”³³.

Обратим внимание на то, с каким достоинством, подвергшись клевете, держится И.Г. Мамулов – „потомственный дворянин и офицер”! Что ж, представления о чести на Кавказе были несколько иными, чем в сербской столице. Но завершим с этой историей.

В Петербурге должным образом оценили положение и поведение внештатного драгомана, а равно его „ревностную, самоотверженную службу”, что, как мы увидим далее, всегда являлось отличительной чертой его отношения к делу. Ламздорф принял меры, и 18 января 1901 г. последовало соизволение императора на выдачу Мамулову двух тысяч рублей.³⁴ 14 февраля он получил высочайшее вспомоществование, о чем в МИД была отправлена расписка³⁵...

А совсем незадолго до этого на сцене вновь появился полковник Грабо.

³³ АВПРИ. Ф. Славянский стол. Д. 8811. Л. 6-11 об.

³⁴ Там же. Л. 21.

³⁵ Там же. Л. 26-27.

* * *

Брак Александра с Драгой Машин навсегда расстроил его отношения с отцом. Мало того, молодой король не на шутку опасался поселившегося в Вене родителя. Импульсивный, популярный в чиновных и военных кругах, Обренович-старший мог устроить любую каверзу, особенно новоиспеченной королеве, которую ненавидел до глубины души. Так, по крайней мере, казалось августейшему молодому человеку. И, чтобы держать ситуацию под контролем, он попросил начальника балканской агентуры Департамента полиции полковника Будзиловича (еще недавно обвинявшегося *им же* в подготовке „Иванданского атентата”!) организовать тайную охрану королевской четы*, а также слежку за отцом в Вене. Сочтя предложение сербского монарха выгодным для себя, Петербург дал добро, и жандармский полковник зачастил из Бухареста в Белград.

И здесь приведем подробный отрывок из донесения П.Б. Мансурова графу В.Н. Ламздорфу от 21 ноября 1900 г. о его планах в данной связи: „Основным началом постановки всего дела полковник Будзилович положил то, что *он может иметь доверительные сношения лишь с самим королем, без посредства кого бы то ни было из столь неустойчивых представителей королевского двора или государственного управления* (здесь и далее выделено нами. – *А.Ш.*). По мысли полковника, при дворе должно было бы состоять лицо по личному его выбору для доклада королю сообщений агентов, которые имеют быть назначены г. Будзиловичем. Выбор его остановился на поручике в запасе Мамулове, нештатном драгомане миссии. Последний согласился на это, в виду обещания зачисления его на государственную нашу службу и с известными условиями касательно характера требований, которые имели быть ему предъявлены по роду предполагавшегося его занятия. При

* 25 октября 1900 г. П.Б. Мансуров сообщал Н. Г. Гартвигу (будущему начальнику И.Г. Мамулова): „В Белград приехал из Софии наш агент Вейсман. Был принят королем, который просил выписать полковника Грабо для организации тайной охраны. Он боится в особенности за жену и считает короля Милана способным подготовить против нее покушение. Об этом король говорил и мне, что может служить указанием на отношения между сыном и отцом” (Архив внешней политики Российской империи (далее – АВПРИ). Ф. Политархив. 1900 г. Д. 489. Л. 251-251 об.).

дворе г. Мамулову предполагалось дать официальное место по заведованию конюшенной частью, в виду бывшей его службы кавалерийским офицером и известных в Сербии специальных знаний его по этой отрасли.

Король, которому г. Будзилович сообщил о своей мысли, сначала охотно, как будто, на нее согласился, но, приняв меня впоследствии, высказал мне, что стесняется осуществить ее. Известные происшествия в прошлом году, к которым, к сожалению, сам король Александр так неосторожно привлек имя г. Мамулова, служат достаточным к тому объяснением. Я просил поэтому г. Будзиловича не настаивать более на этой мысли <...>. Г. Будзилович вполне с этим согласился, но в виду того, что у него нет теперь под рукой лица, которое совмещало бы в себе те знания местных условий и языка и те *нравственные обеспечения*, которые представляются со стороны личности г. Мамулова, он заявил, что полная организация дела должна быть им отложена на некоторое время. Полковник Будзилович предполагает пока назначить для наблюдения за королем Миланом специальных агентов, о результатах же своих наблюдений сообщать королю приезжая лично или приписывая своего агента из Софии (Вейсмана. – *А.Ш.*)”.³⁶

Из приведенного текста следует несколько важных выводов. Во-первых, очевидно, что на конец ноября 1900 г. И.Г. Мамулов – все еще внештатный драгоман миссии, т.е. человек с куском хлеба. Во-вторых, он снова подтверждает свои нравственные качества и достоинство, которые проявил год назад в критический для себя момент. И, в-третьих, уже одно пожелание полковника Будзиловича – вчерашнего „заговорщика”! – иметь „*доверительные сношения лишь с самим королем*” (причем по инициативе последнего, иначе зачем тогда обращаться к нему с крайне деликатной просьбой, доверив жизнь королевы) наглядно показывает, что все разговоры об участии России в Иванданском атентате и обвинения „господина Грабо” в его организации, суть не что иное, как, выражаясь народным языком, „липа”!

Однако, не ограничиваясь этим, мы желаем привлечь еще

³⁶ Там же. Ф. Политархив. 1900 г. Д. 489. Л. 334-336 об.

* Донося 4 декабря 1900 г. в Департамент полиции о разговоре с сербским монархом, полковник Будзилович писал: „Всякие предположения о моей причастности к покушению на жизнь Милана развеяны; с королем Александром, у коего я был шесть раз во время моего десятидневного пребывания в Белграде, установлены самые наилучшие отношения” (цит. по: *Вишняков Я.В.* Военный фактор и государственное развитие Сербии начала XX века. М., 2012. С. 154).

несколько столь же (а, может быть, и более) убедительных аргументов в пользу данного тезиса – дабы сделать его совсем неуязвимым...

Итак, для организации „дела”, по словам Будзиловича, „король приказал министру полиции оказывать мне полное содействие и исполнять все мои требования, а равно открыть мне все карты, могущие иметь для меня интерес”.³⁷ Этим человеком оказался начальник Управления полиции Министерства внутренних дел Сербии Таса Миленкович, „первый сербский ученый полицейский”^{*} и, что для нас поистине драгоценно, *писатель*. Кроме того, он был настоящим профессионалом (принципиально стоя в стороне от всяких партий и камарилей), и это признавалось единогласно; а потому в МВД его приглашали все – и либералы, и напредняки, и радикалы, и сам королевский двор. Что в политической практике Сербии являло собой редчайший случай, ибо партия, пришедшая там к власти, немедленно увольняла с государственной службы *всех поголовно* чиновников из партии проигравшей и их людей (вплоть до курьеров), считая казенные должности законным трофеем в политической борьбе и сатисфакцией за принесенные в оппозиции „жертвы”. Такая вот политическая культура сложилась в независимом Королевстве. Но это, к слову. Закончим с Т. Миленковичем.

Очевидно, что он не принадлежал к числу тех „неустойчивых представителей королевского двора или государственного управления”, посредства которых, помнится, так опасался Будзилович. Его редкая в белградском политическом бомонде гражданская независимость и отсутствие партийной (придворной) сервильности вполне позволяет, как нам кажется, довериться дневнику „ученого полицейского”.

Вводя начальника полиции в курс „дела” и заочно знакомя его с Будзиловичем, король окончательно раскрыл карты: „Генерал Грабо – хороший искренний человек. Пользуется полным доверием своего начальства. Передает себя в мое распоряжение и весь к моим услугам. Я могу на него смело рассчитывать. Папа его ненавидит. Знаете про это? Слышали? Папа его подозревает, будто он был замешан в „Иванданском атентате”. Папа тогда очень негодовал и жаловался на Россию”. Ответ

³⁷ Цит. по: Вишняков Я.В. Военный фактор и государственное развитие Сербии начала XX века. С. 154.

^{*} См. название его книги: Т. Миленковић, *Дневник Тасе Миленковића, првог српског ученог полицајца*. Т. I–II, Београд 2000.

Миленковича однозначен и говорит сам за себя: „Зря он жаловался, не имея на то права. Если б Россия действительно хотела устроить покушение, она подошла бы к этому гораздо серьезнее. И никогда не привлекла бы слабака Кнежевича, у которого не оказалось даже нормального оружия”.³⁸

Во время следующего приема монарх вернулся к теме покушения, коснувшись „механизма” расследования: „Знаете ли вы, господин Таса, что папа многие вещи скрывал от меня. Я догадывался, что через Ристу Бадемлича он вмешивается в ход следствия. Уже в первую ночь после покушения радикалы были арестованы по его приказу. А я только завтра узнал, кто оказался в тюрьме. Мне говорили, что вот-вот вспыхнет восстание. Папа постоянно требовал, видя в том единое спасение, введения военно-полевого суда. И я был вынужден согласиться. Вы хорошо знаете, как папа ненавидел радикалов”.³⁹ Почему и „назначил” их главными виновниками! Столь же сильно ненавидя Россию, он „произвел” в оные и ее – напомним, И. Содомский был арестован в тот же вечер, что и радикалы. Все логично: экс-король лично участвовал в „расследовании”, не заботясь о доказательствах и откровенно обманывая сына, а тот, „надувая щеки” перед дипломатами, подписывал акты, порожденные в *воспаленном мозгу отца**. Такой вот, незаконный „законный порядок” – как же: следствие, очные ставки, процесс, приговор!

И далее еще одно свидетельство Тасы Миленковича, которое, с одной стороны, где-то даже забавно (идея русского участия в покушении дезавуирована окончательно и весьма цинично), но с другой, не достойно короля – этим самым цинизмом. Рассорившись с отцом, тот в разговоре с новым русским фаворитом, мстит ему как-то уж очень мелко. Со слов Будзиловича (в передаче Миленковича), Александр во время беседы с ним „начал подробно рассказывать о покушении и о том, как король Милан подозревал его (Грабо)” и даже „показывал фотографию его дома в Бухаресте, о котором говорилось, что именно здесь ковался заговор, и т.д.”.⁴⁰

Перед тем, как снова обратиться к Мамулову, на время оказавшемуся в тени, мы должны отметить, что полковник Будзилович ревностно взялся

³⁸ *Миленковић Т.* Дневник Тасе Миленковића... Т. I. С. 325.

³⁹ Там же. С. 338.

* И это отнюдь не саркастическая метафора автора. Живой свидетель П. Б. Мансуров также писал о „болезненном воображении короля Милана” (См.: А. Раденић, *Прогони политичких противника у режиму Александра Обреновића 1893–1903*, Београд 1973, 759).

⁴⁰ Там же. С. 326.

за порученное „дело”, точнее, за ту его часть, что предполагала организацию слежки за Миланом Обреновичем в Вене. Он нанял помещение прямо напротив апартаментов экс-короля (окно в окно) по *Johannes gasse*, 16 и посадил там двух своих агентов; двоих послал дежурить на железнодорожный вокзал в Вене и двоих с той же целью в Будапешт. Еще один агент следил за пассажирами „Ориент-экспресса”.⁴¹ Оплачивал все король Александр из личных средств. Но эта крепко сшитая полковником комбинация функционировала недолго – 29 января 1901 г. Обренович-папа скончался в Вене от воспаления легких. И, соответственно, необходимость в ней отпала. Финансирование было сокращено, и все теперь ограничивалось охраной королевской семьи в Белграде.

А что же наш внештатный драгоман? В феврале 1901 г. в сербскую столицу прибыл очередной российский посланник Н.В. Чарыков (данные ему в МИДе инструкции датируются 17 января). Он и уволил Мамулова, как это было запланировано ранее (Мансуров оказался почтенным человеком, додержав „обреченного” на жалованьи до приезда нового „хозяина”). И что дальше? Опять же, невероятно, но факт, в донесении поверенного в делах В.В. Муравьева-Апостола-Коробьина от 29 июля 1903 г., которое мы еще процитируем, читаем: „Почти одновременно с приездом действительного статского советника Чарыкова в Белград г. Мамулов был приглашен покойным королем занять должность заведующего придворной конюшенной частью и был представлен в качестве такового его сиятельству графу Ламздорфу в декабре минувшего года”.⁴² Таким образом, скромный поручик запаса занял-таки должность обер-шталмейстера двора его величества, как бы то звучало по русской „Табели о рангах”. Причем, что следует особо отметить, его „приглашение покойным королем” означало одно: данное назначение не было политически ангажированным – как предполагалось ранее Будзиловичем, и он не вошел в число агентов Департамента полиции, определенных для охраны, поскольку, во-первых, все исследователи, изучавшие данный сюжет (Сюзанна Раич, Я.В. Вишняков,

⁴¹ Там же. С. 330, 354.

* В декабре 1902 г. министр иностранных дел России граф В. Н. Ламздорф посетил Сербию и провел переговоры с королем Александром в Нише. Во время краткой остановки в Белграде, ему, кроме всего прочего, был представлен и „управляющий конюшенной частью Иосиф Мамулов”, получивший по случаю министерского визита орден Св. Станислава 2-й степени (АВПРИ. Ф. Славянский стол. Д. 9622. Л. 2 об.).

⁴² АВПРИ. Ф. Славянский стол. Д. 8811. Л. 29 об.

В.Б. Каширин), никогда не обнаруживали его имя в списках означенной структуры, а во-вторых, когда охрана русскими сербского монарха была снята, Мамулов оставался на месте – вплоть до Майского переворота 1903 г., покончившего с Обреновичами... Как видим, былая „стеснительность” короля Александра быстро исчезла, а вместе с ней и последние намеки на участие нашего героя в „Иванданском атентате”. Тем самым, вопрос был исчерпан, вот и мы его закрываем.

* * *

А теперь, уже без всякого детектива, бросим взгляд на дальнейшее пребывание И.Г. Мамулова в Сербии. Оно того явно заслуживает.

Как мы уже упомянули, с начала 1901 и по май 1903 г. он являлся начальником конюшенной части двора сербского короля. Свершился Майский переворот, и Муравьев-Апостол-Коробьин пишет товарищу министра иностранных дел князю В.С. Оболенскому-Нелединскому-Мелецкому: „Между разными лицами, невинно пострадавшими от недавней насильственной перемены династии Обреновичей, находится, между прочим, и один русско-подданный, а именно – некто И.Г. Мамулов, русской армии поручик в отставке (неверно, пока в запасе. – *А.Ш.*). Судьба забросила его в Сербию десять лет назад. Скоро оцененный здесь по достоинству, и в особенности за свои познания и опыт в деле коневодства, г. Мамулов до самого последнего времени пользовался расположением как русской миссии, так и двора. Приглашенный в смутное милановское время сначала тайным советником Жадовским, а за сим статским советником Мансуровым выполнять обязанности драгомана при нашей миссии, г. Мамулов *заслужил полное доверие и одобрение этих лиц, не раз имевших случай высказываться в этом смысле и позднее* (выделено нами. – *А.Ш.*) <...>. Однако, события 29 мая принесли ему самые горькие плоды. Весь личный состав двора был немедленно смещен (а как же, новые хозяева пришли! – *А.Ш.*), и такая же участь постигла г. Мамулова. Лишившись своего насущного хлеба, уже немолодой, женатый на бедной сербке, и имея двух детей, наш единственный соотечественник очутился почти в отчаянном положении. Как не сербский подданный, он не имеет права на пенсию и принужден в настоящее время жить со всей семьей на 200 динар в месяц.

В таком-то состоянии г. Мамулов обратился ко мне за помощью, предлагая вновь свои услуги для служебных дел миссии. Не считая себя

в праве оставить единственного русско-подданного, бывшего здесь на королевской службе, без помощи, я позволил себе на время отсутствия г. посланника и второго секретаря миссии, т.е. на два месяца, пригласить г. Мамулова, за ежемесячную плату в 200 динар, помогать мне по особо секретным делам и справкам. Его опыт и обширные знакомства в военных и гражданских кругах Сербии являются, в настоящее трудное время в Белграде, особенно ценными для императорской миссии”.⁴³ Разрешение задействовать Мамулова на два месяца из российской столицы было получено.

Ну, а затем (талант не пропьешь!), как Тасу Миленковича при всех режимах звали на службу в сербское МВД, так и Мамулова, после переворота и временной подработки в русской миссии, вновь пригласили на пост шталмейстера (уже при новом монархе Петре Карагеоргиевиче). Варшавский обер-полицмейстер в отношении от 15 апреля 1904 г. с просьбой к Мамулову „сообщить место своего проживания” (речь шла о воинском учете) так и означил его „состоящим в должности заведывающего конюшенной частью двора его величества короля сербского”.⁴⁴

Служба Иосифа Гавриловича в „конюшенной части” короля Петра длилась, однако, недолго. Уже 4 апреля 1905 г. сменивший Н.В. Чарыкова на посту посланника К.А. Губастов доносил в МИД: „Четыре года назад <...> г. Чарыков, уволив г. Мамулова от должности драгомана, не заменил его другим лицом. Отпускаемая же сумма на этот предмет (ставка внештатного драгомана. – *А.Ш.*) была предоставлена командированным в Белград для усиления личного состава миссия чиновникам министерства. Ныне <...> я признаю необходимым для пользы службы восстановить должность драгомана миссии, как она была прежде, и желаю пригласить для этого г. Мамулова, *известного мне с самой хорошей стороны* (выделено нами. – *А.Ш.*), прекрасно владеющего сербским языком и знакомого со всеми местными условиями. Одновременно с драгоманскими обязанностями, он будет, без особого вознаграждения, заведовать хозяйственной частью миссии и смотреть за исправным состоянием дома”.⁴⁵

На полях донесения Губастова директор Азиатского департамента и будущий начальник Иосифа Гавриловича Н.Г. Гартвиг начертал: „Препятствий не встречается”.⁴⁶ Таким образом, состоялось второе вхождение нашего героя в дипломатическую службу (по технической ее части). Отныне и до конца 1915 г. он без лишних стрессов трудился в

⁴³ Там же. Л. 29-30.

⁴⁴ Там же. Л. 59.

⁴⁵ Там же. Л. 32.

⁴⁶ Там же.

русской миссии на привычной должности внештатного драгомана, одновременно исполняя обязанности ее коменданта...

Как протекала его служба до Великой войны, мы не знаем. Но, когда загремели „августовские пушки“, имя Мамулова вновь всплывает в источниках, в частности, в мемуарах секретаря миссии и поверенного в делах В.Н. Штрандтмана и сменившего на посту посланника внезапно умершего в июле 1914 г. Гартвига князя Г.Н. Трубецкого. Оценки его личности и деятельности – все те же, в суперлативе.

Так, Штрандтман, переправив в том же июле 1914 г. российскую миссию из Белграда в Ниш – временную столицу Сербии в 1914–1915 гг., пребывал в страшной запарке (что диктовалось внешнеполитическими обстоятельствами). Мамулов же, отпущенный покойным Гартвигом на отдых, находился в России. Его возвращения в Ниш ждали как манны небесной. И, наконец, дождались! Штрандтман пишет: „В четверг, 9 августа, из отпуска приехал дельный и работающий драгоман Иосиф Гаврилович Мамулов. При количестве нашей работы, его появление было очень отрядным событием, которое приподняло дух моих сотрудников, изнемогавших под тяжестью бесконечного количества шифрованных телеграмм, получаемых из разных концов Европы и отправляемых мною, главным образом, в Петербург“.⁴⁷ И далее: „С прибытием Мамулова моя работа была в значительной степени упрощена. Я мог положиться на него в некоторых вопросах внутренней и экономической политики. Он имел полезные связи в сербских кругах, будучи женат на сербке из белградского общества. Благодаря ему, я выгадывал некоторое количество свободного времени, которое мною посвящалось прогулкам, необходимым для самочувствия“.⁴⁸

25 ноября 1914 г. в Ниш на должность посланника прибыл князь Г.Н. Трубецкой. А в сентябре 1915-го бывший поверенный в делах В.Н. Штрандтман выехал в Рим, где занял пост первого секретаря русского посольства... Знакомясь с личным составом миссии, новый шеф писал позднее в мемуарах (в части нас касающейся): „Очень ценным для меня человеком был драгоман миссии Мамулов, кавказец, бывший кавалерийский

⁴⁷ Штрандтман В.Н. Балканские воспоминания / Подгот. текста А.Л. Шемякина. М., 2014. С. 342.

⁴⁸ Там же. С. 343–344.

* Относительно „знал всех и все его знали“, Трубецкой приводит характерный эпизод. „По пути из Кралева в Рашку мы все время опережали и встречались с пестрой толпой всех возрастов, положений и национальностей. Мамулов, сидевший со мной и знавший положительно всех в Сербии, поминутно здоровался

офицер, уже двадцать лет пробывший в Сербии и знавший всю ее подноготную. Он говорил по-сербски как серб, знал всех, и все его знали*, и был прекрасный знаток лошадей*, что впоследствии сослужило мне немалую службу при нашем отступлении из Сербии”.⁴⁹

Само же это отступление осенью-зимой 1915-1916 гг. („Сербская Голгофа”) было крайне тяжелым. Для всех – остатков сербской армии, беженцев, русской миссии. Ее глава, кстати говоря, получил из Петербурга предписание „разделить участь сербского правительства” и „не покидать последнего, оставаясь все время при нем”.⁵⁰ Что означало, по словам историка, „готовность пожертвовать собственной жизнью”.⁵¹ Однако, приказы не обсуждаются, и князя Трубецкого в переходе через албанские горы под непрерывными обстрелами сопровождали двое – эксконсул в Белграде Емельянов и драгоман миссии Мамулов, который держал себя геройски. Всего один пример. Как вспоминал Трубецкой, на пути по Албании „нам был оставлен грузовой автомобиль, но никто не решился ехать в нем ночью, и все заночевали в хане, кроме Мамулова, который, забрав все наши вещи, храбро пустился в путь на грузовике, у которого не было даже фонаря. Когда он мне рассказывал про свое путешествие, то мне казалось, что это один из самых жутких эпизодов нашей дороги...”.⁵²

И воздалось им за деяния их!

16 января 1916 г. министр иностранных дел России С.Д. Сазонов, явно с подачи князя Г.Н. Трубецкого, обращался к военному министру А.А. Поливанову: „Военные действия, происходившие на Балканском полуострове, создали особенно тяжёлые условия деятельности для чинов учреждений Министерства иностранных дел в пределах Сербского королевства <...>. К числу таковых чинов относятся консул в Белграде,

и называл мне попадавших на пути” (Г. Н. Трубецкой, *Русская дипломатия 1914–1917 гг. и война на Балканах*, Монреаль 1983, 188).

* Трубецкой в мемуарах отзывался о нем, как о „профессоре верховой езды”, (Там же., 193).

⁴⁹ *Трубецкой Г. Н.* Русская дипломатия 1914-1917 гг. и война на Балканах. Монреаль, 1983. С. 80.

⁵⁰ Цит. по: *Кузнецов А.И.* Предисловие редактора // Министерство иностранных дел России в годы Первой мировой войны. Сборник документов / Председ. ред. колл. С.В. Лавров. Тула, 2014. С. 13; *Трубецкой Г.Н.* Русская дипломатия 1914-1917 гг. и война на Балканах. С. 238.

⁵¹ *Кузнецов А.И.* Предисловие редактора... С. 13.

⁵² *Трубецкой Г.Н.* Русская дипломатия 1914-1917 гг. и война на Балканах. С. 208.

надворный советник Емельянов, нештатный драгоман императорской миссии в Сербии, штабс-ротмистр в отставке, переименованный в чин коллежского секретаря*, Мамулов и второй секретарь той же миссии надворный советник, в звании камер-юнкера, Зарин. Из них гг. Емельянов и Мамулов несли свою службу во время трехкратного наступления австрийцев на Сербию, причем во время пребывания императорской миссии в Сербии в Нише, постоянно подвергались опасности заразиться пятнистыи и брюшным тифом, свирепствовавшим в городе”.

И далее: „Во время наступления австрийцев на сербскую армию им приходилось при эвакуации сербского правительства и дипломатического корпуса, сопровождая главную квартиру, пробираться по узким тропинкам, проходивших по склонам гор, через расположение находившихся в восстании албанских племен, постоянно подвергаясь, наряду с отступавшей сербской армией, действию неприятельского огня <...>”.

И наконец: „Ввиду таковых исключительных обстоятельств, при коих названные гражданские чины, верные служебному долгу, проявили подвиги мужества, я полагал бы справедливым всеподданнейше ходатайствовать перед его императорским величеством о пожаловании” им „ордена Св. Владимира 4-й степени с мечами, но без банта***”.⁵³ Высочайшее пожалование состоялось, и *гражданин* Мамулов стал кавалером *боевой* награды. Случай в истории дипломатии уникальный!

Почти весь 1916 год он провел в Петрограде, служа канцелярскими чиновником Второго политического (Ближневосточного) отдела МИД. Наконец, 16 ноября состоялось решение министерства об откомандировании его „в российскую императорскую миссию при сербском правительстве”. Но высшее начальство мыслило иначе – на тексте решения красным карандашом начертано: „А.А. Нератов (товарищ

* Судя по всему, достигнув предельного для пребывания в запасе возраста, Мамулов был уволен в отставку, причем с повышением в чине, что являлось поощрением. Воинское же звание штабс-ротмистр (эквивалентное штабс-капитану в пехоте и артиллерии) соответствовало гражданскому чину X класса – коллежский секретарь.

** С 1857 г. офицеры за боевые подвиги получали знаки ордена Св. Владимира 4-й степени с мечами и бантом, в отличие от находившихся на театре военных действий гражданских чиновников, награждавшихся означенными знаками только с мечами (без банта).

⁵³ Министерство иностранных дел России в годы Первой мировой войны... С. 752-753.

⁵⁴ АВПРИ. Ф. Славянский стол. Д. 57. Л. 1.

министра иностранных дел. – *А.Ш.*) на это не согласился”.⁵⁴ Не желая лишаться столь ценного сотрудника...

И это последнее упоминание об Иосифе Гавриловиче. Что с ним было дальше, и как сложилась его судьба после Октября 1917 г., нам не известно. По крайней мере, пока!

* * *

Когда-то, описывая убийство во время Майского переворота сербского военного министра и *георгиевского кавалера*, генерала Милована Павловича, оболганного затем новой властью и лояльной Карагеоргиевичам историографией, мы констатировали, что русские источники позволили „восстановить подлинную картину трагедии, и из-под наслоений клеветы „победителей“, будто водяной знак на бумаге, проявился лик храброго боевого генерала, уже смертью своей доказавшего, что отнюдь не зря в свое время он был удостоен высшей военной награды России”.⁵⁵ Вот и сейчас мы старались подтвердить доброе имя И.Г. Мамулова – „русского потомственного дворянина и офицера”, кавалера высокого *боевого* отличия!.. Уже одни эти „анкетные данные” говорят о многом, что, думается, следует учитывать и нашим сербским коллегам.

⁵⁵ *Шемякин А.Л.* Убийение генерала Павловича. Как расстреливали в Белграде георгиевского кавалера // *Родина*. 2007. № 9. С. 68.

Андреј Л. Шемјакин

**РУСКИ ЧОВЕК НА БАЛКАНУ:
СРПСКА ОДИСЕЈА ПОРУЧНИКА МАМУЛОВА (1893-1915)**

Резиме

У чланку аутор покушава да реконструише биографију Јосифа Гавриловича Мамулова – руског коњичког поручника у резерви, који је проживео у Србији 22 године (1893–1915), од којих је 13 година радио у Руском посланству у Београду, као драгоман. Био је ожењен госпођом Емилијом Сташевском – Српкињом по мајци (отац јој је био Пољак). Имајући у виду да су српски историчари увек сматрали и даље сматрају, да је 1899. године „Мамулов врбовао поједине личности за атентат на краља Милана, а по неким сведочењима и за краља Александра”, аутор, ослањајући се пре свега на досад непознату руску грађу, доказује да је то мит. Руски племић и официр, који се херојски понашао током Српске голготе, зашта је и добио високо војно одликовање од Руске владе, по дефиницији (не говорећи о другим чињеницама, наведеним у чланку) није могао играти толико ниску „историјску” улогу.

Кључне речи: Јосиф Г. Мамулов, Ивандански атентат, Милан Обреновић, Александар Обреновић, пуковник Александар И. Будзилович (Грабо), Павле Б. Мансуров, Руско посланство у Београду, Српска голгота.

Чланак примљен: 30. 04. 2015.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 24. 06. 2015.

Јована БЛАЖИЋ ПЕЈИЋ*
Историјски институт
Београд

РУСКА СЛОВЕНСКА ДОБРОТВОРНА ДРУШТВА И СРПСКО ПОДВОРЈЕ У МОСКВИ (1874–1917)**

Апстракт: Српско подворје у Москви, као замисао српског митрополита Михаила, настало је из потребе снажења српско-руских односа и пружања подршке српском националном покрету. У периоду од отварања, па све до 1917. године, старешине Подворја одржавале су везе са руским интелектуалцима који су показивали интересовање за словенске народе. Наш задатак биће да прикажемо сфере деловања Подворја Српске православне цркве у Москви, као и везе које су његове старешине одржавале, прво са московским словенофилима, касније и са московским неославистима, и то у периоду од његовог отварања па све до почетка Првог светског рата. У зависности од степена присутности словенске идеје у друштвеном животу Руске империје, рад Српског подворја у Москви представимо у три раздобља: доба снажног деловања московских словенофила, доба кризе словенофилског покрета и доба неославизма.

Кључне речи: Српско подворје у Москви, митрополит Михаило, Србија, Московски словенски комитет, словенофилство, Нил Александрович Попов, Николај Николајевич Дурново, неославизам, Русија.

I

Српско подворје у Москви,¹ као представништво Српске митрополије, отворено је 13. децембра 1874. године. Оно је основано по узору на остала постојећа подворја у Москви, која су, према црквеној традицији,

* jovana.blazic@iib.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије: *Европа и Срби (1804–1918): подстицаји и искушења европске Модерне* (Ев. бр. 177031).

¹ Више о Српском подворју у Москви: Јеромонах Платон (Јовановић), *Српско подворје у Москви*, Београд 1901; Исти, *Сербское подворье в Москве: краткий*

имале аутокефалне православне цркве и поједини светогорски манастири, и као такво, његово отварање представљало је озбиљан политички подухват, као отварање првог званичног српског представништва у Русији.

Иницијатива о отварању Српског подворја у Москви потекла је од стране српског митрополита Михаила, за време његове посете Москви у јесен 1869. године. На седници Московског словенског комитета,² на којој је присуствовао као члан,³ митрополит Михаило изнео је предлог да Српска митрополија добије своје подворје у Москви. Московски словенски комитет подржао је његов предлог и веома брзо, њихов активни члан, Николај Николајевич Дурново⁴, саставио је пројекат о отварању.

исторический очерк, Москва 1902; В. Ф. Козлов, *Сербское подворье в Москве*, Московский журнал 5 (1999) 53–57; П. Пузовић, *Подворје српске цркве у Москви*, Српско-руски односи од почетка XVIII до краја XX века : зборник радова са Међународног научног скупа одржаног у Српској академији наука и уметности у Београду од 23–25. септембра 2010. године, уредио М. Војводић, Београд 2011, 77–93; Л. В. Кузьмичева, *Открытие Сербского Подворья в Москве в 70-е годы XIX века*, Историки-слависты МГУ 8. Славянский мир: в поисках идентичности. В ознаменовании 70-летия кафедры и 175-летия учреждения славистических кафедр в университетах Российской империи, Москва 2011, 301–313.

² О седници која је одржана 14/26. октобра више у: *Пастир* : лист за науку и књижевност духовног садржаја 28, Како је наш високопреосвештени г. митрополит посетио словенски комитет у Москви (извађено из „сувременој летописи“) (10. новембар 1869).

³ Митрополит Михаило изабран је за члана Московског словенског комитета фебруара 1868. године: *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 6. април 1868*, Москва – Србија, Београд – Русија : документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, приредили М. Јовановић, А. Тимофејев, Л. Кузмичева и Е. Иванова, Москва 2011, 232–233.

⁴ Николај Николајевич Дурново (1842–1919), био је пореклом из племићке породице. Школовао се у Првом московском кадетском корпусу и убрзо био произведен за официра. Међутим, није се у томе пронашао и шездесетих година XIX века окреће се књижевности и журналистици. Сматран је за великог пријатеља Срба. Сам наводи да је три пута боравио у Србији, док је нама познато да је у посети српској престоници био 1891. и 1901. године. Када је 1901. године посетио Београд, примљен је у аудијенцију код српског краља. Те посете учиниле су да се упозна са истакнутим Србима тога времена. Био је у преписци са Матијом Баном, Ђорђем Генчићем, Алимпијем Васиљевићем, Пантом Срећковићем, Стојаном Новаковићем, Николом Пашићем, Нићифором Дучићем, Драгутином Илићем и др. Са митрополитом Михаилом одржавао је пријатељске односе: Н. Н. Дурново, *К истории сербско-турецкой войны 1876 года*, Исторический вестник 75 (1899) 533; С. И. Данченко, *Материалы архива Н. Н. Дурново по истории российско-*

Везано за ову посету, обер-прокуратор Светог Синода Руске православне цркве и министар просвете Дмитриј Андрејевич Толстој истакао је „да посета митрополита Михаила и његова братска дружба са руским духовништвом неће остати без узајамне користи духовне и за српску и за руску цркву, него ће имати за обе благотворног послетка за потоња времена“.⁵

Након пораза у Кримском рату (1853–1856), нови спољнополитички курс Руске империје подразумевао је брз опоравак земље, споља и изнутра, и њено враћање на међународну европску позорницу. При томе, као могући ослонац, видели су балканске народе. Руски министар спољних послова Александар Михайлович Горчаков подржао је предлог московске интелигенције, углавном московских словенофила, и 25. јануара 1858. године основан је Московски словенски комитет. Друштвена организација основана ради помоћи словенским народима, под османском и хабзбуршком влашћу, у црквеном, културно-просветном и економском погледу, стављана је под надзор Азијског департмана Министарства спољних послова. За време седме и осме деценије XIX века, а нарочито од 1868. године, Московски словенски комитет проширио је своје деловање и веома активно подржавао и помагао националне покрете на Балкану.⁶

Од друге половине 1867. године, српско-руски односи нису добро стајали. После атентата на кнеза Михаила Обреновића, на српски престо постављен је малолетни кнез Милан, уместо кога је владало Намесништво, које је предводио Миливоје Петровић Блазнавац. Намесништво није уживало поверење руске владе, и односи Србије и Русије додатно су заоштрени. Други намесник, Јован Ристић, преко митрополита Михаила, у неколико наврата током 1868. и 1869. године покушавао је да те односе изглади. Један од покушаја, било је и путовање митрополита Михаила у Русију.

сербских связей в XIX в. Публикация, Славяне и Россия : к 110-летию со дня рождения С. А. Никитина : сборник статей, под ред. И. В. Чуркиной, С. И. Данченковой и М. М. Фроловой, Москва 2013, 756–762.

⁵ Извештај обер-прокуратора Св. Синода руског, пошто је наш г. митрополит походио Русију, *Православље* : часопис духовни 3 (1873) 132–133.

⁶ Више о раду руских словенских добротворних комитета: С. А. Никитин, *Славянские комитеты в России в 1858–1876 годах*, Москва 1960; Ц. Генев, *Славянските комитети в Русия и българското освободително дело (1858–1878)*, София 1986; С. Терзић, *Руски словенофили и српско питање (1856–1878)*, Српско-руски односи од почетка XVIII до краја XX века, 101–102. А. Андреев, *Руските славянски комитети и българското възрожденско общество (1857–1878)*, Велико Търново 2014.

Октобра и новембра 1869. године, митрополит Михаило, у пратњи архимандрита Нићифора Дучића и игумана Јосифа, посетио је руске градове, Кијев, Москву и Петроград. Званичан повод његове посете била је прослава педесетогодишњице Кијевске духовне академије, где је својевремено студирао.⁷ Где год да се појавио, митрополита Михаила су срдечно дочекивали, нарочито руски словенофили у Москви и Петрограду. У Србију, вести са путовања, стизале су преко архимандрита Дучића, који је Јовану Ристићу писао „да ће овај његов пут од велике користи бити за нашу општу ствар“.⁸

Према пројекту Николаја Дурнова, који је настао нешто пре 1. новембра 1869. године, Српско подворје замишљено је као спона и центар који ће да окупља све Србе у Москви. Оно је имало задатак да, како Србима, тако и Бугарима, пружи подршку у црквеном, културно-просветном и економском погледу. Предвиђено је да се помаже српско и бугарско свештенство које допућује у Москву, и да се стара о српским и бугарским питомцима и питомицама у московским образовним институцијама. У погледу просвете, могло је да рачуна на подршку и помоћ Московског словенског комитета. Српско подворје налазило се у надлежности Српске митрополије и српски митрополит, из редова архимандрита, вршио је одабир старешине, и истовремено управљао прерасподелом прилога „по српским и бугарским земљама“ у црквене и културно-просветне сврхе. За место отварања Српског подворја у Москви предложена је црква Св. бесребреника Кира и Јована, која се налазила у улици Сољанка бр. 6.⁹

Преговори око отварања Српског подворја у Москви трајали су нешто више од пет година. С једне стране, Српска митрополија била је аутономна и налазила се под ингеренцијом Цариградске патријаршије, која је већ имала своје подворје у Москви, а с друге стране, стајали су нетрпељивост и неповерење између српске и руске владе, и такво стање у односима Кнежевине Србије и Руске империје задржало се све до јесени 1871. године, до посете кнеза Милана руском цару у Ливадији, када су

⁷ С. Димитријевић, *Михаило архиепископ београдски и митрополит Србије, као православни јерарх, Србин, Словен и немар Југословенства*, Београд 1933, 25.

⁸ Архив Српске академије наука и уметности (даље: АСАНУ), Заоставштина Јована Ристића (даље: ЈР), XXVI/12. *Архимандрит Нићифор Дучић – Јован Ристић, Петроград, 26. октобар 1869.*

⁹ *Пројекат члана Московског словенског комитета Н. Н. Дурнова оснивања Српског подворја у Москви, [1869]*, Москва – Србија, Београд – Русија : документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 282–285.

односи нормализовани. Спорна питања била су преузимање цркве и избор старешине. Све послове везане за отварање Српског подворја, митрополит Михаило поверио је Московском словенском комитету, на првом месту, његовом секретару Нилу Александровичу Попову.

Први корак ка отварању Српског подворја у Москви начинио је Михаил Петрович Погодин, руски професор и председник Московског словенског комитета, када се новембра 1870. године за дозволу обратио обер-прокуратору Св. Синода Дмитрију Толстоју.¹⁰ Већ наредног месеца, то је учинио и сам митрополит Михаило.¹¹ У званичном писму Св. Синоду, децембра 1870. године, митрополит Михаило истакао је да би Српско подворје у Москви требало постојати ради бољег јединства и дружења православних Словена на југу са Русијом и ради помоћи српској цркви од стране руског народа. Истакао је да Подворје треба „да сачува контакт са свим земљама у којима живе Срби православне вероисповести, и како би се подржао користан утицај из Београда, за шта је Београду потребна помоћ и подршка Русије“.¹² Св. Синод поставио се веома благонаклоно према предлогу, али је око дозволе морао да се консултује и са Министарством спољних послова, да провери да ли можда са њихове стране постоје неке препреке.¹³

Јуна 1872. године Св. Синод издао је дозволу, а Московска епархијална управа решила је да уступи цркву Св. бесребреника Кира и Јована Српском подворју, све са кућом, за коју је требало да се исплати сума у висини од 10.000 рубаља.¹⁴ По добијању вести из Москве, митрополит Михаило обратио се Јовану Ристићу за новац и овлашћење српске владе да изјави Св. Синоду да прима цркву¹⁵: „Лепо вас молим да будете добри урадити да се предлог прими, јер ће бити врло корисно за нас, да ми тамо имамо своју цркву и своје имање“.¹⁶

¹⁰ Государственный архив Российской Федерации (даље: ГАРФ), Ф. 1750, Оп. 1, Д. 79, Л. 56–56 об. Д. А. Толстој – М. П. Погодин, 30. октобар 1870.

¹¹ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 81, Л. 4–4 об. Митрополит Михаило – Д. А. Толстој, Београд, 12. децембар 1870.

¹² Митрополит Михаило – Св. Синод Руске православне цркве, Београд, 12. децембар 1870, Москва – Србија, Београд – Русија : документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 289–290.

¹³ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 81, Л. 10–11. Ј. В. Толстој – П. Н. Баћушков, Петроград, 3. јун 1871.

¹⁴ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 81, Л. 30–30 об. П. Н. Стремоухов – Н. П. Шишкин, 2. јун 1872.

¹⁵ АСАНУ, ЈР, XXVI/13. Митрополит Михаило – Јован Ристић, Београд, 16. октобар 1872.

¹⁶ АСАНУ, ЈР, XXVI/13. Митрополит Михаило – Јован Ристић, Београд, 19. новембар 1872.

Српска влада издвојила је потребан новац, своту од 3.000 дуката. Преко Азијског департмана МИД, априла 1873. године, новац је стигао у Московски словенски комитет.¹⁷ Пошто су се стекли сви неопходни услови, маја 1873. године стигло је решење Св. Синода, да се, по одобрењу руског цара Александра II, црква Св. бесребреника Кира и Јована предаје Српском подворју у Москви.¹⁸

Када се поставило питање избора старешине, Николај Дурново, који је важио за стручњака за московска подворја,¹⁹ саветовао је да треба одабрати архимандрита који је познат руским духовним властима и који је образован, и, предложио је Василија Пелагића и Серафима Перовића.²⁰ Међутим, први избор митрополита Михаила пао је на архимандрита Нестора²¹. Планирали су да већ пролећа 1873. године буде у Москви, али је званично одобрење Петрограда изостало.²² Посредством руског конзула у Београду Николаја Павловича Шишкина, до Петрограда су се пронеле гласине да архимандрит Нестор није права особа за то, да је либерал, да води живот који је буран, не само за духовно, већ и за световно лице,²³ као и да „круже приче“ да је, као ректор Богословије, проневерио одређену своту новца и да не заслужује да буде старешина Српског подворја у Москви. Истовремено, Шишкин је пренео митрополиту Михаилу да му је директор Азијског департмана, Петар Николајевич Стремоухов, замерио

¹⁷ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 81, Л. 40. *Протојереј Јован Загорски – Н. А. Попов, 9. април 1873.*

¹⁸ Јеромонах Платон, *нав. дело*, 14; Л. В. Кузьмичева, *нав. дело*, 307.

¹⁹ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 77, Л. 9–10 об. *Н. А. Попов – Н. А. Зубков, 21. мај 1874.*

²⁰ *Н. Н. Дурново – Н. А. Попов, [после 16. октобра] 1872, Москва – Србија, Београд – Русија : документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 293–294.*

²¹ Нестор (Никола) Поповић (1833–1884), епископ нишки (1883–1884). Након завршене Богословије у Београду, своје школовање наставио је у Русији. На лични захтев, ради учења језика, првобитно је боравио у Кијевској духовној семинарији (1856–1859), да би, потом, завршио и Кијевску духовну академију (1859–1863). По завршетку студија, вратио се у Кнежевину Србију и већ 1868. године постаје професор на Београдској богословији, убрзо и ректор. У јануару 1873. замонашио се и кроз месец дана добио је архимандритски чин.

²² *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 30. јул 1873, Москва – Србија, Београд – Русија : документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 302–303.*

²³ Архив внешней политики Российской империи (даље: АВПРИ), Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11093, Л. 29–30 об. *Н. П. Шишкин – П. Н. Стремоухов, Београд, 23. јун 1873.*

на понашању,²⁴ па се српски митрополит озбиљно забринуо да се све то може одразити на отварање Подворја.²⁵ Како би се спор превазишао, Московски словенски комитет затражио је помоћ од руског посланика у Цариграду грофа Николаја Павловича Игњатијева.²⁶ Једно време, митрополит Михаило, мислио је да за старешину постави архимандрита Вићентија, игумана манастира Враћевшнице, који је у међувремену постављен за ужицког епископа.²⁷

Питање старешине решено је новембра 1873. године, када је на ту дужност постављен архимандрит Сава (Грбовић), игуман манастира Горњак.²⁸ За његовог помоћника одређен је јеромонах Теофил, који је од августа 1873. године боравио у Москви ради учења руског језика.²⁹ Маја 1874. године архимандрит Сава допутовао је у Москву и већ 6. јуна званично преузео Српско подворје у Москви. Када се све уредило везано за отварање Подворја, митрополит Михаило се свесрдно захвалио Михаилу Погодину за њихову помоћ, и том приликом, нагласио да ће се молити „да Подворје Српске митрополије у Москви послужи великој идеји која је међу искреним пријатељима Словена присутна од почетка XIX века, нарочито с почетка његове друге половине“, као и да ће се молити „да оно буде спона љубави међу братским народима и да оно учини боље упознавање међу њима“.³⁰

Како је црква Св. бесребреника Кира и Јована саграђена још у XVIII веку, и до момента преузимања од стране Српске митрополије

²⁴ Митрополиту Михаилу замерено је „дружење са либералима“, избор архимандрита Нестора за старешину и инцидент који се догодио са двома српским питомицама у Петрограду.

²⁵ *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 15. јун 1873*, Москва – Србија, Београд – Русија : документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 301–302.

²⁶ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 81, Л. 43 – 44. *Н. П. Игњатијев – Московски словенски комитет, 4. мај 1873.*

²⁷ АСАНУ, ЈР, XXVI/13. *Митрополит Михаило – Јован Ристић, Београд, 11. септембар 1873*; АСАНУ, 9327, Књ. 4, Л. 651. *Дневник Милана Ђ. Милићевића (30. јун 1873–31. децембар 1874), 5. септембар 1873.*

²⁸ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11093, Л. 61–61 об. *Н. П. Шишкин – Азијски депарتمان МИД, 9. новембар 1873.*

²⁹ *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 12. август 1873*, Москва – Србија, Београд – Русија : документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 303–304.

³⁰ Российский государственный архив литературы и искусства (даље: РГАЛИ), Ф. 373, Оп. 1, Ед. хр. 243, Л. 1–1 об. *Митрополит Михаило – М. П. Погодин, Београд, 6. мај 1874.*

петнаест година била затворена, па стога, и веома запуштена,³¹ наредни корак било је уређивање и опремање, за шта се такође обраћало Московском словенском комитету.³² Нил Попов, да би руску публику упознао са постојањем Српског подворја у Москви и уопште са стањем српске цркве у Кнежевини Србији, објавио је брошуру *Нынешнее состояние православной церкви в Сербии*, у којој је позвао читаоце да своје прилоге доставе архимандриту Сави.³³

Према упутству о управљању, сви приходи и расходи Подворја били су под надзором специјалне комисије коју су чинили црквени тутор, члан Московске конзисторије и члан Московског словенског комитета.³⁴ Црквени тутор помагао је старешини у вођењу имања и благајне, и истовремено чинио велике прилоге. Да би се Подворје што пре довело у ред, било је потребно добити „доброг и богатог татора“, који би се побринуо за његове потребе, па је тражена помоћ московских словенофила.³⁵ У то време, велики прилог Подворју учинио је црквени тутор, московски трговац Василиј Васиљевич Сисојев.³⁶ Иначе, на обнову и уређење утрошено је око 18.000 рубаља.³⁷

Храм Благовештења Пресвете Богородице свечано је освештан на дан Светог апостола Андреја Првозваног 13. децембра 1874. године. Званично отварање Српског подворја у Москви окупило је најистакнутије чланове Московског словенског комитета, попут председника М. П. Погодина и његовог заменика П. Н. Баћушкова, секретара Н. А. Попова, благајника Н. А. Зубкова, И. С. Аксакова, браће Самарин, Н. Н. Дурнова

³¹ *Сион* : лист за свештенике, васпитаче и родитеље 14, Кратки опис Крсто-Благовештанске цркве Српског подворја у Москви, 16. април 1875.

³² За потребе реновирања и опремања цркве, митрополит Михаило тражио је од Нила Попова зајам: Научно-исследовательский отдел рукописей Российской государственной библиотеки (даље: НИОР РГБ), Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 47, Л. 39–40. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 20. јун 1874.*

³³ Н. А. Попов, *Нынешнее состояние православной церкви в Сербии*, Москва 1874, 22.

³⁴ *Упутства митрополита Михаила за управљање Подворјем и како треба живети у њему, Београд, 6. мај 1874*, Српско подворје у Москви, приредио П. Пузовић, Прилози за историју Српске православне цркве, уред. Д. Станковић, Ниш 1997, 216–218.

³⁵ *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 3. јул 1874*, Москва – Србија, Београд – Русија : документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 368–369.

³⁶ *Архимандрит Сава – Митрополит Михаило, децембар 1874*. Исто, 322–323.

³⁷ *Сион* : лист за свештенике, васпитаче и родитеље 14, Кратки опис Крсто-Благовештанске цркве Српског подворја у Москви (16. април 1875).

и многе друге.³⁸ Уређење Подворја је настављено, па је црква поновно освештана 2. априла 1875. године.³⁹

Велика источна криза (1875–1878) представљала је врхунац словенофилског покрета и деловања њихових словенских добротворних комитета⁴⁰. Већ са избијањем „Невесињске пушке“ 9. јула 1875. године, подржавали су и на све начине помагали покрете српског и бугарског народа, и веома живо учествовали у првом српско-турском рату. Као заговорници општебалканског устанка, имали су за циљ увлачење Русије у рат, не би ли тако дошло до решавања Источног питања у панславистичком духу – уједињење свих словенских народа у Свесловенску конфедерацију, са центром у Цариграду и под окриљем руског цара. Октобра 1876. године руска влада ограничила је рад словенских добротворних комитета, и пред руско-турски рат претворила их у друштва и ставила под надзор Министарства унутрашњих послова. Након Берлинског конгреса, због критике руске дипломатије, на кратко, Иван Сергејевич Аксаков, тадашњи председник, морао је да напусти Москву, а Московско словенско друштво је затворено.⁴¹

За време српско-турских ратова, Српско подворје у Москви одиграло је велику улогу. Одмах након избијања првих немира на Балкану, архимандрит Сава отпочео је акцију прикупљања прилога за устаничка подручја. Средином септембра 1875. године јавно је позвао руски народ „да помогне православно браћу која се дигла на оружје како би заштитила своја огњишта“.⁴² Велику помоћ око прикупљања прилога указао му је тадашњи црквени татор Николај Дурново,⁴³ који ће, готово све до 1917.

³⁸ Николај Николајевич Дурново писао је о свечаном отварању Српског подворја у Москви: *Московские епархиальные ведомости* 50 (8. децембар 1874).

³⁹ П. Пузовић, *нав. дело*, 81.

⁴⁰ Одељења Московског словенског комитета, отворена у Петрограду, Кијеву и Одеси, деловала су готово самостално, да би коначно од 1877. године и званично постала засебне организације.

⁴¹ С. А. Никитин, *нав. дело*, 341–342.

⁴² *Обраћање архимандрита Саве Московљанима, 7. септембар 1875*, Москва – Србија, Београд – Русија : документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 406–407.

⁴³ *Митрополит Михаило – Н. Н. Дурново, Београд, 30. октобар 1875*, Материјали архива Н. Н. Дурново по историји руско-српских веза у XIX в. Публикација, пригот. С. И. Данченко, 782–783; *Н. Н. Дурново – Н. А. Попов, 26. октобар 1875*, Ослобођење Бугарии од турецког ига : документи в трех томах. Ослободителна борба јужних славјан и Россия, I, под ред. С. А. Никитина, В. Д. Конобеева, А. К. Бурмова и Н. Т. Тодорова, Москва 1961, 141; *Н. Н. Дурново – Н. А. Попов, 11. јануар 1876*. Исто, 171.

године, веома активно учествовати у пословима Српског подворја у Москви.⁴⁴ До априла 1876. године успели су да прикупе око 45.000 рубаља и да све то пошаљу у Србију и Црну Гору.⁴⁵

Уз послове око прикупљања прилога, уз сарадњу чланова Московског словенског комитета, Српско подворје наставило је са културном и научном разменом двају народа,⁴⁶ са старањем о српским ђацима у Русији.⁴⁷ На препоруку архимандрита Саве, а због заслуга у корист српског народа, српска влада наградила је орденом московске словенофили И. С. Аксакова, Н. А. Зубкова, Н. А. Попова и Н. Н. Дурнова, као и трговца В. В. Сисојева.⁴⁸

Марта 1877. године, уз сагласност митрополита Михаила,⁴⁹ архимандрит Сава договорио је градњу троспратне куће на имању Подворја.⁵⁰ За изградњу куће узео је зајам од банке у висини од 28.000 рубаља.⁵¹ По изградњи куће дућани су издати, док је црква додатно уређена прилозима црквеног тудора Степана Ивановича Каминина,⁵² па је 17. новембра 1878. године црква освештана и по трећи пут.⁵³ Међутим, већ наредне године Подворје долази у незавидан положај, јер није било новца за исплату дуга банци. Преко Милосава Протића, српског посланика у Петрограду, тражена је помоћ српске владе.⁵⁴ За време боравка у Петрограду, јуна 1879. године, архимандрит Сава замолио је Протића да се заузме за Подворје, „почем се Подворје за државно добро сматра корисно и пробитачно“.⁵⁵

Архимандрит Сава био је уважаван у редовима руске интелигенције. Године 1879. учествовао је у прослави педесетогодишњице

⁴⁴ С. И. Данченко, *нав. дело*, 759.

⁴⁵ Н. Н. Дурново, *К истории сербско-турецкой войны 1876 года*, 531–532.

⁴⁶ Архив Србије (даље: АС), Варна (даље: В), 1624. *Архимандрит Сава – Митрополит Михаило, Москва, 7. март 1877*; АС, В, 1630. *Архимандрит Сава – Митрополит Иларион, [1877]*.

⁴⁷ АС, В, 1630. *Архимандрит Сава – Словенски добротворни комитет, [1877]*.

⁴⁸ АС, В, 1629. *Архимандрит Сава – Милосав Протић, 13. април 1877*.

⁴⁹ АС, В, 1621. *Митрополит Михаило – Архимандрит Сава, Београд, 24. фебруар 1877*.

⁵⁰ АС, В, 1621. *Архимандрит Сава – Митрополит Михаило, Москва, 14. фебруар 1877*.

⁵¹ *Реферат митрополита Михаила о Српском подворју у Москви, Београд, 23. децембар 1880*, Српско подворје у Москви, приредио П. Пузовић, 213–215.

⁵² *Извештај Симе Петровића члана Конзисторије о Подворју у Москви, Београд, 5. август 1878*. Исто, 218–219.

⁵³ П. Пузовић, *нав. дело*, 82.

⁵⁴ АС, Милосав Протић (даље: МП), 5, Л. 18–19. *Митрополит Михаило – Милосав Протић, Београд, 18. јул 1879*.

⁵⁵ АС, В, 1661. *Архимандрит Сава – Митрополит Михаило, Москва, 6. јун 1879*.

државне службе царевог ађутанта и московског генерал-губернатора Владимира Андрејевича Долгорукова.⁵⁶ Залагања архимандрита Саве у годинама Велике источне кризе, српска влада наградила је Таковским орденом трећег степена, а руска орденом Св. Ане другог степена.⁵⁷

II

Након смрти архимандрита Саве, октобра 1880. године, дужност старешине Српског подворја требало је да припадне јеромонаху Јоаникију,⁵⁸ који је од јула 1878. године обављао дужност помоћника,⁵⁹ и који је до доласка новог старешине управљао Подворјем.⁶⁰ Постојао је и предлог да можда архимандрит Нићифор Дучић путује у Москву,⁶¹ међутим, на крају, августа 1881. године за новог старешину постављен је игуман Теофил, некадашњи помоћник архимандрита Саве (август 1873–1877).⁶²

Када је игуман Теофил преузео Српско подворје у Москви, оно је било презадужено и тиме онемогућено да одговори на све молбе Срба у Русији.⁶³ Митрополит Михаило молио је Нила Попова да се младом

⁵⁶ НИОР РГБ, Ф. 553, К. 2, Ед. хр. 38, Л. 1–10б. *Архимандрит Сава – В. А. Долгоруков, 14. април 1879*; АС, В, 1659. *Архимандрит Сава – Митрополит Михаило, Москва, 18. април 1879*.

⁵⁷ Јеромонах Платон, *нав. дело*, 46.

⁵⁸ *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 6. март 1881*, Москва – Србија, Београд – Русија : документа и материјали. Друштвено-политичке и културне везе, III, приредили А. Л. Шемјакин, Е. В. Иванова, М. Перишић, А. Тимофејев и Г. Милорадовић, Москва 2013, 166–167.

⁵⁹ АС, В, 1646. *Архимандрит Сава – В. А. Долгоруков, Москва, 11. јануар 1879*.

⁶⁰ *Митрополит Михаило – Министарство просвете и црквених дела, Београд, 23. децембар 1880*, Москва – Србија, Београд – Русија: документа и материјали. Друштвено-политичке и културне везе, III, 602.

⁶¹ АС, МП, 5, Л. 24–25. *Митрополит Михаило – Милисав Протић, Београд, 17. децембар 1880*; *Алимпије Васиљевић – Н. А. Попов, Београд, 26. мај 1881*, Москва – Србија, Београд – Русија : документа и материјали. Друштвено-политичке и културне везе, III, 167–168.

⁶² Након што је у октобру 1876. године напустио Московску духовну академију и покушао да упише Петроградску духовну академију, игуман Теофил морао је да напусти Подворје и да се врати у Србију. Један од разлога било је и његово понашање, пошто је описан као сујетна, горда и веома свадљива особа: НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 48, Л. 35–36. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 5. фебруар 1877*.

⁶³ АС, В, 1701. *Игуман Теофил – Епископ Мојсеј, Москва, 14. октобар 1882*.

игуману „нађе при руци“, како би се Подворје што пре решило дуга.⁶⁴ У то време, за црквеног татора, изабран је московски трговац Владимир Николајевич Јеремин,⁶⁵ који је због прилога Подворју награђен српским орденом.⁶⁶ Иако се превасходно бавио смањењем дуга, игуман Теофил покренуо је питање оснивања библиотеке при Подворју, како би оно „могло одговарати своме позиву и оправдати своје назначење“.⁶⁷ „Глас православља“ пренео је да су из Москве стигле вести „како је Српско подворје, од како је у њему постао настојатељ ваљани млади игуман Теофило, добило значај и постало права морална копча између нас и браће Руса“. Пронеле су се вести да га Руси сматрају за веома образованог и интелигентног, као и за великог патриоту.⁶⁸ И у његово време настављено је са обнављањем, и ново освештење цркве било је на дан Св. бесребреника Кира и Јована, 11. јула 1881. године.⁶⁹

Две године касније, августа 1883. године, из политичких разлога, Српско подворје у Москви привремено је затворено. У то време, српско-руски односи били су веома нарушени. Октобра 1881. године смењен је митрополит Михаило, а 1883. године на његово место је постављен Теодосије Мраовић. Устоличење Теодосија Мраовића додатно је заоштрило односе две земље. Московске духовне власти забраниле су игуману Теофилу да на богослужењу помиње име митрополита Теодосија, па кад је, по налогу из Београда, почео то да чини, дошао је у отворен сукоб са руским духовним властима. По налогу српске владе, да би се испитао утицај митрополита Михаила на Српском подворју, српски посланик у Петрограду Ђуро Хорватовић посетио је Москву. Он је пренео да је утицај митрополита Михаила потпуно потиснут и да не треба инсистирати на ранијој одлуци да се црква и кућа затворе.⁷⁰ Да би демантовао гласине и да би одговорио на руске притиске, игуман Теофил објавио је чланак у

⁶⁴ *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 26. јун 1881, Москва – Србија, Београд – Русија : документа и материјали. Друштвено-политичке и културне везе, III, 168.*

⁶⁵ АС, В, 1682. *Игуман Теофил – Митрополит московски Макарије, Москва, 9. јануар 1882.*

⁶⁶ АС, В, 1703. *Игуман Теофил – Митрополит Михаило, Москва, 1. новембар 1882.*

⁶⁷ АС, В, 1708. *Игуман Теофил – Стојан Новаковић, Москва, 23. децембар 1882.*

⁶⁸ *Глас православља* : лист за православно-црквене и народне интересе 13 (17. јун 1882), Вести из црквеног света.

⁶⁹ *Глас православља* : лист за православно-црквене и народне интересе 16 (15. јул 1882), Допис из Москве од 28. јунија 1881. године.

⁷⁰ Д. М. Ковачевић, *Србија и Русија 1878–1889. Од Берлинског конгреса до абдикације краља Милана*, Београд 2003, 171–172.

„Видело“, ⁷¹ што је била кап која је прелила већ препуну чашу, да га московске духовне власти удаље из Москве. ⁷² Митрополит Теодосије наложио му је да се врати за Београд, заједно са јеромонахом Јоаникијем, и да закључају цркву и кућу. По повратку, предали су му кључеве, архиву, неке ствари и нешто новца. ⁷³ „Глас православља“ пренео је: „У времену када се игуману Теофилу отварало најшире поље за врло благодарни рад, он раскида за љубав своје користи, и ту једину и видљиву везу између Срба и Руса, која би могла Србима од велике користи бити баш у садашњим несрећним околностима“. ⁷⁴

Митрополит Михаило, који се тада налазио у емиграцији, уз помоћ Нила Попова и Николаја Дурнова, радио је на поновном преузимању Српског подворја од стране српског старешине. ⁷⁵ Фебруара 1885. године то се и остварило, и Српско подворје у Москви преузима његов нови старешина, јеромонах, касније архимандрит Јоаникије (Митровић). ⁷⁶ У неколико наврата, митрополиту Михаилу су из Петрограда стизале жалбе на рачун архимандрита Јоаникија. ⁷⁷ Само неколико месеци касније, септембра 1885. године, под изгледом нарушеног здравља у Кијеву,

⁷¹ Дематовоао је гласине да је то учинио по наредби српског посланика у Петрограду, као и гласине да је Подворје затворено. Своју одлуку образложио је на следећи начин: „Но Подворје је српско, и свога митрополита, кога је признао и утврдио сам краљ, морало спомињати, а ми као Срби и српски поданици морамо се покоравати вољи краљевој и српским законима. И није истина да је Подворје запечаћено, већ се богослужења свакодневно служе“: *Видело* 69, 15. јун 1883.

⁷² *Н. К. Гирс – А. И. Персијани, 25. јул 1883*, Москва – Србија, Београд – Русија : документа и материјали. Друштвено-политичке и културне везе 1878–1917, III, 177–178.

⁷³ *Игуман Теофил – Митрополит Теодосије, Београд, 30. јула 1883*. Исто, 605–608.

⁷⁴ *Глас православља* : лист за православно-црквене и народне интересе 2 (1. август 1883), М. Н. И. из Москве од 20. јула.

⁷⁵ *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Рушчук, 31. јануар 1884*, Москва – Србија, Београд – Русија : документа и материјали. Друштвено-политичке и културне везе 1878–1917, III, 187–188; *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Рушчук, 21. фебруар 1884*. Исто, 188–189.

⁷⁶ *Свети Синод – Московска духовна конзисторија, 11. фебруар 1885*. Исто, 196. Архимандрит Јоаникије боравио је у Москви још септембра 1884. године ради преузимања Подворја, али му тада није допуштено: *Н. Н. Дроздов – Московска духовна конзисторија, 13. септембар 1884*. Исто, 193.

⁷⁷ Архив Српске православне цркве (даље: АСПЦ), Збирка митрополита Михаила, кутија 1. *Н. В. Зјусман – Митрополит Михаило, Петроград, 26. мај 1885*; АСПЦ, Збирка митрополита Михаила, писма. *Н. В. Зјусман – Митрополит Михаило, 8. јун*.

митрополит Михаило прелази у Москву и смешта се у Српско подворје, где ће остати све до маја 1889. године.⁷⁸ Од 1886. па све до 1898. године црквени татор био је Николај Иванович Свиридов.⁷⁹

Августа 1878. године затворено је Московско словенско друштво и његове послове преузело је Петроградско словенско друштво. Веома брзо показало се да је постојање такве организације неопходно и у Москви.⁸⁰ Након више настојања да се у Москви обнови некадашње Московско словенско друштво, децембра 1889. године, као одељење Петроградског словенског друштва, оснива се тзв. Попечитељство за Словене који се школују у Москви, са циљем да се стара о словенским питомцима, у циљу развоја словенске узајамности и духовног јединства Словена са Русијом.⁸¹ Неколико година касније, априла 1893. године, усвојен је устав организације, која је децембра 1894. године, и званично, под називом Словенско друштво узајамне помоћи, а под председништвом словенофила Аполона Аполоновича Мајкова, почела са радом. Друштво је основано са циљем пружања подршке и помоћи Словенима који стално или привремено бораве у Москви. Године 1899. добија нови устав, мења име у Словенско друштво за помагање, шири делокруг рада, али задржава добротворни карактер, што ће се временом променити.⁸²

Архимандрит Кирил (Јовичић)⁸³, старешина Српског подворја (1891–1898), активно је учествовао у раду новооснованих словенских

⁷⁸ Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве: од почетка XIX века до краја Другог светског рата*, II, Београд 2002, 410.

⁷⁹ П. Пузовић, *нав. дело*, 86.

⁸⁰ Затварањем Московског словенског друштва, српски питомци, који су се на његов рачун школовали у Москви, доспели су у веома тежак финансијски положај: АС, В, 1656. *Српски студенти Московске духовне академије – Азијски депарتمان МИД, Москва, 19. март 1879.*

⁸¹ НИОР РГБ, Ф. 278, П. 13, Д. 2, Л. 1–1 об. *Попечитељство за Словене који се школују у Москви Петроградског словенског добротворног друштва, Москва.*

⁸² Велики кнез Сергеј Александрович – В. К. Плеве, 7. јун 1903, Москва – Србија, Београд – Русија : документа и материјали. Друштвено-политичке и културне везе 1878–1917, III, 102–103.

⁸³ Кирил (Живојин) Јовичић (1837–1908), архимандрит, рођен у селу Божурњи, потицао је из сиромашне шумадијске породице. Након завршене гимнзије и Богословије у Београду, своје школовање наставио је на Московској духовној академији (1864–1868). По повратку из Русије, радио је као вероучитељ у гимнзији и предавао руски језик на Београдској богословији и Војној академији. Године 1880. произведен је за протојереја, а 1891. године за архимандрита. Неко време био је уредник „Вјесника српске цркве“. Након службовања на Српском

добротворних друштава. По његовом доласку у Москву, митрополит Михаило препоручио га је, у то време члану Савета Попечитељства, словенофилу Дмитрију Фјодоровичу Самарину „да им буде од користи“.⁸⁴ Архимандрит Кирил, за кога се писало да је заслужан за оснивање Словенског друштва узајамне помоћи,⁸⁵ обављао је дужност заменика председника Друштва. Био је веома цењен међу члановима, који су се живо залагали да буде произведен у виши духовни чин.⁸⁶ Када је јуна 1898. године напустио Москву, напустио је и место заменика председника, али је и даље остао његов активни,⁸⁷ а касније почасни члан. Писано је да је архимандрит Кирил, по доласку у Москву, издао проглас у коме је позвао руска словенска добротворна друштва на помоћ српским црквама и манастирима, и да је оно имало великог одзива, као и да је 1896. године, преко митрополита Михаила, послао 10.000 рубаља одбору за поплаве у Србији.⁸⁸ Његова залагања у Москви описао је архимандрит Арсеније, ректор Московске духовне академије, као „рад достојног, образованог, енергичног и једног од истакнутијих чланова српске цркве, који је донео толико користи и који заслужује награду“. Он је истицао да би „свог брата“ волео видети у вишем духовном чину, јер како је навео „види резултате његовог нимало лаког рада у Москви“.⁸⁹

У лето 1891. године малолетни краљ Александар Обреновић у пратњи Јована Ристића, Николе Пашића, руског посланика у Београду Александра Ивановича Персијанија, гувернера Мишковића и војног агента Таубеа, посетио је Кијев, Москву и Петроград. У Москви је провео

подворју у Москви, постављен је за ректора Богословије у Београду: Ђ. Перић, *Архимандрит Кирило Јовичић прозни писац и сарадник Стевана Ст. Мокрањца*, Митолошки зборник 33: зборник радова са научног скупа „Шумадија: историја или мит“, Рача 2014, 677–679.

⁸⁴ НИОР РГБ, Ф. 265, К. 193, Ед. хр. 48, Л. 9. *Митрополит Михаило – Д. Ф. Самарин, Београд, 22. марта 1891.*

⁸⁵ *Босанска вила* 22, Архимандрит Кирило, бивши настојатељ краљевско-српског подворја у Москви, 30. новембар 1898.

⁸⁶ АС, Поклони и откупи (даље: ПО), 31/201. *Секретар Словенског друштва за узајамну помоћ – Митрополит Михаило, 18. новембар 1897.*

⁸⁷ Из чланка „Московские ведомости“ о испраћају архимандрита Кирила, 14. јун 1898, Москва – Србија, Београд – Русија : документа и материјали. Друштвено-политичке и културне везе 1878–1917, III, 209–211.

⁸⁸ *Босанска вила* 22 (30. новембар 1898), Архимандрит Кирило, бивши настојатељ краљевско-српског подворја у Москви.

⁸⁹ АС, ПО, 31/198. *Архимандрит Арсениј – Митрополит Михаило, Москва, 6. новембар 1897.*

неколико дана, од 29. јула до 1. августа, и тада је посетио Српско подворје у Москви.⁹⁰ Архимандрит Кирил пренео је да је посета младог краља оставила снажан утисак, нарочито у Москви и Петрограду, и да се догодила у прави час „јер, и они славено-филски матадори, који су раније гунђали противу Србије и њених праведних тежњи, а не благородну Бугарштину протежирали, данас другим језиком говоре о Србији, њеној улози и будућности“.⁹¹ За време архимандрита Кирила, у јуну 1896. године, Српско подворје посетио је и црногорски књаз Никола Петровић.⁹²

Крајем 1897. године, архимандрит Кирил предузео је краће одсуство,⁹³ а заменио га је отац Митрофан.⁹⁴ По повратку у Москву, почетком јануара 1898. године,⁹⁵ архимандрит Кирил започео је преговоре о куповини нове куће, али пошто је тражено превише новца од тога се одустало.⁹⁶ На кратко, око десет месеци, његов помоћник био је јеромонах Платон, аутор једине студије о Српском подворју у Москви.⁹⁷ У више наврата се он жалио митрополиту Михаилу на архимандрита Кирила, тужећи га због наводног неморалног живота, јер је, према његовом казивању, архимандрит Кирил у то време живео са неком женом.⁹⁸ Недуго након тога архимандрит Кирил напушта Москву и за новог старешину бива постављен јеромонах Митрофан, некадашњи игуман манастира Св. Богородице код Ниша.

Московски словенофили поздравили су избор јеромонаха Митрофана за новог старешину Подворја.⁹⁹ Још у време када је мењао

⁹⁰ Више о посети: С. Рајић, *Александар Обреновић. Владар на прелазу векова. Сукобљени светови*, Београд 2011, 61–65.

⁹¹ АСАНУ, ЈР, X/2. *Архимандрит Кирил – Митрополит Михаило, Москва, 5. август 1891.*

⁹² Јеромонах Платон, *нав. дело*, 68.

⁹³ АС, ПО, 31/240. *Архимандрит Кирил – Митрополит Михаило, Москва, 23. децембар 1897.*

⁹⁴ АС, ПО, 31/200. *Јеромонах Венедикт (Данилов манастир) – Митрополит Михаило, Москва, 9. новембар 1897.*

⁹⁵ АС, ПО, 31/240. *Архимандрит Кирил – Митрополит Михаило, Москва, 23. децембар 1897.*

⁹⁶ АС, ПО, 31/234. *Архимандрит Кирил – Митрополит Михаило, Москва, 14. јануар 1898.*

⁹⁷ Платон (Миливоје) Јовановић (1874–1941), касније епископ моравички (1936–1938), охридско-битолски (1938–1939) и бањалучки (1939–1941). Након завршене Богословије у Београду, наставио је школовање у Русији, на Московској духовној академији (1896–1901).

⁹⁸ АС, ПО, 31/216. *Јеромонах Платон – Митрополит Михаило, Сергејев Посад, 27. децембар 1897.*

⁹⁹ АС, ПО, 31/239. *Н. Н. Дурново – Митрополит Михаило, [децембар 1898].*

архимандрита Кирила, руска штампа писала је о њему, да је популаран у Србији и да га сматрају за веома религиозног, па је стога истицано да им је „веома драго да је такав човек, кога српске новине стављају као пример српским духовницима, послат на Српско подворје, где осим Срба, долази и много Руса“.¹⁰⁰ Њега је наследио архимандрит Арсеније (Бранковић),¹⁰¹ који се ту задржао од почетка 1900. до 1904. године. Након њега дужност старешине обављао је на кратко, 1905. године, епископ шабачки Сергије (Георгијевић).¹⁰² Већ наредне године, за новог старешину изабран је архимандрит Михаило (Урошевић).¹⁰³ По доласку, он је отпутовао у Петроград, представио се руском цару, Св. Синоду и посетио виђеније руске словенофила.¹⁰⁴ Од друге половине 1907. године црквени татор био је московски трговац Сергиј Јегорович

¹⁰⁰ АС, ПО, 31/202. *Јеромонах Венедикт – Митрополит Михаило, Москва, 1897*; АС, ПО, 31/200. *Јеромонах Венедикт – Митрополит Михаило, Москва, 9. новембар 1897.*

¹⁰¹ Арсеније (Живко) Бранковић (1847–1916), архимандрит. Пре него што је постављен за старешину Српског подворја у Москви (1900–1904), био је ректор и професор Призренске богословије (1897–1899), а након тога, као протојереј, био је председник Духовног суда Београдске епархије и управник Монашке школе.

¹⁰² Сергије (Милан) Георгијевић (1869–1922), шабачки владика (1905–1919). Након школовања у Београду, завршава семинарију и академију у Петрограду. У Русији је примио монашки чин, и по повратку у Србију ради као суплент Богословије и вероучитељ у Првој и Трећој гимназији, затим, и као секретар митрополита Михаила. Године 1902. добија чин протосинђела, па 1905. године и чин архимандрита. Године 1905. изабран је за старешину Српског подворја у Москви: *Босанска вила* : лист за забаву, поуку и књижевност 19–20 (30. новембар 1905); *Сергије (Георгијевић) епископ шабачки*, Српски јерарси од деветог до двадесетог века (Сава епископ шумадијски), Београд – Подгорица – Крагујевац 1996, 443.

¹⁰³ Михаило (Милан) Урошевић (1868–1933), рођен је у угледној шумадијској породици. Школовао се у манастиру Враћевшници (1876–1880), затим у нижој гимназији у Крагујевцу, па у Пољопривредној школи у Краљеву. Пошто се оженио и добио двоје деце, уписао је Призренску богословију коју је завршио 1897. и исте године, након смрти супруге, замонашио се у манастиру Раваница код Туприје. Веома брзо произведен је за ђакона, па за јеромонаха, да би већ 1898. био постављен за игумана манастира Враћевшница. Његова следећа животна станица било је Српско подворје у Москви (1906–1917). Тамо је завршио Московску духовну академију. По повратку, постављен је за администратора Шабачке епархије, касније и за епископа шабачко-ваљевског. Више о томе: М. К. Николић–Расински, *Живот и рад Његовог Преосвештенства епископа шабачког господина Михаила*, Шабац 1933.

¹⁰⁴ Исто, 31.

Чеблаков,¹⁰⁵ који је чинио прилоге Подворју, и као и његови претходници, одликован орденом Св. Саве петог степена.¹⁰⁶

III

Међународне прилике у Европи на прагу новог века изнедриле су интелектуални покрет – неославизам. Пораз у рату са Јапаном поновно је окренуо Русију ка Балкану. Долази до новог таласа буђења словенске идеје и осећаја словенске узајамности. Као покрет који је сазревао већ од 1898. године, неославизам је настао из потребе да се спречи немачки „продор на Исток“ и поврати углед Руске империје као велике силе.¹⁰⁷ Неослависти су се залагали за сарадњу словенских народа, нарочито на пољу културе и економије, инсистирали на равноправности словенских народа, на равноправности словенских цркава, тежили измирењу појединих словенских народа, попут Руса и Пољака, Срба и Бугара.¹⁰⁸ Од старог словенофилства преузело се схватање историјске улоге Русије као месије.¹⁰⁹ Покрет је предводио чешки политичар Карел Крамарж, а своје присталице пронашли су у делу руског друштва.¹¹⁰ За сам покрет пресудне су године Анексионе кризе (1908–1909), а највиши домети неославизма представљали су свесловенски скупови у Прагу и Софији.

Након делимичне незаинтересованости руског, нарочито московског друштва, за словенско питање у последње две деценије XIX века, с почетка XX века, са задатком да подрже покрете за ослобођење балканских народа и да руско друштво заинтересују за словенско питање, у Русији су

¹⁰⁵ Митрополит Димитрије – Андра Николић, Београд, 9. децембар 1907, Москва – Србија, Београд – Русија : документа и материјали. Друштвено-политичке и културне везе 1878–1917, III, 643–644.

¹⁰⁶ Указ министра просвете и црквених дела о одликовању, Београд, 21. март 1908. Исто, 644–645.

¹⁰⁷ М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, II, Београд 1989, 484.

¹⁰⁸ Више о неославизму: Е. П. Серапионова, *Карел Крамарж и Россия 1890–1937 годы. Идејные воззрения, политическая активность, связи с российскими, государственными и общественными деятелями*, Москва 2006, 70–107; Е. К. Трифонова, *Славянофильство и неославизм: проблема преемственности в интерпретациях славянской идеи в Болгарии в начале XX века*, Преемственность и разрывы в интеллектуальной истории: материали научной конференции Москва, 20–22 ноября 2000 г, под ред. Л. П. Репиной, Москва 2000, 111–115.

¹⁰⁹ М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд 1973, 185.

¹¹⁰ Исти, *Стварање Југославије 1790–1918*, II, 484.

деловала многобројна словенска добротворна друштва. У Москви су деловали Попечитељство за Словене који се школују у Москви, Словенско друштво за помогање, Друштво словенске културе, Аксаковско друштво, Московски словенски комитет (од 1912). У Петрограду су деловали Словенско добротворно друштво, Друштво словенске узајамности и многа друга. Поред Москве и Петрограда, постојали су Кијевско словенско добротворно друштво и Одеско словенско добротворно друштво „Св. Ћирило и Методије“.¹¹¹ Московска друштва тежила су да досегну славу Московског словенског комитета из друге половине XIX века, па се често освртало на генерала Михаила Григорјевича Черњајева и руске добровољце у Српско-турском рату (1876–1877).

Словенско добротворно друштво за помагање 1901. године добило је новог председника, официра у пензији и генералног српског конзула у Москви (1901–1905) Артура Ивановича Череп-Спиридовича. Он се представљао као велики присталица „великосрпске идеје“, ¹¹² те се стављао на располагање Краљевини Србији и Николи Пашићу.¹¹³ Он се понудио да припреми терен за сусрет српског и руског владара, и истицао да је „за словенофиле сада главни задатак – јачање Србије, да се од ње створи баријера против *Drang nach Osten*, да се претвори у српски Пијемонт, и да јој се свуда створе пријатељи, нарочито у Русији и Чешкој (богата духом и материјално) и у Хрватској, и да се с њом зближе сви Србо-Хрвати“. У том смислу, навео је да велика очекивања имају од Николе Пашића.¹¹⁴

Посете бугарског и српског краља Петрограду улиле су нове сокове словенском покрету у Русији. Оба краља састала су се и са представницима словенских добротворних друштава. Краљ Петар Карађорђевић, у пратњи Николе Пашића и Милована Миловановића, 27. марта 1910. године допутовао је у Москву, где су му се представили чланови Словенског друштва за помагање и чланови Попечитељства за Словене који се школују у Москви, као и градоначелник Москве Николај

¹¹¹ НИОР РГБ, Ф. 278, К. 1, Ед. хр. 7. Л. 1–1 об. *Управа Петроградског словенског комитета – Попечитељство Словена, Петроград, 17. март 1909.*

¹¹² А. И. Череп-Спиридович – *Управник Народног позоришта, Москва, 27. фебруар 1902, Москва – Србија, Београд – Русија : документа и материјали. Друштвено-политичке и културне везе 1878–1917, III, 563–566.*

¹¹³ Никола Пашић био је почасни члан тог друштва: *А. И. Череп-Спиридович – Никола Пашић, Москва, 9. април 1904. Исто, 385–386.*

¹¹⁴ АСАНУ, Заоставштина Николе Пашића, 11581. *А. И. Череп-Спиридович, Москва, 17. септембар 1904.*

Иванович Гучков. Следећег дана, српски краљ посетио је и Српско подворје у Москви.¹¹⁵

Архимандрит Михаило, као и остале старешине Српског подворја у Москви, подржавао је српски национални покрет, и на тај начин, био укључен у рад словенских добротворних друштава у Москви. Маја 1912. године Српско подворје посетило је Академско певачко друштво „Обилић“ које је одржало концерте у Петрограду и Москви. У Москви су се упознали са председником Друштва словенске културе Фјодором Јевгењевичем Коршом, који је истакао потребу културног јединства Словена и ставио до знања да сада у Друштву словенске културе постоји и српско одељење.¹¹⁶

У предвечерје Првог балканског рата, под окриљем московског градоначелника, при Српском подворју, основан је Московски словенски комитет, у чији састав су ушла и друга словенска добротворна друштва (Друштво словенске културе, Попечитељство за Словене који се школују у Москви, Свесловенско друштво „Славија“).¹¹⁷ Ова организација основана је са циљем указивања различите врсте помоћи балканским савезницама. Председник комитета био је Н. И. Гучков, а архимандрит Михаило члан Савета. Међу члановима се нашао и словенофил–ветеран Н. Н. Дурново.¹¹⁸ За време балканских ратова, као и у време Првог светског рата, Московски словенски комитет снажно се залагао за помоћ српском народу, слала се помоћ у виду новца, ствари и медицинског особља.

Балкански ратови показали су велику словенску солидарност. Писано је да се десетак дана пре почетка рата Српском подворју у Москви пријавило 20.000 добровољаца, „који су спремни да се боре за Словенство и православље“.¹¹⁹ На прве вести о мобилизацији реаговало је и руско

¹¹⁵ Из новина „Московский листок“ о боравку српског краља у Москви, 14–15. март 1910, Москва – Србија, Београд – Русија : документа и материјали. Друштвено-политичке и културне везе 1878–1917, III, 116–119.

¹¹⁶ Д. Коњевић, *Академско певачко друштво „Обилић“ у Русији*, Бранково коло 17 (1912) 542–544.

¹¹⁷ А. Л. Шемякин, *По стопам С. А. Никитина („славянская Москва“ и Сербия в 1878–1917 гг.)*, Славяне и Россия : к 110-летию со дня рождения С. А. Никитина: сборник статей, 600.

¹¹⁸ *Извештај из „Московских ведомости“ о оснивању Московског словенског комитета*, 2. октобар 1912, Москва – Србија, Београд – Русија : документа и материјали. Друштвено-политичке и културне везе 1878–1917, III, 310–311.

¹¹⁹ *Самоуправа* 216 (26. септембар 1912).

друштво Црвеног крста и почело са припремама.¹²⁰ Већ на почетку рата показала се потреба за медицинским особљем, а супруга руског посланика у Београду Александра Павловна Хартвиг, затражила је помоћ од Николаја Гучкова. Они су добили информацију да је архимандрит Михаило послао тридесет лекара у Србију, али од њих није дошао ниједан. Допutoвала су само два руска лекара. Поред тога, показала се потреба за новцем и топлим одећом.¹²¹ За потребе слања санитарних одреда, Московска градска дума приложила је 50.000 рубаља.¹²² Московски словенски комитет радио је даноноћно, одржаване су различите манифестације, прикупљала се помоћ. До краја 1912. године успели су да српској влади пошаљу већу своту новца, одећу, санитарски материјал и медицинско особље. Са тиме се наставило и 1913. године.¹²³

Марта 1913. године митрополит српски Димитрије¹²⁴ посетио је Русију. Повод је била прослава три века владавине царске породице Романових. Том приликом, руски цар га је одликовао орденом Св. Владимира другог степена, док је његову пратњу, архимандрита Михаила и Стевана Веселиновића, ректора Београдске богословије, одликовао орденом Св. Ане другог степена.¹²⁵ Током те посете, митрополит Димитрије посетио је и Петроградско словенско друштво.¹²⁶ После Петрограда, посетио је Москву и Српско подворје, и тамо се задржао недељу дана. Добродошлицу су му пожелели црквени тутор и чланови Московског словенског комитета.¹²⁷ У његову част приређена је свечана седница ове организације, и тада му је поднет извештај прихода и расхода. Подвукли су да су приликом прерасподеле прилога примењивали

¹²⁰ Више о руској хуманитарној помоћи у периоду 1912–1917: Г. И. Шевцова, *Россия и Сербия. Из истории российско-сербских отношений в годы Первой мировой войны (гуманитарный аспект)*, Москва 2010.

¹²¹ А. П. Хартвиг – Н. И. Гучков, *Београд, 17-18. октобар 1912*, Москва – Србија, Београд – Русија : документа и материјали. Друштвено-политичке и културне везе 1878–1917, III, 312–315.

¹²² С. В. Пучков – Н. И. Гучков, *7. октобар 1912*. Исто, 311–312.

¹²³ М. К. Николић–Расински, *нав. дело*, 34–37.

¹²⁴ Димитрије Павловић (1846–1930), епископ нишки (1884–1889), епископ шабачко-ваљевски (1898–1905), митрополит српски (1905–1920) и патријарх српски (1920–1930).

¹²⁵ *Самоуправа* 55 (6. март 1913).

¹²⁶ *Самоуправа* 56 (7. март 1913).

¹²⁷ *Белешка из новина «Голос Москвы» о дочеку митрополита Димитрија, 2. март 1913. године*, Москва – Србија, Београд – Русија : документа и материјали. Друштвено-политичке и културне везе 1878–1917, III, 327–329.

принцип равномерног слања помоћи свим словенским државама.¹²⁸ За период од почетка рата до средине фебруара, за потребе породица рањених или погинулих балканских хришћана примили су преко 230.000 динара у новцу и преко 300.000 динара у стварима.¹²⁹

Други балкански рат означио је пораз неославизма, и њиме је неословенски покрет изгубио смисао, па већ након 1914. године готово престаје да постоји.¹³⁰ Московски словенски комитет за октобар 1913. године припремао је свесловенски скуп,¹³¹ до кога није дошло, вероватно, услед одбијања руске владе. Међутим, октобра 1913. године, при Српском подворју у Москви, „у циљу што интезивнијег националног рада и пропаганде“, обновљено је Српско друштво „Невесиње“, а архимандрит Михаило нашао се на месту председника.¹³² Ово удружење, кога су чинили Срби који живе у Москви, имало је намеру да у Москви отвори српску читаоницу и библиотеку.¹³³

Избијање Великог рата од стране неослависта дочекано је са нестрпљењем. Руска штампа осудила је аустроугарски ултиматум Србији, а Александар Иванович Гучков, шеф партије Октобриста и члан Московског словенског комитета, оштро је критиковао руску спољну политику, питајући се да ли је ово последње понижење за руски народ.¹³⁴ У време самог избијања рата, 28. јула 1914. године, архимандрит Михаило боравио је у Србији. У његовом одсуству, на Српском подворју у Москви служено је богослужење за победу српске војске и одржана седница Московског словенског комитета, са које је послат позив за помоћ.¹³⁵

Недуго после почетка Великог рата, старешина Српског подворја вратио се у Москву, и кроз рад у Московском словенском комитету наставио са пружањем помоћи српском народу. Према извештају о раду из 1914. године, деловање ове организације било је сконцентрисано на „буђење интереса код руског друштва за словенско питање, упознавање

¹²⁸ *Самоуправа* 59 (11. март 1913).

¹²⁹ *Самоуправа* 50 (28. фебруар 1913).

¹³⁰ М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, 191.

¹³¹ *Самоуправа* 111 (15. мај 1913).

¹³² *Архимандрит Михаило – Љ. Јовановић, Москва, 8. октобар 1913*, Москва – Србија, Београд – Русија : документа и материјали. Друштвено-политичке и културне везе 1878–1917, III, 579–580.

¹³³ *Борбе Ђујић – Љ. Јовановић, Москва, 10. новембар 1913*. Исто, 582–583.

¹³⁴ А. И. Гучков – С. Д. Сазонов, 14. јул 1914. Исто, 333–334.

¹³⁵ *Отчет о деятельности Московского славянского комитета за 1914 год. III-й год существования*, Москва 1915, 4–5.

руског друштва са судбинама словенских народа, као и на прикупљање и слање прилога и указивање различите врсте помоћи Србији и Црној Гори“.¹³⁶ Ради прикупљања прилога, организоване су различите манифестације, концерти, предавања, јавне трибине, на којима се нарочито истицао архимандрит Михаило. Московски словенски комитет послао је у Србију и Црну Гору велику количину лекова, медицинског материјала, веша и обуће.¹³⁷

Настојања архимандрита Михаила да помогне Краљевини Србији настављена су и у наредне две године. Године 1917. постојала је мисао да се при Српском подворју отвори тзв. Светосавско братство, али је то омела револуција. По избијању револуције, архимандрит Михаило био је приморан да напусти Москву и Српско подворје је затворено.¹³⁸

* * *

Српско подворје у Москви није било само обично црквено представништво. Његова улога била је далеко већа. Отворено у време када је Кнежевина Србија имала статус аутономне кнежевине, а Српска митрополија била у надлежности Цариградске патријаршије, замишљено као место које би заступало српске интересе, представљало је први основани званични српски орган у Русији. За време свог постојања, од 1874. до 1917. године, снажило је српско-руске односе, не само у црквеном, него и у културно-просветном, научном, те и у економском погледу. Истовремено, као представник српске цркве у Русији, стајало је на стражи Српства, снажно подржавајући српски национални покрет, и имало нарочиту улогу у време ратова за ослобођење и уједињење. Његова кључна фигура, идејни творац и главна покретачка снага, био је митрополит Михаило. По узору на митрополита Михаила, старешине Српског подворја у Москви одржавале су добру сарадњу са руским словенофилима, касније са неославистима, и поједини, водећи рачуна искључиво о интересима српског народа, веома активно учествовали у раду словенских добротворних друштава у Москви. При томе, нарочито су се издвајали архимандрит Сава, архимандрит Кирил, као члан и

¹³⁶ Исто, 3.

¹³⁷ Исто, 6–19.

¹³⁸ Храм Св. бесребреника Кира и Јована порушен је 1933. године. Године 1999. када је започето обнављање Српског подворја у Москви, оно је отворено на другој локацији, у храму Св. апостола Петра и Павла.

потпредседник Московског словенског друштва за помагање, и архимандрит Михаило, као истакнути члан Московског словенског комитета с почетка друге деценије XX века. Најутицајнија организација остаје свакако Московски словенски комитет из друге половине XIX века, заслужан за оснивање Српског подворја у Москви, које је за остале словенске добротворне организације у Москви служио као узор, али чије домете нису успели да надмаше.

Jovana Blažić Pejić

**RUSSIAN SLAVIC BENEVOLENT SOCIETIES
AND THE METOCHION OF THE SERBIAN ORTHODOX CHURCH
IN MOSCOW (1874–1917)**

Summary

The Metochion of the Serbian Orthodox Church in Moscow was opened on 13 December 1874, at the initiative of Metropolitan Mihailo and with the support of the Moscow Slavic Benevolent Committee. During its existence, it had a very important role in strengthening of Serbian-Russian relations, not only in ecclesiastical, but also in cultural, educational, scholarly and economic terms. It also played a political role. As a representative office of the Serbian church and, at the same time, as the first official Serbian authority in Russia, it strongly advocated Serbian interests and supported the Serbian national movement, which was especially reflected in the wars for liberation and union. In that respect, the heads of the Metochion of the Serbian Orthodox Church in Moscow had good cooperation with both the Slavophiles and the Neoslavists of Moscow and took an active part in the work of Slavic charity societies in Moscow. In those activities, archimandrite Sava (Grbović), archimandrite Kiril (Jovičić) and archimandrite Mihailo (Urošević) played an important part.

The aim of our paper is to provide a short summary of the activities of the Slavophiles and the Neoslavists of Moscow in the context of international circumstances and to, at least partly, shed light on the role of the Serbian representative office in the realization of the Serbian national question.

Keywords: Metochion of the Serbian Orthodox Church in Moscow, Metropolitan Mihailo, Serbia, Moscow Slavic Benevolent Committee, Slavophilism, Nil Aleksandrovich Popov, Nikolay Nikolayevich Durnovo, Neo-Slavism, Russia.

Чланак примљен: 30. 04. 2015.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 24. 09. 2015.

Александар РАСТОВИЋ*
Историјски институт
Београд

СРБИ, РУСИ И ПРВИ СВЕТСКИ РАТ – ЈЕДАН ПРИМЕР РЕВИЗИЈЕ ИСТОРИЈЕ**

Анстракт: У раду се анализира студија историчара Сина Мекмекина о одговорности Русије и Србије за почетак Првог светског рата. У његовој монографији се примењује устаљена матрица о одговорности Русије и Србије за избијање Великог рата која је последњих неколико година распрострањена код појединих представника англосаксонске историографије. Без ослоња на релевантне изворе и архивска документа, уз замену теза и недопустив методолошки поступак осавремењавања прошлости Мекмекин и други представници тзв. ревизионистичке историографије покушавају да окриве Русију, као и Србију за Први светски рат, а у исто време да од одговорности ослободе Немачку и Аустроугарску.

Кључне речи: Аустроугарска, Немачка, Русија, Србија, Први светски рат, ревизија историје.

Током 2014. године у којој је обележен један век од почетка Првог светског рата, до тада највећег ратног сукоба у историји човечанства, у делу европске историографије се поново актуелизовало питање одговорности за његов почетак, при чему се обновила бујица оптужби на рачун Србије, и Русије да сnose целокупну одговорност за његово избијање. С друге стране од кривице се амнестирају Аустроугарска и

* aleksandar.rastovic@iib.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије: *Европа и Срби (1804–1918): подстицаји и искушења европске Модерне* (Ев. бр. 177031).

њена заштитница Немачка. На делу је својеврсно прекрајање и фалсификовање историјских чињеница. Иначе, та ревизија формално никада није ни престајала. Она перманентно траје од 1914. године да би се актуелизовала у доба великих криза, или када је требало обележити неку од значајних годишњица Великог рата.

Традиционално схватање настало двадесетих година 20. века темељи се на тези да су за избијање Великог рата одговорне подједнако све велике европске силе: Немачка, Аустроугарска, Русија, Француска, Велика Британија, али и Србија. Представници овог правца су тврдили да је Европа и пре 1914. године била буре барута, подељена на два ривалска политичка и војна блока који су само чекали погодну прилику за неизбежни сукоб. Убиство Франца Фердинанда у Сарајеву је био идеалан повод да дође до њиховог обрачуна. Овај традиционалистички приступ је преовладавао до појаве Фрица Фишера и његових оцена о одговорности Немачке за избијање Првог светског рата изнетих најпре у чланцима, а затим и његовим студијама почетком шездесетих година 20. века.¹

Најновији талас ревизионистичке историографије који се појавио деведесетих година 20. века, поред оптужби о одговорности Србије и њеног политичког и војног руководства за избијање рата, у последње време гради и неке нове стереотипе, између осталих и да је Гаврило Принцип терориста, а организација Млада Босна терористичко удружење српских милитантних националиста из Босне и Херцеговине.² У ширењу ових стереотипа предњачи англосаксонска историографија и њени представници, између осталих Денис Хапчик, Марк Корнвол, писац поглавља у књизи *Сапутник уз Први светски рат* из 2010. године, Тимоти Снајдер, Џон Оти, Кристофер Кларк, Маргарет Макмилан или Син Мекмекин. Ми ћемо се осврнути на неке стереотипе које је у својој

¹ Кључне тезе о одговорности Немачке за рат Фишер је изнео најпре у студији: *Deutsche Kriegsziele, Revolutionierung und Separatfrieden im Osten 1914–1918*, објављеној у *Historische Zeitschrift* 1959, Nr. 2, 249–310, а затим у волуминозnoj књизи *Посезање за светској моћи. Ратни циљеви политике Царске Немачке 1914–1918*, објављеној прво 1961, а затим и 1962, 1963, 1967. и 1971 године. Српске издање ове књиге са свеобухватним предговором академика М. Екмечића појавило се 2014. године. Фишер је своје тезе о немачкој одговорности за Велики рат разрадио и у студијама: *Светска моћ или пропаст* (1965), *Рат илузија* (1969), *Савез елита. О континуитету структура моћи у Немачкој 1871–1945. године* (1979), *Први светски рат и немачка слика историје* (1978), и *Јули 1914: ми нисмо то невољно учинили* (1983). Све ове књиге зададе су ударац Немачкој "идеологији самооправдања".

² М. Бјелајац, *1914–2014. Зашто ревизија? Старе и нове контроверзе о узроцима Првог светског рата*, Београд 2014, 222.

студији *The Russian Origins of the First World War* изнео историчар Мекмекин. Иначе, књигу је 2011. године објавио Harvard University Press из Кембриџа.

Син Мекмекин је амерички историчар. Школовао се на Станфорду и Берклију где је и докторирао. Стручњак је за модерну историју двадесетог века, а посебно се специјализовао за историју Првог светског рата. Предаје на Колеџу за социјалне и хуманистичке студије, Универзитета Коч у Истанбулу где држи курсеве из модерне немачке и руске историје, историје Великог рата, и комунизма. Објавио је неколико запажених студија између осталих: *History's Greatest Heist. The Looting of Russia by Bolsheviks*, *The Berlin-Bagdad Express*. *The Ottoman Empire and Germany's Bid for World Power*.

За разлику од својих англосаксонских колега Кларка и Маргарет Макмилан, који у Србији виде главног подстрекача и узрочника Првог светског рата, Мекмекин главну кривицу за избијање Великог рата баца на царску Русију. Он фигуративно каже да кључ за почетак рата лежи у Санкт Петербургу, а не у Берлину. На страницама своје књиге разрађује основну тезу о доминантној улози руских империјалних аспирација које су узроковале Први светски рат, а основни и континуирани циљ који траје више од стотину година је био руска контрола над Цариградом и мореузима, која се могла остварити само кроз уништење Османског царства и преузимањем контроле над Босфором. „Русија је стотинама година уназад користила сваку прилику да би дошла до остварења тог свог циља“.³ Према томе, он у књизи заступа мишљење да је Русија највећи кривац за избијање Великог рата, при чему у негативном контексту посебно апострофира улогу руских државника у Великом рату, а нарочито Сергеја Сазонова, министра спољних послова.

Мекмекин истиче да су још у другој половини 19. века Велика Британија и Аустрија спречавале продор руског утицаја у Турску, док је са друге стране Немачка то користила и јачала своје позиције. Немци су обучавали и наоружавали турску војску док је Велика Британија модернизовала турску морнарицу.⁴

Осврћући се на империјалне циљеве царске Русије напомиње да су за разлику од Немачке која је тежила освајању „Средње Европе“ и „Средње Африке“ (исту тезу је изнео и Хартмут Поге фон Штрاندман, професор емеритус на Универзитету Оксфорд, на Међународном научном

³ S. McMeekin, *The Russian Origins of the First World War*, Cambridge, Harvard University Press, 2011, 35–40.

⁴ Исто, 40.

скупу о Првом светском рату у Српској академији наука и уметности, средином јуна 2014. године) у савезу са азијским Турцима, руски империјалистички планови били најпре окренути Далеком истоку.⁵ Од краја Руско-јапанског рата Петроград је радио на јачању позиција на истоку, па су тако Јапанци Русији признали превласт у северној Манџурији 1912, а исте године је Кина под руским притиском дала аутономију Монголији. Русија је, такође, издејствовала од Лондона признање интересне сфере северно од области Хиндукуш у Авганистану 1914. године. У међувремену руско продирање у северну Персију доводи до заузимања три четвртине тзв. „Персијског Азербејџана“, насељеног углавном муслиманским становништвом. Јерменска реформска кампања која је уследила 1913–1914 преплашила је Порту и Берлин, јер је представљала покушај продирања руског утицаја у Турску Анадолију. Традиционални руски план о заузимању Цариграда и залива био је веома актуелан у руским политичким круговима, иако црноморска флота још увек није била спремна за тај задатак 1914. године. Даље, он сматра да је један од кључних задатака руске дипломатије пре 1914. године био спречавање градње железнице Берлин–Багдад кроз Анадолију и Персију.

За време Првог балканског рата одређени људи у руским владајућим круговима залагали су се за изоловани рат против Аустроугарске ако би ова напала Србију. Постојао је план о делимичној мобилизацији војних области Варшаве, Кијева и Одесе руског министра рата Владимира Александровича Сухомлинова, који није прихваћен. Аутор износи мишљење да би усвајање овог плана довело до избијања светског рата још 1912. године.

Улазак Русије у рат због Србије аутор доводи у везу са могућим устанком пољских националиста против руске власти под утицајем панслависта. Овде Мекмекин износи и већ знане клишее да су Руси прихватили идеологију панславизма како би остварили своје империјалне циљеве на Медитерану. Веома је чудна његова теза да је Русија 1914. године журила у рат ширих размера због страха да ће изгубити прилику да заузме Мореузе.

Мекмекин се посебно осврће на питање Јулске кризе и напомиње да Немачка не сноси одговорност за избијање Првог светског рата. Он сматра да су Русија и њени савезници донели неколико одлука које су неминовно водиле ка избијању ширег европског рата. Тако је на пример Рејмонд Поенкаре, француски председник, неколико дана пред аустријски

⁵ Исто, 101. H.P. von Strandmann, *Developing Early War Aims in 1914*, у: *The Serbs and the First World War 1914–1918, Proceedings of the International Conference, Scientific Meetings*, vol. CXLIX, Belgrade 2015, 81–83.

ултиматум Србији посетио Русију како би се упознао са руским погледом на новонасталу ситуацију изазвану Сарајевским атентатом. Мекмекин тврди да је мало тога забележено о чему се разговарало, али указује на чињеницу да су након те посете руске и француске дипломате изражавале одлучност у подршци Србији у случају аустријског ултиматума Србији.⁶

Као другу карику у ланцу која говори о руској одговорности за избијање рата Мекмекин види одлуку Русије да изврши мобилизацију војних трупа крајем јула 1914. што је значило директну подршку Србији против Аустрије, при чему се позвао и на такво признање Сазонова у његовим мемоарима. Он се овде такође позива на састанак из новембра 1912. године на коме је Русија дефинисала своју политику током Првог балканског рата, а на коме је истакнуто да би чак и делимична мобилизација трупа против Аустрије било нешто што би проузроковало општи рат.⁷ Овде износи и тврдњу да је делимичној руској мобилизацији претходио и „период припрема за рат“, а то је суштински био период дипломатских компликација које су претходиле отпочињању непријатељстава.⁸

Неуобичајно за једног академског историчара, Мекмекин износи лавину оптужби на рачун министра Сергеја Сазонова. Тврди да је Сазонов био „одраз у огледалу“ немачког канцелара Бетмана Холвега, описује га као ратног хушкача, манипулатора и интриганта, који је „намерно гурнуо Европу у рат како би проширио руско царство“.⁹ По њему је руски министар спољних послова у лето 1914. године знао да „рескира рат као и да је симпатисао руске империјалне циљеве“. Он прећуткује да је Сазонов био за то да се подржи британска иницијатива да се преговара са Аустроугарском, као и да Србија, ако и дође до рата, не даје отпор већ да тражи арбитражу Великих сила. Мекмекин је био уверен да су судбине милиона људи зависиле тих дана од одлука политичких и дипломатских елита, царева, дипломата и министара.

У закључку ипак ублажава оштре оцене о Русији које је износио у својој књизи, тако рећи од прве стране, тврдећи да је „било много људи који су желели рат 1914. године како у Ст. Петербургу тако и у Берлину, али су они у Петрограду први започели мобилизацију.“¹⁰

Ова као и сличне студије које оптужују Русију и Србију за изазивање Првог светског рата не могу да избришу неке непобитне исто-

⁶ Исто, 60–63.

⁷ Исто, 56.

⁸ Исто, 61.

⁹ Исто, 241.

¹⁰ Исто, 239.

ријске чињенице које је историјска наука давно утврдила. Аустроугарска је рат против Србије припремала много година пре Сарајевског атентата. Она је одлуку о уклањању Србије као потенцијалне препреке балканској политици Аустрије донела 1907–1908. године, при чему је ту идеју свака нова криза на Балкану оживљавала.¹¹ По академику Андреју Митровићу постојала су три сценарија за уклањање, односно уништење Србије као сметње аустријским плановима на Балкану. Прва је подразумевала поделу између Аустрије и Бугарске, односно Аустрије, Бугарске и Румуније. Други је предвиђао њено смањивање уступањем делова територија Бугарској, Румунији и Албанији, нешто касније. Оно што би остало од српске државе не би било у стању да функционише као самостална држава, због чега би била упућена на подршку и помоћ Аустрије. Трећа варијанта је значила увлачење Србије у границе Аустрије или у њену интересну сферу.¹²

Шеф аустријског генералштаба Конрад фон Хецендорф, иначе најратоборнији представник аустријске војне и државне елите се још 1906. године залагао за уништење Србије, јер је у њој видео опасност за остваривање аустријских стратешких циљева на Балкану, то јест „стално огњиште“ за аспирације и махинације.¹³ У писму Лекси Еренталу, аустријском министру иностраних дела, од 18. децембра 1907. године јасно је изнео своје погледе на будућност Србије, напомињући да му је још приликом окупације БиХ 1878. постало јасно да се „решење југословенског проблема има наћи само у Србији, дакле једном великом акцијом, чији је крајњи циљ анексија Србије“.¹⁴

Уочи анексије БиХ, у аустријским дипломатским круговима се тврдило да Беч неће успети да осигура сигурност својих јужних граница „ако се не решимо да зло зграбимо у корену и ако не учинимо крај великосрпским сновима будућности“.¹⁵ Лекса Ерентал је 5. септембра 1908. године у разговору са бароном Вилхелмом фон Шеном, немачким државним секретаром спољашњег уреда, поновио више пута истицањем став о Србији, то јест да „намерава потпуно уништити српско револуционарно

¹¹ А. Митровић, *Prodor na Balkan i Srbija 1908–1918. Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908–1918*, Београд 1988, 428.

¹² Исто, 429.

¹³ С. Терзић, Аустроугарски мит о „Великој Србији“ и његова модерна употреба, у: *Велика Србија. Истине, заблуде, злоупотребе*, Зборник радова са Међународног научног скупа, Београд 2003, 318.

¹⁴ В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд 1992², 207.

¹⁵ Исто, 143.

гнездо“, односно да је спреман да Србију уступи Бугарској „што би за Аустроугарску донело и ту значајну корист, да има као суседа једну државу са утврђеном етнографском границом“.¹⁶ Према томе, план највиших државних, дипломатских и војних кругова Аустроугарске монархије је био да Србију треба посвађати са суседима, Црном Гором, Албанијом, Бугарском, затим је изоловати, представити је као револуционарни центар, дискредитовати је пред Европом и на тај начин оправдати све ригорозне мере које против ње треба предузети, а оне су у крајњем циљу подразумевале нестанак самосталне Србије.¹⁷

Одмах по убиству аустријског престолонаследника и његове супруге највиши аустријски политички кругови су за атентат почели да оптужују Србију. Тако је на пример гроф Александар Хојош, шеф кабинета Леополда Берхтолда, министра спољних послова, оптужио српску владу за убиство Франца Фердинанда напомињући да „ако га и није подстакла, атентат је извршен уз њену толеранцију“.¹⁸ Барон Ритер фон Шторк, отправник послова аустријског посланства у Београду, био је још експлицитнији. Он је тврдио да „великосрпска пропаганда која се овде помагала и хајка штампе коју је влада годинама трпела, прави су кривци за ову катастрофу... Култ Обилића као народног хероја са Косова који је убио цара Мурата са два друга, служио је вероватно као идеал и сарајевским атентаторима, васпитаним у идејама великосрпске пропаганде. За атентат су, уз то, посредно криви српски професори и Одељење за штампу и пропаганду српског министарства иностраних дела“.¹⁹ И Оскар Поћорек, поглавар босанскохерцеговачке владе, је одмах после атентата забележио да „праве узроке несрећног случаја који је можда само прво избијање даљих немира треба тражити у Србији“.²⁰

Такође, након Сарајевског атентата Немачка је охрабривала Беч да треба да предузме најенергичније мере против Србије. Немачки владар Вилхелм II је такође сматрао да је наступио коначан тренутак за обрачун са Србима. Чувена је његова реченица: „Са Србима треба рашчистити и то уистину брзо. Све је разумљиво само по себи и јасно као пасуљ“.²¹ Експлицитан је био и др Алфред Цимерман, подсекретар за спољне послове Немачке, који је 5. јула 1914. године на питање какве ће

¹⁶ Исто, 144.

¹⁷ Исто, 145.

¹⁸ Исто, 666.

¹⁹ Исто.

²⁰ Исто.

²¹ В. Ћоровић, *нав. дело*, 670.

последнице бити у случају ратне акције против Србије рекао да „то значи са 90 одсто рат са Русијом“.²² Истовремено, Ласло Сеђењи, аустроугарски амбасадор у Берлину, је у писму свом министру Леополду Берхтолду изнео став немачке владе по питању рата: „Немачка влада сматра садашњи тренутак и с немачке тачке гледишта „политички најпожељнијим“. Русија још није у овом тренутку довољно спремна за рат, она још за извесно дуже време неће бити војнички спремна и неће бити тако јака колико ће вероватно бити јака за неколико година. Поред тога, немачка влада сматра да има знакова да се Енглеска сада неће умешати у рат који избије због неке балканске земље и да неће учествовати у балканском конфликту у коме би се нашла Русија, а можда и Француска.“²³ Обрачун са Србијом је требало само да буде претекст коначног обрачуна Немачке са Русијом и Француском, односно могућност избијања једног великог рата.²⁴ У Берлину се веровало да Русија није спремна за рат и да ће јој бити потребно неколико година за наоружање њених армија. Оваква прилика се није смела пропустити.

Историчар Мекмекин заобилази и важну чињеницу да је Русија преко свог новог посланика у Београду Василија Штрاندмана саветовала српске званичнике да учине све како би изашли у сусрет аустријским захтевима у ултиматуму, а који се не косе са суверенитетом Србије. Мекмекин такође, или заборавља или намерно прећуткује тзв. Септембарски програм немачке владе из 1914. године који показује праве намере Немачке, а које су биле врло амбициозне. Радило се о муњевитом рату који би се завршио брзим победама. План је подразумевао велика територијална проширења у западној и источној Европи, обимна колонијална освајања и велике економске захтеве од земаља које је требало поразити. У свим тим плановима посебно место су заузимали Балкан и Србија. Српска држава је требало да буде територијално смањена и да посредно дође у немачку сферу утицаја.²⁵ Он занемарује и неке сада већ давно утврђене историјске истине. Немачки историчар Фриц Фишер је још 1961. године у својој волуминозној студији *Посезање за светском моћи. Политика ратних циљева царске Немачке 1914–1918*, јасно изрекао суд о немачкој кривици за почетак Великог рата, а која је, како је академик Милорад Екмечић у предговору српског издања

²² F. Fišer, *Savez elita. O kontinuitetu struktura moći u Nemačkoj 1871–1945. godine*, Beograd 1985, 82.

²³ Исто.

²⁴ М. Радојевић, Љ. Димић, *Србија у великом рату 1914–1918. Кратка историја*, Београд 2014, 85.

²⁵ A. Mitrović, *нав. дело*, 433.

Фишерове студије из 2014. године напоменуо, изазвала „шкргутање зубима“ немачке јавности због оцена које су у њој изнете.²⁶ О томе да су Немци изазвали светски рат 1914. као и 1939. године, што је представљало катастрофу у историји Немаца, Фишер је поновио и у својој књизи *Савез елита. О континуитету структура моћи у Немачкој 1871–1945. године*, објављеној први пут 1979. године.²⁷

Сличну оцену о одговорности Немачке поновио је и Доменик Ливен, професор руске историје на London School of Economics and Political Sciences, 1983. године у студији *Russia and the Origins of the First World War (Making of the 20th Century)*, када је констатовао да проучавање Јулске кризе са руског становишта потврђује прихваћено становиште да главна и непосредна одговорност за почетак рата недвосмислено лежи на немачкој влади.²⁸ Према томе, књига Сина Мекмекина је неуспео покушај рехабилитације Немачке, односно њене аболитије од одговорности за избијање Првог светског рата и пребацивање исте, без икаквих релевантних чињеница, докумената, или доказа, на страну царске Русије.

У међувремену, Мекмекин је два пута ревидирао своје оштре критике на рачун најпре Русије, а затим и Француске. Први пут је то учинио у најновијој књизи *July 1914. Countdown to War* штампаној 2013. године. На страницама ове студије заступа тезу да главну одговорност за рат носе Русија и Француска, али и да су Русија, Аустроугарска и Србија показале „криминалну неодговорност ризикујући рат и смрт милиона радије него да изгубе част или да својим противницима препусте дипломатску предност“. У овој књизи он није више такав апологета Берлина као што је то био у својој претходној студији. Немачку одговорност за Велики рат је видео у томе што се ставила на располагање Аустроугарској и што је извршила неразумну инвазију на Белгију. Сматрао је да је Немачку у рат увукла Аустроугарска, која се „понашала ригидно и трапаво”.²⁹

Занимљиво је да поред Срба које окривљује да су наоружали и охрабрили сарајевске атентаторе, Мекмекин донекле кривце види и у Аустрији и њеном министру спољних послова грофу Берхтолду и шефу генералштаба Хецендорфу, који су тајно припремили ултиматум Србији, при чему су осигурали подршку Немачке за напад на Србију.³⁰ Он даље истиче

²⁶ М. Екмећић, *Predgovor srpskom izdanju knjige Frica Fišera, Posezanje za svetskom moći – Politika ratnih ciljeva carske Nemačke 1914–1918*, Beograd 2014, X.

²⁷ F. Fišer, *нав. дело*, 162–163.

²⁸ D. C. B. Lieven, *Russia and the Origins of the First World War*, London 1984, 151.

²⁹ S. McMeekin, *July 1914. Countdown to War*, N. York 2013, 390–405.

³⁰ Исто, 390, 394.

снажну жељу Русије да подржи Србију, напомињући како је Сазонов „оркестрирао“ српско одбијање ултиматума и тако рат учинио неизбежним.³¹ Овде је Мекмекин упao у контрадикторност, јер ако су Берхтолд и Хецендорф припремили такав списак захтева који су уградили у ултиматум, о којима се није могло преговарати сем да се прихвате или одбаце, како је онда Сазонов могао да буде одговоран што је руководио српским одбијањем ултиматума.³²

Други пут је своје погледе на одговорност ублажио у једној дебати, коју је поводом стогодишњице Првог светског рата 12. фебруара 2014. године организовао британски ВВС, под називом: „Десет интерпретација – ко је одговоран за Први светски рат“. У овој анкети учешће је узело десет угледних историчара англосаксонске и европске историографије. Поред Мекмекина своја гледишта су изнели и Сер Макс Хејстингс, војни историчар, који је кривицу приписао Немачкој, Џон Рул, професор емеритус са Универзитета Сасекс, који је мишљења да су за Први светски рат одговорни Аустроугарска и Немачка. Исто мишљење је изнела и др Аника Момбауер. И остали учесници су сличног размишљања, док је једино Сер Ричард Еванс, са Универзитета у Кембриџу експлицитно оптужио Србију да сноси одговорност за Велики рат.³³ Иначе, Еванс је написао и позитивну рецензију за прву Мекмекинову књигу.

Одговарајући на питање редакције ВВС-ја, ко сноси кривицу за почетак Првог светског рата, Мекмекин је одговорност поред Русије и Србије приписао и Немачкој, Аустроугарској, Француској и Великој Британији. Мекмекин у својој изјави истиче да без „немачког охрабривања тврде аустријске линије против Србије, после Сарајева – „бланко чека“, Први светски рат сигурно не би избио, и зато Немачка сноси одговорност“. Међутим, у наставку је напоменуо да је исто тако истина да

³¹ Исто, 395–399.

³² N. Jones, *July 1914: Countdown to War*, http://www.historyextra.com/book_review/July_1914_countdown-war.

³³ У анкети су учествовали и: Хедер Џонс, ванредни професор међународне историје на London School of Economics and Political Science, по коме одговорност за рат сnose Аустроугарска, Немачка и Русија, Герхард Хиршфелд, професор модерне и савремене историје на Универзитету у Штутгарту, који је кривца за рат нашао у Аустроугарској, Немачкој, Русији, Француској, Великој Британији и Србији, Гери Шефилд, професор војне историје на Универзитету Волверхемптон, за кога су кривци за Први светски рат Аустроугарска и Немачка, Катриона Пенел, виши предавач на Универзитету Ексетер, која сматра да су Велики рат изазвале Аустроугарска и Немачка, и Дејвид Стивенсон, професор међународне историје на London School of Economics and Political Science, који је кривицу за рат приписао Немачкој.

„није било терористичке завере сковане у Београду, Немци и Аустријанци не би били суочени са страшним избором“. По њему грађански лидери у Берлину и Бечу су се трудили да локализују конфликт на Балкану, а руска одлука након што је примила бланко чек из Париза је била да европеизује аустро-српски обрачун, који је прво изазвао европски, а након уласка Велике Британије у њега и светски сукоб. Опет је, као и у првој књизи, поновио тврдњу да је прво Русија извршила мобилизацију, а не Немачка.³⁴

Обе Мекмекинове књиге, у којима износи тезе о одговорности Русије, Француске и Србије за Први светски рат, нису поткрепљене релевантним документима, односно не заснивају се на историјским чињеницама. Историјска наука је одавно показала да иза почетка Првог светског рата стоје Немачка и Аустроугарска, које су желеле светску доминацију, а Сарајевски атентат је био само претекст за остваривање тог њиховог циља. Студије Мекмекина, али и његових колега Кларка, Макмиланове и других које су се појавиле у предвечерје обележавања стогодишњице почетка Првог светског рата не представљају научни допринос изучавању свих аспеката који су довели до почетка Великог рата, већ се налазе у служби дневне политике.

³⁴ www.bbc.com/news/magazine-26048324.

Aleksandar Rastović

THE SERBS, RUSSIANS AND THE FIRST WORLD WAR – AN EXAMPLE OF REVISION OF HISTORY

Summary

On the occasion of centenary of the First World War, there is a tendency in part of Anglo-Saxon historiography to revise historical facts about the Great War. Some of those who belong to Anglo-Saxon historiography (Clark, Macmillan) try to abuse historical sources and place the entire responsibility for the outbreak of the War on Russia and Serbia. These historians aim at impermissible modernization of the past. For instance, they compare the terrorist organization Al-Qaeda with the Young Bosnia organization. At the same time, Osama Bin Laden is for them a precursor of Gavrilo Princip. One of ardent followers of contemporary revisionist historiography is the Turkish historian of American origin Sean McMeekin. In his study *The Russian Origins of the First World War*, he argues in favour of Russian responsibility for the First World War. He particularly stresses the negative role of Sergei Sazonov, Russian Minister of Foreign Affairs, who wished to abuse tense relations between Austria-Hungary and Serbia in order to realize the centuries-long dream of Russia to dominate the Bosphorus and Dardanelles. In some of his public interviews and his last book *July 1914. Countdown to War*, he softened his standpoints, blaming for the war not only Russia and Serbia, but also Germany, Austria-Hungary, France and Great Britain.

Keywords: Austria-Hungary, Germany, Serbia, First World War, revision of history.

Чланак примљен: 30. 04. 2015.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 03. 09. 2015.

Igor BOROZAN*
University of Belgrade
Faculty of Philosophy
Department of History of Art
Belgrade

MONUMENT TO KING ALEKSANDAR KARAĐORĐEVIĆ IN LJUBLJANA**

Abstract: The unveiling of the equestrian monument to King Aleksandar Karađorđević in Ljubljana on 6 September 1940, a work of Lojze Dolinar, on the eve of the Second World War, was a result of political and social circumstances of the fourth decade of the 20th century that shook the Kingdom of Yugoslavia.

The culmination of the process of Yugoslavization of Ljubljana started after World War I with the formation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, and was manifested in the unveiling of a monument to King Aleksandar Karađorđević. Old memorial topoi from the time of the Austro-Hungarian Monarchy were replaced by new, symbolic emblems visualizing political and cultural practices of the Yugoslav authorities. The shaping process of visual memory of members of the house of Karađorđević was particularly pronounced since 1929 when the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes was officially renamed into the Kingdom of Yugoslavia by means of a constitutional reform. At that time, a separate entity was formed, named Drava Banovina (Province) with its center in Ljubljana, turning the city into an open-space urban pantheon celebrating the new Yugoslav nation and the ruling dynasty in accordance with the ideology of Yugoslavism.

Key words: Ljubljana, Lojze Dolinar, Kingdom of Yugoslavia, King Aleksandar, equestrian sculpture, memory

* borozan.igor73@gmail.com

** This paper was written within the project "*Representation of Identity in Art and Verbo-Visual Culture of the Early Modern Period*". This project is sponsored by the Ministry of Science and Technology, Government of the Republic of Serbia, project number 177001.

Posthumous Image of the Knightly King Unifier

In the structural consideration of the monument to King Aleksandar Karađorđević we kept on the back burner its aesthetic evaluation and stylistic analysis, stressing its representational purpose. We focused our attention on the activities of the memorial as an object that essentially represented the image of King Aleksandar and his posthumous visualization. The image of the deceased ruler-martyr was part of a great memorial cult that had been created after the death of King Aleksandar and, as such, it was the primary and essential note of the king's image placed in the system of political iconography.¹

We will consider the martyr's death of King Aleksandar within the context of a story about the posthumous image that from the moment of one's death wanders in the cultural and visual space in search for the ideal body.² The King's death in Marseilles in 1934 left the country in an immense state of shock and triggered social instability.³ The political elite simply did not allow for the separation of the body and image of the deceased ruler given that the personality of the deceased was the last and critical idiom that could unite the country that was riven with religious and ethnic divisions. The memory of the King, of the fullness of his body, had to be maintained, and thus a new life of the deceased was initiated.

The aim to preserve the ruler's image incorporated many resources available to the visual culture. Therefore, by using those resources, the memory of the King's image in the new media was contextualized based on the ancient principles of the art of memorization. As a consequence, in the *Serbian Kosovo*⁴ magazine the last snapshot of the sovereign was released within the memorial booklet dedicated to the late monarch; it memorized the ruler in his grand admiral uniform in accordance with the nation's expectations (fig. 1). The above mentioned expectations were the results of a manufactured reality which was based on the myth of a knight ruler – the result of the human primal need to create a typical image of a hero. Confirmation was soon to come in the form

¹ M. Warnke, *Politische Ikonographie. Bild index zur politischen Ikonographie*, Hamburg 2001.

² H. Belting, *Repräsentation und Anti-Repräsentation. Grab und Portät in der frühen Neuzeit*, Quel Corps? Eine Frage der Repräsentation, Hrg. von H. Belting, D. Kamper, M. Schulz, München 2002, 29–53.

³ Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, Београд 1997, 247–395.

⁴ *Српско Косово*, 15/1–24 (1. 12. 1934).

of an inscription (*To the Undead Knightly King Aleksandar I Unifier – Avenger of Kosovo*) that accompanied the royal image, and to end it, confirmed the visual template. Words confirm the image that majestically visualizes the story about a hero, a knight, verified by the grand admiral military uniform as a reflection of masculinity. In those times it was the concept of masculinity that represented the emanation of power and military order that was widespread in most of the regimes across Europe. The cult of the military and the power of a uniform had also imbued the armed forces of Kingdom of Yugoslavia that represented the key factor in state stability.⁵ At the same time, as we can read in the memorial booklet, the image of King Aleksandar is associated with the Kosovo heroes. Thus an integrated Kosovo idiom, as a symbolic cornerstone of the South Slavs, was incorporated with the deceased monarch and based on that he became the sublimation of all the fallen knights of the Battle of Kosovo.⁶ The incarnated king knight became a medium, a compound body made of all those fallen heroes who lost their lives for the glory of the Serbian nation and also for the new Yugoslav nation.

Within the strategy of King's visual representation as a symbolic medium, the special attention was given to his martyrdom, which automatically generated the deceased monarch into a hero – martyr. The martyr ruler corresponded to the list of martyrs who reside in the Yugoslav “Valhalla”, which allowed for the official representation of a new cult. Consequently, there started the construction of a myth on the fallen knight who began his new posthumous life as befits a saint of a nation.

The ruler's death mask that we can see at the back cover of the above mentioned memorial booklet, was in association with many other items created along with this idea. The martyr king stands for a paragon of Jesus Christ, clearly suggested by the crown of thorns which connects the two figures in a suprahistorical narrative in which the painful end of both historical figures is obvious. Launching the king's death mask at front covers of the book called *Ecce Homo – Image of Hero Martyr*, compiled by Milan Banić,⁷ represents a reflection of the above mentioned mechanism, which had been in the service of creation of the ruler's new life (fig. 2). Thus, to put it in the words of Belting, the King's image began to embody a variety of physical media which through

⁵ И. Борозан, *Визуелна култура и идеолошко уобличавање Војнотехничког завода у Крагујевцу*, Историјска и уметничка баштина Војнотехничког завода, (ур. М. Андрић), Крагујевац 2005, 103–106.

⁶ The battle between Serbs and Osmanli Turks took place in 1389, and its outcome has allowed the gradual penetration of the Ottoman Empire into the Medieval Serbian State.

⁷ М. Banić, *Ecce Homo! Lik heroja–mučenika*, Beograd 1935.

various media visualized the ruler's image. The sovereign's image continued to live and pulse within the new circumstances, but also with the old political and historical implications, which was indirectly indicated by the front cover of Banić's book. The mask of King Aleksandar represents his personality, but at the same time, the abstraction of his image helped it to develop into a typical representation,⁸ an emblem that stands for the entire community which brings us back to the already mentioned phenomenon of a collective image.

The construction of King's posthumous image was also associated with his alleged last words: *Preserve Yugoslavia*, which in the years after the monarch's death became the inevitable verbal King's motto, often promoted as verbal support to the monarch's visual representations. It was after the death of the ruler that the commemorative role of sculpture was used to revive the image of King Aleksandar. The colossal monument, a work of art of Dragomir Arambašić, raised in front of the Military Technical Institute in Kragujevac in 1936 (fig. 3) comprises all the features of the cult of the King and the sociopolitical circumstances that allowed for raising the monument.⁹

Raised in the center of the military industry, in the city that symbolized the military order of the Serbian and Yugoslav army, the monument to the late King emanated the requested masculinity in society which mainly relied upon military unity. The image of the King wearing military uniform is supported by the inscription engraved on a pedestal (*Preserve Yugoslavia*), confirming the military nature of the state in the period after the King's death. The colossal bronze-made monarch mightily confirmed some ideals of the official and public politics which used the image of the deceased monarch to build the basis of a new state course. The monarch's rhetorical gesture, compliant with the verbal motto, visualized the narrative on the statue that speaks and the ruler's image that within that image is revived.

Ljubljana and the Ruler's Triumphal Adventus

Mapping of Ljubljana in the 19th century was based on the practice of raising monuments.¹⁰ Monuments were raised throughout the empire in order

⁸ H. Belting, *Persona. Die Masken des Selbst und das Gesicht*, Wir Sind Maske, (Hrg. von. S. Ferino-Pagden), Kunsthistorisches Museum, Wien 2002, 29–38.

⁹ И. Борозан, *Визуелна култура и идеолошко уобличавање Војнотехничког завода у Крагујевцу*, 106–110.

¹⁰ W. Telesko, *Das 19. Jahrhundert. Eine Epoche und ihre Medien*, Wien 2010, 137–156.

to create an integrated dynastic patriotism.¹¹ The boundaries of loyalty to the emperor and the state were visualized by raising monuments.¹² The practice of raising monuments in Ljubljana was primarily associated with the cult of great people with special emphasis on the monument to Austrian Field Marshal Count Jan Josef Václav Radecký, revealed in 1860, and also the monument to Emperor Franz Joseph, revealed in 1908.¹³ These engagement monuments defined the urban structure of the city in accordance with the ideological determinants of the Austrian government that made the city in correspondence with the dominant ideological and cultural model.¹⁴ Regionalism and local determinants were adjusted to the unique cultural space of the Habsburg state where the artistic practice represented the semantic force shaping an artificial reality.¹⁵ Using a tried and tested formula, the new Yugoslav government had already replaced the old ideological models with new emblems. The old monuments were replaced by new ones, built in honor of the Yugoslav nation and the Karađorđević dynasty.

After the deconstruction of the emperor's monument, a new state model was formed so that in 1931 a new equestrian statue, the work of Lojze Dolinar, appeared built in stairs of the Ljubljana City Hall, representing King Petar Karađorđević on horseback.¹⁶ The equestrian monument was an illustration of the latest political circumstances caused by the creation of the Kingdom of Yugoslavia, as well as a referent of the recognized phenomenon of memory obliteration which cancelled the memory of the previous ideological symbol. Consequently, the previous symbolic topos was canceled and replaced by the new one which glorified the ruler of the new state where Ljubljana also

¹¹ W. Telesko, *Geschichtsraum Österreich. Die Habsburger und ihre Geschichte in der bildenden Kunst des 19. Jahrhunderts*, Wien 2006.

¹² H. LeCaine Agnew, *The Flyspecks on Palivec's Portrait. Franz Joseph, the Symbols of Monarchy, and Czech Popular Loyalty*, *The Limits of Loyalty. Imperial Symbolism, Popular Allegiances, and State Patriotism in the Late Habsburg Monarchy*, Ed. by Laurence Cole, Daniel Unowsky, Oxford 2007, 86–112.

¹³ O. Манојловић, *Владарски споменици у Љубљани 1908–1940*, Годишњак за друштвену историју 2/3 (1997) 203–205.

¹⁴ B. Jezernik, »*Vedno Zvesta Slovenija.*« *Javni spomeniki ljubljanski in družbeni spomin*, Mesto in meščani in slovenskem jeziku, literature in kulturi, Zbornik radova, Ljubljana 2006, 159–172.

¹⁵ W. Telesko, *Kulturraum Österreich. Die Identität der Regionen in der bildenden Kunst des 19. Jahrhunderts*, Wien 2008.

¹⁶ O. Manojlović Pintar, *Ideološko i političko u spomeničkoj arhitekturi Prvog i Drugog svetskog rata na tlu Srbije*, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Beograd 2005 (rukopis doktorske disertacije), 207–211.

belonged. City mapping had a ritual character which was confirmed by a large ceremonial unveiling of the monument to King Petar, which shaped a new symbolic map of the city.¹⁷

The political crisis at the time of King Aleksandar which eventually led to his personal dictatorship, threatened to produce a total collapse after the sovereign's death. Regional separatisms and religious discrepancies, as well as the situation in Europe, had repercussions across the Kingdom of Yugoslavia. A tension spanning from integral Yugoslav discourse to the burgeoning regionalism existed in the former province of Drava Banovina. The supporters of that kind of politics based on unitarism began a strong propaganda activity through the featuring cult of the deceased ruler in an effort to repress the country's disintegration; this could be also observed in the Drava Banovina where immediately after the monarch's death, the construction of the late King's cult began and it was especially evident in the visual arts.

With reference to the centralization of the country, an active part was played particularly by Drava Ban Dragoslav Marušić from the Yugoslav National Party. The revision of the image of the deceased ruler in the following period developed within the complex ideological and cultural references. During the last years of the fourth decade in accordance with the waning idea of integral Yugoslavism there was hidden educational and cultural neutralization of the actions of pro-Yugoslav activists in the territory of Drava Banovina. At the dawn of World War II, with acquiescence of the central government, there was evident strengthening of clericals and Slovenian nationalists.¹⁸ This kind of politics was exemplified in particular in actions of Anton Korošec, the minister of internal affairs and Mika Krek, the minister without portfolio and president of the Catholic Action for Slovenia.

Therefore, the image of the late King had to be spread also to the ground of the Drava Banovina. The aim of the action was based on the idea to convince the local population that the survival of the mutual state was the best solution. Countless busts and portraits of the former ruler were set in almost all public places.¹⁹ The first meeting of the Select Committee on Memorial to King Aleksandar in Ljubljana was held on 27 November 1934 as part of the action of the King's image multiplication. By all standards, the central city of the Drava Banovina was to obtain an integrative monument in honor of the King

¹⁷ О. Манојловић, *Владарски споменици у Љубљани 1908–1940*, 207–211.

¹⁸ Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, 369–372.

¹⁹ О. Manojlović Pintar, *Ideološko i političko u spomeničkoj arhitekturi Prvog i Drugog svetskog rata na tlu Srbije*, 211.

Unifier. From that moment the long process of shaping the idea for the central monument to King Aleksandar began and lasted until 1940 when it was officially revealed. A few organized competitions and numerous controversies marked the complex process of materialization of the deceased ruler's image. Debates and controversies, ideological, ethnic but also aesthetic and professional discrepancies were incorporated into the supposed image of the king.

The focus of national controversy was to be found in an appeal of the unknown Patriot who criticized the future monument emphasizing that it represented a political violence device originating from Belgrade.²⁰ Due to the complex political situation, the Committee ignored this and similar kinds of observations by focusing public's attention to the technical issues that needed to be urgently resolved. Therefore, the polemic question was raised about whether the monument was a pure art form or an architectural work. Furthermore, there followed countless disputes in terms of the location of the future monument which set the focus of public opinion on urban planning and architectural issues. The questions on proportions and scales of the monument and its relationship to the natural and built environment were soon to abstract the political essence of the erected monument. France Stele, a leading Slovenian art historian of his time, informs in detail and with erudition about this particular phenomenon in his review on the genesis of the construction of the monument.²¹ Thus, in his detailed analysis of the work of the Committee he refers mainly to aesthetic, artistic and urban planning criteria, which apparently determined the core of the monument to King Aleksandar.

Finally, in 1939 the construction of the monument was entrusted to the sculptor Lojze Dolinar. Affirmed already as a national artist with extensive professional experience and being in Belgrade, he seemed to be a natural choice. A skillful hand of a sculptor was needed to create one of the most difficult sculptural forms such as an equestrian monument. Creating a sculpture of a horse rider implied perfect knowledge of statics and movement as well as sculptural mastery in shaping body structure of an animal creature which altogether granted an artist the honor of being recognized as a master of animal artists.

France Stele gave a description and formal analysis of this monument – 6.8 m high and 5.75 m long, made of marble from Bukovik. After presenting basic information including data that the pedestal was designed by architect Herman Hus and that the statue was cast in the Jeremić Foundry in Belgrade, Stele continues further:

²⁰ Ibid, 213.

²¹ F. Stele, *Spomenik kralja Aleksandra I. Zedinitelja v Ljubljani*, *Kronika slovenskih mest* VII/3 (Ljubljana, 10. 1940) 129–141.

The King is shown as a rider wearing military commander uniform, looking ahead in a calm and dignified manner. The horse, also presented in a ceremonial walk that had been repeatedly represented in visual arts, is equally imbued with dignity. The King is shown in victorious movement with royal insignia, holding a scepter in his right hand, and leading a horse in the left one. In general, the effect of monumental stylization of horse anatomy should be emphasized, then an unquestionably successful and equally over-stylized plus sculpturally demanding modern military uniform, as well as the King's portrait, visually effective from the long distance perspective.²²

The above description clearly underlines the structural template of royal equestrian monuments that can be traced back to antiquity.²³ The famous statue of Marcus Aurelius, imbued with classic dignity and raised on the Roman Capitol, has become a synonym for an equestrian monument. Cold classicism has been reinterpreted over the centuries, but it gained its full power in the interwar period.²⁴ A purified form, hyper-stylization and reduced idyllic forms taken from nature yet strictly defined and geometrical, could be cautiously linked to theoretical writings of Adolf von Hildebrand, a 19th-century German sculptor. The ideals of monumental classicism which Hildebrand had codified,²⁵ probably influenced immensely Dolinar during his studies in Munich, Vienna and Prague, which is why we can trace them on the monument in Ljubljana.

After all, the early mentioned form of artistic expression of ideas was principally the official artistic language of the Kingdom of Yugoslavia, particularly in the area of public memorial culture. Strength and power were at the core of grandiose state projects and on the basis of such a narrative the monument in Ljubljana stood as a natural end of a codified process that was based on the language of power that had to be presented by the gigantic sculpture set in public space. Power of the state was based on the rhetorical language of force that had to be conveyed as an eternal, archetypal expression of the Yugoslav people. The eternal body of the monarchy was to be visualized in the physical medium of colossal monument, to use the terms from

²² F. Stele, *Spomenik kralja Aleksandra I. Zedinitelja v Ljubljani*, Kronika slovenskih mest, 141.

²³ U. Keller, *Rieterstandbild*, Handbuch der Politischen Ikonographie, 303–304.

²⁴ W. Telesko, *Erlösermythen in Kunst und Politik*, Wien 2004, 118–120.

²⁵ N. Wolf, *Welche Masse von Plastik, die sich abmüht, irgendetwas Neues zugeben. Die Plastik zwischen Denkmalkultus und autonomer Form*, Geschichte der bildenden Kunst in Deutschland, Vom Biedermeier zum Impressionismus, Hrg. von H. Kohle, München 2008, 243–268.

Kantorowicz's system of king's two bodies²⁶ as paradigms of the infinity of crown and nation. The decaying body of King Aleksandar was complemented by a new indestructible body personified in sculptural medium.

Sculptor Lojze Dolinar monumentalized his vision of King Aleksandar within such ideals. The typical ruler's image represents a paradigm for the new canonic model of a Yugoslav.²⁷ The racial type of a new man implied an aquiline nose viewed in profile which was inaugurated in art by sculptor Ivan Meštrović in his representations of national heroes (Prince Marko...).²⁸ Sharp facial features morphologically defined a type of skull that was to become a paradigm of a powerful Yugoslav that sublimated posthumous memory of the late sovereign.

France Stele also described the pedestal (fig. 4) as an inevitable static and symbolic element of the memorial entity:

There are two reliefs that are both made in moderate classic style, representing a symbolic group of naked figures – one signifying War and the other Peace. Peace is a group of three: one in the middle represents the Unification of Yugoslavs, the left one a life in freedom, whereas the right signifies teamwork. War symbolically expresses the idea that its burden falls on everyone, not just individuals.²⁹

The reliefs on the pedestal were made like ancient friezes which evoked the ideal state of mind related to the Greek physical and conceptual canon.³⁰ Strong, massive bodies in their bare physical beauty glorified indirectly the vitality of the Yugoslav nation which was manifested in stylized body potency. With no regional features which would disturb the abstraction of a new Yugoslav, naked male bodies celebrated the primordial power of the Yugoslav nation in order to visualize the ideas of the largely abandoned concept on integral Yugoslavism.³¹ Stele noted that the relief symbols were to manifest

²⁶ E. H. Kantorowicz, *The King Two Bodies. A Study in Mediaeval Political Theology*, Princeton 1997.

²⁷ A. Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904–1941*, Beograd 2007, 27–41.

²⁸ Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку. Систем европске и српске визуелне културе у служби нације*, Београд 2006, 330–331.

²⁹ F. Stele, *Spomenik kralja Aleksandra I. Zedinitelja v Ljubljani*, 141.

³⁰ A. S. Leoussi, *Nationalism and Classicism: The Classical Body as National Symbol in Nineteenth-Century England and France*, London 1998.

³¹ It was after 1935 that the idea on integral Yugoslavism was largely thrown away from public discourse. After the assassination of King Alexander, the government of Milan Stojadinovic has taken a new ideological course that was based upon the idea of real Yugoslavism. The thesis of the unique Yugoslav nation was substituted by the concept on stressing Serbian, Croatian and Slovenian nationalism as valid idioms within the unique state structure: Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, 487.

the power of collectivism which in the unity of anonymity has integrated individuals into a single system,³² confirming current tendencies of regimes based on the idea of an unknown hero who excels in work, war and peace, and who unconditionally serves the community.³³

The antithetical War and Peace illustrate the time of degradation and the time of prosperity and therefore visualize a narrative evolution of Yugoslav history. Highlighting of reliefs was used for viewer's visual education; it emphasized the fact that the power of the new Yugoslav nation lied in the unity of people and that the era of peace was an inevitable consequence of the war. Hence, the Peace relief joins the idea of the main statue since the King carries in his right hand a scepter with the dove of peace.

Introduction of a colossal equestrian statue of King Aleksandar in the heart of Ljubljana visualized and symbolically confirmed the *adventus* of King Aleksandar, whose roots were to be re-evaluated in the Roman imperial program.³⁴ The rhetorical structure of a work of art visualized the prince's triumph, turning Ljubljana into the projected domain celebrating the ruling dynasty and into the space of memory of the late sovereign.

Monumentalizing Memory: Unveiling the Monument to King Aleksandar

The monument unveiling should have displayed in a magnificent way the ultimate image embodiment of King Aleksandar. Posthumous creation of the ruler's image is sublimated into a medium sculpted by Lojze Dolinar (fig. 5). The equestrian statue of the King named "Our King" was meant to produce the particular sentiment in people as a result of strong national feelings. Therefore, the ruler's image was given its final form, embodied in the gigantic body – a huge monument nearly 11 meters high, as reporters described the memorial sculpture after it was revealed. The powerful idea should have been materialized in a praiseworthy medium, so the colossal sculpture became an aggregate of countless partial images of King Aleksandar that had overwhelmed private homes and public buildings in Ljubljana on that day. Portrait pictorial representations that were according to the standards displayed

³² F. Stele, *Spomenik kralja Aleksandra I. Zedinitelja v Ljubljani*, 141.

³³ Klaus von Beyme, *Die Kunst der Macht und die Gegenmacht der Kunst*, Frankfurt am Main 1998, 121–126.

³⁴ Y. Rickert, *Triumph*, Handbuch der Politischen Ikonographie, Bd. II, 456–457.

throughout Ljubljana were mosaically united in the magnificent monument.³⁵ Thus, the composite king knight became a distinct image visualized in an optimal, powerful medium.

The ruler's posthumous image taken from the ruler's funeral mask was transferred to the monumental memorial in Ljubljana, and it was not without a reason, in reference to the concept of funeral sculptures, that the original idea of the Committee was to reveal the memorial on 9 October 1939, on the fifth anniversary of King's assassination.³⁶ However, this idea failed and it was suggested that the event should be organized on St. Vitus Day in 1940.³⁷ Remembrance Day of the ruler's death and the day of memory to the fallen knights of the Battle of Kosovo had a strong commemorative note and St. Vitus was included in the official national calendar during the 19th century.³⁸ The unveiling of the monument on this day was to be a symbolic linkage of anonymous heroes of Kosovo with an image of King Aleksandar by the means of typological form of the Kosovo narrative. The pseudo-sepulchral character of the equestrian monument should cohesively unify the living and the dead in a day of commemoration of the fallen for the Fatherland.

However, due to disagreements over its position, the unveiling of the monument was delayed. Finally, the solution was found. It was decided to hold the unveiling ceremony on birthday of the reigning monarch, King Petar II. The new ruler was to be likened to his father based on the idea of continuity in state politics. The fragile ruler had to be produced in a powerful sovereign who would keep the state integrity and prevent tribal separation of his country, governed by the power of his personality.

The King's birthday was celebrated according to the idea of a musculous community. Public opinion set a framework in which the young monarch should be found, so designedly the special issue of "Politika" newspapers was published, dedicated to the King's birthday.³⁹ Various visual representations highlighted the ruler's military role: he was presented in a tank, on a plane... Particularly underlined was his subsequent promotion to corporal on 17 March of the same year.

³⁵ Политика XXXVII/11589 (7. 9. 1940).

³⁶ F. Stele, *Spomenik kralja Aleksandra I. Zedinitelja v Ljubljani*, 129.

³⁷ Memorial Day to Saint Prince Lazar and the Serbian holy martyrs who gave their lives during the epic Battle of Kosovo in 1389.

³⁸ М. Тимотијевић, *О произвођењу једног националног празника: спомен дан палима у борбама за отаџбину*, Годишњак за друштвену историју 1–3 (2002) 69–77.

³⁹ Политика XXXVII/11588 (6. 9. 1940).

The liturgical character of the Yugoslav national ideology was affirmed by the old Christian concept, given that before the unveiling of the memorial both divine services were held in Ljubljana (a mass in the Catholic and liturgy in the Orthodox Church), according to the usual state protocol incorporating religious rituals in the framework of public celebrations. Heroic, chivalrous character of the whole spectacle was additionally supported by media performance which took place at the National Theatre in Ljubljana, the night before the unveiling of the monument. There, at the reunion of war volunteers, a blind war veteran, Lujo Lovrić, gave a speech. Ossian, an old mythical figure, a blind bard, transposed into a symbolic figure of popular epic poet Filip Višnjić as an embodied symbol of the Serbian national epic, was finally stored in the warrior figure of Lujo Lovrić. Therefore, the muscular image of cultural and social perception was becoming more and more militant, and largely defined the vocabulary of the two-day spectacle held in Ljubljana.

The wars that just started stirring the continent only reinforced the need for the militarization of society. In line with this discourse the image of King Petar II was constructed. After all, the ruler unveiled the memorial in Ljubljana wearing aviator military uniform which additionally sealed up the entire event (fig. 6).

The strength and power of the grand unveiling was supported by the memorial and rearrangement of the Congress Square in Ljubljana. The powerful image of a ruler as a cavalry leader was additionally confirmed by the newest, modern materials, such as reinforced concrete and granite that were used for the pedestal.⁴⁰ The robust pedestal materialized by powerful materials confirmed stability and tectonics of the overall memorial, visualizing the progress of the young Yugoslav nation.

The mighty monument was set into the space described by France Stele:

By all its measures, the new monument was a large, almost huge, but not oversized for the environment where it was set. It was located on the northern half of a large, newly created area at Zvezda Park, in the axis behind the projected South Square, opening to the Congress Square. Rearranged paths of Zvezda Park cross in front of the monument so that each pedestrian is brought to it; also, most of the perspectives from the Congress Square and Vegova Street converge to it.⁴¹

The reconstruction of the Ljubljana historic center was supposed to rearrange the heart of the city. This Central European city was to be transformed into a new city, adjusted to the imperial (grand) style of King

⁴⁰ M. Wagner, *Material*, Handbuch der Politischen Ikonographie, Bd. II, 125–129.

⁴¹ F. Stele, *Spomenik kralja Aleksandra I. Zedinitelja v Ljubljani*, 140.

Aleksandar. An open manifestation square was indication of the strong architectural and urban structure of King Aleksandar's state, as well as the general climate in Europe which was defined by new, large open squares adjusted to mass sports and patriotic ceremonies.⁴² The anonymity of a crowd in combination with social elite or charismatic leader performatively structured and shaped new urban and spatial areas. Vast areas alike the ancient forums became places for bringing together leaders and people, regardless of whether the leaders had direct contact with *populus* or were represented through their statues.⁴³

To some extent such manifestation square structure could be applied to the preliminary design of Jože Plečnik who was in charge of Congress Square renovation, completed by the formation of geometrically coordinated Square which in a symbiosis of trees and path led to the focal point of the square-symbolic sculpture of King Aleksandar (fig. 7).⁴⁴ The main path led to the monument, defining a triumphal horseman narrative. The monarch's triumphal march is defined by a darting path as a metaphor of a path of glory of the great deceased.

Strictness, order and organization of the square completed an imaginary social order. Unity in anonymity and steadiness in collectivism were reflections of awareness of these times. Unison will and body automatism were to constitute physical and mental likeness to the ruler. After all, Stele discussed the projected, determined path of an addressee that inevitably terminated in front of the monument of the late sovereign. A tiny and anonymous individual would found himself at that moment in front of the colossal, powerful ruler with whom he was to be associated in his anonymity (fig. 8). The frightening monarch would minimize an observer making him a loyal subject of the crown and the Yugoslav nation. Without the usual attributes (saber...), the ruler dominated by the power of expression achieved by a condensed form resembling the reduced equestrian statues of ancient emperors. Gained control over an animal, a feature of an experienced rider, confirmed his high class and special place in the community. Thus, the inner balance of the outstanding individual was also confirmed by formal and purified expression that materialized the ruler's dignity using simple form and organization of the mass. Elevated to the level of a symbol, marked by a scepter with the dove of peace, the ruler peacemaker had to provide the image of peace and order in a country full of instability. Like ancient rulers pacifiers, the Yugoslav monarch

⁴² M. Hesse, J. Petsch, *Stadtplanung zwischen Kunst und Politik*, Kunst, die Geschichte ihre Funktionen, (Hrg. von. W. Busch, P. Schmook), Berlin 1987, 547–549.

⁴³ Y. Rickert, *Platz*, Handbuch der Politischen Ikonographie, Bd. II, 240–241.

⁴⁴ F. Stele, *Spomenik kralja Aleksandra I. Zedinitelja v Ljubljani*, 137–140.

structurally followed the line of Roman emperors. The knight portrayed as a warrior, but also as a peacemaker, offered the illusion of stability and orderliness. After all, in the final part of his interpretation of the monument, France Stele indicates that the evaluation of its artistic value is cancelled by its social significance and therefore concludes that it is a praiseworthy monument. In this way he pays tribute and expresses admiration for the late monarch whose image is recognized as historically valuable and memory worthy. The ruler enters the history and is embodied in history, becoming an immediate set of actions that are sublimated in his body.

A square turns into a national altar whose center is taken by the posthumous image of King Aleksandar who develops into the conscience of a society and its cathartic symbol. Setting of an equestrian monument within public space of a square symbolically indicates the moment of ruler's apotheosis like in the antiquity. The Christian concept of death implied close connection between the sculpture of the deceased and a church as a space that symbolically and spatially determined the deceased. Reactivating the ancient concept of death, the renaissance culture provoked the conceptual turnover in commemoration of an individual.⁴⁵ The prospective Christian concept of memory was replaced, to some extent, with an ancient memory based on the individual's apotheosis. Conceptual inversion affected the function of equestrian sculptures that gradually left temples. Squares as new key public spaces become a new destination of equestrian sculptures.⁴⁶ The open space based upon the ancient forum became a place of glory and space for worship of the charismatic deceased. Pagan deification of a worthy individual is transformed into a contemporary cult of personality, and its visual manifestation is sublimated in the equestrian statue of King Aleksandar.

At the same time, the sculpture's liaison to Christianity was not completely disrupted since churches were located at squares. The myth of a Christian knight (*miles Christianus*) who fights the war with sword on Christ's behalf still held a certain amount of actuality. Equestrian statues were placed in front of or near temples, which was also confirmed in the case of Ljubljana. The Orthodox Church of Saints Cyril and Methodius was very close to the monument in Tivoli Park, confirming the uniqueness of the area defined by the memory of the famous, immortal individual.

Relatively speaking, in accordance with nearly ancient practice of ruler's representation we could point to a landscape architecture as an ephemeral scenography which formed the manifestation space on the day of the

⁴⁵ С. Брајовић, *Ренесансно сопство и портрет*, Београд 2009, 80–110.

⁴⁶ E. Panofsky, *Tomb Sculpture*, London 1992, 76–87.

unveiling of the monument. A series of palm trees was set up around the pedestal associating to the ruler's martyrdom that transferred his image into the heavenly realm of Christian martyrs. However, the broader framework provides more adequate understanding by setting the ruler in the habitus of the national, Yugoslav pantheon. The area around the monument is defined by properly placed trees which store the sovereign's image into the domain of Elysium and the entire space transcends in the Elysian Fields, a site known for its abundant vegetation. Therefore, the deceased monarch is set into the antique space of glory, the field of honor reserved for heroes. Hence it is no surprise that a large number of soldiers and officers occupied the front rows during the unveiling of the monument, indicating the effect of the concentric circles spread from the ruler to the auditorium and affirming the military character of the event.

The ancient, classical concept of presentation was confirmed not only by fanfare that people could have heard the day before the celebration, but also by strictly ordered and florally decorated masts that encircled the area around the monument (fig. 9).

Also, the purpose of photographers who captured the entire spectacle of the memorial unveiling was based on the idea of majestifying the memorial image power. Carefully planned shots indicate the engagement of state photographers who according to the common practice at the time staged the authenticity of national unity.⁴⁷ Photography, as a mass medium predisposed to manipulation, was used for the occasion to its full potential. As a result, the photographs present the ruler from frog perspective highlighting the dominant appearance and position of the monument (fig. 10). It was to provide the illusion of even greater proportions of the monument, especially with regard to ordinary mortals and participants in the spectacle. Thus, the monarch was placed in the foreground with the sky behind (above) – symbolic and spatial confirmation of the ruler's apotheosis. The photographic sfumato was used correspondingly to create the impression of timeless, frozen and almost magical realism. Cameras recorded a series of almost theatrical sequences of the unveiling of this monument. They are like cut scenes placed in the public realm.

*

The unveiling of the monument to King Aleksandar aimed to strengthen the dynastic cult in the Drava Banovina and, therefore, the Drava

⁴⁷ N. Wenke, *Die symbolische Repräsentation der faschistischen Diktaturen in Fotografien*, kunsttexte.de. Nr. 3 (2010) 1–16.

Ban Marko Natlacan, Ljubljana Mayor Juro Adlešič, and bishop Gregorij Rožman had a visible role in the ceremony. For the same reason, the ceremony was attended by King Petar II, Regent Pavle, Princess Olga and young Princes Aleksandar and Nikola.

At the same time, the mythical figure of the late King was to strengthen the undermined Yugoslav identity. The concept of integral Yugoslavism, as the basis of the projected supranationalism, was rather shaken and raising the memorial to King Aleksandar was to popularize the ideals that were already exhausted a great deal. A huge mass of about 40,000 people was in the service of maintaining an already imaginary unity. Hence, in media, there were no dominating pictures of women wearing Slovenia's national costumes at the spectacle (fig. 11). Melting the local identity into the wider Yugoslav identity was a national strategy issue that did not suppress the particular cultural models, but neither emphasized it beyond measure. Therefore, the report from the unveiling ceremony published in the state newspapers "Politika", was largely dominated by somewhat abstract tones (like the ceremony itself) in the service of highlighting the Yugoslav nationalism with an inevitable level of loyalty to the royal house. The governing Karađorđević family and the young monarch were integrative state topoi and topoi that pretended to absorb local nationalisms.

The powerful monument presented a potent ruler whose image had to be loaded through memorial and concentrated in the body of young King Petar who attended the ceremony. The new ruler had to be associated to the late monarch and the royal image as a symbol of the power of the dynasty had to be embodied in the heir to the crown. However, the new ruler did not have the vitality needed to inherit the image of a strong predecessor. Regardless of whether it was with his own inner and physical frailty or historical circumstances that prevented the image transfer, we can certainly conclude that the action of image transgression remained incomplete, and thus the paragon of two rulers.

The monument shared the destiny of the country and was destroyed in 1941⁴⁸ by Italian occupiers. It was never rebuilt since the post-war new communist government constituted new symbols and handed over the old ones to violent oblivion.⁴⁹ The monument in Ljubljana marked the peak of the memorial monumentalization in the imperial representation system of the Karađorđević dynasty, indicating the end of image migration of King Aleksandar.

⁴⁸ У. Рајчевић, *Затирано и затрто. Оскрнављени и уништени српски споменици на тлу претходне Југославије*, 1, Нови Сад 2001, 186–187.

⁴⁹ D. Gamboni, *Bildersturm*, Handbuch der Politischen Ikonographie, Bd. I, 144–151.

ГОДИНА XV СКОПЈЕ 1 ДЕЦЕМБРА 1934 ГОДИНЕ БР. 1-24

СРПСКО КОСОВО

ЛИСТ ЗА СРПСКУ ОМЛАДИНУ И НАРОДНО ПРОСВЕЋИВАЊЕ

ЧУВАЈТЕ МИ ЈУГОСЛАВИЈУ
9-X-1934 ГОД. МАРСЕЉ -- АЛЕКСАНДАР

ЧУВАЋЕМО ЈУГОСЛАВИЈУ
1-XII-1934 ГОДИНЕ »СРПСКО КОСОВО«

СПОМЕНИЦА

НЕУМРЛОМ КРАЉУ ВИТЕЗУ АЛЕКСАНДРУ I
ОСВЕТНИКУ КОСОВА — УЈЕДИНИТЕЉУ

ПОСВЕЋУЈЕ БЛАГОДАРНО
»СРПСКО КОСОВО«

КРАЉ АЛЕКСАНДАР I
(ПОСЛЕДЊИ СНИМАК У АДМИРАЛСКОЈ УНИФОРМИ)
1888 — 1934

Fig. 1

Title page, Srpsko Kosovo, 1934 (National Library of Serbia, 848–II)

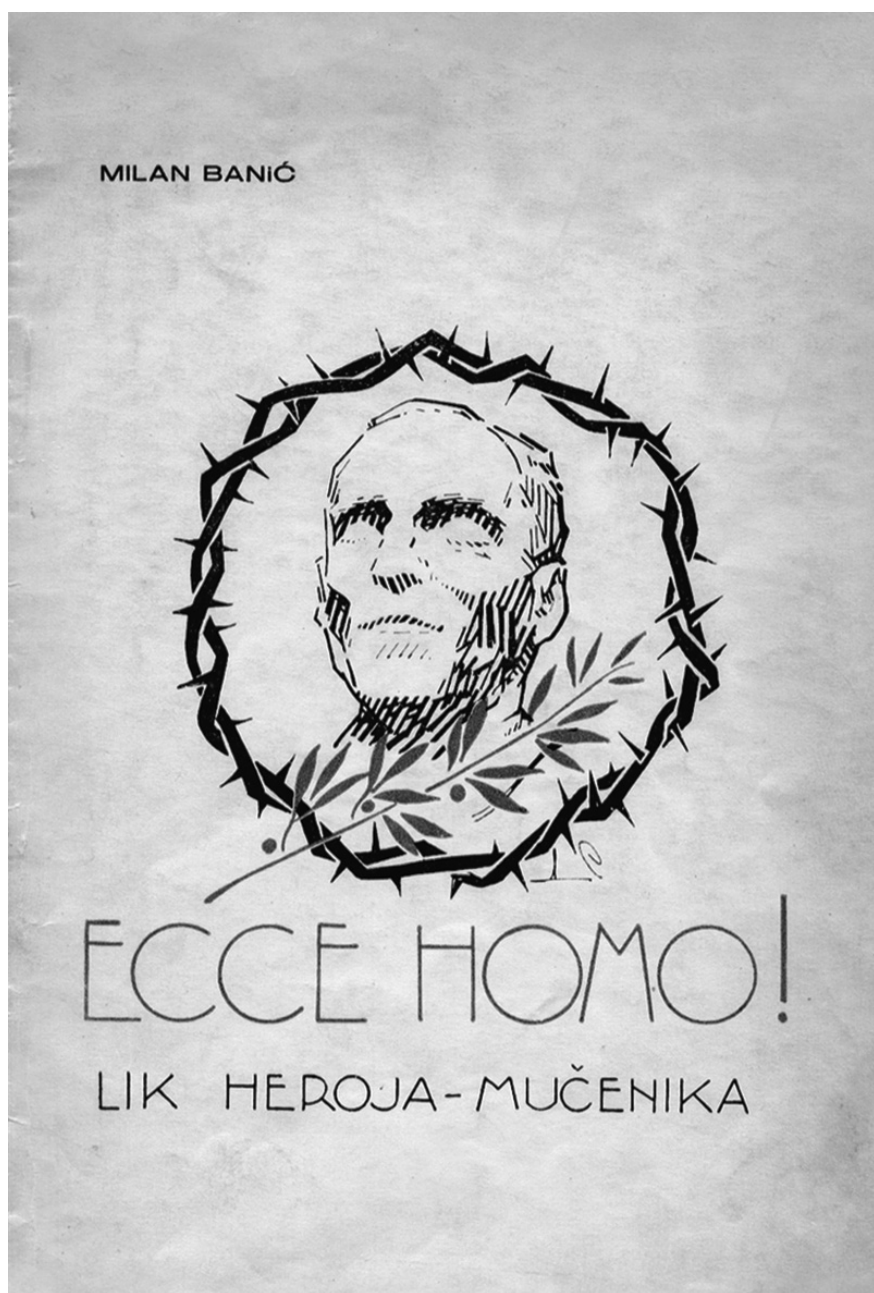

Fig. 2

Title page, Milan Banić, *ECCE HOMO. Lik heroja-mučenika*, 1935
(National Library of Serbia, II-280)

Fig. 3 Unveiling of King Alexander Monument, Kragujevac, 1936 (Cultural Heritage Preservation Institute in Kragujevac)

Fig. 4 War, Pedestal, King Alexander Monument (Archives of Yugoslavia, Belgrade, AJ 02F 377-74-5-2176)

Fig. 5
Lojze Dolinar, King Alexander Monument,
(Kronika slovenskih mest, VII/ 3, 10. 1940, Ljubljana)

Fig. 6 Unveiling of King Alexander Monument, Ljubljana, 1940 (Archives of Yugoslavia, Belgrade, AJ 02F 377-74-5-683)

Fig. 7 Unveiling of King Alexander Monument, Ljubljana, 1940 (Archives of Yugoslavia, Belgrade, AJ 02F 377-74-5-725)

Fig. 8
Unveiling of King Alexander Monument, Ljubljana, 1940
(Archives of Yugoslavia, Belgrade, AJ 02F 377-74-5-2177)

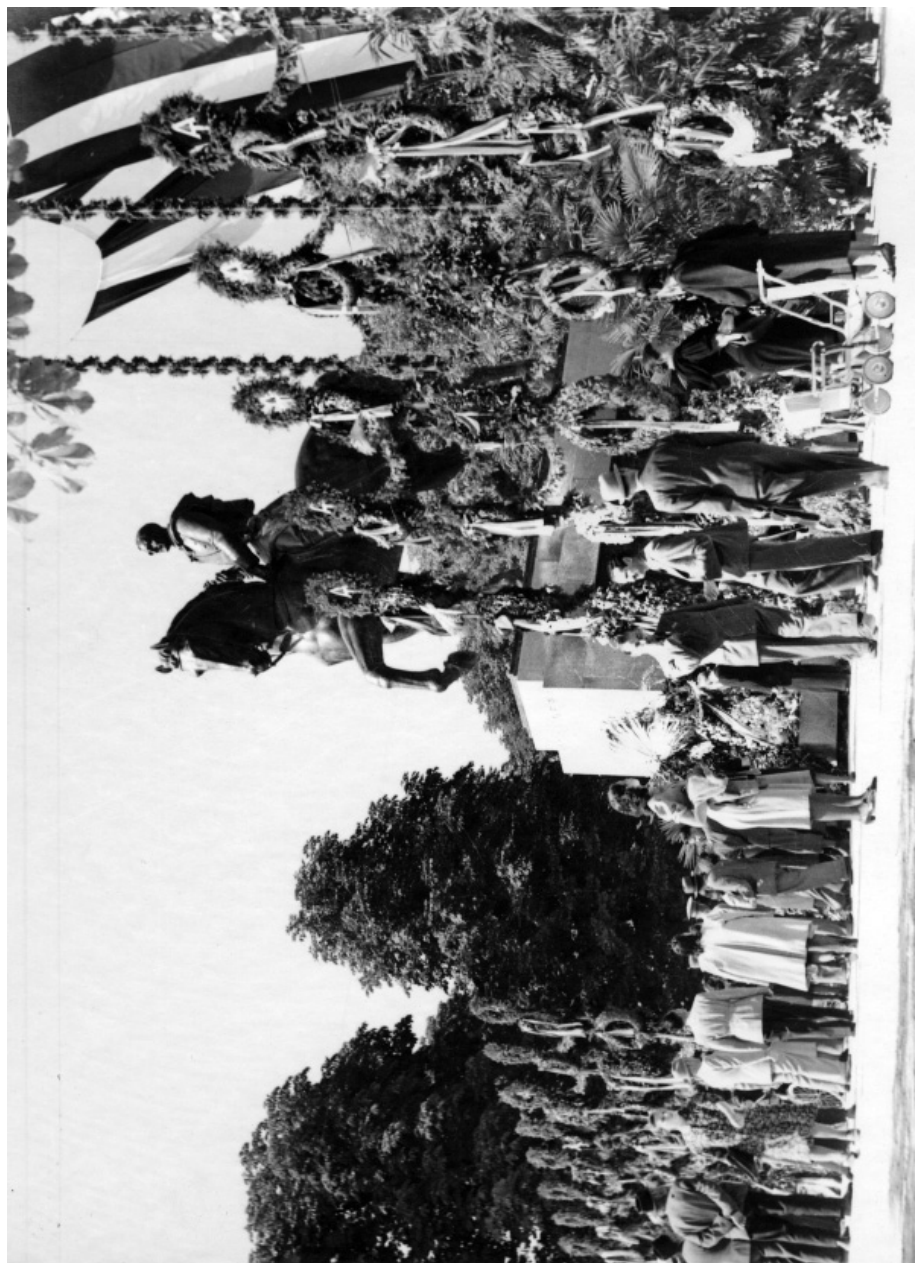

Fig. 9 Unveiling of King Alexander Monument, Ljubljana, 1940 (Archives of Yugoslavia, Belgrade, AJ 02F 377-74-5-713.)

Fig. 10
Unveiling of King Alexander Monument, Ljubljana, 1940
(Archives of Yugoslavia, Belgrade, AJ 02F 377-74-5)

Fig. 11
Unveiling of King Alexander Monument, Ljubljana, 1940
(Archives of Yugoslavia, Belgrade, AJ 02F 377-74-5-515)

Игор Борозан

СПОМЕНИК КРАЉУ АЛЕКСАНДРУ КАРАЋОРЂЕВИЋУ У ЉУБЉАНИ

Резиме

Откривање коњичког споменика краљу Александру Карађорђевићу у Љубљани 6. септембра 1940. године – дело Лојза Долинара, уочи Другог светског рата, било је резултат политичких и друштвених околности у четвртој деценији 20. века које су потресале Краљевину Југославију.

Представљена у духу мускулаторног монументализма, коњичка фигура краља Александра постала је предмет критичког вредновања Франца Стеле, водећег словеначког историчара уметности. Подигнута у складу с репрезентативном културом моћи, стилизована коњичка фигура краља припадала је тадашњој југословенској и европској уметничкој пракси.

Циљ откривања споменика краљу Александру било је јачање династичког култа у Дравској бановини. Истовремено, митска фигура почившег краља требало је да ојача подривени југословенски идентитет. Владајућа династија Карађорђевића и млади монарх били су интегративни државни топоси који су претендовали на апсорпцију локалних национализма. Идеја визуализације почившег владара, осмишљена у последњој фази политике интегралног југословенства, материјализована је шест година касније сходно постојећој идеји реалног југословенства. До откривања споменика дошло је између декларативне афирмације југословенског унитаризма и радикално-клерикалног словеначког национализма. Прослава је дефинисана као јединствени идиом државе – династичког патриотизма и умереног словеначког идентитета, чиме је потврђен заокрет државе идеологије у другој половини четврте деценије 20. века.

Споменик је делио судбину земље и уништен је од стране италијанских окупатора 1941. године. Никада није обновљен будући да је нова, послератна комунистичка влада конституисала нове симболе, а старе препустила насилном забораву. Споменик у Љубљани означио је врхунац меморијалне монументализације у империјалном репрезентативном систему династије Карађорђевића, чиме је означен крај миграције лика краља Александра.

Кључне речи: Љубљана, Лојзе Долинар, Краљевина Југославија, краљ Александар, коњичка скулптура, сећање.

Чланак примљен: 30. 04. 2015.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 08. 09. 2015.

Peter GHOSH
St. Anne's College
Oxford
United Kingdom

**THE PROTESTANT ETHIC —
THE NEGLECTED CENTRE-POINT
IN THE WORK OF MAX WEBER***

Abstract: The aim of this paper is that stated in its title: to explain some of the reasons why Max Weber's 'Protestant Ethic' should be seen a central component in his work and thought, and not, as is currently the case, a text which receives much lip-service but is substantially ignored. One chief reason for the text's neglect (Section I) lies in Weber's ostentatious use of historical materials which appear remote to social scientists today. It should however be understood that the 'Protestant Ethic' is a statement about modernity from beginning to end – Weber is only using the past to make a statement about the present – while the allegedly "historical" criticisms of the text made by sociologists have no foundation, because they are made in ignorance of Weber's historicist premisses. A principal component of Weber's analysis of modernity is his interest in modern rationalism or rationality (Section II). Here it should be noted that while the 'Protestant Ethic' began as a statement about capitalism, it was then overlaid by a second, overlapping statement about rationality. This is extremely important, and we cannot understand Weber's thinking on this subject by relying on later texts (such as 'Economy and Society') alone. Another major element of his modern

* This paper is an independent statement which postdates my book *Max Weber and the Protestant Ethic: Twin Histories* (Oxford, 2014) [cited below as *Twin Histories*]. In general it seeks to develop some arguments from the book, and spends only a minimum of time on others that I believe are sufficiently established there. Abbreviations: *AfSS*: *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*; *Briefe*: letters in *Max Weber Gesamtausgabe*, Abteilung II; *GARS*: *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie* (Tübingen, 1920-1); *MWG*: *Max Weber Gesamtausgabe* ed. Horst Baier et al. (Tübingen, 1984–); *WL*: *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre* ed. J. Winckelmann (Tübingen, 1968³).

thought, and one of the most neglected, is his thinking about ethics (Section III). Here – as its title suggests – the ‘Protestant Ethic’ is of unique importance. This paper draws on my book, *Max Weber and the Protestant Ethic: Twin Histories* (2014) but, especially in the first and third sections, goes beyond it, and constitutes an independent statement.

Keywords: Max Weber, ‘Protestant Ethic’, History, Rationalism, Rationality, Ethics.

The contention of this paper is simple and radical. It is that Max Weber’s ‘Protestant Ethic’ (1904-5), though largely neglected today except in its capacity as a pedagogic text, is worthy of its canonical status: it is in fact one of Weber’s most important works, which unites most of the central strands of his social thought. (The one significant area of his thinking which it relies on, but does not expound, is that relating to methodology and *Wissenschaft*.) So we should discard the more conventional view that one can derive an adequate picture of Weber’s ideas primarily from ‘Economy and Society’, or from his “later” writings after 1910, a category which must in any case include the republication of the ‘Protestant Ethic’ (*PE*) in 1920 in substantially unaltered form. Because of its centrality and ambition the *PE* has a great deal in common with ‘Economy and Society’ — it is a great mistake to suppose that Weber was one man in 1905 and another after 1910; but it also has much to say which is not in ‘Economy and Society’ or any other later writing. The free form and open agenda of the *PE* give it an elasticity and capacity that the tight (and progressively tightening) sociological and typological agenda of ‘Economy and Society’ lacks, to say nothing of the compact and finished text of the *PE* as compared to the diffuse and incomplete state of ‘Economy and Society’. In short, the *PE* must be seen as a centre-point in Weber’s work and, if viewed in terms of its place in his intellectual development, the centre-point.

I. Sources of Neglect

Before expounding the positive significance of the *PE*, we should consider why it is so neglected today. The principal reasons for this neglect lie in the text’s outward appearance: it presents an argument focussed on a religious construct, ascetic Protestantism, that is set in the 17th century and based on an ostentatious display of source material in theology and moral casuistry. This is doubly alien to today’s readers who are largely secular and who are social scientists, not historians: to them it appears both historically remote and “religious”. Few of the social-scientific writers who have sought to

expose *Max Weber's False Constructions*¹ have dared touch on Weber's handling of ascetic Protestantism (Part II of the text), and none with any effect. Yet this is the core of the *PE*; as Weber tells us, Part I is no more than an introduction to the 'studies that follow' [XX.53].² However, if one does not engage with the central, "religious" component of the text, then one cannot understand it. That is elementary. In this sense the text is not "over-determined" or over-familiar;³ on the contrary, it is largely unknown to its readers and has been since 1945. One consequence of this alienation was that in the third quarter of the 20th century the principal source of interest in the *PE* lay in one small fragment of the text: its preliminary chapter on the "spirit" of capitalism, which was more obviously secular and modern. But here the relevance and interest of capitalism sprang not so much from Weber but from what readers supposed was the self-evident meaning of 'capitalism': that is, capitalism as defined by Western European Marxism, running from the early Georg Lukács through to Jürgen Habermas. This is not to deny Weber's importance to these authors, or indeed that this version of capitalism – seen in social terms rather than those of economic theory, and as a structure that exerted a malign effect on capitalist and worker alike – owed a good deal to Weber in fact. Nonetheless, when interest in Marxism declined, so too did interest in the Weberian capitalism of the *PE*, and the amount of time and attention devoted to this subject today is slight.⁴

As a result the agenda of the *PE* came to appear either exhausted or alien, and its demotion and relegation by sociologists after c.1980 was an obvious consequence. The outstanding testimony to this situation (though not the only one) lies in the work of Wolfgang Schluchter. By setting the *PE* within a general view of Weber's intellectual evolution, Schluchter exceeded all other writers in the breadth and coherence of his vision.⁵ As a result his view remains hegemonic today, and the force of his writings has been further entrenched by

¹ Compare Heinz Steinert, *Max Webers unwiderlegbare Fehlkonstruktionen* (Frankfurt/New York, 2010).

² Citation in this form is to the original text of the *PE* in the *Archiv für Sozialwissenschaft* XX (1904), 1-54; XXI (1905), 1-110. These page numbers are also incorporated in the edition of the *PE* in *MWG* I/9.

³ Cf. Klaus Lichtblau & Johannes Weiß (eds), *Max Weber, Die protestantische Ethik und der »Geist« des Kapitalismus* (Bodenheim, 1993), xii [cited below as Lichtblau & Weiß (1993)].

⁴ *Twin Histories*, 294-6.

⁵ See originally *Die Entwicklung des okzidentalen Rationalismus* (Tübingen, 1979); *The Rise of Western Rationalism* trans. Guenther Roth (Berkeley, 1981).

his commanding role within the *Max Weber Gesamtausgabe*.⁶ Schluchter did not assert an outright discontinuity between the *PE* and Weber's later texts, because there was no textual evidence to support this view and much to the contrary. Nonetheless, in his construction of Weber's intellectual history, the *PE* was a starting point which was left behind in the course of an ongoing 'research programme'. By this route, as is well-known, the 'Economic Ethics of the World Religions' (1912-20) became the crucial development in Weber's religious thought rather than the *PE*: here was the second great 'breakthrough' in his thinking after the methodology essays of 1903-6.⁷ A second step was taken by Klaus Lichtblau and Johannes Weiß in 1993. If the original *PE* was not central to Weber's modern thought then its primary relevance was simply that of a *history text*. But even as history they thought it was insignificant: 'Weber's study of Protestantism can only be understood as a genuine contribution to the economic and cultural history of modern capitalism in a very *limited* sense'. The next step (they supposed) would be a rigorous 'examination of the theoretical foundations [of the text] with the aid of the relevant historical sources' to buttress their assertion, but they had no enthusiasm for this task.⁸ So it was left to Heinz Steinert in 2010 to demonstrate to his own satisfaction that the *PE* was worthless even as a history book. In his view the *PE* should be "historicised" in at least two respects. First, it should be recognised that the subject matter of the text lay exclusively in a remote and detached past. Past readers were mistaken in receiving it 'as if it was a current contribution to the self-understanding of the age and society at that time' – the early 20th century – and the presence of sections of the text which contradicted this proposition, as for example its opening chapter, simply reflected confusion on Weber's part.⁹ Secondly, since its historical 'constructions' were both wrong and irrefutable – a typical piece of Steinert logic – it followed that the *PE* should itself be 'historicised' i.e. declared to be obsolete.

⁶ Since the death of Wolfgang Mommsen in 2004, Schluchter has been *de facto* the senior editor within *MWG*. Within Weberian commentary as a whole, Wilhelm Hennis has been the most important alternative voice. He certainly had breadth of vision, but still his central thesis – that Max Weber offered a "science of man" – was too general to be persuasive, and it did not give rise to a more specific conception of Weber's oeuvre. On the contrary, beneath this umbrella proposition, Hennis' readings of Weber were a series of fragments and no more: *Max Webers Fragestellung* (Tübingen, 1986), *Max Webers Wissenschaft vom Menschen* (Tübingen, 1996).

⁷ Wolfgang Schluchter, *Religion und Lebensführung* (Frankfurt, 1988), i.21-113, ii.557-96.

⁸ Lichtblau & Weiß (1993), VIII, IX resp.

⁹ *Max Webers unwiderlegbare Fehlkonstruktionen* (Frankfurt/New York, 2010), 215 cf. 105, 207.

(I focus on German writing here, but with Steinert German sociology only developed a line of criticism that was long established in the English-speaking world, and his debt to this literature is clear.)¹⁰

I make three comments on this body of work. (1) If sociologists today are not interested in intellectual argument which presupposes that our understanding of the present is enriched by considering it as the product of historical evolution, where analysis of religion and its residues play a major role, then that is an entirely legitimate choice to make, and argument on the subject is superfluous. Today's values and assumptions on these points are simply different from Weber's, and this is a situation Weber anticipated even before the *PE* was published.¹¹ However, dismissal of the *PE* in these terms can only be deduced from *the current priorities of social science*. It cannot be deduced from a critique of the text, and above all not by the tactic of trying to detach the *PE* from the rest of Weber's work — as if one could pretend it had no significance for Weber himself, so saving embarrassment to a social science which today exalts Weber more than any other single author and thinker. Yet this is the tactic announced in Steinert's opening sentence — 'This is not a book about Max Weber. It is a book about... "The Protestant Ethic and the ›spirit‹ of capitalism"'¹² — which is a much cruder and more brutal version of the refined separation performed by Schluchter. Yet Weber himself never supposed that the *PE* was in any way separate from the rest of his work. Any dismissal of the *PE* must reckon with the fact that in 1904 he thought that it was his 'principal work' (*Hauptwerk*), standing above but not apart from the great essays on *Wissenschaft* and social science which surround it (for example),¹³ and his commitment to its republication after 1912 shows that its significance was quite undiminished in his eyes. *To dismiss the PE is in fact to dismiss Max Weber himself*; and so we see, before the text is even opened, just how shaky the foundations of this tradition of sociological critique are in fact.

(2) The *PE* is a statement about modernity, hence about the 20th century and perhaps the 21st century too. It is not a work of history, *if* by 'history' we mean a statement about a detached and superseded past such as specialist historians commonly write. However, for Weber past and present were

¹⁰ Ibid., 235-63.

¹¹ 'Die »Objektivität« sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis' [1904] *WL* 214 [cited below as »Objektivität«] cf. 'Vorbemerkung' [1919-20], *GARS* i.13-14, 'Science as a Vocation' [1917/19], *MWG* I/17.85.

¹² *Max Webers unwiderlegbare Fehlkonstruktionen*, 11.

¹³ Weber to Heinrich Rickert 14 June 1904, Nachlaß Max Weber Berlin-Dahlem, 30/4 Bl.94.

continuous, and this is the assumption behind his description of the *PE* as a ‘purely historical work’ [XX.53 cf. XXI.109]. In this meaning ‘history’ is the genetic precursor of the present, where genetic or historical analysis is essential in order to explain the nature of the present. Thus the *PE* identifies ‘the most fateful epoch of the 17th century’ [XXI.36] as historically formative, but this ‘fateful quality can only be understood by making continual reference to ‘today’, ‘the present’, and what is ‘modern’. Even the most learned and apparently historical components of the text, such as the long philological notes on the *Beruf*, are filled with constant reference to ‘today’s’ usage of the word [XX.36n.1, 37n.2], because the *Beruf* (the calling or profession) is both a past and a present subject, and detailed interchange of this kind runs through the *PE* as a whole. Again, the presence of an opening chapter rooted firmly in the present day, like much of that on the “spirit” of capitalism, or the famous conclusion [XXI.107-10] are of course basic to the text; they are not just mistakes or confusions. In short, the attempt by critics to write off the *PE* as if it were a detached, remote-historical text is about as mistaken it could possibly be. Weber is just as present-minded as any of his readers today.

Since the *PE* sought to explain modern *Kultur* in its entirety within c.160 pages of text from an avowedly present-day perspective, anyone who thinks that it will rest on historical ‘»inductions« in the usual sense of the term’,¹⁴ or that it will reproduce a conventional textbook picture of European history from the 17th to the early 20th century, is badly misguided about the nature and premisses of Weber’s historical method. Criticism that does not start from a correct understanding of what Weber himself wished to do, and substitutes instead the most primitive idea of empirical testing “against the sources”, as if history was simply an assembly of sources and nothing else, understands neither history nor Weber. For this reason it comes as no surprise to find that the bulk of criticism of the *PE* conducted in this way derives not from historians but social scientists.¹⁵ Steinert’s work is a classical example of what Weber called ‘the most dishonest mode’ of proceeding, where one appears to ‘let the facts speak for themselves’, when in fact there is a clear authorial agenda.¹⁶ Still, anyone who is interested in the elementary assessment of

¹⁴ »Objektivität« [1904], *WL* 150.

¹⁵ I distinguish here between sociologists who criticise the *PE* as a text in sociology, and historians who criticise what the *PE* has to say on particular historical subjects, such as 17th century theology and religion (for example). In the first case the *PE* (and perhaps Weber) is the subject; in the second it is 17th century religion. The latter is a quite separate subject.

¹⁶ ‘Science as a Vocation’ [1917/19], *MWG* I/17.97.

Weber's use of sources in the *PE* can now do so thanks to the editorial apparatus attached to the text that appears in the *Max Weber Gesamtausgabe* (*MWG I/9*). Here – in contrast to the spurious proceedings of Steinert – every single one of Weber's source attributions is checked and compared with the originals. Weber appears as an extremely learned man, and though the accuracy of his citation practice often leaves something to be desired by our standards, his failings were no greater than those of most scholars at that date, where focus on their own thought and expression was a higher priority than the kind of exactitude in citation we expect today as a result of mechanical aids.¹⁷ More far-reaching intellectual-historical analysis of Weber's procedures (rather than the mere checking of sources) bears this out: he may be guilty of haste, inaccuracy or bad handwriting, but still it is clear that he has an entirely meaningful and substantial intellectual relationship to his sources, which is in no way dishonest and which remains fully accessible to subsequent analysis.¹⁸

Note further that Weber wrote as an avowed non-specialist or interdisciplinary scholar, who *expected* to have his text checked and corrected by specialists.¹⁹ (This is the reason for the 'terrible proliferation of footnotes') [XXI.5n.4]. But still he would have been surprised to find himself being checked by representatives of one discipline, sociology, which can hardly be defined in terms of an identifiable body of specialist knowledge, claiming to practise another: history. He supposed that the best person to check a text based primarily on theological sources was a theologian, Ernst Troeltsch [XXI.3n.3], and when the *PE* was reissued in 1920, he was pleased to be able to report that Troeltsch had both reviewed and validated the text [*GARS* i.17n.1]:²⁰ "summary reference should... be made to the great book of E. Troeltsch, *Die Soziallehren der Christlichen Kirchen und Gruppen* (Tübingen, 1912) – in lieu of more frequent citations on every point of detail – as a work which... offers a most welcome supplement and confirmation in regard to our problem, although it treats the universal history of the ethics of Occidental Christianity from its own, very broadly conceived perspectives."

¹⁷ Cf. 'Editorische Berichte', *MWG I/9*.108-120, 233-41. For a typical example of the prioritising of authorial creativity over exact citation, Eberhard Gothein to Marie Luise Schröter 29.7.84, pr. *Im Schaffen genießen. Der Briefwechsel der kulturwissenschaftler Eberhard und Marie Luise Gothein* (Köln, 2006), 68.

¹⁸ See my 'Max Weber's Idea of "Puritanism": a case study in the empirical construction of the *Protestant Ethic*' in *A Historian reads Max Weber* (Wiesbaden, 2008) c.2 or *Max Weber* ed. Alan Sica (Farnham, 2013), 271-309.

¹⁹ eg. »Objektivität« [1904], *WL* 206-7, 212, 214.

²⁰ Citation in this form is to materials added to the text of the *PE* in 1920: *GARS* i.17-206.

Troeltsch's idealist and Christian world-view was radically different from Weber's; nonetheless, he had indeed offered support and 'confirmation' for the historical argument of the *PE*: 'I could follow [Weber's] portrayal of "ascetic Protestantism" on this point [the Protestant social ethic] exactly, because with each new working over of this subject, it has once more proved itself to me as a brilliantly penetrating piece of observation and analysis.'²¹ Troeltsch's approval was backed up by that of some of the greatest historical scholars of the day who, in contrast to today's sociological critics, had some of the qualifications of historical awareness, breadth of perspective and erudition necessary to judge Weber: men such as Karl Holl and Otto Hintze, as well as Eberhard Gothein, Georg Jellinek and the other members of the 'Eranos' discussion group who heard the first, oral delivery of Part II of the *PE* in February 1905. Weber also enjoyed the imprimatur of Georg von Below, by far the most relentless historian critic of the vulnerable empiricism practised by historical economics and nascent social science c.1900.²² None of them ever suggested that the *PE* was in any way deficient in a scholarly sense, and it is clear that talk a century later of Weber's 'crime', 'dishonesty' and 'sin' in this context is a commentary on those who make such charges and not their alleged subject.²³

(3) There is no evidence for a "progressive discontinuity" in Weber's thinking such as Schluchter posits, which would allow us to ignore the *PE* as belonging to an earlier and superseded phase of his life. On the contrary, when Weber began to publish the 'Economic Ethics of the World Religions' in 1915, he stated: 'In regard to Christianity, reference will be made to the essays... that appeared previously in this *Archiv*, knowledge of which must be taken for granted.'²⁴ The underlying capitalist problematic of 1904-5 – what were the historical sources of a unique form of capitalist modernity in the West? – is retained untouched in the 'Economic Ethics' even if now, when there is no Western capitalism to consider, the primacy of religious explanation is absolute. Nor is there any ground for supposing that the lightly revised text of

²¹ *Die Soziallehren der Christlichen Kirchen und Gruppen* (Tübingen, 1912), 950n.510.

²² For the 'Eranos' see 'Die protestantische Askese und das moderne Erwerbsleben', *MWG* I/9.221. For Hintze: 'Max Webers Religionssoziologie' [1922], in *Gesammelte Abhandlungen* (Göttingen, 1962-72), ii.126-34. For Holl and Below see my essay 'The Lutheran reception of the 'Protestant Ethic': from Georg von Below to Karl Holl' in *Max Weber in Context: Essays in the History of German Ideas c.1870-1930* (Harrassowitz: Wiesbaden, 2015).

²³ Tatsuro Hanyu, *Max Webers Verbrechen* (Kioto, 2002); idem, *Max Webers wissenschaftliche Sünde. Über seine „Unehrlichkeit“...* (Kindle ed., pub. Hanyu), 2014.

²⁴ 'Einleitung', *AfSS* 41 (1915), 2.

the *PE* published in 1920 was in any way discontinuous with the original. Weber goes out of his way to emphasise the continuity, and even identity, of the two editions [*GARS* i.17n.1].²⁵ Overall, the idea that one can separate the *PE* from the ‘Economic Ethics’ when he always conceived of them as an integrated project, the *Collected Essays in the Sociology of Religion*, is simply incredible. None of his contemporaries ever made such an argument, nor did any religious commentator in the 1920s when confronted by the publication of the ‘Economic Ethics of the World Religions’.²⁶ There is much more that could be said on this subject,²⁷ but the central truth is this: the attempt to marginalize the *PE* began c.1980 because of the current agenda of some sociologists; not because of any historically accurate reading of the text or its place in Weber’s thought.

II. Rationalism

The *PE* is a centre-point in Weber’s oeuvre both chronologically and intellectually. It summarises or relies on almost all of his work previous to 1900;²⁸ and when taken together with the essays on *Wissenschaft* and methodology of 1903-6 (especially those on ‘Objectivity’, ‘Knies’), it marks the only point of radical creative departure in his writing throughout his entire life. Almost all his major work thereafter (not merely ‘the Economic Ethics of the World Religions’ but the sociologies of Religion and *Herrschaft* in ‘Economy and Society’) is descended from it.²⁹ It is a comprehensive statement

²⁵ Almost (almost!) everything Wilhelm Hennis had to say on this subject was justified: ‘Die »Protestantische Ethik« — ein »überdeterminierter« Text ?’ [1995], repr. *Max Weber und Thukydides* (Tübingen, 2003), 113-29.

²⁶ For example, Joachim Wach, ‘Max Weber als Religionssoziologe’ in *Kultur- und Universalgeschichte. Walter Goetz zu seinem 60. Geburtstag* (Leipzig, 1927), 376-94. An exception that proves the rule is Edgar Salin in the brief portrait of Weber in his *Geschichte der Volkswirtschaftslehre* (Berlin, 1929²), 99. He singled out the *PE* as distinctive because he preferred it to ‘Economy and Society’, and because he wished to illustrate the generally disunited, fragmentarian nature of Weber’s *oeuvre*, which was a common theme at this date.

²⁷ *Twin Histories*, 223-46.

²⁸ *Twin Histories*, Part I.

²⁹ See *Twin Histories*, Part II. — However, the principal idea of the Sociology of Law within ‘Economy and Society’ – that of legal formalism – derives from Weber’s legal education and long predates the *PE*, even if the text itself postdates it. Still, the Sociology of Law is significantly indebted to the *PE* in one respect: its inclusion of the idea of natural law, an alien body of law which is substantive and in Weber’s eyes religiously derived, within an overall teleology of legal evolution that is primarily formal.

which, apart from *Wissenschaft* and methodology, talks about almost everything that is of interest to Weber. It thus stands in relation to ‘Economy and Society’ as microcosm to macrocosm. Here I shall consider two central arguments of the text, which are of the utmost importance in their own right and also demonstrate the continuity of Weber’s thinking throughout his life — for we are considering here a man’s most fundamental conceptions of life and the world, not an academic ‘research programme’ where, by the nature of the exercise, progress is always being made in a series of continuous paper steps:³⁰ first, the development of modern *rationalism* and secondly, the rise of a capitalist *ethic*, to which, because it was no longer an ethic in the traditional moralising sense, Weber gave a variety of labels: an “ethic” (with “”),³¹ a “spirit”, a *Gesinnung*,³² and later an ‘ethos’.³³ There are two further principal themes which I have not space to discuss here: the extremely important political, or more correctly *anti-political* arguments of the *PE*, which focus on the exceptional incursions made into the political sphere by religious ideas;³⁴ and the place of the *PE* in the history of Weber’s *socio-political* ideas about *Herrschaft* or rule, where it forms a crucial link between his ideas from the 1890s and those expressed after 1910.³⁵

It is conventional to assert that the *PE* ‘is concerned with... two really large contexts, with Protestantism and capitalism.’³⁶ Now at first sight, judging by Weber’s title, this seems like a truism; but still it is incorrect, because it makes no reference to a third major subject: rationalism. Historical analysis shows that all Weber’s ideas about the nature of modern capitalism and the inability of traditional ‘ethical’ religions such as Lutheranism to cope with this modern world, were formed in the 1890s; but that these were then overlaid by a new frame of reference — that of rational behaviour and conduct — after 1902.³⁷ The *PE* is Weber’s first major statement on this subject — and it runs

³⁰ Cf. Schluchter, *Religion und Lebensführung*, Teil I; Steinert, *Max Webers unwiderlegbare Fehlkonstruktionen*, 114-27 etc.

³¹ eg. [XX.16, 17, 29; XXI.71].

³² eg. [XX.19, 20, 23, 26, 44; XXI.107].

³³ *PE* [GARS i.33, 34, 38n.1 52, 181, 194n.4, 198, 202].

³⁴ *Twin Histories*, 367-72; Peter Ghosh, ‘Die protestantische Ethik und der “Geist” des Kapitalismus’ in Hans-Peter Müller & Steffen Sigmund (eds.), *Max Weber-Handbuch* (Stuttgart/ Weimar, 2014), 245-55, here 253-5.

³⁵ *Twin Histories*, II.7 etc.

³⁶ Dirk Kaesler, ‘Vorwort’, in Max Weber, *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus* (Munich, 2004), 13.

³⁷ *Twin Histories*, 12-30, 133-42; Ghosh, ‘Die protestantische Ethik...’, *Max Weber-Handbuch*, 247-53.

parallel to the new statements about methodology and social science in the essays on “Objectivity” and ‘Knies’, all of them fruits of the new academic career that commenced when he laid down his chair in economics at Heidelberg and was able to write free of any disciplinary constraint.³⁸ The fruit of this disciplinary freedom was a text that contains two distinct, yet overlapping arguments: the movement from Protestant asceticism to modern rationalism, and the movement from an ascetic Protestant ethic to a modern capitalist “spirit” or ethos. This overlap is a principal difficulty in reading the *PE*. But still the close and complex relationship between capitalism and rationalism here is essentially the same relationship these subjects enjoyed throughout the rest of Weber’s life. The only difference between the *PE* and later texts is that in the *PE* the discussion of rationalism is not accompanied by any clear-cut reference to what after 1907 would become its principal agent and personification: state bureaucracy.³⁹ This is an important difference; nonetheless, neither the absence of bureaucracy nor the prominence of capitalism in its title mean that we can write off the *PE* or pretend that its discussion of rationalism was in some sense inadequate.

The essence of Schluchter’s marginalization of the *PE* lies in the assertion that it was separated from Weber’s later work by a great intellectual ‘breakthrough’: that it was only after 1905 that he arrived at the position whereby ‘not only the economy but the *whole* of modern Occidental *Kultur* was penetrated by a specific form of rationalism’.⁴⁰ In other words, the treatment of rationality and rationalism in the *PE* in 1904-5 was of a very limited, economic variety; so limited in fact that one can practically ignore it. This is skilful – it recognises that the *PE* had something to do with rationalism, even if it wishes to minimise this – but it is not convincing. The most elementary reflection tells us that, however difficult it may be to say what precisely the *PE* is about, it is clear that it is about much more than the economy. Specifically economic materials make up only a fraction of the text

³⁸ He first sought to retire in January 1900; permission was finally granted in April 1903, and became effective on 1 October 1903: *Twin Histories*, 35, 44.

³⁹ In the *PE* fleeting references show Weber’s interest in ‘industrial bureaucracy’ epitomised by the counting house [XX.5 cf. 28, XXI.98n.64], whilst others mark out the distinction between working in the capitalist enterprise and the ‘state service’ [XX.5 cf. XXI.70]. Both these themes are of course present in his later work; nonetheless, the brevity with which they are stated in the *PE*, and their superficially contradictory nature – as if industrial capitalism was and was not bureaucratic – mean that they have eluded notice. — For Weber’s developing views in 1907-8: *Twin Histories*, 166-9.

⁴⁰ Schluchter, *Religion und Lebensführung* i.102.

and they are almost entirely absent from its heart, the analysis of the religious roots of modern behaviour in Part II ('The Religious Foundations of Innerworldly Asceticism') [XXI.1-73]. Here the argument is couched throughout in universal terms. The ethic and forms of conduct that are traced here relate quite simply to the 'conduct of life' as a whole (*Lebensführung*) without any particular specification, economic or otherwise. In the more obviously "capitalistic" chapter that follows ('Asceticism and Capitalism') [XXI.74-110], Weber again tells us repeatedly that his view is of the broadest kind: he is not concerned with the 'instruments of the economy' alone or 'mere capital accumulation' [XXI.77n.7, 101n.70 cf. 103]. His subject is 'the ascetic rationalization of the whole of professional and occupational life', and takes in everyone 'who has been born into this machinery [of modern society] — *not* only those who are directly engaged in economic acquisition' [XXI.101n.70, 108].⁴¹

Insofar as Weber talks explicitly about rationalism and rational behaviour, the universalism of his concerns is clear. But Weberian capitalism is also a much broader theme than we commonly suppose. Here we should remove one of the most elementary misconceptions that obstruct an understanding of the text: the conception of 'capitalism' in Marxist terms as 'the capitalist mode of production'. In fact 'capitalism' is not a Marxist term at all,⁴² even if Marx's economistic and materialistic understanding of what we now call 'capitalism' is normal and apparently self-evident to us today.⁴³ A Marxist definition of 'capitalism' would imply that the argument of the *PE* is ultimately aimed at explaining the industrial revolution and that part of modern life which is geared specifically to economic output; but Weber's starting point is different. Modern 'capitalism' in his definition is a cast of mind, 'the economic way of viewing things': a set of mental priorities or values, hence a *Kultur*, which from his youth he saw as being on the advance 'in all areas', as for example politics, law, and *Wissenschaft*.⁴⁴ Thus when he wishes to evoke capitalism he refers to 'modern life' in its entirety: it is 'the modern, acquisitive

⁴¹ Original emphasis. See also 'Antikritisches Schlußwort' [1910], *MWG* I/9.709.

⁴² Richard Passow, „Kapitalismus.“ *Eine begrifflich-terminologische Studie* (Göttingen, 1927²); Marie-Elisabeth Hilger, 'Kapitalismus', in ed. W. Conze et al., *Geschichtliche Grundbegriffe* (Stuttgart, 1972-97), iii.442-51.

⁴³ The plutocrats and neo-conservatives of the 21st century would no doubt be offended to be told that they were, by the testimony of their own lives, the most authentic of Marxists, but this is of course the case. Marx was not wrong when he identified the bourgeoisie as a most revolutionary class.

⁴⁴ Freiburg Inaugural [1895], *MWG* I/4.561-2.

life' (1905), 'the most fateful power of our modern life' (1919).⁴⁵ Now insofar as capitalism can be equated with 'economic rationalism' – and Weber admits there is much justice in this idea [XX.34] – the breadth of his conception will be apparent; but in fact capitalism is both something more and something less than rationalism. Something less in that modern capitalism is a historically unique phenomenon that arose only in the modern West, rather than a form of procedure such as rational conduct that can be operative at all times and places; something more in that capitalism – unlike rationalism – can embrace the whole of modern life. For while much of capitalism, such as the propensity to calculate [XX.34; XXI.77n.7] or vocational specialization, or the organization of the capitalist 'form' or enterprise, is rational, it cannot simply be equated with rationalism. However constrained modern life may be within the rationalized 'steel housing' [XXI.108], some "free" space remains, and capitalism (likewise the spirit" of capitalism) in fact contains a proto-charismatic element.⁴⁶ For this reason capitalism, rather than rationalism, remains Weber's titular subject in the *PE*, because it is the best description of modern life or 'modern *Kultur*' as a whole [XXI.107]. However, 'the overall evolution of rationalism' [cf. XX.34] is the best short description of the dynamic agency driving the onward development (*Entwicklung*) or "progress" (*sic*) [XX.10-11] of Western history.⁴⁷ So whether we look at the capitalist or the rationalist face of the *PE*, its subjects are of the largest kind, and it is only when we realise the full extent of its ambition that we can understand just how important the *PE* was to Weber, and why it was a *Hauptwerk*.

Weber's thinking on rationalism has two components: it is concerned (first) with *formally* rational, non-normative procedures: system,⁴⁸ logic, logical consistency (*Konsequenz*),⁴⁹ method, m/Methodism and the science of method

⁴⁵ Resp. 'Die protestantische Askese und das moderne Erwerbsleben' [Eranos Protokoll, 1905], *MWG* I/9.220; 'Vorbemerkung' *GARS* i.4.

⁴⁶ *Twin Histories*, 302-17.

⁴⁷ Throughout his *oeuvre* Weber makes occasional use of "progress" to signify progression along a particular path of historical development; but, as the "" tell us, this carries no normative association. The path of Occidental development is not better than that of any other *Kultur*.

⁴⁸ [XX.26; XXI.9, 11, 14, (17), 25, 27, 28, 30, 31, 34, 35, 36, 38, 39] etc. Note here the limitations of the *Sachregister* for the *PE* and related writings in *MWG* I/9. This is too much wedded to an index of subjects as 'things' (*Sachen*), and does not sufficiently conceive of the index as monitoring authorial *discourse*; note too its mania for endless sub-headings, which divide up their subjects and are extremely laborious to follow out.

⁴⁹ [XXI.4-5, 9, 11, 27, 35, 36, 39, 46, 47, 54, 58, 60, 74, 84, 98].

(*Methodik*).⁵⁰ The use of such procedures in the Occident produces (secondly) a unique *historical* result owing to their unparalleled, technical efficiency, where *Technik* is the substantive derivative of formally rational behaviour, which connotes both technically efficient behaviour (as for example in the processes of law, bureaucracy and the capitalist enterprise) [XX.26n.1] and technology.⁵¹ This stands in contrast to “rational” argument in the era of Kant and Hegel where ‘reason’ (*Vernunft*) triumphed because it was intellectually and morally right;⁵² and to the “dialectical” (‘pan-logist’)⁵³ argument of Hegel and Marx, where logic was merely a human tool but an access to a higher reality, since the course of history, whether idealist or materialist, followed abstract patterns of logic or dialectic. The principal sites of Weberian rationalism and rational behaviour lie not in the ‘state’ as it did for Hegel, but in the bureaucracy (which is to be seen as separate from the political ‘state’); in academic inquiry (*Wissenschaft*), which for Weber is an agent of historical change, most obviously in the natural sciences [XXI.53n.108], and not simply, as in Hegel’s Owl of Minerva, a device for registering it; in the capitalist economy (albeit impurely so); and hence in private and commercial law quite as much as in ‘a rationally prescribed “constitution”’.⁵⁴

Both formal rationalism and the workings of rationalism as a historical agency are clearly present in the *PE*. In regard to formal or procedural rationalism based on logic, method and system, note the seminal statement that first appears in the *PE* in 1904, and was frequently repeated thereafter: ‘One can indeed – and this simple proposition, which is often forgotten, ought to stand at the head of any study concerned with “rationalism” – “rationalise” life

⁵⁰ [XXI.27 & n.52, 35–6, 48n.89, 57, 68, 70, 73].

⁵¹ [XX.1, 4, 20, 23n.1, 26n.1, 34; XXI.97n.59, 108, 109].

⁵² Note that the term *rational* is unknown to German idealism; conversely, Weber never uses the terminology of ‘reason’ (*Vernunft*) unless he wishes to mark out its oddity and inapplicability in a modern context: eg. ‘Knies und das Irrationalitätsproblem’ [1905–6], *WL* 100. The contrast between substantive and normative *Vernunft* and the procedural, “value-free” terms he uses (*rational*, *Rationalismus*) is much clearer in German than in English, but this has not prevented a large number of German authors (let alone English ones) from overriding the distinction.

⁵³ Cf. *WL* 21, 144, 187.

⁵⁴ ‘Vorbemerkung’ [1919–20], *GARS* i.3. The reference here to ‘the “state” overall in the sense of a political *institution*’ is a masterpiece of Weberian caution. On the one hand, he regards states as intrinsically political. In they are this sense creatures of a Hobbesian universe engaged in a perpetual struggle, and are not at all rational. On the other hand ‘the “state” overall’ can also be thought to contain an institutional, bureaucratic and legal component, which is eminently rational.

according to the most varied ultimate perspectives and in very different directions' [XX.35/*GARS* i.62].⁵⁵ Here I have included in italics Weber's addition to the text in 1919 with its emphatic commendation of what he had first written in 1904. This alone will show how unconvincing it is to try to evade the significance of this passage, by suggesting that whatever Weber might say here in theory he was incapable of fulfilling in practice in 1904-5.⁵⁶ Nor can we suppose that the great intellectual "breakthrough" represented by the methodological writings of 1903-6 – writings which in the essay on 'Knies' include the first exposition of a sociology founded on "understanding" (*Verstehen*) the spectrum of formal rationality in social behaviour – could take place simultaneously with the composition of the *PE* and yet have no connection with it. In fact these texts are all linked, both conceptually and in a literal textual sense;⁵⁷ and as I have suggested, the real centre-point of Weber's oeuvre is not the *PE* alone, but the *PE* together with the essays on 'Knies' (1905-6) and "Objectivity" (1904).⁵⁸

The historical component of Weberian rationalization is still more clearly marked out, but it has been ignored by Weber's secular readers, since it requires an understanding of the "religious" category of asceticism. The historical argument in Part II of the *PE* in this respect is extremely limited: it postulates a movement from rational asceticism with a 'religious root' in the 17th century to modern rationalism in the 20th century minus that root [XXI.104, 106]. As we are told in the final summary of Weber's argument: 'the rational conduct of life on the basis of the *professional and occupational idea*... was born out of the spirit of *Christian asceticism*' [XXI.107]. Asceticism for Weber (drawing on both his classical Greek education and Reformed theology) meant disciplined, regular 'exercises', *exercitia*, *Übungen*.⁵⁹ As such it *already* meant rational conduct: already in a religious context it signified 'that systematisation of the ethical conduct of life' which was the kernel of modern rationality [XXI.34]. Hence continual (even wearisome) reiteration of the identity between asceticism and rationalism throughout Part II of the text: 'rational asceticism',

⁵⁵ Cf. 'Vorbemerkung' [1919-20], *GARS* i.11-12.

⁵⁶ Schluchter, *Religion und Lebensführung* i.89.

⁵⁷ *Twin Histories*, 40-44 (esp. n.56), 129-33.

⁵⁸ See here *Twin Histories*, 129-33; Peter Ghosh, 'Beyond Methodology: Max Weber's conception of *Wissenschaft*', *Sociologia Internationalis* (2015), or in shorter form: 'Why should we read Max Weber today? His conception of *Wissenschaft*', *Max Weber Lecture Series* 2014/07, European University Institute, Florence: <http://cadmus.eui.eu/handle/1814/33817>.

⁵⁹ See Ghosh, *A Historian reads Max Weber*, 41-6; *Twin Histories*, 134-6.

‘ascetic rationalism’, ‘ascetic rationalisation’, ‘the *rational character of asceticism*’, ‘ascetic, i.e. *rational*’ etc.⁶⁰ The end result of this rationalizing evolution was the ‘steel housing [*stahlhartes Gehäuse*]’ of occupational specialization that embraces modern life, where specialization is another outstanding characteristic of technically efficient rationalization [XXI.108]. Here at least is one point where the vast majority of Weber’s readers have never tried to pretend that the *PE* had no present-day relevance.⁶¹

The typology of religious behaviour first suggested in the *PE*, based on the central polarity between ‘mystical contemplation and rational, occupational asceticism’ [XXI.21n.33], remains a central component of Weber’s thought after 1905 and features prominently in the *Sociology of Religion* (c.1913).⁶² Still, it may be claimed, the *PE* remains a limited text because it was only after 1910 that Weber discovered the universal-historical contrast between the Occident and the rest of the world. This however, has been decisively disproved by texts from the 1890s published in the *Max Weber Gesamtausgabe*.⁶³ For the classically trained Weber the idea of Occidental-Oriental comparison was innate from his youth upwards – his preference for the Latin term ‘Occident’ (*Okzident*) rather than the more common contemporary usage of ‘the West’ (*Abendland*) illustrates this⁶⁴ – and the idea that he only discovered comparative religion after 1910 when this had been a major subject of German intellectual inquiry since the early 19th century suggests ignorance of a startling and wholly implausible kind. (In fact the origin of this view lay with the one and only person in Weber’s close circle who, due to her lack of a conventional male education, was ignorant of both classics and theology: Marianne Weber.)⁶⁵ Occidental/Oriental comparison and the world religions are not prominent in the *PE* in 1905, but still they are present to anyone who reads the text

⁶⁰ [XXI.47, 109,101n.70, 3 n.3], *Eranos Protokoll*, *MWG* I/9.220.

⁶¹ Steinert, *Fehlkonstruktionen*, 155-6 has to pretend that it is separate from rest of the text. It is indeed distinct (as he remarks) in the sense that it is not “value-free” (*wertfrei*), but this does not render its content separate, and it is foolish to suppose that this most famous passage has nothing to do with the rest of the text.

⁶² *MWG* I/22-2.320-40 cf. *Twin Histories*, 250-1.

⁶³ eg. ‘Agrarverhältnisse im Altertum’ [1897-8], *MWG* I/6.146-8.

⁶⁴ I have referred to the West and Western here, since today Weber’s ‘Occident’ appears antiquated.

⁶⁵ Marianne Weber *Max Weber. Ein Lebensbild* [1926] (Munich, 1989), 349 cf. Schluchter, *Religion und Lebensführung*, ii.562. The first person to cast doubt on Marianne’s intellectual credentials was Edith Hanke, “‘Max Webers Schreibtisch ist nun mein Altar’”. Marianne Weber und das geistige Erbe ihres Mannes’ in ed. Karl-Ludwig Ay & Knut Borchardt, *Das Faszinosum Max Weber* (Konstanz, 2006), 29-51.

carefully.⁶⁶ For example, it draws attention to the ‘world-historical significance of the monastic conduct of life in the Occident in contrast to that of Oriental monasticism’ [XXI.28]. This remark then looks forward to the later discussion of Buddhism (i.e. Oriental monasticism) after 1912, where Buddhism is the conceptual kernel of the entire comparative religious project. The *PE* also takes in ‘the Chinese mandarin’ (relying on a book source which is later revealed in ‘Confucianism and Taoism’) [XX.19]; ‘dervish-like passion’ (which is echoed in what he writes about Islam) [XXI.29]; and consideration of asceticism as a type within ‘the various religions of the earth’ [XXI.25n.48]. The text’s attention to “ancient”, and specifically Talmudic, Judaism (notionally but not actually part of the ‘world religions’ project) is much more obvious, though this too is habitually passed over [XX.45-6; XXI.23, 33-4, 90-1, 101n.69].⁶⁷

In summary: the *PE* is the seminal substantive statement about modern Occidental rationality, about its nature in fact and its historical genesis. It is a unique statement — Weber never again spells out so clearly and tangibly what are for him the human consequences of rationalization in terms of conduct which is ‘cool’, ‘hard’, ‘sober’, and ‘self-controlled’. Together with the early essays on the methodology of a social science, whose principal aim is the calibration of the degree of rationality in human conduct, the *PE* is the foundation for all his subsequent reflection on this subject. Understandably these seminal early statements from 1902-6 were all scheduled for republication by Weber after 1918.⁶⁸

III. Ethics

Alongside the argument about rationality, there is a second, equally important argument in the *PE* which is signalled by the words ‘ethic’ and ‘spirit’ in its title: an argument about the nature of modern ethics or codes of conduct. As Weber put it in 1919-20, his subject was ‘the universal history of the ethics of Occidental Christianity’; more specifically, ‘the interconnections between the modern economic ethos and the rational ethic of ascetic Protestantism’ [*GARS* i.17n.1, 12]. Nonetheless, later 20th and 21st century reception of what the text says here has been, if anything, still more deficient than in the case of rationalism. Rationalism is at least a well-known theme in

⁶⁶ See *Twin Histories*, 241-6.

⁶⁷ See Ghosh, *Historian*, c.5.

⁶⁸ For projected republication of the methodology essays see Weber to Paul Siebeck 24.5.17, 8.11.19, *Briefe*.

the rest of Weber's *oeuvre*, but the same cannot be said about ethics, where an understanding of his thinking is impossible without taking full cognisance of the *PE* and its religious starting point.

For Weber it was a primary assumption (or self-evident fact) that the historical foundation of ethics lay in 'salvation' or 'ethical' religions and not in philosophy: 'the ethical postulate' of a salvation religion was 'that the world was a divinely ordered cosmos, hence that it had some form of ethically meaningful orientation'.⁶⁹ Yet this premiss has been ignored. In a remarkable reversal of his true priorities, Weber's ethical thought has been re-located in Kantian and post-Kantian tradition, as if he were a philosophical idealist, who 'holds firmly... to the possibility of specifying universal, comprehensive ethical commands'.⁷⁰ Discussion has focussed either on his methodological writings – this is not absurd, but it is evidently an oblique approach – or on the presentation of the ethics of conviction and responsibility in 'Politics as a Vocation' (1919): that is to say, the sphere of personal and political ethics, to the exclusion of the ethics required in modern social contexts, and with no regard for the fact that the 'ethic of conviction' is in principle a religious category.⁷¹ However, adherents of the view that Weber was in some sense a Kantian should remember that no contemporary made this identification. The best-informed of all contemporaries in regard to both Weber's *oeuvre* and modern ethical theory was Ernst Troeltsch, and for him Weber was ultimately a mystery: he embodied 'a union of scepticism, heroism and moral severity at root alien to me'.⁷² This was a

⁶⁹ 'Zwischenbetrachtung', *AfSS* 41 (1915), 412.

⁷⁰ Dieter Henrich, *Die Einheit der Wissenschaftslehre Max Webers* (Tübingen, 1952), 117. Henrich was (and is) a philosophical idealist. He deduced Weber's alleged post-Kantian and Hegelian identity from the methodological writings alone, and in particular from a misconstruction of one 'key passage' regarding the nature of the rational personality: *ibid.*, 45 cf. *WL* 132. He exercised a not insignificant influence on Wolfgang Schluchter: *Die Entwicklung des okzidentalen Rationalismus* (Tübingen, 1979), VIII-IX, and perhaps on Jürgen Habermas: *Theorie des kommunikativen Handelns* [1981] (Frankfurt, 1987⁴), i.221, 262-3, 455 both of whom have upheld a Kantian or neo-Kantian Weber.

⁷¹ Wolfgang Schluchter, *Wertfreiheit und Verantwortungsethik* (Tübingen, 1971); Hans Henrik Bruun, *Science, Values and Politics* (Copenhagen, 1972) c.5.

⁷² *Frankfurter Zeitung* 20.6.20, repr. edd. J. Winckelmann & R. König, *Max Weber zum Gedächtnis* [1963] (Opladen, 1985), 46. Troeltsch accepted that, on account of his personal contacts with Rickert, Lask and even Simmel, one might construe Weber as someone who was connected to neo-Kantianism and then added 'independent and significant ideas' to it: *ibid.*, 44. However, the verdict quoted in the text is the central one, and is repeated in 'Die Revolution in die Wissenschaft', *Schmollers Jahrbuch* 45 (1921), 1025.

representative response to Weber's apparently incomprehensible combination of passionate ethical conviction in his personal conduct; belief in an irreconcilable value-pluralism and conflict in society; and a call for "value-freedom" in academic inquiry (*Wissenschaft*), where the latter tenets have not the remotest connection to either Kant or the neo-Kantianism of Heinrich Rickert.

The overall ethical argument of the *PE* is that given in its title: that there was a continuous, causally significant historical evolution (*Entwicklung*) from behaviour practised according to the ascetic Protestant ethic to that required under modern capitalism. The principal difference between these two states lay not in the ethic itself but in its foundations: 'the religious root' which generated the original *PE* had died out to be replaced by the 'mechanical foundation' supplied by a 'victorious capitalism' [XXI.3, 104, 106, 108]. But the difference in foundation made no difference to the inwardness of the ethic. Both the 'root' of Christian theology and the mechanical structures of capitalism produce an internalization of norms of conduct on the part of ordinary people, 'the product' in the capitalist case 'of a long sustained "process of education"' [XX.23]. As suggested above, this "capitalist" and ethical argument overlaps to a large extent with the text's "rationalist" argument, since the latter also relies on a fundamental continuity in behaviour (the movement from proto-rational asceticism to modern rationalism) accompanied by the lapsing of the 'religious root' and its replacement by the 'steel housing' of professional and vocational specialization [XXI.108]. Nonetheless a central, generic difference remains: for Weber capitalism was an essentially a unique historical episode, a "*historical Individual*" [XX.12], whereas formal rationalism was a theoretical universal, applicable in any context.

This conception of modern Western capitalism as historical and unique lies behind the fundamental admission made near the opening of the *PE*: that there was no 'conceptual "definition", but only ... a provisional *illustration*' for capitalism [XX.12]. He experienced no such difficulty in regard to rational conduct, and we have cited the classical definition he gave of this above [XX.35]. It is true, Weber did not suppose that the historicity of capitalism idea ruled out conceptual definition *a priori*, and he suggested that subsequent investigation might yield such a definition; but in any case what he was looking for was a 'historical concept' and not a theoretical universal [XX.12], where conceptual definition would be impossible to postpone.⁷³ His statement of conceptual difficulty about capitalism is almost identical (as readers of the *PE*

⁷³ Weber's meaning here is discussed at length in *Twin Histories*, 133-42, 162-9, 302-5, 313-6.

might expect) to what he says about religion at the opening of the *Sociology of Religion* in 1913: ‘A definition of what religion “is” cannot possibly appear at the beginning of the discussion, but could at best appear at the end of a discussion such as the following.’⁷⁴ It is a reminder that religion, too, was irreducibly historical for Weber: it did not have an ahistorical and eternal ‘essence’, an “is”, as it did for Lutheran theologians.⁷⁵ This point can be demonstrated in a number of ways. For example, although Weber composed a sociology or ‘systematics’ of religion,⁷⁶ there was no unitary system here, and one cannot speak of a set of “pure types of religion” in the way that one can of ‘the three pure types of *Herrschaft*’.⁷⁷ There is indeed a central typology of the behaviour of ethical and salvation religions, based on the twin types of ascetic and mystical behaviour, and this was certainly of great importance to Weber; but there is also an extensive history of religion prior to the rise of the great “ethical” religions such as Christianity and Buddhism, and another after the breakdown of a universal ethical Christianity in the West, where the modern clash of multiple values presents a certain resemblance (but no more) to the miscellaneous ‘polytheism’ of antiquity.⁷⁸ So the *Sociology of Religion* remains formally messy, and the drive for a sociological typology cannot squeeze out history.

Historicity is also central to Weber’s personal religious standpoint. This has eluded modern commentators, who assume that ultimately he was either a religious believer or he was not. These options may sound like common sense but again they postulate an ahistorical conception of religion, valid for all times, and so they are inappropriate. Weber was neither ‘a pious, religiously musical Protestant of *Kultur*, though very much in his own way’ (as Friedrich Wilhelm Graf suggests),⁷⁹ nor was he an atheist in any sense recognisable to us. Instead he was a historicist who, due to the accident of his historical placement, was not so much ‘godless’ as ‘remote’ or ‘estranged from god’ (*gottfern*,

⁷⁴ *MWG* I/22-2.121.

⁷⁵ See classically Adolf Harnack, *Das Wesen des Christentums* (Leipzig, 1900).

⁷⁶ To Heinrich Rickert, [‘after 3.7.13’, *recte* late August 1913], *Briefe*. However, Weber may have been prompted to use this term as a consequence of discussion of an article by Rickert, ‘On the system of values’, and it does not recur.

⁷⁷ See eg. the essay of this title from c.1917: *MWG* I/22-4.726-42.

⁷⁸ ‘Science as a Vocation’ [1917/19], *MWG* I/17.99

⁷⁹ Friedrich Wilhelm Graf, ‘Einleitung’, *Faschmenschenfreundschaft* (Berlin/Boston, 2014), 13. This is a very vulnerable moment for such a skilled interpreter, but it is necessary given his ultimate goal of reuniting Weber with the diaphanous category of *Kulturprotestantismus* (p.xii).

gottfremd).⁸⁰ Weber accepted that religion was historically normal and thus that (in a famous image) in almost all past eras men and women had been religiously “musical”; but still historical evolution might place god far away, though the category ‘god’ would always remain available to anyone who wished to use it, and as a result the modern men and women of Weber’s day were ‘religiously “unmusical”’.⁸¹ It was a simplified and popular presentation of the more complex historical scheme in the *Sociology of Religion*; but in either case the primary question was not what religion “is”, but what its history had been; and this purely historicist standpoint would have been readily recognisable to universal historians from previous epochs such as Edward Gibbon, who was quite prepared to contemplate the possibility that, had the course of previous history been different, ‘the interpretation of the Koran would... be taught in the schools of Oxford’.⁸²

This historicist conception offered an understanding of the process of religious ‘secularization’ of great power [XX.6; XXI.3n.3, 104, 106], which is far more flexible and realistic than the alternative models of believers and non-believers today. Its principal strength lies in the fact that the history of the ethical transition from ascetic Protestantism to modern capitalism in the *PE* is, as in the case of rationalism, ultimately one of continuity. Religiosity might change, but not at the price of asking us to believe that human nature has changed. (In fact for Weber the crucial moment of discontinuity precedes the *PE*: it comes with the first emergence of ascetic Protestantism, which is a deviant form of religiosity alien to both Catholicism and Lutheranism because it was ‘no longer... an actual “salvation religion”’ as they were.⁸³ This historical origin is never explained; but still the very language of ‘no longer’ shows how wedded he is to the idea of continuous evolution, and there is no evidence to

⁸⁰ For *gottfern*: [XXI.68], Weber to Else Jaffé 24.4.20, *Briefe*; *gottfremd*, ‘Zwischenbetrachtung’, 390, 403; ‘Science as a Vocation’ [1917/19] *MWG I*/17.92, 106. On Weber’s single use of *gottlos* ‘so to speak’ see *Sociology of Religion* [c.1913], *MWG I*/22-2.367; *Twin Histories*, 284 & n.162.

⁸¹ “‘Churches’ and ‘Sects’ in North America’ [1906], *MWG I*/9.457.

⁸² *History of the Decline and Fall of the Roman Empire* [1776-88], c.LII, ed. D. Womersley (Harmondsworth, 1994) iii.336. However, Weber’s historicism is more radical than Gibbon’s. Gibbon contemplates a remote historical possibility, and reserves the right of the enlightened ‘philosopher’ to think for himself regardless of the broader social context; Weber by contrast is contemplating an actual historical event, which impacts upon him just as much as on any other ‘modern’ person.

⁸³ ‘Zwischenbetrachtung’, *AfSS* 41 (1915), 396 [*MWG I*/19.490]. This is the one genuinely important clarification of the argument of the *PE* that the later “religious” writings supply.

suggest that this new departure in religious history troubled him, or that he perceived it as a major problem worthy of exploration.)⁸⁴ The most elementary sign of this continuity has been noted above: the fact that the capitalist “spirit” and later ‘ethos’ is just another word for ‘ethic’ or “ethic”. Consider, too, a crucial ambiguity in the meaning of the term *Beruf*. It is both a religio-ethical term (calling) with a history going back to Luther [XX.35-42], but also a routine term of modern secular description (profession, occupation), as for example in Smithian political economy [XX.42-3]. Weber exploits this fact so that the idea of loyalty to the *Beruf* is a continuous feature of both the ascetic Protestant and capitalist “ethics”. Once more we see that today’s assumption that one can treat the *PE* as a remote historical document from a detached past, is a fundamental misunderstanding of the text; and so too is the thesis that Weber himself asserted a radical ‘discontinuity in *Kultur*’ between the Puritan and modern worlds.⁸⁵ Had there been a discontinuity of this kind, then Weber would never have bothered to write the *PE* at all. He had no interest in a detached past, that was only an object of interest in its own right, because he was not, as he put it, one of ‘the “historians” in the narrower sense of this word’: that is, a specialist historian who had a commitment to “the past for its own sake”.⁸⁶

The specific ethical argument of the *PE* was first set out in the context of the social reform initiatives of the Protestant Social Congress in the years 1890-5. It was a world where a great number and variety of Lutherans, Friedrich Naumann above all, were anxious to prove the relevance of Lutheranism and religious ethics to the modern world; but though Weber was a good friend of Naumann and an active member of the Congress, in his view his highest duty was to expose them to unshakable and irrevocable reality. Hence this annihilating criticism:⁸⁷

“[The church] has always adopted a position of extreme mistrust in relation to what we customarily call the money economy... Why has it done so ? For this reason: because it recognised instinctively that the money economy necessarily eliminated direct relationships of rule from one individual

⁸⁴ Had he ever written the volume-length history of ‘the Christianity of the Occident’ that he projected for the *Collected Essays on the Sociology of Religion* in 1919 (cf. *MWG I*/19.28), we could be more sure of his thinking here. But his consistent silence on the subject is compelling.

⁸⁵ Hartmann Tyrell, ‘Worum geht es in der „Protestantischen Ethik“’, *Saeculum* 41 (1990), 130-77, here 169.

⁸⁶ Cf. ‘Kritische Studien auf dem Gebiet der kulturwissenschaftlicher Logik I.’ [1906], *WL* 216.

⁸⁷ ‘Die deutsche Landarbeiter’ [1894], *MWG I*/4.338 cf. 356-7.

to another, and set in their place relations of a purely “business”, that is, impersonal kind, the rule of property as a class over those without property.”

The Lutheran and also Catholic churches continued to suppose that traditional personal ethics founded on the principles of “love thy neighbour” (*Nächstenliebe*)⁸⁸ and Christian “brotherhood” (*Brüderlichkeit*) were sufficient for the needs of a modern, mass society: as if being good or loving was sufficient to contain, and if necessary reform, market forces or the disintegrative effects of professional specialization. This to Weber was nonsense and this fact lies at the heart of the diminished position occupied by religion in Western society since his day. Nonetheless, in Calvinism and Protestant sectarianism he found Christian doctrines and practices that foreshadowed the new ethical world; and given his belief in the absolute centrality of religion in shaping ethics, he held that they must have been a primary causal factor in a process of historical development which amounted to a radical denial of ‘personal’ and previously ‘unconstrained’ (*unbefangene*) humanity.⁸⁹

Ascetic Protestantism was capable of coping with modernity, precisely because it was ‘no longer... an actual “salvation religion”.’ For example, Calvinists had turned the doctrine of “love thy neighbour” on its head. In their eyes one “loved” one’s fellow men by ignoring them: by willingly accepting the limited perspective imposed by specialization and devoting oneself to one’s job. “Love of one’s neighbour” is expressed... in the *first* instance by fulfilment of the... tasks prescribed by one’s *job* or *calling*; at the same time it takes on a characteristically objective and *impersonal* character, that of service to the *rational* formation of the social *cosmos* that surrounds us’ [XXI.16-17 cf. XX.42-3]. These were the ‘steel-hard’ inhabitants whose institutionalised residue would create the 20th century ‘steel-hard housing’ according to the principle that that inanimate housing represented ‘*congealed spirit*’.⁹⁰ Sectarianism performed a similar function in an associational context. A sect was not (as one might perhaps think) a community based on ‘peasant-vegetative’ emotional warmth between its members. The crucial rite of admission to the sects was based on a coolly objective, meritocratic assessment of a person’s individual ethical ‘*qualities*’; and the product of sectarian life was

⁸⁸ Leviticus 19.18; Matthew, 22.39.

⁸⁹ For the latter term: [XX.16; XXI.29, 38², 39², 73, 77n.7, 90, 92, 93, 99]. It is supplemented by “natural” (*sic*), but almost never (except in oversight) by ‘natural’, since Weber has no belief in an original natural state; only the negative state of want of *Kultur*.

⁹⁰ *PE* [XX.20; XXI.108]; *Parlament und Regierung im neugeordneten Deutschland* [1917-18], *MWG* I/15.464.

not communitarianism but ‘one of the most important historical foundations of modern “individualism”’.⁹¹ In short, Calvinism and sectarianism had dismissed the traditional Christian ethic based on love, personal warmth and ‘cosiness’ (*Gemütlichkeit*) [XXI.39], and created instead the impersonal and exclusively self-reliant “ethic” which modern capitalism and all rational organizations required in a social context.

It will be clear from this outline that the very use of the term ‘Protestant ethic’ was itself doubtful since, just as ascetic Protestantism was no longer founded in authentic salvation religion, the ascetic Protestant ethic was no longer a religious ethic in the traditional sense. This was still more obviously true of the capitalist economy and market, which was ‘neither ethical, nor anti-ethical, but simply non-ethical’.⁹² It was for this reason that Weber resorted to a miscellany of substitute terms in this context, ranging from “spirit” to ‘ethos’. Yet capitalism *was* “ethical” in the elementary sense that it regulated conduct. It did so in two distinct ways. First, the capitalist ‘housing’ exercised an external disciplinary function on conduct that could not be ignored [XX.18]:

“It forcibly imposes its norms of economic conduct on the individual, insofar as he is caught up in the relationships of the “market”. The manufacturer who persistently contravenes these norms will just as infallibly meet with economic elimination, as the worker who cannot or will not adapt to them, will be thrown unemployed onto the street.”

Here capitalism is a ‘transcendent’, ‘irrational’, and ‘meaningless’ power [XX.16-17], an evident descendent of the Calvinist doctrine of predestination, founded on a transcendent, impersonal, inscrutable and (according to earthly criteria) ethically meaningless *deus absconditus*, the hidden god [XXI.9n.9 cf.9-10]. Secondly, the individual was governed by an internalized “ethical” commitment to the *Beruf* (calling, job, profession) as an ‘absolute *end in itself*’ [XX.23; XXI.108]: that is, the conduct of one’s whole life was directed towards performing a narrowly specialised function within the division of labour, where a person was ‘ultimately concerned only with himself and his own salvation’ [XXI.14]. This idea can only (in reality) be traced back the late 19th century Lutheran, and specifically Ritschlian, arguments on behalf of the *Beruf*, which upheld secular, individualised, and socially conservative loyalty to one’s job as a mark of good conduct within a religious framework.⁹³ There is no significant 17th century Reformed discourse

⁹¹ “‘Churches’ and ‘Sects’ in North America’ [1906], *MWG* I/9.455, 454n.1; ‘The Protestant sects and the spirit of capitalism’ [1907/1919-20], *GARS* i.234-6.

⁹² Sociology of *Herrschaft* [c.1911-14], *MWG* I/22-4.635.

⁹³ *Twin Histories*, 135-6.

regarding the *Beruf*, and none emerges in Part II of the *PE*, although Weber tries very hard to fabricate such a discourse out of what are in fact the isolated and occasional statements on this subject to be found in his arbitrary selection of Protestant casuists, Richard Baxter above all [XXI.74-92].

But whatever we think of Weber's construction of history,⁹⁴ he had made an extremely important and original statement about modern ethics or codes of conduct. In the social or public sphere the factors governing conduct do not compel because of their moral and ethically universal force. Instead one is presented with a rationalized, regulated and "impersonal" environment, where the attributes of correct behaviour are to be 'cool',⁹⁵ 'reserved',⁹⁶ 'hard',⁹⁷ 'sober'⁹⁸ and display 'control' or 'self-control'.⁹⁹ This is the human face of "ascetic" and "rational" conduct which in a specifically capitalist context mutates into the 'categorical imperative' of perpetual, systemic, humanly meaningless acquisition [XXI.98n.65]. (This is surely a sufficient comment on Weber's alleged Kantianism.) Any display of a distinctively personal, emotional or moralising kind is out of place — and Weber's modern "ethical" code is of course very much the one by which we live today in most public spaces. Had he rewritten the *PE* after 1905, he would surely have added governmental and state bureaucratic institutions to the workplace and voluntary associations in the list of these. On the other hand, because of his classical

⁹⁴ Steinert's two and a bit pages on this section of text [XXI.74-92] are a typical example of the vacuity of his allegedly "historical" critique of the *PE*: *Fehlkonstruktionen*, 151-3. Since he has apparently no idea of Weber's strategic purposes — or that the construction of any historical account relies on *ideas* as well as *sources* — he fails to appreciate the significance to Weber of this section of text for his overall argument regarding the *Beruf*. Hence he offers only a brief paraphrase ('The story is quickly told', 152), which is a testimony to an uncomprehending boredom: he supposes that Weber is making a 'theological presentation' aimed 'only' at theologians (151-2). If one were to accept his premises about the importance of history to the *PE*, Steinert could have done some damage here. But whether in fact the power and significance of Weber's 20th century thinking about the *Beruf* is impaired by the fact that its alleged 17th century history is an artificial construct deriving from a present-day agenda — *as he himself tells us it is* — is unlikely.

⁹⁵ [XX.31; XXI.29].

⁹⁶ [XX.31; XXI.29 & n.58], [GARS i.194].

⁹⁷ [XX.29; XXI.20 ('steel-hard'), 29, 32, 56, 81, 92].

⁹⁸ [XX.24, 29, 34, 48n.2; XXI.29n.58, 33, 44, 54, 69, 70, 79n.17, 81, 88, 90, 95, 96, 100, 104, 105], [GARS i.54].

⁹⁹ Control [XXI.34, 45, 47-8, 61, 71, 73, 88]; self-control [XXI.25, 28-9, 34n.70, 38, 77n.7].

training, he had some understanding that the sporting arena or *agon* was an exception [XXI.108-9], a vestige from classical Greece, where it was permissible to give vent to one's emotions in wholly unreserved fashion in a social context. However, the only place he witnessed mass spectator sport was in America, where he took it to be an expression of the youthfulness (i.e. primitiveness) of American *Kultur*,¹⁰⁰ and it is unlikely that he would have approved of such a practice if he had witnessed it in 'the old capitalist countries' of Europe [XXI.63]. In his lifetime it was only widely established in Britain, and it is interesting to consider how he would have viewed such an outpouring of emotion in the heartland of Puritanism.¹⁰¹

Nonetheless the impersonal "ethic" only applies in public or social contexts, and there is a second tier of ethical behaviour in the private and personal sphere. The lesser part of the second tier comes from the vestiges of religious behaviour, where what was once public has become private: the 'prophetic pneuma' which once enjoyed universal acceptance and swept through 'great communities', now 'beats only within the smallest community circles, passing from one person to another in pianissimo'.¹⁰² Flight into mysticism or even erotically charged passion were further alternatives of this kind, and Weber also saw an analogy to the collapse of a public religion in the mutation of art away from the public and monumental to the intimate and domestic.¹⁰³ However, there was another very different form of personal behaviour which is captured in a yet another overlooked remark in the *PE*. When Weber asks who might live in the 'steel housing' of rationalism and capitalism in the future, his final answer is that this might be "'Chinese" or mechanised petrification, garnished by a... frantic self-importance' [XXI.109/*GARS* i.204]. What he means is that the complement to an impoverished

¹⁰⁰ Max to Helene Weber [2.11.04], pr. Marianne Weber, *Lebensbild*, 314. This episode is passed over in Lawrence Scaff, *Max Weber in America* (Princeton, 2011).

¹⁰¹ Unlike his American tour, Weber's two trips to Britain were conceived as touristic in a traditional and limited sense: to the Scottish Highlands (1895) and English cathedral cities (1910). — A modern Weberian analysis of mass spectator sports must rest on the fact that the release (*Abreaktion*) of emotion by the audience must be confined within a strictly regulated time period and physical location, and that it must be paid for. Emotional release in front of the television is acceptable, because the context is domestic and private.

¹⁰² 'Science as a Vocation' [1917/19], *MWG* I/17.110 cf. Weber to Erich Trummel 17.1.18, *Briefe*.

¹⁰³ 'Sociology of Religion' [c.1913], *MWG* I/22-2.402; 'Wahlrecht und Demokratie' [1917], *MWG* I/15.375-6; [Music manuscript, 1912], *MWG* I/14.275-80.

rationalism (this is the significance of “Chinese” or ‘mechanised’) is an ostentatious display of personal identity outside the workplace or any other bureaucratised public space. Indeed he went so far as to describe his age as one of ‘subjectivist *Kultur*’ (taking it for granted that there was no *Kultur* or authentic values inherent in the mechanical and impersonal ‘housing’).¹⁰⁴ that is to say, a *Kultur* where, if the individual was considered simply as an individual, then he or she had a very high idea of their own self-importance.¹⁰⁵ Viewed theoretically this is an obvious consequence of Weber’s assumption that the only foundation for values and the construction of meaning in the modern day lay with the individual, and not with any universal scheme of ethics. Viewed historically, this was a jaundiced homage to Nietzsche, or more accurately to the “Nietzsche cult” that set in after c.1890 with its extraordinary emphasis on personal identity,¹⁰⁶ in defiance of Nietzsche’s own postulate that, despite the breakdown of universal values, they should still be reconstructed. Weber was not at all a “Nietzschean” in this respect, having a marked abhorrence for any form of personal display;¹⁰⁷ but, if he were alive today, one supposes he would have more sympathy for the “identity politics” that has developed so much since 1900, because he could understand its logic. Unlike Nietzsche, and indeed all other ethical thinkers of his day, he assumed – quite rightly – that the breakdown of traditional, universal ethics was irreversible.

After 1905 the ethical conception outlined in the *PE* was quite unchanged. However, unlike his views on rational conduct it was never re-stated or worked over; it was simply re-used, when the *PE* emerged as the centrepiece of Weber’s religious writings after 1912, and then re-issued in 1920, with the text quite unaltered in its ethical aspect. The one important supplement to the *PE* is contained in the discussion of ethics in ‘Politics as a Vocation’ (1919). But here it must be understood – something which secular readers uninterested in the *PE* have not understood – that this is only a supplement; it is not a complete statement of Weber’s views on ethics.¹⁰⁸ What

¹⁰⁴ [Diskussionsrede, *Verein für Sozialpolitik*, Vienna, 28.9.09], *Gesammelte Aufsätze zur Soziologie und Sozialpolitik* (Tübingen, 1924), 420.

¹⁰⁵ See also ‘Der Sinn der »Wertfreiheit«’ [1913/17], *WL* 494, 518, 540. In the context of this essay the primary exponents of ‘self-importance’ are university professors; but the reference in the *PE* relates to society and *Kultur* as a whole.

¹⁰⁶ Cf. Ferdinand Tönnies, *Der Nietzsche-Kultus* (Leipzig, 1897).

¹⁰⁷ Cf. *Twin Histories*, 4–5.

¹⁰⁸ Cf. Wolfgang Schluchter, *Wertfreiheit und Verantwortungsethik* (Tübingen, 1971); Hans Henrik Bruun, *Science, Values and Politics in Max Weber’s Methodology* (Aldershot, 2007²), 48–55, 239–74.

he says here about the need for a political ‘ethic of responsibility’ is indeed new, having originated as a homily explaining what sort of political leadership would be required in the “newly ordered Germany” based on full parliamentarism that he anticipated emerging after the World War.¹⁰⁹ Nonetheless, it is only a supplement to an established ethical scheme. Thus the conceptual alternative to the ‘ethic of responsibility’ is the *religious* ‘ethic of conviction’, and the underlying premiss of the lecture lies in Weber’s lifelong belief in the essential contrast between politics as a realm of debased, contingent and local ethics, where physical force was the final court of appeal, in contrast to the universal ethical claims of ethical and salvation religion.¹¹⁰ Of course, in a 20th century context the ‘ethic of responsibility’ was a much more pressing need than the ethics of now defunct salvation religions, especially when in Weber’s view the time for any extraordinary incursion of religious ethics into politics, such as had been practised by the Puritans sects, was long since past.¹¹¹ Nonetheless, it is the original religious identity of the ‘ethic of conviction’ that lies behind his extremely sceptical view of ‘conviction’ politicians: ‘conviction’ in politics is an illegitimate transference of ideas, and at least nine out of ten of such persons are windbags.¹¹² It is only due to his desire for leadership that was indefinably ‘charismatic’, and an incorrigibly personal and moralistic refusal to present all political conduct as simply prudential,¹¹³ that he accepts that there may be room for the tenth case — the conviction politician who is nonetheless ‘responsible’ and acts with an awareness of the worldly consequences of his actions. But logically such a person is a contradiction in terms, and even so he remains ‘a prophet’, who speaks with the voice of Luther: ‘Here I stand; I can do no other.’¹¹⁴ Not only

¹⁰⁹ The original proposal for a lecture on ‘Politics as a Vocation’ in the somewhat unlikely context of a lecture series on ‘Intellectual Work as a Vocation’ arose in June 1918. We cannot say whether it was Weber’s idea or not. The fact that he was prepared to drop the commission in January 1919 suggests that there were limits to his commitment, and certainly that the November “Revolution” was of no particular and extra significance in moving him to give it: Wolfgang Mommsen, ‘Editorischer Bericht’, *MWG I*/17.117-21.

¹¹⁰ *Twin Histories*, 218-21.

¹¹¹ eg. Weber to Adolf Harnack, 5.2.06, *Briefe*.

¹¹² ‘Politics as a Vocation’ [1919], *MWG I*/17.250.

¹¹³ Compare *Wahlrecht und Demokratie in Deutschland* (1917): ‘Of course, politics is no ethical concern. But all the same there is a certain minimum sense of shame and obligation of decency which if transgressed cannot go unpunished, even in politics’: *MWG I*/15.350 cf. 372.

¹¹⁴ *Ibid.*, 246, 250.

is ‘Politics as a Vocation’ almost incomprehensible without a knowledge of the principled contrast between politics and religion, but it only offers a fragment of Weber’s ethical thought. It says nothing about the rational and impersonal context which is the principal basis of all modern ethics in the “ordinary” public, social and non-political sphere – the sphere of politics is actually a very limited one for Weber – and this primary context can only be understood by reference to the master text: the *PE*.

The history of the public context supplied by modern capitalism is slightly more complex, but still the keynote is one of continuity after 1905. Weber’s *theoretical* focus shifted away from the joint and unresolved promotion of capitalism and rationalism in 1905 towards a clear-cut emphasis on rationalism from 1907-8.¹¹⁵ Hence the use of bureaucracy rather than capitalism as the principal modern form of *Herrschaft* in ‘Economy and Society’. This is Weber’s one significant conceptual movement after 1905, although it is only a working out of the secondary and uncertain conceptual status that (as we saw) attached to capitalism in the *PE* in 1904 [XX.12]. But this does not mean that capitalism ceased to be important when Weber was thinking about his own *historical* epoch. The principal “late” presence of capitalism in his work comes in his analysis of contemporary German politics in 1917-19. Here he specifies that a healthy politics in his view should rest on *three* foundations: rational bureaucracy; the parties and parliament which would foster charismatic leadership; and an independent capitalist economy and *Kultur*, which was largely rational but not only so. The last he regards as crucial to Germany’s post-war international survival. Hence the recycling of much of what was said about capitalism in the *PE* in *Suffrage and Democracy in Germany* (1917), where he praises the appeal to ‘the ethic of vocational duty and professional honour’ and the capitalist embodiment of the principle that ‘honesty is the best policy’.¹¹⁶

This later discussion with its distinctly positive view of the “ethical” qualities of capitalism casts a fresh light on the text of the original *PE*, showing that the gloomy tone of its famous conclusion is not an entirely balanced presentation of Weber’s views. Even in 1905 its gloom lay only in its tone, not in its conceptual kernel, and this aspect was (as he admitted even then)

¹¹⁵ *Twin Histories*, 162-74. Hennis’ suggestion that capitalism was more important to the later Weber than rationalism marks a point where personal idiosyncrasy and instinctive hostility to received wisdom let him down: ‘Die »Protestantische Ethik« — ein »überdeterminierter« Text ?’ [1995], repr. *Max Weber und Thukydides* (Tübingen, 2003), 113-29, here 120, 124.

¹¹⁶ *MWG* I/15.356-7. Compare *PE* [XX.17; XXI.86, 98n.65, 108] (vocational duty), [XXI.71, 107n.83a] (honesty).

excessively personal [XXI.109]. In other words, the impersonal “ethic” of capitalism was not simply a bad idea, an outrage on the refined sensibilities of Goetheans who yearned for ‘mankind’s Faustian universality’ [XXI.107], though it is easily read that way. Hence the tenacious but mistaken insistence today that when Weber wrote about the ‘steel housing’ of capitalism and rational specialization [XXI.108], his *idea* was not that of a ‘housing’ (*Gehäuse*) at all (an image which carries no coercive connotations) but that of the ‘iron cage’ given to him posthumously in translation by Talcott Parsons.¹¹⁷ What he really wanted to evoke, regardless of what he wrote, was a prison and not a rational ‘cosmos’ into which one is born and lives voluntarily [XX.17-18; XXI.108-9]. However, the formally cool, sober and *sachlich* Weber knew exactly what he was writing, and he would have had no time for romantic lament of this kind. For him capitalism was the outcome of a historically irreversible process, and it was now simply not possible to function in a technical, specialised, rationalised, mass society on any other basis. For example, one important omission arising from Weber’s focus on a ‘one-sided spiritualistic’ account of capitalism in the *PE* [XXI.110] was his belief that it was unsurpassed in the provision of industrial goods for ‘the *mass*’ of ordinary people.¹¹⁸ In this respect it was comparable to the superiority of bureaucracy in the provision of services. But the fundamental point was that the ‘housing’ of capitalism was significantly preferable to that created by bureaucracy because capitalism, unlike bureaucracy, was more than simply rational and mechanical: as noted above, it also offered a “free” space within a constraining rationalization, and in this sense had something like a charismatic component. So it was only if the state bureaucracy was allowed unlimited control over industrial capitalism that the way might be opened to create a ‘housing’ for the ‘serfdom of the *future*’.¹¹⁹ By contrast the established housing of capitalism, whatever the personal constraints

¹¹⁷ Max Weber, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism* (London, 1930), 181. Cf. Laurence Scaff on ‘Parsons’ fortunate imaginative mistake’: *Weber and the Weberians* (Basingstoke/New York, 2014), 151.

¹¹⁸ ‘Agrarverhältnisse im Altertum’ [1907-8], *MWG* I/6.713 cf. ‘Wirtschaft und Gesellschaft’ [1919-20], *MWG* I/23.381 etc. He does in fact touch on this in the *PE* when he speaks of ‘a *rational* shaping of material goods provision’ [XX.34]. However, the context is not material goods provision but that of ethical ‘ideals of life’, and so far as Weber is concerned mass production for the democracy is not a sufficient ideal to govern conduct.

¹¹⁹ *Parlament und Regierung im neugeordneten Deutschland* [1917-18], *MWG* I/15.464, my emphasis; cf. *Wahlrecht und Demokratie in Deutschland* [1917], *MWG* I/15.356-7.

it imposed, did not point to a servile outcome of this kind, and so it remained essential to maintain a capitalist sphere outside the bureaucratic one.¹²⁰

In conclusion: Weber's mixture of "impersonal" social ethics with irreducible individual value-plurality was far too complex and sceptical to find acceptance in the Weimar Republic let alone West Germany after 1945, where in the wake of the moral bankruptcy of Nazism the only safe line to take was to portray Weber as a loyal descendant of classical ethical idealism.¹²¹ Here, in the broken tradition and reception of Weberian ideas, is another reason for our difficulty in receiving the argument of the *PE* today. Nonetheless, the ethics of the *PE* have a great deal to say to us, since Weber's complex, rationalised and yet "ethically" fragmented, social reality is generically the same as ours. It may be said (1) that Weber had identified the narrowly selfish ethics of corporation man long before post-1945 sociology. He had also observed (2) a more socially comprehensive phenomenon: the idea that commitment to one's job was a source of "ethical" legitimacy, and Weber was one of the first to understand from personal experience¹²² that absence of a job specification – 'unemployment' (a new term from the 1880s) or a gap on the c.v. – could be internalized as an ethical failing by most members of modern Western society. (3) Most broadly, Weber was no apologist for capitalism, but the explanation he offers of why it is "ethically" acceptable – in the first instance because of formal, technical and rational strengths which are apparently unarguable and yet make no moral claim – is (I suggest) of the utmost relevance to the hold capitalism exercises on Western European societies which long nurtured a deeply critical attitude towards it, as well as on more sympathetic terrain such as Britain and America. His overall estimate that capitalism was rational and bureaucratic but still not as exclusively rational as the state bureaucracy, is also of theoretical significance and contemporary relevance in an era when the convergence of bureaucracy and capitalist plutocracy which he dreaded is such a prominent feature. (4) So far as religion is concerned, Weber never claimed (as is sometimes supposed) that it would be wiped out. He was not a conventional theorist of "secularization" in this sense. What he did think was that the chances of founding a new mass religion making universal claims were nil¹²³ — in which he has hitherto been proven quite correct. He held further, that in Occidental society extant religion had lost its claim to provide a single, universal code of ethics, accepted by all members of society. This claim is also

¹²⁰ *Twin Histories*, 329-35.

¹²¹ See *Twin Histories*, 249, 278 on Weimar; n.70 above on the post-1945 period.

¹²² See the report in Marianne to Helene Weber [10.12.02], *Lebensbild*, 274.

¹²³ eg. 'Science as a Vocation' [1917/19], *MWG* I/17.105-9.

essentially correct. The militant or fundamentalist might perhaps say that this showed the religious decadence of Western societies; but within a peaceable and stable multi-“ethnic”, multi-“cultural” or multi-“faith” society, toleration of religious multiplicity and particularity within a largely secularised social framework is the necessary distinguishing feature of all legitimate religious behaviour (including agnosticism and atheism) in stark contrast to traditional, ethical religion. (5) Above all, Weber understood that modern “ethics” (or codes of behaviour) could only be understood within a social context. Hence that the “impersonal”, sober, self-controlled code of conduct which dominates so much of public and corporate life must be set alongside the ‘subjectivist *Kultur*’ of the private individual, where the second of these is itself a socially determined phenomenon, which only makes sense in relation and reaction to the constraints imposed by the first. Whether the study of ethics in philosophy departments which are profoundly individualistic in their premises has responded adequately to this challenge is a question I leave open. Current 21st century discussion of the ethical problems raised by unfettered market capitalism (for example) are really Weberian discussions, though I doubt whether the authors concerned are aware of this, or whether they are arguing at the same level of sophistication as Weber.¹²⁴

¹²⁴ eg. Michael Sandel, *What Money can't buy: the Moral Limits of Markets* (Harvard, 2012). In the philosophical literature on of ethics, Weber does receive some recognition, but only of a marginal kind, where he is usually grouped with Nietzsche as a testimony to the fact old-fashioned normative ethics were breaking down. However, the degree of crossover between consideration of individual and socially formed ethics is, I suppose, relatively slight.

Питер Гош

**ПРОТЕСТАНТСКА ЕТИКА –
ЗАНЕМАРЕНА ЦЕНТРАЛНА ТАЧКА
У ДЕЛУ МАКСА ВЕБЕРА**

Резиме

У овом раду се доказује да дело „Протестантска етика“ представља средишњу тачку у мисли и делу Макса Вебера. Оно се, наиме, данас прећутно одобрава, али се у суштини занемарује, у корист „Привреде и друштва“. „Протестантска етика“ је, у суштини, студија о модерности, упркос широком позивању аутора на историјске изворе, који су својим обимом и пореклом најчешће одбијали социологе. Иако се Вебер овде бави прошлошћу, његова главне теме су садашњост, модерни рационализам и рационалност. Посебно су важна, и понајвише занемарена, Веберова размишљања о етици. Овај рад се заснива на ауторовој књизи *Max Weber and the Protestant Ethic: Twin Histories* (2014), али се у њему, нарочито у првом и трећем делу, поље истраживања проширује, због чега он представља независну и посебну целину.

Кључне речи: Макс Вебер, „Протестантска етика“, историја, рационализам, рационалност, етика.

Чланак примљен: 30. 04. 2015.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 30. 07. 2015.

ПРИКАЗИ

Александар Узелац,
Под сенком Пса. Татари и јужнословенске земље
у другој половини XIII века,
Утопија, Београд 2015, 321 стр.

Из пера Александра Узелаца, научног сарадника Историјског института, изашла је 2015. године, у издању издавачке куће Утопија, монографија *Под сенком Пса. Татари и јужнословенске земље у другој половини XIII века*. Реч је о прерађеној и допуњеној верзији докторске дисертације одбрањене 2013. године на Филозофском факултету Универзитета у Београду. Александар Узелац се прихватио, рекли бисмо изузетно успешно, тешког посла да истражи утицај Татара на југоисточну Европу током друге половине XIII века, односно времена у којем су Татари представљали значајан, а често и главни чинилац у политици Византије, Бугарске и Србије. Иако су деценијама играли значајну улогу у политици немањих државе, Татари у српској историографији нису заузели место које им припада. Управо је Александар Узелац најзаслужнији за њихово поновно увођење у проучавање српског средњовековља, најпре читавим низом чланака посвећених најразличитијим питањима из српско-татарских односа (*Браничево и околне земље пре и после монголске инвазије (1241–1242), Кумани у средњовековној Србији, Ко је спалио Жичу? „Кан” Ногај, краљ Милутин и српско-татарски сукоби крајем XIII века, Tatars and Serbs at the end of the Thirteenth Century, Сербские письменные источники о татарах и Золотой Орде (первая половина XIV в.)*), а потом и монографијом коју представљамо.

Књига Александра Узелца *Под сенком Пса. Татари и јужнословенске земље у другој половини XIII века* састоји се од увода, седам поглавља и закључка. Књига није устројена по једном одређеном начелу, јер се због природе теме преплићу политички, војни, географски, привредни и друштвени чиниоци. Аутор је, у хронолошком погледу, средиште своје пажње задржао пре свега на политичком виду татарско-српско-бугарских односа у раздобљу од провале Монгола 1241/42. године

па све до покушаја стварања персоналне уније између српске и бугарске државе и српско-византијског споразума на самом истеку XIII века. Монографије почиње *Уводом* у којем нас аутор упознаје са изворима, географијом простора и терминологијом. Потом следе поглавља: *Олуја над југоисточном Европом*, *Стварање татарске сфере утицаја*, *Време искушења*, *Ногај и његово доба*, *Ногајев улус – држава у држави*, *Под сенком пса* и *Крај једне епохе*.

У средишту пажње Александра Узелца налази се епоха владавине Ногаја – „Пса“, припадника споредне гране Џучида (потомци Џучија, најстаријег сина Џингис-кана). Ногај је негде између 1267. и 1270. године постао господар западног дела црноморске степе. Најпре је био на дужности главног заповедника татарске војске, да би седамдесетих година постао начелник десног крила Златне хорде. Као најстарији живи Џучид преузео је, након смрти Менгке-Темуре 1282. године, улогу старешине владајућег рода. Александар Узелац деловање Ногаја у југоисточној Европи дели у две фазе. Прву, која је трајала отприлике до 1285. године и коју је обележило успостављање византијско-татарске власти у дунавској делти, и другу, у којој су Византинци истерани из делте Дунава, а Ногај постао неоспорни господар региона. Ногајева смрт 1299. године значила је и престанак татарског утицаја на Србију. За разлику од ње, Бугарска ће још пола века бити под снажним утицајем Џучида.

Татари су у далеко значајнијој мери утицали на збивања у Бугарској, него у Србији. Стога није чудо што им је бугарска историографија посветила далеко већу пажњу од српске. Александар Узелац се бавио проучавањем односа у троуглу Татари–Србија–Бугарска који, према његовим речима, „пружа могућност да се анализирају поједини, до сада незапажени извори за српску историју, начини детаљнији увид у спољну политику немањих државе и разуме њено место у систему тадашњих међународних односа.“

Користећи широк круг извора различитог порекла, међу којима су и они који до сада нису коришћени у домаћој историографији, Александар Узелац је допринео богатијем и потпунијем сагледавању не само српско-татарских већ и српско-бугарских односа током XIII века. Одлично познавање извора и литературе омогућило му је да на нови начин тумачи односе у троуглу Татари–Срби–Бугари, али и да покуша да реши нека недовољно или непрецизно разјашњена питања из српске средњовековне историје.

У историографији је прихваћено становиште да је приликом монголског похода 1241. године пострадао и Београд. Вилем де Рубрук,

фрањевац и изасланик француског краља Луја IX, забележио је у свом извештају о путовању у Монголију (1253–1255) да су Монголи у Угарској у граду по имену Belgrave заробили француског златара Гијома Бушеа. Александар Узелац сматра да идентификацију овог града као Београда треба преиспитати и да „постоје довољно убедљиви разлози“ да се назив Belgrave може односити и на трансилванску Алба Јулију, која се у изворима понекад јавља и као Београд. Ову могућност поткрепљује писањем Рубрука који наводи да је епископ поменутог града био „Норманђанин из Белвила крај Руана“, из чега закључује да је Belgrave био седиште римокатоличког епископа. Како је Београд, према Узелцу, у то време вероватно био под бугарском влашћу то није могло бити могуће.

Александар Узелац је покушао и да укаже на решење два у српској историографији недовољно разјашњена питања везана за последице провале Монгола у Србију 1242. године. Прво се односи на време доласка саских рудара у Србију. У науци су дате две претпоставке као могуће решење овог питања: прва, да су Саси у Србију дошли из источне Угарске у време татарске најезде 1241/42. године, и друга, да су стигли на позив краља Уроша I. Саси се први пут спомињу у Брскову 1254. године, дакле нешто више од једне деценије од монголског продора. Брсково се први пут помиње у једном которском документу из августа 1243. године чији садржај, према Узелцу, показује да су Немањићи били заинтересовани за ово трговачко средиште, као и то да је његов привредни успон уследио непосредно након повлачења Монгола. Саси се у овом документу не спомињу, али је за Александра Узелца све очигледнија и опипљивија веза између њиховог доласка у Србију и кретања становништва које су изазвали монголски освајачи. Друго питање се тиче краја владавине краља Владислава и доласка на власт краља Уроша I. Савремени извори не говоре о овом преврату тако да се не могу назрети ни околности под којима се десио. У историографији се углавном као разлог смене наводи страдање изазвано најездом Монгола, као и смрт Владислављевог таста бугарског цара Јована Асена јуна 1241. године. Урош I се као краљ први пут спомиње средином 1243. године па се она обично и узима за почетак његове владавине. Архиепископ Данило II је забележио да је Владислав владао седам година, што би значило да је Урош I дошао на престо још 1241. године. Стога је „једино извесно да је он ступио на власт у временском распону између 1241. и 1243.“ Александар Узелац сматра да није уверљиво објашњење према којем је Владислав збачен јер није био способан да организује одбрану земље. Сматра да смену на српском престолу треба „посматрати у светлу унутрашње нестабилности и

одласка са историјске позорнице бугарског владара који је био Владислављев најснажнији ослонац“ пре него као директну последицу упада Монгола.

Интересантни редови ове занимљиве монографије посвећени су Куманима и њиховом боравку у држави Немањића. Према писању доминиканца Жерара Фрашеа почетком друге половине XIII века, Кумани су испред Монгола из Паноније побегли у Бугарску, Грчку и Србију. Иако извори то директно не потврђују, Александар Узелац сматра могућим да су Кумани били у служби краља Уроша I. Наиме, у Тосканској редакцији Морејске хронике спомиње се да је краљ Србије као подршку цару Михаилу VIII Палеологу у бици код Пелагоније 1259. године послао 5.000 коњаничких стрелаца. Карактер војне помоћи, према Узелцу, указује на могућност да се ради о Куманима. Кумани су касније допринели паду краља Уроша I. Данило II пише да је Драгутин у сукобу са оцем имао подршку свог таста, угарског краља Стефана V, од којег је као подршку добио угарске и куманске одреде. Иако се учешће Кумана у бици код Гацког не помиње, може се претпоставити да су учествовали и омогућили победу Драгутину. Присуство Кумана у средњовековној Србији Узелац показује и примерима личних имена (Куман, Куманиц, Коман, Котен, Кумановић), топономастичким материјалом (село Куманија у Мачви, Кумани у Браничеву, Команово у повељи краља Стефана Дечанског Хиландару, Кумански брод у повељи краља Милутина манастиру Св. Ђорђа, Куманово у Дечанским повељама и повељи краља Стефана Дечанског призренској епископији) као и представама на фрескама у манастиру Дечани. Овоме придаје и једну арбанашку народну песму, познијег датума настанка, која пева о кћерци српског краља Јевренији, коју отац хоће да преда тридесеторици црних Кумана.

Почетком девете деценије XIII века десиле су се промене које су у великој мери утицале на односе у троуглу Татари–Србија–Бугарска. Прекинут је савез Татара и Византије, Бугарска је, знатно ослабљена након трогодишњег грађанског рата, добила новог владара чији су легитимитет оспоравали обласни господари, док је у Србији уместо Драгутина на престо дошао његов млађи брат Милутин. Промена на српском престолу довела је до оштрије антивизантијске политике и тешње сарадње са Бугарском. Милутин се укључио и у ратна збивања у Подунављу која су се претворила у српско-татарски сукоб, који је за последицу имао ширење татарског утицаја на српске земље.

Краљ Милутин је већ на почетку владавине морао да се суочи са Татарима. Након српских освајања у јесен 1282. године, Византија је

послала један татарски одред на Србију, по тврдњи Георгија Пахимера не због ратне потребе већ због пљачке и евентуалног плена. Почетком пролећа наредне године Татари су стигли до Липљана и Призрена. Ту се део одвојио и доспео до обала Дрима, где је тешко поражен. Александар Узелац с правом поставља питање шта се догодило са осталим Татарима. Нићифор Григора пише да је у овом случају план Цариграда да се Срби ослабе а Татари са пленом врате преко Дунава остварен. Судећи по томе, Узелац претпоставља да су се преостали Татари вратили преко Србије на своју територију – непознаница је да ли су то урадили силом или можда споразумно са српским краљем.

Током 1284. године дошло је до савеза Србије и Бугарске који је учвршћен браком краља Милутина и Ане, кћерке бугарског владара Георгија I Тертера. За разлику од Владимира Мошина који је сматрао да је до овог приближавања дошло услед опасности од византијског савезника Ногаја који је угрожавао обе државе, Александар Узелац је изнео другачије мишљење. Наиме, након битке на Дриму 1283. године Татари више нису били препрека плановима краља Милутина, а промена Ногајеве политике према Византији довела је до промена и у татарско-бугарским односима. Средином девете деценије XIII века Татаре, Србе и Бугаре повезивало је непријатељство према Византији.

Један од, по аутору, значајних момената за проучавање српско-бугарских односа крајем XIII века јесте и посета краља Милутина Трнову. Константин Лиречек је својевремено веровао да је српски краљ посетио бугарског цара Теодора Светослава (1300–1321). Александар Узелац је прихватио становиште Синише Мишића да је краљ Милутин Трново посетио највероватније 1284. године, што је повезао са женидбом српског владара са Аном Тертер. Посета краља Милутина Трнову важна је за проучавање територијалних промена које су се одиграле у то време. Краљ Милутин је на почетку владавине од Византије освојио Скопље, Горњи и Доњи Полог, Овче Поље, Злетово и Пијанец. Извори не говоре када су у састав државе Немањића ушли Велбужд, Мрака, Жеглигово и Славиште – сматра се да су ове пограничне бугарске области у састав Србије ушле током Милутинових напада на Византију. Александар Узелац, с обзиром на то да су поменуте области биле од изузетног значаја за даљи српски продор на југ, износи претпоставку да су оне у састав српске државе ушле још за време владавине краља Драгутина, те да су морале бити један од предмета српско-бугарских преговора 1284. године. Тиме објашњава и зашто Данило II освајање ових области не бележи у биографији краља Милутина.

Хронолошку исправку Александар Узелац је унео и поводом датовања похода краљева Милутина и Драгутина на Браничево, односно на Дрмана и Куделина. У науци се сматра да је до овог похода дошло 1291. године. Повеља угарског краља Андрије III (1290–1301) издата новембра 1293. године доноси податак да су Татари, као најамници господара Браничева, током зиме друге године након краљевог крунисања опустошили Мачву, те је краљ послао војску како би их сузбио. На основу овог податка Александар Узелац је закључио да су се поменуте борбе водиле у зиму 1291/92. године, те да је Мачва у том тренутку била под контролом Дрмана и Куделина. Из тога даље следи да поход Милутина и Драгутина треба датовати у 1292. годину, односно годину дана касније него што се сматра.

Занимљиви редови ове књиге говоре и о односу краља Милутина и Ногаја. Александар Узелац сматра да је Ногај вероватно пресудно утицао на склапање мира између краља Милутина и видинског владара Шишмана. Татарски притисак би објаснио благе услове које је српски краљ наметнуо побеђеном видинском владару. Ногај је после пораза Шишмана почео припреме за напад на краља Милутина. Како пише Узелац: „У двовековној епохи Немањића није било тренутка који је оставио тако застрашујући утисак на савременике као што је то била претња татарске инвазије“. Тога је био свестан и краљ Милутин који је успео да склопи споразум са Ногајем. Од услова мира познато је само да је српски краљ послао Ногају свог сина Стефана са бројном властелом. На основу писања Данила II Узелац закључује да је Милутин званично признао Ногајеву власт. Споразум између српског краља и Ногаја следио је обрасце у односима Татара и земаља које су им биле подложне у источној Европи, истина у блажој форми. Нема података да је Србија плаћала данак, осим једнократног слања дарова. Милутин није лично отишао код Ногаја већ је послао сина у своје име. Стефан је неколико година провео код Татара, слично као што су и синови руских кнежева по више година били у служби татарских канова. Руски великаши су били обавезни да уступају Татарима помоћне војне одреде. На основу тога што су са Стефаном код Ногаја послати припадници властеле, Узелац верује да је исти случај био и са Србијом. Након потчињавања краља Милутина, Ногај се налазио на врхунцу моћи – у историји Златне Хорде границе татарског утицаја никада нису ишле толико далеко на запад.

Време склапања споразума између краља Милутина и Ногаја у литератури се датује у период 1292–1294. године. Александар Узелац је анализирајући доступне податке утврдио да преговори Милутина и Ногаја

нису могли уследити пре 1293. године, те да је споразум највероватније склопљен 1294. године. Врховно признавање татарске власти „је био несумњиво тежак корак, али је он у пуној мери показао краљеву државничку способност. Отклањање опасности од татарске инвазије поново је отворило могућност за ширење немањинске власти у грчким земљама“.

Крајем XIII века дошло је до преговора између Србије и Византије који су према литератури изазвани страхом од Ногаја и татарском претњом. Александар Узелац верује да је ово објашњење само делимично утемељено и истиче да је до контакта између краља Милутина и Цариграда дошло након повратка краљевог сина Стефана и почетка сукоба међу Татарима. Стога сматра да је исправно рећи да је до преговора дошло захваљујући унутрашњем сукобу међу Татарима који је довео до слабљења Ногајевог утицаја у југоисточној Европи, а потом и до његове смрти.

Књигом *Под сенком Пса. Татари и јужнословенске земље у другој половини XIII века* аутор је, колико су му то извори дозволили, реконструисао утицај Татара на историју југоисточне Европе XIII века. Резултати до којих је дошао у својим истраживањима у знатној мери употпуњују наша знања о српско-татарским, али и о српско-бугарским односима током XIII века. Александар Узелац је написао изузетно занимљиву и пре свега квалитетну књигу којом је у великој мери допринео бољем познавању српског средњег века.

Срђан Рудић

**Nora Berend, Przemysław Urbańczyk, Przemysław Wiszewski,
*Central Europe in the High Middle Ages.
 Bohemia, Hungary and Poland, c. 900-c. 1300,*
 Cambridge 2013, pp. 536.**

The book titled *Central Europe in the High Middle Ages. Bohemia, Hungary and Poland, c. 900-c. 1300* by Nora Berend (Introduction and the section on the history of Hungary), Przemysław Urbańczyk and Przemysław Wiszewski (the two latter researchers developed the history of Bohemia and

Poland) was published in the Cambridge Medieval Textbook series. The authors are renowned researchers specialising in medieval history and archaeology of the areas of Central Europe, which resulted in their numerous publications on these problematic aspects.¹

A specific “discovery” of Central Europe (East Central Europe)² by the Western academics found the most complete dimension after 1989, after the fall of the communist regime in this region. Previously, along with the establishment of the Iron Curtain functioned in literature and political discourse a division of Europe into the western and eastern part while the latter was treated by the intellectual circles of the Western Europeans as a synonym for the communist world.³ This dichotomy together with the difficulties existing in relations between the two parts of the same continent translated into very little interest of the scholars from the western circles of civilization in,

¹ Nora Berend, professionally associated with the University of Cambridge, apart from numerous articles about Hungary in the Middle Ages, is also an author and editor of monographs such as: *At the gate of Christendom. Jews, Muslims and “Pagans” in medieval Hungary, c. 1000- c. 1300* Cambridge 2001; *Non-Christians in Medieval Frontier Society: Jews, muslims and Pagans in Thirteenth-century Hungary*, Columbia University 1996 or *The expansion of Central Europe in the Middle Ages*, Farnham 2012; *Christianization and the Rise of Christian Monarchy. Scandinavia, Central Europe and Rus’ c. 900-1200*, Cambridge 2007. The archaeologist Przemysław Urbańczyk is employed at the University of Kardynał Stefan Wyszyński in Warsaw and at the Institute of Archaeology and Ethnology of Państwowa Akademia Nauk; he is an author of publications such as: *Trudne początki Polski*, Wrocław 2008; *Władza i polityka we wczesnym średniowieczu*, Wrocław 2000 and, as an editor, of two publications concerning the history of Central Europe in the Middle Ages: *Origins of Central Europe*, Warszawa 1997 and *Early Christianity in Central and East Europe*, Warszawa 1997. Przemysław Wiszewski from the University of Wrocław is, on the other hand, an author of a monograph: *Domus Bolesłai: w poszukiwaniu tradycji dynastycznej Piastów (do około 1138 roku)*, Wrocław 2008 (English edition: *Domus Bolesłai: Values and Social Identity in Dynastic Tradition of Medieval Poland (c. 966-1138)*, Leiden 2010). He is also a co-editor of a few post-conference volumes of the “Ad fontes” series and a first volume of a series: *Interdisciplinary Medieval Studies*, titled *Consensus or violence? Cohesive Forces in Early and High Medieval Societies (9th-14th c.)*, Wrocław 2013, which was in majority devoted to the regions of East Central Europe.

² It is worth mentioning that the term “Central Europe” is quite frequently used by the Czech and Hungarian historians and journalists while Polish scholars prefer to use the term “East Central Europe” (A. Podraza, *Europa Środkowa jako region historyczny*, <http://www.jazon.hist.edu.pl/zjazd/materialy/podraza/pdf>, p. 4).

³ J. Kłoczowski, *Introduction*, [in:] *East Central Europe in European History*. Themes & Debates, ed. by J. Kłoczowski, H. Łaskiewicz, Lublin 2009, p. 12.

particularly, the oldest history of the Central European countries. This problem is most emphatically illustrated by the words of American scholar, author of the medieval history of East Central Europe, who in the early 90s of the twentieth century stated: *the almost total neglect of medieval East Central Europe in histories of Western civilization hardly needs emphasis*.⁴ The recent years have brought an increased interest of scholars in the region of Central Europe in the Middle Ages⁵ and the discussed monograph fits perfectly into this trend.

The reviewed work is in its comparative conceptualization attempting to show the medieval origins of Bohemia, Poland and Hungary as a whole, synonymous here with the Central European region. The monograph, preceded with maps displaying the shape and administrative divisions of the three monarchies in the twelfth century, consists of seven chapters parts of which distinguished more detailed arguments, selective bibliography and subject index of people and names of places. The first two chapters vary from the rest. The first of these two, which can be considered as a very extensive introduction, is to bring, from the viewpoint of the work, an agreement over a key problem which comes down to the question included in the title of the chapter: *did Central Europe exist in the Middle Ages?* The starting point of these considerations is an analysis of the concept of Central Europe operating

⁴ J. W. Sedlar, *East Central Europe in the Middle Ages, 1000-1500*, London 1994, p. IX.

⁵ Out of the latest English publications on the subject matter, which are comprehensively dealing with the histories of Central Europe (East Central Europe) or the chosen aspects and the fields of the medieval development of this area, it is worth mentioning: *The expansion of Central Europe ...*; *Central and Eastern Europe in the middle ages: A cultural history: Essays in Honour of Paul W. Knoll*, ed. by P. Górecki, N. van Deusen, London 2009; *Eastern Central Europe in the Early Middle Ages: conflicts, migrations and ethnic processes*, ed. by W. Pohl, C. Spinei, C. Hriban, Bucuresti 2008; H. Schutz, *Romanesque architecture and its artistry in Central Europe, 900-1300: a descriptive, illustrated analysis of the styles as it pertains to castle and church architecture*, Newcastle-upon-Tyne 2011; Idem, *Mystic woman and lyric poets in medieval society: the literary view of medieval culture during the Romanesque period in Central Europe 900-1300*, Trier 2010; J. Macháček, *The rise of medieval towns and states in East Central Europe: early medieval centres as social and economic systems*, Leiden 2010; *Segregation, integration, assimilation: religious and ethnic groups in the medieval towns of Central Europe*, ed. by D.J. Keene, B. Nagy, K.G., Szende, Farnham 2009; *Political culture in Central Europe 10th-20th Century. Part 1: Middle Ages and Early Modern Era*, ed. by H. Manikowska, J. Pánek, Praha 2005; *The development of literate mentalities in East Central Europe*, A. Adamska, M. Mostert, Turnhout 2004. The monographs about the medieval history of the chosen problems in specific countries and regions of Central Europe have been published since 2007 in a series *East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450* by Brill Publishers.

in historical and political discourse. The author quite contrarily begins her inquiry by recalling the contemporary definition of the discussed concept. Familiarising the reader with these findings is the basis for further digressions on the correctness of applying the discussed term in reference to the Middle Ages. It was considered as undisputed that *it would be easy to argue that Central Europe did not exist in the Middle Ages* (p. 17, 37) since *members of the medieval polities of Central Europe themselves did not see their own countries as forming one region* (p. 19), which leads to the conclusion *that no medieval concept of either Central or Eastern Europe was formulated*.⁶ Even though the abovementioned statements in regards to the conditions of medieval Europe have been accepted as true, it was, however, also considered that the lack of any concept in a given historical period does not mean that researchers cannot analyse the phenomena and processes which nowadays fit into its framework (p. 37). This approach is insofar reasonable as the modern historiography recognises, already in the period of the Middle Ages, some features which distinguish this region from the rest of Europe (p. 21 and n.). Having realised the fact that numerous controversies existed regarding nomenclature and designation of the exact scope of the territory and state of the described area even for the present days, the authors decided to apply the notion of Central Europe as one of the available possibilities (next to frequently appearing names in the literature such as East Central Europe, Eastern-Central Europe or simply Eastern Europe). In the monograph, the term came down to designating the areas of three medieval monarchies, that is Bohemian-Moravian, Polish and Hungarian, together with the territories attached to them, which nowadays are not always categorised as part of Central European⁷ area, such as Croatia, Transylvania and Slovakia⁸ (p. 37–38).

⁶ In the Middle Ages, despite the existence of the two Roman Empire- the Western and Eastern- no one was thinking in terms of Europe being divided into the Western and Eastern (P. S. Wandycz, *Cena wolności. Historia Europy Środkowo-Wschodniej od średniowiecza do współczesności*, Kraków 1995, p. 11-12).

⁷ This way of understanding the region of Central Europe (East Central Europe) in the period between the tenth and the thirteenth century is typical for modern approach: : J. Szücs, *Trzy Europy*, Lublin 1995; J. Kłoczowski, *Młodsza Europa: Europa Środkowo-Wschodnia w kręgu cywilizacji chrześcijańskiej średniowiecza*, Warszawa 1998; *Europa Środkowo-Wschodnia*, [in:] *Europa. Regiony i państwa historyczne*, ed. By M. Kamler, Warszawa 2000, p. 118; A. Podraza, *Europa jako region historyczny*, [in:] *Europa Środkowowschodnia od X do XVIII wieku – jedność czy różnorodność?*, ed. by K. Baczkowski and J. Smołuchy, Kraków 2005, p. 34.

⁸ Aside from medieval history, it is worth to point here at one inaccuracy with regard to the present situation. In the summarising discussion of the first chapter, it was stated

The second chapter (*The history of the region and the question of origins*) was dedicated to the oldest history of the region and the beginnings of the formation of the three monarchies. The authors started with presenting the oldest, dating back to Palaeolithic, history of these lands and their inhabitants. The central part was occupied by digressions on the subject of the origins and time of appearance of the Slavs and Hungarians in the discussed areas, as well as the circumstances of creating the Czech, Hungarian and Polish state, with an indication of the role of the dynasties of the Přemyslids, Árpáds and Piasts.

The five remaining chapters describe the changes which were taking place in the Central European authorities from the tenth to the thirteenth century. The authors adopted a problem-based structure of the content, familiarizing the reader in great detail with the events, in which the three countries had participated, their rulers and people who had lived there. The third chapter (*The formation of polities and Christianisation*) deals with the course of Christianisation action in this part of Europe, which was associated with the consolidation of royal power. The result of the arbitrarily imposed Christian religion and the processes of centralization related to it, were the revolts of pagans which aimed at restoring the former order. Subsequently, the broadly defined political sphere was further traced (chapter four- *Political life and government, c. 1050-c. 1200*). At this point, the main issues for considerations became problems such as territorial divisions of the monarchy occurring at the time, the nature of the princely/royal authority and its centre, the importance

that: *We use it [term „Central Europe” – A. O-P] as a short-hand for the medieval polities of Bohemia-Moravia, Hungary and Poland between their beginnings and the end of the thirteenth century; these incorporated some modern territories that today are not part of Central Europe in some categorizations, for example [...] today's Slovakia [...].* Even though the territorial range of Central Europe is still being defined in various ways, placing in the above juxtaposition Slovakia, as a state which is nowadays definitely not belonging- according to some categorisations- to Central Europe, seems to be a conceptualisation, which is not so much controversial but unfortunate (particularly since this statement was left without any comment or even any referral to these categorisations). Slovakia, next to Czech Republic, Poland and Hungary is now recognised as a component of the Central European region (thus identical with The Visegrád Group). This regularity finds confirmation in reports which are created by various organisation or international institutions where this state appears as a full member of the Central European region: Organisation for Economic Co-operation and Development- OECD, <http://www.stats.oecd.org/glossary/detail.asp?ID=303>; the World Bank, <http://www.worldbank.org/en/country/centraleuropeandthebaltics>; European Union, http://europa.eu/about-eu/countries/member-countries/slovakia/index_en.htm, <http://www.central2013.eu>.

of the court and noblemen, administrative system and the laws in force in these areas. Very valuable are the sub-chapters on the relationships between the Central European states with their neighbours, in which a particular emphasis is placed on the relationship with the two empires, mutual links between the three monarchies as well as a territorial expansion in which Poland, Bohemia and Hungary participated. Chapter five (*Society and economy, eleventh-twelfth centuries*) raises issues such as population size, social structure, economic base for the monarchical power and the development of agriculture, crafts, trade and urbanisation processes in a specific time interval. Discussion related to religious life and the functioning of Church institutions in the context of solidifying the influences of Christianity in these areas (organization of Church, monasticism, liturgy and worship of saints) became the subject of chapter six (*Ecclesiastical history, eleventh-thirteenth centuries*). This chapter also discusses the relations between the Papacy and the rulers of the region, and the culture of writing which was shaping up in this area together with the introduction of the Christian religion. And finally in the last chapter seven (*New developments of the thirteenth century*) the authors focused on a “long 13th century”, in many respects ground-breaking for the entire continent and argued that this century was a period of great tension between rulers and the nobility, of the devastating Mongol invasion and of innovations and new beginnings (p. 408). The starting point for deliberations has become the evolution of the relationship between the rulers and their noble subjects, external relations and further territorial expansion. A separate subsection was devoted to the description and analysis of the consequences, which the Mongol invasion in 1241 brought for Central Europe. Subsequently, the authors examined the changes in the economy, especially those occurring in the field of urbanization, in society (the influx of the German-speaking groups of immigrants into the areas of the three monarchies) and in culture (its progressive literacy, flourishing of literature, influx of the Western models, particularly in the court culture and the promulgation of the Gothic style in art).

The undeniable merits of the discussed book include the fact of supporting the arguments on the most recent findings of researchers, confronted in a clear and legible manner with the achievements of the older historiography, and a multidisciplinary approach towards the subject matter. Referring to the results of the works of archaeologists when retracing the pre-state history or the earliest stages of the Christianisation of the Central European monarchies vis-a-vis the shortage of written accounts, allows for a more thorough understanding of the processes taking place at that time. It is also worth mentioning that the authors often referred to the results of research done by

historians from the regions in discussion thus the reader is given an opportunity to indirectly acquaint himself with the views of researchers from this area. Making use of the results of their investigation is insofar as important as sometimes there were significant differences between the scholars from Central and Eastern Europe and the West (the clearest example are contradictions, shown in the first chapter, in the means of perceiving of what Central Europe was/is by intellectuals from the region and by those outside of the area).

The authors of the monograph responded comprehensively to all controversies and disputes occurring in the literature which were related to the use of the term Central Europe in relation to the Middle Ages. However, a similar, more comprehensive explanation of the adopted chronological framework is lacking.⁹ As much as the validity of starting the argumentations with the tenth century derives from the context of the second and third chapter (the beginnings of forming the state organizations in the area in question and the introduction of Christianity), the symbolic date of 1300, as an ending to deliberations, requires an additional comment. It is difficult to accept as such the fact of holding a coronation by the ruler of Bohemia, Wenceslaus II, for the king of Poland (in 1300) and Hungary (in 1301), cited in the last paragraph of the book, all the more since the authors themselves stated that *the symbolic „unification” of the three countries that form the subject of this book under one Přemyslid ruler did not last long* (p. 491). Perhaps much more relevant would be to indicate at this point that fundamental political changes took place at the areas of the three monarchies in the first few years of the fourteenth century (changing the reigning dynasties in Hungary and Bohemia, overcoming the district divisions and unifying a significant part of the Polish lands under the authority of a man originating from the native Piast dynasty- Ladislaus I of Poland/Władysław Łokietek), which ultimately determined the future development of this part of Europe. Such an explanation would be reasonable enough since in the literature on this subject matter it is possible to find various time intervals for *high middle ages*.¹⁰ A certain insufficiency can also arise due

⁹ A concise explanation of the adopted periodization, places at the end of the first chapter, can be considered as insufficient, particularly in comparison with the very extensive discussions about the nature of Central Europe in the period in question: *this book focuses on the formative period of the region, the origin of the polities and their development in the eleventh and twelfth centuries, with a concluding chapter on the thirteenth century, when, while some of the trends of the previous centuries continued, significant changes began to reshape the area* (p. 39).

¹⁰ J. H. Mundy, *Europe in the high middle ages: 1150-1309*, London 1973; D. Whitton, *The society of Northern Europe in the High Middle Ages, 900-1200*, [in:] *The Oxford*

to somewhat sketchy way of presenting the economic transformations which followed in the areas of Central Europe since the end of the twelfth century. Their significance for the transformation - not only economic, but also social, legal and cultural – of this part of the continent was based on the fact that *in the wake of great colonisation and modernization breakthrough of the thirteenth century – one may no longer speak about this part of Europe as a distant periphery of the western culture.*¹¹

The greatest difficulties in the study of the remote past appear in a moment of attempting to retrace its ideological context. They result either from the lack of sources as well as from unambiguous terms and concepts, which are commonly recognizable as key-words. The authors, being aware of similar problems, correctly assumed that *the non-existence of a concept in the period itself does not disqualify modern historians' analyses [...]* (p. 37). The deliberations which are the subject of the first chapter are very valuable due to their importance in defining and organising the current state of knowledge, which is based mainly on the findings from the twentieth-century historiography. However, even in this matter a bolder attempt could have been taken by appealing to, admittedly, a very few accounts included in the sources of that period, which in a very indirect manner inform about already developing at that time convictions regarding individuality or the sense of community of the inhabitants of this part of the continent. And so, one of the earliest examples of the categorisation of the lands in Central Europe can be seen in the attitude of Emperor Otto III and his closest associates towards the three monarchies situated to the east and south-east of his reign. Of particular importance here is an iconographic representation of a female figure, bearing an inscription Sclavinia/Sclevania, who appears on two miniatures from the German codes of law dated to the beginnings of the eleventh century.¹² She is perceived as an

history of medieval Europe, ed. by G.A. Holmes, Oxford 1992; I. Metzler, *Disability in medieval Europe: theoretical approaches to physical impairment during the High Middle Ages, c. 1100-c. 1400*, London and New York 2006. For W. Ch. Jordan high middle ages fall in the period from the beginning of the eleventh century to the beginning of the fourteenth century (*Europe in the High Middle Ages*, London 2002).

¹¹ H. Manikowska, *Political Identities of Towns in Central Europe during the Late Middle Ages*, [in:] *Political Culture in Central Europe (10th – 20th Century)*, part I: *Middle Ages and Early Modern Era*, ed. by H. Manikowska and J. Pánek in cooperation with M. Holý, Prague 2005, p. 135.

¹² One of the miniatures, an illustration of the code of law which is missing today, has been incorporated into the work of Josephus, *The Jewish War*, currently stored in Bamberg (the Bamberg manuscript). The second one, placed in the Gospels of Otto III or Henry II, is kept in Munich (the Munich manuscript) (A. Pleszczyński, *The Birth of* 450

embodiment of Slavic Europe (together with Hungary), which played a significant role in the political plans of young Liudolfing.¹³ Similar-albeit modest- manifestations of creating an awareness of a certain community, limited in this case to the Polish-Czech relations, can be found in a legend articulated in the pages of the Chronicles of Greater Poland (Wielkopolska) about the brothers, Lech, Czech and Rus, eponym-progenitors of the three Slavic monarchies.¹⁴ The characters of Czech and Lech appeared in the *Chronicle of Dalimil*¹⁵, made in the first half of the fourteenth century, and the *Chronicle of Pulkawa*¹⁶, coming from the second half of the fourteenth century. These accounts indicate the existence, amongst the medieval scholars of the region under discussions, of a feeling of particularly strong ties between these

a Stereotype: Polish Rulers and their Country in German Writings c. 1000 A.D., Leiden 2011, p. 135-136. A detailed discussion on the symbolism of images therein).

¹³ According to the Polish medievalist, Andrzej Pleszczyński, the vision of the European harmony proposed by Otto III was later, after the death of the emperor, carried out by one of his allies- prince Bolesław Chrobry. In Piast's temporary control over Prague (March 1003 - August 1004) as well as in the Polish expedition to Kiev in 1018, the historian saw the implementation of Sklavinia's idea, according to which the emperor had given Bolesław a role of the leader of the Slavs (*Bolesław Chrobry w Czechach. Realizacja idei Sklawinii czy zwykła ekspansja?*, [in:] *Polacy w Czechach* ..., p. 133-146).

¹⁴ *Kronika wielkopolska, Monumenta Poloniae Historica*, Series Nova, vol. VIII, ed. B. Kürbis, Warszawa 1970, p. 4. There are ongoing disputes in the Polish academia about the time when this source was written. According to some researchers, the chronicle was made in the second half of p. 1- the thirteenth century while in the next century its content was completed (A. Małecki, *Kronika Baszka, czyli tzw. Wielkopolska Kronika*, „Kwartalnik Historyczny” chapter VIII (1894), 23; B. Kürbis, *Studia nad Kroniką Wielkopolską*, Poznań 1952, p. 75-82; eadem, *Wstęp*, [in:] *Kronika wielkopolska* ..., p. XX-XXVI); on the other hand, some scholars point at the second half of the fourteenth century as a moment of its writing (W. Kętrzyński, *O kronice wielkopolskiej*, „Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności w Krakowie” vol. XXXIII (1896), p. 1-54; H. Łowmiański, *Kiedy powstała Kronika wielkopolska?*, „Przegląd Historyczny” vol. LI (1960), issue 3, p. 398-410; J. Dąbrowski, *Dawne dziejopisarstwo polskie (do roku 1480)*, Wrocław 1964, p. 133-140).

¹⁵ *Rýmovaná kronika česká, Fontes rerum Bohemicarum*, vol. III, ed. J. Elmer, Praha 1882, p. 6-8. In the case of this source the difficulties appear while interpreting the word “lech” and the meaning of the sentence in which it was used (B. Kürbis, *Studia...*, p. 133-135; K. Kowalewski, *Początki legendy o braciach eponimach w czeskiej i polskiej tradycji historiograficznej oraz jej funkcje ideowe*, „Pamiętnik Słowiański” vol. XLV-XLVI (1995/1996), p. 145).

¹⁶ *Kronika Pulkavova, Fontes rerum Bohemicarum*, vol. V, ed. J. Emler, Praha 1893, p. 4-5.

countries. This conviction was reflected also in the political ideology of the Czech rulers- Přemysl Ottokar II and Wenceslaus II, whose imperial aspirations were revealed in i.e. an effort to gain power in all three Central European monarchies. With regard to the princes and inhabitants of the Polish lands, there was a particularly strong emphasis on a community based on language, origin and kinship relations with the Piasts.¹⁷ In the case of the Czech historiography, especially the one related to the royal setting, propagating this notion had a strictly pragmatic dimension.¹⁸ However it should be nevertheless considered whether the mere fact of arising, in the consciousness of even a small part of the intellectual and political elites of both countries, of a belief in the common origin cannot be regarded as an element constituting, of course in a very limited dimension, a sense of some kind of unity.¹⁹

The authors' intention was to present the medieval history of the three Central European monarchies in comparative terms because *despite undoubted differences between and even within countries, there are fundamental similarities in historical development (features, tendencies, processes) that suffice to make regional designations such as Central and Eastern Europe meaningful* (p. 14–15). Historians who have been so far writing about Central Europe in the Middle Ages had introduced more or less elaborate catalogue of phenomena or processes specific to that region. These include such designations as “junior civilisation” often equated with backwardness, the multiplicity and diversity of ethno-linguistic groups living in this area, the importance of settlers originating from the German-speaking regions for economic and social development of the area or the agricultural nature of the economy of Central European countries, which were a supply network for

¹⁷ A. Barciak, *Ideologia polityczna monarchii Przemysła Otokara II. Studia z dziejów czeskiej polityki zagranicznej w drugiej połowie XIII w.*, Katowice 1982, p. 90-92; idem, *Polityka czeska wobec ziem polskich za panowania ostatnich Przemyślidów i Jana Luksemburskiego*, [in:] *Polska około roku 1300. Państwo, społeczeństwo, kultura*, ed. W. Fałkowski, Warszawa 2003, p. 225-227.

¹⁸ Idem, *Obraz Polaka w średniowiecznej historiografii czeskiej*, [in:] *Polaków i Czechów wizerunek wzajemny (X-XVIII w.)*, ed. W. Iwańczak i R. Gładkiewicz, Wrocław-Warszawa 2004, p. 50.

¹⁹ Since the thirteenth century, the conviction regarding the Czech-Polish unity has been expressed by the Czech historiography through the use of the term “Slavic area” to describe the Western Slavs as well as the use of the pronoun “we” in regard to the representatives of both nations. (A. Barciak, *Polska z ziemie...*, p. 133 and n.; *Obraz Polaka...*, p. 49-50).

Western Europe.²⁰ At the beginning of the reviewed monograph (p. 27 and n.) the authors made an overview and a thorough discussion on these discriminants. In the later part they accepted the most reasonable assumption to explore the history of the region by dividing the respective chapters into more detailed problems. For example, as part of chapter seven (*New developments of the thirteenth century*) the following points/subsections were distinguished: *Kings and nobles*, *External affairs and expansion*, *The Mongol invasion*, *The economy and towns*, *Society i Cultural changes and literacy*. In almost every case the problems contained within the distinguished topics were analysed separately for Bohemia, Poland and Hungary, which found a graphic reflexion in dividing the text into the parts relating to each of the three monarchies. The adopted outline has caused a breakdown of the narrative and the occurrence of repetitions. For example, the pagans' reactions involved all the three newly-Christianised monarchies hence it would be tempting to try to examine these events in terms of common or similar origins, course and consequences, without discussing separately the case of Poland and Hungary (p. 160-164; the events which took part in Bohemia were omitted). It was possible to treat in a similar way particularly the sections regarding economy and culture. It should be however noted that these rare fragments, in which the discussed outline was abandoned in favour of presenting a specific problem in a context of the entire region and not the individual states, are more comprehensible (i.e. *Catholic (Latin) and Orthodox (Greek) Christianity* – p. 315-318 or *Archdeaconries, canons and parishes* – p. 335-342). Of course, similar or even the same tendencies did not occur on every level. Examples of such differences were changes in the relationships between a ruler and his wealthy subjects, which were developed in the thirteenth century. And so, as a result of progressive feudal fragmentation in Poland and Hungary, the position and influences of the noblemen have become strengthen, while at the same time a strong authority of a monarch has been established in Bohemia. This problem was presented in detail on the pages of the reviewed monograph (p. 409-432), however, in this and other similar cases, it would be possible to attempt to confront the existing differences without an additional breakage of the narrative. The adopted research perspective makes the book present a story of the three monarchies rather than the Central European region treated as a whole.

In conclusion, it should be stated that the reviewed monograph, through referring to the early formation of the three Central European countries, is an

²⁰ P. S. Wandycz, *Cena wolności...*, p. 18-27; H. Samsonowicz, *From „Barbarian Europe” to „Younger Europe”. East-Central Europe in the Circle of European Civilisation (10th – 15th Centuries)*, [in:] *East-Central Europe...*, p. 87-97.

important voice in the still present dispute over their place and significance in medieval Europe. The accurate selection of the most important research problems for the discussed region, their exhaustive presentation, the erudite validation of the matters of terminology and taking into account the latest and up-to-date findings in historiography offers to the reader a book, which is interesting and thought provoking. The presented work undoubtedly deserves attention, undertaking further discussion and perhaps it will even provide an inspiration for researching the history of Central Europe in later centuries.

Anna Obara-Pawlowska

Власт и моћ. Властела Моравске Србије од 1365. до 1402. године. Зборник радова са научног скупа одржаног од 20. до 22. септембра 2013. године у Крушевцу, Великом Шиљеговцу и Варварину, ур. Синиша Мишић, Крушевац 2014, 391 стр.

У организацији Народне библиотеке у Крушевцу и Центра за историјску географију и историјску демографију Филозофског факултета у Београду, као и уз сарадњу и помоћ локалних самоуправа у Крушевцу и Варварину, у септембру 2013. одржан је научни скуп под називом „Власт и моћ – властела Моравске Србије од 1365. до 1402. године“. Његови резултати презентовани су у истоименом зборнику радова, објављеном крајем 2014. године, који броји 22 чланка из пера 25 аутора. Прилагачи су у највећем броју српски медијевисти (историчари и археолози) са Филозофских факултета у Београду, Нишу и Новом Саду, из Историјског института у Београду, Народног музеја у Крушевцу, Завода за заштиту споменика културе у Крагујевцу или независни истраживачи. Пет студија пристигло је из Бугарске и Македоније: три потичу од људи са Софијског универзитета „Св. Климент Охридски“, а по једна из универзитетских установа у Великом Трнову и Скопљу (обе носе име словенских апостола, светих Ћирила и Методија).

Зборник отвара рад Синише Мишића: „Од земаљског кнеза до кнеза Срба – уздицање до владарске моћи“ (стр. 7–20), у коме се прати

успон Лазара Хребелјановића кроз четири фазе, почев од 1350. и службе на двору, па све до 1379. и заокруживања власти, када постаје „благоверни и самодржавни господин Србљем и Подунављу, Стефан кнез Лазар“.

Марко Шуица, у чланку под називом „Нарастање нових моћника (1389–1402)“ (стр. 21–37), бави се променама у односима централне власти и племства током последње деценије XIV столећа. У првом периоду, непосредно након Косовске битке, преживели великаши устремљују се на поседе оних који су страдали у боју, не обазирјући се на владарева права. Пошто је Стефан Лазаревић постао пунолетан, покреће жестоку акцију против оснажених велможа, ослањајући се на подршку властеле која је му је безусловно била верна. Стефанова делатност стабилизоваће унутрашње прилике и створиће услове за нови узлет, испоставиће се последњи, српске средњовековне државе.

Одређеним спорним питањима из политичке биографије последњег владара тзв. „Трновске Бугарске“ посветио је Христо Матанов свој рад: „Факти и легенди за цар Иван Шишман“ (стр. 39–49). Тако, најпре, доказује да је Шишман водио оружану борбу против Турака Османлија у првом периоду своје владавине (1371–1377/78), при чему се држао „партизанског“ начина ратовања и избегавао одсудне битке. Цар се, заједно са краљем Марком, уплитао у византијске међусобице током девете деценије XIV века и подржавао свог амбициозног зета Андроника IV. Између неколико датума Иванове смрти које различити извори доносе, Матанов се определио за 29. октобар 1395. године, поклањајући поверење вести византијске кратке хронике, будући да и путопис Ханса Шилтбергера каже да је цар умро током јесени 1395.

„Расподела моћи у Српском царству и успон кнеза Лазара“ (стр. 51–74), прилог Владимира Алексића, представља мозаички низ просопографских белешки о велможама које су на различите начине биле повезане с владарском кућом Немањића, с нагласком на њихов положај у државној структури и политичку делатност.

У раду под именом „Структура властеоског слоја у држави кнеза Лазара“ (стр. 75–94), Милош Ивановић подвргава анализи порекло и економско-политички статус и утицај племства. Неспорно је да су највећи утицај имали они који су се истицали својом војничком функцијом: кнежеви рођаци из породице Мусић, војводе Никола Зојић, Новак Белоцрквић и Обрад Драгославић, као и крајишници и успешни борци против Османлија Цреп Вукославић и Угљеша Десиславић. С друге стране, много је непознаница о, несумњиво, значајним личностима какве су биле Лазарев рођак Иваниш Алтомановић, монах Доротеј или властелин Детош.

Расправа Марије Копривице, „Успон и моћ властеоске породице Мусић“ (стр. 95–112), поново проблематизује досадашња истраживања дате теме и покушава прецизније да утврди природу односа чланова ове породице према кнезу Лазару и његовом наследнику, као и да поузданије утврди опсег територија којима су Мусићи управљали.

Преглед резултата досадашњих археолошких истраживања везаних за феномен сахране припадника племенитог сталежа саопштен је у студији Дејана Радичевића и Дејана Булића: „Прилог проучавању властеоске сахране у Моравској Србији“ (стр. 113–136). Читалац се упознаје са низом примера о материјалним остацима гробних целина из властеоских задужбина, било да је реч о споменицима која оставили великаши познати и из других извора, било о заоставштини ктитора нижег ранга чија су имена све до наших дана остала непозната.

Чланак Милоша Антоновића: „Српска црква и транзиција моћи од 1355. до 1402. године“ (стр. 137–148), бави се улогом Цркве у унутрашњеполитичким односима Србије од смрти цара Душана до Ангорске битке. У првом раздобљу, које ће потрајати до 1379, црквено вођство покушава да балансира између различитих, често међусобно сукобљених, политичких чинилаца. Избијањем кнеза Лазара на челну позицију и избором Спиридона за патријарха, Српска црква постаје непоколебљиви савезник владарског дома Лазаревића.

Пламен Павлов, „От Парория и Търново до Печ и Раваница (За врзките между българските и сръбските исихасти през XIV в.)“ (стр. 149–162), посвећује пажњу везама и сарадњи бугарских и српских монаха у XIV столећу: од заједничког присуства у монашкој заједници Григорија Синаита у Парорији (основана 1328), преко боравка Срба у Килифаревском манастиру код Трнова, до улоге светог Ромила Видинског у утемељењу раваничког братства и начелствовања патријарха Јефрема, „из области царства бугарског, из краја трновског“, на престолу светог Саве.

Рад Марије Вушковић: „Властела кнеза Лазара у епској поезији“ (стр. 163–170), говори о најближем кругу пријатеља и сарадника кнеза Лазара из властеоских редова и степену аутентичности којом је народна епика приказала њихове међусобне везе.

Александра Фостиков и Владета Петровић, у заједничком прегнућу: „Јевгенија, монахиња-кнегиња“ (стр. 171–182), расправљајући о улози кнегиње Милице после Косовског боја, упознају читаоца са вишеструким улогама које је ова „мужаствена жена“ и потомак Немањића обављала: била је кнегиња и регент, савладар, а напослетку и монахиња-кнегиња. Аутори, такође, идентификују круг људи у Миличиној служби и њој

најближих, а посвећују пажњу и одређивању њене личне територије и врсти прихода које су убирани на том подручју.

Чланак Дејана Јечменице: „Поседи светогорског манастира Светог Пантелејмона у Моравској Србији“ (стр. 183–206), на основу података неколико исправа кнеза Лазара и његових наследника и следећи претходна истраживања, говори о процесу настајања метохије ове атонске обитељи на тлу српске државе у последње две деценије XIV века.

Многи аутори европског хуманизма занимали су се феноменом Османске државе и, нарочито, њених владара. Један од таквих јесте и чешки аутор Јан Кампан Водњански који је, крајем XVI столећа, написао дело *О пореклу турских тирана*. Александар Николов, у раду: „Serbs and Bulgarians in the Treatise ‘On the Origins of the Turkish Tyrants’ of John Vodnianus Campanus (1597)“ (стр. 207–224), коментарише делове трактата посвећене српској и бугарској антиосманској борби у XIV и XV веку.

Односи Србије и њеног северног суседа у осмој и деветој деценији XV века тема су студије Бориса Стојковског: „Кнез Лазар и Угарска“ (стр. 225–244). Српско-угарске релације у овом раздобљу могу се поделити на две фазе: прву, до смрти краља Лудовика Великог (1382), када је Лазар његов вазал, али ипак долази до повремених сукоба; и другу, између 1382. и 1389, када долази до њиховог драматичног погоршања, а Лазар се прикључује савезима упереним против Жигмунда Луксембуршког.

Угарском окупацијом Видина (1365–1369) и покушајем да се локално становништво покатоличи, што је био само део амбиција Лудовика Анжујског који је сневао о општој ликвидацији „шизматичке пошасте“, позабавио се Ангел Николов у раду: „Францисканская миссия в Видине (1365–1369)“ (стр. 245–256).

Катарина Митровић, „Однос кнеза Лазара и његових наследника са Балшићима (1365–1402)“ (стр. 257–268), посматра везе Лазара и сина му Стефана са господарима Зете, Ђурђем I и Ђурђем II Страцимировићем; док Марко Алексић, „Нови типови оружја и војне опреме у Моравској Србији друге половине 14. века“ (стр. 269–286), говори о ратној опреми која се користила у оновременој српској држави, с посебним освртом на врсте мачева.

Османски поход из 1385, детаљно размотрен у раду Бобана Петровског: „Ottoman Military Campaign in 1385: Itinerary and Goals“ (стр. 287–304), елиминисао је господара Драча Балшу II, наметнуо вазалне обавезе краљу Марку и Карлу Топији и обезбедио Турцима контролу над највећим делом комуникације Via Egnatia.

Расправа Александра Узелца: „Цртице за историју Браничева у XIV веку“ (стр. 305–318), обрађује четири одвојене појаве: помен области

Marcia у анонимном спису *Descriptio Europae Orientalis*; српско-угарско ратовање на доњем Подунављу крајем владе краља Милутина; помен Загорја као синонима за Кучево и Браничево у запису на хиландарском јеванђељу из средине XIV столећа; сепаратистички покрет Растислалића и поновно укључивање Браничева у састав српске државе акцијом кнеза Лазара.

Село Жупањевац заузима централни положај у области Левач. Два локалитета у његовој близини носе назив „Град“. Саопштење Душана Рашковића и Марка Грковића: „Археолошка истраживања налазишта ‘Град’ у Жупањевцу, у Левчу“ (стр. 319–342), упознаје нас са резултатима ископавања обављених на том терену у периоду између 2009. и 2011. године. У наредном прилогу: „Утврђени властеоски стан у Жупањевцу“ (стр. 343–362), Владан Здравковић упознаје јавност са својим запажањима о могућем уређењу некадашњег средњовековног града у нареченом левачком селу.

Напоследку, Небојша Ђокић, у раду насловљеном „Нека запажања о ликовима на живопису Велуће“ (стр. 363–390), износи своје виђење проблема идентификације ликова насликаних на западном зиду наоса. Аутор сматра да се ради о деспоту Иванишу и члановима његове породице – пре свега ћерци Видослави, удатој за војводу Николу Зојића.

Драгић М. Живојиновић

Марко Шуица,
Вук Бранковић: славни и велможни господин,
Еволута, Београд 2014, 194 стр.

Личност Вука Бранковића одувек је привлачила велику пажњу историчара. Управо рад који му је 1888. Љубомир Ковачевић посветио дао је значајан допринос победи критичког правца у српској историографији. Уједно, то је до појаве монографије Марка Шуице, ванредног професора Филозофског факултета у Београду, била једина целовита студија о Вуку Бранковићу.

Разлоге за писање књиге о поменутој личности аутор је образложио у предговору под насловом *Зашто књига о Вуку Бранковићу?* (стр. 5–10). Истакао је да су резултати претходне студије о њему временом потиснути само у оквире науке. У свести шире популације је, пак, Вук

остао онаквим какав није постојао у реланости, већ како су га приказали народни приповедачи и песници. Зато је ауторова намера била да пружи научно аргументовану представу о његовом месту у српској средњо-вековној историји. Надаље је Шуица укратко приказао изворе и најзначајнију досадашњу литературу о Вуку Бранковићу (стр. 11–17). Назначио је да његове поступке треба сагледати сходно времену у коме је деловао, те на основу тога проценити какву је улогу имао у српској историји.

Основни текст монографије Шуица је поделио у осам целина у оквиру којих се налазе потпоглавља. Први одељак *Порекло и породица* (стр. 19–38) осветљава нам најпре време у коме су деловали Вуков деда Младен и отац севастократор Бранко, наглашавајући значај властеоског слоја у српској држави коме су и они припадали. Аутор истиче да се Вук Бранковић први пут јавља у историјским изворима 1365. у време када је најмоћнија властела почела да односи превагу у односу на цара Уроша. Резултат тога било је и повлачење синова севастократора Бранка, под притиском Мрњавчевића, из Охрида на њихове баштинске поседе у Дреницу. Такође, у овом одељку Шуица доноси и податке о родбинским везама Вукове породице са другом истакнутом властелом.

Целина под називом *Последње године Српског царства* (1365–1371) (стр. 39–57) приближава читаоцима период у коме је дошло до формирања територија под влашћу обласних господара, међу којима су прво место заузимали краљ Вукашин и његов брат деспот Јован Угљеша. Готово истовремено је отпочео и снажан успон Османлија, које су почеле да притискају и земље под влашћу српских великаша. Они ће управо одлучујуће утицати и на животни пут Вука Бранковића, те зато аутор од овог поглавља напореда прати њихову повест. Наглашава и феномен „страха од Турака“ који је први пут у српској средини забележен након тешког пораза Мрњавчевића у Маричкој бици 1371. године.

Међу обласним господарима (1372–1380) (стр. 59–74) је одељак у коме Шуица приказује како су Вук Бранковић и његов таст кнез Лазар увећавали територије својих области. Аутор је подвукао да је, иако је уживао велику помоћ кнеза, Вук градио своју државу као потпуно независну и суверену. Српска црква је у ово доба подржала кнеза Лазара који је претендовао на наслеђе Немањића, успоставивши и снажне везе са Хиландаром, где је изванредан утицај уживао и главни јунак књиге захваљујући свом брату монаху Герасиму. Територијом и унутрашњим уређењем државе Вука Бранковића Шуица се позабавио у поглављу *Доба успона* (1380–1389) (стр. 75–101). Посебно се ту осврнуо на богат нумизматички материјал који је једно од сведочанства економске снаге

сина севастократора Бранка. Значајан простор у овом одељку односи се на начине којима су се кнез Лазар и његов зет носили са турским нападима, од којих је најзначајнији био онај из 1386. године. За Шуицу је кључни догађај у тим сукобима било заузимање Ниша од стране Османлија 1386. чиме су стекли важно упориште на путном правцу који је водио ка Београду. Турски успеси натерали су кнеза Лазара и Вука Бранковића да ојачају одбрану својих утврђених градова. Последњи сегмент овог поглавља аутор је посветио питању односа поменуте двојице владара, око кога је било доста спорења у српској историографији. По његовом суду Вук није био кнежев вазал, али је поштовао његово првенство, као што је то „син“ чинио у односу на „родитеља“. Опасност од Османлија додатно је допринела њиховом зближавању, те су према освајачу градили заједничку одбрамбену политику. Најзад, по мишљењу Шуице, није искључено да је било предвиђено да у случају кнежеве смрти Вук Бранковић постане заштитник обеју породица и њихових држава. Потребно је указати да је из те перспективе аутор сагледавао Вукове поступке у периоду након Косовске битке.

У одељку *Вук Бранковић и Косовска битка* (стр. 103–117) аутор је прво размотрио збивања из времена уочи одсудног сукоба из 1389, а затим и сам његов ток. Прецизирао је да податке о Вуковом деловању у току битке дају османски писци и један каталонски путописац у делу посвећеном Муратовом сину Јакубу. На основу њихових вести могло би се закључити да се Вук Бранковић борио на десном крилу српске војске, те да је бојиште напустио када је сазнао за кнежеву смрт. Такав поступак се, по Шуици, може објаснити њиховим ранијим договором, о чему је већ писао у претходном одељку. Са друге стране, чињеница да је Вук преживео битку је по аутору била основа за будућу легенду о његовом издајству.

Након Косовске битке, Вук Бранковић је настојао да се наметне као централна политичка фигура што је описано у целини *Господар Срба (1389–1391)* (стр. 119–142). Околне државе попут Дубровника, Венеције и Угарске признавале су га, по Шуици, за наследника кнеза Лазара. На унутрашњем плану то му је оспоравала кнегиња Милица, која је, по Шуици, можда страховала да ће Вук пребацити наследство власти над државом на своје уместо на њене синове. То је био један од фактора због којих се одлучила да Лазаревићи ступе у вазални однос према султану. Вук је, пак, окупљао око себе оне који су се одлучили да Османлијама и даље пружају отпор. Важну улогу у овим превирањима играла је српска црква, о чему аутор подробно пише. Истиче да су Лазаревићи на том пољу остварили превагу када је у јесен 1390. или почетком 1391. за патријарха

изабран Данило III, који је заменио Јефрема наклоњеног Вуку Бранковићу. Пренос Лазаревих моштију из Приштине у Раваницу имао је кључну улогу у процесу кнежеве канонизације. Тај чин је, према аутору, истовремено наглашавао да су Лазареви синови једини легитимни наследници традиције Немањића. Пад Скоља у јесен или рану зиму 1391. био је наговештај да господин Вук неће успети да очува своју независност.

Релативно краткотрајан период у коме је Вук Бранковић признавао врховну султанову власт изложен је у поглављу *Бајазитов вазал (1392–1393)* (стр. 143–155). Све снажнији притисак Османлија приморао је Вука, да се најкасније у јесен 1392, потчини султану. Међутим, већ наредне године сви султанови вазали су се нашли у тешкој позицији током састанка у Серу. Није искључено, како то аутор образлаже, да је и Вук присуствовао том скупу. Неоспорно је, пак, показао да је након састанка Вук отказао послушност Бајазиту I, како су то учинили још неки његови дотадашњи вазали. На тај начин он се отворено супротставио султану, због чега је решио да осигура уточиште за себе и своју породицу, као и да драгоцености склони на сигурно у Дубровник, о чему читамо на почетку одељка *Последње године* (стр. 157–169). Присаједињењем области краља Марка и Константина Драгаша који су погинули маја 1395. у бици на Ровинама, Османско царство је постало непосредни Вуков сусед. Одлучан обрачун са њим Турци су, како је аутор показао, отпочели првих месеци 1396. године. Пораз крсташа у бици код Никопоља, септембра 1396, сасвим извесно је довео до потпуног заузимања Вукових земаља и његовог заробљавања од старне Турака. На крају излагања аутор је приметио да Милица није предузела ништа да заштити своју ћерку Мару и њене унуке, због чега је можда настала прича о њеној умешаности у Вуково убиство, коју је забележио Мавро Орбин.

Своју завршну реч аутор је донео у кратком одељку који је назвао *Заоставитина Вука Бранковића* (стр. 171–172). Запазио је да се Вук храбро супротставио непријатељу, који је био несавладив, како би сачувао част и државу, те да је парадоксално да је баш он добио негативну улогу у народном предању. За овим закључком следи *Списак скраћеница* (стр. 173), *Библиографија* (стр. 175–184), *Индекс* (стр. 185–190) и белешка *О аутору* (стр. 191).

Услед малог броја података који сведоче о самом Вуку Бранковићу очито да је намера Марка Шуице била да његову биографију протка кроз излагање о читавај епохи у којој је деловао. Са правом је зато највише пажње усмерио на процес стварања независних територија српских обласних господара и стално јачање Османлија од времена када су

створили прва упоришта на Балканском полуострву. Деловање Вука Бранковића потрудио се зато да протумачи сходно духу периода у којем је живео. По страни је оставио богату народну традицију чије тумачење, како је сам нагласио, захтева сасвим другачије истраживање. Отуда је избегао да поступке Вука Бранковића у Косовској бици и након ње вредносно одреди, већ је покушао да за њих нађе рационално образложење што је изузетно важан допринос његове студије о *славном и велможном господину*.

Милош Ивановић

Пад Босанског краљевства 1463. године,
уредници Срђан Рудић, Дубравко Ловреновић, Павле Драгичевић,
Београд – Сарајево – Бања Лука 2015, 309 стр.

Обележавање годишњица значајних историјских догађаја често је било повод за организовање научних скупова и објављивање зборника радова. Поводом 550-годишњице од пада средњовековне босанске државе под османску власт из штампе је изашао зборник са десет научних прилога. Зборник је настао као резултат сарадње Историјског института из Београда, Филозофског факултета из Сарајева и Филозофског факултета из Бање Луке. Радови у овом зборнику се баве процесима који су довели до слома 1463. године, али и догађајима који су уследили након нестанка средњовековне Босне.

Први у низу је рад Есада Куртовића (*Sudbina Pavlovića u odnosima Bosne i Osmanlija*, стр. 9–28) у коме су поред краће историје ове породице обрађени и њени односи са Османлијама, босанским краљевима и другим великашким породицама у Босни. Следећи рад (*Дипломатичке особености владарских и великашких исправа уочи и након пада средњовековне босанске државе*, стр. 29–86) бави се дипломатичком анализом 236 докумената издатих од стране босанских краљева, великаша и овлашћених посланика у периоду од 1415. до 1497. године. Аутор Невен Исаиловић се, између осталог, осврнуо на филолошке, спољашње и унутрашње особности докумената у оквиру посматраног корпуса, али и на канцеларије и писаре средњовековне Босне у том периоду. Рад је употпуњен табеларним приказом босанских владарских и великашких исправа (1415–1497).

Живу дипломатску активност босанских краљева и великаша обрадио је Аранђел Смиљанић (*Дипломатија и дипломате уочи, за вријеме, и након пропасти средњовјековне босанске државе*, стр. 87–128). Посебан нагласак у раду стављен је на улогу и дипломатске мисије босанских дипломата у последњим деценијама постојања средњовековне Босне и након њеног пада 1463. године. Павле Драгичевић је анализирао правце којима се турска војска кретала приликом напада на Босну (*Правци турских напада на Босну 1463. године*, стр. 129–173). Посматрајући војну стратегију кретања османских трупа утврдио је да се главнина војске најчешће држала главних путних праваца где су се налазила и најважнија утврђења која су уједно представљала и главне тачке отпора османској војсци. Велики допринос познавању изворног материјала о паду средњовековне босанске државе представља рад Бориса Бабића (*Пад Босне под османлијску власт у свјетлости византијских и поствизантијских извора*, стр. 175–193). У раду су сагледане околности пада Босне из угла византијских и поствизантијских извора. Велики део рада посвећен је делима Критовула са Имброса и Лаоника Халкокондила, али и такозваним поствизантијским изворима – Кратке хронике, Ектесис хронике и Хроника о турским султанима.

Након тога следи рад Емира Филиповића на енглеском језику који се бави дешавањима у Босни у другој половини 1463. године, тачније од пада Јајца па до краја те године (*Minor est Turchorum potentia, quam fama feratur... Contributions to the History of Bosnia in the Second Half of 1463*, стр. 195–226). Аутор на основу неких објављених, али до сада слабо искоришћених извора реконструише ситуацију у Босни и покушаје босанских великаша да уз помоћ Венеције поново успоставе власт у освојеним крајевима. У раду је описана и зимска војна кампања угарског краља Матије Корвина 1463. године, тако да се на њега хронолошки наставља рад Александра Јаковљевића у коме је обрађена угарска опсада Зворника, још названог „кључ Дрине“, наредне 1464. године (*Између османског и угарског крајишта – османско запоседање Подриња и угарска опсада Зворника 1464. године*, стр. 227–257). Александар Јаковљевић је успео да утврди, на основу до сада недовољно искоришћених турских наративних извора, да је Сребреница прешла под турску власт пре пада Смедерева 20. јуна 1459. године. Тиме је прецизније одређено време османског запоседања Средњег Подриња.

Рад који је приложио Петар Рокаи такође се хронолошки везује за период након пада Босне 1463. године (*Гувернер, банови, краљеви и херцег Босне после њеног пада 1463. године*, стр. 259–271). У чланку је

посвећена пажња владарима и врховним функционерима Босне после 1463. године (табеларно приказани, стр. 270) који су постављани од стране угарског краља ради чувања јужних граница Угарске од турских напада. Аутор је успео да прошири наша знања о историји Босне након пада под османску власт, допуњујући и ослањајући се на већ постојеће научне радове, нарочито на рад Симе Ћирковића.

У историографији је често занемарена историја босанске властеле након пропасти средњовековне босанске државе. Допринос на том пољу је рад Срђана Рудића који је обрадио судбину дела босанске властеле након пада Јајца (*Прилог познавању страдања босанске властеле након пропасти краљевства*, стр. 273–290). У раду је утврђено која властела је страдала у војном походу, а која је одведена у ропство или побегла из Босне.

Зборник се завршава радом Драгане Амедовски о вакуфнама Мехмед-бега Обреновића (*Вакуфнама Мехмед-бега Обреновића из 1516. године*, стр. 291–309). На самом почетку рада дати су биографски подаци о Мехмед-бегу и сачуваном тексту вакуфнаме. Овај вакуф Мехмед-бега значајно је утицао на урбани развој Пећи. Текст извора је преведен са арапског на савремени српски језик и испраћен је научним апаратом са неопходним објашњењима. Уз рад су приложени и факсимили самог извора.

Сумирани резултати радова изнетих у овом зборнику показују да је пад Босанског краљевства био условљен бројним унутрашњим и спољним чиниоцима. Како стоји у уводном саопштењу уредништва, циљ зборника било је отварање неких нових неистражених тема, али и преиспитивање досадашњих ставова о паду средњовековне Босне и периода који следи. Можемо да закључимо да ових десет прилога представљају значајан допринос изучавању слома средњовековне босанске државе, јер су у исто време утрли пут за даља истраживања ове проблематике. Надамо се да ће и у будућности бити сличних радова, насталих сарадњом научних установа из Србије и Босне и Херцеговине, који ће наставити развој домаће медијевистике.

Милан Војновић

**Ема Миљковић, *На раскршћу епоха* :
студије из историје српског народа под османском влашћу,
Филозофски факултет, Ниш 2013, 196 стр.**

У издању Филозофског факултета у Нишу, 2013. године се пред читаоцима појавила збирка студија *На раскршћу епоха, Студије из историје српског народа под османском влашћу*, ауторке Еме Миљковић, редовног професора Филозофског факултета Универзитета у Нишу. Књига представља одабране радове из историје српског народа под османском влашћу настале, или тачније речено настајале, током дугог и плодносног научно-истраживачког рада проф. Миљковић у периоду између 1991. и 2011. године.

Рад на тумачењу извора османске провенијенције међу којима нарочито место заузимају османске пописне књиге – дефтери, несумњиво представља изузетан допринос расветљавању прошлости и бољем разумевању историје свих оних крајева на које се овакви извори односе. Ако се, при томе, таквом раду приступа стручно, објективно, без предрасуда и личних, емотивно обојених ставова, он доприноси не само објективном сагледавању историјских догађаја, већ и научној утемељености чије се поставке тешко могу оспорити. Дуг, предан и плодотворан рад на расветљавању историје српског народа под османском влашћу историчара и османисте Еме Миљковић заснован је, осим на научном и стручном изучавању овакве врсте извора, и на наведеним ставовима као полазним у стварању објективне слике историје наших крајева. Неки од најрепрезентативнијих резултата тога рада представљени су нам управо у монографији „На раскршћу епоха“ која на једном месту обједињује суштину и значај „дефтерологије“ коју и сама ауторка истиче као незаменљиву научну дисциплину у истраживању великог дела наше прошлости.

Први део монографије насловљен „Извори и методологија“ чине четири студије: *Османске пописне књиге дефтери као извори за историјску монографију: могућност истраживања, тачност показатеља и методолошке недоумице*; *О значају османских пописних књига као историјских извора – на примеру дефтера Смедеревског санџака*; *Становништво Косова и Метохије под османском влашћу: дефтери као извор за проучавање историјске монографије*; *На раскршћу две епохе: континуитет друштвене структуре у Браничеву у 15. веку*, од којих нарочито прве две, описујући значај османских пописних књига као историјских извора за

проучавање историјско-демографских кретања у свим оним областима у којима се простирала власт Османског царства, начине и могућности њиховог коришћења, методологију обраде али и ограничења и место у домаћој историографији, представљају заправо увод за разумевање свих осталих радова, као и ауторкиног истраживачког пута уопште. У том смислу, нарочито се истиче последња студија овог поглавља настала у сарадњи са мр Александром Крстићем која је, како ауторка наглашава, инспирисала и наслов целе монографије. Студија прати промене друштвене структуре у првој и другој половини 15. века, са падом престонице српске деспотовине, Смедерева, као преломним тренутком. И поред нестанка српске државе са историјске позорнице 1459. године, и неизбежних промена које су том приликом уследиле, промене у структури друштвених односа су, како се истиче, текле ипак много спорије, због чега се 15. век може сматрати веком континуитета у историји српског народа под османском влашћу када је друштвено уређење у питању. Детаљан приказ различитих друштвених структура и односа на подручју Браничева током прве и друге половине века, различитих категорија, слојева и група становништва, начина живота, али и промена у самој структури града, дају нам слику историјске целине када је 15. век на овом подручју у питању. Добро позната чињеница о Османском царству као држави која је по освајању одређеног простора постепено прилагођавала затечене друштвене односе и институције сопственом државном моделу, свакако иде у прилог овој тврдњи. Истовремено представља и узрочно-последичну везу са наредним поглављима књиге која се баве проблемима постепеног прерастања српских градских насеља у оријенталне средине и настанком културно-цивилизацијског круга познатог под називом „оријентално културно наслеђе“. У том правцу нас води већ и сам наслов наредног поглавља „Од вароши до шехера“ у коме је најпре описан пад престонице српског деспота и оснивање Смедеревског санџака (*Пад Смедерева и оснивање Смедеревског санџака*), затим пад Београда под османску власт на основу путописне литературе, као и његов изглед на основу детаљног пописа становништва који је османска администрација спровела 1560. године, чиме су у раду на занимљив начин суочене две врсте историјских извора у стварању целовите слике Београда у 16. веку (*Путопис и историјски извор – Београд у 16. веку*). Ово поглавље садржи још и студије: *Градска насеља Капије Поморавља од пада под османску власт до избијања Првог српског устанка*, *Караван-сарај у Пљевљима: трговачка станица на дубровачком друму*, *Ниш и нишки крај у 18. веку* и *Град Бихор као османско утврђење (неке недоумице из османске*

прошлости Бихора) којима је употпуњен приказ градских насеља тзв. „балканско-оријенталног“ типа.

Са описа вароши и шехера, пратећи природан ток анализе историјских догађаја који су обележили период османске управе у српским земљама, ауторка прелази на опис насеља и становништва у истоименом поглављу, пратећи, како и сама наводи, пре свега сеоска насеља као доминантан тип на српском етничком простору током османске владавине, као и традиционалне, патријархалне друштвене односе који су се на српском селу задржали. Тако у трећем поглављу имамо опис насеља Рудо Поље у Смедеревском санџаку, његовог становништва и производње на основу опширног дефтера Смедеревског санџака из 1476. године (*Насеље Рудо Поље у Смедеревском санџаку од 1476. до 1572. године*), као и опис зеамета Кушлат на основу истог извора (*Зеамет Кушлат 1476. године*). У поглављу „Насеља и становништво“, на основу османских извора, је описана и Нахија Кукањ са Пљевљима као њеним центром (*Пљевља и нахија Кукањ у другој половини 15. века*), затим Ваљевска нахија (*Ваљевски крај у првим деценијама турске власти*) као и Нахија Ниш на основу детаљног пописа нахије насталог 1516. године (*Детаљни попис нахије Ниш из 1516. године*).

Како сама ауторка у предговору истиче, суочавање са сопственим радовима од почетка научног пута представља пре свега захтеван и одговоран посао иза кога често стоји и лично преиспитивање научне мисли која је током две деценије неминовно сазревала, развијала се и допуњавала искуством и новим сазнањима. Истовремено, одражавала се и на радове из којих је временом проговарало све веће знање и искуство. Ипак, настали пре свега на прворазредним историјским изворима, османским пописним књигама – дефтерима, одабрани радови, и они са почетка научне каријере, као и они потоњи, несумњиво одражавају научну постојаност која одолева протоку времена. Иако састављена од различитих студија настајалих током две деценије ауторкиног преданог рада на дефтерима као историјским изворима првог реда, књига је уклопљена тако да представља заокружену, континуирану целину логично повезаних делова. Осим тога, окупљени на овај начин, радови садржани у монографији „На раскршћу епоха“ представљају не само научно и стручно штиво намењено уском кругу људи „од заната“, већ и занимљив материјал доступан широј читалачкој публици.

Јована Шалић

Харачки тефтер капетаније Мачве из 1831. године,
приредио Радомир Ј. Поповић,
Историјски институт, Београд 2014, 301стр.

Тефтери из времена турске власти имају велику изворну вредност, а у тој групи најистакнутије место заузимају харачки тефтери, будући да пружају највише информација о становништву. Посебан значај имају свакако тефтери из времена непосредно након што је Србија стекла статус аутономне кнежевине, с обзиром на то да нам пружају драгоцене податке за проучавање не само становништва, већ промена у реорганизацији локалне власти. Због тога је изузетно важан посао Радомира Ј. Поповића, приређивача *Харачког тефтера капетаније Мачве из 1831. године*, који се чува у Архиву Србије, објављеног у едицији Историјског института *Извори за српску историју*.

Аутор је књигу поделио на пет целина: *Предговор* (стр. I–XXIV), *Харачки тефтер капетаније Мачве* (стр. 1–329), *Прилози* (стр. 331–353), *Summary – The Haraç Defter of Captaincy of Mačva for the Year 1831* (стр. 354–357) и *Списак коришћених извора и литературе* (стр. 359–360). Као врстан познавалац историје Кнежевине Србије, те прошлости северозападне Србије, аутор је читаоцима најпре представио историју Мачве, промене у броју становника, порекло мачванских породица. Ауторова марљивост долази посебно до изражаја приликом процене порекла породица досељених у периоду ратног и мирнодопског периода Српске револуције, идентификације скупљача харача и њихових писара, те анализе структуре породице у Мачви.

Харачки тефтер капетаније Мачве из 1831. године приређен је у складу са свим начелима критичке историографије. Језик је сачуван у оригиналу, са минималним интервенцијама аутора, најчешће када је у питању транскрибовање на савремени српски правопис. За свако село у Мачви приказани су подаци по истом обрасцу. Сви садрже редни број, имена мушких чланова домаћинства, број пореских глава, број харачких глава, године старости деце. У посебној рубрици – *Примечанија*, уписани су подаци о појединцима који су умрли или из одређених разлога нису плаћали харач. У поглављу *Прилози*, аутор нам је приказао мушка имена и презимена у Мачви, а ова целина је од посебног значаја за ономастику, те различита демографска истраживања. Саставни део књиге чине и резиме на енглеском језику и *Списак коришћених извора и литературе*.

У српској историографији, нажалост, не постоји ниједна значајнија едиција која је објављивала грађу из историје мирнодопског периода Српске револуције. Због тога је и ова књига Радомира Ј. Поповића од изузетне научне вредности. Приређивањем овог историјског извора, уређеног по свим важећим стандардима, аутор је не само олакшао поједина будућа истраживања, већ и указао на значај историјских извора насталих у времену стварања нововековне српске државе и значајно обогатио српску историографију. Мишљења смо да се овом књигом могу корисно послужити и друге науке које се баве социолошким, етнолошким и демографским темама овог дела Србије. Захвални смо приређивачу др Радомиру Ј. Поповићу, који се својски потрудио да овај тефтер из архивског депоа учини доступним свим заинтересованим истраживачима.

Данко Леовац

**Бојана Миљковић Катић,
Пољопривреда Кнежевине Србије (1834–1867),
Историјски институт, Београд 2014, 382 стр.**

Ради се о прворазредној студији која плени садржајем и негованим историографским стилем, а свако будуће истраживање пољопривреде у Србији у 19. веку биће незамисливо без ове књиге. Разлог за овакву ласкаву оцену није само тај што је реч о првој научној публикацији која се бави овом значајном темом из привредне и друштвене историје Србије у 19. веку. Наиме, из сумарног прегледа досадашњих историографских радова лако се може утврдити да се занимање за привредне теме у Србији у 19. веку, с мање или више наглашеним марксистичким постулатима и тумачењима, јавило тек у другој половини 20. века. Међутим, у делима Данице Милић, Николе Вуча и других историчара проблеми пољопривредне производње нису студиозно проучени. Према ауторкином непретенциозном мишљењу изнетом у Уводу, методолошке препреке (спорост економских промена у Кнежевини, нарочито у пољопривреди и фрагментарност изворне грађе) с једне стране, и устаљени манир српских историчара да привредне теме посматрају кроз читав 19. век, с друге стране, утицали су на то да се оваква студија појави тек у 21. веку. Дакле, реч је о пионирском делу у нашој историографији.

Монографија је подељена на осам поглавља: *Увод, Становништво и насеља, Сређивање власничких права у Србији и власништво над земљом, Земљорадња, Сточарство, Лов и риболов, Привредна политика, Економски резултати*. На крају приложен је списак извора, литературе, табела, графикона, речник мера и мање познатих појмова, именски, географски и предметни регистар.

Временски оквир монографије и методолошки поступак, према ауторкиним речима, наметнула је очуваност изворне грађе. Наиме, у Кнежевини Србији 1834. године спроведен је први систематски попис становништва и имовине (површине њива, ливада, винограда и број стабала шљива), док је 1867. године извршен попис површина под усевама који „пружа систематске податке о степену развијености земљорадње“. Комбинацији извора из тог раздобља, као што су попис становништва Србије из 1862/63. године из кога се може сазнати о обрадивим површинама, непокретностима и вредности домаћинстава, па подаци о сточном фонду Кнежевине, истина, неједнаке изворне вредности из 1846/47, 1859. и 1866. године са другим бројним расутим изворима утицала је на то да се ауторка у експозицији својих истраживачких резултата определи за аналитичко-компаративни приступ теми, „будући да су таквим приступом посебности развоја у мањим временским одсечима бивале уочљивије“. Међутим, нису само истраживачки разлози утицали на ауторку да се определи за наведени временски оквир, већ и политички, привредни и друштвени процеси у Србији од почетка четврте деценије 19. века, када је постављен државни и друштвени темељ младе државе: потврда аутономног статуса Србије (1830), проширење државне територије (1833) и укидање феудализма (1835).

Истраженост, аналитичност и закључци су главне вредности студије. Ауторка је користила бројне архивске фондове Архива Србије у Београду (Државни савет, Збирка тефтера, Кнежева канцеларија, Министарство финансија, Министарство унутрашњих дела, Начелство округа ужичког....), као и грађу из архива у Ваљеву и Шапцу. Заступљени су публиковани извори: зборници закона и уредаба Кнежевине Србије, бројне публикације статистичког одељења Министарства финансија, новине (*Чича Срећков лист, Српске новине, Новине читалишта београдског, Тежак...*), мемоари, збирке докумената и тако даље. Од литературе коришћено је преко сто тридесет референтних радова домаћих и страних аутора, од првог хидролога Србије Анте Алексића који је своје радове објављивао у другој половини 19. века до најновијих, поменимо студију Мари-Жанин Чалић (*Социјална историја Србије 1815–1941*) из 2004.

године. Добра утемељеност на изворима и литератури омогућили су ауторки да укрштањем података анализира сваки аспект пољопривредне производње, што ћемо показати на примеру поглавља *Земљорадња* (стр. 69–177). Недирнут шумски покривач којим је Србија била прекривена почео је да нестаје средином 19. века. Између 1834. и 1867. године крчењем шума површине под њивама повећане су за 172,82%, односно укупан удео култивисане површине са 8,82% државне територије 1834. године крајем шездесетих се повећао на 20,69%, док је просечан посед обрађеног земљишта 1867. године по једном домаћинству износио 3,83 хектара. Доминантна житарска култура кукуруз 1847. године био је посејан на 55,35% површина засејаних житарицама, а пшеница тек на 24,11%, чији се узгој у потоњим годинама ширио на уштрб кукуруза, па је тако 1867. од свих површина под житарицама под пшеницом било 28,2%, док је под кукурузом било засејано 50,5%. Показатељ аналитичности студије су 32 табеле и 36 графикана. Из табеле 13. *Површина под ратарским културама 1867. без житарица* сазнајемо да је у Кнежевини Србији 1867. кромпиром било засејано 8.057,37 ha, купусом 10.520,86 ha, дуваном 2.595,52 ha, ланом 2.409,73 ha и конопљом 21.254,72 ha. У одељку „Приноси“ ауторка на почетку пише: „Пошто при земљорадњи нису примењиване савремене агротехничке мере, у Србији су приноси у највећој мери зависили од плодности земље, начина обраде, квалитета семена и временских услова“. Сваки од наведених аспеката који је утицао на приносе пољопривредних култура је анализиран и илустрован бројним примерима из извора. Наведимо то да су дрвена рала и дрљаче биле основне алатке у обради земљишта, а мотика за негу усева током вегетације. Неадекватна обрада земљишта и слаба нега (на пример, кукуруз се у већини крајева до седамдесетих година само једном проређивао и окопавао) утицали су на слабе приносе. На исти начин обрађен је и сваки други аспект пољопривредне производње (воћарство, сточарство, лов и риболов...). Оцене ауторке о променама у пољопривреди у Кнежевини Србији средином 19. века, према томе, засноване су на чврстим изворним и аналитичким основама: пољопривреда се са доминантног сточарства преоријентисала на ратарство, земљорадања се развијала брже од сточарства, сеоско становништво променило је устаљене навике у одабиру култура, у воћарству, уместо сваштарења, усталило се гајење шљива које је заузело видно место у извозу Србије, сточарство је имало најзначајнији удео у извозној трговини Србије, упркос томе што је између 1859. и 1866. године смањен број свих врста стоке.... Међутим, ауторка оцењује да очигледне промене нису утицале на

пораст економског благостања. Разлози за то су бројни: екстензивни карактер земљорадничке и сточарске производње, ситан земљишни посед, одсуство дугорочније државне економске политике, која се исцрпљивала на подстицању досељавања становништва и мерама у спречавању глади, али и остале мере, увођење нових и проширивање производње традиционалних култура, оплемењивање стоке, заштита стоке од болести, остале су половичне. Упркос екстензивној пољопривредној производњи и царинским ограничењима којима није стимулисан извоз пољопривредних производа, Србија је у проучаваном раздобљу, ипак, у спољнотрговинској размени редовно остваривала суфицит, који је у посматраном периоду износио између 1,6 и 7,8 милиона динара.

Када се зна да је сељаштво у структури друштва Србије у 19. веку било доминантан слој, а пољопривреда главна привредна грана, студија Бојане Миљковић Катић требало би да инспирише и подстакне даља истраживања ове теме којима би се обухватио читав 19. век, како би се неке друштвене појаве, на пример, пауперизације, политизације и (зло)употребе сељаштва, посматрале из угла и са становишта основне привредне делатности сељака. Српски реалисти Лаза Лазаревић, Милован Глишић, Јанко Веселиновић и други у својим делима забележили су савремено виђење српског друштва. Ред је на историчаре.

Радомир Ј. Поповић

**Жан-Пол Блед,
Франц Фердинанд,
ННК Интернационал, Dan graf, Београд 2014, 342 стр.**

Из пера француског историчара Жан-Пол Бледа у издању издавачке куће „ННК Интернационал“ 2014. године појавио се превод на српски језик биографије посвећене животу и раду аустроугарског престолонаследника Франца Феринданда. За научну и ширу јавност Србије тренутак за појаву овакве књиге био је више него повољан, јер се јуна 2014. године навршило сто година од престолонаследникове погибије у Сарајеву и почетка Првог светског рата који је избио месец дана касније. У оригиналу, књига се на француском језику појавила 2012. године, под насловом *François Ferdinand d'Autriche*.

Франц Фердинанд, синовац цара Франца Јозефа, се на историјској позорници Аустроугарске и Европе појавио 1889. године, након што је принц Рудолф под неразјашњеним околностима извршио самоубиство. Цар Јозеф није имао других мушких потомака који би наследили Рудолфа, те је у реду наслеђивања избор пао на децу његовог брата Карла Лудвига. Двадесет пет пуних година се Франц Фердинанд припремао да наследи круну свог стрица, али му то, као ни претходнику, није пошло за руком. Његов необичан животни пут препун контроверзи, али понајвише трагичне околности под којима је изгубио живот и још трагичније последице његове смрти и данас га у очима историјске науке чине интересантном историјском личношћу.

Привлачности лика Франца Фердинанда није одолео ни историчар велике стручности и искуства какав је Жан-Пол Блед. Иза себе Блед већ има биографије Фридриха II Великог, Франца Јозефа, Ота фон Бизмарка што га је чинило довољно компетентним да пише и о животу надвојводе Франца Фердинанда. Као и претходна Бледова дела и књигу *Франц Фердинанд* карактеришу питка нарација и сумаран научни апарат. За историчаре упадљиво мали број фуснота представља проблем за стручно коришћење текста. Са друге стране, људи ван струке сами се морају изборити са великим бројем фактографских података којима књига обилује.

Аутор је књигу *Франц Фердинанд* замислио првенствено као политичку биографију, допуњену мноштвом детаља из приватног живота које је Блед прикупио из државних и приватних архива. Књига је подељена на 12 поглавља написаних на 325 страна, текст још допуњују хронологија догађаја, библиографија и индекс појмова. Ради свеобухватности аутор се одлучио да паралелно прати политички и приватни живот који су се у случају Франца Фердинанда толико прожимали да их је било немогуће одвојено проучавати. Овакав приступ француског историчара се у случају Франца Фердинада показао нарочито плодотворним, јер је надвојвода, како нам је то аутор лепо приказао, водио два посве одвојена живота. Док је за чланове своје породице био брижан муж и отац, одан католичкој цркви, у јавности је остављао утисак преког, импулсивног деспота који је из хобија свирепо убијао животиње и који се ни најмање није трудио да сакрије презир према Мађарима, Словенима, Италијанима и другим народима Монархије. Првенствено због своје преке нарави још за живота је стекао велики број непријатеља у Аустроугарској и ван ње, који су вест о његовој погибији дочекали као срећну околност по Монархију и њене грађане.

Централни део књиге *Франц Фердинанд* аутор је посветио односу Франца Фердинанда и цара Франца Јозефа који је четврт века био

испуњен неразумевањем и сталним сукобима. Кроз њихов однос аутор нам је приказао спољне и унутрашње кризе кроз које је Аустроугарска прошла од 1889. до избијања рата. Нестрпљив да преузме власт, Франц Фердинанд се није устручавао да иза леђа свом остарелом стрицу кроји планове о реорганизацији Монархије. Није била тајна да је престолонаследник био противник дуалистичког система владавине за који је говорио да је „највећа несрећа, која ће покосити нашу економију и [...] уништити монархију“. Други камен спотицања у њиховом односу била је престолонаследникова одлука да се упркос забрани цара и читаве царске породице ожени женом нижег друштвеног ранга. После много сукоба, Франц Фердинанд је прихватио да његов брак са чешком грофицом Софијом Котек буде морганатски, али никада није опростио цару изопштење Софије из свих државних церемонија на којима је заступао Круну и искључење своје деце из реда наслеђивања. Аутор је овај део биографије обогатио цитатима из личних писама које је Франц Фердинанд размењивао са члановима породице, и допунио фотографијама које је пронашао у приватним архивима. Управо се у овом делу највише види престолонаследникова подвојеност јавног и приватног живота.

Иако искусан историчар ни Жан-Пол Блед није одолео искушењу да се на кратко осврне на хипотезу да ли је Франц Фердинанд био човек који је могао да спаси Монархију, како је то Карло Сфорца записао 1930. године. За разлику од Сфорце, Блед се у свом разматрању дистанцирао од изношења било каквих претпоставки које за историчара, како је нагласио, спадају у домен спекулације и које су „заувек неисписана страница“. Својом разложном анализом аутор нас више упућује на закључак да је Франц Фердинанд првенствено био трагична фигура на политичкој сцени Аустроугарске и Европе, и да је као такав и окончао свој живот у Сарајеву где је, према Бледовим речима, „пресудила историја, јер је био потребан изузетан стицај околности да би Принципов атентат успео“.

Српска и инострана историографија су последњих година преплављене књигама које за тему имају Први светски рат или догађаје и личности у вези са њим. Из плејаде истих, књигу *Франц Фердинанд* издваја неколико карактеристика: у првом реду књига је написана приступачним језиком који је лако разумљив не само стручној, већ и широј читалачкој публици, написана је првенствено на основу архивских докумената похрањених у аустријским архивима, и најзад великом биографском умешношћу Жан-Пол Блед је успео да читаоцу врло живописно и веродостојно прикаже три историјски врло турбулентне

деценије предратне Европе, али из визуре једног од најзначајних ликова епохе – надвојводе Франца Фердинанда.

Биљана Стојић

**Александар Растовић,
Енглези и Балкан 1837–1914,
Завод за уџбенике, Београд 2015, 272 стр.**

У издању Завода за уџбенике у 2015. години појавила се књига професора др Александра Растовића *Енглези и Балкан 1837–1914*. Као врстан познавалац Источног питања, историчар Александар Растовић још једном својом књигом даје допринос бољем и целовитијем сагледавању овог комплексног проблема.

Књига је написана на 272 стране и подељена је на пет поглавља. Прво поглавље је насловљено *Британска политика на Балкану у XIX и почетком XX века*. У њему се аутор најпре бави русофобијом у британском друштву осамдесетих година деветнаестог века, као једном од смерница у вођењу спољне политике према овом делу Европе. Ову карактеристику британског друштва у виду опсесије Русијом и страхом од њене спољне политике, историчар Растовић повезује од тридесетих година деветнаестог века све до данашњих дана, као један непрекидни процес са одређеним осцилацијама. Очување Османског царства као противника Русије, као и спречавање повезивања балканских народа у некакву заједницу или савез подразумевало се као логичан след догађаја за Велику Британију.

Друго поглавље *Српско питање у балканској политици Велике Британије* обухвата период од успостављања дипломатских веза и доласка пуковника Хоџеса као првог британског дипломате у Србији 1837. године, до избијања Првог светског рата 1914. године. Дипломатски односи Србије са Великом Британијом су имали своје успоне, али и падове, у виду прекида дипломатских односа 1903. године због убиства краља Александра Обреновића и његове супруге. Посебан одељак је посвећен Првом балканском рату и двострукој игри британске политике према Србији и српским интересима.

Треће поглавље аутор је посветио односу Велике Британије према Старој Србији, британским дипломатама на простору косовског вилајета 1878–1912. године, као и британским путописцима који су походили просторе Косова, Метохије, Рашке. Мери Едит Дарам, албанофил и србофоб, као и њени антиподи Паолина Ирби, Гергина Мјур Мекензи и Ребека Вест су две стране британског друштва у његовом односу према словенским народима на Балкану.

У четвртом делу *Енглези о Босни и Херцеговини* историчар Растовић је ставио нагласак на британске путописце који су се упознавали са Босном и Херцеговином у другој половини деветнаестог и почетком двадесетог века. Поред Хари де Винда, Едмунда Спенсера, Паулине Ирби, Георгине Мјур Мекензи, најзначајнији путописац је свакако Артур Еванс, научник светског гласа. Као резултат његовог истраживања настале су две књиге – *Пешке кроз Босну и Херцеговину током устанка августа и септембра 1875. године са историјским прегледом Босне и освртом на Хрвате, Славонце и стару Дубровачку републику и Илирска писма*, изузетна дела путописне литературе. Што се тиче анексионе кризе и анектирања Босне и Херцеговине од стране Аустроугарске, Велика Британија није била спремна да због промене граница и балканских провинција улази у рат против црно-жуте монархије, иако је тај чин сматрала кршењем одлука донесених на Берлинском конгресу 1878. године.

У последњем, петом, поглављу *Велика Британија и Македонија* истиче се почетак интересовања британске јавности за простор Македоније, а то је устанак из 1903. године када је већи део британске јавности подржао побуну хришћана против турских господара. Од тада, тј. од почетка двадесетог века, почеће да се испољава занимање Британаца за решавање македонског питања. Кроз ово поглавље показује се однос Велике Британије како према ВМРО, тако и према српским акцијама у Македонији 1903–1907. године.

Иако књига носи наслов Енглези и Балкан, мора се истаћи да је књига усмерена пре свега на српско питање у овом временском периоду, као и на однос Велике Британије према Србима, српском друштву и српским тежњама за ослобођењем и уједињењем. Испуњава све критеријуме научне методологије, текст праћен илустрацијама, али исто тако стил писања који је разумљив и широкој читалачкој публици. Без сумње, ово дело је једно од оних које својим приступом проблему, али и начину излагања доприноси популаризацији науке и научних питања код веће групе људи, али уз строго поштовање научних постулата.

Милан Кутлешић

Радош Љушић,
Гаврило Принцип (1895–1918). Оглед о националном хероју,
Вечерње новости, Београд 2014, 423 стр.

Из пера професора Београдског универзитета, еминентног српског историчара, проф. др Радоша Љушића у години стогодишњице избијања Великог рата појавила се важна монографија о Гаврилу Принципу, једном од кључних протагониста Видовданског атентата који ће трајно изменити ток како српске, тако и европске повеснице. Освртом на био-библиографију проф. др Радоша Љушића (500 библиографских јединица и 33 посебна издања), уочавамо да по својој теми ова монографија заузима посебно место. Моменат у коме се књига појавила, више је него значајан и за српску историографију, у јеку полемика око места и улоге Србије у догађајима везаним за атентат у Сарајеву и избијање Великог рата, које су присутне поново како у српској тако и европској историографији.

Почетак монографије (*Полемике о Принципу*, стр. 9–21) посвећен је анализи досадашњих резултата српске историографије када су у питању Гаврило Принцип и Млада Босна уопште. Аутор је врло помно анализирао најзначајнија дела која су се бавила овом темом уз посебан критички осврт на тенденциозно писање појединих аутора о Младој Босни и самом Принципу. У овом погледу цела монографија проф. др Радоша Љушића је важна тачка у процесу указивања на низ грешака које су начињене у истраживачком процесу анализе догађаја у историји Срба у Босни и Херцеговини уочи избијања Великог рата. Такође, аутор указује на мноштво предрасуда и погрешних представа када је у питању схватање историје Срба ван границе Кнежевине/Краљевине Србије у периоду после Берлинског конгреса.

У другом поглављу *Видовдан* (23–56 стр) професор Љушић посебно анализира и даје низ објашњења у погледу значаја празника Видовдана и феномену овог празника за Србе и српску историју уопште. Фатализам поимања Видовдана, његова вековна утканост у српско схватање повеснице, низ стереотипа и предрасуда које су настале током векова на косовском и видовданском култу, чине окосницу овог поглавља, у коме аутор у значајној мери низом примера објашњава примере жртвовања и саможртвовања великог броја личности српског 19. века, од Стевана Синђелића до самих младобосанаца. О начину на који су

припадници покрета Млада Босна схватили и прихватили своју свесну жртву у борби за српску идеју у Босни и Херцеговини, аутор пише посебно упечатљиво и ефектно.

Трећа целина *Од Беча до Сарајева* (стр. 56–78), посвећена је концизној анализи Аустроугарске окупације Босне и Херцеговине, коју је аутор поткрепио мноштвом важних статистичких података, а затим и личности надвојводе и престолонаследника Франца Фердинанда, који је описан посебно живо, ефектно, рационално и на оригиналан начин, како би читаоци што боље спознали све догађаје и актере Видовданског атентата 1914. Низом цитата, описа, констатација посебно се наглашавају личне особине Франца Фердинанда које су и у самој ондашњој јавности стварале утисак ригидне и деспотске личности која је требало да наследи Хабзбуршки трон. Насупрот Францу Фердинанду, аутор стручној јавности представља јунака монографије Гаврила Принципа (поглавље *Принципова младост и школовање*, 79–115 стр.) проучавајући његов животни пут (уз указивање на низ, елементарних, грешака које је починила српска историографија) одрастање, породицу, школовање, физичке и менталне карактеристике, дајући бриљантну анализу овог младог човека спремног на велику жртву зарад личних и националних идеала. *Револуционарна средњошколска омладина* (стр. 115–137) назив је поглавља које је посебно важно, и у коме проф. др Радош Љушић, разграничава и дефинише разлике између српског, српско-хрватског и југословенског у деловању Младе Босне, потпуно позиционира и разјашњава саму активност младобосанаца, демистификујући многобројна накнадна тумачења и интерпретације овог важног покрета (посебно везано за личност и дело нобеловца Иве Андрића). На основу писања Владимира Гађиновића и Димитрија Митриновића, аутор даје суштину деловања овог покрета и објашњава побуде и идеје које ће довести до стварања погодног окружења за Видовдански атентат. Надахнутост младобосанаца (поглавље *Припреме за атентат, Тираноубиство*, стр. 137–158) и њихова мотивисаност да крену у акцију, да мењају политичко стање у Босни и Херцеговини, да руше неправедну окупационо-деспотску владавину Аустро-Угарске, да поднесу жртву за уједињење Словена послужила је аутору као тачка ослонаца у сликању њихових карактера, њихове младости и идеала који су им били *spiritus movens* за атентат на Франца Фердинанда. Они свакако нису могли бити свесни последица које ће атентат имати за Србе у Босни и Херцеговини, Краљевини Србији или Србе у Монархији уопште. Идеал тираноубиства и недостатак политичког искуства учинили су њихову акцију смелом и невероватном за државне

(полицијске) органе у Монархији и самој Србији, што се већ јула 1914. показало као фатална чињеница. Сасвим је јасно, како истиче аутор, „да Видовдански атентат није добро припремљен и да је аматерски изведен, то је уједно и најбољи доказ да иза њега није стајала Краљевина Србија, односно њена Влада, већ само део њених чиновника из Обавештајне службе Генералштаба, који су истовремено били и чланови организација Уједињење или смрт и Народне одбране.” (У поглављу *Од Београда до Сарајева*, стр. 173) наводи се и читав низ пропуста и недостатака које су показали чиновници Двојне монархије у припремама за дочек престолонаследника и невероватан начин на који су атентатори готово наочиглед аустријске полиције вршили договоре и припреме за тираноубиство.

Поглавље *Сарајевски атентат* (стр. 183–218) написано је, чини се, у једном даху, узбудљиво, прецизно, са низом логичких закључака о самим атентаторима, њиховим колебањима, страховима, недоумицама, и они су по први пут приказани рационално, не само као јунаци, већ као реални актери драме која ће се завршити фатално, не само по престолонаследника Монархије и његову супругу већ и по Србију и Европу. Уз јасне описе и анализу свих детаља везаних за сарајевски Видовдан (као и дане пре атентата), затим сликовно-графички приказ положаја групе атентатора и кретања возила и пратње Франца Фердинанда, аутор живо дочарава читаоцу овај преломни догађај српске повеснице са почетка 20 века. Драма младобосанца наставља се и у наредним страницама монографије (*Аустријско суђење атентаторима*, 219–249 стр) на којима се преносе потресна сведочења и слике бруталног насиља над атентаторима. Аутор наглашава фарсично суђење младобосанцима уз низ потресних описа страдања и мучења које су Принцип и његови другови претрпели у државним аустријским казаматима. Стога, наредна целина (*Атентатори и саучесници*, стр. 249–300) произилази и надопуњује утисак аустријског односа према младобосанцима, у којој професор Љушић даје прегледно животописе и анализу револуционарне омладине, најпре њихових идола Богдана Жерајића и Владимира Гађиновића, а затим и групе која је спремала и организовала атентат: Данила Илића, Недељка Чабриновића, Трифка Грабежа, Мухамеда Мехмедбашића, Цветка Поповића и Васе Чубриловића. Проницљиво и са свим аспектима креирања психолошког профила поменутих актера видовданске завере, аутор ненаметљиво даје слику младих људи, храбрих, неопрезних, на махове колебљивих (својствено годинама), који су деценијама после атентата често били мета публицистике, политичких употреба и злоупотреба, критичке и некритичке анализе српских и

југословенских историчара. Проф. др Радош Љушић је посебно дао и портрете *Саучесника* (помагача) сарајевских атентатора Боровоја Јевтића, Михајла Пушаре, Лазара Ђукића, Вељка Чубриловића, Мишка Јовановића, Јакова Миловића и чланова породице Керовић (стр. 287–300).

Поглавље интригантног (провокативног) наслова *Одговорност Србије* (стр. 301–326), развејава евентуалне недоумице око мотива и намера Двојне монархије да свим средствима инсистира на ратном решавању односа са Србијом, покушавајући да је на сваки начин оптужи и окриви за организовање атентата, иако је сасвим јасно да званична Србија и њена влада нису били организатори видовданских догађаја у Сарајеву. Аутор јасно и концизно набраја мотиве Аустро-Угарске и уступке које је чинила влада у Београду да се на сваки начин избегне рат. Неоспорно је такође, како истиче аутор, да је део обавештајних војних српских структура био умешан у Видовдански атентат, и да је и у Бечу и Београду пропуштена прилика да се атентат спречи. Питање логистичке подршке црнорукаца (Танкосић, Малобабић, Апис) аутор је помно и концизно, без мистификације, пренео читаоцима, наглашавајући неопходно раздвајање политике српске владе од акције дела војнообавештајне службе. Стога се поново методолошки утемељено наставља целина *Српско суђење у Солуну* (стр. 327–342) која се бави питањем процеса и осуде Драгутина Димитријевића Аписа, Рада Малобабића, Љубомира Вуловића и Мехмеда Мехмедбашића, за наводни покушај убиства регента Александра и Николе Пашића. Суштина Солунског процеса, како тврди аутор, нераскидиво је везана за дипломатске напоре Краљевине Србије да се у очима савезника створи слика о званичном дистанцирању од дела инспиратора Видовданског атентата (случај писаног признања Аписа). Спољнополитичка ситуација, преговори дела савезника са Аустро-Угарском налагали су регенту Александру и Пашићу да жртвују Аписа и његову групу (чије је портрете аутор написао на стр. 342–357). Потом следе потресни описи страдања босанских Срба и самих младобосанаца у аустроугарским затворима током Великог рата, уз сећања преживелих на своје младобосанске саборце и њихово страдање.

Последње целине монографије *Национални херој и Сви српски Видовдани и Принципи* (стр. 375–411) чине посебну анализу аутора, најпре од самог физичког изгледа и карактеристика Гаврила Принципа, начина како су га доживљавали његови вршњаци и саборци, а затим и односа према погинулим и страдалим младобосанцима у првој и другој Југославији, али и припадницима Црне руке који су стрељани после Солунског процеса, чија је судбина такође парадигма односа српске

државе према онима који су свесно подносили жртве за њено ослобођење. Посебно се, како истиче аутор, намеће питање односа према српским Видовданима и српској националној трагедији током целог 20. века, страдањима, промашајима националне политике и осмишљавању нове стратегије и новог односа према српској повесници управо на стогодишњицу Првог светског рата.

Књига *Гаврило Принцип, Оглед о националном хероју*, представља важан и вишеструки искорак српске историографије када је у питању проучавање и сагледавање Видовданског атентата, самог Гаврила Принципа и Младе Босне. Јасно, прегледно, концизно, аутор износи закључке и демистификује врло често мноштво заблуда и погрешних тумачења када је у питању сарајевски Видовдан 1914. Главни протагонист књиге Гаврило Принцип анализиран је у сегментима његовог кратког живота од школовања, карактера, идеја, до мученичке смрти у Терезину. Сличан став аутор је имао и према његовим саучесницима и организаторима Видовданског атентата. У монографији су развејани многобројни стереотипи око одговорности Србије за избијање Великог рата, доказана је још једном агресивна политика Двојне монархије према Краљевини Србији, али и мноштво пропуста полицијских органа обе државе који ће допринети лакшем извођењу атентата. Посебно важан део монографије о улози Драгутина Димитријевића Аписа у видовданским догађајима плени логичким закључцима и критичким односом према актерима Солунског процеса. Монографија професора Љушића стога је нова полазна тачка свих истраживача који желе да се баве темом Видовданског атентата, али и много више од тога, позив да се поново сагледа српска повесница дела 19. и почетка 20. века, да се баш као што је то чинио и аутор, рационално, логички и без предрасуда да нова оцена о многобројним личностима српске националне историје које тек чекају историке да се поново лате пера и историјских докумената и дају нова тумачења која ће допринети и рационалнијој спознаји (тешке) садашњице.

Горан Васин

**Василије Ђ. Крестић,
Срби у Угарској 1790–1918,
Матица српска, Нови Сад 2013, 525 стр.**

Монографија академика Василија Крестића, *Срби у Угарској 1790–1918*, објављена 2013. године у издању Матице српске, представља један од ређих примера свеобухватних синтеза која обрађује историју српског народа на ширем подручју током дужег временског периода. Упркос чињеници да је историја Срба у некадашњој Угарској за период 19. века веома добро истражена и да је на ту тему објављен велики број чланака и монографија, до сада је недостајао целовит синтетични приказ. Управо из тог разлога аутор се, према сопственим речима, одлучио да искористи како властита тако и остала достигнућа српске историографије, како би читалачкој публици понудио један целовит преглед политичких, културних и других прилика српског народа са поменутог подручја у времену од Темишварског сабора све до распада Хабзбуршке монархије. Хронолошке одреднице нису одређене произвољно, већ представљају значајне догађаје и раскршћа историје, и тиме посматрани период чине логичном целином. Књига је подељена у шест хронолошких целина – глава, и укупно 63 потпоглавља.

У првој целини, насловљеној *Од Темишварског сабора до Револуције 1848. године*, аутор читаоца испрва уводи у опште прилике на подручју јужне Угарске крајем 18. и почетком 19. века. Објашњена је административно-територијална организација области, економски систем, правни оквири и историјат српског народа на датом подручју. Аутор у наставку описује везе између Срба у Хабзбуршкој монархији и устаничкој Србији, економске и друге прилике у Срему, Бачкој и Банату, те настанак и утицај нових политичких идеја и покрета међу Србима у Угарској. Посебна пажња је посвећена односу Срба према илирском покрету и мађаризацији, те решавању румунског питања у склопу Карловачке митрополије.

Друга, и уједно најобимнија глава књиге, насловљена *Револуција 1848–1849*, бави се временски кратким, али зато изузетно значајним периодом у историји српског народа у Угарској. Револуција и ратни сукоби на територији Хабзбуршке монархије, представљају својеврсну раскрсницу историје, која раздваја период конзервативног реакционализма у време Метерниха, од нове врсте апсолутизма и каснијег дуализма у времену до Првог светског рата. Аутор у овој целини посвећује пажњу

свим аспектима српског народног покрета током 1848/49. Стремљења и захтеви српског народа стављени су у контекст општих одлика револуционарних кретања у Монархији. Посебан акценат је стављен на опис мађарског националног покрета и на његов значај у дефинисању политичких циљева и у спровођењу конкретних поступака српских револуционара. Српски национално-револуционарни покрет, међутим, није био сасвим хомоген. Српско племство, црква, грађанство, провинцијално и крајишко сељаштво имали су местимично различите приоритете и виђења будућности српског народа. Племство је окарактерисано као веома малобројно и углавном однарођено, док је грађанство било тек у фази развоја према компактној и снажној друштвеној класи, која својом бројношћу, економским потенцијалом и интелектуалним врлинама може да игра улогу главног носиоца политичких и других стремљења једног народа. Без обзира на раслојеност, српска национална свест је била у то време довољно развијена и раширена међу Србима у Хабзбуршкој монархији да успостави међусобну комуникацију и успешно организује сабор политичког карактера у Сремским Карловцима. Дефинисање српских националних циљева на Мајској скупштини 1848. године, представља резултат договора између различитих слојева српског друштва, који су, како аутор истиче, дали предност захтевима национално-политичког карактера док су социјално-економски били занемарени. Аутор истиче чињеницу да је, поред нерешених аграрних односа, искључива и бескомпромисна политика мађарске стране, која није имала слуха за захтеве осталих народа у Угарској, представљала главни узрок радикализације српског покрета. Одбијање српских захтева од стране мађарских власти, узроковало је ескалацију у прави ратни сукоб, који аутор веома помно описује у његовим различитим фазама. Поред војних операција, у фокусу излагања је развој политичких односа, како унутар српског покрета, тако и између Срба и Хрвата, Срба и бечког двора, те Срба у Угарској и власти у Кнежевини Србији. Политика хрватских власти према Србима оцењена је као двострука и дволична. Декларативно, Хрвати су се залагали за сарадњу и јединство, са циљем да се стекне боља позиција према заједничком непријатељу – Мађарима. У пракси, сарадња је била веома слаба, а политичке елите обе стране су морале да уложе много труда како на терену не би дошло и до међусобног сукобљавања. Политика бечког двора описана је као веома превртљива, Србима генерално ненаклоњена, али спремна да српски покрет искористи за своје властите интересе у изразито компликованој политичкој

комбинаторици тога времена. Србија је у односу према својим сународницима у јужној Угарској била искрена и надахнута патриотизмом, али је истовремено и водила рачуна о државним интересима који се често нису поклапали са националним. Унутар српског покрета, временом су настале струје које су имале различита виђења о начину како да се остваре национални интереси. Круг око патријарха Јосифа Рајачића је временом све више везивао покрет за Беч, што је резултовало поништавањем већине револуционарних тековина у домену управе као и аграрних односа. Либерално-грађански део покрета је био веома критичан према таквим поступцима, али је изгубио моћ и утицај, те је стога маргинализован. Како аутор истиче, српски покрет је, упркос великим почетним успесима, огромним жртвама и оданости Монархији, заправо био изманипулисан и злоупотребљен, те је у суштини доживео пораз, пошто ниједан његов захтев није био испуњен од стране бечког двора.

Трећа глава књиге носи назив *Време Баховог апсолутизма (1849–1860)*, и посвећена је превасходно историји Војводства Србије и Тамишког Баната. Констатовано је да, упркос оснивању једне посебне територијално-административне целине са српским предзнаком у оквиру Царства, српски захтеви и очекивања тиме нису нимало били задовољени. Аутор истиче да је, у наведеном периоду, српско становништво у јужној Угарској, генерално узевши, све више заостајало за другим народима, не успевајући да се прилагоди новим приликама. Кидање феудалних веза и успостављање нових тржишних и капиталистичких односа, веома су погодили како српске сељаке, тако и ситне трговце и занатлије који су до тада представљали грађанску елиту Срба. Бирокупацијом друштва, српска елита све је више постајала чиновничког карактера, али без успеха на највишим нивоима. Упркос напретку школства, стандард образовања код Срба је био међу најнижима у Монархији. Незавидна ситуација је окренула политичке елите српског народа, с изузетком црквених власти, од бечког двора према тешњој сарадњи са Мађарима. Напрасна и неочекивана одлука о укидању Војводства само је додатно потврдила нови курс.

Четврта глава књиге, *Државно преустројство Монархије и Срби (1861–1867)*, описује веома турбулентан период, током којег се на највишим нивоима одлучивало о даљој судбини Монархије као и о српском питању. У фокусу излагања јесу закључци Благовештенског сабора 1861. године, када су дошле до изражаја различите концепције одбране националних интереса које су заступали клерикално-конзервативни (са ослонцем на Беч) и либерално-грађански (са ослонцем на Пешту) слојеви српског друштва. Према тумачењу аутора, цео рад

Сабора, а поготово испољени захтеви, представљали су само фарсу, организовану у Бечу са циљем да се омекша позиција Мађара. Цепане српске елите на два политички супротстављена табора, наставило се током шесдесетих година. Незадовољство грађанских слојева општом политиком Беча, условило је да нови нараштај почне тражити испуњење националних захтева и циљева ван до тада уобичајених оквира, формирањем испрва неформалних група истомишљеника које ће убрзо прерасти у прави политички покрет. Нове околности, јачање српске државе, неизвесност у будућност Монархије и опште схватање да је решење Источног питања близу, условили су да и политичке идеје међу угарским Србима поприме шири карактер. Питање Срба у Монархији спојено је са општим питањем српства, односно ослобођењем и уједињењем свих сународника. Тим поводом, представљени су различити концепти преуређења Аустријске царевине као и настанак и делатност општесрпске организације Уједињене омладине српске.

У петој, веома обимној глави књиге, насловљеној *Од Аустроугарске нагодбе до Берлинског конгреса (1867–1878)*, аутор описује развој политичке мисли код Срба у Хабзбуршкој монархији у време успостављања дуалистичког система. Главни акценат је стављен на процес настанка Српске народне слободоумне странке у Угарској и формулисање њеног политичког програма у Великом Бечкерек у 1869. године. Описани су програмски циљеви странке, као и несугласице и размимоилажења са српским конзервативцима и клерикалцима које је предводио Ђорђе Стратимировић. Развој догађаја, који није испунио очекивања формулисаних бечкеречким програмом, допринео је нејединству у странци те формирању појединих фракција са умеренијим захтевима. Посебна пажња је посвећена питању српско-хрватских односа. Борба против дуализма и мађаризаторске политике захтевали су сарадњу Срба и Хрвата која је функционисала упркос размимоилажењима око неких суштинских питања. Констатује се да су главне проблеме представљали хрватско тумачење да су сви становници Хрватске, Славоније и Далмације припадници политичког хрватског народа, чиме се негирала национална индивидуалност Срба, те питање припадности Босне и Херцеговине и Срема, за које су хрватски политички прваци тврдили да су хрватске историјске територије. Као кључна тачка, када је дошло до прекида сарадње између Хрвата и Срба, идентификована је ревизија Хрватско-угарске нагодбе 1873. године, када је Народна странка у Хрватској напустила опозиционо деловање и започела сарадњу са угарским властима. Мађарски политичари су, прибојавајући се

заједничког српско-хрватског деловања, настојали везати Хрвате уз Беч и Пешту, перфидно наговештавајући могућност припајања Босне и Херцеговине тзв. Троједној краљевини и дајући Хрватској изгледе да постане центар јужнословенског уједињења. Аутор истиче и чињеницу, да су Срби у Угарској веома изгубили на значају развојачењем Војне крајине. Сам чин развојачења није представљао спорно питање за српске политичке прваке, колико начин на који је то требало извести. Срби укидањем Војне крајине нису добили сопствену територијалну јединицу како су желели, а истовремено су престали да представљају компактну оружану силу, која је, све до тада, могла да буде коришћена као снажан аргумент у постизању уступака од Беча или Пеште. Социјални и економски аспекти развојачења били су такође веома негативни, узрокујући нагло пропадање српског крајишког становништва. Престанак сарадње са Хрватима, губитак на значају развојачењем Војне крајине, немогућност да се успоставе чврсте и добре везе са властима у Србији, условили су да Срби у Угарској дочекају велику Источну кризу 1875–1878 у конфузији и својеврсној летаргији, неспремни за револуционарни подухват општег ослобођења који су годинама ишчекивали.

Последња глава књиге, *Од Берлинског конгреса до краја Првог светског рата*, описује историју Срба у Угарској у времену далекосежних политичких и друштвених промена. Различите фракције у Српској народној слободоумној странци, у овом периоду су еволуирале у засебне политичке странке. Неиспуњена очекивања огледом решавања Источног питања, стабилизација система дуализма уместо жељеног преустројства Монархије, све већи економски проблеми и јачајући конфликт између клерикално-конзервативних и либерално-демократских кругова око усмерења политике, узроковали су фрагментацију српске политичке елите као и својеврсно стање депресије читавог српског друштва. У таквој ситуацији, како аутор истиче, поред артикулисања супротстављених програма српских либерала, радикала и нотабилитета у Угарској, као и самосталаца у Хрватској, до изражаја су све чешће долазили сукоби на чисто личној разини између главних политичких представника српског народа. Тим поводом, представљени су и кратки портрети Михаила Полита-Десанчића и Јаше Томића, две главне политичке личности код Срба у Угарској тога времена. Осим економских потешкоћа и политичке разједињености, за Србе је представљао огроман проблем и процес мађаризације, који је спровођен од стране мађарских власти. Кључни тренутак, који је према ауторовој оцени, српски народ пробудио из летаргије а политичку елиту опет усмерио од међусобних личних сукоба

према вишим спољнополитичким циљевима, представљали су велики успеси Србије у балканским ратовима. Срби у Угарској су тада поново поверовали да је национално уједињење могуће што је међу њима изазвало еуфоричну атмосферу. Аустроугарске власти су, међутим, тада укинуле српску народно-црквену аутономију и припремале се за рат. Пре самог почетка и током Првог светског рата, Срби у Угарској су били мета сумњичења, прогона, пљачки и осталих врста дискриминаторске политике. Тек пред сам крај сукоба, из Беча и Пеште су долазиле компромисне понуде на које Срби више нису хтели пристати. Питање уједињења са Србијом, како се истиче на завршним страницама књиге, није било спорно за поједине српске политичке странке, али је око тога постојао сукоб између демократа, који су тражили претходно сједињење Војводине са државом СХС и затим њено приступање заједничкој краљевини, и већинских радикала који су заступали идеју о безусловном присаједињењу Војводине Краљевини Србији и формирању јужнословенске државе након тога.

Књига академика Василија Крестића, *Срби у Угарској 1790–1918*, писана је читко, језиком и стилем који је јасан и разумљив сваком читаоцу. У ту сврху, како и сам аутор истиче, одустало се од класичног научног апарата са напоменама на свакој страни. Уместо многобројних напомена у тексту, коришћен је у Европи већ дуже време популаран начин навођења извора и литературе збирно на крају сваке главе. Тиме је постигнуто да текст буде прегледнији а читање лакше и континуирано, чиме је књига прилагођена и широкој читалачкој публици. Дело обилује и многим илустрацијама, географским картама и фотографијама које додатно обогаћују сам текст и читаоцу омогућују да боље прати излагање и створи представу о околностима тога времена. Упркос чињеници да се књига односи на веома дугачак временски период, и бави изузетно широким спектром тема, она представља успешан подухват сачињавања синтезе. Распоред излагања и одабир појединачних тема, чине логичну свеобухватну целину, чиме читалац добија на веома пријемчив начин представљену целокупну историју српског народа у Угарској од Темишварског сабора све до краја Првог светског рата.

Нино Делић

Михаило Војводић,
Само својим путем. Стојан Новаковић
у скупштинском и јавном животу Србије 1905–1915,
„Филип Вишњић“, Београд 2015, 338 стр.

Знатан простор у свом вишедеценијском плодном научно-истраживачком раду академик Михаило Војводић је посветио проучавању богатог и разноврсног наслеђа Стојана Новаковића, једног од најумнијих Срба с краја 19. и почетка 20. века, великог научника, државника и дипломате. И његова најновија монографија поучног наслова *Само својим путем. Стојан Новаковић у скупштинском и јавном животу Србије 1905–1915. године* коју је штампала издавачка кућа Филип Вишњић, настала је као резултат свеобухватног проучавања непресушне Новаковићеве заоставштине. Иначе, ово је трећа књига професора Војводића посвећена Стојану Новаковићу. Подсећамо, пре неколико година објављене су његове студије: *Петроградске године Стојана Новаковића* и *Стојан Новаковић у служби националних и државних интереса*.

Ова монографија се састоји из два дела. У првој целини која има четири поглавља представљени су и анализирани јавни и скупштински наступи Стојана Новаковића, које је држао у својству шефа Напредне странке, посланика, али и председника коалиционе владе 1909. године, као и новински текстови које је објављивао између 1905. и 1915. године. У њима је износио своје ставове, али и погледе на најважнија питања унутрашње и спољне политике Србије у том бурном раздобљу (стање у европским деловима Турске, анексиона криза, питање Јадранске железнице, стварање Балканског савеза, мировна конференција у Лондону и слично), при чему је непрестано инсистирао на побољшавању положаја српског народа који је остао да живи ван матице, као и њихово чвршће повезивање са Србијом. Његов основни кредо је гласио да се српски национални и државни интереси најбоље могу остварити књигом и пером.

Други део студије чине Прилози (укупно 14 текстова) који имају непроценљиву историјско-документарну вредност. Реч је о његовим политичким иступањима и интерпелацијама пред Народном скупштином као и о два његова чланка (штампани у листовима Видело и Недељни преглед), о најосетљивијим питањима српске спољне политике (ситуација у Старој Србији и положај српског народа, анексиона криза, односи са Аустроугарском) настали између маја 1906. и октобра 1912. године, а сада

су објављени у целини. Сваки од ових говора су вредне научне студије, својеврсни путоказ за решавање кључних питања са којима се суочавала Краљевина Србија, али и српски народ у целини на почетку 20. века.

Централно место у овом делу посвећено је истраживању јавног, политичког и скупштинског деловања Новаковића од тренутка када се вратио из своје последње дипломатске мисије из Петрограда, односно пензионисања 1905. године до његове смрти. Поред тога што је био врсни научник и дипломата, показао се и као далековид државник и политичар који је жудео да обнови рад Напредне странке, и да се укључи у скупштински, а самим тим у политички и јавни живот земље. Управо је његово поновно страначко ангажовање био један од разлога да затражи да се пензионисање 1904. године и врати у земљу. Сматрао је да напредњаци треба страначки да се организују тек пошто на парламентарним изборима остваре успех, односно освоје између десет и петнаест посланичких мандата. Након што се новембра 1905. године дефинитивно повукао из дипломатске службе потпуно се посветио организационом консолидовању Напредне странке, што је фебруара 1906. године резултирало поновним обнављањем рада партије на чије чело је стао.

Упоредо са јачањем странке обновио је и партијски лист Видело на чијим страницама је износио основне принципе и начела странке, али и писао о унутрашње политичким приликама у Србији, и њеним задацима у спољној политици. Између осталог залагао се за економско и политичко осамостаљивање Србије од Аустрије, изградњу путева, јачање војске. Јуна 1906. се повлачи из политичког живота, и подноси оставку на место шефа странке, дубоко незадовољан лошим изборним резултатима, и унутар партијским борбама. Ипак, схватајући озбиљност политичке ситуације у пролеће 1908. године се поново страначки активира и учествује на парламентарним изборима.

У новонасталој напетој политичкој ситуацији коју је карактерисало застрашивање народа и бирача од стране радикала, Новаковић је искористио свој ауторитет и умеће и као народни посланик у неколико бројева Недељног прегледа дао своје оцене страначког живота у Србији од 1903. године. У овим текстовима изнео је оштре критике на рачун владавине радикала оптужујући их за бројне злоупотребе и незаконите радње. Занимљиво је напоменути да је у њима видљив његов песимизам и сумња да се може успоставити нормалан парламентарни живот. Био је уверен да је једино решење за дубоку парламентарну и политичку кризу у земљи поштовање законитости и стриктна подела власти на законодавну и извршну, као и независност судства. По мишљењу академика Војводића,

Новаковић није био противник демократије, али се није слагао са доминацијом већине над мањином. Залагао се за уравнотежену уставну монархију у којој ће постојати равнотежа свих „врховних власти“ у земљи.

Поред уставно-правних, дневнополитичких и страначких питања о којима је писао, говорио и полемисао, а који су детаљно размотрени у посебним поглављима ове књиге, занимао се и за бројна спољнополитичка питања која су била од животне важности за Србију. Једна од честих тема његових јавних наступа и текстова односила се на економске односе са Аустроугарском. Критиковао је владу на спорој заштити српских интереса од аустроугарских притисака, а био је присталица изградње Јадранске железнице. Сматрао је да Србија мора да развија слободне трговинске односе са разним државама, и противио се набавци ратне опреме и материјала искључиво од Аустријанаца. Залагао се и да Србија мора изнаћи нова тржишта за своју робу.

Кључно место у његовим јавним и скупштинским иступањима припада оценама и критици политике српске државе према ситуацији у европским деловима Турске и положају српског народа, ставу великих сила према балканској проблематици и Србији, као и односу Србије са осталим балканским државама, о чему академик Војводић детаљно пише у неколико поглавља своје књиге. Свим овим питањима Новаковић се темељно бавио и често враћао на њих. На основу истраживања његових јавних наступа, и новинских и научних чланака о балканским питањима аутор је дошао до закључка да је Новаковић био један од најбољих познавалаца балканских прилика код Срба. По њему је суштински спор у вези са Македонијом лежао у бугарским претензијама на тај простор. Кривио је српске власти јер нису постигле чврст договор о подели интересних сфера у Македонији, чиме су омогућиле да тамо главну реч воде Бугари.

Нарочито је био оштар критичар српске националне политике у Старој Србији, јер нису предузети озбиљнији дипломатски напори да се спрече прогони Срба од стране Албанаца, односно да Србија није истакла своје право на Косовски вилајет, и издвојила га из питања европске Турске, то јест поставила га пред европску јавност и велике силе као посебан проблем. Војводић указује да се Новаковић залагао за најенергичнију политику према Албанцима која би подразумевала њихово разоружавање и најстрожије кажњавање. У једном од поглавља размотрен је и став Новаковића према стварању Балканског савеза. По угледу на кнеза Михаила Обреновића, залагао се за формирање савеза балканских народа и држава, односно за споразумевање и вођење јединствене

политике Србије, Бугарске, Црне Горе и Грчке. Сматрао је да су балкански народи и државе једини легитимни наследници европских делова Турске.

Посебно поглавље посвећено је Новаковићевим погледима на анексију БиХ коју је веома тешко поднео. Иначе, он никада није прихватио окупацију Босне, сматрајући да је то само први корак ка припајању Аустрији. Непрестано је упозоравао да анексију треба спречити. Међутим, када је до ње дошло, поступао је сталожено упозоравајући народне посланике да се српски интереси у Босни могу остварити не оружјем и силом већ правом и науком. Анексија БиХ представљала је и врхунац његовог политичког ангажмана с обзиром на то да је због огромног ауторитета, знања и угледа који је поседовао фебруара 1909. године, у тренутку када је криза достизала свој врхунац, изабран за председника коалиционе владе. Делујући у готово немогућим условима због непрестаних притисака и претњи од стране Аустрије, наступао је мудро и смирено. Од свих у земљи је тражио слогу, „дубоку културу“ и „узвишено преговарање“.

У овом поглављу посебно је представљена улога Новаковића у српском признању чина анексије. Професор Војводић сматра да је он као председник владе својим ауторитетом омогућио да српски народ мирно прихвати анексију, јер је добро знао да сплет међународних околности не иде на руку Србији у погледу супротстављања и непризнавања тог чина. Русија је била ослабљена спољнополитичким неуспехом (рат са Јапаном), а у Енглеској и Француској није постојала спремност да се због Србије уђе у рат са Аустријом. У анексионој кризи, Новаковића влада и српска дипломатија нису претрпеле пораз, већ су се из ње часно повукле. Својим искуством, мирноћом, знањем и трезвеношћу је успео да спаси Србију и њену част. Након анексионе кризе схватио је да Србија треба да се поузда у себе и да иде напред, ослањајући се на своје снаге и могућности, без пуно илузија да ће јој велике силе помоћи. У том смисли чувена је његова реченица: „Европа нека чини шта хоће, ми свој пут преда се“.

Веома важно поглавље ове књиге тиче се напора које је Новаковић уложио у остваривању српских захтева на Мировној конференцији у Лондону 1912. године с обзиром на то да је због свог дипломатског умећа и угледа који је имао међу европским политичарима одређен за главног српског преговарача. Његов главни задатак био је да Србија задржи што више територија које је ослободила у Првом балканском рату и добије излаз на Јадранско море. Као мудар политичар и дипломата брзо је схватио да ће се српски захтеви веома тешко испоштовати од стране великих сила, и да је најважније да Србија својим понашањем не иритира Аустрију и изазове је на предузимање војне акције на шта су у Бечу били спремни.

Занимљиви су и његови погледи на будућност српског народа и његов став према југословенству. Био је мишљења да се српско јединство, али и српски дух најбоље може учврстити кроз књигу, језик, културу, знање. У тексту више него симболичног значења *Уједињујмо се културом* објављеном јануара 1910. године у листу Зора (гласник Српске напредне омладине) поновио је више пута изношено мишљење о значају културе за јачање српства. Балкански ратови су га уверили у неопходност југословенског повезивања. Веровао је у југословенску заједницу коју би чинили Срби, Хрвати, Словенци, мада како примећује професор Војводић није био сигуран да ли та држава треба да буде заснована на принципима централизма или федерализма.

Ово дело, написано на 338 страна, садржи сав неопходан научни апарат и засновано је на прворазредној и до сада неистраженој и необјављеној историјској грађи, похрањеној у Архиву Србије, а чији је аутор врсни познавалац. Писано је јасним и разумљивим језиком. У књизи је детаљно приказана сва Новаковићева дипломатска и политичка виртуозност. Његове оцене и размишљања о судбинским темама које су закупљале политичку и друштвену елиту Србије и српски народ на размеђу 19. и 20. века актуелне су и данас и могу да буду корисне пред националним и државним изазовима са којима се суочавамо. Нова студија академика Војводића представља драгоцен прилог проучавању Новаковићевог страначког и скупштинског деловања што је до сада остала неистражена компонента његовог дела, али и важан допринос истраживању историје парламентаризма и страначја у Србији почетком 20. века.

Александар Растовић

**Снежана Томић,
Народна ношња Златибора,
Музеј на отвореном „Старо село“, Сирогојно 2014, 138 стр.**

У проучавању локалне и националне историје, као и њихове улоге у сагледавању прошлости простора Балкана и Југоисточне Европе, незаобилазна је анализа материјалне и нематеријалне баштине. Снежана Томић, етнолог, музејски саветник Музеја на отвореном „Старо село“ у Сирогојну, је књигом *Народна ношња Златибора* томе дала значајан допринос.

Књига је подељена на пет већих целина (*Увод, Географска распрострањеност и привредно-економски развој златиборског краја, Текстилна радиност и израда одела, Основне одлике народне ношње у златиборским селима, Завршна разматрања*), које садрже по више мањих поглавља. Књига, такође, садржи и резиме на енглеском језику, списак извора и литературе, и драгоцене додатке у оквиру посебног прилога, под насловом *Смернице за реконструкцију народне ношње Златибора*, у оквиру кога се посебно издвајају табле (њих 12) са цртежима кројева златиборске ношње.

Већ прва и друга целина књиге (*Увод, Географска распрострањеност и привредно-економски развој златиборског краја*) указују на то да је ауторка приступила теми на добар методолошки начин. Управо те две важне целине, које некада остану у сенци излагања најважнијих резултата истраживања у њиховом наставку, показују чврсту научну утемељеност на којима је ово дело засновано. Ауторка је у њима дефинисала простор истраживања, а то је бивша кнежина Рујно, односно област Златибора, указавши на то да су климатске, географске и антрополошке специфичности народну ношњу тог поднебља издвојиле по својим одликама од већег дела српског простора. Исто тако, расположивим изворима је одређена и хронолошка граница, која почиње од прве половине 19. века, са јасно израженим одликама динарске ношње, све до седамдесетих година 20. века, када тај вид одеће практично ишчезава, јер је убрзани продор индустријске робе, сужење производне основе и познавања заната неопходних за његову израду практично свде на минимум. Како би приступила теми на свеобухватан начин, Снежана Томић је у прве две целине користила и резултате других научних дисциплина, пре свега историје, археологије, историје уметности, као и антропогеографских истраживања, чиме је показала колико широке могућности пружа интердисциплинаран приступ оваквој врсти истраживања.

У овим целинама дати су и бројни подаци о привредној историји ужичког краја, и потпуно потиснут стереотип о Златибору као готово искључиво сточарском подручју. Снежана Томић дала је читав низ примера који то потврђују, при чему се као илустративан пример може навести развијена ратарска производња управо у циљу добијања сировина за израду текстила (конопља). Овим су отворена нова важна питања не само из историје заната и привредне историје, већ и историје свакодневног живота ужичког краја.

У следећим деловима књиге (*Текстилна радиност и израда одела, Основне одлике народне ношње у златиборским селима*) ауторка је пажњу посветила одевним производима и подели послова у њиховој изради. Она

истиче да је одећа имала разне видове (свакодневни, празнични, свадбени), наводећи да се по њој могла одредити и статусна улога њеног власника у друштву, а дуго времена и религијска припадност. То је посебно важно јер је у Ужицу до 1862. године живела и производно била веома активна бројна муслиманска популација. Израда народне ношње би се, како ауторка наводи, у основи могла поделити на израду одеће и израду обуће, при чему се јасно уочава подела на послове које су вршили мушкарци, и оне који су углавном били дело жена. Производња се обављала и у селима и у тада једином урбаном центру, Ужицу, на исти или врло сличан начин. Обућа, у златиборској области веома значајна због јаке континенталне климе, била је дело мајстора опанчара, док је израда полупроизвода и дела готових производа од текстила углавном била у женским рукама. Од великог значаја за производњу текстила била је конопља, сађена у великој количини, која је задовољавала потребе за израду једноставне свакодневне одеће, док се лан мало садио, а памук куповао. За предмете сложеније израде велики значај имао је узгој оваца и производња квалитетне вуне. Снежана Томић је у реконструкцији те врсте производње из расположивих извора извукла максимум. Дугогодишњи теренски рад и стечено знање, уз веома добру теоријску основу, као и рад у Музеју чија је основна намена управо реконструкција живота српског села у 19. и 20. веку, омогућила јој је да не само пропрати и објасни све фазе производње вуненог платна и платна од конопље, већ и изврши успешну реконструкцију тог процеса и тиме пружи немерљив допринос очувању материјалне и нематеријалне баштине Златиборског краја.

За истраживаче је посебно важно то што се књига у великој мери бави привредном историјом, јер размере производње народне ношње, иако дело појединих мајстора, биле су готово индустријске. Ауторка указује на важну чињеницу да је њена израда била дело бројних занатлија, да је тај процес био дуг и сложен, често захтевајући и употребу скромне, али делотворне технике како би се добило квалитетно сукно и кожа (ваљарице, табане), које је потом долазило у руке терзија, кројача и опанчара. На другој страни, остали делови одеће од платна израђивани су углавном од стране женске радне снаге. Резултат тог сложеног процеса био је стварање финалних производа, потпуно употребљивих у различитим временским условима.

За боље разумевање и визуелно поимање обиља података које је Снежана Томић изнела у овој књизи, од великог значаја је богат илустративни материјал. Поред заступљене фотографије, у овом случају важног историјског извора, томе доприносе и добро урађени цртежи алата

и других средстава који су коришћени како у изради полуфабриката, тако и финалној изради комплетне народне ношње, скупе и веома драгоцене посебно кад су у питању њене свечане или свадбене форме.

У књизи Снежане Томић заступљена је релевантна литература, која ипак само потврђује да ношња Златибора и њена производња, иако истраживачки веома занимљиви, никада нису посебно истраживани. Теренски рад у истраживању производње сировина, њихове припреме за обраду и израду финалног производа, ово дело чини изузетним. Богата подацима о историји свакодневног живота у домену приватног и јавног, књига је добар путоказ будућим истраживачима тих занемарених тема српске историографије, али и етнологије и историје уметности. Књига је, такође, потврда колико су теренска истраживања важна и незаобилазна када је реч и о етнологији, али и о историјској науци, јер су многе чињенице наведене у овом делу практично сачуване од заборава у последњи час, и делом реконструисане у поставци Музеја на отвореном „Старо село“ у Сирогојну.

Недељко В. Радосављевић

**Роксанда Тимотијевић,
Старине Призрена,
Ниш 2015, 170 стр.**

Град Призрен и његово културно наслеђе, као музеј на отвореном, добили су свој печат, монографију из пера великог znalца, историчарке уметности Роксанде Тимотијевић. Велики део живота она је посветила анализирању, разумевању и тумачењу старина Призрена. Као млада историчарка уметности, давне 1961, закуцала је на капије града Призрена. Тамо је радила као кустос у Заводу за заштиту споменика, бдијући над споменицима културе, не правећи разлику да ли је то културна баштина православца, католика или муслимана. Била је најбољи тумач старина Призрена и „чувар његовог памћења“.

Библиографски опус Роксанде Тимотијевић обилује оригиналним радовима. Била је сарадник приштинског научног часописа *Старине Косова*, где је објавила два значајна чланка: *Цркве Светог Спаса*, *Старине Косова*, књ. VI–VII (1972–1973) и *Призренске џамије и њихова декорација*,

Старине Косова књ. IX (1989–1990). Веома важан и инспиративан рад *Иконопис на територији Призрена* објавила је у Баштини (1991). Гласник СПЦ објавио је њен рад *Средњовековни камени натписи из Призрена*. Потписала је и књигу *Црква Св. Спаса у Призрену*, објављену у Приштини 1995. године. Са темом *Значај дела Ивана Степановича Јастребова за проучавање историје уметности Призрена* (1996) учествовала је на научном скупу о Ивану Степановичу Јастребову. Њен рад је објављен у истоименом зборнику радова (1997).

Ова књига је настала као плод вишедеценијског темељитог истраживачког проучавања споменичког наслеђа, од времена њеног доласка па све до одласка из Призрена 1999. године. Књига, нажалост, није угледала светлост дана за живота ауторке, већ тек годину дана по њеном упокојењу. Захваљујући труду њене породице (пре свега, супруга Милутина, ректора Призренске богословије), као и уредника издања протојереја-ставрофора Ненада Микића, а с благословом Његовог преосвештенства Епископа Рашко-призренског Господина Теодосија. Књигу је посветила свом прерано изгубљеном сину Михаилу (1972–1992). Луксузно опремљена, нетипичног формата, штампана је у колору на 170 страна, уз велики број илустрација, цртежа и фотографија. Врхунске фотографије дело су нишког фотографа Јована Шурдиловића.

Монографију *Старине Призрена* Роксанда Тимотијевић је концептуално уобличио у 5 садржајних поглавља којима претходи Увод. Прво поглавље се односи на православне цркве (стр. 10–107) и оно је с разлогом највеће јер су и најбројније цркве православне провенијенције. У овом граду су оставили траг сви српски владари, почевши од Стефана Немање, краља Милутина, краља Стефана Дечанског и царева Душана (који га је уздигао у ранг престонице) и Уроша. Осим владара и припадници властеле су желели да у „Призрену овековече своја дела“. Зато су, готово у ривалству, у Призрену градили велелепне грађевине, монументална дела како у погледу величине тако и у погледу уметничких квалитета. Ангажовали су најбоље градитеље и уметнике не само са простора своје краљевине или царевине, већ и шире. Своје задужбине су даривали рукописним књигама а цркве су постајале расадници писмености и културе. Посматрајући старине Призрена може се сагледати архитектура и уметност средњовековне Србије. Ауторка је највећи простор дала задужбини краља Милутина **Богородици Љевишкој**. Подсећа на историјат цркве, њене градитеље и ктиторе, констатујући да је делила „бурну прошлост града трпећи оштећења и преправке“ али је остала сачувана. Црква је била претворена у дамију и као исламска

богomoља служила је све до 1912. године, тј. до ослобођења Призрена. Минаре је уклоњено тек 1923. а првобитни изглед је добила тек у времену од 1950. до 1953. године, након обимних рестаураторских радова. То је била прва петокуполна црква у српској средњовековној архитектури. Као велики познавалац фреско-сликарства ауторка је оабрала 25 фотографија фресака из Богородице Љевишке.

О Душановој задужбини **Свети Архангели** ауторка говори обазриво, држи се искључиво проверених чињеница. Подизање манастира био је велики градитељски подухват а о његовом значају довољно говори то што га је цар Душан оабрао за свој вечни боравак. Гробница је била „богато архитектонски обрађена“. За време турске власти задужбина је страдала. Све до 1927. године на месту задужбине налазила се „велика хумка“ покривена растињем. И ова велика тема „Архангели“, како их је народ у Призрену називао, обобаћена је бројним илустрацијама, реконструкцијом скица основе цркава Светог Николе и Светих Архангела, каменог патоса, фотографијама капитела нађених у рушевинама, и оних који и сада постоје у Синан-пашиној џамији, као и цртежом дела статуе цара Душана...

О **Цркви Светог Спаса** ауторка бележи: „налази се у Поткаљаји и својом силуетом даје снажан акценат паноромском изгледу“. Далеко мање простора добиле су сачуване цркве: **Црква Св. Николе** која се налази у Папаз чаршији, задужбине Беле и Драгослава Тутића, са делимично сачуваним животописом; **Црква Св. Недеље**, задужбина Марка Краљевића; **Црква Св. Николе (Пећинска)**, налази се у клисури Бистрице и то је испосница Св. Николе; **Црква Св. Ђорђа (Руновића)**, у њој се сачувало „неколико десетина старих рукописних и штампаних књига“; **Црква Св. Ђорђа (Саборна)**, подигнута 1887. године; **Црква Св. Врачева** која се налази у Поткаљаји; **Црква Св. Пантелејмона** у истоименој махали Пантелији и **Црква Св. Николе** која се налази у дворишту Основне школе „Младен Угаревић“.

Ауторка пише да је у Призрену постојао „читав низ других средњовековних цркава које нису сачуване“ а које је поменула да би савременици имали потпуну слику о споменицима културе на Бистрици. На рушевинама тих цркава народ се годинама окупљао у одређене дане и на тај начин чувао спомен на своја светилишта.

На основу историјских извора у самом граду постојале су: **Црква Св. Димитрија**, **Св. Богојављења**, **Црква Св. Николе (Корчевића)**, **Црква Св. Томе**, **Црква Преображења**, **Црква Св. Илије**, **Црква Св. Ане**, **Црква Св. Јелене**, **Црква Св. Атанасија**, **Црква Св. Власија**,

Манастир Св. Варваре, Госпођина црква, Црква Св. Стефана, Црква Св. Петра и Црква Св. Прокопија. Поуздано се зна да је у Призрену било 26 православних цркава. Многе од њих су претворене у џамије.

Друго поглавље бави се католичким црквама (стр. 108–110). У средњовековним изворима помињу се католичке цркве **Sancta Maria de Prizren** и **Sanctus Petrus supra Prizren**, које у 19. и 20. веку нису постојале и не зна се где су се налазиле. У граду се налази католичка **Црква Богородице**, саграђена (између 1870. и 1875) на темељима православне цркве, посвећене Светом Димитрију.

Пажњу ауторке завредели су и *Мостови у Призрену* (стр. 110–113). Подсећа на постојање моста у клисури Бистрице који је највероватније настао када су се градили Свети Архангели. Говори о старом каменом мосту, у самом центру Призрена, који је изграђен крајем 15. или почетком 16. века, који је, нажалост, 1979. године страдао од набујале Бистрице, али је убрзо реконструисан (1980–1982). Поглавље је илустровано фотографијама реконструисаних мостова.

У поглављу *Тврђаве у Призрену* (стр. 114–119) ауторка говори о **Вишеграду**, средњовековној тврђави коју су првобитно саградили Византинци, а коју је цар Душан припојио својој задужбини. Невелик простор заузима и утврђење **Каљаја** која потиче из 11. века. За време српских владара Каљаја је била поверена Дубровчанима на чување а у турском периоду у тврђави је била стационирана турска војска.

Последње поглавље *Турски период* (стр. 120–146) почиње освајањем Призрена 1455. и траје до ослобођења Призрена 1912. године. Ауторка констатује да Призрен није задржао средњовековну славу и сјај. Ипак, турски војнички staleж али и државни великодостојници одабарали су Призрен да у њему подигну своје верске објекте. Хронолошки је представљено 18 џамија од најстарије **Созијеве џамије**, у чијем се дворишту налази споменик песника и оснивача Созије. Током 16. века настале су: **Мудерис џамија**, **Кукли-бегова џамија** (претпоставља се да је саграђена на темељима цркве), **Џамија Илијаз Кука**, **Касим-пашина џамија**, **Гази Мехмед-пашина Бајракли џамија** (верује се да је настала на месту где се налазио двор цара Душана). Џамије из 17. и 18. века: **Мустафа-пашина**, **Сејди-бегова**, **Хаци Рамаданова**, **Бег Заде џамија**. Најзначајнија је била **Синан-пашина џамија** (1615). Не зна се име њеног градитеља али се поуздано зна да је саграђена од материјала са порушене цркве **Св. Архангела**, задужбине цара Душана. Ауторка констатује да је добро сачувана како сама грађевина тако и сликарство. И у наредном, 19. веку, свака махала је добила своју џамију, које су и добијале име по

махали: **Билбилдере, Цамија на Каљаји, Цамија у Хоча Махали, Цамија на Табани, Драгоман цамија, Цамија у Јени махали** (на месту где је била црква). Познати задужбинари били су из породице Ротуловић, од којих је најпознатији Емин-паша који је подигао **Емин-пашину цамију** (1831), најбоље очувану цамију до данас. И овај одељак је илустрован фотографијама готово свих споменутих цамија. Ауторка нас информише и о градским купатилима, хамамима, текијама и другим верским објектима. Призрен је сачувао многе сакралне објекте али не и профане. Наиме, од старих школа сачуване су само три зграде с краја 19. века, које се налазе у оквиру Српске православне богословије, и једна основна школа задужбина Младена Угаревића (1906). Опстало је и мало породичних грађанских кућа: Шех Задина кућа, Куће породице Гражда, Шаип-пашина кућа, Адем Аге Ђона, Кућа породице Соколи. Осим познатих кућа, ауторка је илустративним прилозима указала на познате градске чесме, капије са звекиром, аутентичне улице и куће градског језгра Поткаљаје, Пантелије, Потокмале. Књига се завршава фотографијама споменика Цару Душану и споменика Ивану Степановичу Јастребову, подигнутим крајем 20. века.

У напомени ауторка објашњава да је у књизи описано стање призренских знаменитости друге половине 20. века, све до 1999. године. Није имала тачан увид у збивања после 1999, нарочито након мартовских дешавања 2004. године и о томе није писала али је читаоце забринуте за хришћанско културно наслеђе упутила на књигу свог колеге, такође почившег Милана Ивановића, *Метохија, споменици и разарања* (Београд – Нови Сад, 2013).

Споменике културе она је са пажњом и са лица места описивала, али се тиме није задовољила већ је сва своја стечена знања проверавала и проширила импресивном библиографијом коју је зналачки и са мером користила и чији се попис налази на крају књиге.

Многи истраживачи су констатовали да је током вишевековног суживота различитих народа, култура и цивилизација у „отменом“ Призрену постигнут висок степен међусобне толеранције и узајамности у свим областима живота. Говорило се о Призрену као граду национално хетерогеном али по менталитету хомогеном. Та заиста драгоцену тековину и Стари Призрен опстајали су у бурној историји, током више векова турске власти, у време балканских и светских ратова. Српски споменици културе у Призрену који су настајали од 12. века па кроз читав средњи и нови век издржали су многа искушења, но, у 21. веку варварски и безочно је уништена српска културна баштина. Призрен, до тада град где су се

културе међусобно прожимале, постаје место вандализма где нестаје старо градско језгро. Поткаљаја, Пантелија и Потокмала су гореле у пламену, и све цркве, епископски двор, комплекс зграда Српске православне богословије. Ова књига колосалног значаја тиме постаје сведок града кога више нема. Иако у уметности и науци ништа није коначно, постоји оправдана сумња и бојазан да би ова књига могла бити и коначна реч о културном наслеђу Призрена. За све љубитеље старог Призрена ове *Старине...* ће бити уточиште и подсећање на неко старо време.

Старине Призрена, својеврсна енциклопедија уметности Призрена, незаобилазно је штиво за све оне који се баве проучавањем културног наслеђа. Ову студију јасног језика и пријемчивог стила препоручујемо не само научној јавности и грађанима Призрена (бившим, садашњим, будућим) него свим читаоцима заинтересованим за богат споменички фондус царског Призрена, који је део историје уметности европских простора.

Посебну вредност књиге чини њена двојезичност, наиме објављена је на српском и енглеском језику (трудом преводиоца Иване Филиповић). Странци ће моћи да се упознају са културним наслеђем Призрена из перспективе објективног писца. И они „странци“ који данас чувају призренске православне светиње могу да сазнају о каквим вредностима је реч.

Од несумњиве је важности што се ово дело појавило у садашњем тренутку, када је у току процес прекрајања историјске истине, покушај да се српска културна баштина прогласи косовском, односно албанском.

На целокупном простору Косова и Метохије девастирано је око 170 српских споменика културе, преко 50 српских гробаља, готово целокупни српски књижевни фонд како јавних тако и приватних библиотека. Тим вандализмом неповратно су уништени средњовековни ктиторски натписи, фреске, иконе и многе рукописне књиге. Ти исти рушитељи данас себи дају за право да траже чланство у УНЕСКО. И да апсурд буде већи, они који су палили и скрnavили Богородицу Љевишку и друге светиње, желе да се прикључе организацији која би те светиње требало да штити.

Почивша Роксанда Тимотијевић се овим делом на свој начин и даље бори за истину, и опомиње нас, историјским чињеницама, да не останемо равнодушни.

Александра Новаков

SERBIAN-ITALIAN RELATIONS: HISTORY AND MODERN TIMES,
Editors in chief: Srdjan Rudic, Antonello Biagini, Editor: Biljana Vucetic,
The Institute of History Belgrade, Sapienza University of Rome,
Belgrade 2015, pp. 309.

Међународни тематски зборник радова *Serbian-Italian Relations: History and Modern Times* произашао је као резултат веома успешног научног скупа у организацији Историјског института из Београда и Универзитета Сапиенца из Рима.

Српско-италијански односи су били тема истраживања домаћих и италијанских историчара али никада до сада нису обрађени у целости. Највећа пажња досадашњих истраживача била је усмерена на процес ослобођења и уједињења Италије и сличности које је тај покрет имао са српским. Велика пажња истраживача била је посвећена улози Италије у уједињењу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и уопште догађајима у Првом светском рату.

Међународни тематски зборник радова *Serbian-Italian Relations: History and Modern Times* обрађује теме које нису биле у жижи интересовања истраживача из обе земље, било да се ради о периоду Балканских ратова, Првог светског рата или савременог доба. Српско-италијански односи ће бити представљени и посматрани у ширем оквиру балканских и европских односа како дипломатских и војних тако и културних. Развитак српско-италијанских односа у послератном периоду представљен је у оквиру италијанско-југословенских односа. У зборнику је објављено 17 научних радова српских и италијанских колега из Историјског института, Филозофског факултета, Института за савремену историју, Института за стратешка истраживања, Факултета политичких наука – из Београда и Сапиенца Универзитета из Рима, на енглеском језику са српским и италијанским резимеима. Радомир Ј. Поповић (Историјски институт Београд) у раду *ITALIANS IN SERBIA IN THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY* (*Италијани у Србији у првој половини 19. века*) говори о првој половини 19. века у време када је политички и ратни вртлог захватио Еворпу и довео Италијане на територију Србије. Рад Данка Леовца *THE SERBIAN QUESTION, RUSSIA AND ITALIAN UNIFICATION (1859–1866)* (*Српско питање, Русија и уједињење Италије (1859–1866)*) анализира могуће повезивање питања српског и италијанског уједињења у периоду од рата Француске и Пијемонта против Аустрије (1859) ди

аустро-пруског рата (1866). Јована Иветић своје интересовање утемељено на документима Дипломатског архива Министарства спољних послова Италије и Историјског архива Србије фокусира на дипломатску мисију Димитрија Матића у Риму марта 1878. у раду *DIPLOMATIC MISSION OF DIMITRIJE MATIĆ IN ROME DURING 1878* (*Дипломатска мисија Димитрија Матића у Риму 1878.*). Алесандро Вањини (Alessandro Vagnini) обрађује изузетно важан период за историју оба народа у раду *ITALY AND SERBIA: FROM ASSASSINATION OF ALEKSANDAR OBRENOVIĆ TO THE PIGS WAR* (*Италија и Србија: од атентата на Александра Обреновића до Свињског рата*). Извештаје о Балканским ратовима 1912-1913. године из градова и престоница држава које су биле укључене у сукоб слали су италијански војни аташеи у Рим и они садрже податке везане за свакодневницу, дневне вести, гласине као и прогнозе о будућим догађајима а нарочито о војним операцијама. Ови извештаји су често значајнији од дипломатских докумената јер дају шире тумачење догађаја. О томе пише у свом раду *SERBIA AND THE BALKAN WARS IN THE REPORTS OF THE ITALIAN MILITARY ATTACHÉ IN BELGRADE, CARLO PAPA DI COSTIGLIOLE* (*Србија и Балкански ратови у извештајима италијанског војног аташеа у Београду, Карла ди Пана Костиљолеа*) Алберто Бекерели (Alberto Becherelli). Урош Урошевић у раду *BETWEEN ORIENTALISM AND REALPOLITIK: SERBIA IN WRITINGS OF EDOARDO SCARFOGLIO AND CARLO SFORZA* (*Између оријентализма и реалполитике: Србија у списима Едуарда Скарафоља и Карла Сфорце*) закључује да је воља за миром, као и за ратом, последица пре свега личних назора а тек онда спољних политичких фактора. Чланак Ђордана Мерлика (Giordano Merlicco) *ITALY AND THE AUSTRO-SERBIAN CRISIS OF JULY 1914* (*Италија и аустроугрско-српска криза јула 1914.*) описује кризу између Аустрије и Србије у јулу 1914. године, као и италијанску реакцију на њу. Чланак Ђузепеа Моте (Giuseppe Motta) *THE BIRTH OF YUGOSLAVIA. A VISION FROM ITALY (1918-20)* (*Рођење Југославије. Визија из Италије (1918-20)*) има за циљ да опише реакцију италијанских политичких и војних кругова на стварање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца као и тешко питање источне италијанске границе у Истри и Далмацији. О односима Црне Горе, Србије и Италије у време Првог светског рата говоре радови професора Антонела Бјађинија (Antonello Biagini) *ITALIAN PENETRATION IN THE BALKANS AND THE IMPORTANCE OF MONTENEGRO IN THE RELATIONS BETWEEN ITALY AND SERBIA DURING WORLD WAR I (1914-18)* (*Италијански продор на балкан и значај Црне Горе у односима између Италије и Србије за време Првог светског рата (1914-18)*) и Андреа

Картенија (Andrea Carteny) *ITALY, END OF THE GREAT WAR AND THE UNION OF MONTENEGRO WITH SERBIA: DETAILS FROM ITALIAN DOCUMENTATION* (Италија, крај Великог рата и уједињења Црне Горе са Србијом: појединости из италијанске документације). У раду Станислава Сретеновића *MEMORY OF THE BREAK OF THE SALONIKA FRONT: AN ASPECT OF FRANCO-ITALIAN RIVALRY IN THE KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENES, 1918–1929* (Сећање на пробој Солунског фронта: један аспект француско-италијанског ривалитета у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, 1918-1929) аутор се бавио ривалитетом између Француске и Италије током прославе 10. годишњице пробоја Солунског фронта. Чланак рађен на основу грађе из Војног архива у Београду, Службеног војног листа и доступне литературе је аутора Далибора Денде *ACTIVITIES OF YUGOSLAV MILITARY INTELIIGENCE SERVICE TOWARDS ITALY 1918 – 1941* (Активности војних обавештајних служби Југославије према Италији у периоду 1918-1941). Аутор закључује да је југословенска обавештајна мрежа биула недовољно развијена на највећем делу италијанске територије. У раду је такође реконструисан целокупан списак југословенских војних изасланика у Риму у датом периоду. Василије Драгосављевић у раду *INFLUENCES OF ITALIAN FASCISM ON IDEOLOGY AND POLITICAL PRACTICE OF THE ORGANISATION OF YUGOSLAV NATIONALISTS (ORJUNA)* (Утицаји италијанског фашизма на идеологију и политичку праксу организације југословенских националиста (ОРЈУНА) показује у којим сегментима и у којој мери је италијански фашизам утицао на формирање идеологије и политичке праксе организације југословенских националиста (ОРЈУНА). Рад Миљана Милкића *DIPLOMACY THROUGH THE CULTURE: YUGOSLAV CULTURAL INFLUENCE IN ITALY 1947-1954* (Дипломатија кроз културу: југословенски културни утицај у Италији 1947-1954) анализира југословенску културну политику према Италији у периоду од успостављања дипломатских односа 1947. године до решавања Тршћанске кризе 1954. Овај период карактерише постојање политичке кризе између Југославије и Италије. Чланак је написан на основу необјављених докумената из дипломатске грађе архива Министарства спољних послова у Београду, Архива Југославије у Београду, и релевантне литературе на српском, словеначком, енглеском и италијанском језику. Саша Мишић у раду *NORMALISATION OF POLITICAL RELATIONS BETWEEN YUGOSLAVIA AND ITALY AFTER THE MEMORANDUM OF UNDERSTANDING OF 1954* (Нормализација политичких односа Југославије и Италије након меморандума о сагласности 1954. године) анализира ток

нормализације политичких односа између Југославије и Италије у другом делу 1950. На основу расположивих извора архивских и релевантне литературе, аутор је идентификовао и описао факторе који утичу на овај процес. Роберто Шароне (Roberto Sciarrone) *ITALY AND SERBIA'S EUROPEAN UNION CANDIDACY: PERSPECTIVES FOR COOPERATION AND ECONOMIC DEVELOPMENT* (Италија и кандидатура Србије за чланство у Европској унији: изгледи за сарадњу и економски развој) даје осврт на савремене односе Србије и Италије. Преглед српске историографије о српско-италијанским односима од првих контаката између Србије и Италије у 19. веку до ступања Србије у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца пружа рад Биљане Вучетић *AN OVERVIEW OF SERBIAN HISTORIOGRAPHY ON SERBIAN-ITALIAN RELATIONS* (Преглед српске историографије о односима Србије и Италије). Иако не постоји свеобухватна монографија о српско-италијанским односима, бројни радови историчара Љиљане Алексић Пејковић, Драгољуба Живојиновића и Андреја Митровића пружају слику политичких, дипломатских и културних веза између две државе. Тема српско-италијанских односа није исцрпљена и пружа нове правце истраживања.

Имајући у виду садржај објављених реферата намера издавача да међународни тематски зборник радова *Serbian-Italian Relations: History and Modern Times* прикаже друштвене, политичке, дипломатске и културне везе српског и италијанског народа у потпуности је остварена. Посебан значај представља то што је зборник резултат успешне сарадње две значајне научне установе.

Јована Шаљић

НАУЧНИ ЖИВОТ

МЕЂУНАРОДНИ НАУЧНИ СКУП
THE FIRST WORLD WAR IN EASTERN EUROPE:
CAUSES AND CONSEQUENCES
(Први светски рат у Источној Европи:
Узроци и последице)

Sapienza University of Rome
12. новембар 2014.

У организацији Катедре за историју Европе и Истраживачког центра за евроазијске, медитеранске и субсахарске афричке студије (CEMAS) Универзитета Сапиенца, у Риму је 12. новембра 2014. године, одржан међународни научни скуп *Први светски рат у Источној Европи: Узроци и последице*. На једнодневном скупу учествовали су научници из Србије, Румуније, Црне Горе, Турске и Италије.

Скуп су поздравили вице-ректор Универзитета Сапиенца професор Антонело Бјађини (Antonello Biagini) и Луис Моита (Luis Moita) са Аутономног Универзитета Лисабона. Рад се одвијао у три сесије. У првој сесији „Узроци и карактер” представила су се четири излагача. Биљана Вучетић из Историјског института у Београду је говорила о представи Србије у америчкој јавности током Првог светског рата. Јавно мњење у САД било је прилично незаинтересовано за догађаје у Србији после Сарајевског атентата, међутим ситуација се променила крајем 1915, када је испољено велико интересовање за хуманитарне прилике цивилног становништва (епидемија тифуса, глад, живот под окупацијом) и током 1916. и 1917. када се у фокусу нашла судбина српске војске. Вучетић је рекла да се у оквиру кампање за улазак САД у рат појачала пажња медија према патњама европских народа, посебно Белгије и Србије, што је било у сагласности са спољном политиком.

Ђордано Алтарози (Giordano Altarozzi) са Универзитета „Петру Маиор” из Тиргу Муреша бавио се политичком дебатом која се у Румунији на почетку Првог светског рата водила између присталица

неутралности и присталица интервенције. У то доба је развој румунског друштва био обележен двема често супротстављеним тенденцијама: индустријализацијом и очувањем традиционалних вредности. Слична ситуација примећивала се и у политичком животу: на једној страни су се налазили германофили и русофоби, а на другој страни било је јавно мњење наклоњено Антанти. Аутор је поставио тезу да је јавно мњење било против рата, тежећи да Румунија остане неутрална.

Александар Растовић (Филозофски факултет Ниш, Историјски институт) је говорио о британским хуманитарним мисијама у Србији током Првог светског рата, са посебним освртом на улогу Британки у хуманитарном раду на ратом захваћеним подручјима. Он је навео да је око шест стотина Британки боравило у Србији у хуманитарним мисијама. Растовић је истакао да је Фонд за помоћ Србији, основан у Лондону 1914, живио велику подршку истакнутих чланова британског друштва.

Алберто Бекерели (Alberto Becherelli) са Универзитета Сапиенца истраживао је наслеђе Великог рата у централној и источној Европи, фокусирајући се на национализам и политичко насиље. Бекерели је изнео тезу да су неуспешна дипломатија и серија погрешних одлука у економској и спољној политици допринеле ширењу национализма широм Европе у међуратном периоду. Немачка и Италија су неговале тзв. „културу пораза“, која је довела до јачања нацизма и фашизма. Посебну пажњу обратио је послератном масовном феномену ветерана, чији је статус покренуо бројна питања о улози бивших војника у друштву, политици и на међународној сцени.

Другу сесију, под називом „Трошкови конфликта“, отворио је Данијел Помијер (Daniel Pommier Vincelli) са Универзитета Сапиенца, радом у ком је размотрио Кавкаску кампању. Помијер је Кавкаску кампању посматрао са неколико аспеката: као конфликт империја, османске и руске, као борбу за остварење националних идеја житеља Кавказа и као геостратешки конфликт Британије и Немачке. Помијер је закључио да је ова кампања однела велики број жртава, али је заправо била рат без победника.

Планина Ловћен у ратним плановима Италије, Аустрије и Црне Горе била је тема Славка Бурзановића из Историјског института Црне Горе. Он је изложио сложене политичке и дипломатске везе три државе од објаве рата 1914. до капитулације Црне Горе. Највећу пажњу Бурзановић је посветио улози карикатуре и ликовних представа у ратној пропаганди. Рецимо, освајање Ловћена, војног и државног симбола краљевине Црне Горе, у јануару 1916. године дало је повод да се направе бројне карикатуре, које су славиле аустроугарску војску.

Фабио Граси (Fabio Grassi) са Универзитета Сапиенца, бавио се ситуацијом на Источном фронту Османског царства. За разлику од Западног фронта у Европи, рат на источним границама Турске није био рововски и цивилне жртве су биле неупоредиво веће од војних (рецимо погром Јермена). Граси се осврнуо и на спољне и унутрашње политичке чиниоце који су довели до уласка Османског царства у рат.

Балкански фронт од Валоне до Солуна био је предмет разматрања Алесандра Вањинија (Alessandro Vagnini) са Универзитета Сапиенца. Уз детаљан преглед ратних операција и војних и цивилних губитака, он је истакао чињеницу да су се на Балкану бориле војске састављене од бројних народа, и то не само европских: са једне стране су се налазиле мултинационалне армије Антанте, а са друге мултинационалне армије Централних сила.

У трећој сесији скупа насловљеном „Етничке групе и мањине” учествовала су четири излагача. Јована Шалјић из Историјског института говорила је о муслиманском становништву Србије у Првом светском рату. Она је истакла да се муслиманско становништво које је ушло у састав Србије после балканских ратова осећало турским држављанима. Стога је фатва из децембра 1914. која је позивала муслимане да се придруже „пријатељима калифата”, Немачкој и Аустрији, створила проблеме међу муслиманским становништвом Србије. Муслимански регрути су напуштали српску армију, а становништво је масовно одлазило у Бугарску и Албанију, одакле се ипак враћало у Србију.

Надан Петровић (Универзитет Сапиенца) се фокусирао на почетке стварања међународног система заштите избеглица у Првом светском рату. Није постојало генерално законодавство које би регулисало права расељеног становништва, а институција Високог комесара за избеглице формирана је тек 1921. године. У прегледу аката Лиге народа везаних за заштиту избеглица све до 1933. године, Петровић је подвукао да су се односили само на руске и јерменске избеглице.

Говорећи о хуманитарним и законским аспектима питања мањина, Ђузепе Мота (Giuseppe Motta) са Универзитета Сапиенца концентрисао се на положај Јевреја у Источној Европи. Док је руска царска влада сумњала у оданост јеврејског становништва, па их је депортивала из пограничних места (преко пола милиона Јевреја је исељено 1915. године), Централне силе су се у почетку трудиле да придобију јеврејско становништво на своју страну. Током рата ситуација се променила, бољшевици су Јеврејима гарантовали права, а Британија је у новембру 1917. позвала на стварање јеврејске државе у Палестини. Мота је скренуо пажњу на отежан положај

јеврејских трговаца и привредника после рата, јер су морали да пласирају робу на мноштво малих тржишта у новоформираним националним државама које су биле непријатељски настројене. Однос несолидарности према Јеврејима одредиће њихову судбину када Немачка буде окупирала Источну Европу у Другом светском рату.

Гјун Кут (Gün Kut) са истанбулског универзитета (Boğaziçi) разматрао је како је промена граница у Источној Европи утицала на етничке групе и размену становништва. Територијалне промене на Балкану после балканских ратова довеле су до „социјалног инжињеринга” који се манифестовао кроз размену становништва. Кут је извео закључак да се размена становништва у периоду 1922–1923. године може посматрати као селективно етничко чишћење, засновано на политичким критеријумима. Размену становништва Кут је посматрао као средство у формирању националних држава по принципу „један народ у једној држави”.

Напоследку, у заједничкој дискусији учесници су закључили да је конференција превазишла оквире дипломатске историје, јер су теме обрађивале културна, хуманитарна и верска питања, као и питања мањина.

Биљана Вучетић

SIMPOZIONUL INTERNAȚIONAL DE ARHEOLOGIE ȘI ISTORIE IN MEMORIAM CONSTANTINI DAICOVICIU CEA DE – A XLI – A EDIȚIE

(41. међународни симпозијум археологије и историје. Меморијални скуп у знак сећања на Константина Дајковићуа)

Muzeul Județean de Etnografie și al Regimentul de Graniță, Caransebeș – Romania
(Окружни музеј етнографије и Граничарске регименте, Карансебеш – Румунија)

17–20. фебруар 2015.

Међународни научни скуп посвећен сећању на познатог румунског историчара и археолога академика Константина Дајковићуа (1898–1973), организован је по четрдесетпрви пут у граду Карансебешу, у румунском округу Караш-Северин у Банату, од 17. до 20. фебруара 2015. године. Домаћин скупа, Окружни музеј етнографије и Граничарске регименте у Карансебешу, одредио је за овогодишњи сусрет тематски

оквир са насловом: *Дунав и трговина између истока и запада од праисторије до савременог доба*. На предложену тему, научни одбор скупа, састављен од 13 чланова из четири различите европске земље, прихватио је укупно 94 реферата за излагање. Од укупно 105 учесника из 8 земаља (Румунија, Србија, Италија, Аустрија, Француска, Пољска, Велика Британија и Хрватска), српску науку су представљали историчари и археолози из Историјског института, Института за савремену историју и Археолошког института у Београду, те сарадници Народног музеја у Пожаревцу.

Свечано отварање скупа обележено је концертом и пригодним говорима епископа карансебешког Лучијана Мика и председника скупштине округа Караш-Северин, др Сорина Фрунзавердеа, у својству покровитеља научне конференције. Окупљеним учесницима и публици у великој аули зграде Окружног музеја у Карансебешу, где се научни скуп одржао, обратио се и главни представник домаћина, директор музеја др Адријан Ардец. Након поздравних говора уследила су уводна предавања, тако да је о историјском значају Дунава излагао др Адријан Коројану, декан Факултета за историју Универзитета у Букурешту и бивши Министар иностраних послова Румуније, који се осврнуо на континуитет у геополитичким стратегијама великих сила према Балкану у претходних неколико векова. Предавање из области археологије одржао је др Екхард Вебер, професор емеритус Универзитета у Бечу и стручњак за старовековну епиграфику, који је говорио о специфичностима археолошких налаза из доба антике на подручју тока Дунава.

Сходно постављеном концепту скупа и великом броју учесника, реферати су били распоређени у секције према тематско-хронолошком принципу: класичне студије, археологија и историја средњег века, историја новог века и савременог доба. Одржано је укупно 12 сесија на којима су прочитани реферати из историје човековог присуства у области дунавског басена са различитих аспеката људског деловања. Археолошки, и прилози класичних студија, били су усредсређени на нова сазнања о насељености тока Дунава и на дефинисање улоге поменуте реке у античкој и средњовековној комуникационој и трговачкој инфраструктури Европе. Историјске теме су биле превасходно посвећене међудржавним односима, трговачким везама и руралном развоју у подручју средњег тока Дунава, са фокусом на област историјског Баната. Узимајући у обзир велики број реферата, у овом извештају ћемо споменути оне који нам се чине релевантнијим за српску историју и историографију. У првом реду је неопходно осврнути се на допринос колега из Србије који су своја саопштења представили на енглеском језику. Сарадници Историјског

института у Београду одржали су укупно четири излагања: Невен Исаиловић и Милош Ивановић – *Дунав у српско-угарским односима у 14. и 15. веку*; Александар Крстић – *Промена епоха на турбулентној граници: Српски градови на Дунаву у 15. веку*; Милан Кутлешкић – *Дунав као трговачка и саобраћајна веза Србије са Европом у ново доба*; Нино Делић – *Статистика саобраћаја Аустријске прве дунавске паробродарске компаније (ДДСГ) 1829–1848*. Милан Гулић, сарадник Института за савремену историју у Београду, говорио је на тему *Југословенске власти и изградња Бердапске хидроцентрале*. Колеге из Археолошког института у Београду одржали су два излагања: Јелена Анђелковић Грашар и Милица Тапавички-Илић – *Неколико прилога о оријенталним женским култовима у римској Горњој мезији*; Драгана Родић и Јелена Анђелковић Грашар – *Путујући мотиви: Уметничка радионица Виминацијума као парадигма касноантичке сликарске моде*. Теодора Бранковић и Драган Јацановић, сарадници Народног музеја у Пожаревцу, представили су саопштење *Инструменти за мерење тежине из Виминацијума*. Упркос чињеници да је тешко и незахвално вршити селекцију међу великим бројем изузетно квалитетних и занимљивих реферата колега из иностранства, сматрамо да би требало издвојити заједничко излагање универзитетског професора Миодрага Милина, и кустоса Музеја у Темишвару Андреја Милина, насловљено *Румунска и српска мањина у историјском Банату – Документа из тајних архива* (односи се на 19. и 20. век), саопштење сарадника Румунске академије наука Александру Симона *Трговина и бракови у Северин–Видин–Београд триконфинијуму* (са фокусом на половину 14. века), те излагање сарадника Музеја Баната у Решици (Румунија) Адријана Мађине *Путеви, тргови и роба. „Ситна трговина“ у средњовековном Банату*. Са гледишта медијевистике, битно је споменути и присуство Мартина Рејдија, професора на Универзитетском колеџу у Лондону, и истакнутог стручњака за средњовековну историју централне Европе, који је на скупу поднео занимљиво саопштење насловљено *Водени млинови и обичајно право у области Дунава у средњем веку*.

Осим могућности да учесници присуствују представљању појединих саопштења и упознају се са научним достигнућима у иностранству, искоришћена је и прилика за размену мишљења и успостављање нових контаката као предуслова за развој научне сарадње међу колегама из различитих земаља. Организатори су се потрудили да скуп протекне у пријатној и позитивној атмосфери, погодној за дебате и дискусије везане за стручне теме, али и међусобно упознавање научника

различитог профила током добро припремљених пратећих садржаја, попут посета музејима, археолошким налазиштима (Сермизегетуза), као и на вечерњим окупљањима. Преостаје нам да се овим путем захвалимо домаћинима на указаном гостопримству и пожелимо много успеха у организацији скупа у предстојећим годинама.

Нино Делић

**МЕЂУНАРОДНИ НАУЧНИ СКУП
СРПСКА РЕВОЛУЦИЈА И ОБНОВА ДРЖАВНОСТИ СРБИЈЕ
ДВЕСТА ГОДИНА ОД II СРПСКОГ УСТАНКА**

**Међуопштински историјски архив Чачак
Историјски институт Београд
Чачак, 7. јун 2015.**

Међуопштински историјски архив Чачак и Историјски институт Београд организовали су у Чачку 7. јуна 2015. године међународни научни скуп посвећен обележавању две стотине година од Другог српског устанка. Конференција је одржана у згради Међуопштинског историјског архива Чачак и свечано су је отворили, поздравном речју, градоначелник Чачка господин Војислав Илић, директор Историјског института Београд др Срђан Рудић и госпођа Лела Павловић, директорка Међуопштинског историјског архива Чачак.

На скупу је представљено и прочитано 16 радова, а учешће су узеле колеге из Србије, Црне Горе и Русије. Из Србије су присуствовали са својим темама: др Радомир Ј. Поповић из Историјског института у Београду са темом *Кнез Милош, Букурешки мир и питање аутономије Србије 1815–1833. године*; др Недељко Радосављевић из Историјског института у Београду са темом *Православна црква у београдском пашалуку у време и непосредно по Другом српском устанку*; др Љубодраг П. Ристић из Балканолошког института САНУ са темом *Странци-савременици о кнез-Милошу Обреновићу*; др Александра Вулетић из Историјског института у Београду са темом *Од пореских спискова до првог*

пописа становништва и имовине. Овладавање људским и материјалним ресурсима у ослобођеној Србији (1815–1834); др Бојана Миљковић Катић из Историјског института у Београду и др Љубинка Катић са Факултета безбедности у Београду са темом *Однос према пораженем у биткама Другог српског устанка*; Мирослав Павловић са Филозофског факултета у Новом Саду са темом *Фактичко-правни положај смедеревског санџака у Османском царству после 1739. године*; Урош Шешум, докторант на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду, са темом *Употреба антропогеографских студија као историсјки извор за миграције становништва у време Првог српског устанка (са посебним освртом на Горње и Доње Драгачево)*; Нино Делић из Историјског института у Београду са темом *Аустријска штампа о Србији у периоду од Другог српског устанка до Трећег Хатишерифа (1815–1833)*; Милан Кутлешић из Историјског института у Београду са темом *Британски дипломатски извештаји о Србији од Акерманске конвенције 1826. године до Трећег хатишерифа 1833. године*; Ана Боловић из Музеја Рудничко-таковског краја у Горњем Милановцу и Борисав Челиковић из Службеног гласника у Београду са темом *Таковски устанак у ликовној уметности*; Радивоје Бојовића из Народног музеја у Чачку са темом *Руска мисија Розелион-Сашаљског и Коцебуа у Србији 1830/31. године*; Милош Тимотијевић из Народног музеја у Чачку са темом *Бој на Љубићу у званичној репрезентативној култури сећања током епохе социјализма у Чачку (1944–1990)*. Из Црне Горе је учествовао др Жарко Лековић из Историјског института Црне Горе у Подгорици са темом *Црна Гора, Брда и Стара Херцеговина у Српској револуцији 1804–1833*. Из Русије су учествовали: др Елена Кудрјавцева из Института за руску историју Руске академије наука у Москви са темом *Европски односи за време Другог српског устанка* и Михаил Белов са Нижегородског државног универзитета „Н. М. Лобачевски“ у Нижњем Новгороду са темом *Српска емиграција, Милош и Русија*.

Значај овог научног скупа је у томе што је препознат тренутак обележавања једног изузетно значајног догађаја из српске историје на начин који је достојан струке. Као резултат конференције у припреми је издавање зборника помоћу кога ће се шири читалачка и научна јавност упознати са резултатима истраживања аутора радова.

Милан Кутлешић

НАУЧНИ СКУП *ШЕСТА НАЦИОНАЛНА КОНФЕРЕНЦИЈА ВИЗАНТОЛОГА*

**Српски комитет за византологију, Византолошки институт САНУ
Београд, 18–20. јун 2015.**

У организацији Српског комитета за византологију и Византолошког института САНУ у Београду је од 18. до 20. јуна 2015. године одржана Шеста национална конференција византолога. Реч је о традиционалном окупљању домаћих византолога и медиевиста, које се организује сваке пете године већ четврт столећа.

На овогодишњој конференцији, која је по броју учесника превазишла све претходне, изложено је укупно 66 саопштења, афирмисаних стручњака и младих истраживача, из различитих научних дисциплина византологије и медиевистике: историје, историје уметности, археологије, филологије, историје права и теологије. По обичају који је установљен на првој, тада југословенској конференцији, саопштења су била подељена у два дела: тематски и општи. Тематски део је по устаљеној пракси био посвећен проблематици која се налазила у жижи научног интересовања у тренутку одржавања скупа. Овога пута наслов тематског дела гласио је: *Краљевство и архиепископија у српским и поморским земљама Немањинића. У сусрет осамстогодишњици постанка краљевства и самосталне помесне цркве*. Други, општи део конференције, садржао је саопштења која су дефинисана као *Византолошке теме*. Поред тога, по други пут заредом организован је и дискусионни форум, са темом *Изазови савремене византологије*, на коме су учесници расправљали о текућим методолошким питањима у науци.

Свечано отварање Шесте националне конференције византолога уприличено је 18. јуна у згради Српске академије наука и уметности, у којој су се одвијале радне сесије и током наредног дана. Скуп је почео обраћањем Срђана Пириватрића који је у име Организационог одбора учесницима пожелео добродошлицу, након чега је уследила уводна реч академика Љубомира Максимовића, председника Српског комитета за византологију и директора Византолошког института САНУ. Академик Максимовић се у уводном обраћању укратко осврнуо на историјат византолошких конференција, као и на више од једног столећа дугу

повест византологије у нашој земљи. Поред тога, посебно је нагласио чињеницу што се овогодишња конференција организује годину дана пре 23. међународног конгреса византолога који би, под покровитељством Српског комитета за византологију, требало да буде одржан у Београду, августа 2016. године. Из тог разлога, како је истакао Максимовић, конференцију треба посматрати и као вид генералне пробе организатора за један такав велики научни догађај.

Након свечаног отварања, отпочео је радни део конференције. Први дан је био посвећен основној теми скупа – проглашењу краљевства и архиепископије у српским и поморским земљама Немањића. Присутни су на почетку могли чути излагање Срђана Пириватрића, који је анализирао поједина места у историографским изворима, с циљем свеобухватнијег разумевања историјских околности и прилика у византијској и српској средини у време постанка српског краљевства и аутокефалне цркве. Уследило је саопштење Иване Коматине, која се на почетку осврнула на еволуцију значења и употребе титуле *rex* у Западној Европи, а затим је слушаоце упознала са појединим сегментима папске политичке теорије и праксе у вези са додељивањем краљевске титуле различитим носиоцима власти у Европи, са посебним нагласком на питање крунисања јужнословенских владара. У низу јужнословенских краљева који су били овенчани круном из Рима, 1217. године нашао се и Стефан Немањић. Особености краљевске титуле Немањиног сина и његових наследника, посебно њена територијална компонента биле су предмет саопштења које је за ову прилику припремио Ђорђе Бубало. Рефератом Небојше Порчића, који се тицао новина у дипломатичкој продукцији српских владара после стицања краљевског ранга, окончан је први блок саопштења.

Институционално уздизање државе и цркве нашли су свој одраз у различитим сферама живота средњовековне Србије. Питања која из тога произилазе анализирали су Милан Радујко који је истражио представе српских краљева и архиепископа, и Драган Војводић који је говорио о инсигниској традицији немањићке државе и њених владара. Смиља Марјановић-Душанић је на основу анализе српских хагиографских текстова из XIII столећа, изнела тумачење симболике и значаја додира «реликвија краљевства». Даница Поповић је, пак, изнова претресла феномен владарског и архиепископског гроба, посебно у доба уздизања независне српске државе и цркве. Резултате анализе развоја новчарства у немањићкој држави, које је, као последица убрзаног политичког и привредног успона земље, заживело након стицања краљевског ранга, предочио је Вујадин Иванишевић.

Следећи, трећи по реду, блок отпочео је излагањем Бориса Стојковског који је обрадио једну епизоду из српско-угарских односа, повезану са уздизањем српског краљевства. Реч је о угарском војном нападу на Србију. Намера Стојковског била је да расветљавањем итинерара угарског краља Андрије II, у мери у којој то извори допуштају, ближе одреди хронолошки оквир напада, при чему је као могући повод рата истакао одржавање сабора у Жичи. Односом Угарске према Србији, из нешто другачије перспективе, бавио се Ђура Харди. Тема његовог саопштења био је формално-правни однос угарског двора према краљевској круни српских владара. Харди је своју анализу базирао на поређењу поменутог државно-правног односа са оним који је Угарска имала са руском Галичко-Волинском кнежевином, која је, попут Србије, приближно у исто време, почетком XIII века, унета у угарску круну. Тема Марка Шуице, који је следећи излагао, тицала се преузимања немањихких краљевских традиција од стране два рода – Мрњавчевића и Котроманића – који су владали деловима Србије и Босном у време гашења немањихке лозе. Конференција је настављена излагањем Бориса Милосављевића, који је говорио о питању владарског положаја у Србији, подложног утицајима са истока или запада, при чему су у немањихкој епохи утицаји из Византије били пресудни, закључак је аутора.

Поподневна сесија првог радног дана скупа била је посвећена питањима у вези са изградњом српске аутокефалије. Први међу излагачима, Иван Стевовић, говорио је о установљењу првих српских епископских катедри и симболици која произилази из архитектонских обележја храмова у које су поменуте катедре смештене. У наслову саопштења наредног референта, Владимира Џамића, било је питање када је Свети Сава постао архијереј. Џамић је изнео аргументе који сведоче да чин Савине архијерејске хиротоније треба тражити у дану празника црквене посвете храма у коме је тај чин обављен, односно у дану Уздизања Часног крста 1219. године. Радомир Поповић је, пак, још једном претресао околности у вези са одржавањем црквеног сабора у Жичи.

Завршни део првог радног дана скупа обележила су саопштења чији су се аутори бавили последицама и временом након установљења српске аутокефалије. Тако је реакција у византијској средини на чин формирања самосталне српске цркве била предмет саопштења Дејана Целебџића. Бојан Миљковић је своје саопштење посветио односу Саве и Радослава, стрица и синовца, у светлу њихових веза са охридским архиепископом Хоматином. Први радни дан заокружен је излагњем Бранислава Тодића чија је намера била да пружи одговор на питање зашто

је у изворима име патријарха Манојла I, који је дао аутокефалију српској цркви, замењено именом цариградског патријарха Германа II. Тодић је појаснио да су писци који су писали о установљењу српске аутокефалије заслуге за тај чин приписивали Герману првенствено због великог угледа који је он, као цариградски првосвештеник, уживао међу присталицама православне вере у време Лионске уније, када су темељи источног хришћанства били озбиљно уздрмани.

Други – општи – део конференције, са насловом *Византолошке теме*, започео је следећег дана предавањем Предрага Коматине, који се бавио употребом и значењем термина Ромеј, ромејски – Грк, грчки у списима Константина VII Порфирогенита, с циљем разумевања природе ромејског идентитета. Милош Цветковић пажњу је посветио улози и недовољно запаженом значају цара Јустинијана II у изградњи ромејског тематског система, док је Драгољуб Марјановић анализирао поједина места у *Краткој историји* патријарха Нићифора Цариградског, расветљавајући природу литерарних образаца које је поменути ромејски првосвештеник користио у свом спису. Први блок је завршен излагањем Ивице Чаировића који је говорио о становишту према коме је Ахен у време владавине Карла Великог, чија је престоница био, постао ново политичко, културно и теолошко средиште Европе, као *Нови Рим* и *Нови Константинопољ*.

Анализа појединих сегмената великих нарација XI и XII столећа, Пселове *Хронографије* и *Алексијаде* Ане Комнин, била је предмет саопштења којима је отпочео наредни блок. Прво у низу саопштења представила је Милена Репajiћ, која је, истакавши неколико примера из *Хронографије* и Пселових беседа, настојала да покаже на који начин су различити жанрови коришћени у функцији ироније онда када аутор није желео или није могао да свој став јасно изнесе. Лариса Вилимоновић је, пак, у циљу утврђивања места, значаја и улоге *Алексијаде* у књижевности комнинске епохе, приступила детаљној анализи ауторкине вештине приповедања. Блок саопштења у којима је у први план стављена нарација знаменитих византијских писаца почев од Псела, све до књижевника из времена ренесансе Палеолога, настављен је читањем текста који су заједнички припремиле Бојана Павловић и Маја Николић. У средишту њихове теме нашла се представа о утемељивачу последње ромејске династије, Михаилу VIII, коју су формирали писци из последњих столећа византијске књижевности и историографије. Завршно саопштење у тој сесији представљао је рад Александра Савића који је анализирао итинерар Светог Саве приликом његовог путовања на истоку, посебно онај део у коме се помињу Велики Вавилон и Велики Египат, као места

које је српски архиепископ обишао. Недоумицу у вези са питањем да ли је реч о два различита града или се ти описи односе на један исти догађај, Савић је настојао да разреши полазећи од тога на који начин су знања о муслиманском свету уношена у списе светогорских писаца. Његов закључак је да је реч о опису једне исте сцене.

Након тема из политичке и црквене историје, као и саопштења којима су аутори зашли у сферу теорије византијске књижевности, на ред је дошао блок радова у чијем су средишту били дипломатика и историја права. Драгић Живојиновић је анализом изворне, првенствено дипломатичке грађе, пружио потпунију слику о односу цара Стефана Душана према једном од значајних духовних центара у Серској области – манастиру Светог Јована Претече на Меникејској гори. Милош Ивановић истраживао је институцију проније у Србији у доба владавине деспота, поредивши је са установом проније у Византији тога доба, анализирајући притом и одлике проније у српској држави током претходне епохе. Срђан Шаркић је затим приказао детаље у вези са уговором о размени, утемељеном у римском праву. Он је првенствено говорио о еволуцији те установе у византијској и српској средини, напомињући да се право размене редовно среће у византијским и српским средњовековним актима и то у различитим видовима. Један сегмент из историје права обрадила је и Тамара Матовић, која је на основу анализе тестамената из позновизантијског периода изнела своја запажања у вези са установом ослобађања зависних лица.

Поподневну сесију обележила су излагања филолога и лингвиста. Академик Јасмина Грковић Мејдор је анализирао старословенске еквиваленте грчке речи *повѣрѣ*, које су солунска браћа Константин и Методије конструисали приликом превођења богослужбених списа на словенски језик. Татјана Суботин-Голубовић је свој рад посветила истраживању порекла *Амфилохијевих фрагмената* а Ирена Шпадијер је презентовала резултате истраживања до сада непознатог раног атонског преписа Савине *Службе светом Симеону*, при чему је нагласак ставила на анализу структуре *Службе*, и утврђивање њеног места у рукописној традицији дела. Виктор Савић је анализирао предлогак јединог српскословенског преписа *Студеничког типика*, изневши тезу да се његова коначна редакција мора сместити у време крунисања Стефана Немањића и Савине хиротоније.

Наредни блок, предвиђен за излагање класичних филолога, отворио је Ранко Козић, чије се саопштење могло наћи и у дискусионом форуму о изазовима савремене византологије, имајући у виду да је намера

аутора била да укаже на узроке кризе која потреса класичну филологију и византологију у данашњици. Козић је као основни извор кризе навео метод истраживања који се углавном заснива на секундарној литератури, што умањује значај основних филолошких истраживања као главне споне којом се остварује додир са изворним текстом, његовим аутором и књижевношћу којој то дело припада. Ил Акад је потом анализирао употребу придева *πῖθανός* у грчком језику од хеленистичких времена, посебно у рановизантијско доба, у списима монашке књижевности, док је Дарко Тодоровић представио саопштење о елементима дуалистичког богумилског учења који се срећу у делима домаћег књижевног фолклора, попут предања о цару Дукљану.

Уследио је затим и последњи блок саопштења другог дана конференције, на чијем је почетку Јована Павловић анализирао грчки текст и старословенски превод *Похвалног слова Теодора Студите О светом и животворном крсту*. Мотив Александрове посете Јерусалиму у *Српској Александриди* у контексту античке, средњовизантијске и хебрејске књижевности био је предмет саопштења Милоша П. Живковића. Милка Радуловић је затим на основу најстаријих српских преписа *Пролошког житија Марије Египћанке* приступила анализи тог текста. На самом крају другог дана представљен је коауторски рад Гордане Јовановић и Мирослава Вукелића у вези са граматичким списом *О осам врста речи*, који су аутори анализирали са становишта старословенске и савремене српске граматике и граматичке терминологије.

Последњи дан конференције био је предвиђен за излагања археолога, историчара уметности и богослова, након чега је уследио дискусионни форум. Иначе, трећег дана скупа рад је настављен у просторијама Филозофског факултета у Београду. На самом почетку говорила је Гордана Милошевић која је презентовала резултате археолошких проучавања на комплексу „Латинска црква“ у Прокупљу. Дејан Радичевић је, на основу истраживања које је обавио заједно са Перицом Шпехаром, са археолошког аспекта говорио о најранијем присуству Мађара на тлу данашње Војводине. Весна Бикић је, анализирајући налазе са различитих локалитета на Балкану и Средоземљу, говорила о обиму и динамици промена у привредном развоју и трговинском промету на византијском и српском простору током XIII века, док је Перица Шпехар кроз истраживање средњовековних богослужбених предмета на територији Србије покушао да употпуни сазнања о хришћанским обредима, али и о успостављању црквене организације на том подручју. Јанко Магловски је у свом саопштењу изнео тезу о Фундусу – Периволији – Фенеку, као древном поседу Београдске митрополије.

Саопштења приказана у наредном блоку повезује то што се њихове теме у хронолошком смислу могу довести у везу са епохом Симеона Немање. Прво у низу прочитала је Марина Михаљевић која је говорила о архитектонским изворима Немањине задужбине цркве Светог Николе код Куршумлије. Миодраг Марковић је изнео ново тумачење једног иницијала у Мирослављевом јеванђељу, показавши да је реч о представи Христове параболе о сејачу. У наредна два саопштења – Марка и Данице Поповић – пажња је била усмерена на археолошки и култни аспект мироточења Светог Симеона Немање. Аутори су посебан нагласак ставили на функцију ктиторског гроба и начин мироточења Симеонових моштију, односно на материјални аспект тог култа. Милош Живковић бавио се идентификацијом монашких фигура насликаних у западном травеју католикона манастира Студенице – у простору у коме су смештени гроб Симеона Немање и његова ктиторска слика.

У основи истраживања Драгане Павловић, која је отворила следећи блок, налазило се питање ктиторства цркве Светог Ђорђа у Полошком. Анализом писаних и ликовних извора ауторка је дошла до закључка да је за подизање и за осликавање цркве у Полошком, била заслужна деспотица Марина, мајка Јована Драгутина. О архитектонским одликама цркве Светог Ђорђа у Речанима из XIV века, која је минирана у лето 1999. године, говорила је Бојана Стевановић. Након њеног, учесници су се упознали са саопштењем Марке Томић-Ђурић, која се бавила питањем симболичког значења једног необичног детаља на представи Богородице у сцени Благовести из Марковог манастира. Мирјана Глигоријевић-Максимовић представила је рад о сценама посвећеним јеванђелистима у српском и византијском сликарству.

Теме из историје уметности обележиле су и наредни блок. Тако су идентификација појединих личности и утврђивање писаних извора на основу којих је уобличена сцена на византијској икони Недеље православља, која се налази у Британском музеју у Лондону, били предмет текста који је спремила Татјана Стародубцев. Смиљка Габелић је, пак, пратила иконографски развој приказа и појаву композитног двоструког портрета Св. Петке–Параскеве. Архитектонске изворе цркве манастира Ново Хопово проучила је Бранка Гугољ. Следеће и последње у низу саопштења из сфере историје уметности био је рад Милице Поповић која је разматрала иконографију илустрације страдања Игњатија Антиохијског у проскомидији Новог Хопова и питање њеног живописања.

Поподневни део заседања отпочео је излагањима тројице богослова. Владимир Вукашиновић је кроз анализу од раније познатих

српских рукописних служабника за архијерејску употребу, као и оних који су у његовом раду по први пут ту идентификовани као такви, приступио истраживању развоја српског богослужења. Затим је Србољуб Убипариповић говорио о различитим аспектима места и улоге светлости у литургијском животу хришћана. Зоран Ранковић је анализирао „одломак“ *Исповедања вере* Григорија Паламе у Врхобрезничком летопису, при чему је нагласак ставио на питање извора, затим на богословски садржај, као и на историјске околности у којима је текст састављен. Ранковићевим излагањем завршен је други, општи део конференције са византолошким темама у фокусу.

Завршни део скупа организован је у виду дискусионог форума са темом *Изазови савремене византологије*. Форум су својим саопштењем отворили Вујадин Иванишевић и Иван Бугарски, говорећи о предностима употребе дигиталне археологије у истраживањима археолошких локалитета. Публика је затим чула излагање Јоване Павловић која је говорила о значају српских средњовековних споменика као другостепених носилаца византијске културе, имајући у виду да се њиховим детаљним тумачењем омогућава реконструкција несачуваних византијских источника. Последње од три саопштења која су презентована у дискусионом форуму био је рад Невене Дебљовић-Ристић, чија се тема тичала средњовековних манастирских целина као извора за реконструкцију живота у прошлости. Ауторка је то питање посебно илустровала на примеру манастирског комплекса Сопоћани, кроз три вида његовог наслеђа: културно-историјско, природно и духовно. Живу дискусију која је након тога уследила закључио је академик Љубомир Максимовић који је, поред осталог, изнео и своје виђење пута којим би српска византологија у будућности требало да се креће.

На самом крају, Срђан Пириватрић је у име организатора захвалио учесницима на раду, осврнувши се том приликом на целокупни ток конференције. Он је учеснике, такође, обавестио о плану Српског комитета за византологију да проширене верзије саопштења из тематског дела Шесте националне конференције буду штампане у оквиру посебне публикације чије је објављивање најављено за 2017. као годину јубилеја осамостогодишњице проглашења краљевства. С друге стране, ауторима радова из општег дела и дискусионог форума препоручено је да текстове објаве у Зборнику радова Византолошког института или у сродним научним часописима. По окончању Пириватрићевог обраћања скуп је и званично затворен.

*

Једна од основних одлика одржане конференције била је мултидисциплинарност. Поред тога, као посебну вредност овогодишњег скупа треба истаћи и учешће већег броја младих истраживача – студената мастер и докторских студија – који су презентовали резултате својих текућих истраживања, представљајући се на тај начин научној јавности. Сусрет са старијим генерацијама афирмисаних научника, уз размену идеја и мишљења, свакако је важна карика у процесу сазревања млађих истраживача. На скупу су се такође могла чути и саопштења чији су аутори имали особен методолошки прилаз научним питањима, што је у појединим случајевима водило живљој дискусији и критици.

Имајући притом у виду да су учињени напори да се поједина научна питања разреше, уз истовремено отварање нових проблемских тема у византологији и медиевистици, чини се да је оправдано овогодишњи скуп окарактерисати као успешан. Шеста национална конференција византолога је уједно пружила и увид у тренутно стање у српској византологији и медиевистици. Оцена која би се на основу тога могла изрећи јесте да је домаћа научна средина, која се и даље чврсто придржава и брани основне вредности традиционалне научне методологије, истовремено у потпуности отворена за најновија достигнућа науке.

Милош Цветковић

**МЕЂУНАРОДНА КОНФЕРЕНЦИЈА
BEYOND EUROCENTRICISM:
RETHINKING SPATIAL REPRESENTATION**

**University of London, School of Oriental and African Studies (SOAS),
Centre for Cultural, Literary and Postcolonial Studies (CCLPS)
19. јун 2015.**

У организацији Школе за оријенталне и афричке студије (*The School of Oriental and African Studies (SOAS)*), Центра за културне, књижевне и постколонијалне студије (*Centre for Cultural, Literary and Postcolonial*

Studies (CCLPS)) при Лондонском универзитету, дана 19.6.2015, по трећи пут је одржана једнодневна научна конференција под називом „*Изван евроцентризма: преиспитивање представа простора (Beyond Eurocentricism: Rethinking Spatial Representation)*“.

Конференцију је поздравним говором отворила директорка Центра за културне, књижевне и постколонијалне студије др Карима Лахир, предавач на департману за језике и културу Блиског и Средњег истока. Након њеног обраћања, учесницима и гостима скупа обратила се и проф. др Франческа Орсини са департмана за језике и културу јужне Азије.

Конференција је имала за циљ да представи и истражи мултидимензионалност простора, која превазилази евроцентризам и подређеност источног „Другог“ у географском дискурсу. Стога су алтернативни репрезентативни простори сагледани на основу азијских, афричких и блискоисточних текстова и дискурса а из угла историјског и савременог, локалног и глобалног, националног и међународног контекста. На тај начин, ова конференција је, с једне стране, пробала да оспори европске теорије и праксу представљања простора и да испита и истражи теорије, праксе и дискурсе простора из неевропске перспективе.

На скупу је учествовало осам излагача, и то по двоје из Велике Британије, САД и Србије, и по један из Холандије и Индије. Конференција је имала три тематска панела: *Нарација и дијалог простора (Narrating and Negotiating Space)*, *Алтернативне просторне историје (Alternative Spatial Histories)* и *Други простори и међупростори (Other Spaces and In - Between Spaces)*.

Конференција је започела пројекцијом филма *Беле заставе (White Flags)* проф. др Каролине Руни са Универзитета у Кенту. У филму су представљени различити простори и проблеми послератног Бејрута из перспективе појединих његових становника, различите националне и верске припадности. У фокусу су се нашли послератно сећање, идеолошке и партијске поделе, друштвено-економски проблеми и напори појединаца и група да поново изграде поверење у друштву изложеном кризама и изазовима.

Након пројекције и дискусије започето је саопштавање радова.

Први панел је био насловљен *Нарација и дијалог простора (Narrating and Negotiating Space)*.

У оквиру овог панела, који разматра простор и његово представљање у контексту политичких дешавања, прво предавање одржала је Адити Мукерже из Института за обласне студије при Универзитету у Лајдену. Предавање је било насловљено „*Модалитети просторне*

трансформације и конструкције места на урбаној периферији: Избегличко окружење у јужној Калкути (Modalities of Spatial Transformation and Place Construction at the Urban Periphery: A Refugee Neighborhood in South Calcutta)“. Ауторка је скренула пажњу на просторну дислокацију која је пратила процес деколонизације у јужној Азији обликујући у значајној мери градске просторе у том региону. Она се фокусира на индијско-бенгалско избегличко окружење формирано педесетих година 20. века у јужним предграђима Калкуте и покушала да утврди како се ова група избеглица борила да развије осећај дома у свом новом месту живљења. Она је посебну пажњу посветила политикама простора које су формирале те колоније и читаво окружење. Настојала је да објасни параметре у складу са којима је организован животни простор различитих група избеглица, као и улогу постколонијалне државе и тржишних сила у том процесу. Ауторка такође разматра како је социјални идентитет бенгалских избеглица преформулисан како би омогућио лакши живот у граду и приступ урбаним садржајима и јавним службама. Она на крају закључује да дијалог простора и идентитета избеглица представљају део једне опште приче у оквиру које се непознати и понекад непријатељски простори претварају у позната и интимна места.

Публици се следећа обратила Кавери Беди из Центра за међународну политику, организацију и разоружање при Универзитету Џавахарлал Нехру у Њу Делхију, са излагањем *„Раскрића филмских простора и приповедања статиста (Intersections of cinematic spaces and statist narratives)*“. Ауторка се позабавила темом просторног представљања из угла кинематографије. У оквиру свог истраживања, она се бавила анализом представа простора Кашмира у оквиру индијске мејнстрим филмске индустрије као дела званичне државне приче о њему. Посебну пажњу је посветила промени у филмској наративи простора са представе идеалног пејзажа хетеросексуалних романи присутној у периоду 1960–1970. године, на представу изгубљеног раја у рукама милитантних исламиста, у филмовима снимљеним од 1990. до 2000.

У оквиру другог тематског панела који је носио назив *Алтернативне просторне историје (Alternative Spatial Histories)* представљање простора је разматрано у светлу конкретних историјских догађаја.

Панел су својим саопштењем отвориле сараднице Историјског института у Београду, Драгана Амедоски и Гордана Гарић Петровић. Тема њиховог предавања била је *„Трансформисање средњовековног града у османски административни центар: случај Крушевца (Transformation of a Medieval Town into an Ottoman Administrative Center: The Case Study of*

Kruševac (Alaca Hisâr))“ . У раду су приказане дубоке социјалне и културне промене које су наступиле у 15. и 16. веку услед османског освајања средњовековних балканских држава. Главни циљ рада је био да укаже на модел трансформације српских средњовековних градова у османске административне и привредне центре. Као пример је послужио Крушевац, који је током друге половине 14. и прве половине 15. века био једно од најважнијих урбаних насеља средњовековне Србије. Ауторке су поделиле своје излагање у више целина у оквиру којих су говориле о настанку најзначајнијих градских објеката и трансформацији њихове намене сагласно одређеним историјским догађајима. Такође, оне су указале и на промене у урбаној структури, структури становништва и привреди, које су оставиле и данас препознатљив отисак у простору. Ове промене оне су пратиле, у складу са доступном грађом, почев од пада Крушевца под османску власт па све до 19. века и формирања аутономне Кнежевине Србије. Приликом писања рада, ауторке су користиле средњовековне српске повеље, биографске и литерарне текстове. Реконструкција слике Крушевца као оријенталног насеља заснована је на неколико османских пописа сачињених током 16. века, пописима вакуфа и делима западних путописаца. Ауторке су користиле и резултате археолошких истраживања који у великој мери допуњују горе наведене писане изворе.

Адеמיד Аделуси-Аделуји са Њујоршког универзитета одржала је предавање на тему „*Ризици у представљању: Градски простори домородаца у Лагосу током педесетих година 19. века (Risks in Representation: Indigenous City-Scapes in 1850s Lagos)*“ . Приликом реконструисања начина на које су Западноафриканци с приобаља замишљали и представљали своје градове у 19. веку, ауторка је користила алате дигиталне хуманистике који омогућавају знатно напреднију анализу и интерпретацију визуелних и текстуалних извора. Овај рад заправо представља, на примеру ефеката британског бомбардовања Лагоса 1851, како *ArcGIS* и *Google Earth Pro* могу бити коришћени за истраживање. Ауторка посебно скреће пажњу на то како ове алатке могу, коришћене заједно са историјским изворима, бацити нову светлост на конкретан историјски догађај. Догађај који је она овом приликом узела за пример је британско бомбардовање Лагоса, најчешће интерпретирано као акт директне империјалистичке агресије. Током предавања Аделуси-Аделуји је објаснила начин на који мапе, путописи и пописи бацају ново светло на разумевање морфологије афричког града. Њена анализа домородачке просторне праксе открива историјско деловање на локалном и регионалном нивоу. Прикупљањем, анализом и просторном

локализацијом података које пружају колонијалне мапе Лагоса и зоне лагуна, ауторка је поставила оквир за представљање историјских догађаја на основу локалних митова, мисионарских часописа, владине кореспонденције и сведочења суда. Коришћењем програма *Illustrator* и *ArcGIS*, ауторка је правила нове мапе како би илустровала и анализирала резултате својих истраживања. Она закључује да Лагос ни у једном тренутку није видљивији него када је маркиран за уништење, дељење или „цивилизовање“.

Мухамед Џемаледин са Института за технологију у Њу Џерзију, при Ротгерс универзитету, аутор је једног од најинтересантнијих предавања ове конференције чија је тема „*Градови од песка: корак ка историји животне средине градова у Суецком каналу у 19. веку (Cities of Sand: Towards an Enviromental History of Nineteenth Suez Canal Cities)*“. Изградња Суецког канала од 1858. до 1869. захтевала је преобликовање суве и неплодне пустињске земље. Песак је уклоњен како би био отворен међународни пловни пут, а онда је тај исти песак рециклиран као темељ за нове урбане просторе изграђене дуж канала. Поред тога, добијена је свежа вода која је дистрибуирана у градове. У овом новом сложенем простору људских и технолошких промена, направљен је превид у односу на животну средину. Џемаледин истиче значај америчких и европских путописа, дневника фирми које су радиле на Суецком каналу, туристичких водича, медицинских часописа и раних фотографија за писање историје животне средине египатских градова на каналу у 19. веку. У раду је разматрано како се вода користила за “побољшање” пустиње и како је она постала нови моћни симбол на урбаним трговима и у баштама растућих градова Порт Саида и Исмаилија. Вода није била једини фактор животне средине о коме су расправљале власти Суецког канала или путници. Аутор уочава да се нашироко дискутовало и о песку, вегетацији, створењима (море и копно), клими, хигијени, као и околини и просторима ових нових градова. Он је мишљења да историја животне средине неће само помоћи у детаљном осликавању тога како је изгледало градити канал и градове, већ и како су их њихови градитељи замислили и како су их путници доживели.

Трећи панел био је насловљен „Други простори и међупростори (*Other Spaces and In - Between Spaces*)“. Радови окупљени унутар овог панела бавили су се појмом простора у књижевном и драмском смислу.

„*Постколонијални простор у женском позоришту француских Кариба (Postcolonial space in French Caribbean women's theatre)*“ била је тема Ванесе Ли са Универзитета у Оксфорду. У овом врло занимљивом

предавању указано је на употребу и представљање простора у женском позоришту француских Кариба. Ли се фокусира на радове женских позоришних писаца. У оквиру њихових радова, она је обрадила узајамно дејство позоришног простора и географског места, истраживање карипског идентитета у оквиру позоришта и његов однос са (пост)колонијалним простором. Вишеслојност позоришне реалности и простора омогућила је ауторки да еволуцију ликова испита кроз однос појединца према простору. Она закључује да је карипски идентитет обликован симбиозом између географије и историје, што је имало одјека и у позоришту створеном у том контексту. Истовремено, позориште доводи у питање традиционално претварање јавних и приватних простора у родне појмове – унутрашњи простор који се сматра женским и спољни мушки. Границе између ових простора, према ауторкином схватању, разбија позоришна илузија, конструисана одједном у унутрашњем и спољашњем простору.

Летиција Фусини из СОАС-а представила је рад *„Теоријско разматрање трагедије трећег простора: стварање простора женске субјективности у представи „Украдени живот“ Гао Сингђена (Theorizing a thirdspace tragedy: The spatialization of female subjectivity in Gao Xingjian's play Shengsijie)“*. Тема излагања је луминални простор у комаду „Украдени живот“ кинеског нобеловца Гао Сингђена. Идеја драмског простора као психолошког поља, сублимисана је у појму хипотетичности, који је Гао извео из принципа класичног кинеског позоришта. Такав простор је углавном изграђен кроз интеракцију разних субјективности, пре свега главног глумца, драмског карактера и публике. Он припада домену лиминалности – мосту између субјективности глумца и одговарајућег карактера, који прожима сложена мрежа динамичних сила. Овај лиминални простор, као зона преплитања различитих субјективности у Гаовом комаду „Украдени живот“, изведен је кроз оно што ауторка карактерише као неку врсту “шизматичног перформанса”, у коме се глумац бори између неутралности и емоционалне везаности. Ауторка се у овом случају фокусира на приказ женске субјективности и претакање контрадикторне и подвојене личности протагонисткиње у конкретне и преовлађујуће просторне референце. Не само да је њен субјективитет заробљен у репресивном простору који ствара кроз активна и свесна болна присећања и халуцинације, већ је и нападнут њиме и претворен у бездушни сценски реквизит, постајући на крају део тог простора. Ауторка закључује да Гаова репрезентација драмског простора представља канал за разматрање теорије о „трагедији трећег простора“.

врсти драме која крије моћни трагични потенцијал проистекао из пукотина у сукобљеним субјективностима.

Конференција је протекла врло успешно. Свако предавање је било пропраћено бројним питањима и врло живом дискусијом. Ова мултидисциплинарна конференција је успела да окупи око исте теме – преиспитивања евроцентричног схватања различитих простора – истраживаче више научних и хуманистичких дисциплина који припадају различитим културама. У исто време, оваква дешавања су прилика за упознавање са новим и другачијим истраживачким полазиштима, методама и начинима презентације резултата. Такође, од непроценљивог значаја је и искуство стечено радом на тренутно актуелним темама у светској историјској науци и проширивање истраживачких интереса.

Драгана Амедоски

МЕЂУНАРОДНИ НАУЧНИ КОНГРЕС
FOOD AND THE CITY
Il cibo e la città

Associazione Italiana di Storia Urbana (AISU),
Università degli Studi di Padova
2–5. септембар 2015.

У организацији Италијанског удружења за урбану историју (*Associazione Italiana di Storia Urbana (AISU)*) и Универзитета у Падови (*Università degli Studi di Padova*) одржан је од 2. до 5. септембра 2015. године VII научни конгрес посвећен урбаној историји. Као саставни део Светске изложбе (EXPO-a), која је 2015. одржана у Италији под називом *Feeding the Planet, Energy for Life*, конференција је за тему, такође, имала храну, тј. однос хране и града. То је био повод да се комплексном односу хране и града посвети заслужена пажња. Овај однос је константно играо важну улогу у историји града, организацији његове територије и привреде, формирању урбане структуре и функција појединих њених делова. Храна је била један од важних чинилаца у социјалним односима градећи временом данас препознатљиво културно наслеђе. Истовремено, градске власти своју политику, у великој мери, граде око питања везаних

за производњу, припрему, дистрибуцију, продају и конзумирање хране. Организатори скупа су, имајући у виду потенцијал који је пружало паралелно одржавање Светске изложбе, пружили могућност за интердисциплинарну размену мишљења и резултата истраживања широког круга истраживача из свих делова света.

Свечано отварање Конференције организовано је 2. септембра, у оквиру изложбеног комплекса у Милану. Том приликом је представљен нови број часописа „*Riserche storiche*“ који се бави историјом светских изложби. Наредног дана учесници су посетили Ботаничку башту Универзитета у Падови, најстарију те врсте у свету. Након ове посете започео је радни део Конгреса пленарном сесијом одржаном у великој сали Бо палате, седишту Универзитета у Падови. Конгрес је поздравним говором отворио проф. др Ђузепе Закарија, ректор Универзитета у Падови. Након тога, учесницима и гостима скупа обратили су се проф. др Ђовани Луиђи Фонтана са Департмана за историјску географију и антику Универзитета у Падови и проф. др Паола Ланаро са Универзитета Ка Фоскари, председница *AISU*. Пленарно предавање на тему „Једна урбана гастрономија. Кухиња и култура Италије од средњег века до модерног доба (*Una gastronomia cittadina. Cucine e culture d'Italia fra Medioevo ed Età moderna*)“ одржао је проф. др Масимо Монтанари са Универзитета у Болоњи.

У поподневним часовима је започео рад сесија. Због великог броја учесника, рад се одвијао у три макро сесије, и то у палатама Бо и Ливиано и згради Департмана за историјску географију и антику.

У оквиру прве макро сесије „Храна, култура и друштво (*Cibo, cultura e società*)“ под координацијом проф. др Карла Травалинија са Универзитета у Риму, одржано је 19 сесија, и то: „Глад и конфликт: храна и конфликти у модерном и савременом граду (*Fame di guerra: cibo e conflitti nella città moderna e contemporanea*)“, „Друштвено наслеђе и промовисање дестинација за одмор: храна као израз урбане слике (*Tra patrimonio sociale e promozione delle destinazioni turistiche: il cibo come veicolo dell'immagine urbana*)“, „Урбано, исувише урбано? Друштвена конструкција хране и исхране између процеса гентрификације и поновног открића биодиверзитета (*Urbano, troppo urbano? Costruzioni sociali del cibo e dell'alimentazione tra processi di gentrificazione e riscoperta delle biodiversità*)“, „Храна с ногу: улична продаја 1500–1900 (*Food 'on the go': Selling on the street 1500–1900*)“, „Храна као семантички код области (*Il cibo come codice semantico del territorio*)“, „Луксузна потрошња и снабдевање града (*Consumi di lusso e approvvigionamento urbano*)“, „Шта

се то кува у лонцу? Уметност, храна и контракултура (*Che cosa bolle in pentola? Arte, Cibo e Controcultura*)“, „Исхрана Венеције и градова венецијанског залеђа од средњег века до модерног доба (*Nutrire Venezia e le città di terraferma tra età medievale ed età moderna*)“, „Храна, конзумирање и наративни идентитет. Историјско-антрополошка перспектива (*Cibo, consumo e narrazione identitaria. Una prospettiva storico-antropologica*)“, „Друштвени слојеви и коришћење воде у исхрани (*Le classi sociali e gli usi alimentari dell'acqua*)“, „Градови и храна у литератури (*Città e cibo nello specchio della letteratura*)“, Мода сервирања хране. Униформе, организација и дистрибуција (*La moda del servizio. Divise, mise en place, distribuzione*), „Храна Минас Жераиса: мистерије, приче и укуси рудара током изградње културног идентитета (*Cibo di Minas Gerais: i misteri, le storie e i sapori della cucina minatore nell'elaborazione dell'identità culturale*)“, „Поновно откривање традиција у исхрани: чување земљишта или комодификација природе? (*La re-invenzione delle tradizioni alimentari: tutela del territorio o mercificazione dell'ambiente?*)“, „Култура, религија и исхрана на Иберијском полуострву (*Culture, religion and nutrition in the Iberian Peninsula*)“, „Религије, традиције и избор начина исхране (*Religioni, tradizioni e scelte alimentari*)“, „Храна, навике обедовања и укус. Култура исхране у касном средњем веку и ренесанси (*Food, dining habits & taste. Food culture in the late medieval period and the Renaissance*)“, „Храњење тела и душе. Левитски градови од средњег века до данас (*Nutrire il corpo e lo spirito. Il cibo nelle città levitiche tra medioevo e contemporaneità*)“, „Храна путника од 16. до 18. века (*Il cibo dei viaggiatori tra XVI e XVIII secolo*)“.

Рад друге макро сесије под називом „Храна, институције и конфликти (*Cibo, istituzioni e conflitti*)“ у координацији проф. др Донателе Странђо са Универзитета Сапијенца у Риму, одвијао се у 16 сесија: „Потрошачки кредит: етика и економија (*Il credito al consumo: fra etica ed economia*)“, „Ка мапирању структуре система за расподелу хране у лучким градовима Италије у време Старог режима (*Per un'articolazione dei sistemi annonari delle città portuali nell'Italia di Ancien Règime*)“, „Право на адекватну храну у градовима (*Il "diritto al cibo adeguato" in città*)“, „Градско опорезивање и расподела хране (11–18 век). Конфликти или заједнички циљеви у муниципалним управама? (*Fiscalità urbana e annona (secoli XI–XVIII). Conflitti o concordanza di intenti nella gestione municipale?*)“, „Стратегије и пракса у снабдевању градова од касног средњег века до модерног доба (*Strategie e pratiche dell'approvvigionamento urbano tra tardo Medioevo ed Età moderna*)“, „Храна, архивски извори, двор:

утицај и потенцијал проучавања „трошкова за исхрану“ приликом формирања двора Старог режима у Италији (*Il cibo, le fonti d'archivio, la corte: potenzialità e influenza dello studio della "spesa cibaria" nella formazione della corte di Antico Regime*)“, „Између капија, прозора и затворских решетака: снабдевање храном затвора у урбаним подручјима (16–19 век) (*Entre portes, fenêtres et barreaux: regard sur l'alimentation dans les espaces urbains de réclusion (XVI–XIX siècles)*)“, „Контрола снабдевања пијаца и потрошача храном: регулација и конфликт у време велике трансформације од 18. до 19. века (*Il controllo dell'approvvigionamento dei mercati e dei consumi: regolamentazioni e conflitti nella grande trasformazione tra Sette e Ottocento*)“, „Град који пружа подршку. Храна као део социјалне политике и хитних интервенција (*La città solidale. Il cibo tra politiche sociali e interventi emergenziali*)“, „Фудскејнс, креативност и иновације: дизајн, градови у транзицији и одржив начин исхране (*Foodscapes, la creatività e l'innovazione: progettazione, transition towns e diete sostenibili*)“, „*Типи-град*. Центар града као матрица за типичну локалну храну (*Tipicità. Il centro urbano come matrice della tipicità dei prodotti alimentari*)“, „Храна током рата и у послератним годинама у дневницима и писаним и усменим сећањима (*Cibo tra guerra e dopoguerra, nei diari e nella memoria scritta e orale*)“, „Количина и/или квалитет? Јавни и приватни модели конзумирања хране у урбаним областима у 19. веку (*Quantità e/o qualità? Modelli pubblici e privati di consumo alimentare in area urbana nell'Ottocento*)“, „Храна и рат од средњег века до модерног доба (*Cibo e guerra dall'età medievale all'età moderna*)“, „Храна и значајна догађања: кетеринг, промовисање намирница, ширење гастрономских култура (*Cibo e grandi eventi: ristorazione, promozione di prodotti alimentari, diffusione di culture gastronomiche*)“, „Урбано сиромаштво и несташнице хране. Јавне кухиње за сиротињу од 19. века до данас (*Povertà urbana e insufficienze alimentari. Le mense per i poveri dall'Ottocento ad oggi*)“, „Кулинарске традиције: пејзаж неопипљивог наслеђа (*Le tradizioni culinarie: paesaggi del patrimonio intangibile*)“.

Трећа макро сесија „Места и припрема хране (*I Luoghi e i processi del cibo*)“ под координацијом проф. др Розе Тамборино са Политехничке академије у Торину, била је подељена на 39 сесија: „Урбана пољопривреда: компаративни поглед на улогу градова у мелиорацији, пољопривреди и производњи хране (средњовековни и рани модерни период) (*Urban farming. A comparative perspective on the involvement of towns in reclamation, farming and food production (Medieval and early modern periods)*)“, „Жене, домаћи простори, градови: „машина ослобађа

жену“? (*Donne, spazio domestico, città: la machine libère la femme?*)“, „Жене, храна и фабрика у италијанским градовима: поглед на савремено доба (*Donne, cibo e fabbrica nelle città italiane: sguardi sull'età contemporanea*)“, „Историјска слика места са јестивим производима у развоју италијанског града (*L'immagine storica dei 'luoghi dei commestibili' nell'evoluzione delle città italiane*)“, „Велике грађевине за сабирање и снабдевање водом и храном (*Grandi manufatti edilizi e approvvigionamento d'acqua e di cibo*)“, „Места и грађевине где је обављана трговина у средњем и раном новом веку (*Spazi ed edifici di mercato in età medievale e moderna*)“, „Пољопривреда у граду: искуство градских башта (*L'agricoltura va in città: l'esperienza degli orti urbani*)“, „Храњење тела, храњење душе града: развој и трансформација магацина и главних тржница од 19. века до данас (*Nutrire il corpo, nutrire la mente della città: sviluppo e trasformazione dei magazzini e dei mercati generali dall'Ottocento a oggi*)“, „Производња хране, продаја хране. Прехрамбене фабрике и покривене тржнице 1850–1945 (*Produrre e vendere cibo. Industrie alimentari e mercati coperti nel periodo 1850–1945*)“, „Храна и античко. (*Cibo e Antico*)“, „Тржница и град у савременом добу (*Il mercato e la città in età contemporanea*)“, „Стари пејзаж пољопривредне производње: од старе културе вина и хране до процеса развоја новог идентитета (*Il palinsesto del paesaggio produttivo: dalla cultura enogastronomica storica a nuovi processi di valorizzazione identitaria*)“, „Простори за храну као средство да се учине прихватљивијим за становање квартови за социјални смештај (*Gli "spazi del cibo" come dispositivo di abitabilità nei quartieri di edilizia sociale*)“, „Територије хране: идентитети и трансформације (*I territori del cibo: identità e trasformazioni*)“, „Путеви вина и типичних производа између града и села (*Le strade del vino e dei prodotti tipici tra città e campagna*)“, „Места за жито у медитеранским градовима на почетку новог века (*I luoghi del grano nelle città del Mediterraneo al principio dell'età moderna*)“, „Евхаристијска храна и урбана позорница (*Il cibo eucaristico e la scena urbana*)“, „Млинови за брашно и фабрике за производњу тестенина (*Le fabbriche della molitura e della produzione della pasta*)“, „Доживите град: трговци и трговина храном у забелешкама путописаца (*Vivere la città: mercanti e mercanzie alimentari nelle osservazioni dei viaggiatori*)“, „Одбачени град: опис средњовековног и модерног урбаног простора и друштва кроз отпадне јаме и сметлишта (*La città scartata: descrivere lo spazio urbano e la società medievale e moderna attraverso discariche, butti, immondezze e letamai*)“, „Храна за град. Места производње, места складиштења (*Cibo per la città. Luoghi di produzione,*

luoghi di stoccaggio)“, „Лођа, веранда, трем. Храна, архитектура и ритуал од средњовековног доба до ренесансе између споредних прилика и рутине (*Loggia, loggiato, portico. Cibo, architettura e ritualità dal Medioevo al Rinascimento tra effimero e quotidiano*)“, „Приградско. Ни град ни село, али више урбано и више рурално. Агроурбани изазов за град и области у садашњости (*Periurbanità. Ne' città nè campagna, ma più città e più campagna. Una sfida agrourbana per la città e i territori della contemporaneità*)“, „Традиционална медитеранска храна и њена производња и индустријска трансформација (*Prodotti alimentari della tradizione mediterranea e loro trasformazione manifatturiera ed industriale*)“, „Кафеи и кафане: раскошно конзумирање? (*Cafés and coffee houses: sumptuous consumption?*)“, „Занати и трговачки путеви: од човека до града (*Le strade dei mestieri: dall'uomo alla città*)“, „Археологија исхране. Храна као друштвени индикатор насеља (*Archeologia dell'alimentazione. Il cibo come indicatore sociale degli insediamenti*)“, „Путеви и ритуали хране: картузијански манастири у Европи од средњег века до савременог доба (*I percorsi e i rituali del cibo: le certose in Europa tra medioevo ed età contemporanea*)“, „Производна башта у прошлости и садашњости: улога хране у детерминисању присуства природе у урбаним насељима (*The productive garden in the past and future: the role of food in determining the presence of nature in urban settlements*)“, „Пољопривреда у граду и флексибилност снабдевања храном у средњовековним и градовима раног новог века (*Urban farming and the resilience of food supply in medieval and early modern cities*)“, „Контрола тржница хране на Истоку и Западу. Тржишна регулација, поремећаји тржишта и формирање цена у Европи и исламском свету у средњем веку (*Controlling food markets in East and West. Market regulation, market disturbances and price formation in Europe and the Islamic world during the Middle Ages*)“, „Храна и рат у савременом добу (*Cibo e guerra in età contemporanea*)“, „Насеља радника у прехрамбеној индустрији. Места за производњу, обитавање и живот (*I villaggi operai dell'industria alimentare. Luoghi per produrre, abitare, vivere*)“, „Храна, људи и места: урбана слика и етницитет у граду (*Food, people, and places: urban image and ethnicity in the city*)“, „Улога подземља у производњи и конзервацији намирница у историјским лукама и приморским градовима (*Il sottosuolo nella conservazione e nella produzione degli alimenti nelle città storiche portuali e mercantili*)“, „Кланице: локација у граду, просторна конфигурација и функција (*I macelli: localizzazione urbana, organizzazione spaziale e funzioni*)“, „Градске капије након нестанка градских зидина. Пробијање урбане баријере, наплатне рампе као нова врата за приступ

граду и његово снабдевање (*Le porte dopo le porte. Varchi, barriere, caselli daziari: le chiavi dell'accesso e dell'approvvigionamento urbano*)“, „Места за дистрибуцију хране у време масовне потрошње (*I luoghi della distribuzione alimentare nell'età dei consumi di massa*)“, „Концепт културног наслеђа између урбаног и руралног: историјски рурални пејзажи и квалитет производње (*Il "patrimonio" tra mondo urbano e rurale: paesaggi rurali storici e produzioni di qualità*)“.

На Конференцији је учествовало 486 научника. Поред чланова *AISU* и представника италијанских универзитета, који су предњачили по бројности, учешће су узели и истраживачи урбане историје и сродних дисциплина из Канаде, Аргентине, Немачке, Аустралије, Турске, Грчке, Бразила, Шпаније, Португалије, Румуније, Холандије, Велике Британије, САД, Белгије, Молдавије, Француске, Јапана, Ирана, Мађарске, Хрватске, Кине, Србије, Малте и Швајцарске.

Из Србије, на Конференцији су учествовале, у оквиру треће макро сесије „Места и припрема хране (*I Luoghi e i processi del cibo*)“, сараднице Историјског института др Драгана Амедоски и мр Гордана Гарић Петровић. Оне су представиле рад под називом „На путу за Цариград – Храна и тржнице у градским насељима Србије од 15. до 19. века (*On the Road to Istanbul – Food and Markets in Urban Settlements of Serbia from 15th to 19th Centuries*)“ у оквиру сесије „Доживите град: трговци и трговина храном у забелешкама путописаца (*Vivere la città: mercanti e mercanzie alimentari nelle osservazioni dei viaggiatori*)“ којом је координирала проф. др Мирела Вера Мафрићи са Универзитета у Салерну. У свом излагању оне су истакле улогу коју су храна и тржнице заузиле у путописној литератури која се односи на територију данашње Србије. Очувани описи Београда, највећег насеља у Србији, су од посебног значаја. На пијаце и у каравансараје овог многољудног града, доношене су различите намирнице из бројних винограда, поља, воћњака и вртова у околини. Положај града на ушћу двеју река, Саве и Дунава, допринео је разноврсности понуде на тржницама. С друге стране, свратишта у унутрашњости су приказивала другачију слику јер су нудила знатно скромнији смештај и храну. Радећи на овом тексту, ауторке су користиле забелешке западних путника, као и описе Евлије Челебије. Ове путописне изворе допунили су објављени и необјављени османски катастарски пописи, картографски материјал, документа црквене провенијенције из 18. века, заједно са српском етнографском литературом писаном у 19. веку.

Конференција „Food and the City (*Il cibo e la città*)“ представља један од најзначајнијих научних догађаја који је организован у Италији

током 2015. године. С једне стране, то је била прилика да се учесници упознају са најновијим достигнућима у проучавању различитих аспеката односа урбанитета и хране, а с друге да посете једну од најрепрезентативнијих регија у свету у којима се прожимају вишевековна историја градова и производње квалитетних прехранбених производа. Богата традиција области Венета пружила је могућност учесницима Конференције, да учествују на дешавању названом „*Smart Agrifood Day*”, организованом под покровитељством „Регионалне агенције Венета за примењена истраживања, иновације и трансфер технологија (*Veneto Innovazione*)”, а уз учешће представника регионалне прехранбене индустрије – *Masi, Loison, Birrificio Antoniano, Valbona*. По завршетку Конгреса, организован је излет до винарије Мази, у близини Вероне, и библиотеке „Виња“ у Вићенци, специјализоване за литературу из области историје пољопривреде.

Гордана Гарић Петровић

БИБЛИОГРАФИЈЕ

БИБЛИОГРАФИЈА АНДРИЈЕ РАДЕНИЋА

Скраћенице:

- ГГБ – Годишњак града Београда (Annuaire de la ville de Belgrade)
Годишњак МГБ – Годишњак Музеја града Београда (Annuaire du Musée de la ville de Beograd)
Zbornik JIM – Zbornik, Jevrejski istorijski muzej – Beograd
ЗДН – Зборник за друштвене науке Матице српске, Нови Сад (Matica srpska, Department of social sciences, Proceedings for social sciences)
ЗМСИ – Зборник Матице српске за историју, Нови Сад (Matica srpska, Department of social sciences, Proceedings in History) /III, 42;
ЗМС (СДН) – Зборник Матице српске, Серија друштвених наука (Proceedings of the Matica srpska, Series of the Social Sciences), Нови Сад
ИГ – Истори(ј)ски гласник, Београд
ИСН – Историја српског народа
ИЧ – Истори(ј)ски часопис (Revue historique), Београд
Историографски доприноси (I, II) – *Историографски доприноси*, Расправе и осврти, I–II, Београд, Самостално издање аутора, 1999 – Књига I, 1–536; Књига II, 537–1115 + /1/ + /4/.
ЈИЧ – Jugoslovenski istorijski časopis, Beograd

Прве приказе А. Раденић потписивао је као Андрија Штајгенберг, што је код сваког приказа с тим потписом наведено у загради.

I

Посебна издања

1. *Документи о социјалистичком покрету у Срему 1894–1908*, Сабрао и уредио Андрија Раденић, Издање Одбора за прославу педесетогодишњице Српске социјалдемократске партије и Главног радничког савеза при Покрајинском одбору ССРНС за Војводину, Нови Сад 1955, 411, 8°.

2. *Положај и борба сељаштва у Срему од краја XIX века до 1914*, Београд, САН, 1958, 8 + 393 + 2 табеле, 8°. – Посебна издања, CCCV, Одељење друштвених наука, 27. Zusammenfassung: *Lage und Kampf der Bauernschaft im Srem vom Ende des 19. Jahrhunderts bis 1914*.
3. *Светоандрејска скупштина*, Споменик Српске академије наука и уметности, CXIII, Одељење друштвених наука, Нова серија, 15, Београд 1964, V + 245, 4°. Zusammenfassung: *Dokumente über den Reichstag am Sankt Andreastag (1858)*.
4. *Прогони политичких противника у режиму Александра Обреновића 1893–1903*, Београд, Историјски архив Београда, 1973, 903 + 8 листова факсимила и 1 фотографија, 8°. Zusammenfassung.
5. *Из историје Србије и Војводине 1834 – 1914*, Матица српска, Нови Сад – Историјски институт, Београд, Нови Сад – Београд 1973, 557 + /1/.
6. *Аустро-Угарска и Србија 1903–1918*, Документи из бечких архива, I (1903), Сабрао и уредио Андрија Раденић, Београд, Историјски институт, 1973, 542 + /1/, 8°. – Грађа, Књ. 12. – *Österreich-Ungarn und Serbien 1903–1918*, Dokumente aus wiener Archiven, I (1903).
7. *Аустро-Угарска и Србија 1903–1918*, Документи из бечких архива, Књига II: 1904, Сабрао и уредио Андрија Раденић, Београд, Историјски институт, 1973, 793 + /1/, 8°. – Грађа, Књига 12/II. – *Österreich-Ungarn und Serbien 1903–1918*, Dokumente aus wiener Archiven, II (1904).
8. *Аустро-Угарска и Србија 1903–1918*, Документи из бечких архива, III (1905), Сабрао и уредио Андрија Раденић, Београд, Историјски институт, 1985, 659 + /1/. – Грађа, Књига 14. – *Österreich-Ungarn und Serbien 1903–1918*, Dokumente aus wiener Archiven, III (1905).
9. *Аустро-Угарска и Србија 1903–1918*, Документи из бечких архива, IV (1906), Сабрао и уредио Андрија Раденић, Београд, Историјски институт, Београд 1989, 843 + /1/. – Грађа, Књига 15. – *Österreich-Ungarn und Serbien 1903–1918*, Dokumente aus wiener Archiven, IV (1906).
10. *Дневник Бењамина Калаја 1868–1875*, Обрада и коментар Андрија Раденић, Београд – Нови Сад, Историјски институт – Институт за историју Војводине, 1976, XXXIV, 887 + /2/, 8°, са фотографијама и факсимилима ван текста. – *Benjamin Kállays Tagebuch 1868–1875*; – *Kállay Béni naploja 1868–1875*; – *The Diary of Benjamin Kalai 1868–1875*.
– *Дневник Бењамина Калаја 1868–1875*, Обрада и коментар Андрија Раденић, Друго издање, Београд, Службени гласник, 2002, XXXIV, 887, 16, 8°. Nachwort (811–833).

11. *Социјалистички листови и часописи у Србији (1871–1918)*, Књига прва: 1871–1895, Историјски институт у Београду – Институт за историју радничког покрета Србије, Монографије – 12, Београд 1977, 588 + /2/, са фотографијама и факсимилима ван текста, 8°. Summary.
12. Dr Andrija Radenić – Dr Kalman Čehak – Dr Šandor Mesaroš, *Radnički pokret u Vojvodini do kraja Prvog svetskog rata* (Istorija Saveza komunista Vojvodine, Књига I), Novi Sad, Filozofski fakultet u Novom Sadu, Institut za istoriju, Monografije, knjiga 23, 1984, 639. Összefoglaló. Zusammenfassung. Резюме. Summary. Андрија Раденић написао је предговор, пет поглавља и закључак: Предговор (стр. 7–17); Поглавља: II – *Национална и економска структура становништва у сремском делу Војводине до 1918. године* (стр. 65–113); VI – *Прве радничке организације и прва социјалистичка гласила у Срему* (стр. 241–271); VIII – *Pod uticajem prvih kongresnih zaključaka Socijaldemokratske partije Hrvatske i Slavonije* (стр. 355–417); XI – *Раднички покрет у Срему у првој и почетком друге деценије XX века* (стр. 525–568); XII/2 – *Преломне ратне године у Срему* (стр. 582–592); Закључак (593–603).
13. *Радикална странка и Тимочка буна*, Историја Радикалне странке – доба народњаштва, 1–2, Зајечар, Историјски архив „Тимочка крајина” Зајечар, 1988. – Књига 1, 514; Књига 2, 515–1024 + /2/. Прилози: Преписка, факсимили докумената, фотографије (стр. 891–1024).
14. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, Књига I, Свеска 1, 29. мај/11. јун 1903 – 14/27. фебруар 1904, Приредио Андрија Раденић, Српска академија наука и уметности, Одељење историјских наука, Београд 1991, 1004 + /4/.
15. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, Књига I, Свеска 2, 15/28. фебруар 1904 – 31. децембар 1904/13. јануар 1905, Приредио Андрија Раденић, Српска академија наука и уметности, Одељење историјских наука, Београд 1998, 1060 + /2/.
16. *Историографски доприноси*, Расправе и осврти, I–II, Београд, Самостално издање аутора, 1999 – Књига I, 1–536; Књига II, 537–1115 + /1/ + /4/.
17. *Спољна политика Србије у контроверзној историографији*, Од Начертанија 1844. до стварања Југославије 1914–1918, Београд, ЈП „Службени гласник”, 2006, 635+1/.

II

Поглавља у ИСН, историјски прегледи, поговори и прилози у енциклопедијама

1. *Хрватска у првој половини XIX века*, /Поглавље/: *Преглед историје југословенских народа* (Од најстаријих времена до 1848. године), I део, Београд, Завод за издавање уџбеника Народне Републике Србије, 1960, 241–251.
2. *Револуција 1848–1849*, /Поглавље/: *Преглед историје југословенских народа*, нав. дело, 254–264.
3. *Војводина: Период од 1848–1918. године*, /У књизи/: *Војводина, Знаменитости и лепоте*, Београд 1968, 275–309.
4. *Srbi: Vojvodina 1848–1918*, Enciklopedija Jugoslavije, 7, Izdanje i naklada Jugoslavenkog leksikografskog zavoda, Zagreb MCMLXVIII, 534–539.
5. Срби у Хабсбуршкој монархији 1868–1878: *Срби у Угарској 1867–1879*, /у књизи/: *ИСН*, V-2: Од првог устанка до Берлинског конгреса 1804–1878, Београд, СКЗ, 1981, 153–231, 8°.
6. Срби у Хабсбуршкој монархији 1868–1878: *Срби у Хрватској и Славонији 1868–1878*, /у књизи/: *ИСН*, V-2, нав. дело, 232–275, 8°.
7. У Хабсбуршкој Монархији: *Борба за политичка права у Јужној Угарској*, ИСН, VI–1: Од Берлинског конгреса до уједињења 1878–1918, Београд, СКЗ, 1983, 496–554, 8°.
8. Мита Ценић, *Испод земље или моја тамновања*, Београд, Просвета, 1983, 123–150 /Поговор/.

III

Чланци, расправе

1. *Српске грађанске странке према социјалистичком покрету у Војводини 1903–1914*, ЗМС (СДН), 9, 1954, 45–99. Zusammenfassung: *Die serbischen bürgerlichen Parteien im Verhältnis zur sozialistischen Bewegung in der Vojvodina 1903–1914*.
2. *Неколико података о штампи у Земуну седамдесетих година XIX века*, ИГ, 1, 1955, 45–56.

3. *Војвођанска штампa према Намесништву 1868–1872*, ИЧ, VI, 1956, 65–108. Summary: *The Vojvodina Press and the Regency 1868–1872*.
4. *О политичким емигрантима из Београда у Земуну седамдесетих година деветнаестог века*, Годишњак МГБ, III, 1956, 239–260, са три фотографије и седам факсимила докумената у тексту. Summary: *On Political Emigrants from Belgrade in Zemun in the seventien of the XIXth Century*.
5. *Драгиша Станојевић – Живот, рад и идеје*, ИЧ, VII (1957), 1957, 145–212. Zusammenfassung: *Dragiša Stanojević – Leben, Wirken und Denken*.
6. *Полицијски извештаји о догађајима у Београду почетком осамдесетих година XIX века*, Годишњак МГБ, IV, 1957, 415–431, са три факсимила докумената у тексту. Summary: *Report of a Zemun police officer on the events in Belgrade at the beginning of the eighties of the XIXth century*.
7. *Социјалистички лист Борба у Београду пре седамдесет и пет година*, Годишњак МГБ, IV, 1957, 432–444, са пет факсимила у тексту. Summary: „*Borba*”, the socialistic newspaper in Belgrade seventyfive years ago.
8. *Светоандрејска скупштина у Београду 1858–1859*, Поводом стогодишњице, ГГБ, V, 1958, 113–142, са шест фотографија и два факсимила у тексту. Résumé: *L’assemblée de St. André à Belgrade en 1858–1859*.
9. *Les congrès des socialistes serbes en Vojvodina jusqu’à la première geurre mondiale*, Bulletin de d’Académie serbe des sciences, T. XXII, nouvelle série, Section des sciences sociales, N° 6, Belgrade 1958, 27–30.
10. *Први марксистички лист Социјал-демократ у Београду 1895–1896 године*, ГГБ, VI, 1959, 53–80. Summary: *The first Marxist newspaper „Social-demokrat” in Belgrade 1895–1896*.
11. *Проблематика конгреса Срба социјалиста у Војводини до Првог светског рата*, ИГ, 1–2, 1959, 25–39. Zusammenfassung: *Problematik der serbischen Sozialistenkongresse in der Vojvodina bis zum ersten Weltkrieg*.
12. *Dosijej protiv urednika socijalističkog lista „Zanatliski savez” 1892–1895*, Arhivski almanah, 2–3, Beograd 1960, 194–223.
13. *Из страначких програма после мајског преврата 1903. године*, ИГ, 1–2, 1960, 95–110.
14. *Конгреси Срба социјалдемократа Војводине до првог светског рата*, Споменик САНУ, СХ, Одељење друштвених наука, н. с. 11, Београд 1960, 4°, 1–35, са фотографијама ван текста. – Zusammenfassung: *Die Kongresse der serbischen socialisten in der Vojvodina vor dem ersten Weltkrieg*.

15. *О радикалским „сељачким бунама” у Србији 1892–1893 године*, ИЧ, IX–X (1959), 1960, 451–465. Zusammenfassung: *Die „Bauernaufstände“ der Radikalen in Serbien 1892–1893.*
16. *Сведочанства отпора владавини Александра Обреновића 1903. године у Београду*, ГГБ, VII, 1960, 241–298. Résumé: *Témoignages de la résistance au régime d’Alexandre Obrenović en 1903 à Belgrade.*
17. *Методи немачке и квислиншке страховладе у Београду 1941. године*, ГГБ, VIII, 1961, 327–369, са фотографијама и факсимилима у тексту. Résumé: *Methodes du terrorisme allemand et quisling à Belgrade au cours de l’année 1941.*
18. *О тополској буни*, ИЧ, XI (1960), 1961, 89–148. Zusammenfassung: *Über den Aufstand von Topola 1877.*
19. *Неколико нових података о српској штампи из Куеновог периода*, ЗДН, 31, Нови Сад 1962, 154–158.
20. *Документи о прогонима штампе за време владавине Александра Обреновића 1893–1903*, Архивски алманах, 4, Београд 1962, 49–105 + факсимили.
21. *Мита Ценић као издавач социјалистичких листова и часописа 80-их година XIX века у Београду*, ГГБ, IX–X (1962–1963), 1964, 361–417, са фотографијама и факсимилима у тексту. Résumé: *Mita Cenić comme éditeur de journaux socialistes dans les années 80 du XIX siècle à Belgrade.*
22. *Извештаји мађарских привредних изасланика о приликама у Србији 1901–1914*, ИЧ, XIV–XV (1963–1965), 1965, 407–419.
23. *Први социјалистички лист у Београду: Раденик 1871 – Радник 1872*, ГГБ, XIII (1966), 1968, 153–199. Résumé: *La premier journal socialiste à Belgrade: Radenik 1871 – Radnik 1872.*
24. *Српска писма из Војводине у руским архивима*, Зборник за књижевност и језик Матице српске, 14/1, Нови Сад 1966, 134–139.
25. *Аустро-угарски планови против Србије у вези са анексијом Босне и Херцеговине*, /Зборник радова/: *Југословенски народи пред Први светски рат*, САНУ, Посебна издања, CDXVI, Одељење друштвених наука, Књ. 61, Београд 1967, 8°, 789–817, са две скице ван текста. Zusammenfassung: *Österreichisch-ungarische Pläne gegen Serbien im Zusammenhang mit der Annexion von Bosnien und der Herzegowina.*

26. *Документација тајног националног ослободилачког комитета у Београду 1860–1861*, ГГБ, XIV (1967), 1969, 61–80, са три фотографије и једним факсимилом. *Résumé: La documentation sur le comité clandestin de liberation nationale à Belgrade 1860–1861.*
27. *Развој социјалистичке мисли у југословенским земљама до 1918*, Настава историје, Зборник стручно-методских радова, Завод за основно образовање и образовање наставника СР Србије, Београд 1967, 53–108. – Исто, Посебан отисак: Београд 1967, 55.
28. *Jugoslavija – list za umno i političko ujedinjenje Jugoslovena, 1871*, ЛС, 3–4, 1968, 113–121.
29. *Светозар Марковић и Уједињена омладина српска*, /Зборник радова/: Уједињена омладина српска, Нови Сад 1968, 8°, 105–132. *Zusammenfassung: Svetozar Marković und die Omladina.*
30. *Prve novine u Srbiji, /u knjizi/: Počeci štampe jugoslovenskih naroda*, Zbornik radova sa naučnog skupa o počecima štampe jugoslovenskih naroda, Jugoslovenski institut za novinarstvo, Beograd 1969, 4°, 59–120.
31. *O razvoju socijalističke misli u Srbiji u drugoj polovini XIX vijeka, /u knjizi/: Materijali naučnog skupa „Prvo radničko društvo u jugoslovenskim zemljama – Osijek 1867”*, Slav. Brod, Historijski institut Slavonije, 1969, 8°, 397–419.
32. *Социјалистички листови и часописи у Србији 1871–1914*, Библиотекар, 4, XXI, Београд 1969, 494–513. *Summary: Socialist Periodicals in Serbia 1871–1914*; Резюме: *Социалистические газеты и журналы в Сербии.*
33. *Die Balkanländer in der Strategie Österreich-Ungarns 1867–1878*, Balcanica, Annuaire de L'Institut des études balcaniques de l'Académie serbe des sciences et des arts, I, Beograd 1970, 147–163.
34. *Документи из руских архива о покрету за ослобођење југословенских земаља под Турском 1860–1861*, Архивски преглед, 1–2, 1971, 112–148, са факсимилима у тексту.
35. *Планови за национално ослобођење и уједињење југословенских земаља 60-их и 70-их година XIX века* (Реферат на Конгресу историчара у Охриду), ИЧ, XVIII, 1971, 341–346. *Résumé: Les plans pour la libération et l'unification nationales des pays yougoslaves pendant les années 60 et 70 du XIXe siècle.*

36. *Карактеристичне црте бунтовних покрета, /у књизи/: Из историје Србије и Војводине 1834–1914*, Нови Сад – Београд 1973, 8°, 359–366. – Први пут објављено у овој књизи.
37. *Тимочка буна 1883, /у књизи/: Из историје Србије и Војводине 1834–1914*, Нови Сад – Београд 1973, 8°, 439–556. – Први пут објављено у овој књизи.
38. *Prvi socijalistički listovi u Srbiji, /Zbornik radova/: Počeci socijalističke štampe na Balkanu*, Међународни научни skup posvećen stogodišnjici izlaska „Radenika”, Jugoslovenski institut za novinarstvo – Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije, Beograd 1974, 8°, 31–44.
39. *Класно и национално у национално-ослободилачким покретима 1804–1914, /Симпозијум/: Ослободилачки покрети југословенских народа од XVI века до почетка Првог светског рата*, Историјски институт, Зборник радова, Књига 1, Београд 1976, 8°, 347–354. Summary: *Class and nationality in the national liberation movements 1804–1914*.
40. *Друштвено–политички односи и борба за самоуправну Србију 70-тих година 19. века, /у књизи/: Социјалистички покрет у Србији и Црвени барјак*, Симпозијум „Црвени барјак” 17. и 18. децембар 1976. у Крагујевцу – Институт за политичке студије Факултета политичких наука, Београд 1977, 8°, 208–213.
41. *Светозар Марковић у својим писмима као политичар и идеолог* (Резиме саопштења поднетог на научном скупу), Научни skup: *Светозар Марковић – Живот и дело*, 24–27. новембар 1975, САНУ, Научни скупови – V, Одељење друштвених наука, Књ. 3, Београд 1977, 705–707. Résumé: *Svetozar Marković, homme politique et ideologue, dans ses lettres*.
42. *Срби у Хрватској и Славонији 1868–1876*, ЗМСИ, 19, 1979, 97–149. Zusammenfassung: *Die Serben in der Geschichte Kroatiens und Slawoniens 1868–1878*.
43. *О проблемима периодизације и оцењивања српског покрета у Угарској 1848–1849*, ИЧ, XXVII, 1980, 159–182. Zusammenfassung: *Über die Periodisierung und Beurteilung der serbischen Bewegung in Ungarn 1848–1849*.
44. *Parlamentarna stranačka borba Srba pod Ugarskom u kritičnim godinama novog razdoblja posle Berlinskog kongresa 1878–1887. godine*, Istraživanja, 10, Novi Sad 1983, 183–251.

45. *Az 1848–1849-es szerb mozgalom alapkérdései*, Szerbek és Magyarok a Duna mentén 1848–1849-ben. Tanulmányok a szerb-magyar kapcsolatok köréből, Akadémiai kiadó, Budapest 1983, 8°, 94–134.
46. *Суштинска спорна питања српског покрета 1848–1849. године*, /у књизи/: *Срби и Мађари у револуцији 1848–1849. године*, САНУ, Научни скупови – XVI, Одељење језика и књижевности – 3, Београд 1983, 8°, 99–147.
47. *Економска и политичка основа новог опозиционог покрета, радикалног, радикал-социјалистичког и социјалистичког смера*, ИЧ, XXXI, 1984, 79–138. Zusammenfassung: *Die wirtschaftliche und politische Grundlage der neuen Oppositionsbewegung – radikaler, radikal-sozialistischer und sozialistischer Richtung*.
48. *Serbische Allianz-und Föderationspläne*, Ilija Garašanin und Mihail Obrenović, /In/: *Friedenssicherung in Südosteuropa, Föderationsprojekte und Allianzen seit dem Beginn der nationalen Eigenstaatlichkeit*, München, Hieronymus Verlag, 1985, 8°, 85–97.
49. *Југославија 1918. године – творевина представника и заступника национално југословенски опредељених народа*, /у књизи/: *Stvaranje jugoslovenske države 1918. godine*, Urednik akademik Vasa Čubrilo, Beograd, Naučna knjiga, 1989, 153–165.
50. *Jevreji u Srbiji – Narodni poslanici Jevreji u Skupštini Srbije – 1878–1888*, Zbornik JIM, 6, 1992, 1–114, sa fotografijama, ilustracijama i genealoškim stablom Josifa Šlezingera i njegovih potomaka. Summary: *Jews in Serbia: Jews – Members of Parliament – in the Serbian National Assembly 1878–1888*.
51. *О масонерији и масонима у Србији: мит и стварност*, ИЧ, XLII–XLIII (1995–1996), 1997, 169–226. Summary: *On Freemasonry and Freemasons in Serbia. Myth and reality*.
52. *Bene Berit u Srbiji i Jugoslavije 1911–1940*, Zbornik JIM, 7, 1997, 3–71, sa fotografijama, ilustracijama i faksimilima dokumenata. Summary: *B'nai B'rith in Serbia and Yugoslavia 1911–1940*.
53. *Почеци социјалистичког покрета на сремском селу*, Шицина, Часопис за културу, 4, Шид, јун 1998, 9–31.
54. *Нови погледи на догађаје и личности у историји Србије XIX и XX века, Историографски доприноси*, II, 1069–1115. – Ова расправа објављена је први пут у овој књизи.

IV

Прикази, критике, полемике и белешке

1. Dr. Josip Bösendorfer, *Agrarni odnosi u Slavoniji*, Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1950, 258, 8° /Приказ/: ИГ, 3–4, 1950, 186–192 (Андрија Штајгенберг).
2. Васа Стајић, *Великокикиндски диштрикт 1776–1876*, Нови Сад 1950, 8°, 467 (Научна издања Матице Српске, књига VI) /Критика/: ИЧ, III (1951–1952), Београд 1952, 319–332 (Андрија Штајгенберг).
3. *Hundert Jahre Österreichischer Wirtschaftsentwicklung 1848–1948*, Herausgegeben von Hans Mayer, Wien 1949, 8°, XIII, 714 /Критика/: ИЧ, III, 1952, 348–363 (Андрија Штајгенберг).
4. Рудолф Бићанић, *Доба мануфактуре у Хрватској и Славонији 1750–1860*, Загреб 1951, 8°, XV+459 – Izdavački zavod Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, /Критика/: ИЧ, III, 1952, 363–382 (Андрија Штајгенберг).
5. Vladimir Koščak, *Madžaronska emigracija 1848*, Historijski zbornik, Godina III, Zagreb 1950, 39–124 /Приказ/: ИГ, 3–4, 1951, 152–156.
6. Lőrinc Péter, *A nagy póri pör, birtok kisajátítás és aratositrájkok Vajdaságban*, Novisztád 1950, 8°, p. 103, /Приказ/: ИГ, 1–4, 1952, 151–152.
7. *Библиографија издања Матице српске 1826–1949 године*, Научна издања Матице српске, Књига VII, Нови Сад 1950, 157 /Белешка/: ИГ, 1–4, 1952, 156.
8. Ристо Бесаровић, *Васо Пелагић*, Сарајево 1951, 8°, 185, / Приказ /: ИЧ, IV (1952–1953), 1953, 316–320.
9. Дака Поповић, *Панчево у српском покрету 1848–1849*, Прилог историји војвођанских градова, Нови Сад 1954, 66 /Приказ/: ИГ, 1, 1955, 135–136.
10. Gyözö Ember, *Louis Kossuth à la tête du comité de la défense nationale*, Academia scientiarum Hungarica, Budapestini 1953, 8°, 113, /Приказ/: ИЧ, VI, 1956, 244–246.
11. Arpad Lebl, *Sindikalna borba agrarnog proletarijata*, Beograd 1954, 240, /Критика/: ИЧ, VII, 1957, 397–418.
12. Nemes Dezsö, *Az általános munkásegylet története 1868–1873*, Budapest 1952, 8°, 283, /Приказ/: ИЧ, VIII (1958), 1959, 287–291.

13. Simon Péter, *A századforduló földmunkás és szegényparasztmozgalmai 1891–1907*, Budapest 1953, 8°, 275 /Приказ/: ИЧ, VIII (1958), 1959, 299–304.
14. Aranyossi Magda, *Frankel Leo*, Budapest 1952, /Приказ/: ЗДН, 26, 1960, 133–137.
15. Kovács Endre, *Magyar-delsláv megbékélési törekvések 1848/1849-ben*, Budapest 1958, /Приказ/: ЗДН, 27, 1960, 143–148.
16. *О неким спорним питањима из новије историје (Поводом Изабраних списа Драгише Станојевића, у редакцији Милоша Јовановића)*, /Критика/: ИГ, 3–4, 1960, 145–160.
17. *Одговор на један „критички приказ”*, ЗДН, 29, 1961, 127–136. – Полемика са Б. Храбаком, поводом Храбаковог приказа књиге: *Документи о социјалистичком покрету у Срему 1894–1908*.
18. Hans Uebersberger, *Österreich zwischen Russland und Serbien, Zur Südslawischen Frage und der Entstehung des Ersten Weltkrieges*, Wien – Köln 1963, /Приказ/: ЈИЧ, 2, 1963, 137–146.
19. Dimitrije Đorđević, *Carinski rat Austro–Ugarske i Srbije*, Beograd 1962, 733, /Приказ/: ЈИЧ, 3, 1963, 122–128.
20. *Uloga i mesto Dragiše Stanojevića u istoriji (Posle jedne mistifikacije)*, /Критика/: ИГ, 2–3, 1964, 165–197. – Наставак полемике са Милошем Јовановићем.
21. Dr Josip Mirnić, *Radnički pokret u Bačkoj do formiranja Socijaldemokratske partije Ugarske*, Novi Sad 1963, 399 /Критика/: ИГ, 2–3, 1964, 217–220.
22. Јован Милићевић, *Јеврем Грујић*, Историјат светоандрејског либерализма, Београд 1964, 282, /Белешка/: ИЧ, XIV–XV (1963–1965), 1965, 567.
23. Никола Петровић, *Око Милетића и после њега*, Чланци, расправе и полемике, Матица српска, Нови Сад 1964, 295, /Приказ/: ИЧ, XIV–XV (1963–1965), 1965, 572.
24. Др Јосип Мирнић, *Раднички покрет у Бачкој до формирања Социјалдемократске партије Угарске*, Нови Сад 1963, 399, /Приказ/: ИЧ, XIV–XV (1963–1965), 1965, 579–580.
25. Kemény G. Gábor, *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a Dualizmus korában*, III, 1900–1903, A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, Budapest 1964, 714, /Приказ/: ИЧ, XIV–XV (1963–1965), 1965, 580.

26. Kövágó László, *A Magyarországi Délszlávok 1918–1919 ben*, A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, Budapest 1964, 269, /Приказ/: ИЧ, XIV–XV (1963–1965), 1965, 588.
27. *Magyarország története*, A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, Budapest 1964, I, 626: II, 654, /Приказ/: ИЧ, XIV–XV (1963–1965), 1965, 592.
28. Драгоје Тодоровић, *Горачићка буна 1893*, Историјски архив, Чачак 1965, 122, /Белешка/: ИЧ, XVI–XVII (1966–1967), 1970, 335.
29. *Информатор*. Историјски архив Бела Црква и Панчево 1963–1965, /Приказ/: ИЧ, XVI–XVII (1966–1967), 1970, 357–358.
30. *Történelmi Szemle*. A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének Értéstitője, Budapest 1964, /Приказ/: ИЧ, XVI–XVII (1966–1967), 1970, 358–359.
31. *Századok*. A Magyar Történelmi Társulat Közlönye, Budapest 1964, /Приказ/: ИЧ, XVI–XVII (1966–1967), 1970, 359–360.
32. *Маргиналије на Повијест hrvatskog naroda g. 1860–1914*, У издању Школске књиге, Загреб 1968, 352, /Критика/: ИГ, 1, 1969, 87–108.
33. *Социјалистички и раднички покрет и Комунистичка партија Југославије 1867–1941*, Библиографија посебних издања (1945–1969), Институт за савремену историју, Београд 1972, 790, /Приказ/: ИЧ, XIX, 1972, 383–384.
34. Vasilije Krestić, *Hrvatsko–ugarska nagodba 1868. godine*, Beograd 1969, 424, /Приказ/: ЈИЧ, 1–2, 1972, 135–139.
35. Ново историографско дело Бранка Перуничиха: *Град Светозарево (1806–1915)*, Београд 1975, /Приказ/: Политика, бр. 22369, LXXIII, Београд, 15. I 1976, III (Додатак: У свету књиге).
36. Јован Р. Бојовић, *Подгоричка скупштина 1918*, Документа, Дечје новине, Горњи Милановац 1989, /Приказ/: ИЧ, XXXVI, 1989, 284–287.
37. Димитрије Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа 1804–1914*, Београд 1995, 158 /Приказ/: ИЧ, XLII–XLIII (1995–1996), 1997, 452–454.
38. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, Књ. II, св. 3/I и 3/II, 1/14. јануар – 30 јуни/13 јули 1907, Приредили: Љиљана Алексић-Пејковић и Живота Анић, Београд 2004, /Приказ/: ЗМСИ, 71–72, 2005, 215–217.

V

Интервјуи, осврти, прилози у каталозима изложби

1. Савремене научне мисли: *Светозарево дело* /Осврт на дело Светозара Марковића/, Политика, Београд, бр. 20273, LXVII, 14. III 1970, 11.
2. *Београд каквог не знамо* /Интервју Марије Кирић/: Радио ТВ ревија, бр. 492, НИП Политика, Београд, 30. VII 1976, 43–44. – Разговор поводом објављивања *Дневника Бењамина Калаја*.
3. *Око идеје југословенства – јуче и данас*, Политика, бр. 24403, LXXVIII, Београд, 12. децембра 1981, 10.
4. *Тимочка буна* /Водич кроз изложбу/, Историјски музеј Србије, Београд, 5–25. септембар 1983, 1–8, 4°.
5. Известан историјски поглед (I): *Инстинкт који животиње не познају*, Борба, бр. 100, LXIX, Београд, 9. IV 1990, 15.
6. Известан историјски поглед (II): *Самоуправљање на турски начин*, Борба, бр. 101, LXIX, Београд, 10. IV 1990, 13.
7. Известан историјски поглед (III): *Уклањање људи, убијање дела*, Борба, бр. 102, LXIX, Београд, 11. IV 1990, 13. – Сведочења А. Раденића о прогонима у време Информбироа (Борба, бр. 100–102) прештампана су у књизи: *Историографски доприноси* (II, 1035–1040), под насловом *Историјски погледи на „информбировска” збивања у репресалијама*.
8. *Трагедија Југославије – рат који смо изгубили*, Српска реч, бр. 139, Београд, 18. XII 1995. – Поводом превода и објављивања мемоара Константина Фотића.
9. Српско-српски односи (3): „Пречанима” је уједињење било потребније, /Разговор водио Б. Радивојша/: Политика, бр. 30583, XCV, 15. XII 1998, 16 (са фотографијом А. Раденића). – Прештампано у књизи: *Историографски доприноси* (II) – на крају књиге, без пагинације /1–4/, под насловом *О односима Срба с ове и с оне стране Саве и Дунава и рушењу Југославије*.
10. Политика некад и сад: *Јавност напредује, тајне остају* (Разговор водио Бранислав Радивојша), Политика, бр. 30972, XCVII, Београд, 17. I 2000, 17.

Публикације коришћене за израду библиографије:

Олга Кашиковић, *Библиографија Историског часописа*, књ. I–X (*Bibliographie de l'Istoriski časopis, l'I–X* (1948–1959), ИЧ, IX–X (1959), 1960, 549–574; Јелена Максин, Аница Лолић, *Библиографија издања Историјског института у Београду (1948–1972)*, ИЧ, XX, 1973, 437, 441, 443–447, 449–450; *35 година Историјског института 1948–1983*, Приредила Аница Лолић, Београд 1984, 204–208; Славица Мереник, Маша Милорадовић, *Библиографија Историјског часописа*, I–L (1949–2004), ИЧ, 261–262; *Историјски гласник*, 1–2, 1950 – 1–2, 1998 (*Годишње библиографије*); *Bibliografija Jugoslavije*, Serija A (Društvene nauke), Београд 1950–2002; М. Ф/илиповић/, *Регистар Годишњака града Београда* (св. I–XX), ГГБ, XXI, 1974, 349–376; М. Филиповић, Т. Корићанац, Р. Станисављевић, *Регистар Годишњака града Београда*: I – L, ГГБ, LI, 2004, 353–409; Jelena Nedeljković, *Bibliografija Arhivskog pregleda 1955–1975* (sa bibliografijom *Arhivskog almanaha*, 1958–1962), AP, 1–2, Београд 1975, 326; Мирослав Поповић, *Библиографија Србије за 2010. годину*, Београдски историјски гласник (БИГ), 2, 2011, 295–359; Исти, *Библиографија Србије за 2010. годину*, БИГ, 3, 2012; Заоставштина Андрије Раденића.

Ненад Урић

БИБЛИОГРАФИЈА ИВАНА БОЖИЋА

Приређена поводом стогодишњице рођења Ивана Божића (1915–1977), професора Универзитета у Београду и дописног члана Српске академије наука и уметности и редовног члана Црногорске академије наука и уметности, ова библиографија базира се на раније објављеним, непотпуним библиографијама публикованим у Годишњаку САНУ, Историјском гласнику и Зборнику Филозофског факултета у Београду. Њом смо настојали да дамо што потпунији попис радова овог великог историчара и допринесемо очувању сећања на једно изузетно научно дело.

Скраћенице

Анали ФФБ	Анали Филолошког факултета у Београду
Глас САНУ	Глас Српске академије наука и уметности
Гласник ЦАНУ	Гласник Црногорске академије наука и уметности
Зборник МСДН	Зборник Матице српске за друштвене науке
Зборник МСЛУ	Зборник Матице српске за ликовне уметности
ЗРВИ	Зборник радова Византолошког института
ЗФФБ	Зборник Филозофског факултета у Београду
ЗС	Zgodovinski časopis
ИГ	Историјски гласник
ИЧ	Историјски часопис
ЈС	Југословенски историјски часопис
ЛМС	Летопис Матице српске
ПКЈИФ	Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор

І. Књиге

1. *Дубровник и Турска у XIV и XV веку*. – Београд: САН, 1952, 394 стр. – (Посебна издања САН СС, Историјски институт, књ. 3) (Zusammenfassung: Dubrovnik und die Türkei im XIV. und XV. Jahrhundert, 345–365).

2. *Доходак царски. Поводом 198. члана Душановог законика Раковачког рукописа.* – Београд: САН, 1956, 84 стр. – (Посебна издања САН CCCLIV, Одељење друштвених наука, н. с., књ. 17) (Résumé: Le revenu impérial, 78–84).

3. *Историја Црне Горе. Књига II: Од краја XII до краја XV вијека; том II: Црна Гора у доба обласних господара / Иван Божић, Сима Ћирковић, Димитрије Богдановић, Војислав Ј. Ђурић.* – Титоград: Редакција за историју Црне Горе, 1970. – [Поглавља:] *Зета између Турака и Млечана; Млечани на посједима Балишића; Први скадарски рат; Немирно затишје; Други скадарски рат и крај Балишића; Припајање Зете Србији и окончање другог скадарског рата; Успон турске моћи и зетски метежи; Смедеревски споразум; Земљишна права, земљопосједници и земљорадници; Измицање Зете из деспотових руку; Борба Стефана Вукчића и Млечана за Зету; Деспотова офанзива; Слом деспотове власти у Зети; Занатство приморских градова; Трговина у млетачком систему ограничења; Уређење и култура приморских градова; Пресудна улога црногорских господара; Обрти у политици Ивана Црнојевића; Расуло млетачког система и турска офанзива; Предаја Скадра и привремено покорјење Црне Горе; Обнова власти Црнојевића; Последњи зрачак самосталности; Свијет ратничких дружина и сточарских катуна*, стр. 49–370.

Фототипски прештампано: Подгорица: Историјски институт Црне Горе : Побједа, 2006.

4. *Istorija Jugoslavije / Ivan Božić, Sima Ćirković, Milorad Ekmečić, Vladimir Dedijer.* – Београд: Prosveta, 1972, 1973², 1973³. – [Поглавља:] *Državna ekspanzija i učvršćivanje vladalačke moći*, 69–80; *Istočna i zapadna kulturna zona*, 81–90; *Balkanski svet u doba turskih osvajanja*, 91–100; *Pad pod tursku vlast*, 101–110; *Jugoslovenski narodi pod Habsburškom monarhijom i Mletačkom republikom*, 113–123; *Kulturni i verski pokreti*, 124–133; *Jugoslovenski narodi pod turskom vlašću*, 134–147; *Kriza osmanlijskog sistema i početak otpora*, 148–155; *Habsburške zemlje i protivturska ofanziva*, 156–168.

5. *History of Yugoslavia / Vladimir Dedijer, Ivan Božić, Sima Ćirković, Milorad Ekmečić; transl. by Kordija Kveder.* – New York : McGraw-Hill Book Co., [1974]. – [Поглавља:] *State Expansion and Consolidation of the Ruler's Power*, 82–96; *The Eastern and Western Cultural Zones*, 97–112; *The Balkan World during the Turkish Conquests*, 113–126; *The Establishment of Turkish Power*, 127–137; *The Yugoslav Peoples under the*

Hapsburg Monarchy and the Republic of Venice, 142–153; *Cultural and Religious Movements*, 154–171; *The Yugoslav Peoples under Turkish Rule*, 172–188; *The Crisis of the Ottoman System and the Beginning of Resistance*, 189–200; *The Hapsburg Lands and the Anti-Turkish Offensive in the Seventeenth Century*, 201–215.

Исто и на кинеском језику: Пекинг 1984.

6. *Немирно Поморје XV века*. – Београд: Српска књижевна задруга, 1979, стр. XI, 415. – [Прештампане су следеће студије¹:] *Котор после прихватања млетачке власти*, 3–14 (№ 47); *О јурисдикцији которске дијецезе у средњовековној Србији*, 15–27 (№ 17); *Которско-млетачки спорови око црквених драгоцености*, 28–36 (№ 48); *Село Богдашићи у средњем веку*, 37–82 (№ 24); *О пропасти манастира Св. Михаила на Превлаци*, 83–91 (№ 38); *Град и село на Зетском приморју у XV веку*, 95–104 (№ 50); *Средњовековни Паитровићи*, 105–149 (№ 26); *„Катуни Црне Горе”*, 150–155 (№ 42); *Улога и организација ратничких дружина у Зети XV века*, 156–173 (№ 66); *Зетске војводе под деспотима*, 174–192 (№ 57); *Dominus rex Constantinus*, 195–205 (№ 51); *Господин Којчин*, 206–217 (№ 41); *Млечани у реци Бојани*, 218–240 (№ 45); *Параспор у скадарској области*, 241–258 (№ 21); *Земљишни систем у „Млетачкој Албанији”*, 259–331 (превод № 33); *О Дукађинима*, 332–384 (№ 31).

Предговор: Зетско приморје у делу Ивана Божића / С. Ћирковић, VII–XI.

Белешка о писцу / С. Ћирковић, 413–415.

II. Поглавља у књигама

7. *Историја народа Југославије I*. – Београд: Просвета, 1953. – [Поглавља:] *Србија у вазалском односу према Турцима*; *Промена српске политике после Ангорске битке*; *Привредни развитак Србије у доба деспота Стефана*; *Друштвене промене у доба Деспотовине*; *Учвршћивање централне власти*; *Унутрашње уређење деспотовине*; *Србија између Турака и Мађара*; *Први пад и обнова деспотовине*;

¹ Бројеви овде дати у заградама упућују на редне бројеве студија у овој библиографији. Поред самих прештампаних студија, пак, стављена је ознака *Немирно Поморје* и редни број који је одговарајућа студија добила у овој збирци.

Походи Мехмеда II Освајача против деспотовине; Пропаст деспотовине за време Бурђевих наследника; Почеци миграција; Срби у јужној Угарској; Учествовање Срба у Дожином устанку; „Цар” Јован Ненада; Последњи деспоти у јужној Угарској; Балишићи у борби за проширење територија; Борба против Млетака; Зета у деспотовини; Грбаљска буна; Учвршћивање Црнојевића; Остаци средњовековне српске државе у обновљеној Зети, стр. 420–470.

Исто у хрватско-српској верзији: *Historija naroda Jugoslavije I.* – Zagreb: Školska knjiga, 1953, str. 454–508.

На словеначком језику: *Zgodovina narodov Jugoslavije I.* – Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1953.

8. *Историја српског народа*, II књига: *Доба борби за очување и обнову државе (1371–1537)* / ур. Јованка Калић. – Београд: Српска књижевна задруга, 1982, 1994², 2000³. – [Поглавља:] *Потискивање православља*, 278–288; *Распад млетачког система у Приморју*, 403–413.

III. Студије и чланци

9. *Херцеговачки санџак-бег Ајаз*, ЗФФБ I, Београд 1948, 63–84 (Réс.: Aĭaz, sandjeak-bey d’Herzegovine, 83–84).
10. *Извештај о раду на издању описа Дубровника од Филипа де Диверсис*, ИЧ I, 1–2 (1948), [1949] 386–390.
11. *Економски и друштвени развитак Дубровника у XIV–XV веку*, ИГ 1 (1949) 21–61.
12. *О положају Зете у држави Немањића*, ИГ 1–2 (1950) 97–122 (Réс.: Sur la position de la Zeta dans l’état des Némagnides, 121–122).
13. *Основни проблеми српске историје у периоду средњовековних српских држава* / И. Божић, Д. Јанковић, ИГ 3–4 (1950) 93–105.
- * Реферат на Првој конференцији историчара НР Србије, одржаној 14–16. маја 1950.
14. *Srpsko građanstvo u srednjem veku*, Nastava historije u srednjoj školi 2 (1951) 106–117.
15. *Становништво средњовековне српске државе*, Радио Универзитет 1 (1953) 1–7.

16. *Извештај о раду у которским архивима (у јулу 1951. год.)*, Споменик САН СЦП, Одељење друштвених наука, н. с., 5, 1953, 5–10 (Rés.: Les archives de Kotor, 10).
17. *О јурисдикцији которске дијецезе у средњовековној Србији*, Споменик САН СЦП, Одељење друштвених наука, н. с., 5, 1953, 11–16 (Rés.: Sur la juridiction du diocèse de Kotor dans la Serbie du Moyen âge, 16). **Немирно Поморје**, № 2.
18. *Ludovik Kozjakar u Dubrovniku*, ZČ VI-VII (1952–1953) (Kosov zbornik) 522–530 (Rés.: Ludovik Kozjakar à Dubrovnik, 529–530).
19. *Појава хуманизма у Дубровнику*, Istorijski pregled 1 (1955) 6–18.
20. *Коњ добри и оружје. (Уз члан 48. Душановог законика)*, Зборник МСДН 13–14 (посвећен Николи Радојчићу) (1956) 85–92 (Rés.: Le „harnois” dans l’art. 48 du Code Dušan, 92).
21. *Параспор у Скадарској области*, ЗРВИ IV (1956) 13–30 (Rés.: Le „paraspore” dans le district de Skadar, 28–30). **Немирно Поморје**, № 15.
22. *L’économie européenne aux derniers siècles du Moyen âge*, Atti del X Congresso Internazionale di Scienze Storiche, Roma, 4–11 settembre 1955, Seduta antemeridiana del 10. 9. 1955, Roma 1957, pp. 400–401. (Дискусија о главном реферату који су поднели М. Mollat, Р. Iohansen, М. Postan, Ch. Verlinden и А. Saponi)
23. *„Врв” у Пољичком статуту*, ЗФФБ IV-1, Београд 1957, 89–112 (Rés.: „Vrv” dans le Statut de Poglizza, 111–112).
24. *Село Богдашићи у средњем веку*, ИЧ VII (1957) 83–121 (Rés.: Le village Bogdašići au Moyen âge, 120–121). **Немирно Поморје**, № 4.
25. *Le revenu impérial*, Bulletin de l’Académie serbe des sciences XXIV, Section des sciences sociales, n. s., 7 (1959) p. 23–25.
Резиме рада № 2.
26. *Средњовековни Паштровићи*, ИЧ IX–X (1959) [1960], 151–185 (Rés.: Paštrovići au Moyen âge, 185). **Немирно Поморје**, № 7.
27. *Млечани према наследницима херцега Стевана*, ЗФФБ VI-2, 1962, 113–129 (Rés.: La politique vénitienne à l’égard des successeurs du duc de Saint Sabbas, 128–129).
28. *Les pauvres et la pauvreté en Serbie aux XIVe et XVe siècles*, Recherches sur les pauvres et la pauvreté aux derniers siècles du Moyen Âge (Faculté

des lettres et sciences humaines de l'Université de Paris. Institut d'histoire. Résumés des travaux présentés à la conférence des recherches dirigée par M. Mollat en 1962–1963), Paris 1963, p. 1–12.

29. *Превлака – Tumba*, ЗФФБ VII-1 (Споменица Виктора Новака), 1963, 197–211 (Rés.: Prevlaka – Tumba, 211).
 30. *Proniarii et capita*, ЗРВИ VIII-1 (Mélanges Georges Ostrogorsky 1) (1963) 61–70 (Rés.: Proniarii et capita, 70).
 31. *О Дукађинима*, ЗФФБ VIII-2 (Споменица Михаила Динића), 1964, 385–427 (Rés.: La famille des Ducagins, 426–427). **Немирно Поморје**, № 16.
 32. *Promene u društvenoj strukturi srpskih zapadnih oblasti uoči turskog osvajanja*, ЈИЋ 1 (1964) 3–12 (Rés.: Changements de la structure sociale dans les provinces occidentales serbes à la veille de la conquête turque, стр. 11–12).
 33. *Le système foncier en „Albanie Vénitienne” au XVe siècle*, Bollettino dell'Istituto di Storia della Società e dello Stato Veneziano 5–6 (1964) 65–140. **Немирно Поморје**, № 15.
 34. *Вукова победа – прекретница у историји наше културе*, Анали ФФБ 4 (Вуков зборник I) (1964) 16–18.
 35. *Nacionalna i regionalna istorija Jugoslavije kao polje proučavanja = The National and Regional History of Yugoslavia as an Area Study*, Peti jugoslovensko-američki seminar. – Novi Sad 1965, 1–15.
- * Текст штампан упоредно на енглеском и српскохрватском језику.
- Прештампано: *Nacionalna i regionalna istorija Jugoslavije kao polje proučavanja*, Univerzitet danas 6 (1965) 54–59.
36. *Grčko društvo u homersko doba*, Nastava istorije. Zbornik stručno-metodskih radova. – Beograd: Mlado pokolenje, 1967, 9–41. – (Biblioteka Zavoda za osnovno obrazovanje i obrazovanje nastavnika)
 37. *Дубровачки канцелар Ксенофон Филелфо*, ЗФФБ IX-1 (Споменица Милана Будимира), 1967, 225–245 (Riassunto: Senofonte Filelfo – cancelliere di Ragusa, 244–245).
 38. *О пропасти манастира св. Михаила на Превлаци*, Анали ФФБ 7 (Свеска посвећена Петру Колендићу), 1967, 75–82. **Немирно Поморје**, № 5.
 39. *Dukagjinët*, Përparimi XIV, 6–7, 1968, 681–703; XIV, 8–10, 1968, 889–915.

* Превод рада № 31. Превео Р. Ахмети.

40. *La formation de l'État serbe aux IXe-XIe siècles*. L'Europe aux IXe-XIe siècles. Aux origines des Etats nationaux. Actes du Colloque internationale tenu à Varsovie et Poznan du 7 au 13 septembre 1965. Publiés sous la direction de Tadeusz Manteuffel et Aleksander Gieysztor par l'Institut d'histoire de l'Académie polonaise des sciences. – Varsovie 1968, p. 133–147.
41. *Gospodin Kojčin*, Gjurmime Albanologjike 1 (1968) 117–128. **Немирно Поморје**, № 12.
42. *Катуни Црне Горе*, ЗФФБ X-1 (Споменица Васе Чубриловића), 1968, 245–249 (Rés.: „Catuni Cernagore”, 249). **Немирно Поморје**, № 8.
43. *Две белешке о Филипу де Диверсису*, ЗФФБ XI-1 (Споменица Јорја Тадића), 1970, 311–329 (Rés.: Deux notes sur Philippe de Diversis, 328–329).
44. *Istoriografija i njeni metodi*, Treći program Radio Beograda, proleće 1970, стр. 219–220, 230–231, 258, 259, 277. (Прилози дискусији на симпозијуму Трећег програма Радио Београда *Историографија и њени методи*, одржаном 10–12. марта 1970).
45. *Mlečani u reci Bojani*, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru XVIII (посвећен дон Нику Луковићу), 1970, 33–53 (Summary: The Venetians on the River Bojana, 52–53). **Немирно Поморје**, № 13.
46. *Племенити људи Пољичани у XV веку*, Глас САНУ CCLXXX, Одељење друштвених наука, књ. 15, 1971, стр. 67–102 (Rés.: Les gentilshommes de Pogliza au XVeme siècle, 100–102).
47. *Kotor posle prihvatanja mletačke vlasti*, 12 vjekova Bokeljske mornarice. – Beograd 1972, 34–42. **Немирно Поморје**, № 1.
48. *Которско-млетачки спорови око црквених драгоцености*, Зборник МСЛУ 8 (посвећен Дејану Медаковићу), 1972, 373–383 (Rés.: Ornaments d'église et reliques dans les causes cattaro-vénitiennes, 383). **Немирно Поморје**, № 3.
49. *Српске земље у доба Стефана Лазаревића*, Моравска школа и њено доба. Научни скуп у Ресави 1968./ уредник Војислав Ј. Ђурић. – Београд: Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, 1972, 111–122 (Rés.: Les terres serbes à l'époque de Stefan Lazarević, 122).
50. *Град и село на Зетском приморју у XV веку*, ИГ 2 (1973) 63–70. **Немирно Поморје**, № 6.

* Реферат припремљен за VI конгрес историчара Југославије у Будви 1973.

51. *Dominus rex Constantinus*, ЗФФБ XII-1 (Споменица Георгија Острогорског), 1974, 433–441 (Rés.: Dominus rex Constantinus, 441). **Немирно Поморје**, № 11.
52. *Uspon privrede i učvršćivanje kraljevske vlasti (XIV vek)*, Godišnjak Društva istoričara Vojvodine, Novi Sad 1974, 41–50.
- * Предавање за наставнике историје у оквиру циклуса о историји Мађара, одржано око 1970.
53. *Les gentilshommes de Pogliza au XVème siècle*, Bulletin de l'Académie serbe des Sciences et des Arts, Classes des Sciences Sociales; t. 53, no 12, 1974, p. 49–51.
- Резиме рада № 46.
54. *Неверство Вука Бранковића*, О кнезу Лазару. Научни скуп у Крушевцу 1971 / ур. Иван Божић и Војислав Ј. Ђурић. – Београд: Филозофски факултет; Крушевац: Народни музеј, 1975, 223–242 (Rés.: La félonie de Vuk Branković, 240–242).
55. *Osservazioni su Filippo de Diversi*, Italica Belgradensia 1 (1975) 17–35.
- Уп. № 43.
56. *О улози Вука Бранковића*, ЛМС, год. 151 (1975), књ. 415, св. 5, 475–482.
- * Извод из рада № 54, без научног апарата.
57. *Зетске војводе под деспотима*, Гласник Друштва за науку и умјетност Црне Горе II, Одељење друштвених наука 1, 1975, 5–24 (Rés.: Les voïvodes de la Zeta sous la domination des despotes, 23–24). **Немирно Поморје**, № 10.
58. *Постанак и развој Београдског универзитета*, Годишњак града Београда XXII (1975) 139–158 (Rés.: La genèse et l'essor de l'Université à Belgrade, 157–158).
59. *Колебања Махмуд-паше Анђеловића*, ПКЈИФ, XLI/3–4 (1975) 159–171.
60. *Јованка Орлеанка*, ЛМС, год. 152 (1976), књ. 417, св. 3, 275–286.
61. *Белешке о Бранковићима (1460–1480)*, ЗФФБ XIII-1, Београд 1976, 103–122 (Rés.: Remarques sur les derniers Branković, 121–122).
62. *Зета и Мрњавчевићи*, ПКЈИФ, XLII/1–4 (1976) 20–34.
63. *Le culte de Saint Michel sur les deux cotes de l'Adriatique*, Le relazioni religiose e chiesiastico- giurisdizionali. Atti del II° Congresso internazionale sulle relazioni fra le due Sponde adriatiche (Bari, 29 - 31 ottobre 1976). – Roma 1979, 17–30.

64. *Свети Сава у предању*, Сава Немањић – Свети Сава : историја и предање. Међународни научни скуп одржан у децембру 1976. у Српској академији наука и уметности / ур. Војислав Ђурић. – Београд: САНУ, 1979, 389–395 (Rés.: Saint Sava dans la tradition populaire, 395).
65. *Спани – Шпање*, Глас САНУ СССРХХ, Одељење историјских наука, књ. 2, 1980, 37–60.
- * Рад приказан на V скупу Одељења историјских наука, 15. септембра 1976.
66. *Uloga i organizacija ratničkih družina u Zeti XV veka*, Radovi ANUBiH LXXIII, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 22, Sarajevo 1983, 93–105. **Немирно Поморје**, № 9.
- * Реферат на Симпозијуму „Власи у XV и XVI вијеку”, одржаном 13–16. новембра 1973. у Сарајеву.
- 66а. *Vlasi u XV i XVI vijeku*, Radovi ANUBiH LXXIII, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 22, Sarajevo 1983, 164–166, 167–168, 171, 175. (Дискусија на Симпозијуму о Власима, одржаном у АНУБиХ 13–16. новембра 1973).
67. *Албанија у Арбанаси у XIII, XIV и XV веку*, Глас САНУ СССРХХХVIII, Одељење историјских наука, књ. 3, 1983, 11–116 (Rés.: L’Albanie et les Albansais aux XIIIe, XIVe et XVe siècles, 113–116).
- * Рад објављен из заоставштине. Писан 1959. г. за једну неостварену публикацију о историји Албанаца.
68. *Постанак и развој Универзитета у Београду*, 150 година Универзитета у Београду. – Београд: Универзитет, 1989, стр. 16–47.
- * Прештампан рад № 58. И. Божић приказао је развој Универзитета до 1970. године. Допуне које се односе на период 1970–1986. написао је Радош Љушић.
- Штампано и као посебно издање: *Постанак и развој Универзитета у Београду* – Београд: Универзитет, 1988, 36 стр.
- Издање на енглеском језику: *The Origins and Development of the University of Belgrade*. – Belgrade: The University of Belgrade, 1988, pp. 35 (Прев. Карин Радовановић).
69. *О улози Вука Бранковића, Битка на Косову 1389. године* / ур. Д. Срејовић. – Београд: САНУ : Историјски музеј Србије : БИГЗ, 1989, 60–71. – (Галерија САНУ : 65)
- * Прештампан рад № 56.
70. *Нацрт збирке извора за историју Црне Горе у средњем вијеку*, Гласник ЦАНУ, Одјељење друштвених наука, књ. 21, 2012, 287–320.

* Елаборат израђен средином 1970-их у оквиру пројекта издавања извора за историју Црне Горе.

Уводне напомене / Миомир Дашић, 285–286.

IV. Едиције извора

71. *Француски дневник о походу Мустафе II 1696. године*, Грађа САН XII, Историјски институт, књ. 9, Мешовита грађа (Miscellanea), Београд 1956, 175–204, 213–214 (Rés.: Une relation française sur la campagne de Mustapha II en 1696, стр. 204).

72. *Паштровске исправе XVI–XVIII вијека* / уредили Иван Божић, Бранко Павићевић, Илија Синдик. – Цетиње: Државни архив НР Црне Горе, 1959, XIV, 287 стр. – (Историјска грађа ; Државни архив Народне Републике Црне Горе; књ. 1)

Предговор / И. Божић, стр. V–XIV.

73. *Filip de Diversis de Quartigianis: Opis položaja, zgrada, državnog uređenja i pohvalnih običaja slavnog grada Dubrovnika*. Preveo Ivan Božić, Dubrovnik 3 (1973) 11–80.

* Превод списка *Situs aedificiorum, politiae et laudabilium consuetudinum inclytae civitatis Ragusii ad ipsius Senatum descriptio*, iz 1440. godine.

Поговор: Filip de Diversis i njegovo delo / I. Božić, стр. 75–80.

Исто као посебно издање : *Filip de Diversis : Opis Dubrovnika*. Sa latinskog preveo prof. dr Ivan Božić. – Dubrovnik: izd. časopisa „Dubrovnik”, 1973, str. VI, 74; 1983², 68 стр.

Превод на немачки: *Filip de Diversis : Die Beschreibung Dubrovniks zur Zeit des XIV. Jahrhunderts*. Übersetzt aus dem Lateinischen ins Kroatische von Ivan Božić; deutsche Übersetzung Franc Zakrajšek. – [S. l.] : Z. F. Lenart, 1990, 91 стр.

Предговор: Filip de Diversis und sein Werk / I. Božić, 1–7.

V. Енциклопедијски текстови

74. *Enciklopedija Jugoslavije I*, Zagreb 1955. – [Одреднице:] Balšići, 326–327; Bodin, 629–630.

75. *Enciklopedija Jugoslavije IV*, Zagreb 1960. – [Одреднице:] Hunyadi János, 305; Ivan Kapistran, 401.
76. *Enciklopedija Jugoslavije I*, Zagreb 1980². – [Одредница:] Balšići, 465–467.
77. *Enciklopedija Jugoslavije II*, Zagreb 1982². – [Одредница:] Bodin, 19–20.
78. *Enciklopedija Jugoslavije V*, Zagreb 1988². – [Одредница:] Hunyadi János, 468.

VI. Написи у популарним часописима и новинама

79. *Како се путовало кроз наше земље у средњем веку*, Ferijalac, VIII (1935), март, стр. 80–83; април, стр. 117–122.
80. *Dubrovčani prema dolasku Ladislava Napuljskog u Dalmaciju početkom XV veka*, Ibid., IX (1936), јануар-фебруар, стр. 29–36.
81. *Lutanje kroz istočne zemlje našeg zemljaka Đorđa Husa*, Ibid., IX (1936), мај, стр. 123–126.
* О животу и записима турског заробљеника Славонца Ђорђа Хуса о путовањима по Турској, Египту, Арабији, Индији и Светој Земљи.
82. *Почеци школске наставе у старом Дубровнику*, Наша домовина, II, 5–6, јануар-фебруар 1950, стр. 29–30.
83. *Вукова победа – прекретница у историји наше културе*, Борба, 20. IX 1964, стр. 9.
Уп. № 34.
84. *Срби у старом роману „Пустоловни Сицилијанац”*, Политика, 1–3. I 1966, стр. 16.
85. *Значај Скендербеговог дела*. Поводом 500. годишњице смрти, Политика, 7. I 1968, стр. 18.

VII. Прикази

86. *Jadranska straža, Službeno ilustrovano glasilo Jadranske straže, Centrale u Splitu, I–XIII, 1923–1935*, ЛС I (1935), 3–4, 680–685.
87. *Гласник Југословенског професорског друштва, Београд, 1921–1936*, ЛС II (1936), 1–4, 337–340.

88. *Гласник Југословенског професорског друштва, Београд, 1936–1937* (XVI, 11–12; XVII, 1–12; XVIII, 1), ЈС III (1937), 1–4, 577–579.
89. *Jadranska straža, Službeno ilustrovano glasilo Jadranske straže, Centrale u Splitu, XIV, 1–12, 1936; XV, 1–11, 1937, ЈС III (1937), 1–4, 581–582.*
90. *Српски књижевни гласник, Нова серија, Књ. I–XLIX (1920–1936), ЈС IV (1938), 1–2, 164–172.*

* Приказ чланака и расправа из области историје.

91. *Бранислав Бурђев, О војнуцима, са освртом на развој турског феудализма и на питање босанског агалука. Гласник Земаљског музеја у Сарајеву, Нова серија, 1947, Друштвене науке, Св. II, стр. 75–137, ИГ 1 (1948) 93–96.*
92. *Miho Barada, Trogirski spomenici, Dio I: Zapisci pisarne općine Trogirске, Svezak I, Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, Monumenta Spectantia historiam Slavorum meridionalium, Knj. 44, Zagreb 1948, 8, 552, ИГ 1–2 (1950) 175–177.*
93. *Илија Синдик, Комунално уређење Котора, од друге половине XII до почетка XV стољећа. Посебна издања САН, Књ. CLXV, Историски институт, Књ. 1, Београд 1950, 8, 176, ИГ 1–2 (1951) 122–125.*
94. *Никола Радојчић, Из историје проучавања назива меропах, Јужнословенски филолог XVIII (1949–1950), стр. 157–171, ИГ 1–2 (1951) 143.*
95. *Петар Колендић, Крунисање Илије Цријевића у Академији Помпонија Лета, Зборник радова САН, Књ. X, Институт за проучавање књижевности САН, Књ. 1, Београд 1951, ИГ 1–2 (1951) 145–146.*
96. *Петар Колендић, Кнез Милош и Кирил Пејчиновић, Зборник радова САН, књ. X, Институт за проучавање књижевности, књ. 1, Београд 1951, ИГ 1–2 (1951) 149.*
97. *Mirko Deanović, Milan Rešetar (I. II 1860 – 14. I 1942), Ljetopis Jugoslavenske akademije 54, Zagreb 1949, ИГ 1–2 (1951) 150.*
98. *Dragan Roller, Naša prva manufaktura sukna u XV stoljeću u Dubrovniku, Ekonomski pregled, Zagreb 1950, br. 2, ИЧ III (1951–1952) 1953, 301–303.*
99. *A. V. Judges, Scopi e metodi della storia dei prezzi (Rivista storica italiana, a. LXIII, fasc. II), Napoli 1951, ИЧ III (1951–1952) 1953, 303–305.*
100. *Б. Д. Греков, Полица, опыт изучения общественных отношений в Полице XV–XVII вв., Москва 1951, 320, ИГ 1 (1956) 113–124.*

101. Мух. Ј. Динић, *Државни сабор средњовековне Босне, Посебна издања САН ССXXXI, Београд 1955, 86, ИГ 1 (1956) 138–140.*
102. Miroslav Brandt, *Wyclifova hereza i socijalni pokreti u Splitu krajem XV stoljeća, Izdanje „Kultura“, Zagreb 1955, 302, ИГ 2 (1956) 101–104.*
103. G. Ostrogorskij, *Quelques problèmes d'histoire de la paysannerie byzantine, Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae, Subsidia II, Bruxelles 1956, 8° 80, ИЧ VII (1957) 422–425.*
104. *Паиштровске исправе XVI–XVIII вијека, Цетиње 1959, XIV + 288 + т. VIII, Историјски записи 1–2 (1959), 435–436.*
105. *О историји средњовековне Босне. Студија др Симе Ђурковића у издању Српске књижевне задруге, Београд 1964, Политика, 14. II 1965, стр. 16.*
106. B. Đurđev, *Kada i kako su nastali despota Stefana zakoni za Novo Brdo, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine XX (1972–1973), Sarajevo 1974, 41–63, ИГ 1–2, 1976, стр. 171–175.*

VIII. Некролози

107. Dr. Mirjana Popović (24. IV 1920 – 25. VIII 1959.). *In memoriam*, ЈИЧ 1 (1962) 157–159.
108. Đorđe Sp. Radojčić (19. VIII 1905 – 29. I 1970). *In Memoriam*, Bulletin scientifique du Conseil des Académies des sciences et des arts de la RSF Yougoslavie, Section B (Sciences humaines), T. 7 (16), 1–3 (1971) p. 28.

IX. Уџбеници и наставни приручници

а) за универзитетску наставу

109. *Историја старог века. Стари Исток и Грчка.* – Београд 1947, 230 стр. (Скрипта).
110. *Историја Рима.* – Београд: Научна књига, 1947, 74 стр. (Скрипта).
111. *Istorija srednjeg veka.* – Београд 1950, 248 стр. (Скрипта).
112. *Skripta iz diplomatike/ prema predavanjima prof. dr Ivana Božića [s.l.] [s.d.] 124 str.*
113. *Дипломатика и хронологија.* – Београд 1968, 124 стр. (Скрипта).

б) за средње школе

114. *Историја људског друштва и културе од најстаријих времена до XI века наше ере* : за I разред гимназије. – Београд: Завод за издавање уџбеника, 1961, 267 стр. Остала издања: 1962, 290; 2. изд. 1963, 291; 3. изд. 1964, 300; 4. изд. 1966, 280 стр.

На албанском: *Historija e shoqnisë dhe kulturës njerëzore : prej kohëve me të lashta deri në shekullin e XI t'epokës sonë : për klasën e I-rë gjimnaz.* – Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika 1962, 270 стр.; 1964², 287 стр.

На мађарском: *Az emberi társadalom és kultúra története a legrégibb időktől időszámításunk XI. századáig* : A gimnázium I. osztálya számára. – Subotica: Minerva, 1964, 270 стр.

115. *Историја за први разред гимназије*. – Сарајево 1967, 244 стр.; 2. изд. 1968, 244. Остала издања: Проширено и измењено издање Београд 1969, 282 стр.; 3. изд. Сарајево 1969, 282; 3. изм. изд. Београд 1970, 286; 4. изд. Београд 1971, 287; Сарајево 1971, 243; Београд 1972, 287; 6. изд. Београд 1973, 287; 5. изд. Сарајево 1973, 287; 6. изд. Сарајево 1974, 287; 7. изм. изд. Београд 1974, 309; 8. изд. Београд 1975, 309; 7. изд. Сарајево 1975, 243; 9. изд. Београд 1976, 309; 8. изд. Сарајево 1977, 243; 9. изд. Сарајево 1978, 243; 10. изд. Сарајево 1979, 241.

На албанском: *Historia për klasën I gjimnaz.* – Prishtinë 1970, 276 стр.

На мађарском: *Történelem : a gimnáziumok I. osztálya számára.* – Novi Sad 1973, 274 str.

116. *Преглед историје од XI до XIX века* : за II разред гимназије природно-математичког смера. – Београд: Завод за издавање уџбеника СР Србије, 1963, 212 стр.

На албанском: *Pasqyrë e historisë prej shekullit XI gjer në XIX : për klasën e 2-të gjimnaz drejtimi i shkencave të natyrore.* – Beograd 1965, 218 стр.

117. *Преглед историје од XI до XX века* : за II разред гимназије природно-математичког смера / Иван Божић, Релја Новаковић, 2. изд. – Београд: Завод за издавање уџбеника, 1966, 352 стр. Остала издања: 3. изд. Београд 1968, 374 стр.; 4. изд. Београд 1969, 374; 5. изд. Београд 1970, 363; 6. изд. Београд 1971, 363; 7. изд. Београд 1972, 363; 8. изд. Београд 1973, 363; 9. измењено изд. Београд 1974, 269 стр.; 10. изд. Београд 1975, 269; 11. изд. Београд 1976, 269; 12. изд. Београд 1977, 268 стр.

На албанском: *Pasqyrë e historisë prej shekullit XI deri në shek. XX : për klasën II gjimnaz drejtimi i shkencave natyrore.* – Prishtinë 1972, 1974², 1977³.

На румунском: *Istoria societății și culturii omenеști din tempurile cele mai vechi pînă în secolul XI al erei noastre*. – Novi Sad 1968.

118. *Преглед историје југословенских народа. I део : Од најстаријих времена до 1848. године*. – Београд: Завод за издавање уџбеника НР Србије, 1960, 1963². [Поглавља:] 1. Југословенске земље у доба првобитне заједнице и робовласничког друштва, стр. 5–10; 2. Словени у прапостојбини и њихова сеоба, стр. 11–15; 3. Досељавање Словена на Балканско полуострво, стр. 15–18; 4. Племенски савези Јужних Словена – 1) Настанак племенских савеза, стр. 18–21; 5. Изграђивање феудалног друштва и примате хришћанства – 1) Привредни развитак; 2) Настанак феудалног друштва, стр. 23–27; Државно уређење и култура – 2) Рана култура Јужних Словена, стр. 39–41; 9. Привреда код Јужних Словена у доба развијеног феудализма (I) – 1) Пољопривредни развитак, стр. 42–44; 10. Привреда код Јужних Словена у доба развијеног феудализма (II) – 2) Трговина, 3) Утицај робно-новчане привреде на феудално село, стр. 47–49; 11. Постанак и развитак српске државе Немањића, стр. 49–54; 12. Хрватска у XII и XIII веку, стр. 54–58; 15. Хрватска у периоду Анжујаца на угарском престолу, стр. 67–70; 16. Србија као велика сила на Балканском полуострву – 2) Унутрашњи сукоби првих деценија XIV века, стр. 73–74; 19. Наше земље и Турско царство у XIV веку – 2) Ширење Османлија на Балканском полуострву, 3) Систем турског освајања и узроци успеха, стр. 84–87; 20. Привредни успон у првој половини XV века, стр. 87–91; 21. Приморски градови, стр. 91–95; 23. Србија и Босна између Турске и Угарске, стр. 95–99.

в) за основне школе

119. *Историја за V разред основне школе*. – Београд: Завод за издавање уџбеника, 1977, 111 стр.; 2. изд. 1978, 111; 3. изд. 1979, 111; 4. изм. изд. 1981, 110; 5. изд. 1982, 110; 6. изм. изд. 1983, 94; 7. изд. 1984, 94; 8. изм. изд. 1985, 82; 9. изд. 1985, 82; 10. изд. 1987, 82; 11. изд. 1988, 82 стр.

На бугарском: *Историја за V клас на основните училища*. – Београд 1977; 1979.

120. *Историјска читанка за V разред основне школе*. – Београд: Завод за издавање уџбеника, 1977, 130 стр.; 2. изд. 1978, 130; 3. изд. 1980, 130; 4. изд. 1981, 130; 5. изд. 1983, 130; 6. изд. 1985, 100; 7. изд. 1986, 100; 8. изд. 1987, 100; 9. изд. 1988, 100; 10. изд. 1989, 100; 11. изд. 1991, 98; 12. изд. 1992, 98; 13. изд. 1993, 98; 14. изд. 1995, 98 стр.

На бугарском: *Историјска читанка за V клас на основните училища*. – Београд 1978.

121. *Историја за VI разред основне школе*. – Сарајево 1965, 200 стр. Остала издања: Загреб 1966, 208; Прош. и изм. издање Београд 1967, 227; 2. изд. Београд 1968, 227; Сарајево 1968, 208; 3. изд. Београд 1969, 227; 4. изд. Београд 1970, 227; Сарајево 1971, 208; 5. изд. Београд 1971, 227; 6. изд. Београд 1972, 227; Загреб 1972, 208; 7. изд. Београд 1973, 227; Сарајево 1973, 208; 8. изд. Београд 1974, 271; 9. изд. Београд 1975, 271, 10. изд. Београд 1976, 271, 11. изд. Београд 1977, 270 стр.

На албанском: *Historia për klasën e VI të shkollës fillore*. – Prishtinë 1969.

На мађарском: *Történelem : az általános iskolák 6. osztálya számára*. – Novi Sad 1971; 1974; 1976; 1979.

На словачком: *Dejepis : pre 6. ročník základnej školy*. – Novi Sad 1976; 1984³.

На украјинском: *Исторія : учебник за VI класу основней школи*. – Нови Сад 1976.

На румунском: *Istoria : pentru clasa a VI-a şcolii elementare*. – Novi Sad 1974; 1981²; 1983³.

Напомена: Приређивачу није било могуће да региструје сва многобројна издања Божићевих школских уџбеника.

Х. Преводи

122. *Историја средњег века, I*. У редакцији А. Д. Удаљцова, Ј. А. Косминског и О. Л. Вајнштајна. – Београд: Научна књига, 1950; 1969²; 2011.

Превели са руског: Мирослав Марковић и Иван Божић.

Предговор српском издању / И. Божић, III–IV; Напомене и исправке / И. Божић, 401–404.

123. *Историја средњег века, II*. У редакцији С. Д. Скаскина и О. Л. Вајнштајна. – Београд: Научна књига, 1952; 1969²; 2011.

Превели са руског: Олга Божић (погл. I–X), Иван Божић (погл. XI–XIII) и Мирослав Марковић (погл. XIV–XXIV).

124. Едуар Пероа, Роже Дусе, Андре Латреј, *Историја Француске*, књига I: *Од најстаријих времена до 1774*. – Београд: Просвета, 1961.

Превели са француског: Иван Божић, стр. 7–290, Љубица Вуковић, 291–410; Јелена Стојановић, 411–613.

XI. Varia

125. *Ми и наставници у Феријалном савезу*, Ferijalac, VII (1934), март, 81–82.

* О односу наставника и ђака.

126. *Pre podizanja Doma Ferijalaca u Dubrovniku*, Ibid., VIII (1935), децембар, 289–291.

127. *Од Новог Пазара до Скопља*, Ibid., IX (1936), август–септембар, 214–222.

* Опис путовања на конгрес феријалаца у Скопљу проткан историјским реминисценцијама и запажањима о споменицима културе.

128. *Прва конференција историчара НР Србије* / Иван Божић, Драгослав Јанковић, ИГ 1–2 (1950) 187–202.

129. *Contribution al conocimiento de la historia de la guerra de liberation de Yugoslavia*. – Paris 1953, pp. 1–12.

130. *Архиви и истраживачи*, Архивист 1 (1962) 76–77, 96–97, 106.

* Одговори на анкету часописа Архивист.

131. *Оснивање групе за архивистику на Филозофском факултету у Београду*, Архивист 1–2 (1963) 147–149.

132. *Besoins sociaux en tant que facteur très influent dans le processus d'enseignement universitaire*, XVe Séminaire international „L'Université d'aujourd'hui”, Dubrovnik 1970, p. 1–22.

Исто на српскохрватском: *Društvene potrebe kao uticajan činilac u procesu univerzitetske nastave*, Univerzitet danas 9–10 (1970) 31–36.

133. *Нова светлост епохи*, Багдала 151 (1971) 14–15.

* Разговор са И. Божићем о научним дometима симпозијума одржаног у октобру 1971. у Крушевцу поводом прославе шест векова Крушевца. Разговор водио Милорад Михаиловић.

134. *O jednom shvatanju i jednoj „kritici“ Istorije Crne Gore*, ЈИЧ 1–2, 1977, 127–128.

* Одговор на критички приказ *Историје Црне Горе* Драгоја Живковића.

135. *О представи „Дунда Мароја” 20. јануара 1934. године у Дубровнику*, ПКЈИФ LIII–LIV, св. 1–4, 1987–1988, 92–100.

* О матурантској представи дубровачких гимназијалаца према, од И. Божића, прерађеном Држићевом тексту.

Избор из литературе о Ивану Божићу

Реферат о Ивану Божићу, редовном професору Филозофско-историјског факултета. Предлог Одељења друштвених наука за дописног члана. [Референти] академици Виктор Новак и Георгије Острогорски, Ванредна скупштина за избор нових чланова Одељења друштвених наука САНУ, 5. дец. 1963, Београд 1963, 113–117.

Реферат о Ивану Божићу, редовном професору Филозофског факултета. Предложен за дописног члана. Предлагач: Одељење друштвених наука. [Референти] академици Георгије Острогорски, Виктор Новак и Јорјо Тадић, Ванредна скупштина за избор нових чланова Одељења друштвених наука САНУ, 16. дец. 1965, Београд 1965, 13–16.

Реферат о избору Ивана Божића за дописног члана САНУ. [Референти] академици Виктор Новак, Георгије Острогорски и Васо Чубриловић, и дописни члан Сима Ћирковић. Досије Ивана Божића, Архив САНУ.

Иван А. Божић, објављени радови, Годишњак САНУ LXXXIII (1976) 265–273.

I. Воје, *Ivan Božić (Makarska 23. IV 1915 – Beograd 20. VIII 1977)*, ZŠ XXXI (1977) 536–537.

С. Ћирковић, *Иван Божић (23. април 1915 – 20. август 1977)*, Годишњак САНУ LXXXIV (1977), 1978, 510–511.

Pier Fausto Palumbo, *Un medievalista jugoslavo: Ivan Božić (1915–1977)*, Rivista Storica del Mezzogiorno, Anno 1978, 202–211.

М. Спремић, *Иван Божић (1915–1977)*, ИГ 1–2 (1978) 213–217.

Н. Фејић, *Библиографија радова професора Ивана Божића*, ИГ 1–2 (1979) 183–189.

С. Ћирковић, *Зетско приморје у делу Ивана Божића*, у: Иван Божић, *Немирно Поморје XV века*, Београд 1979, VII–XI.

В. Дедијер, *Мој пријатељ Иван Божић и његово уверење да је морал нужност историјског метода*, ЛМС, год. 155, књ. 424 (1979), св. 5, 1273–1277.

Д. Синдик, *Иван Божић (1915–1977)*, ИЧ 27 (1980) 321–322.

С. Ćirković, *Božić Ivan*, Enciklopedija Jugoslavije 2, Zagreb 1982, 387.

М. Спремић, *Библиографија професора др Ивана Божића*, ЗФБ XV-1 (Споменица Ивана Божића), 1985, 1–9.

- С. Ћирковић, *Иван Божић (23. април 1915 – 20. август 1977)* : поводом двадесетогодишњице смрти, ИГ 1–2 (1997) 69–77 (= С. Ћирковић, *О историографији и методологији*, Београд 2007, 185–195).
- С. Ћирковић, *Божић Иван*, у: Енциклопедија српске историографије, ед. С. Ћирковић, Р. Михаљчић, Београд 1997, 287–288.
- М. Дашић, *Иван Божић (1915–1977), незаобилазни медијевиста у нашој историографији*, Гласник ЦАНУ, Одјељење друштвених наука, књ. 20, 2010, 67–86 (= М. Дашић, *О историчарима Црногорске академије наука и умјетности*. Прилог историји историографије Црне Горе, Подгорица 2011, 13–42).

Властимир Ђокић

Допуне за
БИБЛИОГРАФИЈУ ГРЕГОРА ЧРЕМОШНИКА
објављену у *Zgodovinskom časopisu XII-XIII (1958–1959)*

Овим допунама обухваћен је један број радова који нису евидентирани у библиографији Г. Чремошника као и радови објављени из његове заоставштине. Читаоцима су презентовани и написи о животу и раду овог истакнутог историчара средњовековне Србије, Босне и Дубровника.

1. *Janko Glaser, Pohorske poti. V Ljubljani 1919. Natisnula in založila „Zvezna tiskarna”, Budućnost, 1/1919, 8, 118–119. (Приказ)*
2. *Sekulić Isidora: Iz prošlosti. Beograd–Sarajevo, I. Dj. Djurdjević, 1919, 326 str., Ljubljanski zvon, letnik 40, 1920, številka 1, 55–57. (Приказ)*
3. *Vasićeva knjiga „Karakter i mentalitet jednog pokolenja”, Ljubljanski zvon, letnik 40, 1920, številka 1, 59–61. (Приказ)*
4. *Цвијић и Словенци, Народ, 4/1924, 81, 1.*
5. *Povijest u našim srednjim školama, Novi čovjek, 1/1925, 6/7, 7.*
6. *Slovenstvo Dubrovnika prije 700 godina, Jugoslavenski list, XIII/1930, br. 4, str. 9.*
7. *Археолошка ископавања код Ступа, крај Сарајева, Време, XI/1931, br. 3240, str. 7.*
8. *Др. Милан Прелог, Годишњак Скопског филозофског факултета, III, 5/1934–1936, str. 237–240 (Некролог, са сл. М. Прелога).*
9. *25 година културног напредовања, Скопски гласник, IX/1937, br. 491, str. 5.*
10. *Der Nationalcharakter des Serbentums im Mittelalter, Mariborer Zeitung, No 92, 24. April 1938, S. 9-10.*
11. *Јужна Србија у античко доба, Американски Србобран. Календар, Скопље 1938, 76–84.*

* Предавање на Радио Београду априла 1937.

12. *80-годишњица г. Матије Мурка* /с портретом/, Глас југа, 2/1941, 102, 2.
13. *Paleografija (zapiski po predavanjih na bibliotekarskem tečaju)*. – Ljubljana: Društvo bibliotekarjev Slovenije, 1950, 24 str. (писано на писаћој машини, аутограф)
14. *Isprave zahumskog kneza Dese*, Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku, III, 1954, 71–74 (Zusammenfassung: Urkunden „Desas“ Fürsten von Zahumlje, 74).
15. *Srpska diplomatska minuskula*, Slovo XIII, 1963, 119–136 (Zusammenfassung: Die serbische diplomatische Minuskel, 135–136)
* Уп. No 102 *Bibliografije*.
16. *Zadnja raziskovanja o bosanskih bogomilih (1952)*, Zgodovinski časopis, XVIII, 1964, 229–236.
* Из заоставштине. Предавање Г. Ч. на састанку чланова Згодовинског друштва Словеније 3. III 1952. За штампу приредио и „Pripombe k objavi” написао Бого Графенауер (ibid., 236–238).
17. *Studije za srednjovjekovnu diplomatiku i sigilografiju Južnih Slavena*. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Građa, knj. XXII, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 18. – Sarajevo 1976, 154 str. + ilustracije – 10 tabli + 7 slika.
* Из заоставштине. За штампу приредили Павео Анђелић и Ирма Чремошник.
18. *Činovnički stalež u srednjem vijeku u Dubrovniku*, Dubrovački horizonti, 30, 1990, 31–38.
* Из заоставштине приредила Ирма Чремошник.
19. *Dubrovniske šole v srednjem veku*, Zgodovinski časopis 4, 1998, 583–594 (Zusammenfassung: Das mittelalterliche Schulwesen in Dubrovnik, 595–596).
* Из заоставштине. Рад настао између 1935. и 1941. г. у Скопљу. На словеначки превео, за штампу приредио и „Pripombe k objavi” написао Игнациј Воје (594–595).
20. *Srbski nacionalni karakter v srednjem veku*, Беседа /часопис Друштва Српска заједница = Srbska skupnost у Љубљани/, 14 (2010) 25–29.
* Превод рада No 10. На словеначки превео Петер Ламовец.

Избор из литературе о Г. Чremoшнику

- Грегoр Чremoшник*, Годишњак Српске краљевске академије 40 (1931), 1932, 188–191.
- M. Mandić, *Historijat Zemaljskog muzeja Kraljevine Jugoslavije u Sarajevu*; R. Zaplata, *Pregled sadržaja Glasnika Zemaljskog muzeja u Sarajevu od 1889. do 1937. god.*, Spomenica u proslavu 50-godišnjeg opstanka Zemaljskog muzeja Kraljevine Jugoslavije u Sarajevu, 1888–1938, Sarajevo 1938, str. 33, 35–38, 40, 41, 59, 64, 90.
- I. Voje, *Gregor Čremošnik 65-letnik*, Naši razgledi, 19.2.1955.
- Anto Babić, *Gregor Čremošnik*, Enciklopedija Jugoslavije II, 1956, 611.
- Gregor Čremošnik* (животопис и библиографија), Univerza v Ljubljani, Ljubljana 1957, 51–52.
- I. Voje, *Gregor Čremošnik*, Slovenski poročevalec, 14.11.1958. (некролог)
- M. Mikuž, *In memoriam Gregorii Čremošnik* (Beseda ob grobu), Naši razgledi, 22. 11. 1958, 533.
- J. Žontar, *Gregor Čremošnik*, Südostforschungen, XVIII, 1959, 391–394. (некролог)
- D. Sergejevski, *In memoriam dru Gregoru Čremošniku*, Glasnik Zemaljskog muzeja, n.s. XIV, 1959, 7–8.
- B. Grafenauer, *In memoriam – Gregor Čremošnik*, Zgodov. časopis XII-XIII, 1958–1959, 313–325 (Библиографија Г. Чremoшника, стр. 321–325).
- In memoriam Gregor Čremošnik*, Arheološki vestnik IX-X, 1958–1959 (1960), 185–186.
- I. Voje, *Dr. Gregorju Čremošniku v spomin*, Kronika, VIII, 1960, 130–132.
- J. Šumrada, I. Voje, A. Svetina, *Odkritje spominske plošče prof. dr. Gregorju Čremošniku*, Zgodovinski časopis 3 (1980) 349–352.
- I. Grdina, *Gregor Čremošnik in cirilska paleografija*, Zgodovinski časopis 2 (1990) 159–169 (Zusammenfassung: Gregor Čremošnik und die kyrillische Paleographie, 169).

I. Voje, *Delež Gregorja Čremošnika pri proučevanju ekonomske zgodovine srednjeveškega Dubrovnika in balkanskih držav*, Zgodovinski časopis 2 (1990) 278–284 (Zusammenfassung: Der Beitrag Gregor Čremošniks zur Erforschung der Wirtschaftsgeschichte des mittelalterlichen Dubrovnik (Ragusa) und der Balkanländer, 283–284)

I. Voje, *Povodom stogodišnjice rođenja dr. G. Čremošnika*, Dubrovački horizonti 30, 1990, 37–38.

I. Voje, *Fragment spominov dr. Gregorja Čremošnika na sarajevsko življensko obdobje* /с портретом Г. Чремошника/, Celjski zbornik, 27, 1992, 209–216 (Zusammenfassung: Ein Fragment aus den Erinnerungen Dr. Gregor Čremošniks an seinen Sarajevo-Aufenthalt, 215–216).

* И. Воје пронашао је у Чремошниковој заоставштини рукопис са сећањима на сарајевско животно раздобље, приредио га за штампу и пропратио уводним текстом, стр. 209–212.

Д. Ковачевић-Којић, *Чремошник Грегор*, Енциклопедија српске историографије, ed. С. Ћирковић, Р. Михаљчић, Београд 1997, 713.

I. Voje, *Gregor Čremošnik in njegova štiridesetletnica mature*, Časopis za zgodovino in narodopisje 1–2 (1999) (Koropčev zbornik) 172–183 (Zusammenfassung: Gregor Čremošnik und sein vierzigstes Abitur Jubiläum, 182–183).

* Предмет расправе су Чремошникова писма школском другу и пријатељу инж. Иву Зупаничу из 1950. и 1958, важна за разумевање околности његовог универзитетског рада у Љубљани.

I. Voje, *Gregor Čremošnik in dubrovniški arhiv*, Zbornik Janka Pleterskega. – Ljubljana 2003, 55–61 (Zusammenfassung: Gregor Čremošnik und das Archiv von Dubrovnik, 61).

I. Voje, *Iz korespondence Gregorja Čremošnika z Jankom Glazerjem*, Časopis za zgodovino in narodopisje 2–3 (2004) 469–477 (Zusammenfassung: Aus dem briefwechsel von Gregor Čremošnik mit Janko Glazer, 477).

* Предмет расправе је Чремошникова кореспонденција са песником Јанком Глазером између 1919. и 1950, важна за познавање времена у коме је настала.

И. Воје, *Погледи Грегора Чремошника на монетарну политику српског краља Стефана Драгутина (Из кореспонденције с Матијом Мурко)*, Споменица Данице Милић. – Београд: Историјски институт, 2014, 117–127 (Summary: Gregor Čremošnik's views on the monetary politics of Serbian king Stefan Dragutin, 126–127).

- V. Mošin, *Dr Gregor Čremošnik, Bosanske i humske povelje srednjega vijeka, Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu 1948, I, str. 103–143*, Historijski zbornik II, 1949, 315–321. (Приказ)
- M. Накић, *Gregor Čremošnik, Spisi dubrovačke kancelarije. Zapisi notara Tomazina de Savere 1278–1282, Monumenta historica Ragusina I, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1951*, Историјски часопис III (1952) 271–275. (Приказ)
- I. Voje, *Gregor Čremošnik, Studije za srednjovjekovnu diplomatiku i sigilografiju Južnih Slavena, Sarajevo: ANUBiH, 1976*, Zgodovinski časopis 4 (1978) 506–509. (Приказ)

Необјављени списи Грегора Чремошника

Monumenta historica Ragusina II: Spisi dubrovačke kancelarije, knj. II.

* Споменици из краја XIII века. Рукопис, припремљен за штампу, чува се у Архиву ХАЗУ у Загребу.

Рукописна научна заоставштина Грегора Чремошника чува се у Архиву Републике Словеније, под сигнатуром SI AS 1407.

Властимир Ђокић

**Допуне за
БИБЛИОГРАФИЈУ РАДОВА АКАДЕМИКА
ЈОРЈА ТАДИЋА
објављену у Зборнику Филозофског факултета, књига XI-1 (1970)**

Овим допунама обухваћен је мали број радова који нису евидентирани у библиографији академика Јорја Тадића као и сви радови штампани после Тадићеве смрти или публиковани из заоставштине. Читаоцима су презентовани и написи о животу и делима овог истакнутог историчара као и један број написа који одражавају другачија гледања на теме које је у свом раду обрађивао Ј. Тадић.

1. *Veličina starog Dubrovnika i uloga književnosti*, Dubrovački list, III/1926, br. 47. str. 1–2.
2. *Предавање г. Ј. Тадића о Цвијети Зузорић*, Политика, XXVI/1929, бр. 7726, стр. 8.
* Пренесен садржај предавања Ј. Т. у Уметничком павиљону на Калемегдану, 5. XI 1929.
3. *Prvi Jevreji u Dubrovniku u XIV. stoljeću*, Jevrejski glas, X/1937, br. 38 (492), str. 2–3; br. 39 (493), str. 2–4.
* Прво поглавље из рада No 60 Библиографије.
4. *Naši prvi iseljenici u Ameriku*, Iseljenički svet, 3/1940, 4–5, str. 11.
* О Мати и Доминку Конкеђевићу и Базилију Басиљевићу – првим јужнословенским исељеницима у Америку.
5. *Први југословенски исељеници у Америци*, Наша слога, 3/1940, 117, стр. 6.
* Предавање на Радио Београду. Вид. No 4.
6. *Група студената Београдског универзитета на научном раду у Дубровачком архиву*, Историјски гласник 1 (1948) 83–86.
7. *Yugoslav shipping through the ages*, Međunarodni transport, 1959. – Special issue, pp. 12–26, illustr. (Résumé: Navigation maritime yougoslave à travers les siècles, 25–26)

* Рад је на српскохрватском језику објављен као No 110 Библиографије.

8. *Борђе Бранковић*, Српска књижевност у књижевној критици, књ. 3: Од барока до класицизма, прир. М. Павић, Београд: Нолит 1966, 61–65.

* Прештампан одељак рада No 118 *Библиографије*.

9. *L'economia di Ragusa e i paesi Serbi nella prima metà del secolo XV*, Rivista storica del Mezzogiorno, vol. 3 (1968) 51–80.

* Рад је у српскохрватској верзији објављен као No 146 *Библиографије*.

10. *Историја Дубровника до половине XV века*, Историјски часопис XVIII (У спомен Јорју Тадићу) (1971) 13–44.

* Објављено из заоставштине. Рад писан као увод у издање трговачке књиге браће Кабожића које је Ј. Тадић припремао у заједници са проф. Десанком Ковачевић-Којић.

11. *Сабласти круже Југославијом*, Историјски часопис XVIII (У спомен Јорју Тадићу) (1971) 45–52.

* Објављено из заоставштине. Полемички напис поводом писања о историји и књижевности старог Дубровника у загребачком часопису „Телеграм”.

12. *Značaj dubrovačkih Jevreja*, Zbornik Jevrejskog istorijskog nuzeja 1, Beograd 1971, 1–7.

* Поглавље из рада No 60 *Библиографије*.

13. *Venezia e la costa orientale dell'Adriatico fino al secolo XV*, Venezia e il Levante fino al secolo XV. Storia – Diritto – Economia. Atti del I Convegno internazionale di storia della civiltà veneziana (Venezia, 1-5 giugno 1968). A cura di A. Pertusi. – (Fondazione Giorgio Cini - Civiltà veneziana - Studi, vol. 27). – Firenze, Leo S. Olschki Editore, 1973, 687–704.

* Рад је у српскохрватској верзији објављен као No 151 *Библиографије*.

14. *Les premiers éléments du capitalisme dans les Balkans du 14e au 17e siècle*, Fourth International Conference of Economic History / Quatrième conférence d'histoire économique, Bloomington, Ind. 1968 / ed. Frederic Chapin Lane. – Paris: Mouton, 1973, pp. 69–77.

15. *Jugoslavia e Paesi Balcanici: produzione e esportazione di lana*, La lana come materia prima. I fenomeni della sua produzione e circolazione nei secoli XIII–XVII. Atti della „Prima Settimana di Studio” [del Istituto internazionale di storia economica „Francesco Datini”] (Prato, 18–24 aprile 1969). A cura di Marco Spallanzani. – Firenze: Leo S. Olschki Editore, 1974, 291–297.

16. *Дубровачка архивска грађа о Београду*, књига II: 1572–1593 /Јорјо Тадић, Тома Поповић. – Београд: Историјски архив Београда, 1976, 395 стр. – (Грађа за историју Београда)

На споредној насловној страни: *Acta Archivi Ragusini Historiam Belgradi Illustrantia*.

17. *Ghosts Haunt Yugoslavia*, Serbian Studies. Journal of the North American Society for Serbian Studies, Vol. 10, 1996, No. 1, pp. 32–41.

* Превод рада No 10. Превела Косара Гавриловић, белешку о Јорју Тадићу написао Димитрије Ђорђевић.

18. *Slavenski osjećaji naših starih muslimana*, Mak: časopis za književnost i kulturu /Novi Pazar/ 21–22, 1998, 78–79.

* Прештампан рад No 83 *Библиографије*.

19. *Mi i Zapad*, Republika. Glasilo građanskog samooslobođanja /Beograd/, XIV, 2002, br. 281

* Прештампан рад No 3 *Библиографије*.

Избор из литературе о Јорју Тадићу

Jorjo Tadić (биографија и попис радова), Годишњак СКА 49 (1940) 239–243.

Ј. Радонић, *Реч поводом избора Ј. Тадића за дописног члана СКА*, Годишњак СКА 49 (1940) 217–218.

Jorjo Tadić (биографија и попис радова до 1948), Ljetopis JAZU 56 (1952) 293–295.

Pier Fausto Palumbo, *Jorio Tadić (1899–1969)*, Rivista Storica del Mezzogiorno, Anno 1969, 137–154.

Р. Јеумовић, *Jorjo Tadić*, Архивист 2 (1969) 80–81.

Г. Станојевић, *In memoriam Jorjo Tadić*, ИГ 2 (1969) 193–195

D. Živojinović, *Akademik profesor dr Jorjo Tadić*, ЈИЧ 4 (1969) 215–216

D. Živojinović, *Jorjo Tadić*, Acta HMPHV 9 (1969) 285–288

D. Đorđević, *Jorjo Tadić*, Balkan Studies 2 (1969) 450–452

Р. Самарџић, *Jorjo Tadić као историчар*, Зборник ФФ XI-1 (Споменица Јорја Тадића), 1970, 1–16.

- Д. Живојиновић – Ј. Литричин, *Библиографија радова академика др Јорја Тадића*, Зборник ФФ XI-1 (Споменица Јорја Тадића), 1970, 17–26.
- В. Чубриловић, *Jorjo Tadić*, Гласник САНУ 21 (1970) 200
- І. Voje, *Jorjo Tadić (1899–1969)*, *Zgodovinski časopis* 1–2 (1970) 103–107
- V. Novak, *Jorjo Tadić*, *Bulletin scientifique du Conseil des Académies des sciences et des arts de la RSF Yougoslavie, Section B (Sciences humaines)*, T. 6 (10–12) (1970) 448
- Споменица посвећена преминулом академику Јорју Тадићу*, Београд: САНУ, 1970, 71 стр.
- N. Todorov, *Jorjo Tadić*, *Etudes balkaniques* 1 (1970) 113–114
- D. Živojinović, *Tadić Jorjo*, *Enciklopedija Jugoslavije* 8, Zagreb 1971, 281.
- Т. Поповић, *Jorjo Tadić (1899–1969)*, ИЧ 18 (1971) 7–11.
- Д. Ђорђевић, *Jorjo Tadić in memoriam*, *Balkanica* 2 (1971) 459–461.
- Р. Самарцић, *Истраживачки метод Јорја Тадића*, ИЧ 29–30 (1982–1983) 257–262. (= Писци српске историје III, Београд 1986, 201–209).
- Ђ. Тошић, *Тадић Јорјо*, Енциклопедија српске историографије, ed. С. Ћирковић, Р. Михаљчић, Београд 1997, 667–668.
- М. Najbar Agičić, *Okolnosti osnivanja i počeci rada Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku*, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, 51/2 (2013) 729–753.
- * О уделу Ј. Тадића у делатностима Хисторијског института ЈАЗУ у Дубровнику у првим годинама оснивања.
- Д. Синдик, *Из преписке сарадника Историјског института*, ИЧ 42–43 (1997) 327–330.
- * Писмо Ј. Тадића Илији Синдику о околностима и разлозима давања оставке на дужност директора Хисторијског института ЈАЗУ у Дубровнику, из 1951.
- J. Ravlić, *Jorjo Tadić, Dubrovački portreti, Beograd 1948*, *Historijski zbornik* IV (1951) 270–278.
- В. Винавер, *Јорјо Тадић, Дубровачка архивска грађа о Београду. Књига I (1521–1571). Издање ИОНО града Београда*, Историјски часопис IV (1952–1953) 275–284.

B. Hrabak, *Historija Dubrovnika i našeg primorja u drugoj knjizi Istorije naroda Jugoslavije*, 1960, ЈИЧ 2 (1962) 93–96.

L. Rafolt, *Tadić Jorjo*, Leksikon Marina Držića, I, Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 2009.

* Биографија Ј. Тадића и приказ његовог доприноса познавању Држића.

S. Prosperov Novak, *Povijest hrvatske književnosti. Od Bašćanske ploče do danas*, Zagreb: Golden Marketing, 2003, str. 345.

* Сублимирано изнет критички став о Тадићевом схватању историјског идентитета Дубровника, иначе исказан у низу пишчевих радова.

I. Banac, *Rat prije rata: raspad jugoslavenske historiografije*, u: Cijena Bosne. Članci, izjave i javni nastupi, 1992–1993, Zagreb 2004. (Чланак првобитно објављен у The American Historical Review, Bloomington, No 4, October 1993).

* Критички став о Тадићевом схватању историјског идентитета Дубровника.

John V. A. Fine, Jr., *When ethnicity did not matter in the Balkans. A Study of Identity in Pre-Nationalist Croatia, Dalmatia, and Slavonia in the Medieval and Early-Modern Periods*, Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2009, стр. 299, 368 и 369.

Рукописна научна заоставштина академика Јорја Тадића чува се у Народној библиотеци Србије.

Властимир Ђокић

Исправке и допуне за
БИБЛИОГРАФИЈУ АКАДЕМИКА СИМЕ ЋИРКОВИЋА
Београд: Историјски институт, 2011.

Увид у научну заоставштину академика Симе Ћирковића након штампања Библиографије као и додатна истраживања у библиотекама омогућили су нам да овде исправимо одређене омашке и дамо извесне допуне.

Исправке

- No 1. Додаје се анотација: Рад написан 1950-1951. г. као студентски задатак под руководством проф. Михаила Динића.
- No 3. Анотација се допуњава следећим текстом: Предавање на семинару за професоре и наставнике историје Албанце из Аутономне области Косово и Метохија, одржано 17. октобра 1955. у Приштини.
- No 23. Додаје се одредница: *Iorga Nicolae*, 368.
- No 41. Мења се анотација тако да гласи: Белешка о симпозијуму „Хришћански исток у историји цивилизације” одржаном у Риму и Фиренци 31. марта – 4. априла 1963. Вид. No 47.
- No 56. Додаје се одредница: *Obrok*, 367.
- No 65. Додаје се анотација: Скраћена и прерађена верзија No 32.
- No 69. Додаје се анотација: Краћа верзија No 64.
- No 71. Мења се анотација тако да гласи: Знатно скраћен текст дипломског рада С. Ћирковића одбрањеног у јуну 1952. г. на Филозофском факултету у Београду.
- No 75. Додаје се анотација: Предавање на Међународном семинару у Бечу о јединству и разноликости европске културе одржаном у септембру 1967.
- No 88. Додаје се анотација: Одељак необјављене књиге „Уговори Дубровника са Србијом и Босном у средњем веку” (1963).
- No 93. Додаје се анотација: Предавање на семинару за наставнике историје.
- No 94. Мења се анотација тако да гласи: Реферат на саветовању историчара о проблемима писања „Историје српског народа”.

No 108. Додаје се одредница: *Štiljanović Stefan*, 267.

No 114. Додаје се анотација: Штампано и на енглеском, немачком и француском језику.

No 130. Исправља се наслов рада тако да гласи: „Staleška država i pokušaj centralizacije (XV–XVI vek)”.

Додаје се анотација: Предавање за наставнике историје у оквиру циклуса предавања о историји Мађара, одржано око 1970.

No 134. Додаје се анотација: Поново штампано: Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2010. *Reč čitaocu* С. Ћирковића изостављена.

No 153. Додаје се анотација: Реферат на I конгресу за повјесну метрологију одржаном у Загребу, 28–30. октобра 1975.

No 166. Додаје се анотација: На стр. 59–60 ове публикације дискусија С. Ћирковића и Андре Гијуа о реферату.

No 177. Брише се текст у угластој загради: [Diskussion: 61–71], а додаје се анотација: На стр. 63–71 ове публикације дискусија о реферату С. Ћирковића.

No 197. Додаје се одредница: *Božić Ivan*, 387.

No 249. Додаје се одредница: *Ferjančić Božidar*, 115.

No 277. Додају се одреднице: *Iorga Nicolae*, 579, и *Janjevo*, 776.

No 282. У анотацији се брише реченица: „Извод из опширнијег текста”.

No 294. Додаје се анотација: Штампано и на италијанском, енглеском и немачком.

No 298. У анотацији се додаје: Аутор концепције публикације С. Ћирковић.

No 649. Исправља се година штампања публикације тако да гласи: [2011].

Исправља се анотација тако да гласи: Скраћена верзија No 273. Публикација штампана и на енглеском језику.

No 656. Додаје се анотација: Рад предат у штампу после смрти аутора.

No 659. Додаје се анотација: С. Ћирковић је у оквиру одељка „Tumač ključnih pojmova” (стр. 29–75) самостално написао одреднице: Crkva i njene ustanove, 33–34; Društveni status stanovnika, 34–37; Dugovanja i potraživanja – obligaciono pravo, 37–38; Granice i teritorija, 39–41; Karavani,

41–42; Knez, 42–43; Komunalni red, 44–45; Mjere, 50–52; Novac, 55–56; Službe, 58–60; Stranci, 61–63; Svetkovine i ceremonije, 66–68; Vijeća, 68–70; Vrhovna vlast, 70–73; Zločini i kazne – krivično pravo, 73–75.

Заједно са М. Милошевићем написао је одељке: „O statutu grada Kotora”, 11–27; „Ortografska načela kod prevoda Statuta”, 77–78; „Dello Statuto della città di Cattaro”, 493–512; „On Kotor Statute”, 513–532.

No 661 брише се из Библиографије, јер рад није довршен. Незавршени рукопис чува се у заоставштини С. Ћирковића.

No 662. Анотација се проширује текстом: Рад предат у штампу после смрти аутора.

No 663. Додаје се анотација: Рад предат у штампу после смрти аутора.

Допуне

664. *Pasqyrë e marrëdhënjëve sërbo-shqiptare – gjatë shekujve XVI–XVIII // Përparimi 2 (1956) 101–115.*

Преглед српско-арбанаских односа XVI–XVIII века.

Предавање на семинару за професоре и наставнике историје Албанце из Аутономне области Косово и Метохија, одржано 18. октобра 1955. у Приштини.

665. *Историја (сугестије за програм на педагошким академијама) // Образовање наставника основних школа. – Београд 1962, 99–107.*

666. *Национална историја и школа // Политика, јун 1965. Недељни додатак*

667. *Uvod u istorijske studije. – Београд : Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju, 1968, 106 str.*

Скрипта умножена по рукопису аутора, а не по белешкама студената, како то пише на насловном листу.

668. *Краљевство Словена Мавра Орбина у Задругином издању // Гласник Српске књижевне задруге, 1969.*

669. *Istoriografija i njeni metodi // Treći program, proleće 1970, str. 190–191, 216, 220, 221, 222–223.*

Прилози дискусији на симпозијуму Трећег програма Радио Београда „Историографија и њени методи”, одржаном 10–12. марта 1970.

670. *Mihailo J. Dinić, 23rd April, 1899 - 12th May, 1970* // Bulletin scientifique, sect. B, 7(16), 10-12, 1971, 315-316.
671. „Атлас по б'лгарска историја”, Софија, 1963 / С. Ћирковић, Д. Бојанић-Лукач, М. Пандевски: [приказ] // Гласник на Институтот за национална историја 2 (1971) 302–314.
672. *Предговор* // Историја школа и образовања код Срба I / ур. Едиб Хасанагић. – Београд: Историјски музеј Србије, 1974, 5–6.
- Непотписано. У Садржају књиге означено да је текст редакцијски. У књизи је наведено да Редакциони одбор чини шест особа и да је С. Ћирковић члан Одбора, али је увидом у рукописе С. Ћ. утврђено да је он стварни редактор ове књиге и писац овог Предговора.
673. *Срби у Хабзбуршкој монархији у XVIII веку. 2. Економски и друштвени развитак* // Историја школа и образовања код Срба I / ур. Едиб Хасанагић. – Београд: Историјски музеј Србије, 1974, 93–95.
- Непотписано. У Садржају књиге означено да су аутори Б. Вранешевић и Редакција. Увидом у рукописе С. Ћ. утврђено је да је стварни аутор овог одељка С. Ћирковић.
674. *Проблеми унапређивања научног рада у области историјске науке.* // Историјски часопис 36 (1989) 293–299.
- Непотписан рад.
675. *Политика Беча* : [поглавље у књизи] // Велика Сеоба 1690 / прир. Љубисав Андрић, Београд: БИГЗ, 1990, 250–253.
- Одломак из књиге „Историја Југославије” (No 112), прештампан без знања аутора.
676. *Регистар збирке „Старе српске повеље и писма” Љубомира Стојановића.* – Београд: Историјски институт, 1992. – (Грађа ; књ. 13)
- С. Ћирковић израдио је регистар за књ. I док. бр. 1–69.
677. *Увод* [за студију:] Слободан краљевски град Сомбор (1749–1848)/ Антал Хегедиш // Домети 100-103, 2000, 7–10.
- * С. Ћирковић је написао Увод и редиговао текст А. Хегедиша (стр. 11–124), који представља поглавље необјављеног колективног дела „Историја Сомбора”.
678. [Из историје Сомбора] *Почеци модернизације* / Ш. Месарош // Домети 106–107 (2001) 65–93.
- * О економском развоју града у периоду 1848–1914.

- После смрти Ш. Месароша редакцију његовог прилога за „Историју Сомбора” извршио је редактор књиге С. Ћирковић ослањајући се на изворну грађу Ш. М. и на литературу о другој пол. XIX века.
679. *Драгоцјена књига о Мартинићима* // Гласник Одјељења друштвених наука ЦАНУ, књ. 15 (2003) 177–179.
- Реч на представљању књиге В. Кораћа, *Мартинићи – остаци раносредњовековног града*, у ЦАНУ 6. јуна 2002.
680. *Izvori Mavra Orbina: addenda et corrigenda* // Radovi Zavoda za hrvatsku povijest 43, 2011, 57–64 (Summary: Sources of Mavro Orbin: *addenda et corrigenda*, p. 64).
- Реферат на научном колоквију „*Kraljevstvo Slavena* Mavra Orbinija – (re)produkcijски оквири i ресепцијски хоризонти u четирistolјетном трајању”, одржаном у Загребу 5. новембра 2001. у организацији Одсека за повијест и Завода за хрватску повијест Филозофског факултета у Загребу.
681. *Једна необична престоница: Пећ* // На траговима Војислава Ј. Ђурића. – Београд: САНУ; Скопје: МАНУ, 2011, 135–141 (Summary: One unusual capital : Пећ, 141) .
682. *Историја за II разред гимназије природно-математичког смера*, 10. прерађено изд. – Београд : Завод за уџбенике, 2012, 240 стр.
683. *L'économie naturelle et la production marchande aux XIIIe–XVe siècle dans les régions actuelles de la Yougoslavie* // La Serbie et les pays serbes : l'économie urbaine : XIVE–XVe siècles / Desanka Kovačević-Kojić. – Belgrade : Maison serbe d'édition de livres scolaires : Institut des Études balkaniques, 2012
- No 202.
684. *Starigrad – srednjovekovna Budva* : [предговор] // Pravno uređenje srednjovekovne budvanske komune, 2. izmenjeno i dopunjeno izdanje / Žika Bujuklić. – Beograd : Pravni fakultet, 2014, 9–24.
- No 263.
685. *The Double Wreath: A Contribution to the History of Kingship in Bosnia, Balcanica* XLV (2014) 107–144.

Превод рада No 46. Име преводиоца није наведено.

Сарадња са ТВ медијем

С. Ћирковић написао је сценарио за ТВ филм о историји САНУ (1986) и био стручни консултант за ТВ филм о Косовској бици (1989).

Радови С. Ћирковића припремљени за штампу

Србија средњег века. Изабране студије / Одабрао и приредио Властимир Ђокић. – Београд: Equilibrium, 2015. – 650 стр. – (Димензије историје ; 9). – *Предговор*; – [Прештампане су следеће студије:] Средњи век српске историје (No 189); „Насељени градови” Константина Порфирогенита и најстарија територијална организација (No 500); Образовање српске државе (No 180); Србија између Византијског царства и Бугарске (No 180); Преци Немањини и њихова постојбина (No 532); Србија у XIII веку (превод No 66); Унутрашње и спољне кризе у време Немањиних наследника (No 180); Проблеми биографије светог Саве (No 167); Свети Сава између Истока и Запада (No 501); Српске и поморске земље краља Уроша I (No 180); Владавина краља Драгутина до Дежевског сабора (No 502); Унутрашње борбе почетком XIV века (No 180); Унутрашња политика краља Милутина (No 180); Владавина Стефана Уроша III Дечанског (No 180); Србија уочи царства (No 290); Србија и царство (No 503); Краљ у Душановом законуку (No 408); Између краљевства и царства: Душанова држава 1346–1355. поново размотрана (превод No 461); Србија уочи битке на Косову (No 330); Косово поље, 15. јун 1389 (No 298); Косовска битка у међународном контексту (No 462); Године криза и превирања (No 188); Моравска Србија у историји српског народа (No 115); Српска властела у борби за обнову Деспотовине (No 188); Сеобе српског народа у Краљевину Угарску у XIV и XV веку (No 334); Српски живаљ на новим огњиштима (No 188); Средњовековна прошлост данашњег Косова (No 223); Зета у држави Немањића (No 84); Територија Војводине у средњем веку (No 74); Увоз техничких достигнућа из Италије и извоз стручне радне снаге из Србије (превод No 603); Почети социјалне хијерархије у Срба (No 404); Од историје спасења до националне историје: владарски култови код Срба (No 646); Дипломатија средњовековне српске државе (приступна беседа у САНУ, 24. марта 1982); Путеви и токови рецепције античког наслеђа у средњовековној Србији (No 555); Хиландар и Србија (No 498); Крај века

– крај света. Стрепње и ишчекивања код Срба у вези са 7000. годином (No 463); Последње године у последњем столећу српско-византијских односа (No 608).

Živeti sa istorijom / Tekstove odabrao i priredio Vlastimir Đokić. – Beograd: Equilibrium, 2015. – 460 str. – [Прештампани су следећи есеји, чланци и интервјуи:] Država građana ili država nacije (No 345); Kultura, demokratija i percepcija nacionalnog (No 344); Demokratski ideal kulture juče i danas (No 454); Granice, mostovi kulture, evropska integracija (No 323); Granice i demokratija (No 362); Procesi istorijskog približavanja i ujedinjenja naroda i narodnosti Jugoslavije kao polje istraživanja (No 275); The Religious Factor in the Formation of Cultural and National Identity (No 406); Postoji li jugoslovenski kulturni prostor? (No 281); Kulturna dimenzija jugoslovenske krize (No 346); Kultivisanje tolerancije kao politički program (No 386); Da li je bio neminovan raspad Jugoslavije praćen unutrašnjim ratom? (No 477); Mitsko, legendarno i naučno u istorijskoj svesti (No 116); Teorije o etnogenezi, moda ili nešto drugo? (No 200); Politički inspirisane etnogeneze (No 234); Istorijska svest i pravi i lažni kontinuitet (No 226); Čija je naša prošlost? (No 201); Logika, informacija i ustav (No 252); Ostavka i osporena politika (No 322); O takozvanom Memorandumu SANU (No 308); O kritičkom izdanju takozvanog Memoranduma SANU (необјављени текст); Pet stotina godina od pada srednjovekovne srpske države (No 17); Od bitke do jubileja: Kosovo 1389–1989 (необјављени есеј); Šest stotina godina kasnije (No 311); Čudo bez predrasuda (No 320); Obeležavanje dana Svetog Save 1990. godine (No 357); Upotreba istorije (No 361); Rat za buduće jubileje (No 366); Za etiku informisanja (No 429); Problemi izučavanja etničkih odnosa u srednjem veku (No 143); Stare i nove granice (No 363); Spona ili jabuka razdora? BiH između Srba i Hrvata (No 364); U svetu modernih nacija zemlja Bosna može biti most koji spaja Srbe i Hrvate (No 385); Bosna stara i današnja (необјављени текст); Srbija od zabluda i obmana (No 388); Srbija između Istoka i Zapada (No 399); Glas u horu čovečanstva (No 428); O srpskom nacionalnom interesu (No 387); Srpski intelektualac danas (No 552); Srbi i Hrvati: Kolika je stvarna opterećenost istorijom? (No 430); „Odlazanje“ i „vraćanje“ ili iskorenjivanje? (необјављен текст); Istorija podvajanja i podvajanje istorijom (No 453); Slike istorije: jednaki predmeti različite perspektive (превод No 471); Kako gledati na srednjovekovnu istoriju Srbije i Crne Gore? (необјављен текст); Kontinuitet i prekidi među političkim tvorevinama (No 542); Istorija se ne ponavlja (No 401); Svako vreme ima prema sebi i istoriju (No 397); Vizantija u svetskoistorijskoj perspektivi (No 476); Srednji vek – izgubljeni, traženi,

nađeni (No 378); Nove dimenzije kritičnosti i etnička istorija (предговор за No 626); O sudbini velikog izuma u siromašnoj sredini (No 421); Vom Land des Despoten zum Land des Vojvoden (No 623); Srbi u dva hrišćanska milenija (No 533); Problemi moderne istorijske sinteze (No 94); Kako treba pisati našu istoriju za svet? (No 219); U traganju za izgubljenom realnošću (No 251); O „Istoriji srpskog naroda” (No 217); Ideološke zloupotrebe istorijske nauke (No 365); Istorijska nauka i modernizacija (No 424); Srpska historiografija u izolaciji (превод No 416); O istorijskoj nauci, metodologiji istorijske nauke i nastavi istorije (No 474); Srpska istorijska nauka danas (No 611); Učenje i poučavanje (No 340); Nastava istorije pred izazovima pluralizma (No 417); „Srbi u srednjem veku” (No 398); „Srbi među evropskim narodima” (необјављен текст); Mart 1986 (No 389); 1976 (No 151); 1986 (No 2539; 18. novembar 1994 (No 432); Oproštaj od učitelja (необјављени текст); Oproštaj od kolege i prijatelja (необјављени текст).

Рукописна научна заоставштина академика Симе Ћирковића чува се у Народној библиотеци Србије.

Властимир Бокић

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Текст доставити на адресу Редакције издања Историјског института,
Кнеза Михаила 36/II, Београд, e-mail: istorinst@iib.ac.rs

Рукописи у компјутерском слогу предају се у једном примерку у штампаном и електронском облику у фонту Times New Roman, величина фонта 12. Размак између редова је 1.5, а напомене се налазе на крају сваке стране. Аутори могу предати радове и на страном језику (енглески, руски, француски, немачки).
Текст може да има највише 1,5 табак (1.800 словних места по страни)

Осим основног текста са напоменама (уређеним према упутству), **рад треба да садржи:**

Апстракт. Налази се испод наслова рада и не може имати више од 600 словних знакова. Пише се на језику којим је писан основни текст.

Кључне речи. Дају се на српском и на енглеском језику и може их бити највише 10.

Резиме. Предаје се на енглеском језику и не може имати више од 1.200 словних знакова.

Прилоге. Доставити их електронској форми ван Word документа у једном од следећих формата .tiff, .jpg, .eps, .cdr. Црно беле фотографије предати у резолуцији од најмање 150, а колор од 300 dpi.

Начин цитирања:

Посебних издања:

Име аутора се пише иницијалом, са размаком између имена и презимена, обичним словима. Први пут цитиран наслов књиге пише се у целини, курзивом. Место и година издања пишу се иза наслова, без запете између. Цитиране странице пишу се на крају без скраћене ознаке за страну.

Примери:

- С. Рудић, *Властела Илирског грбовника*, Београд 2006, 44–46.

Пример за поновљено издање књиге:

- К. Лиречек, *Историја Срба*, I, Београд 1978², 30.

Чланака у часописима:

Име аутора се пише иницијалом, са размаком између имена и презимена, обичним словима. Наслов рада се пише курзивом. Назив часописа (пун или са скраћен), број (арапским цифрама), година у загради и цитирана страна.

Примери:

- Т. Живковић, *Легенда о Павлимиру Белу*, Историјски часопис 50 (2003) 15.

- П. Пузовић, *Увођење општежића у Хиландару 1933. године*, ИЧ 45–46 (1998-1999) 2000, 245.

(начин за часописе где је година за коју се односе различита у односу на годину изласка часописа)

- Г. Томовић, *Трагови старог рударења у топонимији пљеваљског краја*, Гласник Завичајног музеја 3 (Пљевља 2002) 2003, 58.
(начин за часописе са истим називом, а различитим местом издања, мање познате, ретко доступне часописе)

Чланака у зборницима радова:

Име аутора се пише иницијалом, са размаком између имена и презимена, обичним словима. Наслов рада курзивом, наслов зборника, место издања и година и цитирана страна.

Пример:

- Р. Ћук, *Почеци рударства и привредни успон Србије*, Краљ Владислав и Србија 13. века, Београд 2003, 103.

Поглавља у колективним публикацијама:

Назив публикације (курзивом) и том, место и година издања, цитирана страна и име аутора поглавља у загради.

Пример:

- *Историја српског народа*, VI–1, Београд 1983, 98 (Д. Ђорђевић).

Извора:

Примери:

- Доментијан, *Живот Светога Симеуна и Светога Саве*, изд. Ђ. Даничић, Београд 1865, 97.

- С. Б. Скокнић, *Моје успомене из Првог светског рата*, прир. М. Ј. Милићевић, Београд 2003, 63.

- Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I–1, Београд – Ср. Карловци 1929, 250.

- *Actes de Lavra*, III, par P. Lemerle, Paris 1979, 13.

После првог помена пуне библиографске јединице у напоменама, током наредних цитирања даје се скраћени облик, односно понавља се иницијал имена и презиме аутора и скраћени наслов.

- Код узастопног навођења аутора и дела: Исто, Ibid.

- Код поновљеног навођења дела: нав. дело, op. cit.

- У ћирилици употребљава се скраћеница уп. а у латиници cf.

- Напомене се скраћују са нап.

- Не употребљавају се скраћенице стр. односно p. и pp.

Датуми се пишу на следећи начин, нпр. 2. март 2007.

Бројеви већи од троцифрених треба да буду куцани са тачкама, а не са размацама, нпр. 2.000, 10.000.

Аутори контролишу и уносе **лекторске интервенције** у електронску верзију текста. Уколико се не слажу са неком од лекторских интервенција то морају видно означити на штампаној верзији текста.

Радови се примају до 1. маја за текућу годину.

INSTRUCTIONS FOR CONTRIBUTORS

The articles should be submitted both in paper form to the Editorial Board of The Institute of History (Address: Kneza Mihaila Street 36/II, Belgrade, Republic of Serbia) and in digital form via e-mail (istorinst@iib.ac.rs).

The texts should be typed in MS Word application and submitted in one digital copy. We recommend the use of Times New Roman font. The font size of the main text should be 12pt (with 1.5 spacing) and of the footnotes 10pt (with single spacing). Footnotes should be in the footer of each page. Contributors may submit their articles in Serbian or in a foreign language (English, Russian, French, German). The text should not exceed 24 pages (43.200 characters, including spaces).

Each text should include, along with the main text and footnotes, the following:

Abstract – which comes after the title. It should be written in same language as the main text and not exceed 600 characters (with spaces).

Keywords – up to ten words, given in Serbian and English.

Summary – should be written in English and should not exceed 1.200 characters (with spaces).

Illustrations and charts – If any, should be submitted apart from the Word document in one of the following digital formats .tiff, .jpg, .eps, .cdr. Black and white illustrations should be at resolution of at least 150, and color ones at least 300 dpi.

How to cite:

Monographs:

Name of the author(s) should be written just as an initial, with space between name and full surname, in regular font. In the first citation of a monograph, its title should contain complete information, in italic font. Place and year of publication are written after the title, without a comma in between. Cited pages are written at the end, without abbreviations for the words „page“ and „pages“.

Examples:

- С. Рудић, *Властела Илирског грбовника*, Београд 2006, 44–46.

Second edition of a book:

- К. Јиречек, *Историја Срба*, I, Београд 1978², 30.

Articles in journals:

Name of the author(s) should be written just as an initial, with space between name and full surname, in regular font. The title of the article should be in italic font, followed by the journal title (full or abbreviated name), its volume and/or number (in arabic numbers), year (in the brackets) and cited page – all in regular font.

Examples:

- Т. Живковић, *Легенда о Павлимиру Бету*, Историјски часопис 50 (2003) 15.

- П. Пузовић, *Увођење општежића у Хиландару 1933. године*, Историјски часопис 45–46 (1998–1999) 2000, 245.

(example for the journals in which the year that refers to the volume does not match with the year of the actual publication)

- Г. Томовић, *Трагови старог рударења у топонимији пљеваљског краја*, Гласник Завичајног музеја 3 (Пљевља 2002) 2003, 58.
(example for the journals of the same name but different publication places, less known or less available journals)

Articles in edited volumes / collections of works:

Name of the author(s) should be written just as an initial, with space between name and full surname, in regular font. The title of the article should be in italic font, followed by the title of the collection of works, place and year of publication and cited page – all in regular font.

Example:

- Р. Ћук, *Почеци рударства и привредни успон Србије*, Краљ Владислав и Србија 13. века, Београд 2003, 103.

Chapters in books (collective works):

The name of the publication should be written in italic, followed by the volume, place and year of publication, cited page and the name of the author(s) (in the brackets) – all in regular font.

Example:

- *Историја српског народа*, VI–1, Београд 1983, 98 (Д. Ђорђевић).

Primary Sources:

Examples:

- Доментијан, *Живот Светога Симеуна и Светога Саве*, ed. Ђ. Даничић, Београд 1865, 97.

- С. Б. Скокнић, *Моје успомене из Првог светског рата*, ed. М. Ј. Милићевић, Београд 2003, 63.

- Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I–1, Београд – Ср. Карловци 1929, 250.

- *Actes de Lavra*, III, par P. Lemerle, Paris 1979, 13.

After the first citation of the full bibliographic unit in footnotes, every other citation should be given in abbreviated form which includes the initial of the name and surname of the author(s) and shortened title.

For successive references to the same author and work use: Isto, Ibid.

For repeated reference to the work: nav. delo, op. cit.

In Serbian language the abbreviation up. should be used, while in the foreign languages the form is cf.

Footnotes are abbreviated with nap. (in English: note)

The abbreviations str. i.e. p. and pp. are not to be used.

Dates are written in the following way, e.g. March 2nd 2007 (2. mart 2007.)

Numbers with more than three digits should be written with dots, without spaces, e.g. 2.000, 10.000.

The Contributors control and insert editorial interventions in the digital version of their texts. If they have any objections to the interventions received from the Editorial Board they should clearly note that on a printed version of the text.

The admission deadline for the current year is May 1st.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС
Књ. LXIV
(2015)

Издавач
Историјски институт Београд

За издавача
др Срђан Рудић, директор

Лектура
Милица Симић

Лектура и превод текста на енглески језик
Татјана Ћосовић

Секретар Редакционог одбора
Снежана Ристић

Припрема за штампу
Слободан Симић

Штампа
COLORGRAFX d.o.o, Београд

Тираж
300 примерака

CIP - Каталогизација у публикацији Народна библиотека Србије, Београд

93/94

ИСТОРИЈСКИ часопис = Historical Review / одговорни уредник Срђан Рудић. –
1948 – . – Београд : Историјски институт, 1948 – (Београд : COLORGRAFX). – 24 cm
Годишње

ISSN 0350-0802 = Историјски часопис
COBISS.SR-ID 3687170

